

Gazi
**AKADEMİK
BAKİŞ**

Cilt 18 Sayı 36 Yaz 2025

ISSN 1307-9778

E-ISSN 1309-5137

Gazi
AKADEMİK BAKIŞ

Cilt: 18 • Sayı: 36 • Haziran 2025
ISSN 1307-9778 E-ISSN 1309-5137
Gazi Akademik Bakış Yılda İki Defa Yayınlanır

SAHİBİ

Prof. Dr. Hale ŞİVGİN • Ankara Hacı Bayram Veli Üni.

EDİTÖRLER

Prof. Dr. Hale ŞİVGİN • Ankara Hacı Bayram Veli Üni.
(Tarih Alan Editörü-Türkçe Dil Editörü)

Prof. Dr. Mustafa ALKAN • Ankara Hacı Bayram Veli Üni.
(Tarih Alan Editörü-Türkçe Dil Editörü)

Prof. Dr. Nejla GÜNAY • Gazi Üni.
(Tarih Alan Editörü- Türkçe Dil Editörü)

Prof. Dr. Murat ÖNSOY • Hacettepe Üni.
(Uluslararası İlişkiler ve
Siyaset Bilimi Alan Editörü-İngilizce Dil Editörü)
Dr. Gökhan YURTOĞLU
(Türkçe Dil Editörü)

SORUMLU YAZI İŞLERİ MÜDÜRÜ

Dr. Öğr. Üyesi Ahmet ELİBOL •
Ankara Hacı Bayram Veli Üni.

YAZI KURULU

Dr. Öğretim Üyesi Ferdi GÖKBUĞA • Karabük Üni.
Dr. Gökhan YURTOĞLU

HABERLEŞME

Müge AKINBİNGÖL

YAYIN KURULU

Prof. Dr. Edward Foster • Stevens Teknoloji Enstitüsü
Prof. Dr. Feridun Emecen • 27 Mayıs Üni.

Prof. Dr. Hale Şıvgın • Ankara Hacı Bayram Veli Üni.

Prof. Dr. Hasan Ali Karasar • Kapadokya Üni. Rektör

Prof. Dr. Hasan Bülent Paksoy • Texas Tech. Üni.

Prof. Dr. Hasan Köni • Kültür Üni.

Prof. Dr. Haydar Çakmak • Ankara Hacı Bayram Veli Üni.

Prof. Dr. Hülya K. Çengel • Ankara Hacı Bayram Veli Üni.

Prof. Dr. İbrahim S. Canbolat • Uludağ Üni.

Prof. Dr. İlhami Durmuş • Ankara Hacı Bayram Veli Üni.

Prof. Dr. Murat Önsoy • Hacettepe Üni.

Prof. Dr. Mustafa Alkan • Ankara Hacı Bayram Veli Üni.

Prof. Dr. Mustafa Eravcı • Yıldırım Beyazıt Üni.

Prof. Dr. Mustafa Sıtkı Bilgin • Yıldırım Beyazıt Üni.

Prof. Dr. Nejla Günay • Gazi Üni.

Prof. Dr. Tayyar Arı • Uludağ Üni.

Prof. Dr. Orlin Sabev • Bulgaristan Bilimler Akademisi

Doç. Dr. Aleksandr Sotniçeno • St. Petersburg Devlet Üni.

DANIŞMA KURULU

Prof. Dr. Ahmet Güneş •

Ankara Hacı Bayram Veli Üni.

Prof. Dr. Ali Akar • Muğla Üni.

Prof. Dr. Carter V. Findley • Ohio Üniversitesi

Prof. Dr. Ceenbek Alımbayev •

Kırgızistan-Türkiye Manas Üni.

Prof. Dr. Cem Karadeli • Ufuk Üni.

Prof. Dr. Cemal Kafadar • Harvard Üniversitesi

Prof. Dr. Cemalettin Taşkiran •

Ankara Hacı Bayram Veli Üni.

Prof. Dr. Cengiz Hakov •

Bulgaristan Bilimler Akademisi

Prof. Dr. Dimitri Vasilyev •

Rusya Bilimler Akademisi

Prof. Dr. Ertan Gökmen • Celal Bayar Üni.

Prof. Dr. Gökhan Koçer • Karadeniz Teknik Üni.

Prof. Dr. Gülden Ayman • İstanbul Üni.

Prof. Dr. Hikmet Öksüz • Karadeniz Teknik Üni.

Prof. Dr. İbrahim Yılmazçelik • Fırat Üni.

Doç. Dr. Krassimira Mutafova • Veliko Tırnova Üni.

Prof. Dr. Necdet Hayta • Gazi Üni.

Prof. Dr. Ramazan Acun • Hacettepe Üni.

Prof. Dr. Rhoads Murphey • Birmingham Üniversitesi

Prof. Dr. Oktay Bingöl • İstanbul Arel Üni.

Prof. Dr. Şafak Öguz • Kapadokya Üni.

Prof. Dr. Şükrü Hanioglu • Princeton Üni.

Prof. Dr. Uğur Ünal • Gazi Üni. Rektör

Prof. Dr. Yakup Mahmutov •

Azerbaycan Milli İlimler Akademisi

Prof. Dr. Yusuf Sarıнай • TOBB ETÜ Rektör

Prof. Dr. Ziya Öniş • Koç Üni.

Prof. Dr. A. Fahimi Aydın • İnönü Üni.

Doç. Dr. Elnur Agayev • Lefke Avrupa Üni.

Doç. Dr. Emre Ozan • Kırklareli Üni.

GENEL DAĞITIM / ABONELİK

Fiyatı: 150 TL

YAZIŞMA-HABERLEŞME

Gazi Akademik Bakış Dergisi

Filistin Caddesi Köşem Apartmanı No: 9/5 Gaziosmanpaşa - Çankaya / Ankara

E-Posta: gaziakademikbakis@gmail.com • Web: http://www.gaziakademikbakis.com

GRAFİK TASARIM VE BASKI

Semih Ofset Matbaa • Sek. Yay. Sağ. İnş. San. Tic. Ltd Şti.

Zübeyde Hanım Mah. 628. Sok. Çakırlar İşhanı No: 26/47 İskitler / ANKARA

Tel:(0312) 341 40 75 Fax:(0312) 341 98 98 E-Posta: www.semihofset.com.tr

YAYIN TÜRÜ

Uluslararası Hakemli Yerel Süreli Yayın

YAYIN TARİHİ

10 Haziran 2025

Gazi
ACADEMIC VIEW

Volume: 18 • Number: 36 • June 2025

ISSN 1307-9778 E-ISSN 1309-5137

Gazi Academic View is Published Twice a Year

OWNER

Prof. Dr. Hale ŞIVGIN (Ankara Hacı Bayram Veli Uni.)

EDITORS

Prof. Dr. Hale ŞIVGIN (Ankara Hacı Bayram Veli Uni.)

(History Field Editor-Turkish Language Editor)

Prof. Dr. Mustafa ALKAN (Ankara Hacı Bayram Veli Uni.)

(History Field Editor-Turkish Language Editor)

Prof. Dr. Nejla GÜNAY (Gazi Uni.)

(History Field Editor-Turkish Language Editor)

Prof. Dr. Murat ÖNSOY (Hacettepe Uni.)

(International Relations and Political Science Field
Editor-English Language Editor)

Dr. Gökhan YURTOĞLU

(Turkish Language Editor)

MANAGING EDITOR

Assistant Prof. Dr. Ahmet ELİBOL

(Ankara Hacı Bayram Veli Uni.)

EDITORIAL SECRETARIAT

Asst. Prof. Ferdi GÖKBÜĞA (Karabük Uni.)

Dr. Gökhan YURTOĞLU

COMMUNICATION

Müge AKINBİNGÖL

EDITORIAL BOARD

Prof. Dr. Edward Foster • Stevens Teknoloji Enstitüsü

Prof. Dr. Feridun Emecen • 27 Mayıs Uni.

Prof. Dr. Hale Şıvgın • Ankara Hacı Bayram Veli Uni.

Prof. Dr. Hasan Bülent Paksoy • Texas Tech. Uni.

Prof. Dr. Hasan Köni • Kültür Uni.

Prof. Dr. Haydar Çakmak • Ankara Hacı Bayram Veli Uni.

Prof. Dr. Hasan Ali Karasar • Kapadokya Uni. Rector

Prof. Dr. İbrahim S. Canbolat • Uludağ Uni.

Prof. Dr. İlhami Durmuş • Ankara Hacı Bayram Veli Uni.

Prof. Dr. Murat Önsöy • Hacettepe Uni.

Prof. Dr. Mustafa Alkan • Ankara Hacı Bayram Veli Uni.

Prof. Dr. Mustafa Eravcı • Yıldırım Beyazıt Uni.

Prof. Dr. Mustafa Sıtkı Bilgin • Yıldırım Beyazıt Uni.

Prof. Dr. Nejla Günay • Gazi Uni.

Prof. Dr. Orlin Sabev • The Academy of Sciences of Bulgaria

Prof. Dr. Tayyar Arı • Uludağ Uni.

Doç. Dr. Aleksandr Sotniçeno • St. Petersburg Devlet Uni.

ADVISORY BOARD

Prof. Dr. Ahmet Güneş • Ankara Hacı Bayram Veli Uni.

Prof. Dr. A.Hikmet Eroğlu • Ankara Uni.

Prof. Dr. Ali Akar • Muğla Uni.

Prof. Dr. Carter V. Findley • The Ohio State University

Prof. Dr. Ceenbek Alımbayev • Kirghizistan -Turkey
Manas Uni.

Prof. Dr. Cemal Kafadar • Harvard University

Prof. Dr. Cemalettin Taşkıran • Ankara Hacı Bayram
Veli Uni.

Prof. Dr. Cem Karadeli • Ufuk Uni.

Prof. Dr. Cengiz Hakov • Bulgarian Academy of
Sciences

Prof. Dr. Dimitri Vasilyev • Russian Academy of
Sciences

Prof. Dr. Ertan Gökmen • Celal Bayar Uni.

Prof. Dr. Gökhan Koçer • Karadeniz Teknik Uni.

Prof. Dr. Gülden Ayman • İstanbul Uni.

Prof. Dr. Hikmet Öksüz • Karadeniz Teknik Uni.

Prof. Dr. İbrahim Yılmazçelik • Fırat Uni.

Assoc. Prof. Dr. Krassimira Mutafova • Veliko Tırnova
Uni.

Prof. Dr. Necdet Hayta • Gazi Uni.

Prof. Dr. Ramazan Acun • Hacettepe Uni.

Prof. Dr. Rhoads Murphey • University of Birmingham

Prof. Dr. Oktay Bingöl • İstanbul Arel Uni.

Prof. Dr. Şafak Oğuz • Kapadokya Uni.

Prof. Dr. Şükrü Hanoğlu • Princeton Uni.

Prof. Dr. Uğur Ünal • Gazi Uni. Rector

Prof. Dr. Yakup Mahmutov • Azerbaijan National
Academy of Sciences

Prof. Dr. Yusuf Sarıncay • TOBB ETÜ Rector

Prof. Dr. Ziya Öniş • Koç Uni.

Prof. Dr. A. Fahimi Aydın • İnönü Uni.

Assoc. Prof. Dr. Elnur Agayev • Lefke European Uni.

Assoc. Prof. Dr. Emre Ozan • Kırklareli Uni.

GENERAL DISTRIBUTION / SUBSCRIPTION

Fee: 150 TL

CORRESPONDENCE-COMMUNICATION

Journal of Gazi Academic View

Filistin Caddesi Köşem Apartmanı No: 9/5 Gaziosmanpaşa - Çankaya / Ankara

E-Mail: gaziakademikbakis@gmail.com • Web: <http://www.gaziakademikbakis.com>

BOOK COVER, PAGE DESIGN and PUBLISHING HOUSE

Semih Ofset Matbaa • Sek. Yay. Sağ. İnş. San. Tic. Ltd Şti.

Zübeyde Hanım Mah. 628. Sok. Çakırlar İşhanı No: 26/47 İskitler / ANKARA

Tel:(0312) 341 40 75 Fax:(0312) 341 98 98 E-Posta:www.semihofset.com.tr

PERIODICAL TYPE

International Peer Reviewed Local Periodical Journal

PUBLISHING DATE

10 June 2025

YURTDIŞI TEMSİLCİLERİ	REPRESENTATIVES ABROAD
Almanya Prof. Dr. Barbara Kellner Heinkele • Berlin Freie Üniversitesi Amerika Birleşik Devletleri Prof. Dr. M. Hakan Yavuz • Utah Üniversitesi	Germany Prof. Barbara Kellner Heinkele • Berlin Freie Uni.
Azerbaycan Doç. Dr. Tofiq Nəcəfli • A.A. Bakıhanov Azərbaycan Milli İlimlər Akademisi	United States of America Prof. M. Hakan Yavuz • The University of Utah
Bulgaristan Doç. Dr. İbrahim Yalınmof • Sofya İslam Enstitüsü	Azerbaijan Assoc. Prof. Tofiq Nəcəfli • A.A. Bakıhanov Azerbaijan National Academy of Sciences
İtalya Dr. Vera Costantini • Venedik Ca' Foscari Üni.	Bulgaria Assoc. Prof. İbrahim Yalınmof • Institute of Higher Islamic Studies
KKTC Doç. Dr. Elnur Ağayev • Lefke Avrupa Üniversitesi	Italy Dr. Vera Costantini • Venetian Ca' Foscari Uni.
Kırgızistan Prof. Dr. Döölətbek Saparaliyev • Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi	Cyprus Doç. Dr. Elnur Ağayev • European University of Lefke
Rusya Doç. Dr. Aleksander Vasilyev • Rusya Bilimler Akademisi	Kyrgyzstan Prof. Döölətbek Saparaliyev • Kyrgyzstan-Turkey Manas University
Suriye Prof. Dr. Mehmet Yuva • Şam Üniversitesi	Russia Assoc. Prof. Aleksander Vasilyev • Russian Academy of Sciences Oriental Institute
Makedonya Prof. Dr. Numan Aruç • Makedonya Bilimler ve Sanatlar Akademisi	Syria Prof. Mehmet Yuva • Damascus University
	Macedonia Prof. Numan Aruç • Macedonian Academy of Sciences & Arts

BU SAYININ HAKEMLERİ / REFEREES OF THIS ISSUE

Prof. Dr. Ahmet Kankal – Ankara Yıldırım Beyazıt Üni. Prof. Dr. Ahmet Şimşek – İstanbul Üni. Prof. Dr. Ata Atun – Rauf Denktaş Üni. Prof. Dr. Dilşen İnce Erdoğan – Dokuz Eylül Üni. Prof. Dr. Erkan Göksu – Dokuz Eylül Üni. Prof. Dr. Gültekin Yıldız – İstanbul Üni. Prof. Dr. Güray Kırpık – Gazi Üni. Prof. Dr. Hale Şıvgın – Ankara Hacı Bayram Veli Üni. Prof. Dr. Hamza Keleş – Gazi Üni. Prof. Dr. Hikmet Öksüz – Karadeniz Teknik Üni. Prof. Dr. İsmail Özçelik – İstanbul Aydın Üni. Prof. Dr. Mikail Acıpinar – İzmir Katip Çelebi Üni. Prof. Dr. Murat Önsoy – Hacettepe Üni. Prof. Dr. Mustafa Alkan – Ankara Hacı Bayram Veli Üni. Prof. Dr. Mustafa Bostancı – Ankara Hacı Bayram Veli Üni. Prof. Dr. Mustafa Öztürk – Süleyman Demirel Üni. Prof. Dr. Nasrullah Uzman – Ankara Hacı Bayram Veli Üni. Prof. Dr. Oktay Bingöl – İstanbul Arel Üni. Prof. Dr. Sadullah Gülten – Ankara Hacı Bayram Veli Üni. Prof. Dr. Sertif Demir – Türk Hava Kurumu Üni.	Prof. Dr. Seydi Vakkas Toprak – Adıyaman Üni. Prof. Dr. Süleyman Özbek – Ankara Hacı Bayram Veli Üni. Prof. Dr. Tuncay Ögün – Muğla Sıtkı Koçman Üni. Prof. Dr. Ülker Bulduk – Ankara Üni. Prof. Dr. Ümmügülşüm Polat – Ankara Hacı Bayram Veli Üni. Prof. Dr. Yunus Koç – Hacettepe Üni. Prof. Dr. Zaynabidin Abdırashidov – Ankara Hacı Bayram Veli Üni. Doç. Dr. Ahmet Köksal – Karadeniz Teknik Üni. Doç. Dr. Bilal Koç – Ankara Hacı Bayram Veli Üni. Doç. Dr. Emrah Konuralp – Iğdır Üni. Doç. Dr. Engin Sune – Hacettepe Üni. Doç. Dr. Muhammed Ceyhan – Yalova Üni. Doç. Dr. Murat Tuğluca – Eskişehir Osmangazi Üni. Doç. Dr. Nodiraxon Egamkulova – Tirmiz Devlet Üni. Doç. Dr. Nuri Yeşilyurt – Ankara Üni. Doç. Dr. Selda Güner Özden – Hacettepe Üni. Dr. Öğr. Üyesi Ahmet İlker Baş – Ankara Hacı Bayram Veli Üni. Dr. Öğr. Üyesi Fatih Özçelik – Amasya Üni. Dr. Öğr. Üyesi Şehri Karakaş – Erzurum Teknik Üni.

Dergiye gönderilen yazı ve fotoğraflar iade edilmez.

Bu dergide yayınlanan yazılardaki fikirler yazarlarına aittir

The articles and photos that has been sent to the journal for publication may not be returned even if they are not published.

The responsibility of all the ideas in the articles published in this journal belongs to their authors.

Editörden

Değerli Gazi Akademik Bakış Dergisi Okuyucuları,

Sizlerle bir araya gelmekten duyduğumuz memnuniyeti ifade ederek, 36. sayımız olan Haziran 2025 sayısında yine dopdolu bir içerikle karşınızdayız. Tarih ve Uluslararası İlişkiler başta olmak üzere sosyal bilimlerin çeşitli alanlarına katkı sağlayan toplam 18 nitelikli araştırma makalesi ile bu sayımızda da akademik dünyaya özgün bir pencere açmayı hedefliyoruz. Her biri alanında uzman hakemlerimizin titiz değerlendirmelerinden geçen bu çalışmalar, yayın kurulumuzun nihai onayıyla siz okuyucularımızla buluşmuştur.

Bu sayının ilk makalesi Osman Karatay’a ait. “Hazarların Kafkaslara İlk Gelişleri” başlıklı çalışmasında, Karatay tarihsel kaynaklar ışığında Hazarların bölgeye yerleşim süreçlerini ve etkilerini tartışıyor. Ahmet Güneş ise, “Muharrirlerin Kitabına Göre İki Karyenin Sergüzeşti ve Bu Bağlamda Tahrir Defterlerine Dair Birkaç Kelam” isimli makalesinde Osmanlı tahrir defterlerinin özgün bir okumasını sunuyor. Veli Savaş Yelok, “Özbek Cedit Hareketi ve Cedit Matbuatı Üzerine” adlı makalesiyle, Orta Asya modernleşme tarihine katkı sağlayacak önemli bir değerlendirme sunmakta.

Uluslararası ilişkiler disiplinine katkı sağlayan çalışmalardan Osman Nuri Beyhan ve Mehmet Seyfettin Erol’un “İklim Değişikliği İçin (Başarılı) Güvenlikleştirme Mümkün mü?” başlıklı makalesi, çevre sorunlarının güvenlik politikalarıyla ilişkisini tartışmaktadır. Tayyar Arı ve Şeyma Kızılay’ın birlikte kaleme aldıkları “Kaosun Araçsallaştırılması” isimli çalışmada ise Irak özelinde kriz rutininin güvenlik üretiminde nasıl işlevselleştirildiği analiz edilmektedir. Yasin Tekin, çalışmasında, Delhi Türk Sultanlığı’nın kuruluş sürecini iklimsel değişkenlikler bağlamında ele alan interdisipliner bir yaklaşım sunarak, tarihsel olayların çevresel faktörlerle ilişkisini derinlemesine analiz etmektedir.

Uğur Topcu’nun 19. yüzyıl Amerikan belgeleri ışığında hazırladığı çalışma, Amerikan misyonerlerinin Adapazarı’ndaki faaliyetlerini incelerken; Mesut Karakulak, 93 Harbi esnasında Türk esirlerinin temsiline odaklanarak suç, ceza ve ötekileştirme konularına dair özgün bir tartışma sunuyor. Ayşegül Dönmez ve Ömür Kızıl’ın birlikte kaleme aldıkları makale, senkronik tarih şeridi örneklerini karşılaştırarak tarih öğretiminde kullanılan yöntemlere ışık tutuyor.

Hüseyin Yılmaz, Osmanlı taşrasındaki ayanların sefer organizasyonundaki rolünü Karaosmanoğulları örneğinde incelerken, Enes Mert Demir, Birinci Dünya Savaşı’nın Irak ve İran cephelerindeki askeri faaliyetlere dair detaylı bir analiz sunmaktadır. Nihal Metin’in makalesi ise 18. Yüzyılda Rumeli Kırsalında Köylülerin Tefecilere Borçlanmaları meselesini ele almaktadır.

Fatih Özçelik’in, Mehmet Ali Paşa döneminde Mısır kırsalındaki zorunlu dönüşümleri ele aldığı çalışmasının yanı sıra, Murat Çaylı’nın II. Charles d’Anjou’nun kutsal toprakları kurtarma projesi üzerine yaptığı çeviri ve değerlendirme, Orta Çağ Avrupası’na dair yeni perspektifler sunmaktadır. Murat Alandağlı’nın Hakkâri beylerinin sosyal sorumluluk anlayışını ele aldığı makalesi ve Melike Kayam ile Songül Ulutaş’ın Doğu Akdeniz sularındaki kaçakçılık faaliyetlerini değerlendiren ortak çalışması, yerel tarih araştırmalarına değerli katkılar sunmaktadır.

Son olarak, Denizhan Ege Şakrak ve Pınar Erkem'in Türkiye'nin göç yönetiminde Arap Ayaklanmaları sonrasında yaşanan dönüşümleri inceledikleri makaleleriyle birlikte, Gönül Tezcan'ın Kuzey Makedonya örneğinde konsosyonel demokrasi tartışmalarını ele aldığı çalışması, güncel ve teorik meseleleri bir araya getirmektedir.

Haziran 2025 sayımızın siz değerli okuyucularımız için hem ilgi çekici hem de ufuk açıcı bir okuma deneyimi sunmasını temenni ediyor; bu sayının yayına hazırlanmasında emeği geçen yazarlarımıza, hakemlerimize, editörlerimize ve yazı kurulu üyelerimize içten teşekkürlerimizi sunuyoruz. Aralık 2025'te görüşmek dileğiyle...

Saygılarımızla,

Saygılarımızla
Gazi Akademik Bakış Dergisi
Editörler Heyeti

Editorial

Dear Readers of the Journal of Gazi Academic View,

We are pleased to present to you the 36th issue of our journal, dated June 2025. Continuing our mission of contributing to the academic world with high-quality scholarship, this issue features a rich array of 18 research articles by distinguished scholars from the fields of History, Political Science, and International Relations.

The issue begins with Osman Karatay's study, "The Appearance of the Khazars in the Caucasus," which offers a historical reexamination of the Khazars' emergence in the region. Ahmet Güneş follows with "The Adventure of Two Villages According to the Book of Muharrirs," which provides insights into Ottoman tax registers and their historical significance. Veli Savaş Yelok explores the intellectual and journalistic dimensions of Central Asian reformism in his article on the Uzbek Jadid Movement.

In the field of security studies, Osman Nuri Beyhan and Mehmet Seyfettin Erol analyze the feasibility of securitizing climate change. Tayyar Arı and Şeyma Kızılay, in their article, "Instrumentalization of Chaos," examine how habitual crises are used to construct insecurity in Iraq.

Yasin Tekin's study offers an interdisciplinary approach by examining the foundation of the Delhi Sultanate in the context of climatic variability, providing an in-depth analysis of the relationship between historical events and environmental factors. Uğur Topcu investigates the activities of American Board missionaries in 19th-century Adapazarı, while Mesut Karakulak explores representations of the "captive Turk" in the Russo-Turkish War of 1877–78.

Ayşegül Dönmez and Ömür Kızıl compare synchronic history line examples from England, the USA, and Turkey, offering valuable pedagogical insights. Hüseyin Yılmaz discusses the role of Ottoman provincial notables in organizing military campaigns, with a particular focus on the Karaosmanoğlu family during the French occupation of Egypt.

Military history is further expanded with Enes Mert Demir's research on the 13th Corps' operations during World War I on the Iraq and Iran fronts. In a contemporary geopolitical context, Nihal Metin analyze the indebtedness of rural peasants to moneylenders in 18th-century Rumelia.

Fatih Özçelik examines rural transformation under Mehmet Ali Pasha in Egypt, while Murat Çaylı offers a translation and evaluation of Charles II d'Anjou's Conseil concerning a renewed Crusade. Murat Alandağlı presents the philanthropic works of the rulers of Hakkâri.

Maritime and economic history is covered in the article by Melike Kayam and Songül Ulutaş, who analyze smuggling activities in the Eastern Mediterranean at the turn of the 20th century. Denizhan Ege Şakrak and Pınar Erkem assess Türkiye's evolving

migration policy in the wake of the Arab Uprisings.

Finally, Gönül Tezcan investigates consociational democracy and the political representation of small minorities through a case study of North Macedonia, offering insights relevant to both comparative politics and minority rights.

We thank all contributors—authors, reviewers, and editorial board members—for their invaluable efforts in preparing this issue. We hope that our readers find the articles intellectually enriching and thought-provoking.

We look forward to welcoming you again in our December 2025 issue with new scholarly contributions.

Sincerely
The Editorial Board of
The Journal of Gazi Academic View

TARANDIĞI İNDEKSLER & VERİ TABANLARI
INDEXES & DATABASES

Gazi Akademik Bakış Dergisi ESCI, DOAJ, EBSCO, CEEOL, INDEX ISLAMICUS, TUBİTAK-ULAKBİM, IMB, ASOS, PROQUEST, MLA INTERNATIONAL BIBLIOGRAPHY, SERIALS SOLUTIONS ve TUBİTAK DERGİ PARK tarafından taranmaktadır.

Journal of Gazi Academic View is indexed in ESCI, EBSCO, CEEOL, INDEX ISLAMICUS TUBİTAK-ULAKBİM, IMB, ASOS, PROQUEST, MLA INTERNATIONAL BIBLIOGRAPHY, SERIALS SOLUTIONS and TUBİTAK DERGİ PARK.

Emerging Sources Citation Index
WEB OF SCIENCE™

Central and
Eastern European
Online Library

DOAJ DIRECTORY OF
OPEN ACCESS
JOURNALS

INDEX COPERNICUS
I N T E R N A T I O N A L

Modern
Language
Association

MLA

TUBİTAK

ULAKBİM

İçindekiler

Hazarların Kafkaslara İlk Gelişleri

Osman Karatay 1

Muharrirlerin Kitabına Göre İki Karyenin Sergüzeşti ve Bu Bağlamda Tahrir Defterlerine Dair Birkaç Kelam

Ahmet Güneş 23

Özbek Cedit Hareketi ve Cedit Matbuatı Üzerine: Tespit ve Değerlendirmeler

Veli Savaş Yelok 51

İklim Değişikliği İçin (Başarılı) Güvenlikleştirme Mümkün mü?

Osman Nuri Beyhan - Mehmet Seyfettin Erol 81

Kaosun Araçsallaştırılması: Irak'ta Güven(siz)liğin İnşasında Alışmışlık ve Kriz Rutini

Tayyar Arı - Şeyma Kızılay 107

Delhi Sultanlığı'nın Kuruluşunda İklim Etkisine Dair Bir Değerlendirme

Yasin Tekin 135

19. Yüzyıl Amerikan Belgelerinde Amerikan Board Misyonerlerinin Adapazarı ve Çevresindeki Faaliyetleri

Uğur Topcu 155

93 Harbi'nde Esir Türk İmgesi, Suç, Ceza ve Öteki

Mesut Karakulak..... 175

İngiltere, ABD ve Türkiye'de Hazırlanan Öncü Senkronik Tarih Şeridi Örneklerinin Karşılaştırılması

Ayşegül Dönmez - Ömür Kızıl.....199

Ayanların Osmanlı Sefer Organizasyonundaki Rolü: Fransa'nın Mısır İşgali ve Karaosmanoğulları

Hüseyin Yılmaz.....219

Birinci Dünya Savaşı'nda 13. Kolordunun Faaliyetleri (Irak ve İran Cepheleri)

Enes Mert Demir..... 239

18. Yüzyılda Rumeli Kırsalında Köylülerin Tefecilere Borçlanmaları

Nihal Metin 263

Mısır Kırsalında Zorunluluk ve Dönüşüm: Mehmet Ali Paşa Döneminde Fellah

Fatih Özçelik 287

II. Charles d'Anjou ve Kutsal Toprakları Kurtarma Projesi: Conseil'in Çeviri ve Değerlendirilmesi

Murat Çaylı 311

Hakkâri Beylerinin Hayırseverliği

Murat Alandağlı 325

Doğu Akdeniz Sularında Kaçakçılık Faaliyetleri Üzerine Bir Değerlendirme
(19. Yüzyılın Sonu-20. Yüzyılın Başı)

Melike Kayam - Songül Ulutaş..... 347

Arap Ayaklanmaları'nın Türkiye'nin Göç Yönetiminde Yarattığı Paradigma Değişimi

Denizhan Ege Şakrak - Pınar Erkem 369

Konsosyonel Demokrasi ve Küçük Azınlıkların Temsili: Kuzey Makedonya Örneği

Gönül Tezcan 389

Contents

The Appearance of the Khazars in the Caucasus Osman Karatay	1
The Adventure of Two Villages According to the Book of Muharrirs and A Few Words on the Tax Registers in This Context The Adventure of Two Villages According to the Book of Muharrirs, and Remarks on the Tax Registers in This Context Ahmet Güneş	23
On the Uzbek Jadid Movement and the Jadid Press: Determinations and Evaluations Veli Savaş Yelok	51
Is (Successful) Securitization Possible for Climate Change? Osman Nuri Beyhan - Mehmet Seyfettin Erol.....	81
Instrumentalization of Chaos: Habit and Crisis Routine for Constructing (in)security in Iraq Tayyar Arı - Şeyma Kızılay	107
An Evaluation of the Impact of Climate on the Formation of the Delhi Sultanate Yasin Tekin	135
The Activities of American Board Missionaries in Adapazarı and Surrounding Areas in 19th-Century American Documents Uğur Topcu	155
The Image of the Captive Turk in the Russo-Turkish War of 1877-78: Crime, Punishment, and the Other Mesut Karakulak.....	175
Comparison of Pioneer Synchronic History Line Examples Prepared in England, the USA, and Türkiye Ayşegül Dönmez - Ömür Kızıl.....	199

The Role of the Notables in the Ottoman Campaign Organization: The French Occupation of Egypt and the Karaosmanoğlu Family

Hüseyin Yılmaz.....219

Activities of the 13th Corps in the First World War (Iraq and Iran Fronts)

Enes Mert Demir..... 239

The Indebtedness of Rural Peasants to Moneylenders in 18th Century Rumelia

Nihal Metin 263

Compulsion and Transformation in Rural Egypt: Fellahin During the Era of Mehmet Ali Pasha

Fatih Özçelik 287

Charles II d'Anjou and Project to Recover the Holy Land: Translation and Evaluation of the Conseil

Murat Çaylı 311

The Philanthropy of the Rulers of Hakkari

Murat Alandağlı 325

A Review of Smuggling Activities in the Waters of the Eastern Mediterranean (Late 19th Century- Early 20th Century)

Melike Kayam - Songül Ulutaş..... 347

The Paradigm Shift in Türkiye's Migration Management Caused by the Arab Uprisings

Denizhan Ege Şakrak - Pınar Erkem 369

Consociational Democracy and Representation of Small Minorities: The Case of North Macedonia

Gönül Tezcan 389

The Appearance of the Khazars in the Caucasus*

Hazarların Kafkaslara İlk Gelişleri

Osman KARATAY**

Abstract

The early history of the Khazars is still to be thoroughly investigated. When they came to the Caucasus is lesser known than their origins. The original land of the Khazar tribe, a member of the T'ieh-le union, was likely in the South Siberian belt. They, together with the comrade tribes Suvars and Barsils, if not still others, were attacked by the Uyghurs, another T'ieh-le member, possibly in cooperation with the Avar and Türk alliance in the mid-5th century. The trio migrated to the north of the Caucasus, after expelling the Ogurs. So, the Khazars came to the west in company with the Suvars, who represented and led the interim union towards the outer world. The Suvars were closer to Persia on the Darband Gate, and the Khazars were to their north. The formers were more active in the early generations, but this meant also the speedier melting of their human source. So the Khazars became relatively more crowded. In contrast to the Romans referring only to the name 'Suvar' (Sabir), the Persians were able to separate between the Suvars and Khazars. Their sources have not survived to us, but were abundantly used by early medieval Muslim authors, that need to be checked for anachronism. This helped construct this paper in a certain logic, according to which the appearance of the Khazars in the Caucasus can be taken to the beginning of the 6th century, if not a little earlier.

Key Words: Khazar, Uyghur, Suvar/Sabir, Barsil, Caucasus, Persia, Byzantium

Öz

Hazarların erken tarihi halen ayrıntılı çalışmalar gerektiriyor. Kafkaslara ne zaman geldikleri, kökenlerinden daha az bilinen bir konudur. T'ieh-le birliğinin bir üyesi olan Hazar boyunun asıl yurdu muhtemelen Güney Sibirya kuşağındaydı. Yoldaş boylar Suvar ve Barsiller ve belki başkalarıyla birlikte, 5. yy ortalarında Hazarlar muhtemelen, bir diğer T'ieh-le üyesi boy olan, Avar ve Kök Türk işbirliği içindeki Uygurların saldırısına uğradılar. Bu üçlü yollarındaki Oğurları sürdükten sonra Kafkasların kuzeyine göçtüler. Dolayısıyla Hazarlar dış dünyada bu geçici birliğin yöneticisi olarak görülen Suvarlarla birlikte batıya geldiler. Suvarlar Derbent Geçidi üzerinden İran'a daha yakındılar, Hazarlar ise hemen kuzeylerindeydi. Suvarlar erken dönemlerde daha etkindiler fakat bu aynı zamanda insan kaynaklarının hızlı erimesi anlamına geldi. Böylece Hazarlar nispeten kalabalık hale geldiler. Hepsine Suvar ismini kullanan Roma kaynaklarının aksine, İranlılar Hazar ve Suvarları ayıramıyorlardı. Kaynakları günümüze ulaşmadıysa da, bazen zaman uyumsuzluğu içermekle birlikte, erken dönem Müslüman yazarlarca bolca kullanıldı. Bu sayede

görsel

Akademik
Bakış

1

Cilt 18
Sayı 36
Yaz 2025

Makale Geliş Tarihi: 13.11.2024. Makale Kabul Tarihi: 10.05.2025.

Araştırma Makalesi / Künye: KARATAY, Osman. "The Appearance of the Khazars in the Caucasus". Gazi Akademik Bakış Dergisi (GABD), 18/36, (Haziran 2025): s. 1-22. DOI: 10.19060/gav.1717306

* I'm indebted to Prof. Peter B. Golden, who carefully read and corrected my paper and who advised many additions.

** Prof. Dr. Osman Karatay, Ege University, Institute for the Turkic World Studies, Bornova – İzmir, Turkey. E-mail: karatay.osman@gmail.com, ORCID: 0000-0002-1566-3283

bu makalenin mantıki yapısı kurulmuştur. Buna göre Hazarların gelişi bir parça daha erken değilse eğer, 5. yy başlarına götürülebilir.

Anahtar Kelimeler: Hazar, Uygur, Suvar, Barsil, İran, Kafkaslar, Bizans

The beginnings of the Khazar state on the Caspian shores is a most difficult question in regard to the very scarcity of the sources. However, how the local K k Türk political organisation turned to produce a new state -Khazaria- on the western extensions of the wide empire after 630 is a problem related to the political affairs in the region, but the answer does not necessarily contribute to the ethnic history of the Khazars. Namely, the history of the Khazars and that of Khazaria are not the same thing for the early period. The latter was an organisation of the K k Türk elites over the population of the Khazars and other peoples in the region. This can be formulated briefly in such a way: The cadre representing the Türk administration in the westernmost regions of the empire continued to rule over the region after 630, when the Türk empire collapsed, and they were associated with the subject mass in the course of time; that is, they became “the rulers of the local population”, and not “the Türk rulers of the region” as it was in olden times. When the tribesmen of the Khazar group became the most outstanding ethnic formation within the -new- state, which seemingly continued to be called “of the T rks” in its first generations, then the K k Türk elites and their officers came to be known mostly as the “rulers of the Khazars”. It was a kind of inter-Turkic assimilation. When did the Khazar tribesmen, and not the K k Türk administration, come to the region is the issue of this paper.

Besides numerous external sources, an internal record of Khazaria lists the Khazars among a group of West Eurasian Turkic tribes in equal gravity with them. The qagan Joseph of Khazaria says in his *Reply* to Hasdai ben Shaprut of Andalusia: “... I am of the Sons of Japheth, from the seed of Togarmah... Togarmah had ten sons and these are their names: the firstborn (was) 'wywr/'gywr (*Uygur/ *Oğur), the second Twrys/Tyrs, the third 'wwz/'wwr (Avar), the fourth 'wgwz/'wgyn (Oğuz), the fifth Byzl (Barzilia), the sixth Trn', the seventh Khazar, the eighth Ynwr/Znwr (Sinarites?), the ninth Blgr (Bulğar), the tenth S'wyr (Sawir). I am / we are of the sons of Khazar, who is the seventh.”¹

As seen, the tribes descending from Togarmah of Joseph constitute indeed a Turkic family. According to the anonymous medieval book *Mujmal al-Taw r h*, the third son of Japheth was Khazar.² Dinawar  repeats the same, only by replacing the orders.³ According to Gardiz , such Turkic peoples as the

1 Pavel K. Kokovcov, *Jevrejsko-Hazarskaja Perepiska v X veke*, Izd. Akademii Nauk, Leningrad 1932, p. 74, 91. The translation is the courtesy of Prof. Dan D.Y. Shapira, who sent me an unpublished work of him.

2 Ramazan Şeşen, *İslam Coğrafiyacılarına Göre Türkler ve Türk  lkeleri*, 2nd ed, TKAE, Ankara 1998, p. 30.

3 Dinever , *El-Ahb r'ut-Tiv l*. *Eskilerin Haberleri*, (tr. Z. Akman – H. S. Aytem r), Ankara Okulu, Ankara 2017, p. 51.

Oghuz, Karluk and Khazar descended from the Japheth lineage.⁴ Tabarî repeats the same story, followed by Ibn al-Athîr.⁵ These outsider genealogies also classify the Khazars as a people, as done by Ya'qubî: "Born to him (Japheth) were Gomer, Tubal, Mâsh, Meshech, and Magog... Mâsh begot the Turks and the Khazars."⁶ And, Mas'ûdî poses the extreme case: "Les Francs, les Slaves, les Lombards, les Echbân, les Yadjoudj et les Madjoudj, les Turcs, les Khazar, les Bordjân (Bulgares), les Alan, les Galiciens et tous les autres peuples ... descendent de Japhet."⁷

The anonymous *Cambridge Khazar Document* of the mid-10th century mentions about a Khazar people before the state of the Khazars was not founded, circa or just before the year 630: "... Armenia, and [our] fathers fled before them... and [the people of Khazari]a received them. For the pe[ople] of Khazaria were at first without Torah, while [their neighbour Armenia] remained without Torah and writing. They intermarried with the inhabitants of the land, in[termingled with the gent]iles, learned their practices and would continually go out with them to w[ar]; [and] they became one people."⁸

In contrast to the Islamic genealogies, the *Reply* of Joseph has no 'Turk' on the list. The listed peoples are Turkic, and non-Turkic people around like the Alans were not included. This should be for the term 'Turk' alluded to a supra-identity in the eyes of the Khazarian ruler Joseph.⁹ This approach of Joseph can be compared to the list of Zachariah Rhetor written four centuries before him: "There are the Onogur, a tent-dwelling people, the Ogur, the Sabir, the Burgar, the Korthrigror (Kutrigur, O.K.), the Avar, the Khasir, the Dirmar, the Sarurgur, the Bagarsik, the Khulas, the Abdel, the Epthalite."¹⁰

There are no Hun people among them, because Hun was then a generic name. The Caspian Gates are referred to as in the Hunnic land in Zachariah, but the people just beyond the Gates are the Bulgars. His leaning of the name Hun while telling about an invasion of Persia in c.503 is also seemingly of the same kind, because those invaders should be the Suvars.¹¹ Well, this note in

- 4 A. P. Martinez, "Gardîzî's Two Chapters on the Turks", *Archivum Eurasiae Medii Aevi*, 2, 1982, p. 117.
- 5 Tabarî, *The History of al-Ṭabarî -II-*, (tr. William M. Brinner), SUNY, New York 1987, p. 14; İbn'ül-Esir, *İslam Tarihi -I-*, Bahar, İstanbul 1986, p. 73.
- 6 Ya'qubî, *The Works of Ibn Wāḍih al-Ya'qūbī -II-*, M. S. Gordon et al (eds.), Brill, Leiden – Boston 2018, p. 271.
- 7 Maçoudi, *Les Prairies d'Or -III-*, (tr. C. Barbier de Meynard – Pavet de Courteille), Société Asiatique, Paris 1864, p. 66. For a survey of Khazar genealogies, see A. P. Novosel'cev, *Hazarskoe gosudarstvo i ego rol' v istorii vostočnoj Evropy i Kavkaza*, Nauka, Moskva 1990, p. 77-78.
- 8 Norman Golb – Omeljan Pritsak, *Khazarian Hebrew Documents of the Tenth Century*, Cornell University Press, Ithaca and London 1982, p. 107.
- 9 Actually, Togarmah in medieval Jewish texts (borrowed into some Arabo-Persian genealogies) denotes the ancestor of the Turks. Joseph in saying that he is a descendant of Togarmah proclaims his Türk heritage. Note of P. B. Golden.
- 10 Zachariah, *The Chronicle of Pseudo-Zachariah Rhetor. Church and War in Late Antiquity*, G. Greatrex et al (eds.), Liverpool University Press, Liverpool 2011, p. 448-451; Károly Czeglédy, "Pseudo-Zacharias Rhetor on the Nomads", L. Ligeti (ed.), *Studia Turcica, Akadémiai Kiadó*, Budapest 1971, p. 137.
- 11 Zachariah, op. cit., p. 232, 447.

gpr

Akademik
Bakiş

3

Cilt 18
Sayı 36
Yaz 2025

Zachariah is to be the first mention of the Khazars (*K^asⁱr* [*Kās^ar*/*Khasir*] (**Xa-sar*) *ksr*/*χsr*).

The Terkhin (or Tariat, just after 753) inscription of the Uyghurs might be mentioning the Khazars: "...Yoliiy-qagan... Bumîn-qagan, (these) three qagans have sat on the throne. They have sat on the throne for two hundred years... their peoples, having become enraged, perished... because of two high-born (people) it became weary and perished. Qadîr Qasar and Bâdi Bârsil, the gloriouſ (?) Oghuz... my ancestors have sat on the throne for eighty years."¹²

Likewise, the Uyghur Tes inscription that was erected a little later (761-762) is in better conditions and partly repeats the same text: "...Earlier, when... came into existence [or: was created]... the Uyghur Qaghan sat [on the throne]; [they were] wise and great Qaghans. They sat on the throne. For three hundred year they ruled over many [lit. thousand] *els*. Then, their people perished... Revolted by the instigations of the leaders of the Buzuq [their people?] perished, [their people?] perished because of the incitements of the petty Kül and of the Distinguished Two... Bedi Bersil and Qadîr Qasar then perished. That people of mine widely quarrelled with each other..."¹³

The original of the line North-10 is "bâdi bârsil : qadîr : qasar anta : barmîſ : ol bodunîm : kân kârîſdi..." in Kliashtornyj. O. Mert reads the same, but for the last letters he suggests "k(e)ngk(e)r(e)sde", which means "in Kengeres". That is the abode of the Pechenegs then on the east of lower Sir Darya.¹⁴ Mert reads *barmîſ* as "went, reached" as expected, instead of the "perished" by Kliashtornyj and Tekin.¹⁵ It is indeed the correction of Róna-Tas for Kliashtornyj and Tekin. But he changed the proper names: "ebir/ibîr people, the aqadîr qasar went there. My people are there at Kengkeres..."¹⁶ The reading of Mert seems to be the trueſt one, because "Bedi Bersil" occurs also in the Terkhin, and is not a hapax. Then we have a clear meaning: "Bedi Bersil (and) Kadîr Kasar went there (anta barmîſ). My that people is in Kengeres".

For the relevant line of the Terkhin inscription also we need the same: "...went by attacking. (He) poured (them) into the Uçuz lake (to destroy). Kadîr Kasar, Ebdi Bersil, Yatîz Oğuz..." So, we have the Kengeres land, Oghuz and Bersil, all pointing to the western parts of Central Asia, and thus, there is no room to suspect about equating the *Qasar* with Khazar. The Uyghurs never acted in the western regions of Central Asia during their known history. The political culture of those ages indeed explains the case. The idiom "my people" is well-known from the Türk inscriptions.¹⁷ The relative peoples are designed so.

- 12 Sergej K. Klyashtorny, "The Terkhin Inscription", *Acta Orientalia Hungaricae*, 36/1-3, 1982, p. 345.
- 13 Sergej K. Klyashtorny, "The Tes Inscription of the Uighur Bögü Qaghan", *Acta Orientalia Hungaricae*, 39/1, 1985, p. 153.
- 14 Talat Tekin, *A Grammar of Orkhon Turkic*, Indiana University Press, Bloomington 1968, p. 269.
- 15 Osman Mert, *Ötüken Uyğur Dönemi Yazıtlarından Tes, Tariat, Şine Us, Belen*, Ankara 2009, p. 128.
- 16 András Róna-Tas, "Újabb adatok a Kazár népnév történetéhez", *Nyelvtudományi Közlemények*, 85/1, 1983, p. 129.
- 17 Louis Bazin, "Pour une nouvelle hypothèse sur l'origine des Khazar", *Materialia Turcica*,

The Uyghur qagan describes the Kasar and Bersil as his own people in the inscription, regardless of whether it indicates an ethnic relation or a co-membership in a union. The Uyghurs, likely with their allies not known to us, seem to have attacked the other two or maybe three, the Oghuz being the third enemy. An account in Chinese sources implies likely this case. The K k T rks always used to use the Uyghurs to subdue the northern -South Siberian- tribes.¹⁸

Those sentences in the Uyghur inscriptions imply some events that happened two or three centuries earlier.¹⁹ Three centuries would mean the 450's. The events seem to be an inter-T'ieh-le conflict, if there were no outer participants, and the space was likely the forest-steppe belt of the northern Central Eurasia. Those troubles might have reflected in the Constantinopolitan Priscus, who says for the year c.463: "At this time the Saraguri, Urogi and Onoguri sent envoys to the Eastern Romans. These tribes had left their native lands when the Sabiri attacked them. The latter had been driven out by the Avars who had in turn been displaced by the tribes who lived by the shore of the Ocean."²⁰

T'ieh-le is a vague and generic term referring to the peoples of the northern Central Asia. Despite they occasionally showed some common reflexes, it is difficult to mention a state-level organisation among them. And we should include the Suvars (Sabiri) living originally on the Tobol-Irtish basin in the T'ieh-le union. The accounts of the Uyghur inscriptions and Priscus can be unified in such a reconstruction for the mid-5th century: The Juan-juans (Avars), possibly in support of the K k T rks, attacked the T'ieh-le from the east. The Uyghurs coacted with the Avars and T rks, because they were the aggressors according to the texts. Then the T'ieh-le members Bersils and Kasars were defeated and expelled, a group of the Kasars being captured. The latter were included in the Uyghur union as shown by the Chinese sources. Simultaneously with the Uyghurs, dealing with the Bersils and Kasars, the Avars were busy with the Suvars, as told by Priscus. We may surmise that the Bersils and Kasars constituted a union represented and led by the Suvars.²¹

Therefore, a considerable population of the Suvars, in company with the Kasar and Bersil tribes, and perhaps with some others, migrated towards the west. Czegl dy puts the latter within the Ogur union expelled by the Suvars,²²

7-8, 1981-1982, p. 58.

18  douard Chavannes, Documents sur les Tou-kiue (Turcs) Occidentaux, Académie imp riale des sciences, Petersburg 1903, p. 131.

19 Although Sergej K. Kliashtornyj ("Hazarskie zametki", Tjurkologičeskij sbornik 2003-2004, Vostočnaja Literatura RAN, Moskva 2005, p. 113) thinks the content is about the internecine strife in the Western Türk Empire between 582 and 603. The news from the Western sources do not agree with such a late date for the coming of the Khazars and Barsils.

20 R. C. Blockley, The Fragmentary Classicising Historians of the Later Roman Empire: Eupapius, Olympiodorus, Priscus and Malchus -II-, Francis Cairns, Liverpool 1983, p. 345.

21 Mihail I. Artamonov, Istorija Hazar, Izd. Gosudarstvennogo  rmitaža, Leningrad 1962, p. 78; Károly Czegl dy, "A szav rd k rd s Thury József el tt   s ut n", Magyar  st rt neti Tanulmányok, K r si Csoma Társaság, Budapest 1985, p. 80; Novosel'cev, op. cit., p. 83.

22 Károly Czegl dy, "A Terhin-i u gur rov s r s s felirat t r k  s magyar t rt neti  s nyelv szeti vonatkoz sai", Magyar  st rt neti Tanulmányok, K r si Csoma Társaság, Budapest 1985, p. 146-147.

gpr

Akademik
Bakiş

5

Cilt 18
Sayı 36
Yaz 2025

however, there seems no evidence to associate them with the Ogurs. This migration of several tribes led the Suvars caused a pressure on the area between the Urals and Aral, where the Ogurs, constituting the west wing of the T'ieh-le, had their abodes.²³ So, "a considerable group of the T'ieh-le tribes migrated to the West, to the steppes of South-Eastern Europe."²⁴ Therefore, the Kasars were not Uyghurs, rather they and the Uyghurs were separate members of the T'ieh-le group.²⁵

There is not a solid account about the migration of the Khazars to the Caucasus, except for the Byzantine and Syriac legends about the three brothers from 'Barsaliya'. According to Theophanes: "When they (Bulgars) had thus divided into five parts and been reduced to a paltry estate, the great nation of the Khazars issued forth from the inner depths of Berzilia, that is from the First Sarmatia, and conquered all the country beyond the sea as far as the Sea of Pontos."²⁶

Those happened after the Bulgar khan Kubrat died (660s). Nikephoros repeats the same story of the same time with the location "from the interior of the country called Bersilia".²⁷ This informs us only about the rise of Khazaria in the Caucasus and does not contain a migration story. The Syriac books of Michael Syrus and Bar Hebraus, the latter citing the former, mention about the migration of three brothers (Khazar, Bulgar and Ogur?) from Inner Scythia with their 30,000 troops, however in the days of the Byzantine emperor Mauricios (582-602): "At this time there went forth from Inner Scythia three brothers with 30,000 Scythians... And when they arrived at the frontier of the Rhomaye, one of them whose name was Bulgaris took ten ships and crossed the river Tanis (Don)... Then these two other brothers came to the country of Alan, which is Barsalia, that is to say to the towns of the Caspian, which the Bulgarians and the Pangurians call the 'Gate of the Turks'; they were once Christians and are now called 'Kazaraye' after the name of the eldest brother."²⁸

The most probable source of this fabricated account is the chronicle of Dionysius of Tel Mahre.²⁹ The both dates are absurd in terms of looking for a

Gps

Akademik
Bakış

6

Cilt 18
Sayı 36
Yaz 2025

- 23 Fangyi Cheng, "The Research on the Identification Between Tiele (鐵勒) and the Oyuric Tribes", *Archivum Eurasiae Medii Aevi*, 19, 2012, p. 83-88; Mihail Dobrovits, "The Ogur Turks in Chinese Records", Á. B. Apatóczy (ed.), *Ideas behind Symbols—Languages behind Scripts Proceedings of the 60th Meeting of the Permanent International Altaistic Conference (PIAC) August 27 – September 1, 2017, University of Szeged, Szeged 2018*, p. 35-37.
- 24 Klyashtorny, "The Tes Inscription", p. 150.
- 25 Toru Senga ("The Toquz Oghuz Problem and the Origin of the Khazars", *Journal of Asian History*, 24/1, 1990, p. 62-64) prefers to say that the Khazars were once members of the T'ieh-le union, from which the Uyghurs were also born, instead of making the Khazars directly members of the Uyghur union.
- 26 Theophanes, *The Chronicle of Theophanes Confessor*, (tr. C. Mango & R. Scott), Clarendon, Oxford 1997, p. 498.
- 27 Nikephoros, *Short History*, (tr. C. Mango), DOP, Washington 1990, p. 89.
- 28 Ernest A. Wallis Budge (ed.), *The Chronography of Gregory Abu'l-Faraj 1225-1286*, Vol.I (rep. of 1932), Apa-Philo Press, Amsterdam 1976, p. 84; Michel le Syrien, *Chronique de Michel le Syrien Patriarche Jacobite d'Antioche*, (tr. J. B. Chabot), Vol.III, Ernest Leroux, Paris 1905, p. 363-364.
- 29 Mark Dickens, "The Three Scythian Brothers: An Extract from the Chronicle of Michael the Great", *Parole de l'Orient*, 35, 2010, p. 16-17.

Khazarian connection, but the Syriac date can be commented as pointing to the K k T rks indeed. The depiction “interior regions” or east of the Volga delta is not a helpful information to find a geographical clue, if we do not go further away. Zuckerman locates it, based on the account in the *Armenian Geography* (cf. below), to the Samarra elbow of Volga.³⁰ This agrees with the later Volga Bulgar mention of the Barsils.

It is unlikely that a Siberian tribe migrated to the Caucasus when the K k T rks controlled everything in the region,³¹ if the Khazars were not resettled or exiled to the Caspian shores then by the T rks. The Byzantine date (660’s) would be more plausible, because the Western Türk realm was in turmoil in those days and the steppe was open to all kinds of human movements, if there would not be earlier accounts about the Khazars in the Caucasus.

Movses of Khorenaci,³² followed by Step’anos Taronaci, says, “in the days of this man (Valar  son of Tigran, 180-200 AD)... the Khazars and Basil , and passing through the Chor Gate, under the leadership of their king, a certain Vnasep Surhap, they crossed to this side of the river Kura. Valar  opposed them with a great force of warlike soldiers... Pursuing them for a long distance, he pushed them back through the Chor Pass. There once again the enemy united ... Valar  died at the hands of their expert archers.”³³

This happened in 200 AD. No need even to speak on the anachronism. Those events were, however, real and they were the Alans.³⁴ The same repeats Movses for a similar scene about one century later, now only the Barsils being on the scene.³⁵ The story is anachronistic for the Barsils as well, for not only we need to connect them to the T’ieh-le migrants before 463, but also for the story

30 Constantine Zuckerman, “The Khazars and Byzantium — The First Encounter”, P. B. Golden – H. Ben-Shammai – A. R na-Tas (eds.), *The World of the Khazars*, Brill, Leiden – Boston 2007, p. 424.

31 Despite Douglas M. Dunlop (*The History of the Jewish Khazars*, Shocken Books, New York 1967, p. 5), who believes in the authenticity of the Syriac news.

32 Much has been written about the authenticity of the work of Movses from Khoren, honoured usually to be the father/Herodotus of Armenian historiography. Movses claims he was a pupil of the Armenian saint-scholar Mesrob, and the chronology of the book ends in 440. However, many controversies sprinkled in the book reveal that it cannot have been written before the 8th century (see for instance, Hans Levy, “The Date and Purpose of Moses of Chorene’s History”, *Byzantion*, XI, 1936, p. 81-96; also Cyrill Toumanoff, *Studies in Christian Caucasian History*, Georgetown University Press, Washington 1963, p. 331-333, for a severe critique of Movses). But the content is not that of a novel. Having the utmost reservations while using it, I trust the words of Sarkissian: “Moses of Khoren was the first of his race to conceive and execute the plan of a complete history of Armenia, from the earliest times to about the middle of the 5th century A.D. Whether he be considered a 5th or a 9th century writer, to him belongs that distinct priority... In addition, the *History* has certain literary qualities which place it among the best works of classical Armenian literature.” (Arshag O. Sarkissian, “On the Authenticity of Moses of Khoren’s History”, *Journal of the American Oriental Society*, 60/1, 1940, p. 80-81).

33 Moses Khorenats’i, *History of the Armenians*, (tr. Robert W. Thomson), Harvard Un. Press, Cambridge – London 1978, p. 211; Tim Greenwood (ed.), *The Universal History of Step’anos Tar nec’i*, OUP, Oxford 2017, p. 130.

34 Károly Czegl dy, “Kaukázusi Hunok, Kaukázusi Avarok”, *Magyar  st rt neti Tanulmányok, K r si Csoma Társaság*, Budapest 1985, p. 290; Dan D. Y. Shapira, “Armenian and Georgian Sources on the Khazars”, P. B. Golden – H. Ben-Shammai – A. R na-Tas (eds.), *The World of the Khazars*, Brill, Leiden – Boston 2007, p. 312-313.

35 Moses Khorenats’i, a.g.e, 237; Greenwood, op. cit., p. 134.

g r 

Akademik
Bak  

7

Cilt 18
Sayı 36
Yaz 2025

is indeed a historical event likewise on the condition that the Alans attacked Albania (or rather 'Media') in those days.³⁶

Movses Dasxuranci mentions an incursion of the Khazars c.340, but the context is so confused that the Massagets, Huns and Barsils are also on the scene in those days. The true actors should be the Massagets,³⁷ but the Sassanian court clearly exaggerated the case, if it happened so, by mobilising almost all human beings in the south of the Caucasus. Step'anos Orbelian shares the same text: "Then news reached the court that the Khazars had emerged in large numbers through the gate of Cholay into our country, and Shapuh assembled a numberless army of men from Asorestan, Xorasan, Xorazm... Atr-patakan, and Armenians, Georgians, Albanians, and the twelve tribes of the Caucasus, and with these countless forces he marched against them."³⁸ Cf. the news in Agathangelos,³⁹ who refers to the Huns as the invading force from the north in those days. In an account dating to c.532, in the first days of the Sasanian Khosroe I Anushirvan (531-579), Dasxuranci says that Albania was captured by the Khazars, who destroyed the churches also. Thus, the Albanian patriarchate was transferred from Cholay (Darband) to the Albanian capital Partaw (Bardaa).⁴⁰ Those were the days of the Suvars, who firstly attacked the Roman territories in alliance with the Persians, and then turned their anger towards the latter.⁴¹ Gadlo suggests the Suvars and Maskuts did it together.⁴²

The problem in this account is whether we should take it as an anachronism. It is more probable that, albeit containing some troops from the Khazar clans, the bulk of the Suvar contingents in the 550s were ethnic Suvars, because they settled around Qabala a little later.⁴³ The Albanians of the second half of the 7th century, who were sandwiched between the Khazars and Arabs, associated their Suvar neighbours living in Northern Albanian regions for more than one century with the current hegemonic Khazars, because there

36 William A. M. Whiston, *The Works of Flavius Josephus -II-*, J. P. Lippincott and Co, Philadelphia 1856, p. 458.

37 In the 4th century there was the kingdom of Maskuts dependent to the Albanians (Novosel'cev, op. cit., p. 92).

38 Movsēs Dasxuranc'i, *The History of the Caucasian Albanians* by Movsēs Dasxuranc'i, (tr. C. J. F. Dowsett), OUP, London 1961, p. 62.

39 Agathangelos, *History of the Armenians*, tr. R. W. Thomson, SUNY Press, Albany 1976, p. 37.

40 Movsēs Dasxuranc'i, op. cit., p. 70.

41 Malalas, *The Chronicle of John Malalas*, tr. E. Jeffreys, M. Jeffreys and R. Scott, Australian Association for Byzantine Studies, Melbourne 1986, p. 274-275; Prokopios, *The Wars of Justinian*, tr. H. B. Dewing – A. Kaldellis, Hackett, Indianapolis 2014, p. 38, 104.

42 A. V. Gadlo, *Etničeskaja istorija Severnogo Kavkaza (IV-X vv.)*, Sankt-Peterburgskij Gosudarstvennyj Universitet, Leningrad 1979, p. 93.

43 Although Islamic sources claim that Kavad and then Khosroe Anushirvan settled some Bulgar (indeed Burjan), Balanjar and Khazar groups there (Balādhuri, *The Origins of the Islamic State. Kitāb Futūḥ al-Buldān -I-*, (tr. Philip Khūrī Ḥitti), Columbia University Press, New York 1916, p. 306; repeated by Ibn al-Faḥl (Y. Ziya Yörükân, *Müslüman Coğrafyacıların Gözüyle Ortaçağ'da Türkler, Gelenek*, İstanbul 2004, p. 245-246); Tabarī, *The History of al-Tabarī -V-*, (tr. C. E. Bosworth), SUNY, New York 1999, p. 151; repeated by Ibn al-Athīr (İbn'ül-Esir, op. cit., p. 423), Byzantine armies invading Western Albania in c.575 found newly settled Suvars beyond the river Kura (Menander Protector, *The History of Menander the Guardsman*, (tr. R. C. Blockley), Francis Cairns, Liverpool 1985, p. 163).

was no any difference between them except for their tribal names and, furthermore, the Albanians likely transferred this conception of them to the Arabs, their new lords. This is what seems to me. Because of it, the Albanian history of Dasxuranci, written at the end of the 7th century (for the early parts), has no Suvars, in contrast to the Byzantine Procopius, who was almost witness of those events in the first half of the 6th century. And because of it again, the Arab and Persian authors of the later ages usually define the Khazars, even for the days of Kavad (488-531) and Khosroe I, as the essential power of the north. Therefore, the Arabs were misled by the Albanians on this matter and nor their accounts are anachronistic at this point. We need simply to replace 'Khazar' with 'Suvar', although there were many exceptional cases.

As for anachronistic naming and timing, no source can contest the first two, or even three chapters (indeed separate books) of the Georgian chronicle *Kartlis Cxovreba*, covering the period between the 4th century BC and 7th century AD. The Khazars were a great threat to the Caucasian peoples even in the days of Nimrod according to it. The Caucasian natives, including the Armenians and Georgians, defeated them only by unifying their forces, but that success was temporary.⁴⁴ Shapira thinks the date is anachronistic, but the events belong to the frame of the 7th and 8th centuries.⁴⁵ Georgia was accepting refugees from the Greeks, Syrians and Khazars, when the prophet Moses was crossing the river Nile, and six languages were spoken in Georgia in the days of Alexander the Macedonian: Armenian, Khazarian, Syriac, Hebrew, Greek and lastly Georgian being a mixture of the other five. Azon, the representative of Alexander in the region, made the Khazars pay tribute.⁴⁶ According to the Persian author Dinawarî, Alexander did it directly, and subdued the people living in Khazaria.⁴⁷

During the early days of the Sassanians (240s), Armenians and Georgians enjoyed Khazar assistance in their struggle with the Persians, *Kartlis* writes. In the 290's, the Georgians were defending not only the South Caucasus, but also Persia against the Khazars.⁴⁸ Those alleged events can be compared with some historical events, and we may easily identify those Khazars with the Massagets. We can do it for the events in 456 with the Huns proper, described by contemporary Armenian authors. In that year, according to *Kartlis*, the famous Georgian king Vaxtang Gorgasali made a punishment expedition onto the Ossetians having a Khazar auxiliary with them, and severely crushed the allied forces, by taking the revenge of their aggression in 450.⁴⁹

gorg

Akademik
Bakış

9
Cilt 18
Sayı 36
Yaz 2025

44 Robert W. Thomson, *Rewriting Caucasian History: The Medieval Armenian Adaptation of the Georgian Chronicles*, OUP, Oxford 1996, p. 13-15.

45 Shapira, op. cit., p. 322.

46 Thomson, op. cit., p. 19-20, 23, 26.

47 Dineverî, op. cit., p. 89.

48 Thomson, op. cit., p. 75, 78-80.

49 D. Gamq'relidze – R. Met'reveli – S. Jones (eds.), *Kartlis Tskhovreba: A History of Georgia*, Artanuji, Tbilisi 2014, p. 84; Thomson, op. cit., p. 166-169, 171. See Osman Karatay ("Hunno-Bulgars in Georgia: A Proposal of Correction in the Georgian Chronicle History of King Vaxt'ang Gorgasali", *Bulgarian Historical Review / Revue Bulgare d'Histoire*, 51/3-4, Dec.2023, p. 3-34) for a thorough explanation of the Georgian account.

A debate in Mas'ûdî mentions a trick of Ardashir (224-240?) thanks to which he defeated the Khazars. Moreover, his source and reference is Khosroe Anushirvan.⁵⁰ If historical, it is understandable that the Sassanian court produced or transported stories or histories about their distant past, updating the foreign players. The presence of Ardashir would make the content agree with the Georgian account above. The more important point is that Khosroe speaks about the Khazars in his days, roughly in the third quarter of the 6th century. Again, if true and historical, because Mas'ûdî saw original pre-Islamic Persian books as well, this would strengthen the stance that the Persians referred to the name Khazar, rather than Suvar in those times. In another place, he repeats that Khosroe fought the Khazars until he built the Darband wall.⁵¹

Mas'ûdî's contemporary Ibn al-Faqlîh relates that, after building the well-known cities of Azerbaijan and the Darband Pass, Khosroe I wondered about the north of the Caspian Sea, and sailed to an adventurous journey. Then, the northern regions were Khazaria.⁵²

Tabarî mentions about the Khazars first on the occasion of the famous Mesopotamian expedition of Julianus in 363, which ended in his death. According to him, the Roman army contained Khazar troops, besides the Arab allies.⁵³ The text of Tabarî is indeed an admirable transmission of a Greek text into Arabic, and was likely fed with some Pahlavî records. We may try to replace the Khazars with the Huns, who appeared in the west of Central Asia in the mid-4th century. The Persians might have hired a contingent of them against the Romans.

For an unknown reason, the word Hun almost never takes place in Muslim sources,⁵⁴ Arabic and Persian, and it is replaced with a known ethnic name. The same is true for the Georgian annals as well. However, Byzantine and Armenian sources continued using that name even after the 10th century. Besides, when the Islamic armies began to try jumping behind the Caspian Gates during the second half of the 7th century, the first people they met were the Huns, as given by the contemporary *Armenian Geography*.

Balâdhurî tells about incursions of the Khazars in the days of Kavad.⁵⁵ Once they went as far as Dînavar. Kavad sent an army and defeated them. Then he built the border towns Barda'a and Beylaqan.⁵⁶ This account does not occur in Tabarî. Its chronology sets after the Byzantine wars ended. The war ended only after Kavad died and Khosroe was enthroned in 531. Thus, it might be related to the above cited account of the *History of the Albanians* mentioning about the transfer of the Albanian patriarchate from Chor to Barda'a. On the other hand, there is a chronological distance between the Khazar expedition and the death of Kavad. Thus, the greater probability is that, if it is real, the

50 Maçoudî, a.g.e. -VI-, p. 125.

51 Maçoudî, a.g.e. -II-, p. 197.

52 Yörükan, a.g.e., 247.

53 Tabarî, a.g.e. -V-, p. 59-60; İbn'ül-Esir, a.g.e. -I-, p. 382.

54 Czeplédy, "Kaukázusi Hunok", p. 297.

55 Balâdhuri, op. cit., p. 305.

56 Balâdhuri, op. cit., p. 305-306; İbn'ül-Esir, a.g.e., p. 403.

news mentions about the anonymous northern attack onto Persia in 505.⁵⁷ If so, the suggestions to identify them with the Suvars⁵⁸ gains a support with this news in Ibn al-Athîr.

A similar text was produced by Ya'qubî, apparently based on the same source(s). However, its chronology is clear: "The Khazars, who had taken over most the territory of Armenia, had a king called Khāqān; he had a deputy called Yazîd Balāsh in charge of al-Rān, Jurzān, al-Basfurrajān, and al-Sīsajān. These districts were called Armenia IV, which Qubādh, the king of the Persians, conquered... Then, the Khazars retook what the Persians had taken from them, and it remained in their hands for a time."⁵⁹

The apparently Persian name *Yazîd Balāsh* is thought to be distorted from the Turkic *Yelik Bay*.⁶⁰ So, the second conquest of the Khazars should be the one in 627, and the first conquest, thus, goes to the 505 incursion, that we should attribute to the Suvars. Taken altogether, these accounts show that the situation was very serious for the Persians, so they had to make a peace with the Romans in order to turn back to defend their own lands. Ibn Khordadbeh also says that those regions were under the Khazars then, and the Persians conquered the lands as far as Sharvân. Kavad and Khosroe I built the cities Beylaqan, Barda'a, Qabala, Shabiran and Bâb al-Abwâb among others.⁶¹ So, the Khazar invasion days should be before the conquest of Kavad according to him.

The Western Türk ruler Istemi "won over the Abkhaz, the B.n.j.r and the Balanjar to his side, and they vouchsafed him their obedience."⁶² The name B.n.j.r (بنجر) is repeated just a few sentences later in the same way. There seems no alternative way except for reconstructing it to B.r.j.n (برجن), i.e. Burjan. Referring to the case that four northern peoples attacked Persia, Ibn al-Athîr gives the same people plus the Alans. The name of the second people is written likewise B.n.j.r.⁶³ But, when he repeats in the succeeding page the above cited passage of Tabarî, he says instead, "(Istemi) won over the Abkhaz, the Khazar and the Balanjar to his side, and they vouchsafed him their obedience."⁶⁴ If it is the choice of Ibn al-Athîr, then he locates the Khazars as the stuntmen of the Suvars in the scene c.560s; if he transfers the original form in Tabarî, then the latter mentions the Khazars in the 560s. In any case, the lack of Suvars and/or Khazars in this account is very troublesome.

Tabarî mentions an expedition of Khosroe I to Khazaria after he com-

57 Kavad attacked and started the war with Rome in 502, but an unexpected aggression from the north forced him to seek an urgent treaty (Procopius, op. cit., p. 22-23).

58 Artamonov, op. cit., p. 70.

59 Ya'qubî, a.g.e. -II-, p. 480.

60 Peter B. Golden, "The Qazaro-Hungarian Title/Personal Name يلك - Iélex", Archivum Eurasiae Medii Aevi, I, 1975, p. 40; Fərda Əsədov, Xəzərlər və Azərbaycan, Elm və Təhsil, Bakı 2018, p. 65.

61 İbn Hurdazbih, Yollar ve Ülkeler Kitabı, (tr. M. Ağar), Kitabevi, İstanbul 2008, p. 106; Dunlop, op. cit., p. 20-21.

62 Tabarî, op. cit., p. 153.

63 İbn'ül-Esir, op. cit., p. 423.

64 İbn'ül-Esir, op. cit., p. 424.

Gör

Akademik
Bakış

11

Cilt 18
Sayı 36
Yaz 2025

pleted his works in the Roman front,⁶⁵ seemingly the 540-543 wars, but this text comes after the above sentences about his relations with Istemi that should have taken place in the 560s. Clearly the Suvars were on the scene according to the Roman eyes. However, Tabarî used the pre-Islamic Persian records,⁶⁶ and not the Roman annals. Can we envisage that the Persians called the same people Khazar, in contrast to the Romans referring to the name Suvar (Sabiroi) for them?⁶⁷ Otherwise, the very lack of 'Suvar' in Tabarî is by no means comprehensible. This might be the source of the knowledge of Mas'udî about the equality of the Persian *Khazarân* with the Turkic *Sabir* in his book *Kitâb al-Tanbih wa al-Ishrâf*.⁶⁸ We need to keep in mind that Mas'udî in his youth might have attended the courses of Tabarî in Baghdad, and, furthermore, he says that he saw a marvellous history book of the Persians belonging to a magnate family, and that book had a rich content uncomparable with *Khwaday-namag* and other history books that he saw then.⁶⁹ Then he might have realised that the Persians did not know about the name Suvar.

The Persian preference of utilising Khazar is visible in Balâdhurî as well. He wrote earlier than Tabarî. As we quoted above, he calls the dwellers around Qabala Khazars, while they were indeed ethnic Suvars as reflected on the contemporary Byzantine sources and on the toponymi of the region, implying that the supplanting of the name Khazar was only nominal in the South Caucasus.⁷⁰ Balâdhurî also says that Georgia and Albania were held by the Khazars,⁷¹ without a time restriction, reserving in mind that he might have pointed to the 627-630 invasion of the K k T rks, as before stated. Dunlop and Artamonov think in parallel with Togan at that point, without that reservation.⁷² Togan assumes that the Suvars held the Northern Azerbaijan from the mid-6th century on, and Qabala was their capital settlement. It is meaningful that Muslim geographers of the 10th century continued that perception. For instance, Ibn al-Faqih says Arran (Albania, i.e. Northern Azerbaijan) was in the country of the Khazars.⁷³

Tabarî names the Khazars again when he glorifies Khosroe Anushirvan: "Thus Kisra enjoyed an unbroken run of victories and conquests; all the nations were in awe of him; and numerous delegations from the Turks, the Chinese-

Gps

Akademik
Bakiş

12

Cilt 18
Sayı 36
Yaz 2025

- 65 Tabarî, op. cit., p. 159; bn'ül-Esir, op. cit., p. 425.
- 66 More precisely, the *Khwaday-namag* "Book of the Kings". See Novosel'cev, op. cit., p. 85.
- 67 For the various forms of this ethnonym, see Peter B. Golden, "Some Notes on the Etymology of Sabir", Alexander A. Sinitsyn – Maxim M. Kholod (eds.), KOINON ΔΩPON Studies and Essays in Honour of Valery P. Nikonorov, St. Petersburg State University, St. Petersburg 2013, p. 49-55.
- 68 Mesûdî, Kitâbü't-Tenbih ve'l-İşraf, (tr. R. Şeşen), Bilge, İstanbul 2018, p. 70; Peter B. Golden, *Khazar Studies: An Historico-Philological Inquiry into the Origins of the Khazars -I-*, Akadémiai Kiadó, Budapest 1980, p. 36.
- 69 Mesûdî, op. cit., p. 83.
- 70 This does not mean that the region lacks Khazar related place names. *Xəzər-yaylaq* in the Lerik district (rayon), *Xəzər-yurd* in the Ordubad district, and *Xəzər-dağ* in the Fuzuli district are considered to be the reminiscences of the Khazars in Azerbaijan (Əsədov, op. cit., p. 90).
- 71 Balâdhurî, op. cit., p. 305.
- 72 Zeki V. Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, 3rd ed., Enderun, İstanbul 1981, p. 172; Vladimir Minorsky, *A History of Sharvân and Darband*, W. Heffer & Sons, Cambridge 1958, p. 83; Dunlop, op. cit., p. 23; Artamonov, op. cit., p. 116, 124, 137.
- 73 Yörükân, op. cit., p. 246.

se, the Khazars, and similar [distant] nations thronged his court.”⁷⁴ Despite he knew that the great qagan of the K k T rks conquered the territories behind the Gates, he does not care how and when those Turks became Khazars, thus he mentions the latter as an independent formation. This is concerning with the gradual replacement of the name ‘Türk’ with the ‘Khazar’ during the 7th century. Tabar  knew both pre-Islamic Persian sources and early Islamic records and traditions, and seems to have observed well that transition to Khazar.

According to D navar , Ya’qub  and Tabar , followed as usual by Ibn al-Ath r: “The Turks marched out against Hurmuz. Other authorities state that, in the 11th year of his reign, Shabah, the supreme ruler of the Turks, advanced against him with 300,000 warriors until he reached Badhghis and Harat; that the king of the Byzantines moved into the outer districts of his empire with 80,000 warriors heading toward him; and that the king of the Khazars moved with large army toward al-Bab wa-al-Abwab (i.e. Darband), wreaking damage and destruction.”⁷⁵

Only the very rationalist Mas’ d  differs himself from them at this point by composing the rulers of the Turks and Khazars into one, but the invaders in the Caucasus were Khazars in any case.⁷⁶ Ibn al-Ath r says “in the 16th year”. Then it is in c.600 or a little later. ‘Shabah’ is the Western Türk yabgu Tardu, who died or disappeared in 603; so the date of Tabar  is more plausible.⁷⁷ This appeal of the Western T rks should be compared to the parallel Albanian news. Not only the continuity of the news about Khazaria, but also the gradual shift from ‘Türk’ to ‘Khazar’ while the Türk empire was still alive would tell a lot about the etno-political situation in this westernmost province of the K k T rks. Briefly, except for the year 363 news of Tabar , Islamic sources do not have such an attitude so as to be blamed for anachronism.

It seems the Khazar tribe was recorded firstly in the mid-6th century, after the appearance of the Suvars. According to Czegl dy it was the book of Zachariah that firstly mentioned the Khazars (567) (cf. above), but with the invention of the Uyghur inscriptions (outstandingly the Terkhin in his view), they became the first records for that.⁷⁸ The attributions to the years earlier than the 6th century are clearly anachronistic. Just as no contemporary Armenian source mentions them for the pre-6th century times (believing that Movses Khorenaci did not write in the 5th century), and the Georgian, Arabic and Persian books containing anachronism were written quite late. For the solid

gax

Akademik
Bakiş
13
Cilt 18
Sayı 36
Yaz 2025

74 Tabar , op. cit., p. 160.

75 Dinever , op. cit., p. 133-134; Ya’qub , op. cit., p. 463; Tabar , op. cit., p. 298-299; Ibn’ l-Esir, op. cit., p. 454). Dunlop’s view that this news contains nothing on the Khazars’ dependence on the K k T rks (Dunlop, op. cit., p. 26) is not true, and is not supported by the contemporary Byzantine and other Christian sources. A little later, by speaking on the common Turko-Byzantine attack to Persia/Albania, he says the Khazars acted under the auspices of the Türk qagan (op. cit., p. 31).

76 Ma oudi, a.g.e. -II-, p. 211-212.

77 Several Islamic sources mention Sh bah in almost the same form. It is a corrupt form of the title *yabgu*. For a thorough investigation see Peter B. Golden, “The Great King of the T rks”, *Turkic Languages*, 20/1, 2016, p. 28-38.

78 Czegl dy, “A Terhin-i u gur”, p. 147.

news referring to the times of Kavad and Khosroe I, the Islamic sources rely on Pahlavî records and they do not contain anachronism.⁷⁹ Dunlop believes, in reference to Bailey, that the Avestan text *Bahman Yasht* composed in those days also mentions the Khazars.⁸⁰ I scanned that text, however could not find the Khazars there as alleged, unless we replace some letters.

Briefly, the appearance of the Khazars seems chronologically related to the Suvar presence in the region, and the alternately references to the same events in various sources show that Khazar was a spare name of Suvar, pointing to the fact that Khazars were within the Suvar units in significant numbers. What we can say for sure is that the Khazar tribe had been elevated to the rank of internationally significant peoples, when the Suvars were enjoying their latest great adventures in the south in the 550's. The Syriac author Zachariah Rhetor gives the name of the *Ksr* people, together with the aforementioned *Sbr*, among the 13 nomadic peoples, as before quoted. This is meaningful, perhaps, in indicating that the Suvar contingents in the Lazica wars of the 550's also contained Khazar troops, to approve the *History of the Albanians*.

Zachariah drew his basic information from Priscus, as seen in his listing Ogur, Saragur and Onogur as separate peoples, but not the entire text is from the latter. Cf. He mentions the same people under two different forms of the same name: Abdal and Hephthalite. That is not all. Before the thirteen of Zachariah, the Bulgars living in towns behind the Caspian Gates are mentioned. They are counted again among the thirteen. But Priscus has no Bulgars in the surviving fragments. If we suppose that the lost parts of his book contained the name Bulgar, then it would be a revolutionary information. It is more probable, however, that Zachariah took it from the same source as Movses Khorenaci, if it was not a common knowledge among the men of literature and state in Armenia, as reflected in the *Armenian Geography*.

The case of *Ksr* also seems to be in the same position. Czeglédý suggests that Zachariah took it from Priscus, with a middle Persian mediation, dropping the initial vocal of the original Akatziri. So, *Ksr* is not Khazar, according to him, but the mysterious people mentioned both in the brilliant days of the Huns and in their last days (460's).⁸¹ What happened later to the Akatziri is a good question, of course, however, from where the Khazars stemmed is a more important problem.⁸²

79 Dunlop, op. cit., p. 32; Golden, *Khazar Studies*, p. 62-63; M. G. Magomedov, *Obrazovanie hazarskogo kaganata*, Nauka, Moskva 1983, p. 176. Despite Dan D. Y. Shapira ("Iranian Sources on the Khazars", P. B. Golden – H. Ben-Shammai – A. Róna-Tas (eds.), *The World of the Khazars*, Brill, Leiden – Boston 2007, p. 300), who asks whether the name of the Khazars were "inserted into the Arabic version by the translator(s) of the Sasanian Book of Kings instead of the Turks, whose very early appearance in Persian traditions is well-attested". That is possible, but I do not think there was a reason to do it. The heyday of the name Khazar was not the dark age of the ethnonym Turk. Rather, the latter spread and got fame to be a generic name in the last centuries of the first millennium, coinciding with the presence of the 'Khazarian Empire'.

80 Dunlop, op. cit., p. 22 d.93; Shapira, op. cit., p. 296-297.

81 Czeglédý, "Pseudo-Zacharias Rhetor", p. 139.

82 Dunlop (op. cit., p. 7) accepts it as denoting to the Khazars, precisely to the Ak Khazars (=Akatziri). Golden (op. cit., p. 132) also accepts that reference, but rejects the equation of the Akatziri and Ak Khazars. According to Gadlo (op. cit., p. 60-61, 69) the Khazars are simply the

The Akatziri are first mentioned by Priscus, if we disregard the Agathirsi of the Herodotian tradition: “A Scythian people that had submitted to Attila.” They would easily contact the Romans. So, they should have been near the Black Sea coasts. Just in another place he says they are on the shores.⁸³ They were a Hunnic people and subdued by Attila, who assigned his eldest son Illek to rule over them, after the wars in 445.⁸⁴ The Saraguri defeated the Akatziri when they came to the region c.463, and then came into contact with the Romans.⁸⁵ If the Akatziri were in the east of Azov and lower Don in the time of Attila, then they should have been expelled (westward) by the Saraguri. This explains their quite vague location given by Jordanes in the next century: “But on the shore of Ocean, where the floods of the river Vistula empty from three mouths, the Vidivarii dwell... Beyond them the Aesti, a subject race, likewise hold the shore of Ocean. To the south dwell the *Acatziri* a very brave tribe ignorant of agriculture, who subsist on their flocks and by hunting. Farther away and above the Sea of Pontus are the abodes of the Bulgares...”⁸⁶

This would take us somewhere at the best to the north of modern Ukraine. That new position agrees with the abodes of the ancient Agathirsi. It might be the case that Jordanes was influenced by the Herodotian tradition at this point. He was accustomed of connecting different peoples with each other by relying on simple phonetic resemblances (i.e. *Get* to *Goth*, for example), and by fabricating a relevant history. Perhaps he did the same for these people as well. This paragraph of Jordanes reflects likely the pre-530 days, when the Kutrigurs and Utigurs were not yet on the scene, although he wrote the book in c.551. He was a good reader of Priscus and surely kept in mind the name of the Akatziri, later to associate with the Agathirsi. The latter might well have been destroyed and annexed by the newly coming Ogur tribes. Maybe Jordanes looked for a home for a non-existent entity. Because of it, the geographical description is so indefinite.

This is my assumption and reconstruction of the Jordanes account. Henning dismisses his authority on the geographical location of the Akatziri, and relies purely on the “proximity to the Bulgars”; this is enough for him to equate the Akatziri lands with the later Khazars.⁸⁷ Whether they were present or absent in the mid-6th century, we have to look for them in the northwest corner of the Caucasus isthmus, as the easternmost point, and even in a westerly position in the modern Ukraine regarding the Saragur attack. Thus, they cannot be equated with the later Khazars, who appeared in the Northeastern

transformed, i.e. steppe version of the forester Akatziri.

83 Blockley, op. cit., p. 259, 275.

84 Otto J. Maenchen-Helfen, *The World of the Huns. Studies in Their History and Culture*, University of California Press, Berkeley – Los Angeles – London 1973, p. 105.

85 Blockley, op. cit., p. 345, 353.

86 Jordanes, *The Gothic History of Jordanes*, (tr. C. C. Mierow), Humphrey Milford, London 1915, p. 60.

87 W. B. Henning, “A Farewell to the Khagan of the Aq-Aqatārān”, *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, 14, 1952, p. 503-504. furthermore, he reinforces his idea with a reference to the Syrian stories of issuing from Berzilia in the North Caucasus. Thus, in his opinion, the Khazars came to the North Caucasus from the North Caucasus.

gax

Akademik
Bakiş

15

Cilt 18
Sayı 36
Yaz 2025

Caucasus.⁸⁸ The anonymous Geographer of Ravenna says that Jordanes called the Khazars ‘Agazaros’ (“ipsosque Chazaros Agazaros nominavit”).⁸⁹ In another place he repeats the same with a little change in the name: “quos Chazaros supra scriptus Iordanis Agaziros vocat”.⁹⁰ Jordanes does not have such an allegation of him; merely the anonymous author connects them, likely relying on the resemblance of the names.⁹¹ This also gives no idea of the whereabouts of the Akatziri in the 7th century.

This is not the place to deal with the etymology of the name ‘Akatzir’. Maenchen-Helfen rejects the suggestions of Henning and Hamilton, connecting it to *Ak Khazar* (“White Khazar”), on plausible grounds, together with the *ağaç eri* “forest people” of the Tomaschek line and the *aka çerig* “older army” of Gumilëv.⁹² My additional rejection is about the application of the notions White and Black Khazars recorded by two Muslim authors who wrote in the aftermath of the decline of Khazaria (Ibn Khawqal and Istakhrî; later Qazvinî and Yaqut copied them).⁹³ Misemployed by the authors so as to claim that the Black Khazars were like the Indians, those notions clearly refer to the social stratification in the last days of Khazaria. The misfortune of the Muslim authors is that they did not know about that usage of the Turkic peoples. Even today, in the 21st century, the upper and lower strata of Turkic societies are described with the words black and white. In the cases when a people was divided into two, the same was applied also to them, the separating and moving part becoming the ‘white’ and the remaining mass usually becoming the ‘black’. The Khazars did not divide into two during the 10th century or earlier. Besides, as Róna-Tas explicitly wrote, we need to find the Turkic adjective *sarı* and not *ak* in those days. Thus, Akatziri can by no means be Ak Khazar.⁹⁴

It would be troublesome for many people that Jordanes, having produced his text almost in the same days as Zachariah, has no Khazars in his list.⁹⁵ The notes used by Jordanes belong likely to the time of the previous generation, as aforesaid. This is not the true answer of the question, I’m aware of it, but Jordanes does not mention the Barsils either. The latter were prominent in the eyes of the Armenian authors mentioning about the same days, but the early Roman authors did not know about them. This case is related to the priorities. Nor Procopius, again of the same days, has any mention of the Khazars or Barsils, despite that his works are voluminous. He mentions, on the other hand, about the Kutrigurs and Utigurs in detail, because they were in touch

88 Maenchen-Helfen, op. cit., p. 437.

89 M. Pinder – G. Parthey (eds.), *Ravennatis Anonymi Cosmographia et Gvidonis Geographica*, Friderici Nicolai, Berolini 1860, p. 552.

90 Pinden ve Parthey, op. cit., p. 168.

91 Golden, op. cit., p. 55.

92 Maenchen-Helfen, op. cit., p. 427-428, 434-436; see also Golden, op. cit., p. 54-55; Dunlop, op. cit., p. 7.

93 Şeşen, op. cit., p. 139, 149, 158, 167.

94 András Róna-Tas, “A kazár népnévről”, *Nyelvtudományi Közlemények*, 84/2, 1982, p. 357; Peter B. Golden, “*Nomads of the Western Eurasian Steppes: Oyurs, Onoyurs and Khazars*”, C. Hriban (ed.), *Studies on the Peoples and Cultures of the Eurasian Steppes*, Ed. Academiei Române, Bucureşti – Braila 2011, p. 136.

95 But only “Saviri”: Jordanes op. cit., p. 60.

with the Romans under their own names. It can be said, Jordanes and Procopius, among other contemporary writers, mention about the Khazars under the name “Suvar”.

Indeed, the same does also Ananias of Širak. There is the princeling of the Huns just behind the Caspian Gates, and after that extends the land of the “Savirk” up to the delta of Volga in his words. Referred alternately with the Khazars in the long and short versions of the book, the ruler of the Savirk was called ‘qagan’ and his wife, of Barsil origin, was ‘khatun’.⁹⁶ So, no need to blame Jordanes or other Roman writers; the name Suvar was enough to denote all those, including the Khazars, in the north-west Caspian shores.

The stance of Mas’ûdî might be inspiring in terms of the prevalence of the two ethnonyms. He clearly had several courses on the ancient/pre-Islamic Persia and had also close access to the Jewish intellectual circles likely not only in Baghdad, his born-city, where was the most prominent Jewish authority then in the world, the gaon of the Baghdad Academy, but also in Egypt, where he spent his last and most fruitful years. Together with the contemporary fame of the name ‘Khazar’ during his lifetime, this should have made him sure of the originality of that name. However, he learned also about the Suvars likely from the Greek sources, and by no means from Armenian or Persian books, because he refers to the unusual form “Sabir”, which was collectively valid in Greek books, and because the Armenian and Persian sources utilised the name Khazar rather than or instead of Suvar. There are countless examples approving his close access to the Greek sources, and it would not be a difficult task to learn about the ‘Sabir’ records of the Byzantines for a man informing us about the names of Varangian chiefs of Kiev, who lived 100 years ago than the time when he wrote, and about whom there is no news surviving to us except for the *Primary Chronicle of the Rus’*, written much later than Mas’ûdî.

So, what about his attributing the name ‘Sabir’ only to the usage of Turks? In his terms, if Khazar was referred both by the Khazars themselves and by the international community, and if there was an alternative name for them such as ‘Sabir’, then logically it would be used by the Turks. Unfortunately, there is no any Turkic source mentioning the Khazars during the 320 years between the Uyghur inscriptions (750s) and Mahmud of Kashgar (completed in 1076), and we cannot definitely say how the Turkic peoples of those days called Khazaria. The Chinese records for that period were based on Turkic sources or intermediaries with great likelihood, and the usage ‘Türk Khazar’ is very meaningful in pointing to the prevalence of the name ‘Türk’ for them.⁹⁷

The name Khazar is absent both in Mahmud of Kashgar and in the Saljukid origin myths recorded by Islamic books. The former does not mention

96 Robert H. Hewsen, *The Geography of Ananias of Širak (Ašxarhaç’oyc’)*. The Long and Short Recensions. Introduction, Translation and Commentary, Ludwig Reichert, Wiesbaden 1992, p. 57.

97 The proper Khazars in the west are mentioned as *K’o-sa t’u-chüie* or *T’u-chüie ho-sa* (Türk Khazars) (Chavannes, op. cit., p. 145, 170; Dunlop, op. cit., p. 34-35; Senga, op. cit., p. 64). Shiota suggests the Chinese records on the Khazars are based on an account by a Chinese, Du Huan, who had been captured at the Battle of Talas (751) (Shun Shiota, “The Chinese Chronicles of the Khazars: Notes on Khazaria in Tang Period Texts”, *Archivum Eurasiae Medii Aevi*, 14, 2005, p. 231-261).

gax

Akademik
Bakiş

17

Cilt 18
Sayı 36
Yaz 2025

such a people as Khazar, but makes it only “a place name in Turkic lands”,⁹⁸ and the latter narrations, which have survived not in its original version, but as scattered in several books, curiously speak about the same: The Oghuz supreme ruler and a bulk of the magnates wanted to attack a Turkic or Muslim people, but our hero Saljuk opposed them. Only Michael Syrus followed ordinarily by Bar Hebraus names that Turkic country as Khazaria: “Now I have seen ... in a certain Persian book called ‘Mulk-Nâmah’: I have heard from a great Amir ... Inaig (Inanag?) Bag, who saith: When the qagan of the Khazars burst forth, he had with him in his service a certain warrior whose name was Tukak, who, because of his strength, was called Temuryalig, that is to say ‘Iron Bow’. There was a son born to this man and he was called by the name of Saljuk...”⁹⁹

The lack of Suvar and Barsil among the Uyghur tribes, the absence of the Suvars from the Uyghur inscriptions, and the presence of the Khazars in both remind one that these three tribes had no special relation between themselves in the Siberian days. They were simply semi-independent T'ieh-le tribes.¹⁰⁰ Perhaps we can make a reservation for the Suvars so as to represent the leadership of a sub-union within the supra-union T'iele-le. Regardless of their status, a common fate brought them altogether in the Caucasus.

Thus, during their North Caucasian days, the Suvars represented the union towards the outer world, but they could not assimilate the comrade tribes into their tribal identity. Rather, the Suvars were the most melting component, considering their losses in the Romano-Persian (also perhaps Avar) wars and the large-scale migrations to Northern Albania.¹⁰¹ Therefore, while their population was decreasing in the north of Darband, the Khazars increased relatively, becoming the most prominent tribe in that quarter of the Caucasus. But they were in common acts towards the outer world. Because of it, we start to hear about the Khazars for the same occasions, instead of the previous Suvars.¹⁰² This process of gaining prominence included at least one clash with their brothers Barsils, as mentioned by Širakaci,¹⁰³ while the minor Suvar remnants were replacing their rank now to be a member of the union led by the Khazars.¹⁰⁴ Thus, the concerning scholarship almost entirely premise a relation of continuity and successorship between the Suvars and Khazars.¹⁰⁵ Under those conditions the K  k T  rks came to rule over the trio in the 560's.

The case that the name and, thus, the identity of Khazar supplanted that of Suvar is an ordinary ethnic process in the steppe world, and is an example of countless similar developments. It does not matter whether the two tribes are

98 Ma  mud Al-K       , Compendium of the Turkic Dialects (  v  n al-Luy  t at-Turk) -I-, tr. R. Dankoff, Harvard University Press, Harvard 1982, p. 312.

99 Budge, op. cit., p. 195.

100 Kliashpornyj (“Hazarskie zametki”, p. 114) posits that the fates of the Barsils and Khazars were firmly connected to each other in their Asia days.

101 Magomedov, op. cit., p. 176.

102 Golden, op. cit., p. 50, 52.

103 Hewsen, op. cit., p. 57.

104 Artamonov, op. cit., p. 128.

105 Artamonov, op. cit., p. 127-128; Gyula N  meth, A Honfoglal   Magyar  s  g Kialakul  sa, Horny  nszky Viktor, Budapest 1930, p. 192, 204; Peter B. Golden, An Introduction to the History of Turkic Peoples, Otto Harrassowitz, Wiesbaden 1992, p. 236.

from different origins or one was born from the other. We know nothing about the deep relation of the Khazar and Suvar tribes, except for identifying them as Turkic peoples of the same surroundings in South Siberia. As for the 10th century, however, the qagan Joseph presents them as two equal formations allegedly from the same origin. The Salgur tribe of the Oghuz begat the Avshar, for example, and all later genealogies listed them as equal ethnic groups.¹⁰⁶ In the cases of the Akkoyunlu and Karakoyunlu, the name of the clan rises above the name of the tribe to which it belongs. The best example is the Hungarians. They now call themselves ‘Magyars’, but that was originally the name of one of the seven (or more) tribes of the union likely called ‘Türk’.

This is the ethno-sociological story of the Khazars for the period when they were under first the Suvars and then the Türks. The rest of the story makes from c.635 on the Khazars the principal and hegemonic power within the empire bearing their name. This is not the independence of the Khazars from the Kök Türks, as alleged by Dunlop, but simply the “Khazarisation” process of the latter, while the Kök Türks were keeping their lordship.

In such a case it is difficult to learn about the precise borders of the Khazars, Suvars and Barsils in the early generations in the Caucasus. The *Armenian Geography*, our only careful source, alternates between the names Suvar and Khazar (and even Khazar and Türk) in its long and short recenscions. Indeed, there is no mention of the location of the Khazars at all. They are only one of the nations inhabiting Sarmatia, according to the short recenscion. The long recenscion locates the Huns to the north of Darband, and, after them, “On the east dwell the Sabeiroi, as far as the rivel Etil, which separates the countries of Sarmatia and Scythia, who are (the people called) Apaxt’ark’, that is, the Turkestanians. The qagan is their king and khatun their queen, the wife of the qagan.”¹⁰⁷

For this text, the short recenscion has only “The king of the north is the qagan, who is lord of the Khazars. The queen, or khatun, the wife of the qagan, is of the Barsilk’ nation”.¹⁰⁸ No need to debate which one represent the original form; the significant point here is that the copiers of the text were seemingly confused about the identities of the Suvars and Khazars, being unable to separate between them. And the river Etil, i.e. Volga was then the border between Sarmatia and Scythia, and not between the Turks and the Suvars. The authors get rid of the problem by utilising the generic terms Apaxt’ark’ and Turkestanian, the former meaning “Nordic”.¹⁰⁹ We may surmise that the lands of the Khazars proper started on the mouth of Volga in the north, and extended as far as the borders of the Huns in the southern part of modern coastal Dagestan, leaving a tiny territory to the Suvars, whose population should have been

106 Abu’l-Ghâzi Bahadur Khan of the 17th century, who compiled books and traditions among the Turkmens provides this information: “The sons (i.e. tribe) of Avshar are the Turkman Salurs”. He gives a genealogy in order to support his claim: “The name of a son of the Salur chief Ögürçik is called Avshar” (Ebülğazi Bahadır Han, *Şecere-i Terakime*, (tr. Z. Ölmez), Simurg, İstanbul 1996, p. 267-268).

107 Hewsen, op. cit., p. 57.

108 Hewsen, op. cit., p. 57A.

109 Novosel’cev, op. cit., p. 82; Shapira, “Armenian and Georgian Sources”, p. 317.

gax

Akademik
Bakış

19

Cilt 18
Sayı 36
Yaz 2025

diminished after their migrations to Azerbaijan. The western borders were simply the elevations of the Caucasus ranges. It is very significant in this term that the valley of the Sulak river, which is situated in the middle of the “to be” Khazarian lands, was the most densely populated territory of those parts of the Caspian shores.¹¹⁰

Bibliography

- AGATHANGELOS, History of the Armenians, tr. R. W. Thomson, SUNY Press, Albany 1976.
- ARTAMONOV, M. I., Istorija Hazar, Izd. Gosudarstvennogo Ėrmitaža, Leningrad 1962.
- BALÂDHURI, The Origins of the Islamic State. Kitâb Futûh al-Buldân -I-, (tr. Philip Khûri Hitti), Columbia University Press, New York 1916.
- BAZIN, Louis, “Pour une nouvelle hypothèse sur l’origine des Khazar”, Materiala Turcica, 7-8, 1981-1982, pp. 51-71.
- BLOCKLEY, R. C., The Fragmentary Classicising Historians of the Later Roman Empire: Eunapius, Olympiodorus, Priscus and Malchus -II-, Francis Cairns, Liverpool 1983.
- BUDGE, Ernest A. Wallis (ed.), The Chronography of Gregory Abu'l-Faraj 1225-1286, Vol.I (rep. of 1932), Apa-Philo Press, Amsterdam 1976.
- CHAVANNES, Édouard, Documents sur les Tou-kiue (Tures) Occidentaux, Académie impériale des sciences, Petersburg 1903.
- CHENG, Fangyi, “The Research on the Identification Between Tiele (鐵勒) and the Oğuric Tribes”, Archivum Eurasiae Medii Aevi, 19, 2012, pp. 81-115.
- CZEGLÉDY, Károly, “Pseudo-Zacharias Rhetor on the Nomads”, L. Ligeti (ed.), Studia Turcica, Akadémiai Kiadó, Budapest 1971, pp. 133-145.
- CZEGLÉDY, Károly, “A szavárd kérdés Thury József előtt és után”, Magyar Őstörténeti Tanulmányok, Kőrösi Csoma Társaság, Budapest 1985, pp. 73-85.
- CZEGLÉDY, Károly, “A Terhin-i uşgur rovásírásos felirat török és magyar történeti és nyelvészeti vonatkozásai”, Magyar Őstörténeti Tanulmányok, Kőrösi Csoma Társaság, Budapest 1985, pp. 146-147.
- CZEGLÉDY, Károly, “Kaukázusi Hunok, Kaukázusi Avarok”, Magyar Őstörténeti Tanulmányok, Kőrösi Csoma Társaság, Budapest 1985, pp. 280-299.
- DICKENS, Mark, “The Three Scythian Brothers: An Extract from the Chronicle of Michael the Great”, Parole de l’Orient, 35, 2010, pp. 145-168.
- DİNEVERİ, El-Ahbâr’ut-Tivâl. Eskilerin Haberleri, (tr. Z. Akman – H. S. Aytemür), Ankara Okulu, Ankara 2017.
- DOBROVITS, Mihail, “The Ogur Turks in Chinese Records”, Á. B. Apatóczy (ed.), Ideas behind Symbols–Languages behind Scripts Proceedings of the 60th Meeting of the Permanent International Altaistic Conference (PIAC) August 27 – September 1, 2017, University of Szeged, Szeged 2018, pp. 35-39.
- DUNLOP, Douglas M., The History of the Jewish Khazars, Shoken Books, New York 1967.
- EBÛLGAZI BAHADIR HAN, Şecere-i Terakime, (tr. Z. Ölmez), Simurg, İstanbul 1996.
- ƏSƏDOV, Fərda, Xəzərlər və Azərbaycan, Elm və Təhsil, Bakı 2018.
- GADLO, A. V., Etničeskaja istorija Severnogo Kavkaza (IV-X vv.), Sankt-Peterburgskij Gosudarstvennyj Universitet, Leningrad 1979.
- GAMQ’RELIDZE, D. – MET’REVELI, R. – JONES, S. (eds.), Kartlis Tskhovreba: A History of Georgia, Artanuji, Tbilisi 2014.
- GOLB, Norman – PRITSAK, Omeljan, Khazarian Hebrew Documents of the Tenth Century, Cornell University Press, Ithaca and London 1982.
- GOLDEN, Peter B., “The Qazaro-Hungarian Title/Personal Name بلك - ‘l’elx”, Archivum Eurasiae Medii Aevi, I, 1975, pp. 37-43.
- GOLDEN, Peter B., *Khazar Studies: An Historico-Philological Inquiry into the Origins of the Khazars*, 2 vols, Akadémiai Kiadó, Budapest 1980.

- GOLDEN, Peter B., *An Introduction to the History of Turkic Peoples*, Otto Harrassowitz, Wiesbaden 1992.
- GOLDEN, Peter B., “*Nomads of the Western Eurasian Steppes: Oyurs, Onoyurs and Khazars*”, C. Hriban (ed.), *Studies on the Peoples and Cultures of the Eurasian Steppes*, Ed. Academiei Române, București – Braila 2011, pp. 135-162.
- GOLDEN, Peter B., “Some Notes on the Etymology of Sabir”, Alexander A. Sinitsyn – Maxim M. Kholod (eds.), *KOINON ΔΩPON Studies and Essays in Honour of Valery P. Nikonorov*, St. Petersburg State University, St. Petersburg 2013, pp. 49-55.
- GOLDEN, Peter B., “The Great King of the Türks”, *Turkic Languages*, 20/1, 2016, pp. 26-59.
- GREENWOOD, Tim (ed.), *The Universal History of Step'anos Tarōnec'i*, OUP, Oxford 2017.
- HENNING, W. B., “A Farewell to the Khagan of the Aq-Aqatārān”, *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, 14, 1952, pp. 501-522.
- HEWSEN, Robert H., *The Geography of Ananias of Širak (Ašxarhac'oyc')*. The Long and Short Recensions. Introduction, Translation and Commentary, Ludwig Reichert, Wiesbaden 1992.
- İBN HURDAZBIH, *Yollar ve Ülkeler Kitabı*, (tr. M. Ağar), Kitabevi, İstanbul 2008.
- İBN'ÜL-ESİR, *İslam Tarihi*, 10 vols., Bahar, İstanbul 1986.
- JORDANES, *The Gothic History of Jordanes*, (tr. C. C. Mierow), Humphrey Milford London 1915.
- KARATAY, Osman, “Hunno-Bulgars in Georgia: A Proposal of Correction in the Georgian Chronicle History of King Vaxt'ang Gorgasali”, *Bulgarian Historical Review / Revue Bulgare d'Histoire*, 51/3-4, Dec.2023, pp. 3-34.
- KLYASHTORNY, Sergej K., “The Terkhin Inscription”, *Acta Orientalia Hungaricae*, 36/1-3, 1982, pp. 335-366.
- KLYASHTORNY, Sergej K., “The Tes Inscription of the Uighur Böğü Qaghan”, *Acta Orientalia Hungaricae*, 39/1, 1985, pp. 137-156.
- KLIASHTORNYJ, Sergej K., “Hazarskie zametki”, *Tjurkologičeskij sbornik 2003-2004*, Vostočnaja Literatura RAN, Moskva 2005, pp. 95-117.
- KOKOVCOV, P. K., *Jevrejsko-Hazarskaja Perepiska v X veke*, Izd. Akademii Nauk, Leningrad 1932.
- LEVY, Hans, “The Date and Purpose of Moses of Chorene's History”, *Byzantion*, XI, 1936, pp. 81-96.
- MAÇOUDI, *Les Prairies d'Or -III-*, tr. C. Barbier de Meynard – Pavet de Courteille, Société Asiatique, Paris 1864.
- MAENCHEN-HELFEN, Otto J., *The World of the Huns. Studies in Their History and Culture*, University of California Press, Berkeley – Los Angeles – London 1973.
- MAGOMEDOV, M. G., *Obrazovanie hazarskogo kaganata*, Nauka, Moskva 1983.
- MAHMUD AL-KÂŞİ'ÂRÎ, *Compendium of the Turkic Dialects (Dīvān al-Luyāt at-Turk) -I-*, tr. R. Dankoff, Harvard University Press, Harvard 1982.
- MALALAS, *The Chronicle of John Malalas*, tr. E. Jeffreys, M. Jeffreys and R. Scott, Australian Association for Byzantine Studies, Melbourne 1986.
- MARTINEZ, A. P., “Gardīzī's Two Chapters on the Turks”, *Archivum Eurasiae Medii Aevi*, 2, 1982, pp. 109-217.
- MENANDER PROTECTOR, *The History of Menander the Guardsman*, (tr. R. C. Blockley), Francis Cairns, Liverpool 1985.
- MERT, Osman, *Ötüken Uygur Dönemi Yazıtlarından Tes, Tariat, Şine Us, Belen*, Ankara 2009.
- MESÛDÎ, *Kitâbü't-Tenbih ve'l-İşraf*, (tr. R. Şeşen), Bilge, İstanbul 2018.
- MICHEL LE SYRIEN, *Chronique de Michel le Syrien Patriarche Jacobite d'Antioche*, (tr. J. B. Chabot), Vol.III, Ernest Leroux, Paris 1905.
- MINORSKY, Vladimir, *A History of Sharvân and Darband*, W. Heffer & Sons, Cambridge 1958.
- MOSES KHORENATS'I, *History of the Armenians*, (tr. Robert W. Thomson), Harvard Un. Press, Cambridge – London 1978.
- MOVSĒS DASXURANC'I, *The History of the Caucasian Albanians by Movsēs Dasxuranc'i*, (tr. C. J. F. Dowsett), OUP, London 1961.
- NÉMETH, Gyula, *A Honfoglaló Magyarság Kialakulása*, Hornyánszky Viktor, Budapest 1930.
- NIKEPHOROS, *Short History*, (tr. C. Mango), DOP, Washington 1990.
- NOVOSEL'CEV, A. P., *Hazarskoe gosudarstvo i ego rol' v istorii vostočnoj Evropy i Kavkaza*, Nauka,

gpr

Akademik
Bakiş

21

Cilt 18
Sayı 36
Yaz 2025

Moskva 1990.

PROKOPIOS, The Wars of Justinian, tr. H. B. Dewing – A. Kaldellis, Hackett, Indianapolis 2014.
PINDER, M. – PARTHEY, G. (eds.), *Ravennatis Anonymi Cosmographia et Gvidonis Geographica*, Friderici Nicolai, Berrolini 1860.

RÓNA-TAS, András, “A kazár népnévről”, *Nyelvtudományi Közlemények*, 84/2, 1982, pp. 349-380.

RÓNA-TAS, András, “Újabb adatok a Kazár népnév történetéhez”, *Nyelvtudományi Közlemények*, 85/1, 1983, pp. 126-133.

SARKISSIAN, Arshag O., “On the Authenticity of Moses of Khoren’s History”, *Journal of the American Oriental Society*, 60/1, 1940, pp. 73-81.

SENGA, Toru, “The Toquz Oghuz Problem and the Origin of the Khazars”, *Journal of Asian History*, 24/1, 1990, pp. 57-69.

SHAPIRA, Dan D. Y., “Iranian Sources on the Khazars”, P. B. Golden – H. Ben-Shammai – A. Róna-Tas (eds.), *The World of the Khazars*, Brill, Leiden – Boston 2007, pp. 291-306.

SHAPIRA, Dan D. Y., “Armenian and Georgian Sources on the Khazars”, P. B. Golden – H. Ben-Shammai – A. Róna-Tas (eds.), *The World of the Khazars*, Brill, Leiden – Boston 2007, pp. 307-352.

SHIROTA, Shun, “The Chinese Chronicles of the Khazars: Notes on Khazaria in Tang Period Texts”, *Archivum Eurasiae Medii Aevi*, 14, 2005, pp. 231-261.

ŞEŞEN, Ramazan, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, 2. baskı, TKAE, Ankara 1998.

TABARÎ, The History of al-Ṭabarî -II-, (tr. William M. Brinner), SUNY, New York 1987.

TABARÎ, The History of al-Ṭabarî -V-, (tr. C. E. Bosworth), SUNY, New York 1999.

TEKİN, Talat, *A Grammar of Orkhon Turkic*, Indiana University Press, Bloomington 1968.

THEOPHANES, The Chronicle of Theophanes Confessor, (tr. C. Mango & R. Scott), Clarendon, Oxford 1997.

THOMSON, Robert W., *Rewriting Caucasian History: The Medieval Armenian Adaptation of the Georgian Chronicles*, OUP, Oxford 1996.

TOGAN, Zeki V., *Umumî Türk Tarihine Giriş*, 3rd ed., Enderun, İstanbul 1981.

TOUMANOFF, Cyrill, *Studies in Christian Caucasian History*, Georgetown University Press, Washington 1963.

WHISTON, William A. M., *The Works of Flavius Josephus -II-*, J. P. Lippincott and Co, Philadelphia 1856.

YA’QUBÎ, The Works of Ibn Wāḍiḥ al-Ya’qūbī -II-, M. S. Gordon – Ch. F. Robinson – E. K. Rowson – M. Fishbein (eds.), Brill, Leiden – Boston 2018.

YÖRÜKÂN, Y. Ziya, *Müslüman Coğrafyacıların Gözüyle Ortaçağ’da Türkler, Gelenek*, İstanbul 2004.

ZACHARIAH, The Chronicle of Pseudo-Zachariah Rhetor. Church and War in Late Antiquity, G. Greatrex – R. R. Phenix – C. B. Horn (eds.), Liverpool University Press, Liverpool 2011.

ZUCKERMAN, Constantine, “The Khazars and Byzantium — The First Encounter”, P. B. Golden – H. Ben-Shammai – A. Róna-Tas (eds.), *The World of the Khazars*, Brill, Leiden – Boston 2007, pp. 399-432.

Gör

Muharrirlerin Kitabına Göre İki Karyenin Sergüzeşti ve Bu Bağlamda Tahrir Defterlerine Dair Birkaç Kelam

The Adventure of Two Villages According to the Book of Muharrirs and A Few Words on the Tax Registers in This Context

Ahmet GÜNEŞ*

Öz

Bu makalede, Kocaili Sancağı'nın Şili Kazası'na tabi, İnegöl-i Hızır ve Seralu isimli köylere ait, muhtelif defterlerde (şer'iyye sicili ve tahrir defterlerinde) kayıtlı veriler, tahrir defterlerinin karakterini tespit etmek amacıyla, detaylı ve karşılaştırmalı olarak analiz edilmiştir. Ana ve özgün kaynaklar 16. yüzyılın sonları ve 17. yüzyılın başlarına ait tahrir defterleridir. Bu iki köy birlikte incelendiğinde, TT.436-KK.49 çizgisinde, toplam (dahili+harici) nefer/mutasarrıf sayısı açısından, İnegöl-i Hızır'da bir azalma (dahili olarak çok ciddi bir azalma) ve Seralu'da bir artış (harici olarak kayda değer bir artış) olduğu görülmektedir. Ancak, hasıldaki artışın İnegöl-i Hızır'da Seralu'ya göre daha fazla olması dikkat çekicidir. Netice olarak, geç tarihli farklı defterlerde, adı geçen köylerin hasıl toplamaları aynı olsa da, başka bir deyişle icmal kıymetleri hiç değişmese de, hasıl içeriklerinin, aslında kalem kıymetlerinin farklı olduğu vurgulanmaya değerdir. Bu tespitin, tahrir defterlerindeki verilerin güvenilirliği ve gerçekliği tartışmalarında icmal hasıl kıymetlerinin mufassal hasıl kıymetleri üzerindeki etkisinin de dikkate alınmasını gerektirdiği söylenebilir.

Anahtar Kelimeler: köy, muharrir, tahrir defteri, güvenilirlik, gerçeklik.

Abstract

In this article, the data recorded in various registers (shar'iya register and tax registers) belonging to the villages named İnegöl-i Hızır and Seralu in Şili District of Kocaili Sanjak are analysed in detail and comparatively in order to determine the character of the tax registers. The main and original sources are the tax registers of the late 16th and early 17th centuries. When these two villages are analysed together, it is observed that in terms of the total number of (internal+external) nefer/mutasarrıf in the TT.436-KK.49 line, there is a decrease in İnegöl-i Hızır (a very serious decrease internally) and an increase in Seralu (a remarkable increase externally). However, it is note worthy that the increase in the revenue was greater in İnegöl-i Hızır than in Seralu. In conclusion, it is worth emphasising that although the revenue totals of the villages mentioned in the different late-dated registers are the same, in other words, their synoptic (icmal) values do not change at all, their revenue contents, in fact their item values, are different. It can be argued that this determination necessitates that the effect of synoptic (icmal) revenue values on detailed (mufassal) revenue values should also be taken into account in the discussions on the reliability and reality of the data in the tax registers.

Key Words: village, surveyor, tax register, reliability, reality.

Makale Geliş Tarihi: 07.01.2025. Makale Kabul Tarihi: 20.04.2025.

Araştırma Makalesi / Künye: GÜNEŞ, Ahmet. "Muharrirlerin Kitabına Göre İki Karyenin Sergüzeşti ve Bu Bağlamda Tahrir Defterlerine Dair Birkaç Kelam". Gazi Akademik Bakış Dergisi (GABD), 18/36, (Haziran 2025): s. 23-50. DOI:10.19060/gav.1717324

* Prof. Dr., AHBVÜ Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Ankara/Türkiye, E-mail: ahmet.gunes@hbv.edu.tr, ORCID: 0000-0001-5204-5241.

Akademik
Bakış
23
Cilt 18
Sayı 36
Yaz 2025

Takdim

Öncelikle¹, -esasen, “kademeli yazım üslubu” ile kaleme alınan- **bu makalede, muhtelif defterlerde** -Kocaili Sancağı’nın Şili/Şile Kazası’na/ Nahiyesi’ne tabi olarak- **mukayyet** (-bu- karyelerden ilkinin, 122 numaralı Üsküdar şer’iyye sicilinde -bilvesile- “suret-i defter-i cedit-i mufassal-ı sultani” kaydının bulunması hasebiyle, sicil ve tahrir kayıtlarını karşılaştırmaya ve değerlendirmeye -de- imkan vermesi itibariyle de temayüz ettiği belirtilmek üzere) **İnegöl-i Hızır ve Seralu isimli karyelerin, daha**

- 1 - Başlıkta kullanılan --ve “hesap kitap etmek” deyiminde de -öncelikli ihsasımızı (yani “hesap ve kitabına göre”yi) çağrıştıracak biçimde- geçen-- kitap kelimesinin “toplamak, bir araya getirip dikmek, bağlamak; yazmak, istinsah etmek” anlamlarına gelen “ketb” kökünden türemiş olmasına ve İslami literatürde -malum ve meşhur anlamları ile birlikte- “belge, iki kapak arasında toplanmış bilgi” anlamları -da- taşınmasına -vs.-ye- dair bk. Nebi Bozkurt, “Kitap” *DİA*, C.26, Ankara 2002, s.120. (Bunlar bir tarafa) Yazı konusu tahrirata, tabiatıyla da tahrir defterlerine müteallik olmak üzere, timar sisteminin tesisi ve devamlı bir merkezi kontrolün temini için (de) devletin, -Osmanlı memalikindeki- tüm gelir kaynaklarını tafsilatlı olarak tespit ve söz konusu gelir kaynaklarının timar olarak tevzi edilmesine mahsus defterler düzenlemek mecburiyetinde olmasına, buna -da- istinaden, feth-ler-in hemen ardından tahrir-ler yapılmasına (s.112), bu çerçevede, il yazıcısının (muahhirin), köylerdeki bütün aile reislerinin ve bekarların (mücerredlerin) adlarını ve ellerindeki toprağın yaklaşık miktarını -mufassal olarak adlandırılan- tafsilatlı bir tahrir defterine kaydetmesine (s.112), bu defterin yanı sıra, bir de gelirlerin has, zeamet ve timar olarak tevziyatını gösteren ikinci -icmal olarak da adlandırılan- özet bir defterin hazırlanmasına (s.113), nişancının dairesinde bu defterlerin her birinden birer nüsha bulundurulmasına, başka bir nüshanın -dabeylerbeyi tarafından saklanmasına ve de değişikliklerin bu defterlere nişancı tarafından derkenar olarak işlenmesine (s.113) dair (-mezkur bahse şehir ve vakıf unsurlarının eklenebileceği de vurgulanmak üzere- matuf kitabın “Timar Sistemi” faslından -mealen- menkul mezbur/malum malumat -vs.- için) bk. Halil İnalıcık, *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ* (1300-1600), (Çev. Ruşen Sezer), YKY, İstanbul 2004, merhum sahifeler. Öte yandan, Osmanlı tahrir sisteminin, çift-hane sisteminin temeli ve tatbik vasıtası olarak düşünülmüş olmasına, dolayısıyla da tahrir defterlerindeki verilerin, bu sistemin gerekleri çerçevesinde yorumlanmasının gereğine, hal böyle olunca da, bu defterlerdeki verilere istinaden kesin nüfus ve üretim istatistikleri çıkarmaya kalkışmak -biraz fazla iddialı olmakla birlikte, yine de tahrir-ler-de kullanılan yöntemlerin -vs.nin- bilinmesi halinde, -Osmanlı çift hane sisteminin en gelişkin seviyesine ve bu düzlemde tahrir ve defter tutma yöntemlerinin mükemmelliğe ve de bunlara çıkışık olarak Osmanlı Devleti’nin merkezîyetçi altın çağına ulaştığı 16. yüzyıl için eksiksiz sayılabileceği de vurgulanmak kaydıyla, Osmanlı hakimiyeti altındaki memalikin toplumsal ve ekonomik yapısına mahsus yegane tafsilatlı kaynak olan söz konusu tahrir defterleri vasıtasıyla- geniş sahaların oldukça güvenilir -demografik ve ekonomik değişimi de resmeden- bir tablosunun ortaya konulabilmesinin mümkün olmasına dair bk. Halil İnalıcık, *Osmanlı İmparatorluğu’nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, (Çev. Halil Berktaş), Eren Yayıncılık, C.1 (1300-1600), İstanbul 2000, s.182. Bunlardan da mülhem olmak üzere, yazı konusu -aslında, giriş olarak da kabul edilebilecek olan, “tahrirata, tabiatıyla da tahrir defterlerine” mahsus bu- bahse ilişkin olarak, ayrıca (bilhassa, “Suret-i Kanunname-i Kitab-i Vilayet...”’i de içeren, “Tahrirlere dair hüküm ve kayıtlar” -kısım- için) bk. Ömer Lütfi Barkan, “Türkiye’de İmparatorluk Devirlerinin Nüfus ve Arazi Tahrirleri ve Hakana Mahsus İstatistik Defterleri (I)”, İ.Ü., *İFM*, C.2, 1940, s.20-59. İtmamen bk. Ömer Lütfi Barkan, “Türkiye’de İmparatorluk Devirlerinin Nüfus ve Arazi Tahrirleri ve Hakana Mahsus İstatistik Defterleri (II)”, İ.Ü., *İFM*, C.2, 1941, s.214-247. İlave-ten (tahrirlerin sistemi, yapımı vs. hakkında) bk. Halil İnalıcık, *Hicri 835 Tarihli Suret-i Defter-i Sancak-ı Arvanid*, TTK Yayınları, Baskı:2, Ankara 1987, s.XVIII-XXIII. Burada, nihai olarak, esasen tahrir defterlerine dayalı olarak yapılmış bazı çalışmalar da -ilgi ve önemi gereği- zikre değer-dir: Bahaeddin Yediyıldız, *Ordu Kazası Sosyal Tarihi*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1985. Feridun M. Emecen, *XVI. Asırda Manisa Kazası*, TTK Yayınları, Ankara 1989. Mehmet Ali Ünal, *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı*, TTK Yayınları, Ankara 1989. Huricihan İslamoğlu-İnan, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Devlet ve Köylü* (Çev. Sabri Tekay), İletişim Yayınları, İstanbul 1991. Ahmet Kankal, *16. Yüzyılda Çankırı*, Çankırı Belediyesi Kültür Yayınları, 2009. Üçler Bulduk, *16. Asırda Karahisar-ı Sahib (Afyonkarahisar) Sancağı*, TTK Yayınları, Ankara 2013.

Gps

Akademik
Bakış

24

Cilt 18
Sayı 36
Yaz 2025

doğrusu {-mukaddem defterler de kullanılmakla birlikte- esasen, 16. yüzyılın sonlarından 17. yüzyılın -ikinci çeyreğinin- başlarına uzanan bir süreçte mahsus olan (müsveddeler-i- ve-yahut gayr-ı muntazamlar-ı- da dahil) tahrir defterlerinde}² **adı geçen karyelere ait** {açıkçası, --“dahil/dahili” ve -defterlerdeki adlandırmalardan mülhem olarak- “haric/harici” olmak üzere, iki -ayrı- kategoride tasnif ve tesmiye ettiğim-- nüfus kısmı (başka -ve özgün- bir deyişle, neferata-mutasarrıflara münhasır nüfus kısmı) ile -bulunduğu hallerde- hasıl kısmına ilişkin} **verilerin**, (anlaşılabacağı da vechile, mezkur karyelerin -klasik/alışıldık tarzda- tarihlerini yazmanın ötesinde ve ilerisinde olmak üzere) **bilhassa** (müsvedde ya da tebyiz edilmemiş -“deşifre aracı” işlevselliğindeki- kayıtlardan/mutalardan hareketle, esas itibariyle, intikal dönemi) **Osmanlı tahrir anlayış ve uygulamasının mantık örgüsünü, tabiatıyla da** -bu minvalde- **tahrir defterlerinin** -verisel- **karakterini** (kayıtsal/içsel düzlemde, defterlerin düzenlenmesi ameliyesinde müessir -muhtelif anasır ya da erkamdan müteşekkil- arka planı --mevcut/müteakip işlemler -in izlenmesi- aracılığıyla-- aydınlatmaya ve de anlamaya müteveccih olarak, yapılacak olan çıkarımlarla, anlaşılabacağı üzere, matematiksel olarak da) **teşhis ve tefsir etme** (asal olarak da, tarih disiplininin -asli- meseleleri -nin çözüm yollarının da aranması cehdi- kapsamında --ve tarih-kaynak-tarihçi -ilişkisi- çizgisinde-- olmak üzere, “sahih bilgi” üretiminde -mütecessisane, dolayısıyla da bilinçli ve de tanımlı- kaynak kullanımının yerini ve önemini -tahrir defterleri özelinde, elbette ki kendi ölçeğinde- ortaya koyma) **sadedinde**, “nüfuzi tahlil yöntemi” ile -tabir-i caizse- **mercek altına alınarak**, -bittabi, mikro düzeyde, işlem aşamalarıyla- **detaylı bir biçimde, karşılaştırmalı olarak** -çözümленerek- **incelendiği ve de irdelendiği ifade edilmelidir.**

İnegöl-i Hızır Karyesi

Mezkur 122 numaralı Üsküdar şer’iyye sicilinde (bir timar meselesi/anlaşmazlığı nedeniyle -mastur bir emr-i şerifin³ altında, ilgi-

2 - **Burada**, -ilgi ve dahi önemi gereği- **bu makalenin hazırlanmasında**, -asal olarak- (Cumhurbaşkanlığı -D.A.B.- Osmanlı Arşivi’nde mahfuz, esasen 1520’li yıllara ait tahrirlerdeki bilgileri muhtevi, H.937/M.1530 tarihli, “Muhasebe-i Vilâyet-i Anadolu Defteri”) **TT.438**; (Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi’nde mahfuz, tam/kesin tarihi belli olmamakla birlikte, K.S. Süleyman dönemine mahsus olduğu kabul edilen ve de bu çerçevede, 1560’lı yılların başına (1561’e) ait olduğu anlaşılan, mufassal) **TT.436**; ((Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi’nde mahfuz, H.999/M.1590/-1591-tarihli, müsvedde-mufassal) **TT.630**; (Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi’nde mahfuz, I. Ahmed dönemine ait olduğu kabul edilen, gayr-ı muntazam-mufassal) **TT.733**; (Tapu Kadastro G.M. Kuyûd-ı Kadime Arşivi’nde mahfuz, -muhtelit olarak- muhtelif dönemlerden/defterlerden menkul verileri -de- mündemîç, IV. Murad döneminde müdevven, H.1034/M.1625 tarihli, muntazam-mufassal) **KK.49**; (Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi’nde mahfuz, H.929 tarihli, icmal) **TT.116**; (Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi’nde mahfuz, Kanuni dönemine ait, icmal) **TT.425** ve (Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi’nde mahfuz, I. Ahmed dönemine ait, icmal) **TT.732 kün-yeli “tahrir defterleri”nin kullanıldığı ifade edilmelidir.**

3 - (İleride Seralu karyesi kısmındaki toplu değerlendirme bahsinde de -bilvesile- gündeme getirilecek olan) -Mevlana- **Üsküdar kadısına hitaben yazılmış** --malum olduğu vechile, bir timar meselesi -ya da anlaşmazlığı- ile ilgili, evahir-i Muharrem 1021/(M.1612) tarihli-- **bu** -bazı belirsizlik ve hataları (da) içkin, suret- **emr-i şerifte, öz itibariyle** {tasarrufun engellenmesi

görsel

Akademik
Bakış

25

Cilt 18
Sayı 36
Yaz 2025

si gereği- mukayyet) **H.26 Muharrem 1021** (M.29 Mart 1612) **kayıt -ve H.1002(M.1594) tahrir- tarihli bir “suret-i defter-i cedit-i mufassal-ı sultanı”de, İnegöl-i Hızır⁴ karyesinin⁵** [ki, bu karyenin, -M.1530 tarihli- TT.438⁶’de⁶ (“hane:25”, “mücerred:6”, “sipahi-zade:5” ve “hasıl:2399” mün-dericatı ile) “mustahfizan-ı kal’a-ı Yors/Yoros”, -M.1561 tarihli- TT.436⁷’da⁷ ise (-merkum sayılara/hasıla göre, umumen bir büyüme ve gelişmeye de de-laleten- nefer:47⁸, hane:41, “haricden”:2⁹, hasıl-yekun:4600¹⁰ mün-dericatı ile) “kethüda-ı kal’a-ı Yors/Yoros” ve “an merdan-ı kal’a-ı Yoros” tahsisatı -ve timar tavsifatı- ile yazılı bulunduğu belirtilmek üzere]¹¹ **dahili katego-**

yoluyla, (özgün bir deyişle, müstakbel/mezbur Murad’ın -yigirmi yıldan beri timar-ı mezbur ile maan zabt olunduğunu beyan ettiği- timar karyelerinden Seratı(?)/Seralı/u(!) nam karye için, benim timarım dahilindedir diye/diyen) Memi adlı kişinin müdahalesine maruz kalan} **söz ko-nusu timarın, elindeki berat ve sair temessükatı mucebinde** (başlangıçta Kocaili Sanca-ğ’ında Şili Nahiyesi’nde İnegöl nam karye ve gayrıdan üç bin akçe timara mutasarrıf olarak takdim olunan) -südde-i saadete gelerek- **davacı ve talip -olan- (Çeribaşı) Murad’a kemakan zabt ve tasarruf ettirilmesi** -dolayısıyla da müdahil Memi ve başkalarının dahlinin men ettirilmesi- **buyurulmaktadır**. Bk. TDV-İSAM, ÜŞS, n.122, s.102.

4 - Nam-ı diğer -kuvvetle muhtemel- Koyak.

5 - Burada da, bilvesile, Osmanlı karyeleri/köyleri -ve de köylüleri- hakkında -bilgi içerikli- bazı atıflarda bulunmak -başka bahislerde olduğu gibi, bu bahsi de bilgisel olarak beslemek ve desteklemek adına- yerinde olacaktır. Bu çerçevede, köylerin oluşumu için belli bir yerde toplanıp oturan -köylü- ailelerin varlığının yetersizliğine, bu cümleden de olmak üzere, söz konusu hususta, köylü aile sayısının veya ekilen arazi miktarının pek de belirleyici görülmemesine, öte yandan, -malum- defterlerde belirli bir süre -tabiatıyla, resmen- kayıtlı olmağın belirleyici -bir- etmen, bu istikamette -tahrir emininin, yerleşim yer-ler-inin mezarlığının, su kaynağının ve sabit hudutlarının bulunup bulunmadığını soruşturmasından da mühlhem olarak- ziraat temelli bir yerleşimin sürekliliğinin ise esas belirleyici etmen olarak sunulmasına, bunlarla beraber, devletin terk edilmiş köyleri tekrar iskana çalışmasına, bu düzlemde, gelenekler ile vergi tabanını koruma endişesinin köylerin kuruluşuna yön veren başlıca ilkeler olmasına (s.222), köylerin hudutlarının tespitinin hayati bir ehemmiyet taşımasına, bu minvalde, mutasarrıfların, dirlik, mülk veya vakıf olarak -gelirleri- kendilerine tevcih edilen köylerin sahasını tam olarak bilmek mecburiyetinde olmalarına (s.223), bununla birlikte, köyler arasında kesin hudutların olmamasına (s.224), her köyün, ekonomik bir ünite olarak var olabilmesi için, sakinlerini yaşatmaya yetecek kadar tarım arazisi, otlak, bir çayırı, bir harman yeri, -daha önce de işaret ve temas edildiği vechile- bir çeşmesi ve bir mezarlığının bulunmasına, bu çerçevede, her köyün, köylü ailesi varlığına yahut işgücüne göre, çiftlik -ve/veya bunun alt- birimlerine taksim edilmesine (s.225) dair bk. H. İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu’nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, C.1, merkum sahifeler. Netice itibarıyla (de), Osmanlı Devleti’nde tipik bir köyün miri arazide raiyyet çiftliklerinde yerleşmiş ve çiftliği babadan oğula geçen bağımsız köylü ailelerinden teşekkül etmiş olmasına, başka bir ifadeyle de, çift-hane sisteminin Osmanlı köyünün ana sosyal yapısını tayin etmiş bulunmasına dair bk. Halil İnalçık, “Köy, Köylü ve İmparatorluk”, *Osmanlı İmparatorluğu, Toplum ve Ekonomi*, Eren Yayıncılık, 2. Baskı, İstanbul 1996, s.12. İtmamen, “köylü”nün ise, köylü babadan olup, tahrir defterlerine bu biçimde kaydedilen ve köyde mütemekkin kişi olmasına dair -de- bk. H. İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu’nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, C.1, s.223.

6 - Bk. s.782.

7 - Bk. s.207-208.

8 - Bu kapsamda (yani, merkum neferat içerisinde, daha açık bir deyişle, TT.436’daki dahili katego-ride, yapmış olduğum detaylı incelemeye göre); 7 mücerred, (bir mutak) 3 bennak, 22 ekinli, 2 çift ile (toplamda 170 akçe yer resmiyle) 11 (ki, bunlardan birinin 20 akçelik yer mutasarrıfı mazul sipahi, birinin de yine 20 akçelik yer mutasarrıfı sipahizade olduğu vurgulanmak üzere) yer muta-sarrıfının -ve de yer mutasarrıfı olmayan iki sipahizadenin- bulunduğu -da- belirtilmelidir.

9 - Merkum “haricden” kategorisindeki mutasarrıf sayıları tarafımda tespit edilmiştir.

10 - Tarafımda yapılan toplamaya göre 4547.

11 - İlaveten, **mezkur** (Şili’ye tabi) **İnegöl-i Hızır karyesi** -I. Ahmed dönemine ait- **TT.732 nu-maralı icmal defterinde** (de) -müteaddit anasıra tahsis edilmiş- **hisseli bir karye olarak**

risinde; bazı ufak tefek farklılıklar¹², bu düzlemde -cüzi- bazı ek-sikler¹³ ve -sıralamada- kaymalar [-evvelki mutasarrıfların kimlikleri/ görevleri (“kaleci”ler) çizgisinde, “timar-ı Hasan merd-i kal’a” tahsisli/ tavsifli haliyle- (H.999-M.1590/-1591- tarihli) **TT.630’da dahili** {-anlaşılan, (muahhar) 33 tarihli şerhteki -İnegöl-i Hızır’dan Seralu’ya ihraca dair- açık-lamaya mebni--¹⁴ üzeri çizilmiş olan 8 nefer reaya (ve sair üzeri -okunamaya-cak derecede lekelenmiş- çizik neferler) çıkarılmaksızın} **40**; -yazılanlardan da istihrac edileceği vechile, pek de özenli -ve düzenli- bir aktarım olmadığı anlaşılın- sicildeki surette (S.S.’de) ise dahili (başlık tahdidini/kapsamı-nı dikkate alarak yaptığım sayıma göre 43, başlık tahdidini dikkate alma-dan yaptığım sayıma göre ise) **41 nefer**] **olmakla birlikte**, --bu meyanda, -S.S.’de dahili kategoride bulunan- “Ali (veled-i) Receb, 12”nin TT.630’da “haricden” kategorisinde yer aldığı da -ilgisi gereği- belirtilmek üzere-- **öz/ esas itibariyle**, (müsvedde) **TT.630’daki** -bittabi adı geçen karyeye mah-sus- **neferatın** (isim ve tavsifatı/statüleri ile, --maruf bazı farklılıklar göz önünde tutulduğunda, tabiatıyla -az önce de “öz/esas” kaydıyla- takdim ve tarif edildiği vechile-- asal olarak) **aynen** {önemi hasebiyle, yeniden vurgu-

karşımıza çıkmaktadır. Bu çerçevede, merhum defterde, s.46’da (mezbur şer’iye si-cilindeki “berat tecdid”ne mahsus -timar meselesini muhtevi emr-i şerifin üstünde yer alan- bi-rinci belgede olduğu gibi, (iki karyeye münhasır hisse) yekunu 1447 akçe olan) **Timar-ı** ((malum şer’iye sicilinde -iki belgede de- adı geçen timarlı (çeri başı) olması gereken)) **Murad bin Ali başlığı altında** ((Genivize’ye tabi, Kozluca karyesi (4999/347) ile birlikte)) **iki karyeden bi-rinci** (5900/1100), **s.118’de Timar-ı Hasan bin Ali** {kethüda-i kal’a-i mim (Yoros)} **başlığı altında ilk/tek karye** (5900/3000) **ve s.119’da Timar-ı Şaban** {merd-i mim (Yoros)} **baş-lığı altında iki karyeden birinci** (5900/1800) **karye olarak** -bittabi, mezkur mutasarrıflara merhum hisselerle tahsisen- **kayıtlıdır**. Bunlardan da mühlhem olarak, tahrirlerin, gelirlerin as-keriler arasında paylaşılmasının ön koşulu olmasına, tevziatın/dağıtımın ise icmal defterler-in-de özetlenmesine dair bk. H. İnalıcık, *Osmanlı İmparatorluğu’nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, C.1, s.176. Öte yandan, *Osmanlı Devleti’nin idari-mali teşkilâtı gereği, surf dirlik gelirlerini berat yazı-larına göre düzenlemek/düzeltilmek ve ayarlamak için bile, sık sık tahrir yapılması gereksiniminin olmasına dair bk. Ömer Lütfi Barkan, “Türkiye’de İmparatorluk Devirlerinin Nüfus ve Arazi Tahrir-leri ve Hakana Mahsus İstatistik Defterleri (I)”, s.37,38.*

- 12 - Mesela, TT.630’da “Fazlı (veled-i) Ali”, tavsifte, (--ilk önce -yazılarak- karalandığı an-laşılın “ekinlü” dahil-- bazı karalamalar bir tarafa) “mim(/mücerred), 9, Mahmud ile” kaydının üzerinin çizilmesinden -yani iptalinden- sonra -nihayet- bennak olarak, de-vamında da, -adı geçenin kardeşi- “Mahmud birader-i O”, “mim, 9, karındaşı Fazlı ile” tavsifi/tavzihi ile kaydedilmiş iken, S.S.’de her ikisi de ekinlü olarak yazılmıştır. (Muah-har muntazam-mufasssal) KK.49’da ise esasen TT.630’daki -nihai hallerindeki- gibi, adı geçen ilk kişi bennak, ikinci kişi ise -aradaki zaman farkına/aralığına rağmen- “mim, 9, karındaşıyla” şeklinde kaydedilmiştir. Ayrıca TT.630’da -defterdeki birader nitelemele-rinin dikkate alındığına (da) delalet eden, (esasen) tekil- “karındaşıyla” açıklamalarının S.S.’de -çoğul olarak- “karındaşılarıyla” olarak yazıldığı da belirtilmelidir.
- 13 - Örneğin, (diğer defterlerden adının Muharrem olduğu istihrac edilen) bir nefer, -S.S.’de- isimsiz olarak, “birader-i O, bennak” şeklinde yazılmıştır.
- 14 - **Söz konusu** [Mezkur sekiz nefer reayanın Seralu karyesinde sakin ve mütemekkin iken, vilayet katibi tarafından tahrir sırasında yazı konusu İnegöl-i Hızır karyesinde tahrir eylen-mesi hilaf-ı kanun olduğundan daha önce tashih olunup yine Seralu karyesine yazılmış iken, İnegöl sipahileri kanaat etmeyip -halen- Seralu’ya mutasarrıf olan Mehmed ile dava ve niza edip (/etmeleri üzerine) divan-ı hümayunda murafaa -olunmaları- neticesinde, “mezkur rea-yanın yine Seralu’ya hükm olunarak İnegöl karyesinden ihrac olunup tekrar tashih olunmak” babında varid olan emri muhtevi ((evayil-i Rebiülevvel, sene (10)33/1623-1624 tarihli))] **tashih şerhine dair bk. TT.630, s.509.**

lamak gerekirse, TT.630'da "anlaşılan, -(muahhar) 33 tarihli şerhteki açıklama mebnî- üzeri çizilmiş olan (-reaya geçişliliğine de delaleten- TT.733'te Seralu karyesinde karşımıza çıkacak) 8 nefer reaya -ve saire de- çıkarılmaksızın", daha doğrusu onlar da -üzerleri çizilmemiş bir halde- dahil olmak üzere} **kayıtlı olduğu gözlemlenmektedir. Öte yandan** -calib-i dikkat bir biçimde- **TT.630'da, İnegöl-i Hızır karyesinde** -dahili kategoride- **mukayyet, üzeri çizik** -olmayan- **ya da çizik/lekeli olmayan bütün neferatın** --statülerine veyahut tasarruflarına dair nitelemelerin nihai -düzeltilmiş- halleriyle/yazımlarıyla--, (H.1034-M.1625 tarihli) **KK.49'da**¹⁵ **İnegöl-i Hızır karyesinde** -(yine) bazı cüzi farklılıklar bulunmakla birlikte, esas itibariyle- **aynen yazılı olduğu** --ve bu bağlamda, adı geçen karyenin her iki defterde de -dahilen- bu 27 neferden müteşekkil olduğu-- **da görülmektedir.**

Harici olarak ise, söz konusu S.S.'de (başlık tahdidini -ya da kapsamını- dikkate alarak yapılan/yaptığım sayıma göre 1, başlık tahdidini dikkate almadan yaptığım sayıma göre) **3** (ayrımlarındaki belirsizlikten dolayı, kategoriler birlikte değerlendirildiğinde: dahil+haric=44); **TT.630'da ise** - (harici) üzeri çizikler dışında- **6** {-dahildeki üzeri çiziklerle birlikte- dahil +haric(neferat/mutasarrıf)=46-1(-hem dahilde hem de haricde aynı isimlerin varlığına istinaden- bu karyede mükerrer yazılmış olması muhtemel -dahilde mübtel- bir nefer/mutasarrıf⁶)=45} **mutasarrıf mukayyetir. Daha açık** -ve de niteliksel- **bir anlatımla, TT.630'daki "Mustafa (veled-i) Veli, 16"** --iki defter/kayıt arasındaki bazı farklılıklar cümlesinden olmak üzere-- **S.S.'de bulunmamaktadır. KK.49'da ise, TT.630'daki** -mezbur- **6 mutasarrıfın** -bazı tavzihat farklılıkları bir yana- **esas itibariyle aynen kayıtlı olduğu görülmektedir.**¹⁷ **Bu cümlelerden de olmak üzere,** (söz konusu durumun, epeyce bir zaman aralığına rağmen, merhum defterler arasında çok yakın bir alaka ve irtibatın bulunduğunu göstermesi bakımından hayli dikkat çekici olduğu -husususu- da mimlenmek kaydıyla) -1625 tarihli- **KK.49'daki İnegöl-i Hızır karyesinin dahili ve harici** (neferat/mutasarrıf) **verilerinin,** (bittabi, mezkur ihracat ve tashihat işlemlerinin varlığı da unutulmadan) **asal olarak -1590 tarihli- TT.630'a istinat ettiği aşikardır.**

15 - KK.49, v.134/a,b.

16 - İşaret edilen -evsafı da farklı olan- nefer/mutasarrıf, "dahil"deki -(şerh gereği) üzeri çizilmiş (mübtel)- "Tekbir (veled-i) Abdülkerim, bennak" ile "haricden" kategorisindeki "(Bazdar) Tekbir (veled-i) Abdülkerim, 4"tür.

17 - **Bu çerçevede, merhum iki defterde de mukayyet** -bittabi TT.630'da üzer-ler-i çizik olmayan- **eşhas** -evsaf/ahval kayıtları ile birlikte- **şunlardır:** {Bazı farklılıklar cümlesinden olmak üzere, TT.630'da -iki biraderin üzeri çizilmiş olmakla birlikte- "İvaz (v.) Bayhan, 8" in -tekil- "karındaşıyla", -üç biraderin üzeri çizilmiş halde- "Mustafa (v.) Kaya, 13"ün "karındaşıyla" tavzihatıyla yazıldıkları -ya da yazılı kaldıkları-, KK.49'da ise bu nitelemelerin -ve de Tekbir'in muttasıf olduğu bazdar vasfının- bulunmadığı belirtilmek üzere} **"Sevindik (v.) Hasan 1", "Ali (v.) Receb 12", "İvaz (v.) Bayhan 8", "Mustafa (v.) Veli 16, şeriki ile", "Mustafa (v.) Kaya 13", "Tekbir (v.) Abdülkerim 4".**

Hasıla¹⁸ gelince; öncelikle TT.630'da --yazı konusu karyenin yer aldığı sahifenin sol tarafında, daha da açığı dahili kategori-si-nin sol yanında-- hasıla ilişkin ("asiyab, bab 2, fi 30" kabilinden) bazı -tabir-i caizse- notlar görülmekle birlikte, **İnegöl-i Hızır karyesinin** (aslında -istisnaları bir yana bırakıldığında- merkur/müsvedde defterin alamet-i farikalarından da olmak üzere) **hasıl kısmının bulunmadığı¹⁹ belirtilmelidir. Öte yandan, S.S.'de** -adı geçen karyeye mahsusen, toplamda- **5900²⁰ akçelik bir hasıl rakamlanmıştır. KK.49'da da** -malum karyeye mahsus- **hasıl-yekun, içerikte** -esasen kalem kıymetlerinde bariz- **farklılıklar olmakla birlikte**, --maruf S.S.'in tahrir tarihi (H.1002) ile KK.49'un tedvin tarihi (H.1034) arasındaki zaman -aralığı- nazar-ı dikkate alındığında, hatırı sayılır bir süre aynı kalmaklık itibariyle mimlenmeye değer bir durum olduğu da vurgulanmak üzere-- **S.S.'teki** -toplam- **kadardır. Açıkçası**, (KK.49'da da) **hasıl-yekun** (-bu kez- hem defterde hem de tarafımca -sağlama sadedinde- hesaplanan toplamın -tamı tamına- aynı olduğu da belirtilmek kaydıyla) **5900 akçedir.**

Bunlardan da mülhem olarak, -ilkin, geniş bir çerçevede- **TT.436**, {değişik vesilelerle de vurgulandığı üzere, sağlıklı ve düzgün bir aktarım olmadığı anlaşılan ve bu kapsamda bazı hataları/bozuklukları da içeren ve fakat -ileride Seralu karyesi karşılaştırmasında kullanılacak olan TT.733'ten niteliksel olarak farklı olması, esasen de- cari (ya da kadının gün-

18 - Burada, yazı konumuzun mahiyeti gereği, --daha sonraki ilgili bahisler için de geçerli olduğu -önden- vurgulanarak-- değersel/akçesel değerlendirmelerin, daha açık bir deyişle, karşılaştırmalara mahsus "azalış/düşüş ya da artış/yükseliş" kabilinden saptamaların, görüleceği de üzere, -salt- rakamsal/adsal karakterli olduğu ifade edilmektedir.

19 - **Bu noktada**, {-daha önce işaret edilen- tahrir yapımı ve -daha sonra temas edilecek olan- tahrir kitiği konuları (özellikle, -her ne kadar tahrir-ler-in sıhhatli olarak yapılması amacına matuf olsa da- Osmanlı tahrir defterlerinde mevcut verilerin -de- güvenilirliklerinin dolayısıyla da gerçekliklerinin şüpheli olduğu ya da olabileceği hususuna işaret ve temas etmesi (edilmesi) bakımından da şayan-ı teemmül bulunan ve bu cümleden de olmak üzere} **merkur** (TT.630 numaralı) **defterin** -metin içinde vurgulanan- **malum vaziyetini** -de, bir derecede- **tavzih eden** {-söz konusu defterle aynı sene (H.999) tarihli -anlaşıldığı kadarıyla, M.1591 yılının ortalarına ait olan-, bu haliyle de ilgili tahrir sürecindeki -sıkıntılı- ahvali bir açıdan resmeden} **bir hüküm** --mezkur ilgisi ve önemi gereği, esas-ı- itibariyle-- **nakle değerdir**: "Kocaili Sancağında olan kadırlara ve liva-i mezbur muharririne hüküm ki, sen ki muharrirsın südde-i saadetime mektub gönderüb liva-i mezbur tahrir olunurken bazı sipah ve yeniçeri ve cebeci ve sayır kapukulları ve erbab-ı timardan tasarruflarında çiftlik ve bağ ve bağçeleri olanlar davet olundukda gelüb mahsullerin haber vermeyüb ve evkaf ve emlak zabıtları ve mezari' tasarruf idenler dahi davet olundukda ekseri temessükatin ve defterlerin ibraz etmeyüb ve muhasebelerin getirmediikleri ecilden virilen berat-ı şerif mucebince teftiş ve tefahhus eylemek mümkün olmayub havass-ı hümayuna ve evkaf ve timarlara külli zarar ve gadr olmak lazım gelür deyu arz eylediğini asitane-i saadetimde şikk-ı evvel defterdan olan Mehmed dâme ulüvvühu mümza tezkire ile ilam etmeğin buyurdum ki vusul buldukda göresiz liva-i mezkurda çiftlik ve bağ ve bağçe ve emlak -tasarruf idenler- ve evkaf zabıtları gelüb mahsullerin haber vermeyüb ve temessüklerin ve defterlerin ibraz etmemeğe bais nedir bi-vech berat-ı şerife muhalif gelüb tasarruf etdikleri emlak ve evkafın ve sayır mezari'nin ve bağ ve bağçe ve çiftliklerin mahsullerin vuku'ı ve sıhhati üzere yazdırmayub muharririne virilen berat-ı şerife muhalefet ve adem-i itaat idenleri isimleri ve resimleri ile yazub arz eylesiz ki, haklarında emrim ne vechile olursa mucebi ile amel oluna". Bk. Cumhurbaşkanlığı -D.A.B.- Osmanlı Arşivi, Mühimme Defteri (MD.) 68, s/n.:62/119.

20 - Tarafımca yapılan toplamaya göre 5940.

gari

Akademik
Bakış

29

Cilt 18
Sayı 36
Yaz 2025

demindeki, işlemsel) verileri içkin bulunması itibariyle tebarüz ve temayüz eden} **S.S. ve KK.49 doğrultusunda** {üç basamaklı/aşamalı --ve de, somut/ölçeksel karşılaştırmalara (da), -nakdi kıymetleri ile birlikte aynı miktarlarının da yazılması hasebiyle- uygun olduğundan -esasen- tahıl -ürünleri/verileri- eksenli--²¹ olarak} **bakacak olursak: Evvela,** (S.S.'de -r. mücerred ile bad-ı heva kalemleri arasında yer alan- nevezhur -anlaşılacağı üzere, TT.436'da bulunmayan- resm-i yaylak (ve) otlak ile resm-i erre-i ab bir yana) **merkum her iki mehazdaki kalem sıralamalarının aynı olduğu belirtilmek üzere; TT.436'ya göre S.S.'de,** (müstakbel ürünlerin kıymetlerinin karşılaştırılması -birim değerlerindeki değişimlerden dolayı zikredilen ameliye için çok elverişli olmadığından- şimdilik bir kenara) **ölçeksel/oransal olarak, şairde fevkalade, tarıda cüzi bir artış, hintada aşırı -derecede-, alefde ciddi, kablıcada biraz -bir- azalma; S.S.'e göre KK.49'da ise, hintada fevkalade bir artış, diğer mümasil ürünler** (kuvvetle muhtemel, mezkur dört ürün) **karşılığında mukayyet mahlutta** (anlaşılacağı üzere, maruf ürünlerin toplamına nazaran) **takriben yarı yarıya bir azalma gözlemlenmektedir. Daha anlaşılır olması için, tahıl grubuna topluca** (hint+saîr ürünler/mahlut açısından) **bakıldığında; ölçeksel olarak, TT.436'ya göre S.S.'de ciddi, S.S.'e göre KK.49'da cüzi bir azalış, dolayısıyla da süreç içinde -çok ya da az- sürekli bir düşüş seyri; -az önce sarf-ı nazar edilen bakımdan, yani- değersel/akçesel olarak ise, TT.436'ya göre S.S.'de --birim değerler-in-deki yükselişten dolayı-- dikkat çekici, S.S.'e göre KK.49'da ise -esasen hintadaki ölçeksel çoğalıştan mütevellit- cüzi bir artış, dolayısıyla da süreç içinde -nominal olarak- sürekli bir yükseliş seyri görülmektedir.**

İkinci olarak, --“mehaz-defter” tarih -başka bir deyişle zaman- aralığı bakımından -nispeten- dar, gelirselle/ürünselle -esas olarak da vergiselle- bakımdan ise geniş -çerçevesi- bir açıdan-- **S.S.-KK.49 doğrultusunda baktığımızda; öncelikle,** (ileride, söz konusu -benzer- durumun, TT.733-KK.49 çizgisinde, Seralı karyesi özelinde ayrıntılı olarak (inceden inceye) değerlendirileceği -de- bu arada -hemen- bildirilmek üzere) **S.S.'in -kendi- hasıl-toplam kıymeti ile KK.49'un hasıl-yekun kıymetinin -daha önce de yazıldığı vechile, calib-i dikkat bir biçimde- aynı (5900) ve fakat içeriğinin --esas itibariyle de kalem kıymetlerinin, şayan-ı teemmül -ve de tetkik- bir biçimde-- farklı olduğu** (dolayısıyla da, neticede hesa-

21 - Dirliklere dahil varidat kaynaklarının para cinsinden değerinin bilinmesi gerektiğinden eyalet ve sancakların tahrirleri yapılırken hububata da -para cinsinden- bir kıymet takdir edilmesine (s.58), bununla birlikte, hububattan alınan öşür ve salarîyenin aynen tahsili zorunluluğunun bulunmasına ve bu çerçevede dirlik sahiplerinin, reayadan, hem mali gelir yekunlarının hesabında kullanılan -hububatın- tahrir kıymeti üzerinden para istemelerinin hem de -öşür ve salarîyeyi reayanın zimmetinde bırakarak- piyasa fiyatı üzerinden bedellerini tahsil etmelerinin yasaklanmış olmasına (s.55,56) dair bk. Lütfi Güçer, 16. ve 17. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Hububat Meselesi ve Hububattan Alınan Vergiler, (İstanbul Üniversitesi Yayınlarından, No:1075, İktisat Fakültesi, No:152), Sermet Matbaası, İstanbul 1964, merkum sahifeler.

bın -KK.49'da tamı tamına- merkur 5900'e uy-durul-duğu) **müşahede edilmektedir. Bu çerçevede, öşr-i ketan**, (nüfus/nefer ihracının da bir yansıması olarak) **r. çift, r. ekinlü, r. bennak, r. mücerred az ya da çok** -genel olarak dikkat çekici miktarda- **azalmış**, (müstakbel anasırın yazılan kıymet ve yazılacak kalem eksilmelerinin sonucu olarak ortaya çıkan -esasen de r. çift ve taallukatından kaynaklanan- kayıpların telafisini ya da itimamını sağladığı belirtilmek üzere) -özellikleri ve nitelikleri itibariyle de düşünölmeye değer görönen- **ö. meyve, ö. kovan, r. ganem, bad-ı heva ve deştbanı** (KK.49'da bad-ı heva maa deştbanı) -yine, az önceki ifadeyle, genel olarak dikkat çekici miktarda, ancak aksi yönde bir seyirle- **artmış**, (S.S.'de nevzuhur, tabiatıyla da TT.436'da bulunmayan) **resm-i yaylak (ve) otlak ve** --TT.630'da yazı konusu karyenin dahili kategorisinin sol yanında- ki -gayr-ı nizami- notlar arasında da gördüğümüz-- **resm-i erre-i ab** -malum KK.49'da, tabir-i caizse TT.436'ya rücu ile- **kayıt dışı kalmıştır**.

Üçüncü olarak, --hem defterlerin tarih/zaman aralığı açısından, hem de gelirsel/ürünsel -esas itibariyle vergisel- açıdan -başka bir deyişle, zamansallık ve de çeşitlilik ekseninde- geniş bir çerçevede-- **TT.436-KK.49 doğrultusunda baktığımızda ise; hasıl-yekun kıymetindeki belirgin** -nominal- **yükseliş bir kenara**, --birim değerinin -söz konusu uzun aralıkta- değiştiği de önden hatırlatılmak üzere-- **ölçeksel olarak**, -calib-i dikkat bir şekilde- **hıntada cüzi bir artış**, (TT.436'daki -ve de S.S.'deki-mezkur hınta dışındaki tahıl ürünlerinin -KK.49'daki- mukabili) **mahlutta** (anlaşılaacağı üzere, maruf ürünlerin toplamına nazaran) **yaklaşık olarak yarı yarıya bir azalış; tahıl grubunun toplamında ise, ölçeksel olarak ciddi bir düşüş, değersel/akçesel olarak** (mezbur ölçeksel ciddi bir azalmaya rağmen birim değerler-in-deki yükseliştan -ve de hıntadaki ölçeksel kısmi çoğalıştan- mütevellit) **dikkat çekici bir artış; ilaveten**, asiyab-da bab sayısı çoğalmakla birlikte -toplamdaki- resm kıymetinin aynı kalması -husususu- bir yana, **ö. ketanda cüzi, r. mücerredde çokça, r. ekinlüde aşırı** -bir- **düşüş, r. çiftte cüzi, bad-ı heva ve/maa deştbanide dikkat çekici, r. bennakta yüzde yüz, ö. meyve, ö. kovan ve r. ganemde ise yüzde yüzün üzerinde bir artış görölmektedir**. (Hasıla ilişkin veriler için bk. **Ek Tablo:1**)

İnegöl-i Hızır karyesi aksamı -mezkur üçüncü çizgide- **toplucu** (açıkçası "dahil+haric+hasıl" -hepsi- birlikte) **değerlendirildiğinde, neferat/mutasarrıf sayısı itibariyle**, -1561 tarihli- **TT.436'ya** (dahil:47+haric:2=49) **göre** -1625 tarihli- **KK.49'da** (dahil:27+haric:6=33), -göröldüğü de üzere- **harici kategoride** (oran olarak yüksek olmakla beraber, total olarak -tek haneli (6) haliyle- pek de bir anlam ve değer ifade etmeyen) **bir çoğalış olmakla birlikte** --TT.630'da -müstakbel- Seralu karyesine yapılan ihracatın da bir sonucu olarak-- **dahili kategoride çok ciddi bir azalış olmuştur. Bu vaziyeti** (yani, nüfusa/emeğe müteallik anasırı itibarı) **ile**, (malum da olduğı üzere, hisseli bir timar karyesi olan) **İnegöl-i Hızır**

zamanla küçülmüş ya da küçültülmüş, bundan da mülhem olarak -gelirsel/üretimsel olarak, sanki- fazla büyümesine/gelişmesine, dola- yısıyla da hasıl-yekununun çokça artmasına izin verilmemiş, bir karye/ünite görüntüsü vermektedir. Bu cümleden de olmak üzere, malum TT.436-KK.49 çizgisinde, İnegöl-i Hızır karyesinin (neferatının azal-tıl-masına rağmen) hasıl-yekun kıymetinde (az sonra gündeme ge- lecek olan, Seralu karyesine göre daha çok artış olmasının şayan-ı teemmül bulunduğu (da) -önden- vurgulanmak üzere) dikkat çekici (-merkum def- terlerin toplamalarına göre- 4600'den²² 5900'e çıkan) bir artış görülmek- tedir.²³

Seralu Karyesi

Başlangıç olarak, TT.630'da -İnegöl-i Hızır karyesinin dahili kategorisi- nin altında yer alan- 33 tarihli şerhte işaret edilen [²⁴TT.436'da (nefer:39,

22 - Tarafımca yapılan toplamaya göre 4547.

23 - Bu -karyeye münhasır- son noktada, otuz kırk yıl aralıklarla yapılan -yeni- tahrirlerde, gelir kaynaklarının tekrar gözden geçirilerek dirlik sahiplerinin beratlarının yazılarına göre yeniden bölüştürülmesi ve dağıtılmasına, tahrirler sırasında il yazıcısının (muharririn) bir sipahinin ra- iyyetlerinden bir bölümlünü başka bir sipahiye verebilmesine, böylece sipahinin beratında yazılı olan sayıyı tutturmak koşuluyla ve hesapların gereklerine göre yeni bölmelere/bölüştürmelere ve dağıtımlara girişebilmesine, bu sebeple, söz konusu tahrirlerin, -nüfusun ve servetin sürekli artışı yükseliş dönemlerinde her daim yeni fazlalıklar çıkararak devletin gelirinin çoğalmasına yol açtı- ğından- sık sık yapılmasına, böylelikle defterlerin kaydı ile sipahinin gelirini birbirine mutabık kul- ma olanağının bulunmasına, fakat, devletin kudretli olduğu zamanlar yapılabilen bu ameliyenin bir süre sonra olanaksız hale gelmesine, tahrirlerin 17. asırdan itibaren bir daha yenilenememesin- den -dolayı- devlet teşkilatının gerçek anlamını yitirerek soysuzlaşmaya başlamasına ve devletin gelirlerinin hesapsız ve kitapsız bir biçimde mütegalibinin elinde kalmasına dair bk. Ömer Lütfi Barkan, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Çiftçi Sınıfların Hukukî Statüsü", *Türkiye'de Toprak Me- selesi (Toplu Eserler 1)*, Gözlem Yayınları, İstanbul 1980, s.775,776. Yazılanlardan -da- mülhem olmak üzere, "gerileme" mevzu ya da meselesine dair bk. Ahmet Elibol, "Osmanlı Gerileme Para- digmasının Sonu", *Gazi Akademik Bakış Dergisi*, C.16, Sayı: 32, Yaz 2023, s.87-106.

24 - **İlk önce, -mukaddem- (-icmal karakterli- H.937/M.1530 tarihli "Muhasebe-i Vilayet-i Anadolu Defteri") TT.438'de -dikkat çekici dolayısıyla da tetkik ve tettebbu edilmeye değer önemli bir husus olarak- Seralu karyesinin yer almadığı belirtilmelidir.** Bununla birlikte, Seralu karyesi (H.929 tarihli, mücmel defter) TT.116'da Kaza-yı Şili'ye tabi olarak, s.27'de (Sefer ve Yusuf -un her birinin- adına 1047 akçe hisseli olmak üzere, toplamda) 2094 akçelik hasıl/hisse miktarı ile bir timar karyesi ve de s.33'te ("Timar-ı Mahmud v. İskender, ve Süleyman biraderes, be-nevbet" başlığı/açıklaması altında, beş karyeden ikinci karye ola- rak) 500 akçelik hasıl/hisse miktarı ile -anlaşılaçağı da üzere, yine bir timar karyesi olarak- mukayyettir. **Öte yandan, mezkur TT.438'de, Kaza-ı Şili kapsamında** ("Timarha-i Zuama ve Sipahiyan" kategorisinde, hane:19, mücerred:5, sipahizade:7, mecnun:1 mevadı ile beraber) **2594 akçe hasıl ile kayıtlı Seraylu adlı bir karyenin bulunduğu gö- rülmektedir.** (Bk. s.780). **İlaveten, TT.116'daki -maruf Seralu karyesine mahsus- iki ayrı hasıl/hisse toplamı (2094+500=) 2594 etmektedir.** Bu sayı -görüldüğü de üzere- TT.438'deki Seraylu karyesi için yazılmış olan hasıl miktarının aynısıdır. **Bu tespit Seralu karyesinin adının --genel -içerikli- bir defter olmasıyla da ilgili olmak üzere, muhtelif hataları içkin olduğu (da) malum olan-- TT.438'de -kuvvetle muhtemel- shaven Seraylu olarak yazıldığına işaret -ve hatta delalet- etmektedir. Hal böyle olunca da (yani, Se- raylu'nun Seralu olduğu kabul edilince de) -gerçekte- var olan Seralu karyesi, (TT.438'e göre) **kayıtsal olarak, başka bir deyişle -ilgili kesitte, gerçekte var olduğu halde- kağıt üzerinde -ve fakat başka bir kaynaktan bulunmasa gerçeklik kabulüyle- yok -veyahut ka- yııp- olmuş olmaktadır. Bu durum da, -tarih çalışmalarındaki, bu kabiliden- varlık ya da yokluk konusunda/sorununda -da-, (-bu kaynaklar kullanılırken söz konusu olan/ olacak- malum okuma hatalarının çok ötesinde olmak üzere) muasır/özgün kayıtların****

hane:28, “haricden ekenler”:10, hasıl-yekun:4800 mündericatı ile)²⁵ “timar-ı Kalender veled-i Yusuf ve Ali veled-i Seydi”; merkurum TT.630’da ise “timar-ı Mehmed Çelebi ve Balı” tavsifat ve tahsisatı ile mukayyet bulunan²⁶ --ve fakat, sanki bir sis perdesi-nin- arkasında kalmışçasına, -az önce 24 numaralı dipnotta temas edilene benzer, muhtelif nedenlerle- pek de görünmeyen ve bilinmeyen-- mezkur] **Seralu karyesinin** -maruf- **aksamının** -itmam ve ikmal babında, mezbur İnegöl-i Hızır karyesine göre- **çok daha detaylı olarak** [{"nüfus"a ilişkin kısmın son/harici faslında -da- atıfta bulunulmakla birlikte, -müstakbel sıralamaya göre- birinci defterin ağırlıklı olarak hasıl kısmında değerlendirmeye dahil edildiği, ikinci defterin ise -eksikliği dolayısıyla- hasıl kısmında değerlendirme dışı kaldığı -hemen-belirtilmek üzere} TT.436-TT.630-TT.733-KK.49 istikametinde] **tetkik ve tettebbu edileceği ifade edilmelidir.**

Bu çerçevede, mezkur karyenin (yani Seralu’nun) dahili kategorisine TT.630-TT.733 doğrultusunda baktığımızda; TT.630’da²⁷ -doğrudan- Seralu karyesinde üzeri çizili olmayan -başka bir deyişle iptal edilmeyen- 21 neferin, TT.733’te²⁸ nizami kümede kayıtlı olduğu, {müstakbel Çalabvirdi (veled-i) Süleyman’ın her iki defterde de -nihai olarak- haricden (TT.733’te “haricden ziraat idenler”) kategorisine -11 sayısıyla/resmiyle- nakledilmiş olduğu -önden- belirtilmek üzere} TT.630’da -müstakbel/merkurum sayılarla birlikte- üzeri çizilen “Çalabvirdi Süleyman 11-12”nin de, TT.733’te nizami kümede -(TT.630’daki -daha önce yazıldığı anlaşılan- 11 olmaksızın) 12 sayısıyla/resmiyle- yer aldığı, ancak bu defterde de -kopya edilmişçesine- üzerinin çizildiği görülmektedir. İlâveten, TT.733’te, -mübtel- mezbur Çalabvirdi (veled-i) Süleyman’dan sonra, başka bir deyişle, nizami kümenin/yazımın devamında, (kuvvetle muhtemel 1021 tarihinde) farklı bir kalemle/yazımla sekiz neferin daha -gayr-ı nizami olarak- kaydedildiği gözlemlenmektedir. Bunlardan dördünün -TT.630’da İnegöl-i Hızır karyesinde- tashih/iptal şerhi gereği üzeri çizilen, dördünün de, TT.630’da (yine İnegöl-i

sıhhatinin (de), -varlıkların veya yoklukların belirleyiciliği mesabesinde bir saik olarak- **ne kadar etkili ve de önemli bir role sahip olduğunu** {açıkçası, varlık ya da yokluğun -sadece- bir kayda (buradaki haliyle, bir ismin/kelimenin -sadece bir harfle, doğru veya yanlış- yazımına, tabiatıyla da katibin kalemine, dolayısıyla da muharririn kitabına) bağlı bulunduğunu} **göstermektedir.** (Yine, Şili kazasına tabi olan) Seralu karyesi --ne müteallik “Timar-ı Yusuf (2094)” ile “Timar-ı Mahmud, ve Süleyman -biraderes, be-nevbet- (500)” tavihati/tahsisatı-- için ayrıca -K. Sultan Süleyman dönemine mahsus- TT.425’te s.217 ve s.223’e bakılabilir.

25 - Bk. TT.436, s.196,197.

26 - **Bu noktada, Seralu karyesinin** -I. Ahmed dönemine ait- **TT.732 künyeli icmal defterinde**, s.34’te, “an zeamet-i benam-ı İsmail, müteferrika-ı dergah-ı âli” başlığı (tavsif ve tahsisi) altında, -Genivize’ye tabi, 3400 hasıllı Alacakilisa karyesinin sol yanında- **Şili’ye tabi ve de 5259 hasıllı olarak** -görüldüğü de üzere, dergah-ı âli müteferrikası İsmail’e mahsus- (yekun kaydı 8659 olan) **bir -an- zeamet -in, ikinci- karyesi olarak** -önceki vaziyeti/statüsü nazar-ı dikkate alındığında, timardan zeamete tahavvül etmiş/edilmiş bir halde- **karşımıza çıktığı belirtilmelidir.**

27 - Seralu karyesi için bk. s.510.

28 - Seralu karyesi için bk. s.110.

Hızır karyesinde) **okunamayacak derecede lekelenmiş olarak tarif ettiğimiz** (ve de yine üzerleri çizik olan), **mübtel neferler olduğu anlaşılmaktadır.**²⁹ **Calib-i dikkat olan, TT.630'da İnegöl-i Hızır karyesinde sekiz nefer** -in ihracı- **için yazılan** -33 tarihli- **malum tashih şerhinin, TT.733'te** -Seralu karyesinde- **karma** (açıkçası dördü farklı olan) **sekiz nefere** -asında, bunlardan birine, sağ yandan- **ilişik biçimde** (sekiz nefer vurgusunun olmaması gibi bazı farklılıklarla, yine aynı tarihli olarak) **yazılmış olmasıdır.**³⁰ **Ayrıca, TT.630'da İnegöl-i Hızır karyesinde tashih/iptal şerhi gereği üzeri çizik diğer dört nefer ve yine** -nizami/esas kümede- **üzeri çizik bir nefer** ("Mehmed Şaban ekinlü") **ve de** -mezbur- **İnegöl-i Hızır karyesinin sol yanına sonradan/ilaveten yazılmış ve üzeri çizilmiş olan bir nefer** ("12 Mahmud Hüseyin") **de TT.733'te Seralu karyesi başlığının** -ve birinci satırının- **sağ tarafına** (mezkur/son iki nefer -toplamda altı neferin son iki neferi olarak- "Mehmed Şaban ekinlü" ve "Mahmud Hüseyin 12" halinde) **dercedilmiştir. Neticede, TT.733'te** -yazı konusu dahili kategoride- **üzeri çizilmemiş** -nizami ve gayr-i nizami olarak yazılmış- **35 nefer kaydı bulunmaktadır. Öte yandan,** -bu kategoride- ((KK.49'da³¹ (Seralu'da) --sadece -yapılan işlemin- ilk aşama -yer resmi- sayısı olan-- "34" ile karşımıza çıkacak)) **Salih** (veled-i) **İdris'in, hem TT.630'da** (İnegöl-i Hızır'da), **hem de TT.733'te** (Seralu'da), **şahsına mahsus, söz konusu, yer tasarruf resminin miktarını tespitte ilişkin, işlem aşamaları/rakamları** (34+8=42) **ile** -tekraren, aynı şekilde- **kaydedilmiş olması da** --merkum iki defter arasındaki -bu kabilden de- koşutluğu -bu/bir örnekle de- göstermesi -ve de

29 - Burada merkum TT.733'te -mezbur neferata müteallik- H. (gurre-i Receb) 1021 (M.28 Ağustos 1612) tarihli bir şerhin -de- bulunduğu belirtilmelidir. Yazı konusu neferatin on beş yıldan beri Seralu'da sakin bulunmalarına rağmen -vilayet katibi tarafından- başka karyeye yazılmış olmaları hususatını -ve bittabi işlem kaydını- için bu şerh için bk. TT.733, s.110.

30 - Zikredildiği vechile, TT.630'daki şerhin muhtasarı olduğu anlaşılan, İnegöl sipahileri ile -tek-rar- murafaa -olmaları- neticesinde, mezkur reayanın yine Seralu'ya hükm olunmasına müteallik mevzuatı için -evayıl-i Rebiülevvel sene 33 tarihli- bu tashih şerhi için bk. TT.733, s.110. Bu merhalede, daha önce söz konusu edilen 1021 tarihli emr-i şerif ile -birlikte, esasen, onun- devamındaki/altındaki suret kaydı, 1021 tarihli "sakin olmaklık" şerhi ve (10)33 tarihli tashih şerhleri topluca değerlendirildiğinde, öncelikle, İnegöl ve Seralu karyelerinin mutasarrıfları arasında {bu karyelerdeki -bittabi, emek gücünü ve de gelir kaynağını temsil/teşkil eden- reaya -nın- geçişliliğine, tabiatıyla da bu iki karyenin birbiriyle olan -tedahülü- alaka ve irtibatına (veya münasebetine de) işaret eden} bir ihtilafın varlığının aşikar olduğu ifade edilmelidir. Bu minvalde, (anlaşmazlık konusu karyenin Seralu olduğu kabul edildiğinde) 1021 tarihli emr-i şerife -esasen de, altındaki suret kaydına ya da içeriğine- göre, -tasarrufa mani olan Memi'ye karşı- İnegöl karyesi mutasarrıfı (-davacı ve talip- çeribaşı -Ali oğlu-) Murad lehine, (ay farkıyla, Seralu karyesi/mutasarrıf-lar-ı lehindeki, 1021 tarihli "sakin olmaklık" şerhinde de alametlerinin zühur ettiği belirtilmek üzere) 33 tarihli tashih şerhlerine, esas itibarıyla de TT.630'daki -nispeten- ayrıntılı şerhe, göre ise -(kanaatsiz) İnegöl sipahilerine karşı- Seralu karyesi mutasarrıfı -davacı- Mehmed lehine -divan-ı hümayundaki mürafaada- sonuçlanmış görünen davalar zikre değerdir. Bu bağlamda, nihai olarak, -belli bir- süreç içerisinde farklı/mütenakız -buyruk ve hükümlerin sadır olabileceği, başka bir deyişle, birbirine zıt kararların alınabileceği -ve de bunların işleme konulabileceği- gerçeği de, belge kullanımında dikkate alınması gereken çok önemli hususlardan biri olarak mimlenmelidir.

31 - Seralu karyesi için bk. v.131/a-b.

mezbur iki karye arasındaki karabete işaret etmesi- bakımından-- **özellikle göze çarpmaktadır.**

TT.733-KK.49 doğrultusunda -sıralamayı da gözeterek- **baktığımızda; KK.49'da, önce, TT.733'teki nizami kümede üzeri çizilmiş** -aslında TT.630'dan müntakil- **21 neferin³² arasına bir nefer daha** (TT.630'da İnegöl-i Hızır karyesinde üzeri çizilmiş olan, TT.733'de ise Seralu karyesi başlığının -ve birinci satırının- sağ yanına yazılmış 6 nefer arasın-da -beşinci sırada- bulunan "Mehmed Şaban, ekinlü") **katılmak suretiyle, 22 nefer, mezkur Mehmed'i müteakiben** -yer alan- **Mustafa'nın** -ardından, onun- **biraderi olarak kayıtlı** -22. nefer- **Derviş'ten sonra iki nefer** ("Şaban v. Mahmud ekinlü" ve "Hüseyin v. Mahmud 12"), **bunlardan sonra ise** {-içerikte göze çarpan -bazı fark-lılık-lardan olmak üzere-- TT.630 ve TT.733'e göre sıralamada ve de bazı yakınlık bağlarına ilişkin nitelemelerde (açıkçası "veled-i" ve "birader-i" tavsifatında) gözlemlenen değişikliklerle --TT.733'te gayr-ı nizami olarak -ilgili/kimi isimlerde "veled-i" tabirinin kullanımıyla- yazıldığını gördüğümüz--} **12 nefer daha** -hesap da edileceği üzere, toplamda 36 nefer- **kaydedildiği görülmektedir. Bu durumda, -bir tashih ve tanzim defteri gibi de tezahür eden KK.49'da fazladan bir neferin** (23. nefer olarak yazılı olan Şaban veled-i Mahmud'un) **bulunduğu ortaya çıkmaktadır. Öte yandan, TT.630 ve de TT.733'teki** (daha önce yerleri -de- tarif edilen) **"Mahmud Hüseyin (12)"nin, KK.49'da** -mezkur kaydın karşılığı olduğu kabul edildiğinde- **"Hüseyin veled-i Mahmud 12" olarak mukayyet olduğu da belirtilmelidir. Bu merhalede, -TT.630'daki İnegöl-i Hızır karyesindeki** şerh gereği üzeri çizilenler ile birlikte sair mübtel neferatın TT.733'te Seralu karyesinde işleme konulması hasebiyle de- **TT.733'ün TT.630 ile KK.49 arasında bir intikal defteri olduğunu söylemek -de- mümkündür.**

İlaveten, -tekitt amacıyla- TT.630-KK.49 doğrultusunda (bittabi, maruf Seralu karyesinin dahili kategorisine) **baktığımızda ise; TT.630'da** (İnegöl-i Hızır'da) **üzeri çizik ya da çizik/lekeli olan** (mübtel) **neferlerin** --sadece şerhte temas edilen sekiz neferin değil, toplamda 13 (nizami küme dışında yer alan -yine üzeri çizilmiş olan- "12, Mahmud Hüseyin" de dahil edilirse 14) neferin-- **tamamının** (KK.49'da) **Seralu karyesinde** -görüldüğü kadarıyla, ufak tefek bazı farklılıklarla- **yer aldığı gözlemlenmektedir. Bunlarla beraber, TT.630'da doğrudan Seralu karyesinde yazılı** -üzeri çizili olmayan 21- **neferatın da, KK.49'da** (--TT.630'da -esasen- yer almayan "veled-i") tavsifinin KK.49'da bulunması gibi-- bazı takdim ya da yazım farklılıkları vs. ile birlikte) **yine bu karyede, yani Seralu'da** ((az önce zikredilenler ve de bir yeni/ek nefer ("Şaban veled-i Mahmud, ekinlü") ile beraber, toplamda -daha önce de vurgulandığı vechile-

32 - Burada, -esasen yer resmi farklılığına atfen- KK.49'da mukayyet "Mustafa veled-i Sefer, 20"nin, TT.630 ve TT.733'te "Mustafa Sefer, 21" olarak kayıtlı olduğu --ve anlaşılabacağı üzere, TT.630 ve TT.733'te -istisnaları bir yana- "veled-i" nitelemesinin kullanılmadığı da-- belirtilmelidir.

36 neferin)) **kayıtlı olduğu görülmektedir.** Bu meyanda, TT.630 ve de TT.733'teki (daha önce yerleri -de- tarif edilen) "Mahmud Hüseyin (12)"nin, KK.49'da "Hüseyin veled-i Mahmud 12" olarak yazılı olduğu da tekraren zikredilmelidir. **Bu bağlamda, KK.49'daki Seralu karyesi -dahili- verilerinin de esas itibariyle --intikal defteri olarak nitelediğimiz, TT.733 ile olan -malum- alaka ve irtibatı bir kenara, aslen-- TT.630'ya istinat ettiği aşıkardır.** Bu kategoriye dair, **nihai olarak, nefer idhaline -vs.'ye- rağmen,** -eski düzeyine getirilmeye çalışıldığı izlenimi de uyandıran- **bu karye neferatının,** TT.436'ya göre KK.49'da (sayısal olarak oldukça yakın olmakla birlikte, 39'dan 36'ya düşmek suretiyle) **az da olsa eksilmiş olduğu -hususı- da belirtilmelidir.**³³

Öte yandan, Seralu karyesinin --hem nicelik hem de nitelik bakımından hayli çarpıcı ve de -deyiş yerindeyse- renkli görünen-- harici kategorisindeki mutasarrıflarında, TT.630, TT.733 ve KK.49 -künyeli defterler- arasında göze çarpan bazı önemli farklılıklar/değişiklikler mevcuttur. Her şeyden evvel, TT.630'da -üzeri çizik olmayanlar hesaba katıldığında- dahili 21, (birinin dahilideki -mübtel- Çalabvirdi (veled-i) Süleyman olduğu, bunu tavsife dair önce 11, sonra da 12 yazılıp, bunların her ikisinin de üzerinin çizildiği, nihai olarak da -tabir-i caizse- 11'li olarak, daha açık bir anlatımla 11 akçelik yer resmiyle, "haricden" kategorisine kaydedildiği hatırlatılmak üzere) harici 29 -olan- nefer-mutasarrıf/eşhas sayısı, dahili ve harici nefer-mutasarrıf oranları bakımından, başka bir deyişle, harici mutasarrıfların dahili neferattan fazla olması itibariyle oldukça dikkat çekmektedir. Bu durumun, (İnegöl-i Hızır karyesinden -dahili kategoriye müteveccih olarak- yapılan -malum- ihracat ile de) KK.49'da 36'ya 25 olarak bir ölçüde dengelendiği izlenmektedir. Bu arada, harici 29 mutasarrıfın/eşhasın 25'e düş-ürül-mesinin TT.630'da yer alan -birazdan da bilvesile zikredilecek olan- Mürüvvet (veled-i) Oruç ile üç resmsiz -olarak kayıtlı- eşhasın/biraderin KK.49'da bulunmamasından kaynaklandığı ifade edilmelidir. Bu cümleden de olmak üzere, biraz daha dikkatli olarak bakıldığında, TT.630 ve TT.733 çizgisinde sıralamanın değiştiği, bu çerçevede, -öncelikle, defter düzenlemesi bakımından şayan-ı teemmül bir durum/uygulama olduğu özellikle mimlenmek üzere- TT.630'da 10. sırada yer alan "Mürüvvet Oruç 7"nin TT.733'te baş kısma çekilerek -2. sıradaki- Kadı Yunus Efendi'nin yanına -3. şahıs olarak- yazıldığı, kendisinden sonra da üç biraderin(in) -de yanına getirilerek- kayıt edildiği; KK.49'da ise mezkur (TT.733'te 3. sıraya getirilen) Mürüvvet'in aradan çıkarıldığı ve fakat -daha önce Mürüvvet'e matuf olan- üç birade-

33 - Bu yazılanlarla beraber -veyahut bunların ötesinde-, tahrir defterlerinin (askerilere yapılacak tahsisat için bir kütük ve referans kaynağı olmaları ile birlikte, aynı zamanda) bir toprak ve nüfus statü defteri özelliği taşımalarına ve de bu minvalde, söz konusu defterler -vasıtası- ile, bir sonraki tahrir kadar arazinin durumunun, kişilerin ve grupların toplumsal konumları ile vergi yükümlülüklerinin belirlenmesine dair bk. H. İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, C.1, s.178.

rin kaldığı, böylece de söz konusu biraderlerin -ilginç bir şekilde- (2. sıradaki) **Kadı Yunus Efendi'nin** -müteselsilen- **birader-ler-i olarak kayıtlı olduğu görülmektedir. Ayrıca, TT.630'da Mehmed'in biraderleri olarak resmsiz -bir- halde kayıtlı olan üç biraderin** de, **TT.733'te** (ki, mezkur Mehmed'in -yer resminin, biraderlere atfen- "karındaşlarıyla" açıklamasıyla yazıldığı da vurgulanmak üzere) **üzer-ler-i-nin çizildiği**, -tabir-i caizse, üçüncü aşamayı temsil eden- **KK.49'da ise** (-malum Mehmed, "6, karındaşıyla" nitelemesiyle bulunmakla birlikte-, anlaşılan, TT.733'teki mezkur çizme/iptal işlemine istinaden) **yer almadığı gözlemlenmektedir. Hasıl-ı kelam, TT.630'da** (sağ yandaki gayr-ı nizami -çiziksiz- mahlul kaydı bir kenara, biri tersten, biri de tekraren yazılmış olduğundan üzerlerinin çizildiği anlaşılan, iki üzeri çizik mutasarrıf dışında, çiziksiz) **29, TT.733'te** -üzeri çizik üç birader dışında, çiziksiz- **26, KK.49'da ise** --mezkur Mürüvvet³⁴ de -aradan- çıkarıldığından-- **25 mutasarrıf/eşhas kaydı bulunmaktadır. Bu kapsamda, her üç defterde de** -açıkçası TT.630, TT.733 ve KK.49'da mukayyet- **mutasarrıf-a-lardan Aynı Hatun, Kadı Yunus Efendi³⁵, Sipahi Ahmed, Kadı Veli Efendi, Dergah-ı Âlî Çavuşu Fazlı, Sipahi Kalender Bek** -yazılan- **vasıfları itibariyle özellikle dikkat çekmektedir. Ayrıca, mezkur Fazlı Çavuş ve de Musa veled-i Sefer** (-yekpare bir yere/alana münhasır olup olmaması bir yana- bir çift resminden, yani 33 akçeden fazla olan) **41 akçelik resm değerleriyle göze batmaktadır.** (Dahili ve harici anasır için bk. Ek Tablo:2/a).

Bu cümlelerden de hareketle, Seralu karyesinin (müstakbel defterlerden birincisinde "haricden ekenler", ikincisinde ise sadece "haricden" başlığı -ya da adlandırması- ile taksim ve tasnif edilmiş olan)³⁶ **harici kategorisine, TT.436-KK.49 doğrultusunda baktığımızda; TT.436'ya göre KK.49'da, yani** -kabaca- **16. yüzyılın ortalarından** --merkum KK.49'un -içeriksel ya da verisel olarak- 16. yüzyılın sonlarıyla olan alaka ve irtibatı da unutulmamak kaydı ve şartı ile-- **17. yüzyılın başlarına uzanan** -hayli- **uzunca bir süreçte**, {toprak/yer düzeninin bozulmasının veya değişmesinin (ve de gelirlerin -ileride işleneceği üzere, çift/yer resimleri (de)- artırılmaya -ya da telafi edilmeye- çalışılmasının)

34 - Daha etraflı bir takdimle "Mürüvvet (veled-i) Oruç, 7".

35 - H.999-1000/M.1590-1591 tarihli, 84 numaralı Üsküdar şer'iyye sicilinde ("evâilî Zilkâ'detîl-harâm sene elf" tarihli bir belgenin şuhûdü'l-hâl faslında) mukayyet "Fahrü'l-kuzât Yunus Efendi" kaydı için bk. İstanbul Kadı Sicilleri, Üsküdar Mahkemesi 84 Numaralı Sicil (H.999-1000/M.1590-1591), (Haz. Rifat Günelan; Arapça metin Mehmet Akman-Mehmet Canatar; kontrol eden Mehmet Canatar; proje yönetmeni M. Akif Aydın; editör Coşkun Yılmaz), Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), İSAM Yayınları, 79. Kadı Sicilleri Dizisi, 10, İstanbul 2010, s.391, h.n. 696. Ayrıca, maruf defterde -yer alan bir belgede, yine, şuhûdü'l-hâl faslında- mukayyet "Yunus Efendi el-kadı" kaydı için de bk. İstanbul Kadı Sicilleri, Üsküdar Mahkemesi 84 Numaralı Sicil, (Haz. Rifat Günelan; vs.), s.564, h.n. 1101. (<https://www.kadisicilleri.org/?blm=yayin&nerede=usko84&kategori=defter,29.10.2024>).

36 - Burada, söz konusu harici kategori-si-nin TT.630'da "haricden", TT.733'te ise "haricden ziraat idenler" olarak adlandırıldığı da itimamen zikredilmelidir.

alametlerinden de olmak üzere} -harici- **resm** -dolayısıyla da tasarruf edilen yer- **miktarında** (akçesel-sayısal) **fevkalade bir artışın olduğu gözlemlenmektedir.** (Aşikarane, deftersel zemine müstenit) **Bu vaziyet de “haricden-lik/harici-lik” uygulamasıyla** (timar vs. dirlik mutasarrıflığı -ya da tahsisleri- ile de temayüz eden) **askeri, başka bir deyişle** (alelumum, idari-siyasi, iktisadi -vs.- güçleri ve de servetleriyle mütebariz) **ekabir taifesine** -yakınlarıyla da birlikte, (resmleri çift resmine dahil olmaklık hasebiyle) reaya misillü- **yer tasarrufu amacıyla/gerekçesiyle açılan sahaların** (da) -söz konusu anasırın malum kuvvet ve kudretlerinin de tesiriyle- **zamanla** -bir bakıma, 1 Receb 1018/30 Eylül 1609 tarihli adaletnamede betimlenen ahvali anımsatırcasına-³⁷ **genişle-til-diğine** -nice-liksel olarak- **işaret etmektedir.** Bu minvalde, -mezkur mümtaz eşhas da hatırlandığında- söz konusu tarz ve seyrin (açıkçası, maruf uygulama ve de mezbur vaziyetin/artışın) ekabir taifesinin lehine/yararına olacak uygun bir ortamın oluşmasına olanak sağladığı -da- söylenebilir.

Bu kısma mahsusen, **nihai olarak**, -ihtiyathı yorumlar cümlesinden olmak üzere- **TT.630’daki İnegöl-i Hızır karyesinden, TT.733’teki** (sakin olunan -ya da olunması gereken- yıl tahdidi kapsamında bulundukları gerekçesiyle) **Seralu karyesine** (-ki, söz konusu işlemin buradaki neferat-hasil ihtiyacını (da) hatıra getirdiği de vurgulanmak üzere- sonradan) **nakledilen/kaydedilen** --ve fakat resmlerinin -daha sonra- KK.49’da hasıla dahil edildiğini göreceğimiz-- **neferatın**, ilkin **TT.630’da** -açık bir vurgu olmamakla birlikte- **kayda girmiş göçmenler olabileceği ihtimali de belirtilmelidir.** **Hasıl-ı kelam**, (TT.732’de -bir- dergah-ı âli müteferrikasına mahsus -müstakil- bir -an- zeamet karyesi olarak temayüz eden) **Seralu, dahili ve harici neferatı/mutasarrıfları itibariyle** (ki, bu meyanda, TT.436’ya göre, -verilerine güvenilecek olursa- TT.630’da, -adı geçen karyenin- neferatının çok azalmış olduğunun gözlemlendiği --dolayısıyla da -az önce de işaret edildiği vechile- ikmale muhtaç bir manzara arz ettiği-- de belirtilmek kaydıyla) -deftersel düzlemde- **ihya edilmiş** -ya da ihyasına çalışılmış- **bir karye/ünite görüntüsü vermektedir.**

Şimdi de Seralu karyesinin hasıl kısmına -ilkin, geniş bir çerçevede- **TT.436-TT.733-KK.49 doğrultusunda** {üç basamaklı veya aşamalı --ve de, somut- ölçeksel karşılaştırmalara (da), -nakdi kıymetleri ile birlikte aynı miktarlarının da yazılması hasebiyle- uygun olduğundan -esas- sen- tahıl -ürünleri- eksenli-- olarak, anlaşılacağı (da) üzere, İnegöl-i Hızır karyesine benzer biçimde} **bakacak olursak: Evvela,** TT.733’te -nizami kümedeki öşr-i ceviz ile resm-i çift arasına sonradan sıkıştırılmış- nevezuhur (aşlında, kendini ilk olarak TT.630’da Seralu karyesindeki “haricden” kategorisinin yanında “asıyab bab:1 fi 20” olarak gördüğümüz) bir bab asıyab dışında, **merhum her iki defterdeki kalem sıralamasının aynı oldu-**

37 - Bk. Halil İnalçık, “Adaletnameler”, *Osmanlı’da Devlet, Hukuk, Adalet*, Eren Yayıncılık, İstanbul 2000, s.125,160.

ğu belirtilmek üzere; TT.436'ya göre TT.733'te, (müstakbel ürünlerin kıymetlerinin karşılaştırılması -birim değerlerindeki değişimlerden dolayı zikredilen ameliye için çok elverişli olmadığından- şimdilik bir kenara) **ölçeksel/oransal olarak, sadece şairde -ciddi- bir artış olduğu, hinta, alef ve tarının aşırı derecede, kablucanın ise oldukça azaldığı,** (bu meyanda, ilgi ve de önemi gereği, TT.733'te hasıl hesabına -dahili kategoride- gayr-ı nizami küme-ler-de kayıtlı neferata ait resmlerin katılmadığı, KK.49'da ise merkum --TT.733'te -dahili kategoride- gayr-ı nizami küme-ler-de kayıtlı-- neferatın da nizami kümeye idhal edildiği ve -böylece- hasıl hesabına onlara ait resmlerin de katıldığı -hemen- vurgulanmak üzere) **TT.733'e göre KK.49'da ise** -miktarı TT.436 seviyesinin altında kalmakla birlikte- **hintada dikkat çekici bir artış, diğer mümasil ürünler** (kuvvetle muhtemel, mezkur dört ürün) **karşılığında mukayyet -nevzuhur- mahlutta** (anlaşılacağı üzere, maruf ürünlerin toplamına nazaran) -çok- **ciddi bir düşüş gözlemlenmektedir.** (Yine, İnegöl-i Hızır karyesinde olduğu gibi, -çok- daha anlaşılır olması için) **Tahıl grubuna topluca** (hinta+sair ürünler/mahlut açısından) **bakıldığında, ölçeksel olarak, TT.436'ya göre TT.733'te çok ciddi, TT.733'e göre KK.49'da ise biraz -bir- azalış, dolayısıyla da süreç içinde sürekli bir düşüş seyri;** -az önce sarf-ı nazar edilen "bakımdan", yani- **değersel/akçesel olarak ise, TT.436'ya göre TT.733'te** --birim değerler-in-deki yükselişten dolayı-- **belirgin bir artış, TT.733'e göre KK.49'da ise** --kabaca, hemen, hemen TT.436'daki seviyeye -aşlında azıcık da olsa onun altına- inmek suretiyle-- **belirgin bir azalış, dolayısıyla da süreç içinde** -İnegöl-i Hızır karyesinden farklı olarak- **zikzaklı bir seyir görülmektedir.**

İkinci olarak, -daha evvel de işaret edildiği vechile, özellikle şayan-ı tetkik ve de teemmül olan- **TT.733-KK.49 doğrultusunda** (anlaşılacağı -da- üzere, defterlerin tarih/zaman aralığı bakımından -oldukça- dar, gelirsel/ürünsel -esas itibariyle de vergisel- bakımdan ise geniş -çerçevesi- bir açıdan) **baktığımızda; öncelikle, TT.733 ile KK.49'un hasıl-yekun kıymetinin** --söz konusu edilen ve de edilecek olan -malum- neferat rüsumunun -KK.49'da, murakkam hesaba dahil edildiğinden- artmasına da karşın-- **aynı (5259) ve fakat** -istihrac da edileceği üzere- **içeriğinin** -esas itibariyle kalem kıymetlerinin- **farklı olduğu** {dolayısıyla da, neticede hesabın -KK.49'da, hem de tamı tamına- merkum 5259'a (İnegöl-i Hızır karyesi hasıl-yekununun --S.S. ile KK.49 arasındaki içerik -esasen kıymet- farklılığına rağmen-- KK.49'da -rakamı rakamına- S.S.'dekinin aynısı (5900) olması misillü) uy-durul-duğu} **müşahade edilmektedir.** **Bu çerçevede,** -malum da olduğu vechile- **TT.733'e göre KK.49'da** -birim değerinde herhangi bir değişiklik olmadığı da önden belirtilmek üzere, ölçeksel ve değersel olarak- **dikkat çekici bir artış gösteren hinta bir kenara,** (TT.733'teki -ve de TT.436'daki- sair tahıl ürünlerinin mukabili -kabul edilen-) **mahluttaki** -ölçeksel ve değersel, çok- **ciddi azalma; daha** -kolay anlaşılır- **derli**

toplu bir sunumla, -mezkur TT.733-KK.49 çizgisinde- **tahıl grubunda** -ölçeksel biraz azalışın da bir neticesi olarak- **karşımıza çıkan değersel/akçesel belirgin** --kabaca, hemen hemen TT.436'daki seviyeye -aslında azıcık da olsa onun altına- inmiş olan-- **düşüş**, -asıyab kalemindeki ayniyet bir yana- **diğer bütün kalemlerdeki artışlar ile karşılanmış** -dolayısıyla da, böylece hesap tut-turul-muş- **görünmektedir. Daha açık ve ayrıntılı bir deyişle, tahıl grubunun toplam** -akçesel- **değerleri olan** (ve hasıl-yekunun -görüleceği de üzere, mezkur defterlerin ilkinde daha- büyük kısmını oluşturan), **TT.733'teki 4332** -akçe- **ile KK.49'daki 3659** -akçe- **arasındaki 673 akçelik fark**, (aslında, hasıl-yekun içinde toplam olarak -istihrac da edileceği üzere, tahıl grubuna göre- çok büyük bir yer tutmayan diğer kalemlerden) **öşr grubunda yüzde yüzün üzerindeki** (özellikle de öşr-i kovan ve öşr-i cevizdeki fahiş), **resm-i çift, r. ekinlü, r. bennak, r. mücerred grubundaki** {r. ekinlüde ve r. bennakta yüzde yüz olduğu belirtilmek (ve de -mezbur gruptaki- bu durumun -daha önceleri de, önemi gereği, bir biçimde, vurgulandığı üzere- esasen -TT.630'dan ihracen/intikalen- TT.733'te -dahili kategoride- gayr-ı nizami küme-ler-de kayıtlı neferatın KK.49'da nizami kümeye idhal edilerek, -TT.733'ten farklı olarak- hasıl hesabına onlara ait resmlerin de katılmasından kaynaklandığı -hususen-mimlenmek) üzere} **büyük, defterlerden ilkinde "bad-ı heva" ve "deşt-bani" olarak ayrı ayrı, ikincisinde ise "bad-ı heva maa deşt-bani" olarak birlikte yazılmış olan mezkur kalem-ler-deki ciddi ve de resm-i ganemde yüzde yüzün üzerindeki artışlarla kapanmıştır/kapatılmıştır. Burada, TT.436 ile TT.733'te aynı olan kalem sıralamasının da, KK.49'da değiştiği/değiştirildiği ve bu minvalde r. çift ve taallukatının, (TT.436 ve TT.733'te) hinta ile başlayan tahıl grubunun yerini alarak en başa geçirildiği de belirtilmelidir.**

Üçüncü olarak, --hem defterlerin tarih/zaman aralığı açısından, hem de gelirsel/ürünsel -esasen vergisel- açıdan -başka bir deyişle, zaman-sallık ve de çeşitlilik ekseninde- geniş bir çerçevede-- **TT.436-KK.49 doğrultusunda baktığımızda ise;** (hasıl-yekun kıymetinde -nominal olarak- biraz artış olmakla birlikte), -birim değerinin değiştiği de önden belirtilmek üzere- **ölçeksel olarak, hintada kısmi**, (TT.436'da -ve de TT.733'te- mezkur hinta dışındaki tahıl ürünlerinin -KK.49'daki- mukabili) **mahlutta** (anlaşılacağı üzere, maruf ürünlerin toplamına nazaran) **aşırı** -derecede- **bir azalış, tahıl grubunun toplamında ise, ölçeksel olarak** -takriben-yarı yarıya, **değersel/akçesel olarak da** (mezbur ölçeksel olarak -takriben ya da neredeyse- yarı yarıya bir azalmaya rağmen, birim değerler-in-deki artıştan mütevellit, hemen hemen TT.436'daki seviyede olmakla birlikte) **azıcık bir düşüş**; ilaveten, **öşr-i ketan ve öşr-i cevizin aynı kaldığı, resm-i ekinlünün** -epeyce- **azaldığı, diğer bütün kalemlerin ise az ya da çok arttığı görülmektedir. Bu kapsamda, öşr-i kovandaki fevkalade**, --dönemin -sıkıntılı- ahvalini de yansıtırçasına-- **bad-ı heva**

maa deştbanideki -neredeys- yüzde yüzlük, resm-i ganemdeki ve resm-i çiftteki dikkat çekici artışlar zikre değerdir. (Hasıla ilişkin veriler için bk. Ek Tablo:2/b)

Öte yandan, söz konusu TT.436-KK.49 çizgisinde, (malum olduğu üzere, ölçüleri -yani, aynı miktarları da- yazıldığından -nispeten- daha somut ve sağlıklı karşılaştırmalar yapabildiğimiz) **tahıl ürünlerinde, çift/yer resmi kayıtlarına koşut bir artışın olmadığı, tersine ciddi bir düşüşün bulunduğu ve bu düzlemde vergi/gelir yelpazesinde, daha doğru bir deyişle, hasıl verilerinde --esas olarak da -hasıl- kalem kıymetlerinde--, dolayısıyla da üretim temayüllerinde bir değişimin olduğu gözlemlenmektedir.**³⁸ (Geleceğe/yönlendirmeye müteveccih olabilme ihtimallerinden de -şimdilik- sarf-ı nazarla, maruf/merkurum verilere -bir an için- güvenilecek olursa) **Bu durum da** (mesela KK.49'daki ganem resminin miktarı nazar-ı dikkate alındığında) daha önce söz konusu edilen (özellikle de haricde) **genişleyen -bazı- sahalarda** (resm-i ganemde, TT.436-TT.733 çizgisinde ciddi bir düşüşün olduğu, -bundan da mütevellit- TT.733-KK.49 çizgisinde -ise- fahiş bir artışın bulunduğu da belirtilmek üzere -ki, öte yandan, belki de, bu verilerden bağımsız, kanuna/teamüle muhalif olarak-) **hayvancılık yapılmış olabileceği ve de -kayda girmiş olanlarının olup olmaması bir yana- göçmenlerin** (cela-yı vatan ya da terk-i diyar edenlerin) **buralarda -bir süreliğine de olsa- kayıt dışı olarak** (da) **istihdam edilmiş olabilecekleri ihtimallerini akla getirmektedir.**³⁹

İlaveten, -yazı konusu iki karyeye birlikte baktığımızda-⁴⁰, **TT.436-KK.49 çizgisinde; toplam** (dahil+haric) **neferat/mutasarrıf sayısı bakımından, İnegöl-i Hızır karyesinde -dahildeki/neferattaki çok ciddi** (ya da -malum esbattan da dolayı- anormal) düşüşten kaynaklanan bir-

38 - Esas itibarıyla, -malum da olduğu üzere- 16. yüzyılın sonlarında başlayıp 17. yüzyılın ilk çeyreğine kadar süren -büyük- celali isyanları, eşkıyalık ve haydutluk hareketleri sırasında Osmanlı köylüsünün durumunun vahim bir hal almasına, celalilerin ve eşkıyanın köylülerin koyunlarını, öküzlerini, atlarını, katırlarını, buğday, arpa ve sairelerini almalarına -vd. bazı ef'allerine-, ilaveten -de-, hayvancılığın hem hububat tarımını tehdit etmesine hem de neden olduğu tahribat ile yıllık ürünün/üretim düzensizleşmesine ve yer yer kıtlıkların ortaya çıkmasına yol açmasına dair bk. Lütfi Güçer, 16. ve 17. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Hububat Meselesi ve Hububattan Alınan Vergiler, s.19.

39 - Bunlardan da mülhem olarak, -yine bilindiği üzere- bazı devirlerde, askerilerin, emek darlığı sebebiyle mezraalarını hayvan çiftlikleri haline getirebilmelerine, celali kargaşalıkları esnasında çıkarılan -malum ve meşhur- bir adaletnamede, mezbur çiftliklerin fesih ve ilga edilmesinden söz edilmesine, bu kabil hayvan çiftliklerinin -esasen- yenicilerle ve kapıkulu sipahilerine ait olmasına, böyle bir çiftliği bulunan (ele geçiren) askerilerin baskı ve yıldırma eylemleriyle etraftaki köylerin köylülerini de topraklarını bırakmaya icbar edebilmelerine dair bk. H. İnalçık, Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi, C.1, s.214.

40 - Burada -sona doğru yaklaşırken- her iki karyenin/köyün adına "Türkiye Cumhuriyeti Dahiliye Vekaleti, Son Teşkilat-ı Mülkiye'de Köylerimizin Adları, Hilal Matbaası, 1928" ve "(Türkiye Cumhuriyeti) Dahiliye Vekaleti Mahalli İdareler Umum Müdürlüğü, Köylerimiz (Köy Kanunu Tatbik Olunan ve Olunmayan Köy İsimlerini Alfabe Sırasile Gösterir), İstanbul, Matbaacılık ve Neşriyat Türk Anonim Şirketi, 1933" künyeli eserlerde rastlamadığımız -da- (söz konusu köylerin başka bir adla kayda girmiş olmaları ihtimali de vurgulanarak) ifade edilmelidir.

gax

Akademik
Bakış

41

Cilt 18
Sayı 36
Yaz 2025

azalma, Seralu karyesinde ise (haricdeki, daha açık bir deyişle, harici mutasarrıflardaki, fevkalade yükselişten kaynaklanan bir) **artış olmasına rağmen** (belki de -çoğalan- mütemyiz harici anasırdan mütevellit -tabir-i caizse- bir komplikasyon olarak, bundan da mülhem -belki de- ikmalen ihya olunmaktan -dolayı-); **hasıl-yekun kıymetinde** -mezbur ahvalin tersine bir seyirle- **Seralu'ya göre** {coğrafi konum ya da toprakların niteliğinden, dolayısıyla da (söz konusu saiklerden de menkul, üç bab asiyab kaydının da ihsas ettiği üzere) verim düzeyinden veya/belki de -yazı konumuz da olan- kaydı/teknik sebep ya da uygulamalardan -vs.'den- münbais olarak -bittabi, neticede, deftersel/kayıtsal düzlemde-} **İnegöl-i Hızır'da daha fazla bir artışın olması da** -daha önce İnegöl-i Hızır karyesi faslında da işaret edildiği üzere- **oldukça düşündürücüdür.**

Bu -sonuçtan önceki, son- **paragrafta, esas veri kaynağımız olması münasebetiyle**, -değişik vesileler ile de bir şekilde işaret ve temas edildiği vechile- **16. yüzyılın sonları ile 17. yüzyılın başlarına** (başka bir deyişle, bu/son yüzyılın ilk çeyreğine) **ait** -intikal dönemi- **tahrir defterlerinin**, -tabir-i caizse- **kaotik bir dönemin ya da dönemecin, açıkçası, isyan, kavga ve karışıklık, başka bir anlatımla** -sıkıntılı-kargaşa yıllarının ve de bu bağlamda -sancılı- **bir değişim ve dönüşüm sürecinin mahsulü olduğu, dolayısıyla da** (gayr-ı muntazam defterlerin varlığı, bunlardan da mülhem olarak, tahrir faaliyetlerinde çok ciddi sorunların yaşanması, KK.49'da mukayyet neferatın esas itibarıyla -mukaddem- TT.630'dan -ve de TT.733'den- müntakıl olması, TT.733 ile KK.49'da murakkam hasılatın -mezbur- şayan-ı teemmül ahvali misillü alametlerden -de- hareketle) **söz konusu** -sıkıntılı ve de sancılı- **atmosferin/ortamın izlerini ya da belirtilerini taşıdıkları** -hususatı- **da** -ilgi ve önemine mebni, ihtiyaten- **zikredilmelidir.**⁴¹

41 - Bu safhada, -biti-ri-ş kabilinden- nihai olarak, ("Tahrirlere ait hüküm ve kayıtlar" -kısmı- ile birlikte) tahrir ameliyesine müteallik muhtelif -genel- hususata (s.214-247) ve bu kapsamda, -özel olarak da- çoğu muharririn -devlet merkezini memnun edeceğini bildiklerinden- yeni tahrirlerin sonuçlarını -eski defterlere göre- fazla çıkarmağa çalışmalarına, bununla birlikte, istihkak sahiplerine gadretmenin de -şikayete neden olacağından- (bu durumun) hoş gitmemesine ve eksiğe yazılan defterlerin de esasen kabul edilmemesine (s.226); ancak, özellikle, devlet maliye ve idaresinin bozulmaya başladığı dönemlerde tahrir işlerinin âdeta bir çeşit müzayedeye ile, fazla gelir tutturmayı vadeden -dolayısıyla yaptıkları zulümler ile şikayetlere de konu olan- "mültezim emirlerin" uhdesine havale edildiğinin anlaşılmasına, bu -anlaşılan- hatt-ı hareketten mütevellit zulümlerin/yolsuzlukların yol açacağı sorun ve sıkıntılardan dolayı da, son zamanlarda genellikle yeni tahrirlere teşebbüse cesaret edilememiş olmasına ve de eski tahrirlerin, içeriği her türlü değerini -zamanla- yitirmiş olduğu halde, uzun süre kullanılmış (muamelata esas teşkil etmiş) olmasına (s.227) dair bk. Ömer Lütfi Barkan, "Türkiye'de İmparatorluk Devirlerinin Nüfus ve Arazi Tahrirleri ve Hakana Mahsus İstatistik Defterleri (II)", merhum sahifeler. Benzer -bazı- açıklamalara, açıkçası, bazen bir tahririn, hatırı sayılır bir gelir fazlası bulmayı taahhüt eden birine emanet edilmesine, başka bir deyişle, gerileme döneminde bazı yerlerin gelir kaynaklarında azalma olduğundan, devletin böyle kişileri tahrir emini tayin etmesine veya tahriri yenilemekten bütünüyle vazgeçmesine, hal böyle olunca da, eski defterlerin, beraberinde getirdiği bütün tutarsızlık ve haksızlıklara rağmen, vergi tarhında esas alınmasına dair bk. H. İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, C.1, s.181. Bu cümlelerden de olmak üzere, -esas itibarıyla- tahrir defterlerinin kritiğine dair -de- bk.: Mehmet Öz "Tahrir Defterlerinin Osmanlı Tarih Araştırmalarında Kullanılması Hakkında Bazı Düşünceler", *VD.*, XXII, 1991, s.429-439. Ahmet Güneş, "Osmanlı Tahrir Defterleri ve Bunların Tarih Yazıcılığında Kullanımı

Sonuç

Netice itibariyle, daha önce emareleri -de- tecelli ve tezahür eden -başka- bir zaviyeden -esasen, defterlerin ya da verilerin güvenilirliği ve de gerçekliği kabulüne veya zehabına hemen teslim olmadan, yakından ve dikkatlice- bakıldığında; **Seralu karyesinin** -de-; (idhal ve ikmal faaliyetlerinin de bir sonucu ya da semeresi olarak) **hasıl-yekununun** (TT.733'te ve bittabi) **KK.49'da**, (akdem/atik) **TT.436'daki kıymetinin biraz üzerinde** -diğer bir deyişle oldukça yakınında- **bulunmasının**, **karye** -vergi/ gelir- **yekunlarının** --(da) tahrir -defterleri- düzleminde, uzunca bir süreçte de (sureten de olsa)-- **belli bir düzeyde** -ve dahi dengede- **tutulmaya çalışıldığı izlenimini vermesi** (ve de söz konusu gayretin esbabına dair --daha başka-somut örneklere istinaden-- yapmış olduğum tespitlerin tastiri, şimdilik) **bir kenara**; (müstakbel/mezbur ayniyetin İnegöl-i Hızır karyesi için de, S.S. ile KK.49 ikilisinde mevcut olduğu hususu da -(nispeten) mukaddem ve makbul bir örnek olarak- hatırlanarak, dolayısıyla da, başka örneklerin ya da dataların varlığı da belirtilerek) **bilhassa** -17. yüzyılın ilk çeyreğine tarihlenen- **TT.733 ile KK.49'daki hasıl-yekun kıymet-ler-i-nin** -rakamı rakamına- **aynı olması** (başka bir ifadeyle icmal-hasıl kıymetlerinin -hiç- değişmemesi) **ile birlikte, mezkur hasıl-yekun** -un mesnedi olan- **içeriğinin** -esasen kalem kıymetlerinin- **farklı bulunması** (diğer bir deyişle --merkum icmal/hasıl-yekun kıymetine mutabık olarak-- mastur içeriğin ya da mevadın -değersel olarak- toplama uy-durul-ması) **vakiasının**; (evvelen yapılan sair tespit, teşhis ve tefsirler de nazar-ı dikkate alındığında) **tahrir defterlerindeki verilerin** (tarih çalışmalarındaki kullanımları bahsinde sık sık gündeme gelen ve bu makaledeki fevkalade ihtiyatlı yorum tarzıyla da -bir biçimde- ihsas ya da ihbar edilen) **güvenilirlik ve** -tabiatıyla- **gerçeklik mevzu veya meselesinin**; (bizzarure, daha önce ilgili zaman dilimine münhasıran zikredilen sakıncalı noktalar da göz önünde bulundurulmak şartıyla) **söz konusu kayıt** -mantığı ile birlikte- **amacı ve usulü ekseninde ve bu minvalde** {-bir "deşifre aracı" işlevine sahip olmaları, bu özellikleriyle de tahrir ameliyesinin art alanına ışık tutmaları hasebiyle dikkate alınmalarının elzem olduğu tebarüz eden- müsveddelerde -mevcudata (var olana veya gerçekliğe) sadakat babında (da)- işin olabildiğince ciddiye alındığını işaret eden göstergeler -yahut notlar da- bulunmakla birlikte, geleneksel koşullarda, muharrirler marifetiyle teressüm eden (ya da ettirilen), -tabir-i caizse, mühendisane- ictimai-demografik, idari-mali/iktisadi (vs., bittabi, iradi-özel) bir planlama/düzenleme faaliyeti gibi -de-görünen} **tahrir uygulamaları düzleminde**, {"icmale muvafık hasıl" vurgusundan da mülhem olarak, "icmal-mufassal" ilişkisi ve etkileşimi ve de uyumu ya da uyarlaması bağlamında, özellikle de, (tezzyd -gayretkeşliği- olmaksızın veya tezzyd ile beraber), mücbir icabattan, kaynak/gelir yeter-li-liğinin, diğer bir deyişle -icmal kıymeti için- gerekli/yeterli hasıl (vergi/gelir

kaynağı/yekunu) ihdas ve itmanın, -bir yolla- sağlanması ameliyesi -nin de icbarı- doğrultusunda, mütezahir hasıla müstenit} **“tevziat”, tabiatıyla da “tahsisat” ve de** (hasıl-kalem kıymetlerinin --“hasıl-yekun”a uygun/uyumlu olarak-- hesaplanması, daha -da- doğrusu -zahiren-tertiplenmesi -ni içkin- anlamında) **“hesabî-telif” odaklı ve erekselli olarak** {dolayısıyla da, -karyeler hasılatı açısından (da), esasen rakamsal olarak- (tahrir usulüne özgü) mevcut olanın tahrirâtı -ya da tahakkuku-değil de -var olması- istenilenin veya gerekenin tahrikâtı ekseninde} **düşünüldüğünü ilham ve hatta ihbar ettiği de aşıkardır.**

Kaynaklar

Belgesel Kaynaklar

T.C. Cumhurbaşkanlığı D.A.B. Osmanlı Arşivi: TT.116, TT.425, TT.438, TT.436, TT.630, TT.732, TT.733. MD.68.

T.K.G.M. Kuyud-ı Kadime Arşivi: KK.49.

TDV-İSAM: ÜŞS-122.

Yayımlanmış Sicil: İstanbul Kadı Sicilleri, Üsküdar Mahkemesi 84 Numaralı Sicil (H.999-1000/M.1590-1591), (Haz. Rifat Günelan; Arapça metin Mehmet Akman-Mehmet Canatar; kontrol eden Mehmet Canatar; proje yönetmeni M. Akif Aydın; editör Coşkun Yılmaz), Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), İSAM Yayınları, 79. Kadı Sicilleri Dizisi, 10, İstanbul 2010. <https://www.kadisicilleri.org/?blm=yayin&nerede=usko84&kategori=defter,29.10.2024>.

Kitabi Çalışmalar

BARKAN, Ömer Lütfi; “Türkiye’de İmparatorluk Devirlerinin Nüfus ve Arazi Tahrirleri ve Hakana Mahsus İstatistik Defterleri (I)”, İ.Ü., *İFM*, C.2, 1940, s.20-59.

BARKAN, Ömer Lütfi; “Türkiye’de İmparatorluk Devirlerinin Nüfus ve Arazi Tahrirleri ve Hakana Mahsus İstatistik Defterleri (II)”, İ.Ü., *İFM*, C.2, 1941, s.214-247.

BARKAN, Ömer Lütfi; “Osmanlı İmparatorluğu’nda Çiftçi Sınıfların Hukukî Statüsü”, *Türkiye’de Toprak Meselesi (Toplu Eserler 1)*, Gözlem Yayınları, İstanbul 1980, s.725-788.

BOZKURT, Nebi; “Kitap” *DİA*, C.26, Ankara 2002, s.120-121.

BULDUK, Üçler; *16. Asırda Karahisar-ı Sahib (Afyonkarahisar) Sancağı*, TTK Yayınları, Ankara 2013.

ELİBOL, Ahmet; “Osmanlı Gerileme Paradigmasının Sonu”, *Gazi Akademik Bakış Dergisi*, C.16, Sayı: 32, Yaz 2023, s.87-106.

EMECEN, Feridun M.; *XVI. Asırda Manisa Kazası*, TTK Yayınları, Ankara 1989.

GÜÇER, Lütfi; *16. ve 17. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu’nda Hububat Meselesi ve Hububat-tan Alınan Vergiler*, (İstanbul Üniversitesi Yayınlarından, No: 1075, İktisat Fakültesi, No: 152), Sermet Matbaası, İstanbul 1964.

GÜNEŞ, Ahmet; “Osmanlı Tahrir Defterleri ve Bunların Tarih Yazıcılığında Kullanımı Hakkında Bazı Düşünceler”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, Sayı:150, Haziran 2004, s.165-184.

İNALCIK, Halil; *Hicri 835 Tarihli Suret-i Defter-i Sancak-ı Arvanid*, TTK Yayınları, Baskı:2, Ankara 1987.

İNALCIK, Halil; “Köy, Köylü ve İmparatorluk”, *Osmanlı İmparatorluğu, Toplum ve Ekonomi*, Eren Yayıncılık, 2. Baskı, İstanbul 1996, s.1-14.

İNALCIK, Halil; *Osmanlı İmparatorluğu’nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, (Çev. Halil Berktaş),

Muharrirlerin Kitabına Göre İki Karyenin Sergüzeşti ve Bu Bağlamda
Tahrir Defterlerine Dair Birkaç Kelam

Eren Yayıncılık, C.1 (1300-1600), İstanbul 2000.

İNALCIK, Halil; “Adaletnameler”, *Osmanlı’da Devlet, Hukuk, Adalet*, Eren Yayıncılık, İstanbul 2000, s.75-190.

İNALCIK, Halil; *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ* (1300-1600), (Çev. Ruşen Sezer), YKY, İstanbul 2004.

İSLAMOĞLU-İNAN, Huricihan; *Osmanlı İmparatorluğu’nda Devlet ve Köylü* (Çev. Sabri Tekay), İletişim Yayınları, İstanbul 1991.

KANKAL, Ahmet; *16. Yüzyılda Çankırı*, Çankırı Belediyesi Kültür Yayınları, 2009.

Köylerimiz, (Türkiye Cumhuriyeti) Dahiliye Vekaleti Mahalli İdareler Umum Müdürlüğü, İstanbul, Matbaacılık ve Neşriyat Türk Anonim Şirketi, 1933.

ÖZ, Mehmet; “Tahrir Defterlerinin Osmanlı Tarih Araştırmalarında Kullanılması Hakkında Bazı Düşünceler”, *VD.*, XXII, 1991, s.429-439.

Son Teşkilat-ı Mülkiye’de Köylerimizin Adları, Türkiye Cumhuriyeti Dahiliye Vekaleti, Hilal Matbaası, 1928.

ÜNAL, Mehmet Ali; *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı*, TTK Yayınları, Ankara 1989.

YEDİYILDIZ, Bahaeddin; *Ordu Kazası Sosyal Tarihi*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1985.

Ekler

Ek Tablo:1

İnegöl-i Hızır Karyesi Hasılı			
Vergi/Gelir Kalemleri ve Bunların Mehazları ile Mezbur Kalemlerin Ayni/Öşri Miktar ve/veya Nakdi/Akçesel Kıymetleri			
Gelir/Vergi Kalemleri	TT.436 (1561)	S.S. (1594)	KK.49 (1625)
Hınta	m.13, k.15 1925	m.5, k.5 1150	m.15 3000
Şair	m.1, k.17 171	m.4, k.15 760	-
Alef	m.10, k.16 537	m.6, k.5 875	-
Kabluca	m.7, k.11 453	m.5, k.11(!) 770	-
Tarı	m.5, k.2 357	m.6, k.18 1104	-
Mahlut	-	-	m.11,5 1800
Öşr-i Ketan	265	386	250
Öşr-i Meyve	20	30	50
Öşr-i Kovan	40	44	100
Resm-i ganem	18	15	50
Asiyab (Bab ve Resm)	Bab:3 90	Bab:3 90	Bab:4 90
Resm-i Çift	228	411	297
Resm-i Ekinlü	264	120	36
Resm-i Bennak	27	72	54
Resm-i Mücerred	42	18	12

Gör

Akademik
Bakış

45

Cilt 18
Sayı 36
Yaz 2025

Bad-ı Heva	90	30	Bad-ı Heva maa Deştbanı 161
Deştbanı	20	40	Üst satıra bk.
Resm-i yaylak (ve) Otlak	-	10	-
Resm-i erre-i ab	-	15	-
Yekun	4600 (dt.) 4547 (bt.)	5900 (dt.) 5940 (bt.)	5900 (dt. ve bt.)
Tahıl	Vergi/Gelir	Kalemlerinin	Toplamları
Şair, Alef, Kabluca ve Tarı Toplamı (TT.436-S.S.) ile Mahlut (KK.49)	Şair+Alef+Kabluca+Tarı= m.23, k.46 1518	Şair+Alef+Kabluca+Tarı= m.21, k.49 3509	Mahlut m.11,5 1800
Hinta, Şair, Alef, Kabluca ve Tarı Toplamı (TT.436- S.S.) ile Hinta ve Mahlut Toplamı (KK.49)	Hinta+Şair+Alef+ Kabluca+Tarı= m.36, k.61 3443	Hinta+Şair+Alef+ Kabluca+Tarı= m.26, k.54 4659	Hinta + Mahlut= m.26,5 4800
Kısaltmalar/Açıklamalar: m: müd. k: keyl. dt: defter toplamı. bt: benim toplamım.			

Ek Tablo:2/a

Seralu Karyesi Dahili ve Harici Anasırı					
Dahili ve Harici Anasır ve Defterler					
Dahili ve Harici Anasır	TT.438 (K. Se ray lu)	TT.436 (1561)	TT.630 (1590/-1591-)	TT.733 (I. Ahmed Dönemi)	KK.49 (1625)
Dahili Anasır					
Çift		1(x33)		Gayr-ı Nizami Küme (alt):1(x33)	1(x33)
Ekinlü		16	6	Nizami Küme:6 Gayr-ı Nizami Küme (alt):2 Gayr-ı Nizami Küme (sağ yan):3	12
Bennak		1	2	Nizami Küme:2 Gayr-ı Nizami Küme (alt):1 Gayr-ı Nizami Küme (sağ yan):1	4
Mücerred	5	4	4 (Biri 5 akçelik yer mutasarrıfı)	Nizami Küme:4 (Biri 5 akçelik yer mutasarrıfı) Gayr-ı Nizami Küme (alt):1 (10 akçelik yer mutasarrıfı) Gayr-ı Nizami Küme (sağ yan): 1	6 (Biri 5 akçelik biri 10 akçelik yer mutasarrıfı)

Muharrirlerin Kitabına Göre İki Karyenin Sergüzeşti ve Bu Bağlamda
Tahrir Defterlerine Dair Birkaç Kelam

Yer Mutasarrıfı Neferler ve Resimleri (Sayısal ve Akçesel olarak)		2(x12) (Biri mazul sipahi) 4(x14) (Biri imam) 1(x16) 3(x18) 1(x28) Toplam:11/178	1(x11) 1(x12) 2(x15) 1(x18) 1(x20) 1(x21) 1(x22) 1(x45) Toplam:9/179 (d)	<u>Nizami Küme</u> : 1(x11)+ 1(x12)+2(x15)+1(x18)+ 1(x20)+1(x21)+ 1(x22)+1(x45). Toplam:9/179 (f) <u>Gayr-ı Nizami Küme (alt)</u> :1(x14)+ 1(x17)+ 1(34+8=)42 Toplam:3/73 <u>Gayr-ı Nizami Küme (sağ yan)</u> : 1(x12) <u>Kümelerin Toplamı</u> : 13/264 (g)	1(x11)+2(x12)+ 1(x14)+2(x15)+ 1(x17)+1(x18)+ 2(x20)+1(x22)+ 1(x34)+1(x45) Toplam:13/255 (ı)
Mazul Sipahi		1 (Üst satıra -da- bk.)			
Sipahi-zade	7	2			
Muhassıl		4 (Biri 6 akçelik yer mutasarrıfı)			
Mecnun	1				
Nefer		39	21 (Kendi toplamı)	35 (K. toplamı)	36 (K. toplamı)
Hane	19	28			
Harici Anasır		Haricden Ekenler	Haricden	Haricden Ziraat İdenler	Haricden
Yer Mutasarrıfları ve Resimleri (Sayısal ve Akçesel olarak)		1(x2)+3(x3) 1(x9/5, a) 1(x8)+1(x12/13, b)+1(x13)+ 1(x16)+ 1(x27, Mustafa Bey, sipahi). Toplam: 10-96/93 (c)	2(x1)+1(x2)+ 2(x3)+1(x4)+ 2(x5) +2(x6)+ 1(x7)+2(x8)+ 5(x9)+2(x11)+ 1(x13)+1(x14)+ 1(x16) +1(x21)+ 2(x41) Toplam: 26/272 (e)	2(x1)+1(x2)+2(x3)+1(x 4)+ 3(x5) +2(x6)+1(x7) +2(x8)+5(x9)+2(x11) +1(x13)+1(x14)+1(x21) +2(x41) Toplam:26/261 (h)	2(x1)+1(x2)+ 2(x3)+1(x4)+ 3(x5)+2(x6)+ 2(x8)+5(x9)+ 2(x11)+1(x13)+ 1(x14)+1(x21)+ 2(x41) Toplam: 25/254 (i)

gax

Akademik
Bakış

47

Cilt 18
Sayı 36
Yaz 2025

Kısaltma ve Açıklamalar: K: karye. **a)** Hasıldaki 310 akçelik r. çift dikkate alındığında -muhtemelen- 5. **b)** Hasıldaki 310 akçelik r. çift dikkate alındığında -muhtemelen- 13. **c)** Hasıldaki 310 akçelik r. çifte mutabık resmlere göre -toplam- 93 akçe. **d)** Sair -dahili- anasır ile birlikte -genel- toplam: (Nefer hücresinde de yazıldığı vechile) 21 nefer. **e)** İlaveten, haricden kategorisinde 3 de resmsiz eşhas bulunmaktadır. Bu durumda toplam: 26+3=29. Burada, ayrıca, haricden kategorisinin sağ yanında mukayyet bir notun ("18, mahlul, Hacı Oğulları yeri"nin) varlığı da zikredilmelidir. **f)** Ekinlü, bennak, mücerred, nizami küme yer mutasarrıfı nefer toplamı:21. **g)** Nizami küme ile gayr-ı nizami kümelerdeki (alt ve sağ yan) çift 1(x33), ekinlü (6+2+3=11), bennak (2+1+1=4), mücerred ((4(biri beş akçelik yer mutasarrıfı)+1(on akçelik yer mutasarrıfı)+1=6)), yer mutasarrıfı nefer sayısı ve yer resimleri (9/179+3/73+1/12=13/264) ve bu düzlemde bunların ((1 çift (33 akçe) dahil)) toplamı:35/297. Mezkur mücerredlerin tasarrufundaki 5 ve 10 akçelik yerler dahil yer resimleri toplamı:312. **h)** TT.630 ile TT.733'teki 11 akçelik fark, TT.630'da İvaz'a mahsus yer resminin -önceden yazıldığı anlaşılan 5'in üzeri çizilerek- 16 akçe, TT.733'te ise merkum 16 yerine -TT.630'da üzeri çizik- 5 akçenin yazılmış olmasından kaynaklanmaktadır. **ı)** Çift 1(x33), ekinlü (12), bennak (4), mücerred {6(biri beş akçelik biri on akçelik yer mutasarrıfı)}, yer mutasarrıfı nefer sayısı ve yer resimleri (13/255) ve bu düzlemde bunların ((1 çift (33 akçe) dahil)) toplamı:36/288. Mezkur mücerredlerin tasarrufundaki 5 ve 10 akçelik yerler dahil yer resimleri toplamı:303. Bu meyanda, TT.733'teki 264 ile KK.49'daki 255 arasındaki 9 akçelik farkın TT.733'te 21 akçelik yere mutasarrıfı neferin KK.49'da 20 akçelik yere mutasarrıfı olarak, TT.733'te (34+8=)42 akçelik yere mutasarrıfı olan neferin KK.49'da 34 akçelik yere mutasarrıfı olarak yazılmasından kaynaklandığı da belirtilmelidir. **i)** TT.733'teki 261 ile KK.49'daki 254 arasındaki 7 akçelik fark -da- TT.733'teki 7 akçelik yer mutasarrıfının ((Mürüvvet (v.) Oruç'un)) KK.49 bulunmamasından ortaya çıkmaktadır.

Ek Tablo:2/b

Seralu Karyesi Hasılı			
Vergi/Gelir Kalemleri ve Bunların Mehazları ile Mezbur Kalemlerin Ayni/Öşri Miktar ve/veya Nakdi/Akçesel Kıymetleri			
Gelir/Vergi Kalemleri	TT.436 (1561)	TT.733 (I. Ahmed Dönemi)	KK.49 (1625)
Hınta	m.14 2100	m.6, k.8 1280	m.10 2000
Şair	m.4, k.14 282	m.7, k.12 1316(?)	-
Alef	m.10, k.7 517	m.3, k.4 448	-
Kabluca	m.7, k.2 426	m.5, k.15 920	-
Tarı	m.5 350	m.2, k.6 368	-
Mahlut	-	-	m.10.5 1659
Öşr-i Ketan	200	115	200
Öşr-i Meyve	90	60	100

Muharrirlerin Kitabına Göre İki Karyenin Sergüzeşti ve Bu Bağlamda
Tahrir Defterlerine Dair Birkaç Kelam

Öşr-i Kovan	23	20	100
Resm-i ganem	70	40	100
Öşr-i Ceviz	120	20	120
Asiyab (Bab ve Resm)	-	(Resm-i Asiyab) Bab:1 (fi-sene) 20	(Asiyab) Bab:1 (fi-sene, resm) 20
Resm-i Çift	310	438 (dt.)	567 (dt.)
Resm-i Ekinlü	204 (dt.)	72	144
Resm-i Bennak	9	18	36
Resm-i Mücerred	24	24	42 (?, mücerred sayısı 6)
Bad-ı Heva	70	60	Bad-ı Heva maa Deştani 171
Deştani	15	40	Üst satıra bk.
Yekun	4800 (dt.)-4810 (bt.)	5259 (dt. ve bt.)	5259 (dt. ve bt.)
Başlıca	Vergi/Gelir	Gruplarının	Toplamları
Şair, Alef, Kabluca ve Tarı Toplamı (TT.436-TT.733) ile Mahlut (KK.49)	Şair+Alef+ Kabluca+Tarı= m.26, k.23 1575	Şair+Alef+ Kabluca+Tarı= m.17, k.37 3052	Mahlut m.10.5 1659
Hinta, Şair, Alef, Kabluca ve Tarı Toplamı (TT.436- TT.733) ile Hinta ve Mahlut Toplamı (KK.49)	Hinta+Şair+Alef+ Kabluca+Tarı= m.40, k.23 3675	Hinta+Şair+Alef+ Kabluca+Tarı= m.23, k.45 4332	Hinta+Mahlut= m.20,5 3659
Öşr-i Ketan, Ö. Meyve, Ö. Kovan ve Ö. Ceviz Toplamı	Ö. Ketan+Ö. Meyve+Ö. Kovan+Ö. Ceviz= 433	Ö. Ketan+Ö. Meyve+Ö. Kovan+Ö. Ceviz= 215	Ö. Ketan+Ö. Meyve+Ö. Kovan+Ö. Ceviz= 520
Resm-i Çift, R. Ekinlü R. Bennak ve R. Mücerred Toplamı	R. Çift+R. Ekinlü+R. Bennak+R. Mücerred= 547	R. Çift+R. Ekinlü+R. Bennak+R. Mücerred= 552	R. Çift+R. Ekinlü+R. Bennak+R. Mücerred= 789
Kısaltmalar/Açıklamalar: m: müd. k: keyl. dt: defter toplamı. bt: benim toplamım.			

gax

Akademik
Bakış
49
Cilt 18
Sayı 36
Yaz 2025

Extended Abstract

In this article, the data recorded in various registers (shar'ia register and tax registers) belonging to the villages named İnegöl-i Hızır and Seralu in Şili District of Kocaili Sanjak are analysed in detail and comparatively in order to determine the character of the tax registers. The main and original sources are the tax registers of the late 16th and early 17th centuries. In this framework, firstly, when the village of İnegöl-i Hızır is analysed, it is seen that in a document (S.S.) in the Üsküdar Shar'ia Registry No. 122 (dated 1612), in the internal category of İnegöl-i Hızır, the

same number of *nefer* is recorded as in TT.630 (dated 1590, draft register). On the other hand, it is clear that İnegöl-i Hızır's data (internal+external) in KK.49 (dated 1625, regular register), are based on TT.630. Moreover, the revenue of the mentioned village is 5900 *akçes* in both the S.S. and KK.49. However, it is understood that the content of the revenue, mainly the item values, differed. When the İnegöl-i Hızır village's total (internal + external + revenue) is analysed along the lines of TT.436-KK.49, it is observed that there is an increase in the number of *nefer/mutasarrıf* in the external category in KK.49 (internal:27+external:6=33) compared to TT.436 (internal:47+external:2=49) in the early 1560s. However, there was a very significant decrease in the internal category. With this situation, İnegöl-i Hızır gives the impression of a village that has shrunk or been reduced in size over time, and thus -in terms of income/production- as if it was not allowed to grow/develop too much, and thus not allowed to increase its revenue too much. Secondly, when the village of Seralu is analysed, it is seen that in the internal category, there are 21 *nefers* who are not crossed out in TT.630. In TT.733, in the fore mentioned internal category, there are 35 *nefer* records that are not crossed out. KK.49, on the other hand, has a total of 36 *nefers*. In essence, it is possible to say that TT.733 is a transfer register between TT.630 and KK.49. In the TT.630-KK.49 line, it is understood that all of the *nefers* who were scratched or scratched/stained (cancelled) in TT.630 in the village of İnegöl-i Hızır were transferred to Seralu in KK.49, with some minor differences. In this case, it is clear that the -internal- data for Seralu in KK.49 is also based mainly on TT.630. However, there are some notable differences between TT.630, TT.733 and KK.49 in the external category of Seralu. Moreover, this category appears to be quite striking and colourful in terms of both quantity and quality. On the other hand, the revenue of the mentioned village is 5259 *akçes* in both the TT.733 and KK.49. However, the content is different. When these two villages are analysed together, it is observed that in terms of the total number of (internal+external) *nefer/mutasarrıf* in the TT.436-KK.49 line, there is a decrease in İnegöl-i Hızır (a very serious decrease internally) and an increase in Seralu (a remarkable increase externally). However, it is note worthy that the increase in the revenue was greater in İnegöl-i Hızır than in Seralu. In conclusion, it is worth emphasising that although the revenue totals of the villages mentioned in the different late-dated registers are the same, in other words, their synoptic (*icmal*) values do not change at all, their revenue contents, in fact their item values, are different. It can be argued that this determination necessitates that the effect of synoptic (*icmal*) revenue values on detailed (*mufassal*) revenue values should also be taken into account in the discussions on the reliability and reality of the data in the tax registers.

Gps

Özbek Cedit Hareketi ve Cedit Matbuatı Üzerine: Tespit ve Değerlendirmeler On the Uzbek Jadid Movement and the Jadid Press: Determinations and Evaluations

Veli Savaş YELOK*

Öz

Özbek Cedit Hareketi, 1917 Bolşevik İhtilali sonrasında yeni devlet sistemi kuruluncaya kadar aydınlar ve halk arasında kendi yerini ve ilerleyişini muhafaza eder. Bu hareket eğitim ve öğretim alanının yanı sıra kültürel, siyasi ve sosyal alanlara da nüfuz eden bir mahiyet arz eder. Ceditçilik, terim olarak yeninin veya yeniliğin taraftarı olma anlamına gelir, ayrıca Türkistan tarihinde yeni düşünce, yeni insan ve yeni nesil gibi geniş manaları da karşılar mahiyette kullanılmıştır. Türkistan'da gazetecilik faaliyetleri Çarlık yönetiminin teşebbüsüyle 1870 yılında başlamış olsa da bu faaliyetler, doğrudan doğruya Çarlık Rusyasının müstemlekeci politikasına hizmet eder. Türkistan matbuatı, Avrupa ve Asya'daki birçok ülkeye nispeten oldukça geç oluşmuş ve yavaş gelişmiştir. 1860'lı yıllarda buraya gelen müstemlekeci hükümdarların döneminde vücuda gelir ve gelişmeye başlar; 1870'te Taşkent'te teşkil edilen "Turkestanskiye Vedomosti" ile "Türkistan Vilayetining Gazeti" adlı gazeteler, Türkistan'daki süreli yayınların ilk örnekleri kabul edilir ve bunların her ikisinin neşri, 1917 yılına kadar devam eder.

Ceditçiler, matbuatı, doğal olarak kitapları ve süreli yayınları, gayelerine ulaşma yolunda güçlü bir araç olarak görürler. Özbek Ceditçilerinin önde gelen temsilcileri İsmail Abidi, Mahmudhoca Behbûdi, Münevverkârî Abdürreşithanov, Abdullah Avlânî gibi aydınlar Özbek matbuatını şekillendirmeye büyük hisse koşarlar. Bu makalede Özbek Cedit Hareketi'nin mahiyeti ve şekillenmesi hakkında bilgi verilerek Türkistan'da matbuatın ortaya çıkışı ile Özbek Cedit matbuatının 1906-1908 tarihleri arasındaki teşkil süreci üzerinde durulmuştur. Bunların yanı sıra Özbek Cedit Hareketi'nin gaye ve düşüncelerinin doğrudan ve dolaylı olarak devam ettiği süreçte Ceditçilerin yayımladığı hem ilk hem de öncü gazeteler olan Hurşit, Terakki, Şühret, Aziya ve Tüccar gazeteleri hakkında tespit ve değerlendirmeler yapılmıştır.

Anahtar kelimeler: Cedit, Özbek Cedit Hareketi, Matbuat, Millî Şuur, Özbek Cedit Edebiyatı.

Abstract

The Uzbek Jadid Movement retained its influence among the intelligentsia and populace until the new state system emerged after the 1917 Bolshevik Revolution. It extended beyond education, shaping cultural, political, and social spheres. "Jadidism" refers to advocating innovation, and in Turkestan's historical context, it broadly encompassed new thought, people, and generations. Journalistic activities in Turkestan began in 1870 under Tsarist rule, primarily serving colonial policies. Compared to Europe and Asia, the Turkestan press emerged late and developed slowly. It took shape in the 1860s under colonial authorities. Turkestanskiye Vedomosti

Makale Geliş Tarihi: 13.12.2024. Makale Kabul Tarihi: 13.04.2025.

Araştırma Makalesi / Künye: YELOK, Veli Savaş. "Özbek Cedit Hareketi ve Cedit Matbuatı Üzerine: Tespit ve Değerlendirmeler". Gazi Akademik Bakış Dergisi (GABD), 18/36, (Haziran 2025): s. 51-79. DOI:10.19060/gav.1717363

* Doç. Dr., Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, E-mail: velisavasyelok@gmail.com, ORCID: 0000-0002-2889-921X

Gaz

Akademik
Bakış

51

Cilt 18
Sayı 36
Yaz 2025

mosti and Turkistan Vilayetining Gazeti, founded in Tashkent in 1870, were the region's first periodicals, continuing publication until 1917.

The Jadidists viewed the printing press, along with books and periodicals, as essential tools for realizing their goals. Leading figures such as İsmail Abidi, Mahmudhoca Behbûdi, Münevver-kârî Abdürreşithanov, and Abdullah Avlânî played a key role in shaping the Uzbek press. This article explores the movement's nature and evolution while highlighting the press's emergence in Turkestan and the development of the Uzbek Jadid press in 1906-1908. It also offers insights into pioneering newspapers -Hurşid, Terakki, Şühret, Aziya, and Tüccar. These publications, among the earliest and most influential by Jadidists, reflected the movement's aims and ideas, persisting both directly and indirectly during its active period.

Key Words: Jadid, Uzbek Jadid Movement, Press, National Awareness, Uzbek Jadid Literature.

Giriş

Toplumu yenileme maksatlarının yeni nesiller vasıtasıyla gerçekleştirileceğinin bilincinde olan Özbek Ceditçileri, açtıkları okullar aracılığıyla Türkistan'daki eğitim ve öğretim işlerini yoluna koymaya çalışırlar. 1905-1914 yılları arasında, basın yayın işleri, mevcut yönetimin talep ettiği esaslar çerçevesinde yoluna konularak hem gazete ve dergi neşretme, hem cedit okullarında okutulacak ve yararlanılacak ders kitaplarıyla çeşitli kaynakların hazırlanması ve neşredilmesi hem de genel anlamda çeşitli kitapların yayımlanmasıyla halkı, toplumun mevcut durumu hakkında; siyaset, yönetim, bilim, kültür, eğitim ve öğretimle ilgili konularda bilgilendirme sürecini başlatarak bu çalışmalarında aslında "Türkistanlılar arasında millî şuurun şekillendirilmesi" amacını göz önünde tutarlar.

Ceditçiler, Çarlık yönetiminin müstemlekeci politikaları vasıtasıyla Türkistan'da yapmak istediği kimliksizleştirme çalışmalarını tersine çevirerek Türkistanlıların kültüründe, millî tefekküründe, örf ve âdetlerinde, hayat tarzında ihtiyaç duyulan değişimleri halka göstererek bu uğurda onları mücadeleye davet ederler. Özbek Ceditçileri, Türkistanlıların varlıklarının temel hususiyetleri olan millî benliklerini, millî değerlerini, maneviyatlarını ve kültürlerini muhafaza etmelerinin yollarını gösterirler. 1906-1917 yılları arasındaki dönemde basın yayın faaliyetleri Özbek Cedit Hareketi'nin adeta toplumsal ve siyasi bir harekete dönüşmesine imkân sağlar. Bu makalede Türkistan'da, Özbekler arasında gelişen Cedit Hareketi'nin mahiyeti hakkında bilgi verilmiş; Türkistan'da matbuatın nasıl tesis edildiği anlatılmış; Ceditçilerin bu süreçteki hizmetleri üzerinde durulmuştur. Bunların yanı sıra Özbek Ceditçilerinin gayelerini halka onu ve halkı bilinçlendirme mücadelelerinde adeta bir minber gibi kullandıkları matbuatı nasıl tesis ettiklerinin manzarası çizilmeye çalışılmıştır. Özbek Ceditçilerinin karşılaştıkları sıkıntılara rağmen büyük bir azim, kararlılık ve fedakârlıklarla neşrettikleri ilk gazeteler olan Hurşit, Terakki, Şühret, Aziya ve Tüccar'ın yayım politikaları ile bunları neşredenlerin ve bu gazetelerin akıbetleri hakkında bilgi verilmiştir.

Özbek Cedit Hareketi'nin Mahiyeti ve Şekillenmesi

Türkistan'da 19. yüzyılın sonlarında ortaya çıkıp 20. yüzyılın başlarında şekillenerek halkın teveccühünü kazanan Özbek Cedit Hareketi, 1917 Bolşevik İhtilali sonrasında yeni devlet sistemi kuruluncaya kadar aydınlar ve halk arasında kendi yerini ve ilerleyişini muhafaza edebilen; eğitim ve öğretim alanının yanı sıra kültürel, siyasi ve sosyal alanlara da nüfuz eden bir mahiyet arz eder. Varlık gösterdiği dönemde ortaya çıkan hiçbir siyasi ve kültürel hadise, toplumsal hayatın neredeyse bütün cephelerine hitap eden Özbek Cedit Hareketi'nin dikkat ve tesir dairesinin dışında kalmamıştır.¹

Özbek Cedit Hareketi'nin mahiyetini, milleti ve vatanı idrak etmeyle vatanın ve milletin menfaati için mücadele oluşturur. Bu harekete mensup olan Ceditçiler onun merkezine milleti eğitmeyi koymuş; milletin ve vatanın hem varlığını devam ettirmesi hem de terakkisi için hür ve bağımsız olunması gerektiğini idrak etmiş; bu sebeple de halkın uyanışına ve millî şuurun oluşmasına ayrı bir önem vermişlerdir. Hak, hukuk, millî devlet ve hâkimiyet gibi siyasi meselelerle bilinçli ve düzenli şekilde meşgul olan Ceditçiler, eğitim ve öğretim sisteminin her seviyede ıslahının gerekliliğine dikkat çekerek bunun yapılması için çalışmış; halkın millî şuur kazanması amacıyla millî matbuatı teşkil etmiş, tiyatroyu şekillendirmiş, millî bir edebiyat vücuda getirerek zamanın şartlarına uyan ve istikbali şekillendirecek olan yeni düşünceyi ortaya koymuştur. Bu düşünce, *milletin kendini tanınması ve istiklal mefkûresidir*.²

Yeninin veya yeniliğin taraftarı olma anlamına gelen Ceditçilik terimi, Türkistan tarihinde bu anlamlarının yanı sıra yeni düşünce, yeni insan ve yeni nesil gibi geniş manaları da karşılar mahiyette kullanılmıştır. Türkistan tarihinde Çarlık Rusyasının idaresi altında yaşayan Türk soylular arasında 1880'li yıllarda başlayan ve 20. yüzyıl başlarında da gelişerek varlığını devam ettiren ve bu dönemin en mühim hadiselerinden birine dönüşen Cedit Hareketi³, özellikle Kafkasya ve Volga boyunda neşvünema bularak yaygınlaşmış; kültür, eğitim ve öğretim alanları başta olmak üzere hukuki münasebetlerin millete öğretilmesini, terakkiyi ve millî istiklal konusunu da içinde barındıran bir nitelik kazanmıştır.

Türkistan'ın genelinde bu hareketin doğup şekillenmesinde İsmail Gaspıralı ve onun neşrettiği Tercüman Gazetesi'yle yine onun kurduğu usul-i cedit⁴ mekteplerinin rolü, oldukça önemlidir. Bunların yanı sıra Cedit

Gaz

Akademik
Bakış

53

Cilt 18
Sayı 36
Yaz 2025

1 Begali Qosimov, *Milliy Uyg'onish: Jasorat, Ma'rifat, Fidoyilik*, Ma'naviyat, Toshkent 2002, s. 4-5.

2 Begali Qosimov, *Milliy Uyg'onish...*, s. 4-5.

3 Begali Qosimov, *Milliy Uyg'onish...*, s. 6.

4 Usul-i Cedit hakkında detaylı bilgi için bk. Zaynabidin Abdirashidov, *İsmail Gaspıralı ve XX. Yüzyılın Başlarında Türkistan (Temaslar - İlişkiler - Tesir)*, Selenge, İstanbul 2022, s. 171-211; İsmail Gaspıralı, *Seçilmiş Eserleri 4 Eğitim Yazıları: (Usul-i Cedit Eğitim Hakkındaki Yazıları, Eserleri)*, Haz. Y. Akpınar, Ötüken, İstanbul, 2017; Bekir Tümen Somuncuoğlu, *Türkistan'da Eğitim (1865-1917) ve Çarlık Rusya'sının Sosyo-politik Açından Eğitime Yaklaşımı*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2006,

Hareketi'nin hem aydınların hem de halkın teveccühüne mazhar olmasında halkın bilhassa doğruluğa, adalete ve yeniliğe olan tarafdarlığını; *klasik edebiyattaki geleneksel hiciv ve 1870'li yılların sonlarında Türkistanlı şairlerin sahtekârlık, cimrilik, asıllık gibi topluma zarar veren konuları işleyen eserlerinin tesirini*⁵ de hesaba katmak gerekir. Ayrıca dönemi itibarıyla *Orta ve Yakın Doğu ülkelerinde geniş mahiyette yayılan ve yükselen çeşitli siyasi hareketler ve fikir akımlarıyla Osmanlı Türkiyesindeki Jön Türkler'in*⁶ de bu hareketin vücuda gelmesinde tesiri olmuştur.

Türkistan'da millî hassasiyetler çerçevesinde düşünen aydınların meydana getirdiği muhitte vücuda gelen Özbek Cedit Hareketi'nin temsilcileri, başlangıçta kendilerini çoğunlukla *terakkiperver*, *cedit* yahut *ceditçi*, diye adlandırmışlardır. Taşkent, Fergana, Buhara, Semerkant ve Hive'de hür fikirli ve terakkiperver kişilerden oluşan grupların teşkil ettiği eğitim, öğretim ve kültür merkezli birlik, dernek ve cemiyetlerle bu hareket şekillenmiş; Türkistan'daki millî azatlık hareketinin mefkûresi olan "Türkistan'ın müstakilliği"nin gerçekleştirilmesine de hizmet etmiştir.

Kendi tarihî gelişim süreci içerisinde Özbek Cedit Hareketi, eğitim ve öğretimle siyasi olmak üzere iki aşamada şekillenerek gelişmiştir. Bu çerçeveden bakıldığında bu hareketin asıl gayeleri, Türkistan'ı, Orta Çağ'dan gelen ve bu dönem itibarıyla da devam eden geri kalmışlıktan kurtarmak; toplumu, mevcut hayatındaki ve düşüncesindeki hurafelerden temizlemek; eğitim ve öğretim sisteminde usul-i cediti hâkim hâle getirerek ülkeyi ve milleti devrin gerektirdiği terakki yoluna yönlendirmek; millî devleti tesis etmek; anayasa, parlamento ve cumhurbaşkanlığı idare sistemi esasında hür toplumu oluşturmak ve bağımsız devleti tesis etmek; Türk diline devlet makamı vermek, millî para birliğini oluşturmak ve millî orduyu teşkil etmektir. Verilen mücadelelerin neticesinde bu gayelere, 1917-1920 yılları arasında kısmen de olsa ulaşılmıştır. Ortaya konulan gayelerin şekillenmesine ve bunlara ulaşmadaki mücadelelere göre Özbek Cedit Hareketi; *Taşkent-Fergana Ceditçiliği* (Rus Türkistanı Ceditçiliği), *Buhara Ceditçiliği* ve *Hive Ceditçiliği* olarak gruplandırılabilir.

Taşkent-Fergana Ceditçiliği olarak adlandırılan kısım, Taşkent, Semerkant ve Fergana bölgelerini ve buralarda yapılan faaliyetleri içine alır. Bu grup içinde yer alan aydınlar, Türkistan'da hüküm süren müstemlekecilığe karşı şekillenen mücadelenin ön saflarında yer almak suretiyle Çarlık Rusyası için adeta ham madde kaynağına dönüştürülmüş Türkistan'ın *önce muhtariyet elde etmesi ve bunun sonrasında da Türkistan'ın müstakilliğini kazanması için mücadele ederler*.⁷

s. 388 (Yayımlanmamış Doktora Tezi); Selçuk Türkyılmaz, *İsmail Gaspıralı ve Rusya Türklerinde Millî Uyanış*, Ketebe, İstanbul 2018.

5 Begali Qosimov, *Milliy Uyg'onish...*, s.7.

6 R. Shamsutdinov - X. Mo'minov, *O'zbekiston Tarixi*, Akademnashr, Toshkent 2019, s.307.

7 R. Shamsutdinov - X. Mo'minov, *O'zbekiston...*, s. 310.

Buhara Ceditçiliğinin terkinde esasen Buhara'daki aydınlarla birlikte şehir ahalisinden terakkiperver molla, tüccar ve zanaatkârlarla birlikte devlet memurları yer alır. Buhara Ceditçileri, ekonomi ve yönetim sahasındaki talepleriyle ön plana çıkarlar. Onlar halktan alınan vergilerin yeniden düzenlenerek azaltılması esasında ekonomik taleplerini ortaya koyar, Buhara'daki "emirlik" yönetim sisteminde ıslahatlar yapılmasını isterler. Bu dönemde Buhara'daki toplum, İkrâm Domla Hoca önderliğindeki terakkiperver "ceditçiler" ve Molla Abdurrezzak önderliğinde hareket ederek geleneği koruma taraftarı olan "kadimciler" olmak üzere iki gruba ayrılmıştır. 1910 yılından başlayarak Buhara'daki Cedit Hareketi'nin mensupları, "Terbiye-yi Etfal" etrafında teşkilatlanarak "Yosh Buxoroliklar"⁸ Partisini kurarlar.⁹

Hive Ceditçiliğinin teşekkülü ve mahiyeti, Taşkent-Fergana ve Buhara Ceditçiliğine göre farklılık arz eder. Öyle ki Hive Ceditçiliği, sağ / sağcı akım ve sol / solcu akım olarak şekillenir. Sağcı akıma, Hive Hanı Esfendiyyar Han'ın baş veziri İslamhoca önderlik eder; tüccar ve zanaatkârlarla önde gelen zenginlerin temsilcilerini etrafında toplar. Sağ/ Sağcı akımın taraftarları; hanlık idaresini muhafaza etmek koşuluyla toplumsal ve ekonomik ıslahatları gerçekleştirerek serbest pazar hareketlerinin gelişmesi ve genişlemesine imkân sağlama arzusundadırlar. Kazıkalan Babaahun Salimov'un önderliğinde hareket eden sol/solcu akımın taraftarları, küçük sermaye sahiplerini, zanaatkârları ve halkın çeşitli tabakalarının temsilcilerini etrafında toplamıştır. Hive Ceditçileri, yeni usulde mektepler teşkil etme ve halkın siyasi faaliyetini artırma amacını ön planda tutmuş hatta bununla da yetinmeyip hanlık idari sisteminin değişmesi yönünde mücadele etmiştir. Cedit Hareketi Hive'de, toplumsal ve siyasi güce dönüştükten sonra Ağustos 1914'te "Yosh Xivaliklar"¹⁰ Partisi teşkil edilmiştir.¹¹

Özbek Cedit Hareketi'nin mahiyetini; millet şuurunu kazanma, vatani idrak etme, bunların faydası için mücadele etme ve milleti bilinçlendirme oluşturur. Özbek Ceditçileri, milletin kimliğini muhafaza ederek yaşaması ve terakki etmesi için azat ve müstakil olması gerektiğini anlamış, bu sebeple halkın uyanışına ayrı bir önem vermiş; hak, hukuk, millî devlet ve hâkimiyet gibi siyasi meselelerle muntazam şekilde meşgul olmuşlardır. Onların amaçlarını gerçekleştirme faaliyetleri, mektep ve medreselerle birlikte eğitim ve öğretim sistemini ıslah etmeyle başlamış; millî matbuatın teşkil edilmesi ve tiyatroların açılmasıyla devam ederek siyasi bir mahiyete bürünmüştür. Bunlarla birlikte yeni bir düşünce ve bunu dile getiren araç olarak yeni bir edebiyat ortaya çıkmıştır. Bu düşünce, milletin kendini idrak etmesi ve istiklal mefkûresidir. Bu da milletin hayatında uzun zamandan beri devam eden durgunluktan sonra yeni bir dönemin başladığına delalet etmektedir.¹²

8 Genç Buharalılar.

9 R. Shamsutdinov - X. Mo'minov, *O'zbekiston...*, s. 314.

10 Genç Hiveliler.

11 R. Shamsutdinov - X. Mo'minov, *O'zbekiston...*, s. 310.

12 Begali Qosimov, *Milliy Uyg'onish...*, s. 4-5.

Türkistan'da Matbuatın Ortaya Çıkışı ve Özbek Cedit Matbuatı

Türkistan'da gazetecilik faaliyetleri Çarlık yönetiminin teşebbüsüyle 1870 yılında başlamış olsa da bunlar, doğrudan doğruya Çarlık Rusyasının müstemlekeci politikasına hizmet eder. Türkistan matbuatı, Avrupa ve Asya'daki birçok ülkeye nispeten oldukça geç oluşmuş ve yavaş gelişmiştir.

Türkistan'ı her açıdan kendisi için bir ham madde ve insan gücü kaynağı olarak değerlendiren Çarlık Rusyasının bu konudaki faaliyetlerinin neticesinde 15.6.1865 tarihinde Taşkent ele geçirilir. Bunun sonrasında Türkistan'ın ebediyyen Çarlık Rusyasının kolonisine dönüştürülmesi, onun bir parçası olarak kalması gerekmektedir. Bu süreçteki durumu, Kaufman hatıralarında şöyle tasvir eder: “Askerî Valiliğin tesis edildiği vakitte, ülkedeki Ruslar ve Rus Hükûmeti seferlerini henüz durdurmuştu; onlar, karargâhlarında gün geçiriyordu... Rusların meskenleri, askerlerin yerleştirilmesi ve tesis edilen müeesseler, bunların hepsi geçici mahiyettedir; tertipsizdi, tamamıyla perişan görünüşteydi. Dışarıdan bakıldığında zabtedilen ahali tarafından istilanın kalıcı olduğu anlaşılmıyor aksine var olan durum onlara sanki Rusların elinden yakın zamanda kurtulacakları ümidini doğuruyordu...”¹³

Kaufman bu mahiyetteki düşünce ve duygunun ortadan kaldırılmasını, Türkistan'ın ebediyyen zabtedildiğini, Türkistan'ın tam anlamıyla Çarlığın olduğunu idrak ettirmeye yönelik çalışmalara başlar. Bunlardan ilki, matbuatı tesis etmek ve onun kudretli gücünden Çarlık Rusyasının maksatları doğrultusunda yararlanmaktır. Matbaa tesis etme düşüncesi icra edilirken bunun Rus dilinde değil yerel halkın dili esasında yapılması gerektiği, bununla gazete neşredilmesinin lüzumu düşüncesinden hareket edilir ve 14.6.1867 tarihinde kiril harfleriyle ve 11.10.1872 tarihinde de Arap harfleriyle baskı yapabilen matbaa açılır.

Taşkent'te kurulan bu ilk matbaadan öncelikle, Türkistan Askerî Valiliğinin resmî evrakının çoğaltılmasında yararlanılır ve 1868 yılından itibaren de çeşitli kitaplar basılır.

Gazetecilik Türkistan'da 1860'lı yıllarda buraya gelen müstemlekeci hükümdarların döneminde vücuda gelir ve gelişmeye başlar; 1870'te Taşkent'te teşkil edilen “Turkestanskiye Vedomosti” ile “Türkistan Vilayetining Gazeti” adlı gazeteler, Türkistan'daki süreli yayınların ilk örnekleri kabul edilir ve bunların her ikisinin de neşri 1917 yılına kadar devam eder.¹⁴ Bunlar müstemlekeci idarenin Türkistan idaresi hesabından ülkede söz konusu siyaseti sürdürme aracı olarak hizmet eder.¹⁵

13 Boybo'ta Do'stqorayev, *O'zbekiston Jurnalistikasi Tarihi-I*, G'afur G'ulom, Toshkent 2009, s. 69.

14 N. A. Abduazizova, *Turkiston Matbuoti Tarixi (1870 – 1917)*, Akademiya, Toshkent 2000, s. 45.

15 Veli Savaş Yelok - Zaynabidin Abdurashidov, *Özbek Cedit Matbuatının Oluşum Sürecinde Sâdâ-yı Türkistan Gazetesi'nin Yeri ve Muhtevasının İncelenmesi*, Sonçağ, Ankara 2023, s. 2.

Türkistan'da güçlü ve bağımsız bir ulusal basın ortaya çıkması Adeeb Khalid'e göre, bir taraftan buradaki ekonomik geri kalmışlık, diğer yandan resmî makamların baskısı sebebiyle sürekli engellenmiştir.¹⁶ Türkistan'da 1890'larda hayatın bazı alanlarında reform yapmak isteyenlerin ortaya çıkmasına rağmen onlar ancak XX. yüzyılın ilk on yılında harekete geçmeye başlamıştır. Böyle olmasının temel nedeni, muhtemelen ulusal basının geç ortaya çıkmasıdır. Türkistan'daki Müslümanların düşünce tarzı, Çarlık Rusyasının diğer Müslümanlarından epeyce farklıdır. Buradaki halkın muhafazakârlığı, gazetenin yaygınlaşmasını engellemiştir; sonuçta da XX. yüzyılın ilk çeyreğinde henüz ilk örnekleri ortaya çıkan yayınların çoğu faaliyetlerini bu yüzden durdurmuştur.¹⁷

Turkestanские Vedomosti,¹⁸ 28 Nisan (10 Mayıs) 1870 tarihinde Rusça neşredilmeye başlanır. Söz konusu gazetenin yazı işleri müdürlüğünü 1870-1892 yılları arasında N. A. Mayev, daha sonra M. V. Grulev, A. P. Romanoviç, N. G. Mallitsky, F. İ. Kolesov yapar.

Gazetede, hükûmetin karar ve uygulamalarını ihtiva eden resmî yazıların yanı sıra W. Barthold, L. S. Berg, N. A. Severtzov, A. P. Fedçenko, İ. V. Muşketov, V. F. Oşanin, V. P. Nalivkin, A. L. Kun, N. N. Pantusov, A. İ. Vilkins gibi Rus âlim ve araştırmacılarının makaleleriyle Türkistan'da tarım, hayvancılık, ipek böcekçiliğinin durumu; zanaatkârların ürünlerinin artırılması ve bunların Rusya gönderilmesi hakkında yazılar yayımlanmıştır.¹⁹ Söz konusu gazetenin yayımı, 15.12.1917 tarihinde durdurulmuştur.

28 Nisan (10 Mayıs) 1870'te *Turkestanские Vedomosti*'ye ilave mahiyetinde Özbekçe ve Kazakça *Türkistan Vilayetining Gazeti* çıkarılmaya başlanır. Gazetenin ilk sayısı Kazak Türkçesinde *Türkistan Gazeti* ismiyle A-3 formatında 4 sayfa olarak neşredilir. Gazetenin ilk sayfasında "Ma'lum-name" başlığı altında gazetenin çıkışı hakkında bilgi verilir. Kalan yazılar, esasen resmî niteliği olan metinlerdir. Mezkûr gazetenin 8.07.1870'de çıkan ikinci sayısı, Özbekçedir. Bunların ilk sayılarındaki yazılara muhteva açısından bakıldığında şunlar dikkati çeker: *Gazetenin sorumluluğuna Türkistan ahalisini Rusya'nın sadık ve itaatkâr vatandaşına, daha açığı kölelerine, ülkeyi Çarlığın ucuz ham madde temin edilen bir bölgesine dönüştürmek-*

Gör

Akademik
Bakış

57

Cilt 18
Sayı 36
Yaz 2025

16 Adeeb Khalid, *The Politics of Muslim Cultural Reform: Jadidism in Central Asia (Comparative Studies on Muslim Societies)*, University of California Press, California 1999, s. 121.

17 Türkistan'da basın konusunda bk.: Ziya Said, *Özbek Vakitli Matbuatı Tarihine Mater-yaller 1870-1917*, Özbekistan Devlet Neşriyatı, Taşkent-Semerkan, 1927; Alexandre Ben-nigsen ve Chantal Lemerrier-Quelquejay, *La Presse et le Mouvement National Chez Les Musulmans de Russie Avant 1920*, Paris, 1964; N. A. Abduazizova, *Turkiston Matbuoti Tarihi (1870-1917)*, Akademiya, Toshkent, 2000; N. A. Abduazizova, *O'zbekiston Jurnalistikasi Tarihi*, Fan, Toshkent, 2009.

18 Bu gazeteyle ilgili bk. Leyla Derviş, "Turkestanские Vedomosti Gazetesi'nin Türkistan Tarihi Kaynağı Olarak Önemi", *SUTAD*, Ağustos 2020, 49, s. 359-379; Sandugash Sundetbayeva, "The Newspaper 'Turkestanские Vedomosti' and The Beginning of The Development of The History of The Press in Central Asia", *Bilig*, Winter 2018/Number 84, s. 1-21.

19 Boybo'ta Do'stqorayev, *O'zbekiston Jurnalistikasi...*, s. 73.

te müstebitlere yardım etme vazifesi yüklenmiştir. Türkistan Vilayetining Gazeti, bütün faaliyetlerinin devamından bu vazifeyi sadık bir şekilde yerine getirmiştir. Burada yayımlanan materyallerden Askerî Vali Kaufman'ın yerel halktan Ruslara yardım eden herkese "lütuf ve hürmet göreceği" siyasetini anlamak mümkündür.²⁰

Çarlık Rusyasında neşredilen Türkçe ilk süreli yayım, Türkistan Vilayetining Gazeti'dir. Türkistan'da millî basının var olduğu 1906-1908 ve 1913-1915 dönemleri haricinde bu coğrafyada yerel dilde çıkan tek gazete olma özelliğini muhafaza etmiştir. Adeeb Khalid'in de belirttiği gibi Türkistan Vilayetining Gazeti, bölge vizyonunu küresel mahiyette ve Çarlık Rusyası dâhilinde ifade etme gayret ve mücadelesindeki Türkistanlı aydınların ana platformuydu.²¹ Lakin bu gazete, Müslümanların hayatındaki önemli rolüne rağmen hem oldukça muhafazakârdı hem de Ceditçiliğe tamamen düşmandı. Bu nedenledir ki yazı işleri müdürlüğünü Rusların yaptığı Türkistan Vilayetining Gazeti'ni gerçek bir "Müslüman" gazetesi olarak kabul etmek hiç de doğru olmayacaktır.²²

Türkistan Vilayetining Gazeti'nde 1885-1901 yılları arasında basılan materyaller, iki dilde (Rus ve Özbek) basılmıştır. Bu esasta hareket edilmesinde Askerî Vali Rozenbah'ın düşüncesine göre yerel halkın Rusçayı öğrenmesinde de bu gazetenin önemli bir araç olması nazarda tutulmuştur. Metinlerin bu şekilde iki dilli basılması, ilerleyen süreçte gazetenin hacminde değişikliğe sebep olmuştur. Gazetede *çeşitli haber metinlerinin yanı sıra gazetede Turgenev, Puşkin, Lermantov, Gogol, Tolstoy, İ. Krilov vd. Rus şair ve yazarlarının hayat hikâyeleri ve eserleri hakkında malumatlara da yer verilir.*²³ *Türkistan Vilayetining Gazeti*'nin yayımı, Şubat 1917'de, Çarlık Döneminin neşriyatı olduğu için durdurulmuştur.

Adeeb Khalid'e göre Türkistan Vilayetining Gazeti'nin rolü ikili ve çelişkiliydi.²⁴ Gazetenin asıl amacı başlangıçta "Askerî Valinin kararnamelerini mahalli halka duyurmak"; "Taşkent ve diğer şehirlerde yaşanan olaylarla ilgili haberleri" yayımlamaktı. Bunların yanı sıra gazetede Bin Bir Gece masallarından bölümlerle Rus basınından alınan çeşitli haberler de gazetede yayım-

Gör

20 Boybo'ta Do'stqorayev, *O'zbekiston Jurnalistikasi...*, s. 77-86.

21 Adeeb Khalid, *The Politics ...*, s. 82-89.

22 Alexandre Bennigsen ve Chantal Lemerrier-Quelquejay, *La Presse et le Mouvement National Chez Les Musulmans de Russie Avant 1920*, Mouton, Paris 1964, s. 25-27. Ayrıca Zeki Velidi Togan, Baymirza Hayit ve Hasan Büilent Paksoy'un çalışmalarında da benzer düşünceler görülebilir. bk. A. Zeki Velidi Togan, *Bugünkü Türkili (Türkistan) ve Yakın Tarihi*, Cilt I, Enderun, İstanbul 1981, s. 503; Baymirza Hayit, *Türkistan Rusya ile Çin Arasında*, çev. Abdulkadir Sadak, Otağ, Ankara 1975, s. 168-170; Hasan Büilent Paksoy, *Alpamysh: Central Asian Identity under Russian Rule*, AACAR, Hartford, 1989, s. 19. Bu çalışmalarda *Türkistan Vilayetining Gazeti* içeriğini bir Sart dili ve edebiyatı yaratmak için Ostroumov'un nasıl uyarladığı hakkında da bilgiler yer almaktadır. Yine bu gazetenin Türkistan'daki kültürel hayattaki rolünü yüceltmek amacıyla yapılan değerlendirmeler için bk. A. Jalolov - X. O'zganbovev, *O'zbek Ma'rifatparvarlik Adabiyotining Taraqqiyotida Vaqtli Matbuotning Roli*, Fan, Toshkent 1993, s. 15-59.

23 Boybo'ta Do'stqorayev, *O'zbekiston Jurnalistikasi...*, s. 94.

24 Adeeb Khalid, *The Politics...*, s. s. 85.

lanıyordu. Türkistan'da XX. yüzyılın başında söz konusu gazeteden başka Osmanlı Devleti, İran, Hindistan, Mısır ve Avrupa'da neşredilen Türkçe ve Farsça gazetelere yaygın olarak rastlamak mümkündü.²⁵ Gazeteler buraya ya Rus hükûmetinin kurduğu posta sistemi üzerinden geliyor ya da hac ibadeti veya ticaret gibi sebeplerle buralara seyahat edenler tarafından getiriliyordu.

Bu çerçevede Türkistan'da millî matbuatla ilgili çalışmalar, 1905'ten başlayarak kendini gösterir. Çar II. Nikolay'ın söz ve vicdan serbestliği hakkında ilan ettiği manifestoyla birlikte gazete ve dergiler peşpeşe çıkmaya başlar. Bunu adeta büyük bir fırsata dönüştüren Ceditçiler, yürüttükleri mücadele için yani milletin uyandırılması ve millî şuurun canlandırılmasında, bunlardan doğrudan doğruya faydalanırlar. Öyle ki A. Avlânî, 1905-1917 yılları arasında Özbek Türkçesinde 22 gazete ve 8 dergi yayımlandığını bildirir. Ziya Said, bu süre içinde 45 gazete ile 36 dergi yayımlandığını haber verir.²⁶

1905 Meşrutiyetiyle birlikte yerel dilde bağımsız bir gazete çıkarma girişimi ilk defa 1906 yılı başlarında gerçekleşir. İvan Geyer'in yazı işleri müdürlüğünde²⁷ aslında yerel aydınları oyalamak amacıyla "Orta Asiyaning Ümr Güzarlığı Terakki" adlı gazete teşkil edilir. Bu gazetenin neşrindeki amaç, yerel halkın menfaatlerini himaye eden bir süreli yayının vücuda getirilme ve onların yeni siyasi görüşlerle tanıştırılmasıdır. İlk sayısı 2.1.1906 tarihinde yayımlanan bu gazete, yerel aydınları hayli mutlu etmiş ve onlar da bunun yayım faaliyetine dâhil olmuştur. Durum böyle olsa da gazetenin yayın politikası, müstebit sistemin muhkem hâle getirilmesi esasında şekillendirilmiştir.²⁸ Üç ay içinde 17 sayı yayımlanan bu gazetenin neşri, 17.4.1906 tarihinde mali sorunlar nedeniyle nihayete ermiştir.²⁹

Türkistan'da Çarlık idaresinin takip ettiği müstemlekeci siyaset, bu coğrafyada yaşayanların kültüründe, millî tefekküründe, örf ve âdetlerinde, hayat tarzında ciddi değişimler meydana getirmiştir. Ruslar tarafından yayımlanan *Turkestankiye Vedomosti* ve *Türkistan Vilayetining Gazeti*'nin neşredilmeye başlamasıyla birlikte Özbekler de gazetenin ne olduğu ve onunla neler yapılabileceği konusunda bir tasavvura sahip olur. XX. yüzyılın başlarında gazete ve dergiler, Türkistan ahalisinin günlük, sosyal, siyasi ve kültürel hayatı hakkında bilgiler vermenin yanı sıra dünyada bilim ve teknikte, siyasi ve medenî hayatta, edebî tefekkürde yaşanan gelişmeler ve ortaya çıkan yenilikler hakkındaki bilgileri de Türkistan'a ulaştırmıştır.³⁰

Gör

Akademik
Bakış

59

Cilt 18
Sayı 36
Yaz 2025

25 Zaynabidin Abdirashidov, *İsmail Gaspıralı ve...*, s. 289.

26 Ayrıntılı bilgi için bk.: Abdulla Avloniy, *Tanlangan Asarlar-I*, Ma'naviyot, Toshkent 1998; Abdulla Avloniy, "Burung'i O'zbek Matbuatining Tarixi", *Turkiston Gazetasi*, 14 İyun 1924, s. 4; Ziya Said, "O'zbek Vaqtlı Matbuati Tarixiga Materiallar", *Tanlangan Asarlar*, G'afur G'ulom, Toshkent 1974, s. 13-116; Begali Qosimov, *Milliy Uyg'onish...*, s. 58.

27 Begali Qosimov, *Milliy Uyg'onish...*, s. 56.

28 Zaynabidin Abdirashidov - Nodira Egamqulova, "Turkistonda Milliy Matbuotning Shakllanishi", *Borlar Yo'ling Turkistondir...*, Akademnashr, Toshkent 2022, s. 6.

29 Ziya Said, *Özbek Vaktli Matbuati Tarihige Matiriyallar*, Özbekistan Devlet, Taşkent 1870 (1927), s. 45.

30 Zaynabidin Abdirashidov, *Türkistan Ceditçiliği Yazıları*, Sonçağ, Ankara 2024, s. 11-12.

Gaspıralı'nın 1893 yılında Türkistan'a teşrifi ve burada usul-i cedit mekteplerinin açılmasına yönelik telkinleriyle Türkistanlı aydınlara millî matbuatın teşkil edilmesinin gerekliliği yönünde tavsiyelerini bildirmesi, ceditçilere yol gösterir. Millî matbuatın teşkilinde, Tercüman Gazetesi onlara rehberlik edici vazife yapar. Türkistanlı aydınlar, halka, hürriyet ve bağımsızlık için mücadelenin gerekliliğini anlatmanın ve onlara bir gaye vermenin gayret ve mücadelesine girerler.³¹

Türkistan'da Özbekçe ilk müstakil neşir, "Türkistan Vilayetining Gazeti"nin yayımlanmasından yaklaşık kırk yıl sonra, 1905-1907 yıllarındaki I. Rus İnkılabı döneminin devamında ortaya çıkar. Önce Taşkent'te, sonra Semerkant, Hokant ve Buhara'da toplumsal, siyasi ve edebî konuları içeren Özbekçe yayınlar arka arkaya yayımlanır. Genel olarak bakıldığında bunların kurucuları, yazı işleri müdürleri ve önde gelen yazarları, Türkistan'da ortaya çıkan ve şekillenen Cedit Hareketi'nin mefkûrecileridir. Onlar istilacılar ve yerel müstebitlerin ayakları altında ezilen Türkistan'ı; okumuş, terakki etmiş ve mamur olmuş görme arzusundadırlar. Onlar matbaayı, doğal olarak kitapları ve süreli yayınları, bu arzularına ulaşma yolunda güçlü bir araç olarak görürler. Özbek Ceditçilerinin önde gelen temsilcileri İ. Abidî, M. Behbûdî, Münevverkârî, A. Avlânî gibi aydınlar Özbek matbuatını şekillendirmeye büyük hisse koşar.³²

Özbek Cedit Hareketi'nin gaye ve düşüncelerinin doğrudan ve dolaylı olarak devam ettiği süreçte Ceditçilerin yayımladığı gazete ve dergiler Taşkent'te *Terakki*, *Hurşit*, *Şühret*, *Aziya*, *Tüccar*, *Sâdâ-yı Türkistan*, *El-İslah*, *Necat*, *Kengeş*, *Turan*, *Uluğ Türkistan*, *Şûrâ-yı İslam*, *Türk Eli*, *Türk Sözi*;³³ Semerkant'ta *Semerkant*, *Ayna*, *Hürriyet*;³⁴ Hokant'ta *Sâdâ-yı Fergana*, *El Bayrağı*, *Kengeş*, *Yurt'tur*.³⁵

Özbek Cedit matbuatı, 20.yy başındaki Türkistan'ın sosyal ve kültürel hayatındaki yenileşmenin kendine has bir görünüşü olmuş ve milletin uyanışında önemli rol oynamıştır. Özbek Ceditçileri, yayımladıkları gazete ve dergiler vasıtasıyla Türkistan'ın geneline hâkim hâle gelen başına buyruk-luk, düzensizlik, kabilecilik, israf, hurafe ve taassup gibi topluma zarar veren tavır, davranış ve âdetlere son verme gayeleriyle bu yayımlardan verimli bir şekilde yararlanmayı ve söz konusu durumları halkın dikkatine sunmak suretiyle farkındalık oluşturmayı istemişlerdir. Yine Özbek Ceditçilerinin bunlar aracılığıyla halkın zihnine millet olma şuurunu yerleştirme, vatan mefhumunu idrak ettirme; halkı millî birlik, istiklal, eğitim ve öğretim, adalet ve hürriyet bayrağı altında birleştirme, temel hedefleri olmuştur. Bunları yap-

31 Veli Savaş Yelok - Zaynabidin Abdırashidov, *Özbek Cedit Matbuatının Oluşum Sürecinde...*, s. 4.

32 G. U. Nishonova, *O'zbek Publitsistikasining Shakllanishi Hamda Rivojlanishida "Oyna" Jurnalining O'rnı va Ahamiyati*, Sharq, Toshkent 2008, s. 45.

33 Veli Savaş Yelok, "Özbek Cedit Matbuatı", *Uluslararası Eğitim Bilimleri ve Sosyal Bilimler Kongresi Bildiriler Kitabı-III*, (Ed. Y. Yeşil, S. Yıldırım), 7-8 Aralık 2018, s. 843 •

34 Veli Savaş Yelok, "Özbek Cedit Matbuatı", s. 843.

35 Veli Savaş Yelok, "Özbek Cedit Matbuatı", s. 843.

mak suretiyle onlar temelde milleti uyandırmak, onu istiklal mücadelesine dâhil etmek ve bunun neticesinde kazanılacak istiklale hazırlamak amacıyla hareket etmişlerdir.

Çar hükûmetinin sömürgecilik siyasetine karşı mücadelede büyük tecrübeye sahip Volga boyu ve Kırım'da neşredilen Tercüman, Vakıt, Şûrâ, Ang gibi gazete ve dergiler, Özbek Cedit matbuatının gelişmesine adeta rehberlik etmiştir. Bunlar vasıtasıyla Türkistanlılar, kendi mevcut ahval ve kaderini görmüş; geçmişin acı tecrübelerinden dersler çıkarmış; gelecek için birlikte mücadele edilmesi gerektiğini idrak etmişlerdir.

Ceditçilerin Neşrettiği İlk Gazeteler

Terakki Gazetesi

27.6.1906 tarihinde yayın hayatına başlayan Terakki Gazetesi, yerel dilleri iyi bilen, aynı zamanda Rus dilinde de rahatça iletişim kurabilen Kazanlı İsmail Abidî tarafından çıkarılır. Cedit gazeteciliğinin öncüsü kabul edilen Terakki Gazetesi'nde, aydınların halk nezdindeki arzu ve isteklerini ifade etmenin yanı sıra din, millet ve vatanla ilgili düşünce ve değerlendirmelere yer verilir; Türkistanlılar, millî egemenlik ve bağımsızlık yolunda mücadeleye davet edilir.³⁶

Terakki Gazetesi'nin başlıca yazarları arasında M. Abdürreşithanov, M. Sofizade, Nazimehanım, B. Devletbekov, Ş. Muhtarî, Z. Halikov yer alır. Gazetenin her sayısında toplumsal ve siyasi konulara ait birkaç makale (baş makale veya yazı işlerinin sunuş makalesi gibi), filyeton³⁷ türünde bir metin, yazı işleri müdürüne hitaben yazılan mektuplar ve bunlara verilen cevaplar, harici haberler, telegraf haberleri, Taşkent haberleri, dâhili haberler yer alır.

Terakki Gazetesi'nin ilk sayılarından itibaren yerel halka özellikle Çarlık Rusyasının mahiyeti, millî zulüm, müstebitliğin muhtevası, erk ve azatlığın ne kadar büyük nimet olduğu anlatılmaya çalışılır. Gazetenin 1. Sayısında, yayımlanış amacı, yayın politikası gibi hususlar hakkında³⁸ malumat verilir: "Gazetemiz 'Terakki' namında olub bara bara cismi hem ismiga muvafık olub 'keyin' kalmagıga, cehalet ve gaflet-i âlide olub, başka milletlerden kem derecede kalmagıga asla razı emesmez... Binaenaleyha gazetemizning

gor

Akademik
Bakış

61

Cilt 18
Sayı 36
Yaz 2025

36 Islomjon Yoqubov, *Milliy Uyg'onish Davri O'zbek Nasri*, Fan va Tehnologiya, Toshkent 2012, s. 12.

37 Bu metinlerde Özbeklerin toplumsal hayatına dair manzaralar, edebî hikâyeler ve tarihî olaylara yer verilir. Toplumun hastalıklı yönlerinin, insanların ahlak ve karakterindeki eksiklerin tenkit edildiği metinlerde *hem toplumun hem de bireyin hatalı hareket ve davranışlarını gösterme ve bunları düzeltmeye yönlendirme amacı* söz konusudur (Veli Savaş Yelok, *Modern Özbek Edebiyatında Hikâye (1900-1930 Yılları Arası)*, Sonçağ, Ankara 2019, s. 23-25) (bk.: É. M. Mustafayev, vd., *Büyük Rusça-Türkçe Sözlük*, Multilingual, İstanbul 1996, s. 965; A. İ. Smirnitskiy, vd., *Russko-Angliyskiy Slovar*, "Russkiy Yazık", Moskva 1992, s. 346; Z. M. Ma'rufov vd., *O'zbek Tilining Izohli Lug'ati-II*, "Rus Tili" Nashriyoti, Moskva 1981, s.298; N. N. Shukurov vd., *Adabiyotshunoslikka Kirish*, O'qituvchi, Toshkent 1979, s.175.

38 Sistemin belirlendiği esas çerçevesinde neşredilen süreli yayınlarda "Maksad va Meslegimiz" başlığı altında bu yayının çıkma amacı, periyodu, yayın politikası gibi hususlarda bilgi verilmesi gerekiyordu.

necatımızga, dünya ve ahiretde mes'ul olmakımızga yalgız ilm babıdır, demek birinci vazifesidir.”³⁹

Gazetenin millete niçin cehalet, sefalet ve geri kalmışlık batağına saplanıp kaldığının sebeplerini gösterme, bu vesileyle onu gaflet uykusundan uyandırma ve bu bataklıktan çıkmaya davet etme, bunun yollarını gösterme ile ona millî zulüm ne olduğunu anlatma, Çarlık Rusyasının müstebitlik siyasetini ortaya koymak, kudretli diye bilinen imparatorluğun zayıf ve aciz kaldığı yerlerin varlığını göstermek şeklinde çerçevesi çizilecek konu dairesi çeşitliliğinin merkezinde millî azatlığın ve bağımsızlığın elde edilmesi gayesi yer alır.

Gazetenin mevcut sisteme ve Çar hükûmetine olan münasebeti “Taşkend, 14 İyun” başlıklı baş makalede izah edilir. İsmail Abidî tarafından yazılan bu makalenin başında epigraf mahiyetinde şu satırlara yer verilir: “Biz Müsülmanları hürriyetde hakları bar mı? Yok! Karındaşlar, yüz meratebe yok!” Yazar bunun neden olmadığını şöyle izah eder: “Ne kadar fedakâr insan, mücadele yoluna girip söz, matbuat, cemiyet kurma hürriyeti ve insan hukuklarına müdahale etmeme hukuku vaat edildiğini manifestonı Çar tarafından imzalanmasına eriştiler. Bunda yazık ki biz Müslümanların hissesi neredeyse yoktur. Biz Özbekler, Tatarlar gibi hazırlyı hazırız. Şunu vurgulamak gerekir ki (...) bu ikki yıl içinde hemme halk tartışdı ve küreşdi, Müsülmanlar uhlaşdı. Demek ötgen yıllarda Peterburh, Moskovadağı küreşler, ceng- cedeller ve hemme memleketlerde iş taşlamaklıklar; Dağıstan, Lehistan ve bahr-i Baltık kenarlarıda bolgan hareket ve tartışlar; tarihlerning her sahifelerinde hemme milletlerden hürriyet için hizmet yetkävçiler boldı. Tan alış kerek. Vatandaş ve halklarımızning gayur bahadırları meydanda kükreb arslanek alışub, tartışib, hemme halk için aziz vücutlarıdın keçüb dinî, ilmi, siyasi işlerimizni hürriyet yoluğa salub, nısfı asrdan beri asılıb, soyılıb, tukkan, ösken, yerleriden ayrılıb, Sibirdek savuk yerlerga yubarılıb, tağdek ağır meşakkatler yükletilseler hem, ahir şul ikki yıl içindegi çekken meşakkatleri bekarga ketmey; uçlık neyzelerga, ötkir kılıçlarga kökrelerini berib, memleketimizning say cayların kanları bile toldurub, vatan için canların kurban kılğan mübarek zatlar için yürek - bağırlarımıznı fida kılsak hem cayığa yetkürmağımız yok!”⁴⁰

Zulüm altında ezilen mazlum halkların ahvalini tarif eden ve Çar Hükûmetinin baskı ve uygulamalarını açık bir şekilde dile getirerek ülkedeki manzarayı tarif eden bu yazı, Terakki Gazetesi’nin amacı hakkında fikir verir. “Taşkend, 12 Avgust” isimli baş makalede XIX. asırda Türkistanlıların başına gelenlerden yola çıkılarak insan gibi yaşamayı arzu eden vatandaşla hükûmet arasındaki ilişkiler hakkında bilgi verilir ve değerlendirmeler yapılır. Burada dile getirildiğine göre cehalet sebebiyle güçsüz kalan milletlerin gördüğü zulüm ve eziyetler korkunçtur, neticeleri de oldukça fecidir. Hükû-

39 İsmail Abidî, “Gazetemiz Terakki, *Terakki Gazetesi*, 27 İyun 1906, 1, s.4.

40 İsmail Abidî, “Taşkend, 14 İyun”, *Terakki Gazetesi*, 27 İyun 1906, 1, s.1.

metin çalışanları, insanlara zulmetmektedir. Zenginlere az, fakirlere yüksek miktarda vergi salınmaktadır. Güç, zenginlerin elindedir, fakirlerse onların kulları vaziyetindedir.⁴¹ Türkistan'da kapsamlı ve modern bir hayır cemiyetinin kurulması konusu ilk kez 1906 yılında, Terakki Gazetesi'nde dile getirilir. Burada dile getirilen ve çerçevesi çizilen kapsamlı bir Müslüman hayır cemiyeti, 3 yıl sonra, 15.7.1909'da bazı haberlere göre 10 Ağustos'ta Taşkent'te *Cemiyet-i İmdadiye* adıyla kurulmuştur. Bu müesseseyi kuranların başında Taşkent Ceditçilerinin lideri M. Abduraşidhanov vardır.⁴²

İsmail Gaspıralı, Terakki'nin yayımlanmasından dolayı memnuniyetini Tercüman Gazetesi'ndeki 1906 yılında kaleme aldığı *Terakki* başlıklı yazısında dile getirmiştir.⁴³ Terakki'nde yayımlanan yazıların muhtevalarından dolayı ortaya çıkan rahatsızlıklar, İ. Abidi'nin sıkıntıya girmesine sebep olur. Bilhassa Çarlığın memurları, yerel halkın uleması, kadılar, müderrisler Terakki'nin kendileri için büyük bir tehlike olduğunu düşünür ve onu ortadan kaldırmak için N. P. Ostroumov'la görüşürler. Sonuçta 21.8.1906 yılında gazetesinin idare biriminde polis arama yapar ve baskıya hazır hâldeki 20. Sayıya el koyar; 19 sayı çıkabilen Terakki Gazetesi'nin neşri durdurulur,⁴⁴ İsmail Abidi de Panislamizm suçlamasıyla gözaltına alınır.⁴⁵

Terakki Gazetesi'nde, Rus memur ve idarecilerinin takip ettiği müstemlekeci siyaset açık seçik ifşa edilmeye çalışılır. “Taşkent 9'ncı Avgust (Me'murlar)” başlıklı makalede, her bir ülkenin toplum hayatında devlet memurları ve idarecilerinin tuttuğu yerle onların asıl vazifeleri hakkında düşünceler ortaya konulur. Bu yazıda, Türkistan'daki memurların vatandaşlara hizmet etme yerine, sıradan halkı ezme ve onların malını mülkünü kendi ellerine geçirme yolunu seçtikleri dile getirilir; bir grubu diğer gruba sopa olarak kullanma ve kan dökmenin onların hünerleri olduğu söylenir. Onların zulmetme, ilme set çekme, muhtelif milletler arasında düşmanlık çıkarma gibi gibi yolları silah olarak kullanmadaki maharetleri,⁴⁶ anlatılır.

Hurşit Gazetesi

Türkistan ceditçiliğinin önemli ismi olan Münevverkârî Abdürreşithanov tarafından çıkarılmaya başlanan Hurşit “Türkistan gençlerinin masraflarını karşılayarak ve tamamen kendi kalem güçleriyle çıkardıkları ilk gazetedir”.⁴⁷ Daha önce çeşitli neşirlerin yayım sürecinde yer alarak belirli bir tecrübe kazanan Münevverkârî, gazete çıkarmaya teşebbüs ederek Çarlık idaresinden gerekli izinleri alır. Bunun sonucunda 6.9.1906 tarihinde kendisinin naşirliğinde ve yazı işleri müdürlüğünde Hurşit Gazetesi'nin 1. Sayısı yayım-

41 “Taşkent 12 nci Avgust”, *Terakki Gazetesi*, 12 Avgust 1906, 17, 1.

42 Zaynabidin Abdirashidov, *Türkistan Ceditçiliği Yazıları*, Sonçağ, Ankara 2024, s. 66.

43 Begali Qosimov, *Milliy Uyg'onish...*, s. 59.

44 Zaynabidin Abdirashidov, Nodira Egamqulova, “Turkistonda Milliy...”, s. 9.

45 A. Oktay Toktamışoğlu, *Yaş Türkistan'dan...*, s. 261; Islomjon Yoqubov, *Milliy Uyg'onish...*, s. 17.

46 “Taşkent 9 nci Avgust (Me'murlar)”, *Terakki Gazetesi*, 9 Avgust 1906, 16, s. 1-2.

47 Abdülvahap Oktay Toktamışoğlu, “Türk Gazeteciliği”, *Yaş Türkistan'dan Seçilmiş Makaleler*, (Ed. Tülay Duran), Ayaz Tahir Türkistan Vakfı, İstanbul 2006, s. 262.

gax

Akademik
Bakış
63
Cilt 18
Sayı 36
Yaz 2025

lanır. Türkistan Vilayetining Gazeti'nin 27.8.1906 tarihli sayısında yer alan ilana göre Hurşit'i neşredenler Müniverkârî'yle onun ortağı ve yardımcısı olan F. Hudayarhanuf ile M. R. Nuriddinhocayof ve Molla Ziya Ahund Müderris'tir.⁴⁸ Gazetede şu malumata da yer verilir: "Hazırda haftada bir bar, tezden 2-3 bar çıkadurgan ilmi, edebî, siyasi, maişî Türkçe ceride-i İslamiyedir."⁴⁹ Gazete A-2 formatında ve sekiz sayfa olarak çıkar. Onun 2. Sayısındaki "Taşkend, 14 Sentyabr" isimli baş makale altında "Sebeb-i Tulu'-ı Hurşit" küçük başlığı yer alır. Hurşit'in yani güneşin doğmasının sebebi anlamı verilmiştir.⁵⁰ Bu makaleye göre Hurşit Gazetesi'nin yayım maksadı "dünya Müslümanlarını birbirleriyle tanıştırmak, yeni okulların açılması ve medreselerin iyileştirilmesi yolunda rehberlik etmek, bütün Türkler için ortak yazı dili oluşturma konusunda hizmet etmek"tir.⁵¹ Bu durum, mezkûr makalede şöyle izah edilir:

"... birinci, biz Türkistan ehlini mekteb-medreselerimizdağı okuldurgan ders kitablarımızı kereklerini alıb, nakereklerini tağyır bermak⁵² üçün hürmetli ulema-i zülühtiram, talib-i kiramlarımız bile kılğan meşveretlerimizni beyan etib turur; ikinci, biz ehl-i Türkistan'ı bazı asar-ı hayriye toğrısında bipervalıkımız az emes, köbğinedür. Cemiyet bile iş kılmağa halkımızda ittifak yok, belki ittifak bolmağa ilaç hem yok degen bir fehmi nasevabımız bar, bu fehmi, bu üzri behudamızni mahz⁵³ hatadan başka bir şey emesliğini delili akli ve naklî bile isbat etib, cemiyet-i hayriye mes'elesini meydana koyar; üçüncü, biz Türkistan ehli ki köbleri Peterburh'dan, Orunburğ'dan, Baku'dan, Kazan'dan, Bakçesaray'dan keledurgan mu'teber gazetelerini söyledükleri Türkiy tilleri şivelerige tüşünmesler. Ekser ul muhterem gazetelerdeğı yazılğan faydalık nasihatlerden, ma'kulelerden bibehre kaladurlar. Belki fehlemey, bir az can-ı azizleride sıkılır. Emdigi hâlde ul güzel nasihatler, ma'kulelerini 'Hurşid' gazetesi çığatay-ı Türkiy tili şevesinde yazıb hemme halayıkğa anlatır. Beşinci, Rusiyaning mu'teber gazetelerinden, rozana⁵⁴ telegramlarından, hariciye devletlerini hem mu'teber gazetelelerinden alı bul gazetlerini içindeğı her hil ibretlik hikâyeler ve dilkeş vakaalar, ilm ve fen, hünerğa, nef'i ammage kereklik nasihatlerini Türkçe tercime etib, hemme dindaşlarğa bildirür. Altıncı, hah ulema ve hah talebe ve hah eşan ve hah baydan ve hah fukaradan şeraitğa namuvafık, dindaşlarımızğa ziyan boladurgan iş sadır bolsa, hakikat-i subutğa yetse ikinci def'a vaka olmasun deb imkânı barıça men'ige kayış kılır. Yettinçi, milletimizni dünyada ve ahiretde devlet ve saadetlerige bais boladurgan ilm ve maarif terğibige hakkane, halisane, bîtarafane nasihat kılmağa nihayet gayretde bolur."⁵⁵

48 Boybo'ta Do'stqorayev, *O'zbekiston Jurnalistikasi...*, s. 120.

49 İdareden, "Hurşid", *Hurşid Gazetesi*, 6 Sentyabr 1906, 1, s. 1.

50 İdareden, "Sebeb-i Tulu'-ı 'Hurşid'", *Hurşid Gazetesi*, 14 Sentyabr 1906, 2, s. 1.

51 Fansurullahbek, "Taşkend, 14 Sentyabr", *Hurşid Gazetesi*, 14 Sentyabr 1906, 2, s. 1.

52 Değiştirmek.

53 Ancak.

54 Gündüzki.

55 Fansurullahbek, "Taşkend, 14 Sentyabr", s. 1.

Hurşid Gazetesi, o dönemde Türkistan'ı müstakillğe ulaştırmak için toplumsal faaliyetler sahasında öne çıkar; ceditçilerin düşünce ve gayelerini halka ulaştırmak için adeta minber vazifesini yerine getirir. Bu münasebetle gazetede mektep ve medreselerin ıslahı, yerel halkın hayatındaki uygunsuz durumlara, gelenek ve göreneklere son vermek, millî zulüm ve istibdatın ne olduğunu halka anlatmak gibi meselelere dair yazılar yayımlar. Bu duruma örnek olması bakımından "Taşkend, 21 Sentyabr" başlıklı baş makale dikkat çekicidir. Söz konusu makalede, Müslümanların Allah'ın gösterdiği esaslar ve İslam peygamberinin de örnek olduğu çerçevede niçin yaşamadıklarını; müminlerin neden perişan hâlde olduklarının sebepleri sorgulanır. Bunun cevabı yine bu makalede Müslümanların gaflet uykusunda olması ve cehalet batağına saplanması şeklinde verilerek şöyle izah edilir:

"Bilgenler ile bilmegenler barabar bolmaslar, deĝen ayet-i kerime mazmunını nazar-ı mülâhazaĝa alıb turub öz hâlimiz ile köz aldımızda turgan Rus hemsayelerimizni hâlini mukabile kılsak, her babda bulardan kemliğimiz ve bular bizĝa hoca, bizler bularĝa kul suretde yaşıĝanımızni sebeb-i zamanêĝa muvafık ulum ve maarifden mahrumligimiz edüĝını her birimiz ikrar ve e'tiraf kılurmız... Bu istibdad bizni başımızĝa ne kara künlerni saldı. Hâl şunday eken, biz 'U kerekmez, bu kerekmez.' ornıĝa neĝe 'Kerek, kerek!' demeymiz? Şunday bolışı üçün yüzege kelgen hürriyetden faydalanışımız kerek. Bizning şeraitimiz bar bolĝanı hâlde kadılarımız şeriat ahkâmıları emes 'Folojeniye'ye⁵⁶ boysunışĝa mecbur. 'Dumahane akçasıdan Ruslar üçün zor zor dinî mekteb ve medreseler açıldı. Amma Müsülmanlar üçün heç bir dinî mekteb ve medreseler açılmas, açılĝanları hem yalĝuz Rusĝa okıtmak üçün açıldı.' Eger ularda imtihan uyuştırılsa, fakat Rusĝadan boladı. Rus nazırları Müsülmanĝanı bilişmeydi, şu bais Müsülmanĝadan alıĝan imtihan, imtihan sanalmas. 'Vahalanki, dumahanaĝa Müsülmanlar Ruslarĝa ikki barabar akĝa tolamakları her kimni ma'lumdur. Bes, ne üçün Müsülmanlar hem özlerige mahsus bir mekteb ve medrese açub, başka memleketlerden ta'lim ve tedris işlerige lazıminca muktedir muallimler keltürüb alarnı vazifelerini⁵⁷ dumahane akçasıdan berilmesler? Yaki Müsülmanlarnı akĝa tolamakda hakları olub, öz faide-i dinîye ve dünyeviyelerige sarf etmekte hakları yok mu? Hayr, efendilerim. Bu hususlarda Müsülmanlarnı hakları Ruslar ile barabardır. Lekin bu haklarını taleb kalmakĝa Müsülmanlarnı tilleri yokdur. Çünkü bir sözni tilĝa almakĝa evvelen dilĝa keltürmek kerek. Dilĝa keltürmek ese ul işni fayda ve zararını fark kılmaqĝa mevkufdur. Faide ve zararnı fark kılmaq ese, zamaĝa muvafık ulum ve fünundan haberdar olmaĝunĝa hâsıl bolmaslıĝı tabîddür."⁵⁸

Hurşid Gazetesi, Türkistan'ı bağımsızlığa kavuşturmak için mücadele sahnesine çıkan ceditçilerin fikir ve gayelerini halka ulaştırmak için adeta minber vazifesini yerine getirir. Bu sebeple onun sayfalarında mektep ve

56 *Polojeniye*: Çar hükûmetinin Türkistan'ın idare edilmesiyle ilgili olarak çıkardığı kanun.

57 Maaşlarını.

58 "Taşkend, 21 Sentyabr", Hurşid Gazetesi, 21 Sentabr 1906, 3, s. 1-2.

medreseleri ıslah etme, yerel halkın hayatındaki topluma zararlı işler, halktan fazla miktarda vergi alınması, millî zulüm ve istibdat altında yaşamının ne olduğunu anlatma gibi konular üzerinde yazılar yayımlanır. Gazetede zamanın gerektirdiği ilim ve fenne sahip olmanın gerekliliği halka basit bir dille, anlaşılır bir üslupla ve mantığa uygun bir şekilde anlatılır. Bunlar yapılırken *ele alınan neredeyse her husus, dinî dayanaklarıyla izah edilir. Bu sebeple Hurşit Gazetesi'nde yayımlanan makalelerde ortaya konulan meselelerin İslam dini noktayınazarından değerlendirilmesine yer verilir. Halka bilhassa devrin gerektirdiği ilimlerden bihaber olmanın yanı sıra Rus kanunlarını bilmemenin neticesinde müstebitlerin halka çeşitli zulümler yaşattığını da anlatır.*⁵⁹ Hurşit, yerel halkın umursamazlığı, çoğunluğun cehaletinde faydalanmak suretiyle şahsi kazancını ve zenginliğini artırma yolunda hiçbir şeyden çekinmeyenleri hatta din adı altında menfaat sağlayanları da halkın dikkatine sunma cesaretini gösterir.

Hurşit Gazetesi'nde toplumsal hayatla ilişkili konuları ele alan makalelerin yanı sıra “Harici Haberler”, “Ahbar-ı Dâhiliye”, “Telegraf Haberleri” başlıkları altında ülke ve dünyadaki gelişmelerden okuyucuları haberdar eden yazılar yayımlanır. Ayrıca gazeteye gelen mektuplar ve bunlarla ilgili gazete idaresinin verdiği cevaplar da dikkat çekicidir. Gazete, yerel halkın içinde yaşadığı hayata ve başına gelen sıkıntılara okuyucuların dikkatini çekerek onların gözünü açmaya; onlara kendilerini anlatmaya, istibdatın mahiyetini idrak ettirmeye gayret eder. 10 sayı yayımlanabilen Hurşit Gazetesi, yayım politikasından ve yayımlanan metinlerden rahatsız olan Rus hükûmetince 16.11.1906 tarihinde kapatılır. Gazetenin kapatılması sonrasında hem abone olanların durumuyla ilgili bilgi vermesi hem de gazetenin kapatılmasıyla ilgili kendisinin duygu ve düşüncelerini ifade etmesi bakımından M. Abdüreshidhanov’un Şühret gazetesindeki yazısı dikkat çekicidir:

“Muhterem biraderlerim! Bir yıldan beri bu felek kecreftar cebriden kalemim tili lal, özüm perişanhâl olub hamuşluk guşesinde çekilüb yanmakta... (...) Hürmetlü efendilerim, ma'lum-ı âliyeleringizdur ki, matbuat işi nihayetde ağır ve nazik olsa hem millet için gayetde zarur ve faidelik bir işdür. Şul sebebli özüm fakir bir imam olduğım hâlde çin hadim-i millet olmak arzusıla ötken yıl ‘Hurşid’ gazitesini neşride cesaret etmiş edim. Meni bu hizmetimğa mükâfat olarak siz hürmetlülür hem müşteri olmak ile ianet bermiş ve bermekde edingiz. Bu münasebet ile ‘Hurşid’ öz mesleki bîtarafaneside devam etmekde edi. Lekin 11'inçi nomrusı çıkar aldından felek gerdişiden asman hurşidini başığa yetedurğan cebr-i 'küsuף' yer 'Hurşid'ini hem başığa kelib yetdi. Ya'ni 1906'inçi yıl 16'inçi noyabrda şehir polisamaysteri idaremişğe Türkistanning muvakkat geniral gubernatörü tarafıdan emrname keltürüb 'Hurşid'ning çrezviçayın ohrana (muhafaza-i eşidde) kuvveti ile tohtatılğanlığını beyan edüb menden imza aldı. Hâlbuki 'Hurşid' mu'tedil meslekli maişiy bir gazite olub bir kelime olsun zakunğa muhalif söz yazılmağan

edi. Şul sebebli ‘Sud sorab elbette aybsız tapar, songra çıkarurmen.’ ümidi ile bir ayğa kadar kutdim. Ahirde (...) yanadan çıkarmak için icazet sorab arıza berğanımda arızamı üç ayğa yakın saklab, songra ‘Sizni gazitengiz çrezvi-çeyni ohrana kuvveti ile tohtatılğan eken, şu kuvvet köterülmağunça sizge icazet berilmes.’ cevabı ile arızamı red kıldılar. İşte köringiz ‘Hurşid’ heç bir aysız olub, bar aybı terakkiperverligi, müsülmanlarning ilm ve ittifakğa çakırğanı eken. Bu cebr yalğuz menge olmay terakkiperver muharrirlarning köblerini başlarığa kelgen toy oldığından bunga heç bir gamgin olmasam (...) hem süyüklik milletimğa kılıb turğan hizmetimden mahrum olğanım meni kalem hizmetining terk etüb, hamuşlık guşesine çekilüb feryad etmeğe mec-bur etmiş edi.”⁶⁰

Şühret Gazetesi

Terakki ve Hurşit’in kapatılması sonrasında Abdulla Avlanî, 1.12.1907 tarihinde Şühret Gazetesi’ni neşretmeye başlar. Neşre başlamasından yaklaşık 2,5 ay sonra 10. Sayısı yayımlanınca Ceditçilerin çıkardığı diğer gazetelerdekilere benzer sebeplerle kapatılır.

Gazetenin yayım sürecinde A. Avlanî’ye M. Abdürreşithanov rehberlik ederken Tatar Türklerinden R. Sabirov ve A. Bektimir de yardımcı olur. Şunu da belirtmek gerekir ki Şühret’in kapatılmasına gösterilen sebeplerden birisi, bu iki kişinin gazetede çalışmasıdır. Çünkü Çar hükûmetinin çalışanları, Türkistan’a gelen Tatarların yerel halka inkılapçı düşünceleriyle tesir ettiklerini düşünür ve onları tehlikeli görür. Gazetenin yazarları arasında M. Behbudî, M. Abdürreşithanov, T. Hamidhoca ve şair M. Taşkendî gibi isimler yer alır.⁶¹ A. Avlanî’nin Şühret Gazetesi’nin yayın politikasından 1907 yılında Şühret isimli şiirinde bahsetmiştir.⁶²

Şühret’in 1. sayfasındaki gazetenin isminin altında, İslam peygamberinin “İlmi talep edin Çin’de bile olsa!”⁶³ hadisişerifi hem Özbekçe hem de Arapça yazılmıştır. Bu durum gazetenin ilim ve eğitim konusuna ayrı bir önem verdiğine de delalet eder. Gazetenin yayım politikasına uygun olarak yazı işleri biriminin her türlü ilmî ve fikrî yazıları, haber içeren metinleri kabul ettiği; bunların yayımlanmadan önce denetim ve düzeltmeden geçeceği de okuyuculara ilan edilmiştir. Gazetenin yayım periyodu, politikası ve amacı şu şekildedir: *Hazırda haftada bir, tezden iki mertebe çıkadurgan millî, edebî, fennî, maişî ve siyasi gazete-i Türkiyedir; (...) gazetemizni mesleki: millî, bîtaraf-ı siyasi olub umerenno-proressivnaya politiçeskaya*⁶⁴ *gazete-dir. Eger bu meseleге zd fikir bolsa, müellifning kim bolışidan kat’inazar gazete u fikrni ötkezmegen.*”⁶⁵

60 M[ünevverkârî] A[bdürreşidhanov], “Hurşid Müşterilerine Açık Mektub”, *Şühret Gazetesi*, 6 Sentyabr 1906, 1, s. 2.

61 Islomjon Yoqubov, *Milliy Uygʻonish...*, s. 18-19.

62 “Şühret” şiiri için bk. Abdulla Avloniy, *Tanlangan Asarlar-I*, Ma’naviyot, Toshkent 1998, s. 288-289.

63 “Şühret” [Gazete Başlığı], *Şühret Gazetesi*, 1 Dekabr 1907, 1, s. 1.

64 İlmî ilerleyici siyaset.

65 “Şühret”, *Şühret Gazetesi*, 1 Dekabr 1907, 1, s. 1.

gax

Akademik
Bakış

67

Cilt 18
Sayı 36
Yaz 2025

Şühret Gazetesi'nde ceditçilerin fikir ve gayeleri, doğrudan doğruya yansıtılmıştır. Gazetede çıkan yazılarda mektep ve medreselerin ıslah edilmesi, günlük hayatta karşılaşılan kötü hadiselerin durdurulması, ilim tahsilinin teşvik edilmesi ve bunların öneminin idrak ettirilmesi, kadimcilerin yani eskinin taraftarı olan ulamanın tenkidi; Rusya içindeki ve yurt dışındaki dindaşlarla ve kavimdaşlarla münasebet kurulması ve yardım edilmesi, millî ittifakın tesisi, birlik ve beraberliğe erişilmesi, cemiyet-i hayriyeler teşkil edilmesi gibi gayeler ortaya konulur.

Aziya Gazetesi⁶⁶

Bu gazete, Çar hükûmeti tarafından Şühret Gazetesi kapatıldıktan sonra Ahmetcan Bektemirov'un yazı işleri müdürlüğü ve naşirliğinde çıkmıştır. 9.4.1908'de yayın hayatına başlayan ve Türkistanlı aydınlarca desteklenen Aziya, *yayın politikası olarak Şühret Gazetesi'nin takipçisi özelliğini*⁶⁷ gösterir. Öyle ki her iki gazetede yazarlar, *genellikle ortak isimlerdir*.⁶⁸ Ziya Said, Aziya Gazetesi hakkında şu malumatı verir:

“Şühret gazetesinin sermayesi bilen 1908'nci yıl, 9'ncı aprilde Ahmetcan Biktimirof (Tatar) muharrirliği astıda çıkabashladı. Türkçilik, İslamçılık toğrısıda Abdüresid Kadı İbrahimofning tebrik ve makaleleri bar. Özining tutkan yolu hem şu. Mekteb ve medrese-i İslami hakındagı fıkrleri yukarıdagı gazitelernikiden farksız. Ya'ni ular aytgen aşulelerni bu kaytarıb ve tolarak kılıb aytadı. Tili yarım Tatarca.”⁶⁹

1908'den sonra Çar hükûmetinin matbuat özgürlüğünü kısıtlayıcı adım atmasının ardından gazetecilik faaliyetleri duraklama dönemine girer. Bu dönemde özellikle *Rus olmayan milletlerin basın ve yayın işlerine karşı sert müdahalelerde*⁷⁰ bulunulmuştur.

Çar Hükûmetinin Kamu Güvenliğinin ve Düzeninin Korunması Biriminin dikkat dairesinde olan A. Bektemirov, Aziya'yı 5 sayı çıkarabilmiş; Çarlık idaresi onu, Panislamizm taraftarı olmak ve bunu yaymak suçlamasıyla kapatmıştır.

Tüccar Gazetesi

21.8.1907 tarihinde Said Karimboy Said Ozimbayev'in yazı işleri müdürlüğünde ve naşirliğinde yayımlanır. Gazete, ağırlıklı olarak tüccarlara yönelik çıkarılmıştır. Gazetenin 1. Sayısında yer alan “Matbuat âlemi yaki sebeb-i tesis-i gazete-i ‘Tüccar’”⁷¹ baş makalede matbuat işleri, ‘aine-i cihanname’

66 “Aziya” gazetesi, hem Özbekistan'daki hem de Özbek Ceditçiliği ve Özbek Cedit matbuatıyla ilgili kaynaklara ulaşılabilen kütüphanelerde mevcut değildir. Bu sebeple söz konusu gazeteyle ilgili malumat, dipnotlarda gösterilen kaynaklardan derlenmiştir.

67 Abdulla Avloniy, *Tanlangan Asarlar-I*, Ma'naviyot, Toshkent 1998, s. 288-289.

68 Çağatay Koçar, *Türkistan ile İlgili Makaleler*, Kültür Bakanlığı, Ankara 1991, s. 218.

69 Ziya Said, *Özbek Vaktli Matbuati Tarihige Matiriyallar*, Özbekistan Devlet, Taşkent 1870 (1927), s. 48.

70 Begali Qosimov, *Milliy Uyg'onish...*, s. 62.

71 “Matbuat Âlemi Yaki Sebeb-i Tesis-i Gazete-i ‘Tüccar’”, *Tüccar Gazetesi*, 21 Avgust 1907, 1, s. 1.

olarak nitelendirilerek şu bilgilere yer verilir:

“... Zamanımız matbuat âleminin en terakki kılğan zamanıdır. (...) Her kavm ki uşbu yigirmençi asrda turub öz tilide yazılmış matbuatdın mahrumlık ile yaşasa, ul kavmning vahşi ve medeniyetsizlikine zaman özi hükm etmeddür. (...) Men esem köb zamanlardın beri süyüklik milletimge halis hizmet etmek arzusida edim. Lekin ne yol ile yahşırak hizmet etmek olur mokin, deb fikr ve endişe kılmakda edim. Emdi bildim ki Türkistan Müsülmanları, heç bir nersege öz tilleride yazılmış bir gazete gibi muhtaç emes ekenler. (...) Meni arzum gazete neşridin öz menfaatim olmay, yalğuz milletimge kolımdın kelgeniçe hizmet etmeddür.”⁷²

Tüccar, Türkistanlı Müslümanlar için her türlü faydalı makale ve haberleri neşretme, Türkistanlıları dünyada yaşanan olaylardan haberdar etme, tüccarlar nazarda tutularak onları çeşitli şehirlerdeki mal ve eşyaların fiyatları konusunda bilgilendirme gibi amaçları göz önünde tutar. Yine gazetenin 1. Sayısında yer alan “Russiya devletinin dostı ve tarafçısıdır.” ifadesi onun siyasi bakış açısı hakkında da bilgi verse de bununla ilgili olarak 2. Sayıda “Terakki, hükümetge hiyli namünasib sözlerni yazgan edi... Bila-hir hükümet tarafıdın zabt kılınıp, naşiri bu memleketlerdin ihraç bolundu. Çünki her nimerse öz haddiden tecavüz kılsa, elbette, anga zevali hulul kı-lur. (...) Bul hükümet hemmeğa ma’lum, nihayetde kette hükümet ve bir zor kette devlettür.”⁷³ denilerek kendilerinin takip ettiği yayın politikasının hem gerekliliği hem de durumu okuyucunun dikkatine sunulur.”

Türkistan’daki okullar hakkında da düşünce ve değerlendirmelerin okuyucularla paylaşıldığı “Sebeb-i Tertib” makalesinde usul-i savtiye mekteplerine ilginin 1319-1320⁷⁴ yıllarında başladığı dile getirilir. Türkistanlı öğretmenlerin bu işe büyük bir hevesle dâhil oldukları ancak bu işin uzun sürmediği dile getirilerek bunun sebepleri üzerinde durulur. Bu konuda işlerin düzene girmesi ve öğretmenlere yardımcı olmak amacıyla kitapların yazılmasının gerekliliğinden ve makale yazarının teşebbüsünden bahsedilir:

“... gayretlik muallimlerimizning hareketleri uzakka barmadı. Tezden bu usulni terk etib, eski usullerini faydalık tapıb anga rücu’ etdiler. (...) Muallimlarning bu rücu’lariga sebep, evvela, usul-i savtiyening neden ibaret ekenin bilmegenleri, saniyen, Türkistan şive-i Türkiyesi ile tertib etilmiş usul-i cedide kitabçelerine malik olmağanları oldı.”⁷⁵

Hokandlık imzasıyla yayımlanan “Gazet Nedür?” başlıklı makalede genel anlamda bu gazetenin niçin çıkarıldığı, onda hangi konular üzerinde durulduğu hakkında bilgiler verilir. Gazetenin halkı bilgilendirme amacıyla dünyanın her yerinde verimli bir şekilde kullanılan araç olduğu, halkın hayatındaki onun gelişme ve ilerlemesini engelleyen hususların buradan açık bir şekilde anlatılabileceği ifade edilir; ayrıca bazı terimlerin izahı yapılır;

⁷² “Matbuat Âlemi...”, s. 1.

⁷³ Boybo’ta Do’sqorayev, *O’zbekiston Jurnalistikasi...*, s. 136.

⁷⁴ Miladi 1901-1902 yılları.

⁷⁵ “Sebeb-i Tertib”, *Tüccar Gazetesi*, 9 Oktyabr 1907, 8, s. 3-4.

coğrafya, dünya, yeryüzü gibi çeşitli konularda bilgi verilerek bunların okuyunun günlük hayatıyla ilişkisi üzerinde durulur.⁷⁶

Gazetenin müşterisinin azalması üzerine bu konudaki düşüncelerini ve *Tüccar Gazetesi*'nin istikbaliyle ilgili değerlendirmelerini "Müslümanların Gazeteden Savunuvı" makalesinde ortaya koyan A. H. Hokandî, burada Müslümanların henüz matbuatın önemini idrak etmediğini, bu nedenle de ona gereken itibarı göstermediğini, yayımlanan gazetelerin de çeşitli sebeplerle kapandığını dile getirir:

"Bularning toktaluşlarının hem her hil sebepleri bor. (...) Ba'zı birleri ahalinin kim ekenliklerini bilmey, ma'kul söz taba almasdan, kandağ bolmağan safsatalar ile gazete roylarını⁷⁷ tolğazub gazethanları savıtdılar, ba'zı birlerinin 'hayrü'l- umur-ı avsatuha' fermanı yâdıga kelmey, muharebe zamanı ile sulh zamanın tefrika kıla almay ikki vaktning birbirige müşabe⁷⁸ emes fermanları çıkarub tatbik kılurğa yaki tamam icra kılurğa hareket kılub ifrat tarafın yol tutkanları uçun 'el- hükmi limen galeb⁷⁹ deb hükümet me'murları tarafıdın toktalurğa mecbur oldular, ba'zı birleri müşteriyning azlıkıdan haracatnı köterüşke özlerinin iktidarı yoklığıdan toktalub kaldılar. (...) Gazetçi muharrirler... Gazetelerini batamam safsata gebler ile tolğazub, ulema bar mu, evliya bar mu, eşan bar mu, her birlerini kabahat elfazlar ile seb kılurğa namus kılmay, cesaret kıldılar. Ba'zı birleri gazetelerini fakat uruş- telef ve birbiriden külmek ve refikleri ile dad aluşmak, ehl-i İslam arasığa nifak saluv ve 'İttifak-ı Müslimin arkasından yürüvçi hadimü'l- milletlerni yâdıga kelğan sözler ile istihza kılub kebi meslekni tutuvğa başladılar, ba'zı birleri edeb nime, hâyâ nime, insaf nime, bu sözlerini ıstılahda yokluğunu isbat kılurğa, urub, ayak astığa taşlab basiretsiz bardılar. Muna, gazitening sahifeleride şundağ yok-bar, bolmağan safsatalar tolğazğanlarıdan gazet okuğuvçılarını gazet okuvdan savıtub, aldırmaı koydılar!.." ⁸⁰

Tüccar, yayımlandığı süreç boyunca Rus hükûmetiyle arasını iyi tutmuştur. Bu sebeple hükûmet tarafından kapatılmamış aksine müşterisinin azlığı sebebiyle yayımını sonlandırmaya mecbur kalmıştır. Gazetenin siyasi bakış açısı ve takip ettiği politika her ne kadar böyle olsa da ceditçiler bu gazeteyi, kendileri için bir minber mahiyetinde kullanma gayreti içinde olmuşlardır. Sahibinin takip ettiği yayın politikası esasında gazetede, eğitim ve öğretimle ilmin önemi üzerinde duran çeşitli makaleler yayımlanmıştır. Gazetede ayrıca toplumsal, ilmî, eğitim ve öğretim, manevi ve ahlaki konulu makalelerle birlikte Türkistan Askerî Valisinin fermanları, Türkistanlı tüccarların çeşitli vesilelerle ödüllendirilmesine dair resmî haber metinleri, bölgesel haberler, dış haberler, idareye okuyucuların gönderdiği mektuplar

76 Hokandlık, "Filyeton: Gazet Nedür?", *Tüccar Gazetesi*, 11 Noyabr 1907, 11, s. 2-3.

77 Sayfalarını.

78 Benzeyen.

79 Galibin hükmü üstündür.

80 A. H. Hokandî, "Müslümanların Gazeteden Savunuvı", *Tüccar Gazetesi*, 7 Dekabr 1907, 14, s. 1-2.

ve idarenin bunlara verdiği cevaplar, fiyeton başlığı altında çeşitli metinler yayımlanmıştır. 36 sayı yayımlanan gazete, müşteri azlığı sebep gösterilerek 7.12.1907 tarihinde kapanmıştır.

Sonuç

Türkistan'da takip edilen müstemlekeci siyaset, bu coğrafyada yaşayanların kültüründe, millî tefekküründe, örf ve âdetlerinde, hayat tarzında ciddi değişimler meydana getirmiştir. Yaşadıkları dönemin gerek idari gerekse sosyal şartlarına rağmen Türkistanlılar, varlıklarının temel hususiyetleri olan benliklerini, millî değerlerini, maneviyatlarını ve kültürlerini muhafaza etmişlerdir. Onlar bu süreçte bilhassa hürriyete, terakkiye ve istiklale olan ezeli düşkünlüklerini hiç kaybetmemişlerdir. XIX. yüzyılın sonları ile XX. asrın ilk çeyreğinde dünyada bilim ve teknikte, medeni hayatta ve edebî tefekkürde ortaya çıkan yenilikler Türkistan'a da ulaşmış; Merkezî Asya, Kırım ve Volga boylarında şekillenen, yeni usuldeki eğitim öğretimin yaygınlaşmasına hizmet eden, demokratik gelişme için mücadele eden "cedit" düşüncesini meydana getirmiştir. Bu düşünce Özbekler arasında da millî uyanışı ve özünü/benliğini anlama devrini başlatmıştır.

Türkistan'ın genelinde olduğu gibi Özbekler arasında da ceditçi düşünce ve gayelerin şekillenmesinde, yayılmasında ve millî uyanış hareketinin vücuda gelmesinde matbuat önemli rol üstlenmiştir. Cedit düşüncesinin ve ceditçi gayelerin savunucuları ve temsilcilerinden A. Avlanî, A. Mahmudov, A. Bektemirov, İ. Abidî, K. Said Ozimbayev, M. Behbûdî, M. Abdürreşithanov, U. Esedullahhocayev vd.lerinin neşrettiği Aziya, Hurşit, Hürriyet, Kengeş, Sâdâ-yı Türkistan, Şûrâ-yı İslam, Şühret, Terakki, Turan, Tüccar, Türk Sözi, Uluğ Türkistan vd. süreli yayınlarda eğitim, din, millet ve vatan konularında dile getirdikleri fikirleriyle millî uyanışa, benliğini tanıma ve anlamaya, azatlık hareketinin güçlenmesine, cedit düşüncesinin ve hareketinin belirli bir mahiyete ulaşmasına hizmet ederler.

Ceditçilerin kitap, gazete ve dergi faaliyetleri oldukça sıkıntılı geçer. Türkistan'daki Cedit Hareketi'nin aktif temsilcilerinin teşebbüsleriyle ortaya çıkan ve onların yazılarıyla varlıklarını devam ettiren gazete ve dergiler, Rus idaresince ciddi takibe alınır. Ceditçiler, neşrettikleri gazete ve dergiler yüzünden karşılıklarına çıkan sıkıntılara itibar etmeden millî şuurlu, millî dil, millî edebiyat ve millî gazeteciliği şekillendirmede oldukça fedakârca ama bir o kadar da verimli çalışırlar.

Rus istilası sebebiyle Türkistan'da tezahür eden Avrupa'yı taklit etme cereyanı sebebiyle milliyetini kaybetme korkusu güçlüydü. Bu konuda gereken tedbirlerin alınmaması durumunda toplumu yenileştirme cereyanının Avrupalılaştırma -daha doğrusu Ruslaştırma- cereyanına dönüşmesi mümkündü. Bu durumun farkında olan Özbek Ceditçileri, edebiyatın toplumu bilgilendirme, eğitme ve yönlendirmedeki rolünden yararlandılar. Çünkü bu dönemdeki neslin görüşleri, dünyaya bakış açıları ve fikirleri yeniden şekillenir; toplum, millî şuuru idrak eder. Edebiyatın, milletin ihtiyaçlarını devrin

görsel

Akademik
Bakış

71

Cilt 18
Sayı 36
Yaz 2025

talepleri noktayınazarından görüp tekrar değerlendirmeye çalışması, 1905 yılından sonra görülmeye başlandı.

Özbek Ceditçilerinin gayret ve teşebbüsleri çerçevesinde Taşkent, Buhara, Semerkant ve Hokant'ta gazete ve dergi işlerinin tesisi ve gelişmesi dikkat çeker. Ceditler, kendi tesir dairelerindeki matbuatın teşkil edilmeye başlandığı ilk günlerden itibaren gazete ve dergileri, âdeta gayelerini halka duyurup anlatacakları, halkın bunları öğrenip benimsemesi için kullanacakları bir minbere dönüştürürler. Bu düşüncelerden yola çıkarak onlar yayımladıkları gazete ve dergilerden; mektep ve medreseleri ıslah etme, eskimiş ve değerini yitirmiş örf ve âdetlerle mücadele etme, modern biliminin esaslarının öğrenilmesinin gerekliliğini halka idrak ettirme, halkın şuurlanmasının sağlanma ve çağdaş bir medeniyetin tesisi için çalışma, müstemlekeci mantığa karşı nefret uyandırma ve bununla mücadele ruhunu oluşturma; istiklalin anlamını, gerekliliğini ve bu uğurda yapılması gerekenleri anlatma amacıyla faydalanırlar.

Türkistan Ceditçileri için gazete hem ilerlemenin bir işareti hem de bilgiyi yaymanın aracıdır. Onlar gazetenin ihtiva ettiği anlamı ve amacı, farklı şekillerde yorumladılar. Öyle ki onlar gazetecilik hayatlarının en başında itibaren gazeteyi, toplumun “hastalıklarını” tedavi eden bir doktorla aynı görmüş; zaman içerisinde de toplumun eksikliklerini tenkit ettikleri için hakikaten de “toplumun yol göstericileri” hâline gelmişlerdir.

Türkistan Ceditçilerinin 1906-1908 yılları arasında neşrettikleri Hürşit, Terakki, Şühret, Aziya ve Tüccar gazeteleri kısa süre içerisinde Türkistan Ceditçilerini millî ve dinî farkındalık yolunda ilerleyen bir güç olarak göstermeyi başardı. Türkistan'da matbuatın ortaya çıkması Rus Çarlığının diğer bölgelerine göre çok daha geç olmasına rağmen yine de halkın bazı kesimlerinin hayata bakışını, dünya görüşünü ve yaşam biçimini değiştirmeye yardımcı olmuştur.

Çarlık hükûmetinin Kasım 1905'de ilan ettiği basın yasası, çeşitli özgürlükler verse de sansürün basına yönelik tutumunda bir değişiklik yapmamış; süreli yayınların yazı işleri yetkilileriyle diğer çalışanlarına kısıtlı bir hürriyet tanımıştır. Durum böyle olsa da hükûmetin nezdinde bu kişiler, yayımladıkları metinler için yasal olarak sorumlulardı. Sonuç olarak hükûmetin bu tutumu, 1906-1908'da Türkistan'ın henüz doğmakta olan millî matbuatın gelişmesini engellemiştir.

Kaynaklar

- “Matbuat Âlemi Yaki Sebeb-i Tesis-i Gazete-i ‘Tüccar’”, *Tüccar Gazetesi*, 21 Avgust 1907, 1, s. 1.
 “Sebeb-i Tertib”, *Tüccar Gazetesi*, 9 Oktyabr 1907, 8, s. 3-4.
 “Şühret” [Gazete Başlığı], *Şühret Gazetesi*, 1 Dekabr 1907, 1, s. 1.
 “Taşkend 12 nci Avgust”, *Terakki Gazetesi*, 12 Avgust 1906, 17, 1.
 “Taşkend, 21 Sentyabr”, *Hurşid Gazetesi*, 21 Sentabr 1906, 3, s. 1-2.

- “Taşkent 9 nçı Avgust (Me’murlar)”, *Terakki Gazetesi*, 9 Avgust 1906, 16, s. 1-2.
- A. H. Hokandî, “Müsülmanlarning Gazeteden Savunıvı”, *Tüccar Gazetesi*, 7 Dekabr 1907, 14, s. 1-2.
- ABDIRASHIDOV Zaynabidin - Nodira Egamqulova, “Turkistonda Milliy Matbuotning Shakllanishi”, *Borar Yo’ling Turkistondir...*, Akademnashr, Toshkent 2022.
- ABDIRASHIDOV Zaynabidin, *İsmail Gaspiralı ve XX. Yüzyılın Başlarında Türkistan (Temaslar - İlişkiler - Tesir)*, Selenge, İstanbul 2022.
- ABDIRASHIDOV Zaynabidin, *Türkistan Ceditçiliği Yazıları*, Sonçağ, Ankara 2024.
- ABDUAZİZOVA N. A., *O’zbekistan Jurnalistikasi Tarihi*, Fan, Toshkent, 2009.
- ABDUAZİZOVA N. A., *Turkiston Matbuoti Tarixi (1870 – 1917)*, Akademiya, Toshkent 2000.
- Abdulla Avloniy, “Burung’i O’zbek Matbuatining Tarixi”, *Turkiston Gazetasi*, 14 İyun 1924, s. 4.
- Abdulla Avloniy, *Tanlangan Asarlar-I*, Ma’naviyot, Toshkent 1998.
- BENNİGSEN Alexandre - Chantal Lemercier-Quelquejay, *La Presse et le Mouvement National Chez Les Musulmans de Russie Avant 1920*, Paris, 1964.
- DERVİŞ Leyla, “Turkestanskiye Vedomosti Gazetesi’nin Türkistan Tarihi Kaynağı Olarak Önemi”, *SUTAD*, Ağustos 2020, 49, s. 359-379.
- DO’SŲORAYEV Boybo’ta, *O’zbekiston Jurnalistikasi Tarihi-I*, G’afur G’ulom, Toshkent 2009.
- Fansurullahbek, “Taşkend, 14 Sentyabr”, *Hurşid Gazetesi*, 14 Sentyabr 1906, 2, s. 1.
- GASPIRALI İsmail, *Seçilmiş Eserleri 4 Eğitim Yazıları: (Usûl-i Cedit Eğitim Hakkındaki Yazıları, Eserleri)*, Haz. Y. Akpınar, Ötügen, İstanbul, 2017.
- HAYİT Baymirza, *Türkistan Rusya ile Çin Arasında*, çev. Abdulkadir Sadak, Otağ, Ankara 1975.
- Hokandlık, “Filyeton: Gazet Nedür?”, *Tüccar Gazetesi*, 11 Noyabr 1907, 11, s. 2-3.
- İdareden, “Hurşid”, *Hurşid Gazetesi*, 6 Sentyabr 1906, 1, s. 1.
- İdareden, “Sebeb-i Tulu’-ı ‘Hurşid’”, *Hurşid Gazetesi*, 14 Sentyabr 1906, 2, s. 1.
- İsmail Abidî, “Gazetemiz Terakki”, *Terakki Gazetesi*, 27 İyun 1906, 1, s.4.
- İsmail Abidî, “Taşkend, 14 İyun”, *Terakki Gazetesi*, 27 İyun 1906, 1, s.1.
- JALOLOV A. - X. O’zganboev, *O’zbek Ma’rifatparvarlik Adabiyotining Taraqqiyotida Vaqtli Matbuotning Roli*, Fan, Toshkent 1993.
- KHALİD Adeeb, *The Politics of Muslim Cultural Reform: Jadidism in Central Asia (Comparative Studies on Muslim Societies)*, University of California Press, California 1999.
- KOÇAR Çağatay, *Türkistan ile İlgili Makaleler*, Kültür Bakanlığı, Ankara 1991.
- M[ünevverkârî] A[bdürreşidhanov], “Hurşid Müşterilerine Açık Mektub”, *Şühret Gazetesi*, 6 Sentyabr 1906, 1, s. 2.
- MA’RUFOV Z. M. vd., *O’zbek Tilining Izohli Lug’ati-II*, “Rus Tili” Nashriyoti, Moskva 1981.
- MUSTAFAYEV É. M. vd., *Büyük Rusça-Türkçe Sözlük*, Multilingual, İstanbul 1996.
- NISHONOVA G. U., *O’zbek Publistsistikasining Shakllanishi Hamda Rivojlanishida “Oyna” Jurnalining O’rni va Ahamiyati*, Sharq, Toshkent 2008.
- PAKSOY Hasan Bülent, *Alpamysh: Central Asian Identity under Russian Rule*, AACAR, Hartford, 1989.
- QOSIMOV Begali, *Milliy Uyg’onish: Jasorat, Ma’rifat, Fidoyilik*, Ma’naviyat, Toshkent 2002.
- SHAMSUTDINOV R. - X. Mo’minov, *O’zbekiston Tarixi*, Akademnashr, Toshkent 2019.

SHUKUROV N. N. vd., *Adabiyotshunoslikka Kirish*, O'qituvchi, Toshkent 1979.

SMİRNİTSKIY A. İ. vd., *Rusko-Angliyskiy Slovar*, "Russkiy Yazık", Moskva 1992.

SOMUNCUOĞLU Bekir Tümen, Türkistan'da Eğitim (1865-1917) ve Çarlık Rusya'sının Sosyo-politik Açından Eğitime Yaklaşımı, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2006, s. 388 (Yayımlanmamış Doktora Tezi).

SUNDET BAYEVA Sandugash, "The Newspaper 'Turkestanskije Vedomosti' and The Beginning of The Development of The History of The Press in Central Asia", *Bilgi*, Winter 2018/Number 84, s. 1-21.

TOGAN A. Zeki Velidi, *Bugünkü Türkili (Türkistan) ve Yakın Tarihi*, Enderun, İstanbul 1981.

TOKTAMIŞOĞLU Abdülvahap O., "Türk Gazeteciliği", *Yaş Türkistan'dan Seçilmiş Makaleler*, (Ed. T. Duran), Ayaz Tahir Türkistan Vakfı, İstanbul 2006, s. 262.

TÜRKYILMAZ Selçuk, *İsmail Gaspıralı ve Rusya Türklerinde Millî Uyanış*, Ketebe, İstanbul 2018.

YELOK Veli Savaş - Zaynabidin Abdirashidov, *Özbek Cedit Matbuatının Oluşum Sürecinde Sâdâ-yı Türkistan Gazetesi'nin Yeri ve Muhtevasının İncelenmesi*, Sonçağ, Ankara 2023.

YELOK Veli Savaş, "Özbek Cedit Matbuatı", *Uluslararası Eğitim Bilimleri ve Sosyal Bilimler Kongresi Bildiriler Kitabı-III*, (Ed. Y. Yeşil, S. Yıldırım), 7-8 Aralık 2018, s. 843.

YELOK Veli Savaş, *Modern Özbek Edebiyatında Hikâye (1900-1930 Yılları Arası)*, Sonçağ, Ankara 2019.

YOQUBOV Islomjon, *Milliy Uyg'onish Davri O'zbek Nasri*, Fan va Tehnologiya, Toshkent 2012.

Ziya Said, "O'zbek Vaqtli Matbuati Tarixiga Materiallar", *Tanlagan Asarlar*, G'afur G'ulom, Toshkent 1974.

Ziya Said, *Özbek Vaktli Matbuati Tarihige Matiriyallar*, Özbekistan Devlet, Taşkent-Semer kant 1870 (1927).

Extended Abstract

The Uzbek Jadid Movement held sway among intellectuals and the broader populace until the Bolshevik Revolution of 1917 ushered in a new state order. Far more than an educational reform, this movement rippled through cultural, political, and social spheres. "Jadidism", a term denoting an embrace of the new, came to embody fresh ideas, new voices, and an emerging generation in Turkestan's history. Born in the 1880s among Turkic elites under Tsarist rule, it blossomed into the early 20th century, marking itself as a pivotal chapter of its time. It thrived particularly in the Caucasus and Volga regions, championing culture, education, legal progress, and national independence.

Spanning 1885 to 1938, the movement's influence in Turkestan was both direct and subtle. Its advocates wielded the printing press and newspapers with finesse to disseminate their vision. Journalism in Turkestan took root in 1870 under Tsarist initiative, though it largely served colonial ends. Compared to Europe and much of Asia, the region's press emerged late, taking shape in the 1860s with the arrival of colonial powers and expanding gradually. The earliest periodicals, Turkestanskiye Vedomosti and Turkistan Vilayetining Gazeti, launched in Tashkent in 1870 and persisted until 1917.

A national press began to stir after 1905, spurred by Tsar Nicholas II's manifesto on free speech and conscience. Newspapers and journals sprang up in quick succession, and the Jadids seized this moment to rouse the people and rekindle national awareness. The 1905-1907 Russian Revolution fueled this surge, with Uzbek-language publications on social, political, and literary

themes appearing in Tashkent, Samarkand, Khokand, and Bukhara.

Education reform lay at the heart of Jadid publications. They decried Turkestan's schooling as woefully outdated -students left after years barely literate, steeped in obsolete religious notions. Madrassas fared little better. These writings often lamented the people's ignorance, spotlighting wasteful habits, idleness, and begging, while proposing remedies for societal ills. They also pressed for girls' education and women's roles in economic and social life.

The intellectuals behind Turkestan's first newspapers sought to enlighten and uplift through their pages. Their words oscillated between fervor and caution, but always aimed to spark change. The printing press, books, and periodicals became their mightiest tools. Figures like İsmail Abidi, Mahmudkhodja Behbudi, Munaverkari Abdurreshitkhanov, and Abdullah Avlani shaped the Uzbek press, striving to forge a medium that would inform and elevate their people.

This piece explores the essence of the Uzbek Jadid Movement, the rise of print media in Turkestan, and the forging of its Jadid press. It reflects on the movement's aspirations and the trailblazing newspapers -Hurşit, Terakki, Şühret, Aziya, and Tüccar- that carried its torch. In an era of stagnation, the Jadids lit a path toward renewal, leaving an indelible mark on Turkestan's soul.

Gaz

Akademik
Bakış

75

Cilt 18
Sayı 36
Yaz 2025

Ek 4: Tüccar Gazetesi'nin 7. sayısının ilk sayfası

تجّار

۷ نچى نومو (ههشتمه كون) № 7

Tashkent, Redaktsiya "TODJAR", Peterburgskaya, sob. dom.

گزيٲ بهاسى

برل ليك ... ل سوم ... تين
آتى آليك ۳ ... سوم ... تين
اوج آليك ۱۰ ... سوم ... تين
برو ليك ... سوم ... تين
برو ليك ... سوم ... تين
برو ليك ... سوم ... تين

اعلام نامه لار بهاسى

گزيٲ تاشكند زى علمى مەسئەلەدە سەئىرە
لە تىن ۲ خەبەر مەسئەلەدە
دەم باشلايدورغان اعلان لار
مەزكۇر خەبەر ارزان قىلدور

گزيٲ تەرجىمە مەلۇماتى

گزيٲ تەرجىمە مەلۇماتى
تەرجىمە مەلۇماتى
تەرجىمە مەلۇماتى
تەرجىمە مەلۇماتى
تەرجىمە مەلۇماتى
تەرجىمە مەلۇماتى

تەرجىمە مەلۇماتى

تەرجىمە مەلۇماتى
تەرجىمە مەلۇماتى
تەرجىمە مەلۇماتى
تەرجىمە مەلۇماتى
تەرجىمە مەلۇماتى
تەرجىمە مەلۇماتى

اداره ئېلپونى ۲۵۲ نچى رەقەد

۷ نچى نومو (ههشتمه كون) № 7

اداره ئېلپونى ۲۵۲ نچى رەقەد

۸ نچى رمضان ل ۱۲ نچى سەھىرى ۱۹۰۷ نچى اوكتابر ۱۹۰۷ نچى سەھىرى

اول جناب اعلیٰ حضرت امیر بخارا سید عبدالحق خان دینا شہزادین عزمت ایلاپ اوشو سینتار ایی نیک لیتین کونیدہ چکچورون صامت لد صحت و سلامت تاشکند شہر قلیب جناب کینرال کویرناتوری اولار یە توفیق اول بلد درخ لیکدہ کہممان ولیپ اول چکچہ استراحت ایلاپ وایزە می کونی ۷ نچى سینتار پەردہ کونورزی صامت لد تاشکند شہزادین کریمنہ شہر قلیب عزمت ایلاپ جنواب کیندلار

اول ذات منور حضرت خیرہ خانى جدریم بادار خان جنابلاری متوفی کینرال آدیواتانت فون کاروفان جنابلاریه شان تاش بنا قلیب اچون خلق دین هدیه بل لار یە دورغان کینیت نه اوز ناملاردین ۱۰ مینک ۵۰۷۲ سوم ولجهد فرزندار جندلاری میدا سقدار تورە جنابلاری ناملاردین ۵۰۷۲ سوم جمع م مینک سوم بل یاریدورلار

اچون اوشو یلدە ۱۸ نچى مارندە ۱۱ نچى رقبلیک فرمایش وریکارلار وم ۱۲ نچى یولندە ۱۱ نچى یولندە جاری بولگان فرمایشلار اوز قوت لاریدە ماقلازین تورموللار دیپ درخاوانی مینستیرستوا لایزایی روسیه فی مغرب و جنوب طراندیغی روسیه دینی دین غیری دین دینی قترالار نیک پالەلاری اوز قوتلار خصوصیدە کیمیه لاری اوزگان ۱۹۰۷ نچى یلدە ۱۳ نچى مارندە مستحکم قیلگان قاعدەلاری نیکی فرمالیغی خصوصیدە علی حدە کیمیه نین قیلونوب مذکور کیمیه دە برنیجه داخله مینستیرستوا مین چیلانلار وم جودی دین اسلامدە یولغان مسلمانلاردین هم برنیجه مستدیباری چیلانلاری مذکور نین قیلگان کیمیه کا حاشر ولماق لیغی اچون مذکور کیمیه کا حاشر ولماق لیغی اچون لاری ترکستان مضافاتی مسلمانیه قترالاری طراندورن تاشکند شہزادین کوکچە ۱۵۰۵ نچى قاضی می ملا ابراهیم ییلا یوف بیک اولغینی مایلا بدورلار مذکور ابراهیم بیک روسیه نلیغی بختی ییلادر مذکور ملا ابراهیم بیک قاضی ۹ نچى سینتار پەردە پیتروغە روانه بولیدلار (س آ)

اوشو سینتار آتی اولدە تاشکند شہر قلیب پیتروغ شہزادە تورادان راپونیه شلکلی واونشی کینتار مایور اوچامه آکی افراندیلاری بران قلیب کینتار لار اول آدم لار راپونیه شلکلی دین قشیت پیتروغ شہر قلیب قراب ادوب بارا اتقان ایگان لار

اوشو ایام لاردە تاشکند شہزادە تاشکند ۱۷۰۵ مینک نفر آدم بار ایگان وم تاشکند شہزادە نک - جابینی مساحتی تاشکند ۷۷۰۰ متر مربع ایگان (پیتروغ شہزادە نک - جابینی مساحتی ۵۰۰۰ متر مربع ایگان)

تاشکند شہزادە کوکچە بول لاری جینی اوزونلیغی اوشو سکوللاردە تاشکند ۷۰۰ متر مربع ایگان ایدیلدە مذکور کوکچە بول لاری اوزونلیغی لاری تا ۵۰ متر بچە بولگوزوب کوکچە بول لاری ۸۰ متر بولان بورگوزوب تا مدت ۱۵ متر بچە بوللایقان ولوب مذکور کوکچە بول لاری بورگوزوب تورغان کتہ حرکت تاشکند درمہ خانە می بران شرا نامە قلیشیدور ۱۵ متر سە تام بولغاندین کین کوکچە بول لاری تاشکند ۱۰ میلیون سوم لیق اسکەلەر شہر قایدە سە قالدورغان ولیدور و سوتین باغشە لاری ۱۵ متر سە بولیدە اول شرکت شہر قایدە سە بیلغ ۱۰ میلیون ۷۰۰۰ مینک سوم بل تولایق بولیدور اوشو بنگ شرا نامە بختی لاب بل ملاحظه قلیب کوکچہ اچون تاشکند درمہ خانە می جابینی علی حدە برکیسە نین بولوب اول قشیتیه سە مسلمانیه غلاملاریدین

Akademik Bakış
79
Cilt 18
Sayı 36
Yaz 2025

Is (Successful) Securitization Possible for Climate Change?

İklim Değişikliği İçin (Başarılı) Güvenlikleştirme Mümkün mü?

Osman Nuri BEYHAN* - Mehmet Seyfettin EROL**

Abstract

Especially with the end of the Cold War, the scope of security studies, which has an important place in the field of international relations, has started to "broaden" and "deepen" beyond the conventional boundaries and research areas of classical security theory such as state security, military security, and conflict prevention. In this context, the Copenhagen School is one of the important approaches that offers a different perspective to security studies with its "sectoral security approach", "regional security complex" and "securitization" theories. The Copenhagen School's "securitization" theory has provided an appropriate framework for addressing the issues of "environment" and "climate change", which have been on the agenda of security studies since the last quarter of the 20th century, from a security perspective. However, the negative perspective of the Copenhagen School theorists on the securitization of climate change due to the extraordinary and even military measures that may be taken if the issue of climate change is securitized has been met with caution and criticism by many theorists who have addressed the issue. In light of these criticisms and the developments in the field of climate change in the last quarter century, this study focuses on the question of whether it is possible to approach the securitization of climate change from a different perspective.

Key Words: Climate change, Copenhagen School, Securitization, Speech-act, De-securitization.

Öz

Özellikle Soğuk Savaş Döneminin sona ermesiyle birlikte, uluslararası ilişkiler alanında önemli bir yer tutan güvenlik çalışmalarının kapsamı, klasik güvenlik teorisinin devletin güvenliği, askeri güvenlik, çatışmaların önlenmesi gibi alışlagelmiş sınırlarını ve araştırma alanlarını aşarak, çok daha farklı konuları içerisine alacak şekilde "genişlemeye" ve "derinleşmeye" başlamıştır. Bu kapsamda, "sektörel güvenlik yaklaşımı", "bölgesel güvenlik kompleksi" ve "güvenlikleştirme" teorileri ile güvenlik çalışmalarına farklı bir bakış açısı sunan önemli yaklaşımlardan birisi de Kopenhag Okulu'dur. Kopenhag Okulu'nun "güvenlikleştirme" teorisi, özellikle 20. Yüzyılın son çeyreğinden itibaren güvenlik çalışmalarının dikkat çeken gündem maddelerinden birisi olan "çevre" ve "iklim değişikliği" konularının güvenlik açısından ele alınması için uygun bir çerçeve sunmuştur. Bununla birlikte, Kopenhag Okulu teorisyenlerinin, iklim değişikliği konusunun güvenlikleştirilmesi halinde alınması muhtemel olağanüstü ve hatta askeri önlemlere kadar varabilecek tedbirler nedeniyle bu güvenlikleştirmeye olumsuz yaklaşan bakış açısı, konuyu ele alan birçok teorisyen tarafından da ihtiyatla karşılanmış ve eleştirilere maruz kalmıştır. İşte bu çalışma,

gav

Akademik
Bakış
81
Cilt 18
Sayı 36
Yaz 2025

Makale Geliş Tarihi: 21.11.2024. Makale Kabul Tarihi: 11.04.2025.

Araştırma Makalesi / Künye: BEYHAN, Osman Nuri, EROL, Mehmet Seyfettin. "Is (Successful) Securitization Possible for Climate Change?". Gazi Akademik Bakış Dergisi (GABD), 18/36, (Haziran 2025): s. 81-105. DOI:10.19060/gav.1717398

* PhD Student, Ankara Hacı Bayram Veli University, Institute of Graduate Studies, E-mail: onuribeyhan@gmail.com ORCID: 0009-0002-8562-9280.

** Prof. Dr., Ankara Hacı Bayram Veli University, Department of International Relations, E-mail: mehmet.erol@hbv.edu.tr ORCID: 0000-0001-9175-3742.

söz konusu eleştirilerin ve son çeyrek asırda iklim değişikliği alanında meydana gelen gelişmelerin ışığında, iklim değişikliğinin güvenlikleştirilmesi olgu-suna farklı bir bakış açısıyla yaklaşmanın mümkün olup olamayacağı sorusunun yanıtına odaklanmaktadır.

Anahtar Sözcükler: İklim değişikliği, Kopenhag Okulu, Güvenlikleştirme, Söz-e-dim, Güvenlik dışlaştırma.

Introduction

The entry of environmental problems into the international security agenda coincides with the post-Cold War period. While military threats have relatively decreased compared to the Cold War period, the scope of “security studies”, which constitutes an important part of the international relations literature, has undergone major changes by “broadening” and “deepening” to include threats in a wide range of non-military sectors. The intensity and breadth of these changes have reached such a point that some security scholars now characterize them as reflections of a “new security environment” based on new rules, actors and threats.

In the post-Cold War era, one of the main areas of interest in the field of security studies has been environmental security and its subfield of “climate security”. Environmental problems, one of the topics at the heart of the debates since the last quarter of the twentieth century, was considered as low politics in the traditional security understanding, but with the changing security understanding, it has managed to become one of the high politics issues.

Climate security deals with the identification of threat areas such as the increase in the number of disasters such as droughts, floods, hurricanes, etc., the decrease in food security, the emergence of water shortages and the increase in competition and tensions related to water, and the flooding of national lands due to sea level rise, which are the consequences of climate change caused by natural or human-made (anthropogenic) causes and the efforts to securitize these areas by producing policies for the specified problem areas. The literature examines climate security in terms of national, human (individual), international and ecological security dimensions.

In this paper, firstly, description of the concept of climate change will be discussed together with its causes and consequences; then, from the perspective of the “Copenhagen School” security approach, which constitutes one of the most influential theoretical perspectives of the new security environment, the issue of “securitization” of the concept of climate change will be discussed and examined in the context of the debates on the subject, especially in international and regional organizations, and the policies and strategies produced by these organizations.

In the last part of the paper, different views and approaches will be discussed regarding the attempts to “securitize climate change” on the basis

of Copenhagen School's perspective. It is important to evaluate the term "securitization" of the climate change based on the Copenhagen School's perspective due to the fact that securitization is one of the three main pillars of the said School's security perspective. Furthermore, securitization of climate change is not considered positively by the theorists of the Copenhagen School due to the fact that "securitization" involves the possibility of urgent and extraordinary decisions and measures that can lead to military interventions in extraordinary and emergency situations by means of procedures that cannot be reconciled with democratic institutions and rules. In that sense, criticisms from both the Copenhagen School itself and the scholars with different perspectives such as the Paris School will be discussed, and in the context of those views, it will be tried to develop a different perspective on how the concepts of "success" and "failure" should be interpreted in the securitization of climate change.

What is Climate Change?

By definition, "climate" is known as the average of weather phenomena such as wind, temperature, air pressure, precipitation and humidity observed in a place for a certain period of time. Climate reflects the average of weather events occurring in a certain part or all of the earth in a certain period of time and may directly or indirectly affect the living conditions of all living things on the earth.¹

Climate change, which is becoming increasingly important at the international level, is defined by the United Nations Intergovernmental Panel on Climate Change (IPCC)² as follows: "Changes in climate conditions that can be characterized (e.g., using statistical tests) by changes in climate conditions, averages and/or variables, and that persist over a long period of time (typically decades or longer)."³

Climate change can be resulted from natural internal processes or external forcings, or from permanent anthropogenic changes in the composition of the atmosphere or land use.⁴ According to this definition, a situation in which statistically climate/weather changes or continuity differ from the

görsel

Akademik
Bakış

83

Cilt 18
Sayı 36
Yaz 2025

1 Ayten Cesur, "Küresel Isınma ve İklim Değişiklikleri", *MTA Doğal Kaynaklar ve Ekonomi Bülteni*, No: 19, 2015, p.17.

2 The Intergovernmental Panel on Climate Change (IPCC) is the United Nations' body for assessing the science related to climate change. IPPCC has been created in 1988 by the World Meteorological Organization (WMO) and the United Nations Environment Programme (UNEP). The objective of the IPCC is to provide governments at all levels with scientific information that they can use to develop climate policies. IPCC reports are also a key input into international climate change negotiations. For further information, please visit: <https://www.ipcc.ch/about/>.

3 United Nations International Panel for Climate Change (UN-IPCC), *Climate Change 2007: Synthesis Report*, Geneva, Switzerland, 2008, p.30.

4 C. B. Field, et al. (Ed.), "Managing the Risks of Extreme Events and Disasters to Advance Climate Change Adaptation-Glossary of Terms-", *A Special Report of Working Groups I and II of the Intergovernmental Panel on Climate Change (IPCC)*, Cambridge- New York, Cambridge University Press, 2012, p. 557.

averages within a certain period of time, is called global climate change. In other words, when we talk about climate change here, we mean a deviation from previously determined climate patterns.

On the other hand, this definition is different from the one used in the United Nations Framework Convention on Climate Change (UNFCCC), where it is defined as "Climate change that is directly or indirectly attributable to human activities, that changes the composition of the global atmosphere, and that occurs in addition to natural climate variability observed over comparable time periods." The UNFCCC therefore distinguishes between climate change attributable to human activities that change the composition of the atmosphere and climate variability attributable to natural causes.

Climate change, which started as a natural process and accelerated with the human factor, is not a uniform situation, but there are various effects of greenhouse gas effect and external forcing. The greenhouse effect is the main driver of climate change as a natural process. It is followed by factors such as the industrial revolution, fossil fuel use, human activities and industrial processes. Intensive use of mechanization and fuel use in industry are other causes of climate change. The increase in greenhouse gases increases the greenhouse effect and global warming occurs. Internal and external causes trigger climate change and climatic feedback. Changes in ocean and air circulation can be given as examples of internal causes.⁵

Causes of Climate Change

The Earth's climate has been changing since its formation 4.5 billion years ago. Until recently, these changes were caused by natural factors. Natural influences on climate include volcanic eruptions, changes in the Earth's orbit and shifts in the Earth's crust (known as plate tectonics). But, since the Industrial Revolution in the 1800s, the global temperature has been rising much faster. For many different reasons, from burning more fossil fuels to changing the way we use the land, human activities have rapidly become the leading cause of changes in our climate.

Today, climate change, which is scientifically proven to be caused by many different factors, is the result of a complex interaction. The IPCC Report cites natural internal procedures, external forcing or permanent changes in atmospheric and/or land use patterns caused by humans as possible causes of global climate change.⁶

There is sufficient scientific evidence that climate change is caused by the transformation of the world energy balance due to various forcing factors (natural and anthropogenic). In the climate science literature, such forcing factors that cause the transformation of the energy balance are classified into

5 Aykut Başoğlu, "Küresel İklim Değişikliğinin Ekonomik Etkileri Üzerine Model Deneme-si ve Ekonometrik Bir Analiz", Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Trabzon-2014, p.15, (Unpublished PhD Thesis).

6 C. B. Field vd. (Ed.), *op.cit.* pp. 557-558.

different groups. According to the most common approach, it is scientifically accepted that the main forcing factors in the change of the energy balance are the fluctuations caused by the movement of the earth in its orbit around the sun and the solar cycle. Based on this fact, the most widely used classification in the literature is the one that makes a binary distinction between natural forcing factors (natural causes), which include fluctuations in the global climate system and volcanic activities as the main causes of climate change, and “anthropogenic causes”, which include human activities that cause changes in the amount and ratio of greenhouse gases, which are very important for the formation of the earth’s atmosphere, and is called “binary classification”.⁷

Another classification of the causes of climate change is the classification made by categorizing the factors that cause changes in the climate energy balance as changes in greenhouse gases, changes in the amount of energy reaching the earth, changes in the amount of energy reflected from the atmosphere and the earth.⁸

As a result, the causes of climate change are classified differently as internal and external factors, natural and human-induced (anthropogenic) in terms of their occurrence, and short and long-term in terms of their duration of impact. However, since the classification that divides the causes of climate change into natural causes and human-induced causes is the most widely used classification in the literature, this classification will be preferred in this article.

Natural Causes of Climate Change

The Earth’s climate system is influenced by natural factors that affect the amount of solar energy that reaches or leaves the Earth. The main forcing factors that cause climate change are shifts in the orbits of the Earth and the Sun that cause fluctuations in the amount of radiation, changes in the Earth’s reflective capacity, changes in the sun and volcanic activity.⁹

The changes in the sun every 11 years and the change in the angle at which the rays reach the earth affect the solar energy intensity to a small extent. Changes in the Earth’s tilt and axis similarly cause changes in the amount of solar energy reaching the Earth’s surface. Volcanic activity is another forcing factor reported to cause climate change, among others. In particular, significant amounts of sulfur dioxide and CO₂, as well as other volcanic gases, other aerosols and ashes from volcanic activities cause changes in the

7 European Commission; *Climate Action, Causes of Climate Change*, 2015. Web Site: https://climate.ec.europa.eu/climate-change/causes-climate-change_en (Accessed on: 11.10.2024).

8 Korkmaz Yıldırım, *Local Climate Change Governance: The Case of Turkish Metropolitan Municipalities*, Ankara Yıldırım Beyazıt University, Institute of Social Sciences, Ankara, 2017, p. 21, (Unpublished PhD Thesis).

9 U.S. Environmental Protection Agency-USEPA, *Causes of Climate Change*, 2024, Web Site: <https://www.epa.gov/climatechange-science/causes-climate-change> (Accessed on: 20.09.2024).

görsel

Akademik
Bakış
85
Cilt 18
Sayı 36
Yaz 2025

chemical structure of the stratosphere. Sulfur dioxide (SO₂) injected into the atmosphere as a result of these natural phenomena can cause significant cooling in global climate change, while volcanic CO₂ gas can have a significant impact on increasing air temperature. Volcanoes have played a prominent role in climate, and volcanic eruptions have released large amounts of carbon dioxide in the distant past. However, volcanic particles from a single eruption do not cause long-term climate change because they remain in the atmosphere for a much shorter period of time compared to greenhouse gases. In addition, human activities emit more than 100 times more carbon dioxide each year than volcanoes.¹⁰

Anthropogenic Causes of Climate Change

The constancy of heat on the Earth's surface depends on certain physical procedures. In this context, the balance of the sun's rays reaching the Earth and the rays reflected back from the Earth determines the temperature on Earth.¹¹ Some gases in the Earth's atmosphere trap heat and prevent it from escaping into space. We call these gases 'greenhouse gases'. These gases act as a blanket that warms the Earth, known as the 'greenhouse effect'. Greenhouse gases are both man-made and natural. Gases such as carbon dioxide, methane and nitrous oxide occur naturally in the atmosphere. Others, such as chlorofluorocarbons (CFCs), are produced only by human activity.

The greenhouse effect is actually critical to our survival. In fact, without greenhouse gases, the Earth would be about 30 degrees celcius colder than it is today. So it is safe to say that without greenhouse gases and their heating effect, human survival would not be possible.¹² But since the Industrial Revolution, more and more greenhouse gases have been added to the air, trapping even more heat on the Earth. Instead of keeping the Earth warm and habitable at a constant temperature, the greenhouse effect is warming the planet much faster. This is scientifically called the 'enhanced greenhouse effect' and it is now generally accepted by scientists that this is one of the main causes of climate change.¹³ On the other hand, the melting of glaciers reduces the white areas, which are largely covered by snow and ice. Since white areas strongly reflect the sun's rays back into space, they play an important role in keeping the earth's temperature from rising too much. But with the disappearance of the white areas, absorption is taking place, rather

- 10 D.W. Fahey, *et al.*, "Physical Drivers of Climate Change" In: *Climate Science Special Report: Fourth National Climate Assessment*, Volume I [D.J., Wuebbles, *et al.*(eds.)]. U.S. Global Change Research Program, Washington D.C., USA, 2017, pp. 74-75.
- 11 Jayaraman Srinivasan, "Climate Change, Greenhouse Gases and Aerosols", *Resonance*, XIII/12, 2008, pp. 1146-1155.
- 12 Matthew J. Hoffmann, "Global Climate Change", In: *The Handbook of Global Climate and Environment Policy*, (Ed. R. Falkner), John Wiley & Sons, 2013, p. 4.
- 13 Veerabhadran Ramanathan - Yan Feng, "Air Pollution, Greenhouse Gases and Climate Change: Global and Regional Perspectives", *Atmospheric Environment*, XLIII/1, January 2009, pp. 38-39.

than reflection, and this means that the world is getting hotter.¹⁴

Although CO₂ is considered to be one of the main causes of global climate change, the increase in the rate of methane gas (CH₄) in the atmosphere in recent years has also had a major impact on the increase in the temperature of the world. Methane (CH₄) is the second most important greenhouse gas in the atmosphere. Carbon dioxide (CO₂) is the most important greenhouse gas because it has the highest volume, but methane is about 20 times more powerful than the same amount of CO₂.¹⁵ In terms of its impact on climate warming, methane gas is twenty-five times more effective than carbon dioxide gas over a period of one hundred years.¹⁶ On the other hand, fossil fuel use, rice cultivation, biomass burning and cattle farming (bacteria in the digestive tracts of ruminants) are the most methane-generating anthropogenic activities.

One of the important reasons for the emergence of climate change is the increasing amount of carbon dioxide gas (CO₂) in the atmosphere. There is a certain amount of carbon dioxide in the air under normal conditions, but this rate is gradually increasing as a result of human activities. For example, the fossil fuel used in vehicles and many power plants that produce energy using fossil fuels produce large amounts of carbon dioxide.¹⁷ An important feature of CO₂ is that it stays in the atmosphere for a long time. It is possible for a molecule of carbon dioxide to remain in the atmosphere for a hundred years or even longer. Moreover, 20% of the carbon dioxide produced by human activities remains in the atmosphere for up to a thousand years.¹⁸ If humans are constantly engaged in activities that waste carbon dioxide and this gas remains in the atmosphere for a long time, the whole world will be evenly covered with carbon dioxide. Carbon dioxide, which covers the whole earth evenly, inhibits the reflection of long-wave rays into space, and thus the earth's temperature gradually increases as a result of the inability to establish a balance between absorption and reflection of solar radiation entering the atmosphere. Considering the ability of carbon dioxide gas to remain in the atmosphere, even if humans completely give up carbon dioxide waste, the warming of the atmosphere is a process that will continue for centuries. Although significant progress has been made worldwide in the production and use of electric vehicles in recent years, most cars, trucks, ships and airp-

- 14 Zehra Aşkınsena İlkılıç, *Küresel İklim Değişikliğiyle Mücadeleye İlişkin Uluslararası Belgelerde Güvenlik Kavramının İncelenmesi*, İstanbul University Institute of Social Sciences, İstanbul, 2022, p. 25. (Unpublished PhD Thesis).
- 15 Oleg A. Anisimov, "Potential Feedback of Thawing Permafrost to the Global Climate System Through Methane Emission", *Environmental Research Letters*, II/4, 2007, 045016, p. 2.
- 16 Dave S. Reay, *et al.*, "Methane Sources and the Global Methane Budget", *Methane and Climate Change* (Ed. Dave S. Reay, *et al.*) London, Washington, Earthscan, 2010, p. 2.
- 17 Ragupathy Kannan - Douglas. A. James, "Effects of Climate Change on Global Biodiversity: A Review of Key Literature", *Tropical Ecology*, L/1, 2009, p. 31.
- 18 Susan Solomon, *et al.*; "Persistence of Climate Changes Due to a Range of Greenhouse Gases", *Proceedings of the National Academy of Sciences*, CVII/43, 2010, pp. 18354,18356.

lanes still run on fossil fuels. This makes transportation a major contributor to greenhouse gases, especially carbon dioxide emissions.

Tropical forests are central to maintaining the balance of carbon dioxide in the atmosphere. By absorbing carbon dioxide gas and storing it in their branches and roots, tropical forests have the capacity to store twice the amount of CO₂ in the atmosphere, so that about 3 billion tons of the carbon dioxide gas produced by humans in large quantities is absorbed by forests annually. However, due to human activities such as cutting down forests, especially to create farms or pastures or for other industrial purposes, forest fires, as well as the unexpected increase in forest-damaging insects, extreme droughts, and many other reasons that damage forests and reduce forest cover, tropical forests are no longer able to fulfill their former functions, resulting in a disruption of the circulation of carbon dioxide gas in the atmosphere.¹⁹ In such a case, the greenhouse effect in the world would increase even more.

Effects of Climate Change

Climate change has increased the average global temperature and led to more frequent temperature extremes such as heat waves. Between 1901 and 2020, the world's average temperature rose by about 1°C.²⁰ Higher temperatures can lead to increased mortality, reduced productivity and damage to infrastructure. The most vulnerable members of the population, such as the elderly and infants, stand out as the most severely affected social groups. On the other hand, high temperatures are also expected to cause a shift in the geographical distribution of climate zones. These changes are altering the distribution and abundance of many plant and animal species that are already under pressure from habitat loss and pollution, and even threatening the very existence of some species on Earth.

Temperature increases are also likely to affect phenology, the behavior and life cycles of animal and plant species. This could lead to increased numbers of pests and invasive species and more frequent occurrence of some human diseases. Meanwhile, rising temperatures could reduce the productivity and sustainability of agriculture and livestock, or the capacity of ecosystems to provide important services and goods (such as clean water or cool, clean air).

Drought, as defined as “a natural phenomenon that occurs when precipitation is significantly below normal recorded levels, causing severe hydrological imbalances that adversely affect land resource production systems...” by the United Nations Convention to Combat Desertification (UNCCD),²¹

19 Joseph G. Canadell - Michael R. Raupach; “Managing Forests for Climate Change Mitigation”, *Science*, CCCXX/5882, 2008, p. 1456.

20 National Oceanic And Atmospheric Administration, US Department of Commerce; *Climate Change Impacts*, Web Site: <https://www.noaa.gov/education/resource-collections/climate/climate-change-impacts> (Accessed on: 14.10.2024).

21 United Nations Convention to Combat Desertification (UNCCD), Chapter 1, Article 1(c),

refers to an unusual and temporary shortfall in water availability caused by a lack of precipitation and increased evaporation due to high temperatures. From this perspective, climate change is one of the most dominant causes of droughts. Due to a changing climate, many regions of the world are already facing more frequent, severe and prolonged droughts than in previous decades. Droughts have knock-on effects, for example on transportation infrastructure, agriculture, forestry, water and biodiversity. It reduces water levels in rivers and groundwater, stunts the growth of trees and crops, increases pest attacks and fuels forest fires.²² If the global average temperature increases by 3°C, droughts around the world are projected to become twice as frequent and absolute annual losses from drought in Europe alone, for example, could rise to €40 billion per year, with the most severe impacts in the Mediterranean and Atlantic regions. More frequent and severe droughts will increase the length and severity of the wildfire season, particularly in the Mediterranean region. Climate change is also expanding the areas at risk of wildfires. Areas that are not currently fire-prone may become areas at risk of large-scale and long-lasting fires in the future.

It is now accepted by the scientists that global warming has a direct or indirect effect on many natural phenomena on Earth. For example, with the general increase in air temperatures, winter seasons have shortened and cold days have decreased. Spring starts earlier than in previous periods; similarly, summer months are hotter and longer in duration. Biological systems on Earth are also significantly affected by these changes in the seasons. Scientific research has shown that since the end of the twentieth century, the tropical zone has been gradually expanding northward, in other words, some areas that used to be subtropical now have the characteristics of the tropics. In terms of security, this situation negatively affects many ecosystems, water resources and agricultural activities.²³ In addition, the fact that the expansion of the tropical zone, which was originally projected to be reached by the end of the 21st century, has moved northward much faster than expected so far, is cited by experts as one of the serious problems posed by global climate change.

As a result of anthropogenic, i.e. human-induced, high levels of carbon dioxide in the atmosphere, the seas trap this gas, resulting in acidification of the oceans and seas. For example, compared to the pre-industrialization period, the PH-value in the oceans has decreased by 0.1% since the beginning of the industrial revolution and the acidity of the seas has increased by 26%. This has adversely affected the living conditions of living organisms in the

pp.4. Web Site: https://www.unccd.int/sites/default/files/2022-02/UNCCD_Convention_ENG_o_o.pdf (Accessed on: 16.10.2024).

22 United Nations International Panel for Climate Change (UN-IPCC), *Climate Change 2023: Synthesis Report*, IPCC, Geneva, Switzerland, 2023, p. 46.

23 Dian J. Seidel et al.; "Widening of the Tropical Belt in a Changing Climate", *Nature Geoscience*, 1/12008, p. 23.

oceans.²⁴

Scientific studies show that glaciers and snow-covered areas in both hemispheres are gradually decreasing as a result of global warming. The proportion of sea ice in the Arctic decreased by 3.5% to 4.1% in each decade between 1970 and 2012.²⁵

Ecosystems around the world are being damaged in many ways by global climate change, shaping the habitats and conditions of plants, animals and humans in different directions and dimensions. While humans can adapt to this situation more easily than other beings, some animals and plants, such as some amphibian species, are becoming extinct.²⁶

Since the effects of global climate change on human beings depend on geographical, social and economic factors, these effects can be very different in different parts of the world in terms of both depth and breadth. Therefore, it can be said that impacts of the new situation on people varies according to their environment. However, in spite of all the differences observed on a global scale, one of the common effects observed all over the world is that it has been more and more difficult to find sufficient food and nutrition as a result of the negative impact of increasing natural disasters and global climate change on crop productivity in agriculture (especially corn and wheat).²⁷

Another important consequence of global climate change is the increase in the water level in the world and the flooding of some regions. The sea water level in the world rose by 0.19 m. between 1901 and 2010. This increase is directly related to the increase in the global temperature. The melting of glaciers in large glacier areas since the 1970s increases the water level.²⁸ The rise in the water level and the consequent submergence of some parts of coastal states, especially small island-type states, may cause serious territoriality problems.²⁹

Securitization Theory and Securitization of Climate Change

The concept of securitization has entered into terminology of international relations for the first time in the mid-1990s after being framed by Waever, one of the theorists of the Copenhagen School.³⁰ Later theoretical works of the Copenhagen School built on this approach.³¹

- 24 United Nations International Panel for Climate Change (UN-IPCC), *Climate Change 2014: Synthesis Report*, IPCC, Geneva, Switzerland, 2014, pp. 41, 71.
- 25 United Nations International Panel for Climate Change (UN-IPCC), *Climate Change 2007: Synthesis Report*, IPCC, Geneva, Switzerland, 2007, p. 30.
- 26 Ragupathy Kannan-Douglas A. James, "Effects of Climate Change on Global Biodiversity: A Review of Key Literature", *Tropical Ecology*, L/1, 2009, p. 34.
- 27 United Nations International Panel for Climate Change (UN-IPCC), *op cit.*, 2014, pp. 49, 51.
- 28 United Nations International Panel for Climate Change (UN-IPCC), *op cit.*, 2007, p.30.
- 29 Jon Barnett, "Security and Climate Change", *Global Environmental Change*, XIII/1, 2003, p. 9.
- 30 Ole Waever, "Securitization and Desecuritization", in Ronnie D. Lipschutz (ed.), *On Secularity*, Chapter 5, New York, Columbia University Press, 1995.
- 31 Pınar Bilgin, "Güvenlik Çalışmalarında Yeni Açılımlar: Yeni Güvenlik Çalışmaları", SA-

In 1995, Waever defined security as speech-act and described the concept of securitization as “the verbal presentation of an issue that already makes it a threat”.³² In the same study, the concept of securitization is explained as follows: “In conclusion, what is security? With the help of language theory, we can consider security as a speech-act. In this usage, security is not something more real, independent of interest. The utterance itself is the action. Something is done with the utterance itself (like making a bet, making a promise, naming a ship). By pronouncing the concept of security, a representative of a state places a certain development in a private sphere and claims the right to use all necessary means to prevent it.”

Securitization was defined by the authors of the Copenhagen School in 1998 as taking an issue outside the established rules of politics and framing it as a special political or supra-political situation. Buzan explain securitization with the help of a spectrum. According to his spectrum, each issue can be classified as non-politicized (not of state interest and not requiring public debate and decision-making), politicized (requiring decision-making and resource allocation by the government as part of public policy) and securitized (where the issue is already presented as a threat, requiring urgent measures and justifying extraordinary measures other than normal political measures).

Through the act of securitization, an issue is presented as a threat, thereby giving it absolute priority over other issues. The perception is that if this issue cannot be resolved, no other issue will matter. Thus, the relevant actors gain the legitimacy to solve this issue by using extraordinary means or taking measures. Being aware of this situation, the securitizing actor labels the issues for which it wants to use extraordinary measures as a security problem. By using the term ‘security’, the securitizing actor indicates that the issue is an emergency and thus demands to use all necessary measures to solve this issue, which it presents as a security threat.³³

According to Copenhagen School theorists, there are basically three elements in an act of securitization. These are the reference object (that which is already threatened and needs to be rescued from this threat and survive), the securitizing actor (that which declares an issue as a security problem because it threatens the reference object) and the functional actors (those that influence the dynamics of the relevant sector).

The first element is the reference object, which is the object declared to be targeted by the security threat. According to the authors of the Copenhagen School, the object reference is the object that is claimed to have

REM Journal of Strategic Studies, 2010, VIII/14, p. 82.

32 Matt McDonald, “Securitization and the Construction of Security”, *European Journal of International Relations*, 2008, XIV/4, p. 566.

33 Ciaran O’reilly, “Primetime Patriotism: News Media and the Securitization of Iraq”, *Journal of Politics and Law*, 2008, I/3, p. 69.

the right to live and therefore should be protected/saved.³⁴ The second element of securitization is the securitizing actor. The securitizing actor is the person or group that performs the security speech-act. The usual players in this role are political leaders, bureaucrats, governments, lobby and pressure groups. The securitizing actor is the actor who presents an issue as a threat to an object of reference that deserves to live in order to take extraordinary measures.³⁵ It is important to note here that in many acts of securitization, the reference object and the securitizer may be the same actor. Or, in other words, there are often cases where the securitizing actor presents itself within the objects of reference. Especially when it comes to the state, state representatives also present the state as an object of reference. In this case, the state becomes both the securitizing actor and the object of reference. Similarly, in many securitizations, the reference object and the audience (the target audience, the audience that needs to be convinced that the issue is a security threat) can be the same group. For example, the citizens of a country can be both the reference object under threat and the target audience to be persuaded by the securitizer.

The last element identified by the Copenhagen School authors in the securitization process is the functional actors. These actors differ according to the sector in which the act of securitization takes place. Buzan define a functional actor as actors who significantly influence decisions in the field of security without being a reference object or a securitizing actor.³⁶

Securitization of Climate Change

Environmental awareness and distress posed by environmental degradation increased in the 1960s, especially in the developed Western world.³⁷ At the international level, states have firstly realized their struggle against global climate change within the framework of conferences and the outcome documents formed in the context of these conferences. Since the first conference centered on the environment (1972 Stockholm Conference), many official conferences on combating global climate change have been held, documents have been prepared and adopted.

Climate change is primarily an environmental issue, however it has far-reaching economic, social and political consequences and it is interconnected with social, cultural, economic dynamics. They do not recognize political borders, so responses require international cooperation.³⁸ The issue entered the global political arena with the World Conference on the Changing

34 Thierry Balzacq, "The Three Faces of Securitization: Political Agency, Audience and Context", *European Journal of International Relations*, 2005, XI/2, p. 178.

35 Barry Buzan et al., *Security: A New Framework for Analysis*, Lynne Rienner Publishers, 1998, p. 40.

36 Barry Buzan et al., *ibid*, p. 36.

37 Sertif Demir - Adnan Güzel, "Revisiting policy and practices of sustainable development in Turkey", *Environment, Development and Sustainability*, 2024, p.2.

38 Sertif Demir, "The Evolution of Environmentalism in Turkey", *Middle East Policy*, XXIX/4, 2022, p.3.

Atmosphere: The World Conference on the Impacts of Climate Change, held in Toronto, Canada on June 27-30, 1988. In the same year, the Intergovernmental Panel on Climate Change (IPCC) was established and the United Nations Framework Convention on Climate Change (UNFCCC) was adopted in 1992³⁹ and it was followed by the Kyoto Protocol in 1997⁴⁰.

The emergency declarations on climate change made over the last few decades by various actors, some of which are mentioned above, fit into what Buzan and his colleagues have famously described as 'securitization' efforts, which "...are grammatical or speech acts in which vulnerabilities are articulated by a 'securitizing actor' as existential threats to an object of reference, thereby enabling the approval of emergency measures beyond what would otherwise be binding rules".⁴¹

The Copenhagen School clearly makes a distinction between 'normal politics' - routine interactions among interest groups constrained by the rule of law and routine procedures in liberal democratic states - and 'security' or 'emergency mode' politics where extraordinary measures are legitimized to deal with a threatening situation. From this perspective, politicians, military officials, defense experts and intelligence agencies have the most power to successfully 'provide' or 'talk' security, in the sense that security claims are more likely to resonate with the target audience and convince them of the urgent need for extraordinary measures. However, Buzan notes that this power is not an absolute one and that it is therefore possible for other actors with different social positions to articulate security or emergency claims, too.

After Buzan and his colleagues, some other scholars have also made considerable contributions to the securitization theory in order to make better understanding of climate change and its security implications from the Copenhagen School's perspective. As one of those contributions, Thierry Balzacq's sociological reconsideration of securitization theory, for example, allows us to better understand the Copenhagen School's theory of "securitization". According to Balzacq: "securitization... takes place on a field of struggle, in the context of a configuration of conditions, including the psycho-cultural disposition of the audience and the power that both the speaker and the listener bring to the interaction."⁴² This approach facilitates further insights into the shifting contexts, strategies and outcomes of securitization processes, for example by exploring how securitizing actors mobilize "heuristic artifacts (metaphors, policy tools, image repertoires, analogies, stere-

39 United Nations; *United Nations Framework Convention on Climate Change (UNFCCC)*, Web Site: https://unfccc.int/files/essential_background/background_publications_htmlpdf/application/pdf/conveng.pdf (Accessed on: 17.10.2024).

40 United Nations Climate Change, *What is Kyoto Protocol?*, Web Site: https://unfccc.int/kyoto_protocol (Accessed on: 17.10.2024).

41 Barry Buzan *et al.*, *op cit.*, 1998, p. 5.

42 Thierry Balzacq, "A Theory of Securitization: Origins, Core Assumptions, and Variants", in T. Balzacq (Ed.), *Securitization Theory: How Security Problems Emerge And Dissolve*, Routledge, 2011, p. 15.

görsel

Akademik
Bakış

93

Cilt 18
Sayı 36
Yaz 2025

otypes, emotions, etc.)” in order to “encourage a listener to form a coherent network of inferences (emotions, feelings, thoughts and intuitions) about the critical vulnerability of the reference object”.

Although the securitization theory has been criticized from various angles and there is no consensus on it, it is highly influential among scholars working on the climate-security nexus. The period between 2003 and 2009 is generally accepted as the time when climate change first began to be perceived as an existential threat, which is believed to be due to the unprecedented climate-related disasters that hit the northern hemisphere during that period, such as the European heat wave in 2003 and Hurricane Katrina in 2005. It can be argued that the increasing certainty about the science of climate change and its projected impacts articulated in the IPCC’s Fourth Assessment Report in 2007, is a natural consequence of the discursive entrepreneurship practiced by scientists, activists, national security agencies and influential figures such as Al Gore (Environmentalist, businessman and former Vice-President of the USA) to successfully communicate climate change as an urgent crisis to a wider audience.⁴³

However, the political momentum for climate change until 2007 was lost when the Bali negotiations under the United Nations Framework Convention on Climate Change (UNFCCC) postponed decision - making to Copenhagen Conference. Between Bali and Copenhagen Conferences, the global financial crisis of 2007-2008, the most severe financial and economic crisis since the great depression, became a major policy priority and the negotiations on climate change never regained the same priority that they had until 2007.

When it comes to the securitization of climate change at international level, this means incorporating climate security into international policymaking discourse and recognizing climate change as a threat to human, national and international security. The first effort to securitize climate change in the international arena can be dated back to 2006, when then British Foreign Secretary Margaret Beckett took a leadership role in promoting the linking of climate change to international security. During the UK Presidency in 2006, G8⁴⁴ Member States recognized the fundamental links between energy, security, climate change and sustainable development, and in October 2006, Beckett emphasized the importance of ‘climate security’ in a speech in Ber-

43 Eric Paglia - Charles F. Parker, “The Intergovernmental Panel on Climate Change: Guardian of Climate Science”, in A. Boin, *et al.*, (eds.), *Guardians of Public Value*, Palgrave Macmillan, Cambridge, 2021, p. 312.

44 The Group of Eight (G8) was an intergovernmental political forum between 1997–2014. The forum originated in 1975 with a summit hosted by France that brought together representatives of six governments: France, Germany, Italy, Japan, the United Kingdom, and the United States, thus leading to the name Group of Six or G6. The summit came to be known as the Group of Seven in 1976 with the addition of Canada. Russia was added to the political forum in 1997, which, the following year became known as the G8. In March 2014, Russia was suspended indefinitely following the annexation of Crimea, whereupon the political forum name reverted to G7.

lin. Following significant lobbying, the UK also chaired the first UN Security Council debate on climate change on April 17, 2007. A common theme of the debate was that climate change was a 'threat multiplier'.⁴⁵ In the following years, numerous studies and reports by prepared by think tanks, NGOs and governments were to follow.

The EU also has extensively examined the implications of climate change for European security and claims to be taking the lead in shaping the international response to the security implications of climate change. The European Council released a paper on climate change and international security in May 2008. This joint-report entitled "Climate Change and International Security", by the High Representative for the Common Foreign and Security Policy (CFSP) and the European Commission (EC) known to be an initiation of a process of securitisation of climate change in the EU.⁴⁶ This report identifies potential security impacts of climate change, including resource conflicts, border disputes, risks to coastal cities and infrastructures, environmentallyinduced migratory movements and tensions over energy supplies. It concludes that climate change is a threat multiplier that compromises international, European and human security.⁴⁷ Following the joint-report, the High Representative presented a follow-up report in December 2008, which contained further recommendations. The document states that "the EU is well suited to taking forward the climate security agenda"⁴⁸ and it advocates that climate change should be mainstreamed in EU foreign and security policies and institutions.

Apart from the EU, which has been one of the most important actors in world politics on climate change, there have been some other steps taken by the United Nations (UN) as well. United Nations Security Council (UNSC), for example, held its first-ever meeting on the security implications of climate change in April 2007 based on a call by the United Kingdom. In the full-day debate, the main subject for the discussions was the relationship between energy, security and climate. Although no official statement or resolution was adopted during the meeting, it was a symbolic first-step towards

görs

- 45 Shirley V. Scott, "The Securitization of Climate Change in World Politics: How Close Have We Come and Would Full Securitization Enhance the Efficacy of Global Climate Change Policy?", *Review of European Community & International Environmental Law (RE-CIEL)*, XXI/3, 2012, p. 221.
- 46 "Climate Change and International Security", Paper From the EU High Representative for the Common Foreign and Security Policy and the European Commission to the European Council on Climate Change and International Security, (S113/08, dated 14 March 2008), Web Page: http://www.consilium.europa.eu/uedocs/cms_data/docs/pressdata/en/reports/99387.pdf (Accessed on: 03.11.2024).
- 47 Rafaela Rodrigues De Brito, "The Securitisation of Climate Change in The European Union", in *Global Security Risks and West Africa: Development Challenges*, West African Studies, OECD Publishing, Paris, 2012, p. 125.
- 48 Council of the European Union; 'Climate Change and Security: Recommendations of the High Representative on follow-up to the High Representative and Commission report on Climate Change and International Security', 12 December 2008, 16994/1/08, Brussels, Web Page: https://www.consilium.europa.eu/uedocs/cms_data/docs/pressdata/en/reports/104895.pdf (Accessed on: 03.11.2024).

the acknowledgement of climate change as a security issue, since the UNSC has primary responsibility, under the UN Charter, for maintaining international peace and security.⁴⁹

Four years later, in July 2011, the UNSC held a second meeting on the impact of climate change with an official statement issued from the meeting entitled “Maintenance of international peace and security”, in which the Council expressed its “concern that possible adverse effects of climate change may, in the long run, aggravate certain existing threats to international peace and security”.⁵⁰

The link between climate change and security was also acknowledged by the United Nations General Assembly (UNGA), where a resolution (A/RES/63/281) on the possible security implications of climate change was adopted. In this resolution, the UNGA declares its deep concern that the adverse impacts of climate change could have security implications and invites the relevant UN agencies to intensify their efforts in considering and addressing the security implications of climate change.⁵¹

Apart from the UN and the EU, several other intergovernmental and/or regional organizations such as OSCE (Organization for Security and Cooperation in Europe), NATO (North Atlantic Treaty Organization), SCO (Shanghai Cooperation Organization) and Arctic Council have had the subject of climate change in their agendas and have had decisions on the climate change and its effects on the security agenda for last three or four decades.

In that sense, for OSCE for example, climate-related security risks have gradually become more important in the work and activities that the OSCE carries out to build stability and peace, as climate change is now acknowledged to be a ‘potential additional contributor to conflict’. There are indications that there has been a shift in terms of how the OSCE perceives the link between environmental security, conflict prevention and climate change. In the early 2000s, security threats were largely defined in terms of conflict, ethnic tensions and economic crises in the post-Soviet space. But now, the OSCE defines threats more in terms of climate change, unemployment and environmental hazards in a wider context of economic, political and social development in vulnerable societies. The OSCE has gone from using environmental issues to encourage regional stability in general to more specifically focus on building environmental security early warning systems and

49 Rafaela Rodrigues De Brito, “Climate Change as a Security Issue in the European Union”, *Portuguese Journal of International Affairs*, No: 3, Spring/Summer 2010, p. 44.

50 United Nations Security Council (UNSC); “Statement by the President of the Security Council”, S/PRST/2011/15*, Web Page: <https://digitallibrary.un.org/record/707416?ln=en&v=pdf> (Accessed on 04.11.2024).

51 United Nations General Assembly (UNGA); “Resolution No: 63/281 Adopted by the General Assembly on Climate Change and its Possible Security Implications”, A/RES/63/281, New York, 11 June 2009, Web Page: <https://documents.un.org/doc/un-doc/gen/no8/487/65/pdf/no848765.pdf> (Accessed on: 04.11.2024).

reducing energy use.⁵²

In many ways, the OSCE appears to be using climate security as a mechanism for fostering regional cooperation. The OSCE Madrid Declaration on Environment and Security (2007), Kiev Ministerial Council Decision on Improving the Environmental Footprint of Energy-related Activities in the OSCE Region (2013), Basel Ministerial Council Decision on Enhancing Disaster Risk Reduction (2014) and Ministerial Council Decision on Strengthening Co-operation to Address the Challenges Caused by Climate Change (2021) are some of the decisions taken by the OSCE recently aiming at increasing the level of resilience, adaptation, and mitigation of its member states against climate change.⁵³

Similarly, NATO also acknowledges that climate change is part of a changing international security landscape and that its adverse effects will most certainly affect its members and partners. The emphasis that NATO puts on cooperative and collective security makes it hard for the organization to completely discard climate-related security risks as these risks will ultimately effect NATO members and thus call for a collective response.⁵⁴ In that sense, most recently, NATO Foreign Ministers endorsed NATO's Climate Change and Security Agenda in March 2021. Furthermore, during the NATO Summit in Brussels, NATO leaders agreed a Climate Change and Security Action Plan in June 2021, with the aim of making NATO the leading international organisation when it comes to understanding and adapting to the impact of climate change on security.

Regarding enhanced awareness among its members, NATO conducts an annual Climate Change and Security Impact Assessment which analyses the impact of climate change on NATO's strategic environment and NATO's assets, installations, missions and operations. Regarding adaptation, NATO incorporates climate change considerations into its work on resilience, civil preparedness, defence planning, capability delivery, assets and installations, standards, innovation, training, exercises and disaster response.

During the NATO Summit in Madrid in 2022, Allies committed to integrating climate change considerations across all of NATO's core tasks and at the 2023 NATO Summit in Vilnius, Allies reaffirmed this commitment, and further agreed to adapt their infrastructure, military capabilities and technologies, ensuring resilience to future operating environments.⁵⁵

The Shanghai Cooperation Organization (SCO), being one of the most

52 Niklas Bremberg, "European Regional Organizations and Climate-Related Security Risks: EU, OSCE and NATO", *SIPRI Insights on Peace and Security*, No. 2018/1, February 2018, p. 9.

53 For further information about those decisions: <https://www.osce.org/occea/446296> (accessed on 02.12.2024).

54 Niklas Bremberg, *op.cit.*, 2018, p. 12.

55 For further information on NATO's policies and actions on climate change and environment, visit: https://www.nato.int/cps/en/natohq/topics_91048.htm (accessed on 02.12.2024).

gpr

Akademik
Bakiş

97

Cilt 18
Sayı 36
Yaz 2025

important regional organizations in Eurasia region, has already turned its focus on the environmental and climate change-related subjects as crucial elements of regional cooperation, as well. Climate crises and their socio-economic ramifications, member states of the SCO are increasingly recognising the urgent need for collective action to combat global warming and promote sustainable development. In this sense, The 2024 SCO Summit taken place in Islamabad (Pakistan) featured discussions focused on several key strategies for addressing climate change such as strengthening multilateral cooperation, promotion of renewable energy use, disaster risk reduction, water resource management, biodiversity conservation, etc.

Another example of the intergovernmental organizations which exclusively focuses on the sustainable development and environmental protection is The Arctic Council, which is the leading intergovernmental forum promoting cooperation, coordination and interaction among the Arctic States, Arctic Indigenous Peoples and other Arctic inhabitants in the Arctic Region.⁵⁶ Some specific working groups were established under the framework of Arctic Council, several decisions and publications have been made, and policies aiming at sustainable development in the arctic region have been pursued under the umbrella of the Arctic Council.

It is worth to be underlined that, apart from the efforts given by governments, politicians, international organizations as it was summarized above, a considerable literature has also emerged at about this time through scholarly writings and/or reports of scholars and experts from the universities or nongovernmental organizations (NGOs).

Criticisms of the Copenhagen School's Perspective on Securitization of Climate Change

Through the lens of the Copenhagen School, since states have not yet resorted to 'emergency' measures that suspend routine democratic procedures to accelerate decarbonization efforts, these efforts are interpreted as "failed securitization" efforts due to the seemingly distant, abstract, uncertain and contested consequences of climate change. Security itself is clearly not considered by The Copenhagen School as a positive state. Therefore, they see securitization as a process to be avoided as much as possible. Once a problem is defined as a security problem, an authority arises from its nature, and this authority can lead to the implementation of measures such as restricting freedoms and legitimizing violent methods. In this sense, what the Copenhagen School proposes is to remove problems from the security agenda as much as possible (desecuritization) and discuss and find solutions in "normal" political processes instead. The goal should be to minimize security rather than expand it.⁵⁷ That's why their perspective on the securitization of climate change

56 For further information about Arctic Council, visit: <https://arctic-council.org/about/> (Accessed on: 02.12.2024).

57 Michael C. Williams, "Words, Images, Enemies: Securitization and International Poli-

ge is summarized as “Less security, more politics”⁵⁸.

However, other scholars argue that a more dynamic understanding of ‘securitization’ is needed to understand how climate change is reshaping security discourses and practices.

Maria Trombetta, for example, argues that securitizing climate change “is not about applying a fixed meaning of security and associated practices”, but rather involves different methods and logics of intervention that are closer to risk management practices, i.e. practices that aim to anticipate and mitigate potential risks as much as possible, rather than eliminating the risks and negative impacts posed by climate change.⁵⁹ Furthermore, Trombetta argues that the securitization of the environment must be considered ‘successful’ in such cases where it “brought about measures and policies that probably would not otherwise have been undertaken” – not only in cases where exceptional measures were enabled.⁶⁰ According to Trombetta, the politicization of the environment has in many cases been achieved through its securitization.⁶¹

Floyd, on the other hand, argues that the securitization of the environment can still trigger some positive environmental outcomes despite all its weaknesses from the perspective of democratic procedures since “desecuritization” may have much more negative consequences in cases where the environmental concerns totally disappear from the policy agenda.⁶²

Similarly, Oels, bringing a different approach to a “securitization” concept, argues that the “failed” securitization of climate change is “better understood as the successful “climatization” of the security domain”, in which traditional security practices such as scenario planning and early warning systems are applied to climate change, while the security domain expands to include techniques from climate science such as modelling and risk analysis.⁶³

Thus, while all these approaches are somehow critical of the Copenhagen School’s assumptions about a universalizing logic and the consequences associated with securitization, they nevertheless share the insight that securitizing an issue by mobilizing the language and effect of urgency ‘enables

- tics”, *International Studies Quarterly*, XLVII/4, December 2003, p. 523.
- 58 Ole Wæver, “Securitization and Desecuritization”, in R. D. Lipschutz (Ed.), *On Security*, Columbia University Press, 1995, p. 53.
- 59 Maria Julia Trombetta, “Environmental Security and Climate Change: Analysing the Discourse”, *Cambridge Review of International Affairs*, XXI/4, 2008, p. 600.
- 60 Maria Julia Trombetta, “Rethinking the Securitization of the Environment: Old Beliefs, New Insights”, in Thierry Balzacq (Ed.), *Securitization Theory: How Security Problems Emerge and Dissolve*, London, Routledge, 2011, p.136.
- 61 Maria Julia Trombetta, *ibid*, 2011, p.142.
- 62 Rita Floyd, “Towards a Consequentialist Evaluation of Security: Bringing Together The Copenhagen and The Welsh Schools of Security Studies”, *Review of International Studies*, XXXIII/2, 2007, pp. 343, 347.
- 63 Angela Oels, “From ‘Securitization’ of Climate Change to ‘Climatization’ of the Security Field: Comparing Three Theoretical Perspectives”, In J. Scheffran *et al.*, (Eds.), *Climate Change, Human Security and Violent Conflict*, Hexagon Series on Human and Environmental Security and Peace, Vol: 8, Springer, Berlin, Heidelberg, 2012, p. 185.

gazi

Akademik
Bakış
99
Cilt 18
Sayı 36
Yaz 2025

measures to be taken that would not otherwise be taken'.⁶⁴ However, as it was argued by the Paris School⁶⁵ scholars, it should be underlined that the specific policy measures that result from such securitizations are still subject to contextual discussions and political struggles. Because, Paris School emphasizes the political and social construction of (in)security but offers a different explanation of how the process works. The main claim in this regard is that 'speech acts' are effective in the process of securitization, but they are not decisive alone. According to the Paris School, 'speech acts' are the result of the struggle between actors with their own definitions of security and different sources of authority and legitimacy. Therefore, the process of (de)securitization (the construction of a threat and the response to this threat with extraordinary measures) can be defined as the result of the strategic interaction between the speech acts of different dominant actors and the practices of security agencies. In such a case, "who is doing the (de)securitization? Under what conditions, towards whom and with what consequences?"⁶⁶

From the perspective of the Paris School's (in)securitization approach, the securitization of climate change may have adverse effects. Insecuritization approach focuses on how the securitization of certain issues results in insecuritization of individual human beings or groups. According to the school, security of one referent object is always provided by sacrifice of the security of other individual human beings or groups. From this perspective, securitization of climate change, and the security practices as a result of this securitization – while providing security for some individuals or groups – will, on the other side, result in insecurities for other people such as the migrants who have to move or people who lose their jobs because of the measures taken against climate change.⁶⁷

The literature on the securitization of climate change has so far addressed climate securitization policies in different national and/or institutional contexts, their policy implications and lessons for securitization theory broadly, and much progress has been made in that sense. However, Albert argues that there are two fundamental gaps in the securitization of climate change.⁶⁸ First, according to Albert, scholars working on climate securiti-

- 64 Maria Julia Trombetta, "Securitization of Climate Change in China: Implications For Global Climate Governance", *China Quarterly of International Strategic Studies*, V/1, 2019, p. 102.
- 65 Paris School, is a school of security studies that tries to integrate other disciplines in the study of security and conflict, with Didier Bigo as its most prominent representative. The Paris School aims to analyse security issues by using conceptual and operational tools from the realms of international relations, sociology, and criminology. Recognizing the work of Barry Buzan and Ole Wæver from Copenhagen School, the Paris School's main contribution is by adding to the analysis of securitization processes based on speech acts and on the significance of security practices, while building on the sociological approaches of Bourdieu and Foucault.
- 66 Didier Bigo, "International Political Sociology", in Paul D. Williams (ed.), *Security Studies: An Introduction*, Routledge, 2008, p.126.
- 67 Başar Baysal - Uluç Karakaş, "Climate Change and Security: Different Perceptions, Different Approaches", *Uluslararası İlişkiler*, XIV/54, 2017, p. 35.
- 68 Michael Albert, "Climate Emergency and Securitization Politics: Towards a Climate Poli-

zation have yet to systematically investigate grassroots activist movements as actors with the capacity to ‘speak for security’ (e.g. by declaring climate emergencies) and in doing so reshape global climate policies. While their effectiveness has, time to time, been acknowledged; questions about their capacity to influence climate policy outcomes and the conditions under which they might be more successful in driving more radical climate emergency mobilizations have not received much attention. Second, and relatedly, these scholars largely focus on past and present patterns of climate securitization, rather than considering how these might change in the future (both as a result of worsening socio-climate shocks and intensifying climate activism).

Conclusions

Together with the sectoral security approach and the regional security complex theory, securitization theory constitutes one of the three main pillars of the Copenhagen School security approach. Although it is not possible to say that securitization theory is a fully agreed upon and generally accepted theory, it would not be wrong to say that it offers a perspective that has made a great contribution to security studies in the last quarter century and has made its name frequently mentioned. When it comes to climate change, which has become one of the main areas of security studies in the last quarter century, securitization theory again offers one of the most fundamental and interesting methods of analysis.

When we look at the problematic of climate change from the perspective of securitization theory, the nature and scope of the measures taken and policies pursued against the direct or indirect consequences of climate change on the natural life and the existence of humanity is a determining factor for the success of the securitization of climate change. This is because, despite the strong discourse on climate security that has emerged at every level in the world public opinion, especially in the last quarter century, the effectiveness of global policies against climate change continues to lag far behind the seriousness of the problem that the world faces, as claimed by scientists, politicians, security experts, academics and even by the Secretaries General of the United Nations (UN), one of the main actors in ensuring global security. From this perspective, the “securitization of climate change” has been described as a “failure” by securitization theorists.

Although the term “failure” here may seem to evoke a negative impression at first glance, when this result is approached from the perspective of “securitization” theory, this “failure” actually opens the door for policies to be carried out against climate change based on democratic, pluralistic decision-making mechanisms and more respectful attitudes towards fundamental human rights, rather than extraordinary measures that can be taken to prevent emergencies that threaten global security and can lead to the use of military force.

gpr

Akademik
Bakış

101

Cilt 18
Sayı 36
Yaz 2025

Since environmental challenges are transboundary and their solutions require global cooperation, a global effort is essential to cope with problems of climate change.⁶⁹ In fact, the current international decision-making mechanisms, due to their “multilateral” nature, make it very difficult to take a joint decision on any problem in the short and medium term and to implement the decisions taken smoothly and completely. Especially in a topic such as “climate change”, where there are so many different perspectives and disagreements on the source of the problem, its perpetrators and methods of combating it; where countries always approach the issue from the perspective of their own national security and needs; and where the differences in perspectives between developed countries and developing or underdeveloped countries are extremely deep, it seems extremely difficult to reach a consensus that will satisfy all the parties involved in.

Moreover, the fact that the UN, which is entrusted with the duty and authority to protect and promote international peace and security, and its most important decision-making body in the field of protecting and promoting security, the UN Security Council, are far from taking concrete decisions and producing solutions in the face of regional and global security problems and humanitarian crises, the most recent and most prominent example of which we see in the Israeli-Palestinian conflict, justifies the existence of extremely serious and justified doubts about whether the steps to address this problem can be taken even if the issue of climate change is fully “securitized”.

International organizations such as the European Union and the UN, which have been sensitive to the issue of climate change from the very beginning and have assumed leading roles in this regard, have characterized the phenomenon of “climate change” in their official documents as a “threat multiplier” that could exacerbate existing vulnerabilities and tensions.

This approach implies that climate change alone is unlikely to trigger violent conflicts, but in combination with other factors it may increase the likelihood of conflict. From this perspective, it is clear that a holistic approach that evaluates the concept of “climate change” solely on the basis of the armed conflict/peace dichotomy and whether the measures taken are extraordinary or not, that excludes the issue of climate change from the classical security domain, does not provide us with the most accurate perspective. Instead, there is a need for a perspective that can ensure the implementation of necessary and mandatory measures at the national, regional and international levels with the widest possible consensus, through policy instruments such as sustainable development, adaptation policies and disaster management, against the negative effects of climate change, which are becoming more concrete and growing each and every day.

69 Sertif Demir, “Revisiting the Environmental Security in terms of Evolution Process”, *Uluslararası Kriz ve Siyaset Araştırmaları Dergisi*, VI/1, 2022, p. 130.

References

- ALBERT Michael, "Climate Emergency and Securitization Politics: Towards a Climate Politics of the Extraordinary", *Globalizations*, XX/4, 2023, pp. 533-547.
- ANISIMOV Oleg A., "Potential Feedback of Thawing Permafrost to the Global Climate System Through Methane Emission", *Environmental Research Letters*, II/4, 2007, 045016, pp. 1-7.
- BALZACQ Thierry, "A Theory of Securitization: Origins, Core Assumptions, and Variants", in T. Balzacq (Ed.), *Securitization Theory: How Security Problems Emerge And Dissolve*, Routledge, 2011, pp. 1-30.
- BALZACQ Thierry, "The Three Faces of Securitization: Political Agency, Audience and Context", *European Journal of International Relations*, XI/2, 2005, pp. 171-201.
- BARNETT Jon, "Security and Climate Change", *Global Environmental Change*, XIII/1, 2003, pp. 7-17.
- BAŞOĞLU Aykut, "Küresel İklim Değişikliğinin Ekonomik Etkileri Üzerine Model Denemesi ve Ekonometrik Bir Analiz", Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Trabzon, 2014, (Unpublished PhD Thesis).
- BAYSAL Başar - Uluç Karakaş, "Climate Change and Security: Different Perceptions, Different Approaches", *Uluslararası İlişkiler*, XIV/54, 2017, pp. 21-44.
- BIGO Didier, "International Political Sociology", in Williams, Paul D. (ed.), *Security Studies: An Introduction*, Routledge, 2008, pp. 116-129.
- BİLGİN Pınar, "Güvenlik Çalışmalarında Yeni Açılımlar: Yeni Güvenlik Çalışmaları", *SAREM Journal of Strategic Studies*, VIII/14, 2010, pp. 69-96.
- BREMBERG Niklas, "European Regional Organizations and Climate-Related Security Risks: EU, OSCE and NATO", *SIPRI Insights on Peace and Security*, No. 2018/1, February 2018, pp. 1-16.
- BRITO Rafaela Rodrigues De, "Climate change as a security issue in the European Union", *Portuguese Journal of International Affairs*, No: 3, Spring/Summer 2010, pp. 41-50.
- BRITO Rafaela Rodrigues De, "The Securitisation of Climate Change in The European Union", in *Global Security Risks and West Africa: Development Challenges*, West African Studies, OECD Publishing, Paris, 2012, pp. 120-134.
- BUZAN Barry *et al.*, "Security: A New Framework for Analysis", Lynne Rienner Publishers, 1998.
- CANADELL J.G. - M.R. Raupach, "Managing Forests for Climate Change Mitigation", *Science*, CCCXX/5882, 2008, pp. 1456-1457.
- CESUR Ayten, "Küresel Isınma ve İklim Değişiklikleri", *MTA Doğal Kaynaklar ve Ekonomi Bülteni*, No: 19, 2015, pp.17-21.
- COUNCIL OF THE EU, "Climate Change and Security: Recommendations of the High Representative on follow-up to the High Representative and Commission report on Climate Change and International Security", 12 December 2008, 16994/1/08, Brussels, Web Page: https://www.consilium.europa.eu/uedocs/cms_data/docs/pressdata/en/reports/104895.pdf
- COUNCIL OF THE EU, "Climate Change and International Security", Paper from the EU High Representative for the Common Foreign and Security Policy and the European Commission to the European Council on Climate Change and International Security, (S113/08, dated 14 March 2008), Web Page: http://www.consilium.europa.eu/uedocs/cms_data/docs/pressdata/en/reports/99387.pdf.
- DEMİR Sertif, "Revisiting the Environmental Security in terms of Evolution Process", *Uluslara-*

rası Kriz ve Siyaset Araştırmaları Dergisi, VI/1, 2022, pp. 115 -135.

DEMİR Sertif, "The Evolution of Environmentalism in Turkey", *Middle East Policy*, 2022, pp. 1-13.

DEMİR Sertif - Adnan Güzel, "Revisiting policy and practices of sustainable development in Turkey", *Environment, Development and Sustainability*, 2024.

EU COMMISSION, "Climate Action, Causes of Climate Change", 2015. Web Site: https://climate.ec.europa.eu/climate-change/causes-climate-change_en.

FAHEY, D.W. *et al.*, "Physical Drivers of Climate Change" In: Climate Science Special Report: Fourth National Climate Assessment, Volume I [Wuebbles, D.J. *et al.* (eds.)]. U.S. Global Change Research Program, Washington D.C., USA, 2017, pp. 73-113.

FIELD, C. B. *et al.* (Ed.), "Managing the Risks of Extreme Events and Disasters to Advance Climate Change Adaptation-Glossary of Terms-", *A Special Report of Working Groups I and II of the Intergovernmental Panel on Climate Change (IPCC)*, Cambridge- New York, Cambridge University Press, 2012, pp. 555-564.

FLOYD Rita, "Towards a Consequentialist Evaluation of Security: Bringing Together The Copenhagen and The Welsh Schools of Security Studies", *Review of International Studies*, XXXIII/2, 2007, pp. 327-350.

HOFFMANN Matthew J., "Global Climate Change", in *The Handbook of Global Climate and Environment Policy*, (Ed. R. Falkner), John Wiley & Sons, 2013, pp. 3-18.

İLKILIÇ, Zehra Aşkınsena; "Küresel İklim Değişikliğiyle Mücadeleye İlişkin Uluslararası Belgelerde Güvenlik Kavramının İncelenmesi", İstanbul University Institute of Social Sciences, İstanbul, 2022, (Unpublished PhD Thesis).

KANNAN Ragupathy - Douglas A. James, "Effects of Climate Change on Global Biodiversity: A Review of Key Literature", *Tropical Ecology*, L/1, 2009, pp. 31-39.

MCDONALD Matt, "Securitization and the Construction of Security", *European Journal of International Relations*, XIV/4, 2008, pp. 563-587.

National Oceanic And Atmospheric Administration, US Department of Commerce; Climate Change Impacts, Web Page: <https://www.noaa.gov/education/resource-collections/climate/climate-change-impacts>.

O'REILLY Ciaran, "Primetime Patriotism: News Media and the Securitization of Iraq", *Journal of Politics and Law*, I/3, 2008, pp. 66-72.

OEELS Angela, "From 'Securitization' of Climate Change to 'Climatization' of the Security Field: Comparing Three Theoretical Perspectives", in SCHEFFRAN, J. *Et al.*, (Eds.), *Climate Change, Human Security and Violent Conflict*, Hexagon Series on Human and Environmental Security and Peace, Vol: 8, Springer, Berlin Heidelberg, 2012, pp.185- 205.

PAGLIA Eric - Charles Parker, "The Intergovernmental Panel on Climate Change: Guardian of Climate Science", in BOIN Arjen *et al.* (eds.), *Guardians of Public Value*, Palgrave Macmillan, Chambridge, 2021, pp. 295- 321.

RAMANATHAN Veerabhadran - Yan Feng, "Air Pollution, Greenhouse Gases and Climate Change: Global and Regional Perspectives", *Atmospheric Environment*, XLIII/1, January 2009, pp. 37-50.

REAY Dave S. *et al.*, "Methane Sources and the Global Methane Budget", in *Methane and Climate Change* (Ed.) Dave S. Reay *et al.*, London, Washington, Earthscan, 2010, pp. 1-14.

SCOTT, Shirley V., "The Securitization of Climate Change in World Politics: How Close Have We Come and Would Full Securitization Enhance the Efficacy of Global Climate Change Policy?",

Review of European Community & International Environmental Law (RECIEL), XXI/3, 2012, pp. 220 – 230.

SEIDEL Dijan J. *et al.*, “Widening of the Tropical Belt in a Changing Climate”, *Nature Geoscience*, I/1, 2008, pp. 21-24.

SOLOMON Susan *et al.*, “Persistence of Climate Changes Due to a Range of Greenhouse Gases“, *Proceedings of the National Academy of Sciences*, CVII/43, 2010, pp. 18354–18359.

SRINIVASAN Jayaraman, “Climate Change, Greenhouse Gases and Aerosols”, *Resonance*, XIII/12, 2008, pp. 1146-1155.

TROMBETTA Maria Julia, “Environmental Security and Climate Change: Analysing the Discourse”, *Cambridge Review of International Affairs*, XXI/4, 2008, pp. 585-602.

TROMBETTA Maria Julia, “Rethinking the Securitization of the Environment: Old Beliefs, New Insights”, in BALZACQ, Thierry (Ed.), *Securitization Theory: How Security Problems Emerge and Dissolve*, London, Routledge, 2011, pp.135-149.

TROMBETTA Maria Julia, Securitization of Climate Change in China: Implications For Global Climate Governance, *China Quarterly of International Strategic Studies*, V/1, 2019, pp. 97-116.

UNCC- United Nations Climate Change, What is Kyoto Protocol?, Web Site: https://unfccc.int/kyoto_protocol.

UNCCD-United Nations Convention to Combat Desertification, Web Page: https://www.unccd.int/sites/default/files/2022-02/UNCCD_Convention_ENG_o_o.pdf.

UNFCC-United Nations Framework Convention on Climate Change, Web Site: https://unfccc.int/files/essential_background/background_publications_htmlpdf/application/pdf/conveng.pdf.

UNGA-United Nations General Assembly, “Resolution No: 63/281 Adopted by the General Assembly on Climate Change and its Possible Security Implications”, A/RES/63/281, New York, 11 June 2009, Web Page: <https://documents.un.org/doc/undoc/gen/no8/487/65/pdf/no848765.pdf>.

UNIPCC- United Nations International Panel for Climate Change, Climate Change 2007, 2014 and 2023: Synthesis Reports, Geneva, Switzerland, 2007, 2014, 2023.

UNSC- United Nations Security Council, “Statement by the President of the Security Council”, S/PRST/2011/15*, Web Page: <https://digitallibrary.un.org/record/707416?ln=en&v=pdf>.

USEPA-U.S. Environmental Protection Agency, Causes of Climate Change, 2024, Web Site: <https://www.epa.gov/climatechange-science/causes-climate-change>.

WÆVER Ole; “Securitization and Desecuritization”, in LIPSCHUTZ Ronnie D. (Ed.), *On Secu- rity*, Columbia University Press, 1995, pp. 46-87.

WILLIAMS Michael C., “Words, Images, Enemies: Securitization and International Politics”, *International Studies Quarterly*, XLVII/4, December-2003, pp. 511-531.

YILDIRIM Korkmaz, “Local Climate Change Governance: The Case of Turkish Metropolitan Municipalities”, Ankara Yıldırım Beyazıt University, Institute of Social Sciences, , Ankara, 2017, (Unpublished PhD Thesis).

Instrumentalization of Chaos: Habit and Crisis Routine for Constructing (in)security in Iraq

Kaosun Araçsallaştırılması: Irak'ta Güven(siz)liğin İnşasında Alışmışlık ve Kriz Rutini

Tayyar ARI* - Şeyma KIZILAY**

Abstract

This study argues that the relations between the various identity groups that constitute Iraq and the developments experienced in the country after independence constitute a 'crisis routine' and that 'habit through routines' provides ontological security. In this context, the study explains ontological security in Iraq through the basic threat perceptions of social groups and the habits they have developed. It is aimed to contribute to the literature by offering a different perspective for the ontological security studies of the phenomenon of habituation, which is a concept based on psychology and sociology and rarely used in international relations. In this sense, the concept will be used within the framework of deepening the concept of routine. The study reveals that the routinization of crisis in Iraq creates a form of stability that maintains the identity of existing social actors and depends on the continuation of the crisis. Large-scale crises in Iraq, events affecting different identity groups and developments that disrupt the routine and cause uncertainty will be explained with the concept of crisis routine. The levels of habituation created by the crisis routine order in society produce various results in different segments of society. Habituation within the scope of identity will be exemplified by the ontological security perception of the Shiites, one of the country's components. These dangerous habits also prevent the adoption of a common Iraqi identity.

Key Words: Ontological security, crisis routines, habituation through routines, Iraq, Shiite identity.

Öz

Bu çalışma, Irak'ı oluşturan çeşitli kimlik grupları arasındaki ilişkilerin ve ülkede bağımsızlık sonrası süreçte yaşanan gelişmelerin bir 'kriz rutini' oluşturduğunu ve 'rutinler aracılığıyla alışkanlığın' ontolojik güvenlik sağladığını savunmaktadır. Bu bağlamda çalışma, Irak'taki ontolojik güvenliği, toplumsal grupların temel tehdit algıları ve geliştirdikleri alışkanlıklar aracılığıyla açıklamaktadır. Uluslararası ilişkilerde nadir kullanılan, psikoloji ve sosyoloji temelli bir kavram olan alışmışlık olgusunun ontolojik güvenlik çalışmaları için de farklı bir bakış açısı sunarak literatüre katkı sunması amaçlanmaktadır. Bu anlamda kavram rutin kavramının derinleştirilmesi çerçevesinde kullanılacaktır. Çalışma, Irak'taki krizin rutinleşmesinin, mevcut toplumsal aktörlerin kimliğini koruyarak varlığını sürdürdüğü ve krizin devamına bağlı olan bir istikrar biçimi yarattığını ortaya koymaktadır. Irak'taki büyük ölçekli krizler, farklı kimlik gruplarını etkileyen olaylar ve rutini bozan ve belirsizliğe neden olan gelişmeler, kriz rutini kavramıyla açıklanacaktır. Kriz rutini düzeninin toplumda oluşturduğu

Gaz

Akademik
Bakış
107
Cilt 18
Sayı 36
Yaz 2025

Makale Geliş Tarihi: 04.01.2025. Makale Kabul Tarihi: 20.05.2025.

Araştırma Makalesi / Künye: ARI, Tayyar, KIZILAY, Şeyma. "Instrumentalization of Chaos: Habit and Crisis Routine for Constructing (in)security in Iraq". Gazi Akademik Bakış Dergisi (GABD), 18/36, (Haziran 2025): s. 107-134. DOI:10.19060/gav.1717405

* Prof. Dr. Bursa Uludag University, Department of International Relations, E-mail: atayyar@uludag.edu.tr, ORCID: 0000-0002-3874-3622

** PhD. Candidate, Bursa Uludag University, Department of International Relations, E-mail: kizilay.eylul@gmail.com, ORCID: 0000-0001-8424-8633

alışmışlık düzeyleri toplumun farklı kesimlerinde çeşitli sonuçlar üretmektedir. Kimlik kapsamındaki alışmışlık ise ülke bileşenlerinden biri olan Şii kesimin ontolojik güvenlik algıları ile örneklendirilecektir. Bu tehlikeli alışkanlıklar aynı zamanda ortak bir Irak kimliğinin benimsenmesini de engellemektedir.

Anahtar Kelimeler: *EOntolojik güvenlik, kriz rutini, rutinler üzerinden alışmışlık, Irak, Şii kimlik.*

Introduction

For ontological theory, the actors' relationships with other actors they code as the 'other' create a routine. This might be a conflict or cooperative routine. This study argues that there is a crisis routine in Iraq, and argues that within this crisis routine, groups feel safe and fear/anxiety about losing their current state.

Although crises mean chaos and confusion, the continuity of these can also lead to a certain and predictable situation. In other words, individuals' ability to show the will to protect the status quo may provide predictability. This may be revealed when establishing and maintaining a routine, even when crises or uncertainties occur in different areas. Certain crises creating physical insecurity can also lead to ontological anxiety. Giddens defines chaos as 'the loss of the sense of reality of persons and objects.' The shared sense of reality is as fragile as it is strong.¹

In international relations, chaos is generally seen as a state of uncertainty. However, it can also be described as a consistent form of disorder. In this sense, it can be expressed as 'order in disorder'. Rix defines ontological security as the process of chaos and radical uncertainty. He asserts that both factors rely on a framework that renders the inherent chaos of existence comprehensible and manageable.²

Iraq's political and social structure provides a favorable atmosphere for examining ontological insecurity from the perspective of different groups. Although various countries have been examined as case studies in the theoretical literature,³ it is striking that the number of studies on Iraq is

Gör

- 1 Anthony Giddens, *Modernity and Self-Identity: Self and Society in the Late Modern Age* UK: Polity Press, 1991, p. 53.
- 2 Meredydd Rix *Putting the Ontological Back into Ontological Security* Canova: Graduate Institute Publications, 2021, <https://books.openedition.org/iheid/8227#anchor-fulltext>; Jennifer Mitzen, "Ontological Security in World Politics: State Identity and the Security Dilemma", *European Journal of International Relations* XII/3, 2006b, pp. 341-370.
- 3 Maysam Behraves, "State Revisionism and Ontological (in)security in International Politics: The Complicated Case of Iran and its Nuclear Behavior", *Journal of International Relations and Development* XXI/4, 2018, pp. 836-857; Adrian Pop and Ioan-David Onel, "(De)securitization and Ontological Security: The case of the US Withdrawal from Afghanistan", *The Chinese Journal of International Politics* XVI/1, 2023, pp. 84-105; Paul James Gregor Crawford, "Ontological Security and Migration: Beyond Securitisation and Identity Politics" PhD thesis, University of Queensland, 2020; Christopher S. Browning, "Geostrategies, Geopolitics and Ontological Security in the Eastern Neighbourhood: The European Union and the 'New Cold War'" *Political Geography* 62, 2018, pp. 106-115; Tal Dingott Alkopher, "Socio-psychological Reactions in the EU to Immigration: From Regaining Ontological Security to Desecuritisation", *European Security* XXVII/3, 2019, pp. 314-335.

quite low.⁴ Filling this gap in theory-case interaction and contributing a new concept to the ontological security literature reveals the original value of the study.⁵

Moreover, examining the ontological security perception of the Shiite society, an original contribution is presented in the light of interviews with various figures from the region. And the interviews were conducted in accordance with the ethics committee statement and audio recordings were made with the consent of the participants. Online interviews were recorded in writing. A total of 25 interviews were conducted, 25% of whom agreed to disclose their names. 75% provided their opinions on the condition that their names would not be disclosed. Participants were from business circles such as engineers, teachers, academics, and journalists. In addition, 68% male and 32% female participants were interviewed. Records were obtained from participants in Iraq via WhatsApp and correspondence, and face-to-face interviews were conducted in Ankara at different times during a one-year period from July 2023 to July 2024. Content analysis method was used in the analysis of the data obtained.

The first chapter of the study, which is divided into three parts, discusses the concept of routine and ontological security. The second part examines the crisis, chaos and habit and the third and fourth chapters discuss the ontological (in)security of Shiite identity and main narratives and routines of Shiite society.

Concepts of Routine and Ontological Security

Before detailing the concepts of identity and self, and in this context routine and ontological security let us remember the constructivist theory which devotes extensive space to identity formation and the relation between identity

4 For Iraqi studies on securitization and identity see. Özlem Kayhan Pusane and Ash Ilgit, "Ontological Insecurity, Anxiety, and Hubris: An Affective Account of Turkey-KRG Relations", *International Relations*, XIX/73, 2022, DOI: 10.33458/uidergisi.1085441; Soner Akın, Ontological Insecurity and Regionalism in the Middle East, *IKSAD*, 2022; Ayman Triki, The Bush Administration's Invasion of Iraq: A Case of Ontological Insecurity?, *E-International Relations*, 2021, <https://www.e-ir.info/2021/09/07/the-bush-administrations-invasion-of-iraq-a-case-of-ontological-insecurity/>; Eric Van Rythoven, "The perils of realist advocacy and the promise of securitization theory: Revisiting the tragedy of the Iraq War debate", *European Journal of International Relations*, 2015, XXII/3, pp. 487-511. <https://doi.org/10.1177/1354066115598635>.

5 See more detail for ontological security literature. Meredydd Rix *Putting the Ontological Back into Ontological Security* Canova: Graduate Institute Publications, 2021, <https://books.openedition.org/iheid/8227#anchor-fulltext>; Chris Rosedale, "Enclosing Critique: The Limits of Ontological Security", *International Political Sociology* IX/4 2015, pp. 369-386; Alanna Krolikowski, "State Personhood in Ontological Security Theories of International Relations and Chinese Nationalism: a Sceptical View", *The Chinese Journal of International Politics* II/1, 2008, pp. 109-133; Ayşe Zarakol, "States and Ontological Security: A Historical Rethinking", *Cooperation and Conflict* LII/1, 2017, pp. 48-68; ML deRaismes Combes, "Encountering the Stranger: Ontological Security and the Boston Marathon Bombing" *Cooperation and Conflict* LII/1, 2017, pp. 126-143; Alanna Krolikowski, "State Personhood in Ontological Security Theories of International Relations and Chinese Nationalism: a sceptical view", *The Chinese Journal of International Politics* II/1, 2008, pp. 109-133.

and politics. The relationship between constructivism and identity is primarily based on the work of Nicholas Onuf⁶ and Alexander Wendt.⁷ Constructivist theory, which became popular especially with Alexander Wendt, paved the way for the identity-foreign policy relationship to be established on a more theoretical basis. Wendt argues that identities and international social structures are constructed through mutual interactions and intersubjective meanings, and that these affect the interests and foreign policies of states. Constructivism, unlike mainstream theories that adopt a one-sided linear perspective, approaches identity from a reflexive perspective and focuses on the realities produced by social structure and intersubjective interactions. Rather than identity being a fixed and given phenomenon, it looks at it in the context of relations and interactions within the structure and agent.⁸ The identity of states also affects the normative structures between states, namely regimes and security communities (i.e. environmental identity/international structure).⁹ According to Campbell¹⁰ who is considered both a post-structuralist and a critical constructivist, foreign policy is a security software and the determining factor in the construction of foreign policy is the identities of states. Identity is already a concept related to difference and requires the other. However, this identity is not given and is constructed in a discursive way within an intersubjective process in the post-modern approach.¹¹

Ontological theory also focus on identity construction, they are predominantly concerned with the acquisition of identity in the process of socialization rather than with roles and status positions. However, "Individual and collective identities are created not simply in the difference between self and other but in those moments of ambiguity where one is other to oneself, and in recognition of the other as like"¹². For Kinnvall, to assure the self of how

- 6 Nicholas Onuf, "Constructivism: A User's Manual," International Relations in a Constructed World, Vendulka Kubalkova, Nicholas Onuf and Paul Kowert (ed.), New York: M. E. Sharpe, 1998 pp. 58-78; Nicholas Onuf, World of Our Making: Rules and Rule in Social Theory and International Relations, London: Routledge, 2013.
- 7 Alexander Wendt, "Anarchy is what States Make of it: The Social Construction of Power Politics," International Organization, XLVI/2. Spring 1992, pp. 391-425; Alexander Wendt, "Constructing International Politics," International Security, XX/1 Summer 1995, pp. 71-81; Alexander Wendt, "The Agent-Structure Problem in International Relations Theory," International Organization, XLI/3 Summer 1987, pp. 335-370.
- 8 Bill McSweeney, *Security, Identity and Interests: A Sociology of International Relations*, Cambridge: Cambridge Uni. Press.1999, p.126; Bill McSweeney, "Identity and Security: Buzan and the Copenhagen School," Review of International Studies XXII/1 1996, pp. 81-93.
- 9 Ronald L. Jepperson, Alexander Wendt and Peter J. Katzenstein, "Norms, Identity, and Culture in National Security," Peter J. Katzenstein ed. The Culture of National Security, New York: Columbia University Press. 1997, pp. 33-78; Christian Reus-Smit, "Constructivism" Scott Burchill and Andrew Linklater et. al ed. Theories of International Relations, Third edition, New York: Palgrave, 2005, pp. 188-212.
- 10 David Campbell, *Writing security: United States foreign policy and the politics of identity*, Minneapolis, MN: University of Minnesota Press, 1988.
- 11 Also see Thomas Diez, "Postmodern approaches," Siegfried Schieder and Manuela Spindler, ed., Theories of international relations, New York, NY.: Routledge, 2014, pp. 287-303.
- 12 Catarina Kinnvall, "Globalization and Religious Nationalism: Self, Identity, and the

it is essentially different from the other, the other needs to be systematically debased, because without such debasement of the other, “whom I reject and with whom I identify, I lose my boundaries, I no longer have a container, the memory of experiences when I had been abandoned overwhelm me, I lose my composure. I feel “lost,” “indistinct,” “hazy.”¹³

In this context, routines provide the individual with the capacity to be an agent, that is, to take action. The actor acquiring a predictable environment and a certain identity with a certain sequence of actions also acquires and develops the feature of being an agent within this continuity. As Mitzen emphasizes, routines also play a role in strengthening the actor’s ability to perform this action. Routines play a role as one of the basic principles of ontological security because they provide the individual with the premise of being an agent.¹⁴ Therefore, a disruption in routines reduces the actor’s capacity to take action.¹⁵ Croft and Williams provide an example of routines and irrational attitudes through a person who maintained a relationship despite being emotionally damaged. They associate the situation of not being able to distance oneself due to attachment, despite the relationship being dysfunctional and exhausting, with Mitzen’s irrational conflictual relationships of states. They explain this attachment by transforming it from individuals to states. They also embody the relationship and effect of routine on identity.¹⁶

The characteristic of determinacy strengthening the actor’s commitment to routines and reinforcement of his/her identity is effective in attaching to routines.¹⁷ The repetition of actions makes the actor accept who s/he is and strengthens the actor’s sense of self.¹⁸ Social codes and social identity characteristics are among the values that individuals adopt self-reflexively, forming the basis for a consistent sense of identity and self. Therefore, social routines are also based on these values and identity principles.

The capacity to manage routines is also crucial in terms of the actor’s agency. Adherence to routines becomes effective in providing continuity

Search for Ontological Security”, *Political Psychology* XXV/5, 2004, p. 753.

- 13 Julia Kristeva, *Strangers to ourselves*. New York: Columbia University Press. 1991, p. 187.
- 14 For more detail on routine in ontological security see. Catarina Kinnvall, and Jennifer Mitzen, “An Introduction to the Special Issue: Ontological Securities in World Politics”, *Cooperation and Conflict* LII/1, 2016, pp. 3-11; Nicolai Gelwitzki and Charlie W. Price, Liquid Fear, Agency and the (Un)conscious in Securitisation Processes: The Case of the UK’s Response to the COVID-19 Pandemic, *Millennium*, LIII/1, 2024, pp. 31-58; Brent J. Steele, “Welcome Home! Routines, ontological insecurity and the politics of US military reunion videos”, *Cambridge Review of International Affairs*, 2019 XXXII/3, pp. 322-343.
- 15 Mitzen, “Ontological Security in World Politics...”, p. 349.
- 16 Stuart Croft and Nick Vaughan-William, “Fit for Purpose? Fitting Ontological Security Studies ‘into’ the Discipline of International Relations: Towards a Vernacular Turn”, *Cooperation and Conflict*, LII/1 2017, p. 17.
- 17 Tayyar Ari and Mehmet Ali Ak, “Ontological Security Theory and the Security of Self,” in Tayyar Ari (ed.) *Critical Theories in International Relations*, 1st Edition, London, New York: Lexington, 2023, p. 176-77.
- 18 Nina C. Krikhel-choi, *Rethinking Ontological Security Theory*, Stockholm University, 2021, p. 12.

gpr

Akademik
Bakış
111
Cilt 18
Sayı 36
Yaz 2025

and maintaining a consistent sense of identity. In other words, managing routines within the context of developments and revising them by making various changes when necessary may be essential to preserve ontological security. Giddens explains this as gaining new experiences that do not exclude routines. The actor can develop the routines he/she has.¹⁹ Ontological security is therefore related to the concern about whether these routines will continue.²⁰ Routines therefore define the daily life of agents (individuals, states...). Routines can be considered both rigid and fragile coping mechanisms, because they generate trust and stem from the agent's ideas about his/her own identity.²¹ The maintenance of habits and routines is a very important bulwark against threatening anxieties.²² Ontological insecurity occurs when developments undermine existing self-identities and social relations. This can happen through traumatic events and the disruption of routines that leads to a break with what is knowable, consistent, and understandable to the self.²³

Habits and routines also provide an ontological security strategy in another way, by fixing individual and collective identities and providing a framework of action that counters basic concerns about life.²⁴ According to Mitzen "Routines help us to bring our threat environment under cognitive control. Routines therefore solve the chaos problem, allowing the actor to maintain a sense of self."²⁵

According to Rumelili and Adisözmez²⁶ ontological security is the feeling of trust that people have regarding "the continuity of the social and physical environments to which they are mutually connected with their own self-identities." This trust enables people to act within a given framework and makes their agency possible. Routines that provide biographical continuity to the actor and make it feel ontologically safe do not always mean the continuation of a positive structure. What is called routine may not only have a positive atmosphere, especially in relations with 'others.' Sometimes, a relationship based on conflict or disagreement is also a routine. What is important here is that there is continuity and that this routine has a determining effect on the identity definition and self-perception of the parties. "Because even dangerous routines provide ontological security, rational security-seekers could become

19 Giddens, "Modernity and Self-Identity...", p. 41.

20 Brent J. Steele, *Ontological Security in International Relations: Self-identity and the IR State*, New York, London: Routledge, 2008, p. 3.

21 Brent J. Steele, "Ontological Security and the Power of Self-identity: British Neutrality and the American Civil War", *Review of International Studies* XXXI/3, 2005, p. 526.

22 Giddens, "Modernity and Self-Identity...", p. 39.

23 Elke Krahmann, "The Market for Ontological Security", *European Security*, XXVII/3 2018, p. 358; Christine Agius, "Drawing the Discourses of Ontological Security: Immigration and Identity in the Danish and Swedish Cartoon Crises", *Cooperation and Conflict*, 2016, LII/1, p. 117.

24 Giddens, "Modernity and Self-Identity...", p. 98.

25 Jennifer Mitzen, "Anchoring Europe's Civilizing Identity: Habits, Capabilities, and Ontological Security", *Journal of European Public Policy*, III/2, 2006a, p. 273.

26 Bahar Rumelili and Umut Can Adisözmez, "Uluslararası İlişkilerde Kimlik-Güvenlik İlişkisine Dair Yeni bir Paradigma: Ontolojik Güvenlik Teorisi", *Uluslararası İlişkiler*, XXVII/66, 2020, p. 25.

attached to conflict.”²⁷ Ontological security can sometimes find the routine that this insecurity feeds positive for ontological security. According to Mitzen, the routine produced through it, even if there is uncertainty in the end, can be necessary for ontological security. “Because routines that perpetuate physical insecurity can provide ontological security, states can become attached to physically dangerous relationships and be unable, or unwilling, to learn their way out.”²⁸

In this sense, it is possible to talk about the concepts of cooperation routine or conflict routine.²⁹ Mitzen explains this through ‘attachment to conflict.’ States may sometimes experience security dilemmas. In other words, an inverse relationship may arise between ontological security and physical security. In such cases, continuation of the conflict may be preferred to preserve ontological security. This can be described as conflict routine or attachment to conflict.³⁰ Another influential factor in maintaining this situation is that the conflict lets the parties know who they are. Conflict provides an ontological basis for defining identity.³¹ Existing with its opposite, that is, using white to define black, defining insecurity to explain security, is also valid for actors. Current conflicts provide actors with an environment to exist in opposition to the other, that is, to protect their self, which leads to attachment to conflicts or the conflictual order because the resolution of the conflict or crisis affects the self-narratives, identity, routines, and habits that the actors acquire through them.³²

Situations in which actors prefer conflict to cooperation due to the predictability of the current situation are called conflict routines. The factor that causes the conflict routine is that the conflict situation creates relative certainty rather than uncertainty. Conflict, as a situation within the routine, is a preferred or continued process because it provides predictability.

This view is also valid for individuals and social groups, which are other units of analysis of ontological security. Physical security may be compromised

27 Mitzen, “Ontological Security in World Politics...,” p. 341.

28 Mitzen, p. 354.

29 For more crisis and routine studies see. Julien Jeandesboz, and Poly Pallister-Wilkins, *Crisis, Routine, Consolidation: The Politics of the Mediterranean Migration Crisis*. Mediterranean Politics, 2016, XXI/2, pp. 316–320. <https://doi.org/10.1080/13629395.2016.1145825>; Brent J. Steele, “Order and justice in ontological security studies” *Cooperation and Conflict*, 2024, 0(0). <https://doi.org/10.1177/00108367241288080>; Amir Lupovici, “Ontological security, cyber technology, and states’ responses”, *European Journal of International Relations*, 2023, XXIX/1, pp. 153-178. <https://doi.org/10.1177/13540661221130958>; Minseon Ku and Brien Finch, “Routines die hard: Ontological security and audience agency in securitization” *Review of International Studies* Published online 2024, pp. 1-26. doi:10.1017/S0260210524000834.

30 Mitzen, “Ontological Security in World Politics...,” pp. 342-343.

31 Mitzen, p. 361.

32 Bahar Rumelili, *Conflict Resolution and Ontological Security*, London: Routledge, 2015, p. 2; Jelena Subotic, “Narrative, Ontological Security, and Foreign Policy Change”, *Foreign Policy Analysis*, 2015, pp. 1-18; Catarina Kinnvall et al. “Introduction to 2018 Special Issue of European Security: “Ontological (in)security in the European Union”, *European Security*, XXVII/3 2018, pp. 249-265. Alexandra Homolar and Ronny Scholz “The Power of Trump-speak: Populist Crisis Narratives and Ontological Security”, *Cambridge Review of International Affairs*, XXXII/3, 2019, pp. 344-364.

gpr

Akademik
Bakış

113

Cilt 18
Sayı 36
Yaz 2025

to ensure ontological security. In this case, processes may occur where the parties do not cooperate and prefer conflict. If they match their identities with conflict equations, an area of ontological security is also created. Ontological security would become a strategy for institutionalizing and managing social relations.³³

As in the conflict routine, a crisis routine can be mentioned about the developments in any state. It is also possible that disagreements between segments of society will become routine. The conflict routine states pursue in the international arena can also manifest itself in conflicts between various groups within the country.

Regarding the state, it can be said that those who want the current situation to continue are decision-makers, while in social groups, those who strengthen identity structures are leaders and senior individuals.³⁴ This may lead to a commitment to this dangerous process for Mitzen, as mentioned above because routines that maintain physical insecurity can provide ontological security. In addition to being called commitment, this situation can also be explained within the scope of habituation.

As discussed,³⁵ since routinized relationships keep identities in balance, actors are attached to the self-concept created by routines, even if their content is dangerous and creates physical insecurity.³⁶

When the Iraq example is examined, it can be claimed that the Sunni, Shiite, Kurdish, and Turkmen segments that make up the Iraqi society cling to the dangerous routine that occurs in the state of domestic instability and chaos. And it is claimed that even if physical insecurities are experienced in this environment, they are connected to a self where their routines are supported regarding ontological security.

It is possible to explain the situation by describing it as a 'cognitive cocoon,' as Giddens stated. Giddens states that the 'protective cocoon' is established through a relationship of trust. He also mentions that the ontologically insecure individual may lack a coherent sense of biographical continuity.³⁷ In

33 Jeff Huysmans, "Security! What Do You Mean? From Concept to Thick Signifier", *European Journal of International Relations* IV/2, 1998, p. 242.

34 For more security of identity studies see. Amir Lupovici, "Ontological Dissonance, Clashing Identities, and Israel's Unilateral Steps Towards the Palestinians", *Review of International Studies* 38, 2012, pp. 809–833; Christopher S. Browning and Pertti Joenniemi, "Ontological Security, Self-Articulation and the Securitization of Identity" *Cooperation and Conflict*, 2016, 1-17; Carmina Yu Untalan, "Decentering the Self, Seeing Like the Other: Toward a Postcolonial Approach to Ontological Security". *International Political Sociology*, 2019, pp. 1-17; Stuart Croft, "Constructing Ontological Insecurity: The Insecuritization of Britain's Muslims", *Contemporary Security Policy* XXXIII/2, 2012, pp. 219-235; Ty Solomon, "I wasn't Angry, Because I couldn't Believe it was Happening: Affect and Discourse in Responses to 9/11", *Review of International Studies* XXXVIII/4, 2012, pp. 907-928;

35 According to Mitzen's example, a woman who was subjected to violence by her husband but refused to leave him. The safe space provided by the identity of 'wife' and the anxiety that would arise from breaking away from it led the woman to this attitude. See more: Mitzen, "Ontological Security in World Politics...", p. 347.

36 Mitzen, "Ontological Security in World Politics...", p. 347.

37 Giddens, "Modernity and Self-Identity...", p. 53.

the case of Iraq, another factor why individuals with different identities feel ontologically safe is that the groups have biographical continuity. And it is possible to talk about the ontological security of these groups due to the continuity of the biographical narrative and a close adherence to it, that is, 'getting used to routines.'

Disagreements between groups with different narratives and identity codes trigger the routine of conflict between the parties while at the same time feeding them. In other words, while some basic motives make a Shiite a Shiite, in addition to these, being a Shiite can also be explained by not being a Sunni. Therefore, it can be argued that the crises experienced in modern Iraqi history created a sense of habituation in social groups. This explains the parties' perspective on the current order and how they approach the system to ensure their ontological security.

Crises can also be used as a descriptive phenomenon in societies with instability, war or conflict. However, the order brought by crisis is more important. The reactions of society or actors can produce results such as instrumentalizing crisis or using it as an opportunity. This means that crisis is routinized or creates a space within the routine. It is observed that Iraq's key actors also ensure the continuity of the chaotic environment or crisis routine. Or, in certain periods, some struggles of symbolic importance come to the fore.

Besides the role of tribes in the functioning of daily life or commercial life during periods of intense Shia-Sunni conflicts,³⁸ social groups with a strong attachment to their identities within themselves have been using the atmosphere of crisis in the country to reinforce their security and make political and financial gains.

There are some factors that ensure the continuity of the existing routine in Iraq. It can be stated that the routinization of the crisis is also due to the existence of these factors. These factors include armed conflicts in various periods, the various consequences of displacement due to the destruction caused by DAESH after 2014,³⁹ the existing ethnic-sectarian structure and the deepening of the divide between various groups.⁴⁰ In this situation, Iraq's unstable structure and various crises within the country are becoming routine. The armed and political dimension of sectarian conflicts has affected the perceptions of Iraq's constituents towards each other and created a permanent

gpr

Akademik
Bakış

115

Cilt 18
Sayı 36
Yaz 2025

38 The following words of a businesswoman who was in the region for investment purposes during the period in question make the situation more understandable: "In order to ensure our security during the Shia-Sunni conflicts, we had to establish material relations with the tribes of the sect that was active in the region. The tribes told us they could protect us from conflicts if we supported them financially. As a businesswoman and a country manager, I am a member of two tribes. Especially between 2007 and 2014, if you knew which tribe you were going to, you had no problems with security or payment." (Name withheld for security and ethical sensitivity, 30/09/2023, Ankara).

39 Ali Ayad Thamer, "Iraq's Displacement Crisis", *Carnegie Endowment*, 2024, <https://carnegieendowment.org/sada/2024/10/iraqs-displacement-crisis?lang=en>

40 International Crisis Group, "Iraq: Evading the Gathering Storm", 2019, <https://www.crisisgroup.org/middle-east-north-africa/gulf-and-arabian-peninsula/iraq/070-iraq-evading-gathering-storm>.

crisis situation, especially in the political system. The routinizing elements of this crisis have been political exclusion, regional rivalries and a cycle of instability.⁴¹ Iraqi actors' responses to these crises have been to place greater emphasis on local militias for security, normalization of emergency measures, and distrust of official state institutions. This suggests that actors have adapted to the routinization of crises by reacting with habitualism.⁴² There is also a consequence of the increasing influence of social actors on society. The fact that instability and crisis routinization are met with a habitual reaction plays an important role in the continuation of a system in which the influence of local leaders and tribal leaders is more dominant and is at the forefront in terms of administration and security.⁴³

Based on this, the following categorization emerges when an effect-response analysis is made:

Table 1. Crisis and Habitual Practices in Iraq.⁴⁴

Social actors	Crisis Contexts	Developed Habit
State security forces	Security-insecurity	Trust in extraordinary powers
Militias/Shia groups	Security	Routine mobilization for security
Private military companies	Security	Strong legal control
Protesters	Stability/Instability	Protest demonstrations
Local leaders	Justice system/security/politics	Strong authority
Political elites-parties	Politics-sectarian dispersion	Sense of exclusion, perception of ontological insecurity in different ethnic and sectarian groups
People	Security, stability, justice	Distrust in the state and governance

- 41 Chantal Berman and Killian Clarke "Patterns of Mobilization and Repression in Iraq's Tishreen Uprising", *Pomeps*, <https://pomeps.org/patterns-of-mobilization-and-repression-in-iraqs-tishreen-uprising>; Brigitte Rohwerder, *Contemporary conflict analysis of Iraq* (Rapid Literature Review). Birmingham, UK: GSDRC, University of Birmingham, 2014.
- 42 Mae Anna Chokr, Ali Al-Ahmad and Abbas Aroua, *Social Cohesion in Iraq: Leveraging Religious, Political, and Tribal Authorities for Conflict Transformation*, Cordoba Peace Institute (CPI), 2024; Rohwerder, *Contemporary conflict analysis...*
- 43 Chokr and Aroua, *Social Cohesion in Iraq*; Rohwerder, *Contemporary Conflict Analysis...*
- 44 Sultan Abdullah Albokashy, Hasani Mohd Ali and Shahrul Mizan Bin Ismail, Probing the Private Actors' Practices and Its Impact on Iraqi Sovereignty from an International Law Lens after the US Invasion in 2003, *Migration Letters*, XX/7, 791–811. <https://doi.org/10.59670/ml.v20iS7.4437>; Mae Anna Chokr, Ali Al-Ahmad and Abbas Aroua, *Social Cohesion in Iraq* Rohwerder, *Contemporary Conflict Analysis...*

At this point, the role and the ontological (in)security of the Shiites, who have an influential position in the country and administration after 2003, in this atmosphere will be analyzed in the next chapter.

Crisis, Chaos and Habit: Analytical and conceptual focus

The perception of ontological (in)security in Iraq relates to the anxiety of identity groups as they have seized political authority, increased their dominance, and discriminated against others. As seen in the basic security perception of the Shiite society, other groups are also pursuing activities to ensure they are represented and get their rights and not marginalized. In this context, the concepts of crisis and habit help explain the ontological security uncertainty in the country.

Events that disrupt routines and threaten ontological security can be called crisis. Its relationship with ontological security can also be considered within the scope of the concern about disrupting order and drifting into chaos. However, routines help us bring our threat environment under cognitive control. Routines therefore solve the problem of chaos and enable the actor to maintain a sense of self.⁴⁵ While disruption of routine and uncertainty about achieving balance can cause anxiety, continuity in crisis can also create anxiety. In crisis, the individual has concerns about whether his existence will continue. Disorder and instability threaten ontological security that prioritizes routine. However, a system in which crisis becomes routine can also occur.

The place of anxiety in ontological security is hidden in the uncertainty about being secure in terms of self or existence. Concern, as an internal state, covers a general period. It also differs from fear in that it is not directed at anything specific.⁴⁶ The place of anxiety in ontological security is hidden in the uncertainty about being secure in terms of self or existence. Anxiety, as an internal state, covers a general period. It also differs from fear in that it is not directed at anything specific.⁴⁷ For this reason, the theory of ontological security can, in a sense, be called the theory of anxiety.⁴⁸

As Giddens mentions, there may also be a consciousness of chaos beneath the routines.⁴⁹ In this case, Mitzen talks about individuals' capacity to keep uncertainty under control. In other words, actors must be capable of

45 Mitzen, "Anchoring Europe's Civilizing Identity..." p. 273.

46 Giddens, "Modernity and Self-Identity..." p. 43-44; "The existentialist conceptions consider anxiety as an integral part of the human condition, and distinguish it from fear, which is projected externally toward specific threats and concrete objects." Bahar Rumelili, "Integrating Anxiety into International Relations Theory: Hobbes, Existentialism, and Ontological Security" *International Theory* 12, 2020, pp. 258.

47 Fear is related to a real object, while anxiety may not be a real object. In the case of fear, the person can confront the object and physically struggle with it. This is not possible in anxiety. While anxiety produces helplessness, you do not have to surrender to fear. Paul Tillich, *The Courage to Be*. New Haven and London: Yale University Press, 2000, p. 36.

48 Catarina Kinnvall, and Jennifer Mitzen. "Anxiety, Fear, and Ontological Security in World Politics: Thinking with and Beyond Giddens," *International Theory*, 12, 2020, pp. 241-42.

49 *Ibid.*

görsel

Akademik
Bakış

117

Cilt 18
Sayı 36
Yaz 2025

predictably revising their environments to preserve their agency.⁵⁰ However, when evaluated within the scope of routine, we can talk about crisis and conflict routines. The large-scale crises in Iraq, events affecting different identity groups, and developments that disrupt routine and cause uncertainty can also be used to explain the conceptualization of crisis routine.

Iraq went through exactly this process, especially after 2003. What happened in the past also affects the present. It can be said that factors such as political, economic, and social instability that occurred after the US occupation, security problems, and physical insecurity that increased with the increase in terrorist violence created a crisis routine in the country. Successive crises may cause anxiety in social segments. It can be argued that a routine is preserved in terms of preserving the order created by this environment or ensuring ontological security in the face of physical insecurity. In this sense, a two-dimensional crisis routine emerges.

An important issue at this point is the narratives and identity characteristics that society adheres to in this crisis environment. The questions of how the biographical narratives are used, how the counter-narratives are formed, how these processes are managed, and how ontological security is maintained in this atmosphere are important.

In Iraq, the impact of conflict dynamics on ontological security is important. Kinnvall argues that the construction of ontological identity occurs when the different worlds that individuals encounter due to globalization cause them to question the existing routine. Therefore, because they see differences as a threat, nationalist discourses and ontological identity construction are formed.⁵¹ It can be stated that the anxiety of different segments of Iraqi society is shaped around the aim of maintaining their own existence within the existing instability based on the narratives they create and their loyalty to identity. As mentioned in the previous section, the concern of the Shiite society in the country is the re-establishment of a government based on Sunni dominance as before. To prevent this, it is desired to continue the routine of protecting the system based on Shiite dominance. This can be considered as a basis for explaining the domestic policy of the current administration.

Regarding the state, decision-making mechanisms stand out as the unit that wants to preserve this continuity. Regarding social groups, it can be said that leaders and senior members play a role in strengthening their identity structures. As a result, Mitzen's words show a commitment to dangerous routines. Units that can provide and maintain a consistent identity within themselves can also manage the current conflict and crisis environment. This allows us to follow the path of managing routines or using the existing system to our advantage, which we explain with the concept of habit.

Looking at the example of Iraq, as this study claims, some crises or cha-

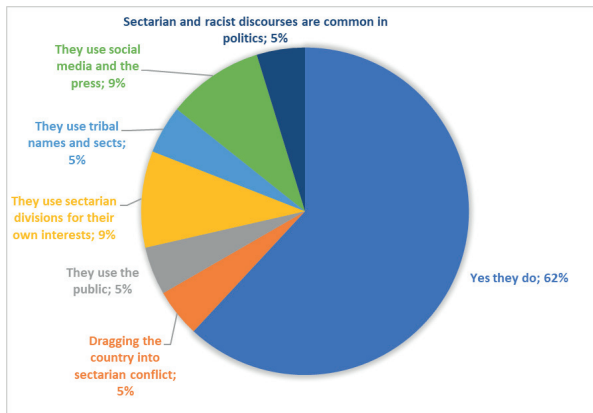
50 Mitzen, "Ontological Security in World Politics...", p. 346.

51 Kinnvall, "Globalization and Religious Nationalism". p. 742.

os atmosphere in the country provides predictability. For instance, the political wing of the Shiite community has made moves to capitalize on this chaotic situation to build a base of power in Iraq. Parties such as the Islamic Supreme Council of Iraq and the Dawa party have tried to gain support by using social concerns, threat perceptions, and sectarianism. Their rhetoric focused on preventing the emergence of a new Sunni dominance.⁵² Another example is in 2004 when the election campaigns of the Shiite list focused on protecting the Shiite sect and preventing the Baath Party from returning to power.⁵³

However, in the interviews, all participants stated that they think that politicians take advantage of the system based on sectarian discrimination. The answers to the question “Do you think politicians benefit from the system, which tools do you think they use?” are visualized in the table below.

Graphic 1. The answers to the question “Do you think politicians benefit from the system, which tools do you think they use?”

Other answers to the question are as follows:

“Ethnic-sectarian problems are purely political. It is a political problem, not a social one. To a large extent, a state of conflict or disagreement is being portrayed to a greater extent than it actually exists, largely due to the manipulation of political parties and high-level groups. The media is one of the most important tools in this regard. Normally there is no problem between ethnic and sectarian groups to the extent that it is portrayed in the media or expressed on a political basis. Politics is the factor that pushes relations between sects to the level of conflict. Political parties benefit from the discriminatory, conflictual system; they benefit from this order, and the existence of ethnic problems suits them. For this reason, they are using trig-

gazi

⁵² Harith Hasan Al-Qarawee, الأزمات الطائفية في العراق: إرث من الإقصاء (al'azmat altaayifat fi aleiraqi: 'iirth min al'iqlsa'), 23/04/2014, <https://carnegieendowment.org/research/2014/04/iraqs-sectarian-crisis-a-legacy-of-exclusion?lang=ar&center=middle-east>.

⁵³ “شعارات انتخابات العراق منذ 2004.. ماذا تغير؟” (shiearat aintikhabat aleiraq mundh 2004.. madha taghayru?) 05/04/2004, <https://www.alarabiya.net/arab-and-world/iraq/2018/04/05/شعارات-انتخابات-العراق-منذ-2004-ماذا-تغير>

gering methods to address this atmosphere. They turn existing differences into problems, and they want to perpetuate the systematics based on separation.”⁵⁴

“There are those who declare the Shiites as infidels in areas inhabited entirely by Sunnis, and there are those who insult the Sunnis in areas inhabited entirely by Shiites.”⁵⁵

Not only Shia-Sunni marginalization but also slogans and discourses aimed at triggering Kurdish-Turkmen antagonism are examples of the impact of politicians on community relations.

The slogan “Kirkuk is the Jerusalem of the Kurds” was used to provoke between 2005-2010 but no longer and doesn’t spread.⁵⁶ Key discourses focus on protecting group identity, defending against external threats, and securing community rights.⁵⁷

“Politicians, tribal leaders, and societal figures may exploit ethnic-sectarian divisions to consolidate power and mobilize support. They may use divisive narratives and discourses to manipulate public opinion and advance their agendas, exacerbating tensions and undermining national unity.”⁵⁸

It can be said that politicians’ use of sectarian divisions as a trigger has led to a crisis routine. Thus, the existing routine of disorder also creates an atmosphere in which different groups ensure their ontological security. Therefore, groups feel safe within themselves and there is a fear of losing this current state. This dangerous habit also prevents the formation or adoption of an Iraqi identity. This current structure can be called ‘habituation through routines’ in Iraq. Routines maintain identity, the values that make the actor who s/he is. Therefore, actors become attached to these routines. To explain all of this with a formulation, if some coding needs to be done, we can refer to the crisis routine as r, the threat perception of groups as t, identity definitions or identity formations as i1 and finally habitualization as h. The crisis routine in Iraq affects the identification and threat perceptions of social groups in the country and at the same time provides predictability, resulting in ‘r+t+i=h’. The formula ‘h≠i2’ emerges because the atmosphere of habit and feeling safe within groups prevents the adoption of the Iraqi identity (i2). The political system also plays a role as a dependent variable.

In the study it is argued that Shiite-Sunni conflicts create a habit within the scope of identity in both groups, leading to a more profound attachment to identity. Particularly, the sectarian conflicts and the terrorist attacks are still fresh in the social memory. Many people from different sects and identities were killed, and each blamed the other for the cause, which affected the perspective of the parties toward each other.

54 Interview with Watheq Al-Sadoon, 25/07/2023, Ankara.

55 Interview with Reshad Salihi, 16/09/2023, Ankara.

56 Interview with Selçuk Bacalan, 15/02/2024, Ankara.

57 Interview with Mehdi Sadoon, 13/08/2024, online.

58 Interview with Dileen Sardar, 28/02/2024, online.

At the same time, the trauma caused by the pre-2003 period in terms of Shiite identity is a triggering factor in terms of preserving the conditions of today's Iraq and the continuity of the current order. It is very seen in the policies of the ruling Shiite elites. In other words, the fundamental insecurity problem of Shiites in the past was reflected in the attitude after 2003. It can be concluded that the Shiite practices in politics, state levels, and social order are justified as a reflection of the Sunni practices pre-2003 era. At the same time, it can be thought that the harsh policies during the Maliki period, the Sunni segment becoming more passive, and the Shiite influence in many areas, from security to the fight against terrorism, from education to politics, manifested themselves as the expression of the Shiite perception of ontological (in)security.

Ontological (In)security of Shiite Identity

Iraq, having the centers for Shiism such as Najaf, Karbala, and Samarra, which are considered sacred, has a privileged and special position for Shiites, who constitute the majority. On the other hand, Iraqi society is very heterogeneous in ethnic and sectarian terms. Approximately 30 % of the population is Sunnis, 60-65 % Shiite, less than 10 % Yazidis, and Christians, and also there are different ethnic identities consisting of Arabs, Kurds, and Turkmen.⁵⁹ At this point, the question of how Shiites define themselves and express their identity comes to the fore. However, the answer to this question varies depending on various characteristics of the person, such as whether they are religious or liberal.⁶⁰

There is also a document that can be taken as a reference for Shiites to define themselves. The following statements about Shiites are included in the Declaration of Iraqi Shiites, which brought together many people from different walks of life in 1992.⁶¹

[...] the Shia in Iraq are not an ethnic group nor a race nor nation, but rather, can comprise any social combination that believes that its Shia fealty has led it to suffer from persistent sectarian disadvantage over the centuries.

This statement in the declaration claims that the reason why Shiites are "oppressed" is sectarianism. It underscored the perception among the Shiite society of being isolated from social and political life and disassociated from the system until 2003.

As Fuller and Francke noted, there were 6 Shiites in the 13-member

59 The CIA World Factbook, <https://www.cia.gov/the-world-factbook/countries/iraq/#people-and-society>.

60 For example, a devout Shiite defines himself as Shiite, then Iraqi, then Arab. The religious Shiite, who is also interested in tribal issues, defines himself as Shiite, then Arab, then Iraqi. Liberal or secular Shiite defines himself as Iraqi, then Shiite, then Arab. Shiite Turkmen define themselves first as Shiite, then as Turkmen, and then as Iraqi (Interview with Watheq al-Sadoon, 28/07/2023, Ankara) and also, each nationality and sect define itself in a special way. Shiites define themselves as the largest sect in Iraq (Interview with Mohanad Faris, 30/05/2024, (online).

61 "Declaration of Shia of Iraq", July 2002, <https://al-bab.com/documents-section/declaration-shia-iraq#sthash.yAZEN1ko.dpbs>.

Ba'ath Regional Command in 1963, but by 1970, there were no Shiite members. Again, in 1963, there were 6 Shiite members in the 18-member Revolutionary Command Council. Although it is seen that the influence of Shiites decreased, especially during the reign of Abdelkarim Qassim, the fact that they faced restrictions after 1969 negatively affected the political and social influence of Shiites. During this period, there were also restrictions on Shiite cultural and religious life, such as the confiscation of foundations, the closure of theological schools, and the banning of religious ceremonies.⁶²

According to Akoğlu, the ideological division, sectarian differences, and Baathist policies deepened the rift between the two groups. In addition to the assassination of Muhammad Baqir al-Sadr, various arrests and executions took place during this period. There has also been an unprecedented exile movement. It is known that nearly 15 thousand Shiites of Iranian origin were deported in this process.⁶³

Studies⁶⁴ claiming that Shiites see themselves as marginalized and oppressed show that Shiites perceive Sunnis as the other. In this case, it can be said that the fact that Sunnis were in power during the periods when Shiites felt under pressure and the perception of insecurity caused by the policies of Sunni governments were effective.

This otherness is seen in the fact that Shiite identity has become more visible than Sunni identity over time and that sectarian conflicts are felt in society, especially in political life. For Al-Qarawee, the rise of Shiite political parties in Iraqi politics, the increase in symbols that make Shiite identity visible, and tensions/conflicts in relations between the parties have emerged as effective factors in the positioning of Shiite identity as the other against Sunni identity.⁶⁵

Keiko Sakai stated, as in the table below, that in the governments of the three different periods, the representation of the Shiites was half that of the Sunnis. In addition, even the representation of Kurds is also higher than that of Shiites.⁶⁶

Gps

- 62 Graham Fuller and Rend Rahim Francke, *The Arab Shia: The Forgotten Muslims*, St. Martin Press, 1999, p. 97.
- 63 Muharrem Akoğlu, "Irak'ta Şii Varlığı", *Mezhep Araştırmaları*, VI/2, 2013, p. 400.
- 64 Kashif Mumtaz, "Iraqi Shias After Saddam Hussein: A Study in Political Behaviour", *Strategic Studies*, 2003, XXIII/4, pp. 78–92. <http://www.jstor.org/stable/45242511>; Kelsey L. Modica, "A Path to Peace: Reconciling the Sunni-Shi'a Conflict in Iraq A Path to Peace: Reconciling the Sunni-Shi'a Conflict in Iraq", *Syracuse University Honors Program Capstone Projects*. 841, 2015, https://surface.syr.edu/honors_capstone/841; Oula Kadhum, *The Transnational Politics of Iraq's Shia Diaspora*, Carnegie Endowment, 2018, <https://carnegieendowment.org/research/2018/03/the-transnational-politics-of-iraqs-shia-diaspora?lang=en&center=middle-east>.
- 65 Harith Hasan Al-Qarawee, "Sectarian Identities, Narratives and Political Conflict in Baghdad", *The Levantine Review* IV/2, 2015, p. 184.
- 66 Keiko Sakai, "Tribalization as a Tool of State Control in Iraq: Observations on the Army, the Cabinets and the National Assembly" in Faleh A. Jabar and Hosham Dawod (ed), *Tribes and Power: Nationalism and Ethnicity in the Middle East*, London Saqi Books, 2002.

Table 2. Sectarian Ethnic Distribution in the First Three Governments of Saddam Hussein^{67*}

Governments	Sunni Arab	Shia Arab	Kurd
First Government Period (1979-1982)	46,2%	17,9%	20,5%
Second Government Period (1982-1986)	52,6%	21,1%	18,4%
Third Government Period (1984-1990)	53,7%	19,5%	14,6%

Source: Keiko Sakai, “Tribalization as a Tool of State Control in Iraq: Observations on the Army, the Cabinets and the National Assembly” Faleh A. Jabar and Hosham Dawod ed, *Tribes and Power: Nationalism and Ethnicity in the Middle East*, London Saqi Books, 2002.

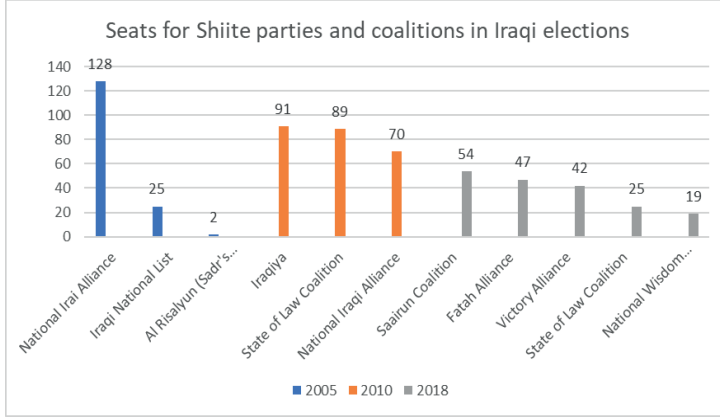
The uprisings against Saddam Hussein in many provinces in the south of Iraq after his defeat in the Gulf War in 1991 could be taken as symbolic evidence. For Marion Farouk-Sluglett and Peter Sluglett, in this process, the Baath Party’s discourses targeting the social identity of the protesters had the effect of increasing the feelings of antagonism among these groups. One of these discourses was the slogan, “There will be no Shia after today” (لا شيعية بعد اليوم). It could be thought that such statements might have strengthened loyalty to Shiite identity and reinforced opposition to the regime. As Saddam Hussein increased repression, mutual escalation grew.⁶⁸

However, in the new system after 2003, a process emerged in which Shiites were in a more active position. The Interim Governing Council (IGC) is an important example of the structures established based on ethnic and sectarian divisions. Established on July 13, 2003, to carry out responsibilities such as the appointment of diplomats and the drafting of the constitution, the 25-member Governing Council Members was composed of the following members: 13 Shiites, 5 Sunnis, 5 Kurds, 1 Turkmen, and 1 Assyrian. Moreover, the distribution of the members of the Presidential Council was important, and the Shiite primacy and ethnic-sectarian divide came to the fore. It was decided that there be 5 Shiite, 2 Sunni, and 2 Kurdish representatives in the Presidential Council.⁶⁹

⁶⁷ * The table was created by the authors based on the information/data obtained from the source cited.

⁶⁸ Marion Farouk-Sluglett and Peter Sluglett, *Iraq since 1958-from Revolution to Dictatorship*, I. B. Tauris, London and New York, 2001, p. 289.

⁶⁹ Tayyar Arı, *Geçmişten Günümüze Ortadoğu, Siyaset, Savaş ve Diplomasi*. 6th Edition MKM Yayınları, Bursa: 2012, p. 472.

Table 3. Seats of Shiite Parties and Coalitions in Iraqi Elections

Source: This table was created by the authors by bringing together different data from various sources.

There has been a confrontation both religiously and politically between the sides. The Shia elite, who were exiled and felt oppressed, saw themselves as the rightful rulers and were instrumental in purging the country of Baathists and disbanding the army after 2003. The process before 2003 and the perception of this period reveal the psychology of the Shiite policies followed after 2003.⁷⁰ In particular, Nuri Maliki's term as prime minister is a reflection of the oppressive policies that the Shiites felt before 2003, from the perspective of the Sunnis.⁷¹

This showed that the Shiite identity was based on usurpation and oppression (mostazafan)⁷² that emerged after the martyrdom of Hussein in Karbala and the Sunni identity perception as the other continued. The concept of mostazafan, which is one of the basic components of Shiite identity,

70 Oula Kadhum, "The Transnational Politics of Iraq's Shia Diaspora".

71 Renad Mansour, "The Sunni Predicament in Iraq", Carnegie Endowment, 2016, <https://carnegieendowment.org/research/2016/03/the-sunni-predicament-in-iraq?lang=en&center=middle-east>; Alex Bennett, "Maliki: Is Iraq PM's Repression of Sunnis Driving Iraq's Violence?", *MIC*, 2013, <https://www.mic.com/articles/43171/maliki-is-iraq-pm-s-repression-of-sunnis-driving-iraq-s-violence>; Fanar Haddad, "Shia-Centric State Building and Sunni Rejection in Post-2003 Iraq", *Carnegie Endowment*, 2016, <https://carnegieendowment.org/research/2016/01/shia-centric-state-building-and-sunni-rejection-in-post-2003-iraq?lang=en>.

72 For detailed information about the studies explaining the position of Shiites in Iraq with the concept of oppression (mostazafan), see. Thanassis Cambanis, "Iraq's Sectarian Relapse: Lessons of the 'Shia House'", *TCF*, 2023, <https://tcf.org/content/report/iraqs-sectarian-relapse-lessons-of-the-shia-house/>; Andrew Cockburn, "Iraq's Oppressed Majority", *Smithsonian Magazine*, <https://www.smithsonianmag.com/history/iraqs-oppressed-majority-95250996/>; Ranj Alaaldin and Sumaya Attia, "Shiite militias in Iraq: Why Context Matters", *Brookings*, 2017, <https://www.brookings.edu/articles/shiite-militias-in-iraq-why-context-matters/>; Robert G. Rabil, "The Making of Saddam's Executioners: A Manual of Oppression by Procedures", *Middle East Review of International Affairs* VII/1, 2003, pp. 38-50.

stands out in the discourse of Ayatollah Khomeini. During the 1979 Revolution, Khomeini used this emphasis to express the “oppressors and oppressed” struggle and gained a wide base of support. Khomeini conducted sectarian politics through key discourses such as velayat-e faqih and the oppressor-oppressed struggle.⁷³ These key discourses, which the Shiite community has generally accepted, were also the source of Shiites’ self-identification or coding as the other.

Main Narratives and Routines of Shiite Society

Since Shiite identity is based on religious reference, the basic narratives are also based on religious discourses, including political experience, societal marginalization, standing against injustice, and cultural elements. Codes such as alienation, injustice, and oppression have become established in Shiite society. This has led to the adoption of narratives of discrimination and persecution.

The search for rights and justice, which has a religious reference, has also gained a political base when combined with the position of Shiites in Iraqi society. Especially in the pre-2003 period, the basic demands of the Shiites also determined their routines and narratives. These demands were issues of equal rights, justice, and representation. The Iraqi Shiite Declaration of 1992 forms an important basis for narratives. This document also shows the Shiite political vision in post-Saddam Hussein Iraq.⁷⁴

It is possible to state that Shiite narratives are also shaped by cultural life and traditions. Although Shiism has a religious content, it is possible to distinguish between secular Shiism and religious Shiism. These impacts guiding the society and determining the narratives due to the leaders being secular or not. For example, in 2013, Ayatollah Ali al-Sistani drew attention to a more secular structure against the idea of velayat-e faqih⁷⁵ and spoke about a civil state. He adopted a supportive position for separate religious and state institutions.⁷⁶ His statement in 2019 asserting that the source of authority is the people is also important as a narrative aimed at shaping society in this direction.⁷⁷

Actors’ attitudes towards each other and their own identity definitions

73 Lokman Cömert, “Analyzing the Interaction between Islam and Ideology in the Political Thought of Hassan al-Banna and Ayatollah Khomeini”, *Turkish Journal of Shiite Studies*, VI/1, 2024, p. 83.

74 Al-Qarawee, “Sectarian Identities...” p. 184.

75 Velayat-e faqih: According to this understanding, the highest religious authority is also the head of state. In other words, political and religious authority is vested in a single person. The idea of Velayat-e Faqih, basic political theory of Shiism, is a parameter that affects and determines the political, religious and social perspective of the Shiite community. See for more: Faleh A. Jabar, *The Shi’ite Movement in Iraq*, Saqi Books, 2003.

76 Ali Mamouri “Secular Shiism on Rise in Shiite Crescent”, 2019, <https://www.al-monitor.com/originals/2019/12/iran-iraq-lebanon-protests-secularism.html>.

77 “Alsiystani: Ealaa Majlis Alnuwaab Aladhi Ainbathaqt Minh Alhukumat an Yueid Khiairati Bihadha Alshaan”, 29/11/2019, <https://shafaq.com/ar/سياسة/السيستاني-على-مجلس-النواب-الذي-انبتقت-منه-الحكومة-ان-يعيد-خيار-اته-بهذا-الشان>.

are related to their perceptions of the other party. The behaviors they exhibit are also perceived as a reflection of these views. The Shiite community in Iraq also adopts a behavioral orientation within the framework of their perspectives toward other groups, perception of threats, and own identity elements. The slogans used during the uprising against Saddam Hussein in 1991 can be considered as an example of this. The slogans used by the Baath party against the protesters during the aforementioned uprising affected the Shiite perspective and attitude.⁷⁸

Another example that explains the threat perception of the Shiite community is the Iraqi Shiites Declaration mentioned above. The document is also a good example of the perceived threat perception. The following statements in the document show what it was to be a Shiite in Iraq in the 1990s:⁷⁹

[...] the label of 'Shia' has been sufficient cause to remove the ordinary Shia from any consideration of positions of power and authority irrespective of his qualities and competencies and despite his political affiliations. To be a Shia in Iraq is to be condemned to a lifetime of powerlessness,⁸⁰ fear, anxiety, and discrimination.

However, some securitizations also occurred due to various events. The first of these is the Shiite-Sunni conflicts. Sectarian tensions, an important factor in Iraqi dynamics, have a long historical trajectory. These tensions, which can be traced back to the Ottoman-Safavid struggle and the Iran-Iraq war, have also manifested themselves in political conflicts in Iraq in the 2000s.

Shah Ismail, the first leader of the Safavid state, adopted Shiism as the state religion,⁸¹ and his political and territorial struggle with the Ottoman Empire, the great power of the time, also impacted sectarian politics.⁸² The four conflicts between 1514 and 1554 were based on religious rather than political grounds.⁸³

In the 1600s, an Ottoman-Safavid struggle over Iraqi territories such as Baghdad, Mosul, and Kirkuk.⁸⁴ Another historical development in which

78 Maria Luisa Fantappie, "Men of Dawa: How the Personalities of Oneparty Shaped Iraq's New Politics", 26/06/2023, <https://tcf.org/content/report/men-of-dawa-how-the-personalities-of-one-party-shaped-iraqs-new-politics/#easy-footnote-bottom-13>.

79 "Declaration of Shia of Iraq..."

80 See for powerlessness. Jojanneke van der Toorn, Matthew Feinberg, John T. Jost, Aaron C. Kay, Tom R. Tyler, Robb Willer and Caroline Wilmoth, "A Sense of Powerlessness Fosters System Justification: Implications for the Legitimation of Authority, Hierarchy, and Government," *Political Psychology*, XXXVI/1, 2015, pp. 93-110.

81 For more detail See, William L. Cleveland, *A History of Modern Middle East*. San Francisco: Westview Press, 1994, pp. 52-138; Ghulam Sarwar, *History of Shas Ismail Safawi*, Alipauh, 1939, p. 88.

82 Sabri Ateş and Vural Genç, "Ottoman-Safavid Relations: A Religious or Political Rivalry", *Oxford Research Encyclopedia of Asian History*, 20/11/2024, <https://oxfordre.com/asianhistory/display/10.1093/acrefore/9780190277727.001.0001/acrefore-9780190277727-e-769#>.

83 Şehabettin Tekindağ, "Yeni Kaynak ve Vesikaların Işığı Altında Yavuz: Sultan Selim'in İran Seferi", *Tarih Dergisi*, XVII/22, p. 55.

84 Hala Mundhir Fattah, *The Politics of Regional Trade in Iraq, Arabia, and the Gulf*:

sectarian ideologies were highly visible was the Iran-Iraq War. The Shia-Sunni divide and the difference in narrative influenced the process and outcome of the war and was instrumentalized especially by the then-Iraqi leader Saddam Hussein. The 1980-88 war had an impact on Iran's more effective use of Shiism and the evolution of Sunni-Shiite rivalry. Therefore, both sides utilized sectarian strategies to gain support and enhance their power. The Iranian Revolution⁸⁵ in 1979 and the policies of Saddam Hussein, who came to power in Iraq in the same year, were effective in the emergence of this conflict.⁸⁶

Saddam Hussein, who made Arab and Persian identities the focal point during the war period, moved the antagonism between the two countries from sectarian to ethnic dimension.⁸⁷ Thus, he tried to prevent Iraqi Shiites from being influenced by Iran. As a result, it can be said that the Shiite-Sunni and Persian-Arab fragility gained sensitivity during the Saddam Hussein era and formed the basis of the tensions in the following years.⁸⁸

The Shiite-Sunni conflicts of 2006-2008 in Iraq were an indication

1745-1900, New York: Sunny Press, 1997, pp. 31-34; Tayyar Arı, *Geçmişten Günümüze Orta Doğu*, 6th Edition, Bursa MKM Yayınları, 2012, pp. 403-405.

- 85 See for more detail. Norris S. Hatterington, "Industrialisation and Revolution in Iran: Forced Progress or Unmet Expectation?" *The Middle East Journal*, XXXVI/3 Summer 1982, p. 362-63; John W. Limbert, *Iran at War with History*. Boulder, Colo.: Westview Pres, 1987, p.103; Nasser Momayezi, "Economic Correlates of Political Violence: The Case of Iran", *The Middle East Journal*, XL/1 Winter 1986, p. 71; Richard Cottam, "Revolutionary Iran", *Current History*, LXXVIII/453 January 1980, pp. 12-13; Mohsen M. Milani, "The Ascendancy of Shi'i Fundamentalism", *Journal of South Asian and Middle Eastern Studies*, XIII/1-2 Fall/Winter 1989, pp. 6-7; Bahman Baktiari, "The Leftist Challenge: The Mojahidin-e Khalq and the Tudeh Party", *Journal of South Asian and Middle Eastern Studies*, XIII/1-2 Fall/Winter 1989, p. 33; Nazor Alaolmolki, "The New Iranian Left", *The Middle East Journal*, XL/2 Spring 1987; Mongol Bayat, "The Iranian Revolution of 1978-79: Fundamentalist or Modern?" *The Middle East Journal*, XXXVII/1 Winter 1983, p. 38.

- 86 Andrew T. Parasiliti, "Iraq's Military Containment of Iran", *Journal of South Asian and Middle Eastern Studies*, XIII/1-2 Fall/Winter 1989, p. 129; Graham E. Fuller, *The Center the Universe: The Geopolitics of Iran*. San Francisco: Westview Pres, 1991, pp. 34-56; Nita M. Renfrew, "Who Started the War", *Foreign Policy*, No.66 Spring 1987, p. 302; William J. Olson, "Iraqi Policy and the Impact of the Iran-Iraq War", Robert O. Friedman, ed., *The Middle East After the Israel Invasion of Lebanon*, New York, N.Y: Syracuse University Press, 1986, p. 182.

- 87 Adeed Dawisha, "Identity and Political Survival in Saddam's Iraq", *Middle East Journal*, LIII/4, 1999, p. 560.

- 88 See for more detail. Fuad Matar, *Saddam Hussein: A Biographical Account of His Leadership Style and Crisis Management*, London: Highlight Productin, 1990; Efraim Karsh and Inari Rautsi, *Saddam Hussein: A Political Biography*, New York, N.Y: The Free Pres, 1991; Simon Henderson, *Instant Empire: Saddam Hussein's Ambition for Iraq*, San Francisco: Mercury House, Incorporated, 1991; Ofra Bengio, *Saddam's Word: Political Discourse in Iraq*, New York, N.Y.: Oxford University Pres, 1998; Said K. Aburish, *Saddam Hussein: The Politics of Revenge*, Edinburgh: Clays Ltd, 2000; Geoff Simons, *Iraq: From Sumer to Saddam*. 2nd ed. London: Macmillan Pres, 1994, pp. 271-329; Adel Darwish and Gregory Alexander, *Unholy Babylon: The Secret History of Saddam's War* London: Victor Golancz Ltd, 1991, pp. 197-203; Phebe Marr, "Iraq: Its Revolutionary Experience under the Ba'th", Peter J. Chelkowski and Robert J. Pranger. Ideology and Power in the Middle East, Durham: Duke University Press, 1988, p. 196.

of how difficult the life of Shiites and Sunnis living together had become.⁸⁹ Azamiyah is the only Sunni region among Shiites, and Imam Azam's tomb is located here. Kadhimiya is a Shiite region that is considered sacred for Shiites and whose surroundings are entirely Sunni. The threat of ISIS in 2014 also affected the Shiites' perception of the enemy. Although ISIS does not have a sectarian affiliation, it is perceived as an enemy by because it is a Salafi jihadist organization and targets the Shiite society. During the interviews held with various groups in Iraq, it was learned that the perspective towards gun-owning Sunnis was negative during the civil war period, and the perception of threat was kept at the highest level.⁹⁰

In a study based on interviews with people who were displaced during this period, comments were made that especially Sunni Arabs felt like foreigners and that the Sunni population was seen as terrorists. It is also included that Sunni Arabs define themselves as Muslim Arabs because they cannot access basic rights in terms of services. The authors note that the activities of Shiite militias prevent Sunni Arabs from freely expressing their identity.⁹¹ All of these show that there were developments that significantly changed the Sunni community's perception of security, especially during and after the high threat of ISIS. Similarly, the Shiite community's perception of threat was also seriously affected and their perspectives towards Sunnis were shaped accordingly.

Maliki's tenure as prime minister (2006-2014) is also worth examining as a period that reveals the Shiites' past threat perceptions, identity affiliations, and political and military concerns.⁹² Maliki consolidated his power at the government level and gained control over the security units. In addition, political consolidation had a strengthening effect on his authority.⁹³ All of these have increased the continuity and impact of the policies it pursues. By gathering people from his views and relatives around him and consolidating the power he achieved, Maliki attracted reaction from the Shiite opposition and other identity groups. The Maliki government also targeted Sunni leaders, accused them of terrorism, carried out mass arrests of Sunni citizens, and pursued discriminatory policies. This affected the perceptions of both communities.⁹⁴

89 وصول العراق إلى حافات الحرب الأهلية. 2006.. eam 2006.. wusul aleiraq 'iila hafaat al-harb al'ahlia), 29/12/2006, <https://www.aljazeera.net/news/2006/12/29/عام-2006-وصول-العراق-إلى-حافات-الحرب>

90 Interview with Reshad Salihi, 16/09/2023, Ankara.

91 Nadia Siddiqui, Roger Guiu, and Aaso Ameen Shwan, "Among Brothers and Strangers: Identities in Displacement in Iraq", *International Migration*, LVII/2, 2019, p. 86.

92 وصول العراق إلى حافات الحرب الأهلية. 2006.. eam 2006.. wusul aleiraq 'iila hafaat al-harb al'ahlia), 29/12/2006, <https://www.aljazeera.net/news/2006/12/29/عام-2006-وصول-العراق-إلى-حافات-الحرب>

93 Harith Hasan Al-Qarawee, إرث من الإقصاء: الأزمة الطائفية في العراق: (al'azmat altaayifiat fi aleiraqi: 'iirth min al'iisaa'), 23/04/2014, <https://carnegieendowment.org/research/2014/04/iraqs-sectarian-crisis-a-legacy-of-exclusion?lang=ar&center=middle-east>.

94 Interview with Reshad Salihi, 16/09/2023, Ankara.

Another example of elite influence is Sistani, with his role over the Shiites. Sistani called for help to Sunni tribes in the fight against ISIS in 2014. This attitude of Sistani underlined the need to focus on coming together for a common goal, not on the sectarian differences between the Shiite and Sunni societies.⁹⁵

Conclusion

This study focuses on the concept of routine, one of the basic components of ontological security. The existence of any routine, whether positive or negative, points to order. This routine can be within the framework of healthy relationships and trust, or it can be seen on the basis of crisis, conflict and chaos. In this context, the study draws attention to the concept of crisis routine and emphasizes that various crises create a routine and that these routines provide a relative order.

Secondly, it draws attention to the phenomenon of habituation brought about by the crisis routine. In this regard, Iraq was chosen as a country that is not very preferred for the case study within the framework of ontological security. Thus, a different contribution to the empirical level of the theory is presented. In analyzing Iraq, the Shiite segment is used as an example to limit the scope.

It is argued that the crises occurring in Iraq constitute a routine and the society has developed habitual practices against this routine. Various routines and habitual attitudes are maintained regarding politics, security, and social order. These attitudes are seen as distrust in the state and elections, perception of ontological insecurity in different ethnic and sectarian groups, protest demonstrations and strong legal control. In addition, various interviews revealed that there is a perception that politicians use sectarian divisions as a triggering tool to maintain the existing order.

As a result, it is inferred that Iraq's constituent elements have developed a coherent self and, in this context, they have maintained their ontological security internally. Based on these inferences, a formulation defining ontological insecurity in Iraq has also been made. The crisis routine in Iraq influences the identity and threat perceptions of social groups in the country and also provides predictability.

References

- AGIUS, Christine, "Drawing the Discourses of Ontological Security: Immigration and Identity in the Danish and Swedish Cartoon Crises." *Cooperation and Conflict*, 2016 LII/1, 109-125.
- ABURISH, Said K., *Saddam Hussein: The Politics of Reveng*, Edinburgh: Clays Ltd, 2000.
- AKIN, Soner, Ontological Insecurity and Regionalism in the Middle East, *IKSAD*, 2022.
- AKOĞLU, Muharrem, "Irak'ta Şii Varlığı", *Mezhep Araştırmaları*, VI/2, 2013.
- ALAALDIN, Ranj and Sumaya Attia, "Shiite militias in Iraq: Why Context Matters", *Brookings*, 2017, <https://www.brookings.edu/articles/shiite-militias-in-iraq-why-context-matters/>.

95 "Iraq's Sistani Calls on Baghdad to Help Sunni Tribes After ISIS Killings", 31/10/2014, <https://english.alarabiya.net/News/middle-east/2014/10/31/Iraq-s-top-Shiite-calls-on-Baghdad-to-help-Sunni-tribes-after-killings>.

- ALAOOLMOLKI, Nazon, "The New Iranian Left", *The Middle East Journal*, XLI/2 Spring 1987, pp. 218-233.
- ALKOPHER, Tal Dingott, "Socio-psychological Reactions in the EU to Immigration: From Regaining Ontological Security to Desecuritisation", *European Security* XXVII/3, 2019, pp. 314-335.
- AL-QARAWEE, Harith Hasan, الأزمات الطائفية في العراق: إرث من الإقصاء (al'azmat altaayifiat fi aleiraqi: 'iirth min al'iiqsa') 23/04/2014, <https://carnegieendowment.org/sada/?fa=55405&lang=ar>
- AL-QARAWEE, Harith Hasan, "Sectarian Identities, Narratives and Political Conflict in Baghdad", *The Levantine Review*, IV/2, 2015.
- ARI, Tayyar and Mehmet Ali Ak, "Ontological Security Theory and the Security of Self," in Tayyar Ari (ed.) *Critical Theories in International Relations*, 1st Edition, London, New York: Lexington, 2023, pp. 169-188.
- ARI, Tayyar, *Geçmişten Günümüze Ortadoğu: Siyaset, Savaş ve Diplomasi*, 6th Edition Bursa: MKM Yayınları, 2012.
- BAKTIARI, Bahman, "The Leftist Challenge: The Mojahidin-e Khalq and the Tudeh Party" *Journal of South Asian and Middle Eastern Studies*, XIII/1-2 Fall/Winter 1989.
- BAYAT, Mongol, "The Iranian Revolution of 1978-79: Fundamentalist or Modern?" *The Middle East Journal*, XXXVII/1 Winter 1983, pp. 30-42.
- BEHRAVESH, Maysam, "State Revisionism and Ontological (in)security in International Politics: The Complicated Case of Iran and its Nuclear Behavior", *Journal of International Relations and Development* XXI/4, 2018, pp. 836-857.
- BENGIO, Ofra, *Saddam's Word: Political Discourse in Iraq*, New York, N.Y.: Oxford University Press, 1998.
- BENNETT Alex, "Maliki: Is Iraq PM's Repression of Sunnis Driving Iraq's Violence?", *MIC*, 2013, <https://www.mic.com/articles/43171/maliki-is-iraq-pm-s-repression-of-sunnis-driving-iraq-s-violence>.
- BERMAN, Chantal and Killian Clarke "Patterns of Mobilization and Repression in Iraq's Tishreen Uprising", *Pomemps*, <https://pomemps.org/patterns-of-mobilization-and-repression-in-iraqs-tishreen-uprising>.
- BROWNING, Christopher S. and Pertti Joenniemi, "Ontological Security, Self-Articulation and the Securitization of Identity" *Cooperation and Conflict*, 2016, 1-17.
- BROWNING, Christopher S., "Geostrategies, Geopolitics and Ontological Security in the Eastern Neighbourhood: The European Union and the 'New Cold War'" *Political Geography* 62, 2018, pp. 106-115.
- CAMBANIS, Thanassis, "Iraq's Sectarian Relapse: Lessons of the "Shia House", *TCF*, 2023, <https://tcf.org/content/report/iraqs-sectarian-relapse-lessons-of-the-shia-house/>.
- CAMPELL, David, *Writing security: United States foreign policy and the politics of identity*, Minneapolis, MN: University of Minnesota Press, 1988.
- CHOKR Mae Anna, Ali Al-Ahmad and Abbas Aroua, *Social Cohesion in Iraq: Leveraging Religious, Political, and Tribal Authorities for Conflict Transformation*, Cordoba Peace Institute (CPI), 2024.
- COCKBURN, Andrew, "Iraq's Oppressed Majority", *Smithsonian Magazine*, <https://www.smithsonianmag.com/history/iraqs-oppressed-majority-95250996/>.
- CLEVELAND, William L. *A History of Modern Middle East*, San Francisco: Westview Press, 1994.
- COMBES, ML deRaismes, "Encountering the Stranger: Ontological Security and the Boston Marathon Bombing", *Cooperation and Conflict* LII/1, 2017, pp. 126-143.
- COTTAM Richard, "Revolutionary Iran," *Current History*, LXXVIII/453 January 1980, pp. 12-16, 34-35.
- CROFT, Stuart, "Constructing Ontological Insecurity: The Insecuritization of Britain's Mus-

- lims", *Contemporary Security Policy* XXXIII/2, 2012, pp. 219-235.
- CÖMERT, Lokman, "Analyzing the Interaction between Islam and Ideology in the Political Thought of Hassan al-Banna and Ayatollah Khomeini", *Turkish Journal of Shiite Studies*, VI/1, 2024, pp. 68-86
- CRAWFORD, Paul James Gregor, "Ontological Security and Migration: Beyond Securitisation and Identity Politics" PhD thesis, University of Queensland, 2020.
- DARWISH Adel and Gregory Alexander, *Unholy Babylon: The Secret History of Saddam's War*, London: Victor Golancz Ltd, 1991.
- DAWISHA, Adeed, "Identity and Political Survival in Saddam's Iraq", *Middle East Journal*, LIII/4, 1999, pp. 553-567.
- DIEZ, Thomas, "Postmodern approaches," Siegfried Schieder and Manuela Spindler, ed., *Theories of international relations*, New York, NY.: Routledge, 2014, pp. 287-303.
- EJDUS, Filip, *Crisis and Ontological Insecurity*, Palgrave Macmillan, 2020.
- FANTAPPIE, Maria Luisa, "Men of Dawa: How the Personalities of Oneparty Shaped Iraq's New Politics" 26/06/2023, <https://tcf.org/content/report/men-of-dawa-how-the-personalities-of-one-party-shaped-iraqs-new-politics/#easy-footnote-bottom-13>.
- FATTAH, Hala Mundhir, *The Politics of Regional Trade in Iraq, Arabia, and the Gulf: 1745–1900*, New York: Sunny Press, 1997.
- FULLER, Graham and Rend Rahim Francke, *The Arab Shia: The Forgotten Muslims*, St. Martin Press, 1999.
- FULLER, Graham E., *The Center The Universe: The Geopolitics of Iran*, San Francisco: Westview Pres, 1991.
- GELWITZKI, Nicolai and Charlie W. Price, Liquid Fear, "Agency and the (Un)conscious in Securitisation Processes: The Case of the UK's Response to the COVID-19 Pandemic", *Millennium*, LIII/1, 2024, pp. 31-58.
- GIDDENS, Anthony, *Modernity and self-Identity: Self and Society in the Late Modern Age*, UK: Polity Press, 1991.
- HADDAD, Fanar, "Shia-Centric State Building and Sunni Rejection in Post-2003 Iraq", *Carnegie Endowment*, 2016, <https://carnegieendowment.org/research/2016/01/shia-centric-state-building-and-sunni-rejection-in-post-2003-iraq?lang=en>.
- HATTERINGTON, Norris S., "Industrialisation and Revolution in Iran: Forced Progress or Unmet Expectation?" *The Middle East Journal*, XXXVI/3 Summer 1982, pp. 362-373.
- HENDERSON, Simon, *Instant Empire: Saddam Hussein's Ambition for Iraq*, San Francisco: Mercury House, Incorporated, 1991.
- HOMOLAR, Alexandra and Ronny Scholz "The Power of Trump-speak: Populist Crisis Narratives and Ontological Security", *Cambridge Review of International Affairs*, XXXII/3, 2019, pp. 344-364.
- HUYSMANS, Jeff, "Security! What do you mean? From concept to Thick Signifier", *European Journal of International Relations*, IV/2, 1998, pp. 226–255.
- JABAR, Faleh A. and Hosham Dawod, *Tribes and Power: Nationalism and Ethnicity in the Middle East*, London Saqi Books, 2002.
- JEPPERSON, Ronald L., Alexander Wendt and Peter J. Katzenstein. "Norms, Identity, and Culture in National Security," Peter J. Katzenstein, ed., *The Culture of National Security*, New York: Columbia University Press. 1997, pp. 33-78.
- KADHUM, Oula, "The Transnational Politics of Iraq's Shia Diaspora", *Carnegie Endowment*, 2018, <https://carnegieendowment.org/research/2018/03/the-transnational-politics-of-iraqs-shia-diaspora?lang=en&center=middle-east>.
- KARSH, Efraim and Inari Rautsi, *Saddam Hussein: A Political Biography* New York, N.Y: The Free Pres, 1991.
- KELSEY, L. Modica, "A Path to Peace: Reconciling the Sunni-Shi'a Conflict in Iraq A Path to

gpr

Akademik
Bakış
131
Cilt 18
Sayı 36
Yaz 2025

- Peace: Reconciling the Sunni-Shi'a Conflict in Iraq", *Syracuse University Honors Program Capstone Projects*. 841, 2015, https://surface.syr.edu/honors_capstone/841.
- KINNVALL, Catarina, and Jennifer Mitzen, "An Introduction to the Special Issue: Ontological Securities in World Politics", *Cooperation and Conflict* LII/1, 2016, pp. 3-11.
- KINNVALL, Catarina and Jennifer Mitzen, "Anxiety, Fear, and Ontological Security in World Politics: Thinking with and Beyond Giddens," *International Theory*, 12, 2020, pp. 240-256.
- KINNVALL, Catarina et al. "Introduction to 2018 Special Issue of European Security: "Ontological (in)security in the European Union", *European Security*, XXVII/3 2018, pp. 249-265.
- KINNVALL, Catarina, "Globalization and Religious Nationalism: Self, Identity, and the Search for Ontological Security", *Political Psychology* XXV/5, 2004, pp. 741-767.
- KRAHMANN, Elke, "The Market for Ontological Security," *European Security*, XXVII/3 2018, pp. 356-373.
- KRIKHEL-choi Nina C., *Rethinking Ontological Security Theory*, Stockholm University, 2021.
- KRISTEVA, Julia. *Strangers to ourselves*. New York: Columbia University Press. 1991.
- KROLIKOWSKI, Alanna, "State Personhood in Ontological Security Theories of International Relations and Chinese Nationalism: A Sceptical View", *The Chinese Journal of International Politics* II/1, 2008, pp. 109-133.
- LAING, Ronald D. *The Divided Self*, New York: Penguin Books, 1960.
- LIMBERT, John W., *Iran at War with History*, Boulder, Colo.: Westview Pres, 1987.
- LUPOVICI, Amir, "Ontological Dissonance, Clashing Identities, and Israel's Unilateral Steps Towards the Palestinians", *Review of International Studies* 38, 2012, pp. 809-833.
- MAMOURI Ali, "Secular Shiism on Rise in Shiite Crescent", 2019, Al Monitor, <https://www.al-monitor.com/originals/2019/12/iran-iraq-lebanon-protests-secularism.html>.
- MANSOUR, Renad, "The Sunni Predicament in Iraq", *Carnegie Endowment*, 2016, <https://carnegieendowment.org/research/2016/03/the-sunni-predicament-in-iraq?lang=en&center=middle-east>.
- MATAR Fuad, *Saddam Hussein: A Biographical Account of His Leadership Style and Crisis Management*, London: Highlight Productin, 1990.
- MARR, Phebe, "Iraq: Its Revolutionary Experience under the Ba'th", Peter J. Chelkowski and Robert J. Pranger ed., *Ideology and Power in the Middle East*, Durham: Duke University Press, 1988.
- MCSWEENEY, Bill, "Identity and Security: Buzan and the Copenhagen School," *Review of International Studies* XXII/1 1996, pp. 81-93.
- MCSWEENEY, Bill, *Security, Identity and Interests: A Sociology of International Relations*, Cambridge: Cambridge Uni. Press, 1999.
- MILANI, Mohsen M., "The Ascendancy of Shi'i Fundemanta-lism", *Journal of South Asian and Middle Eastern Studies*, XIII/1-2, Fall/Winter 1989.
- MITZEN, Jennifer, "Anchoring Europe's Civilizing Identity: Habits, Capabilities, and Ontological Security" *Journal of European Public Policy*, 2006a, pp. 270-285.
- MITZEN, Jennifer, "Ontological Security in World Politics: State Identity and the Security Dilemma", *European Journal of International Relations* XII/3, 2006b, pp. 341-370.
- MOMAYEZI, Nasser, "Economic Correlates of Political Violence: The Case of Iran," *The Middle East Journal*, XL/1 Winter 1986, pp. 68-81.
- MUMTAZ Kashif, "Iraqi Shias After Saddam Hussein: A Study in Political Behaviour", *Strategic Studies*, 2003, XXIII/4, pp. 78-92. <http://www.jstor.org/stable/45242511>.
- OLSON, William J. "Iraqi Policy and the Impact of the Iran-Iraq War", Robert O. Friedman, ed., *The Middle East After the Israel Invasion of Lebanon*, New York, N.Y: Syracuse University Press, 1986.
- ONUF, Nicholas, "Constructivism: A User's Manuel," in *International Relations in a Constructed World*, Vendulka Kubalkova, Nicholas Onuf and Paul Kowert (ed.), New York: M. E. Sharpe,

gpr

1998, pp. 58-78;

ONUF, Nicholas, *World of Our Making: Rules and Rule in Social Theory and International Relations*, London: Routledge, 2013.

PARASİLİTİ, Andrew T. "Iraq's Military Containment of Iran," *Journal of South Asian and Middle Eastern Studies*, XIII/1-2 (Fall/Winter 1989), pp. 128-145.

POP, Adrian and Ioan-David Onel, "(De)securitization and Ontological Security: The case of the US Withdrawal from Afghanistan", *The Chinese Journal of International Politics* XVI/1, 2023, pp. 84-105.

PUSANE, Özlem Kayhan and Aslı Ilgıt, "Ontological Insecurity, Anxiety, and Hubris: An Affective Account of Turkey-KRG Relations", *International Relations*, XIX/73, 2022, DOI: 10.33458/uidergisi.1085441.

RABIL Robert G., "The Making of Saddam's Executioners: A Manual of Oppression by Procedures", *Middle East Review of International Affairs* VII/1, 2003, pp. 38-50.

RENFREW, Nita M. "Who Started the War", *Foreign Policy*, 66 (Spring 1987), pp. 98-108.

REUS-SMIT, Christian, "Constructivism" Scott Burchill and Andrew Linklater et. al ed. *Theories of International Relations*, Third edition, New York: Palgrave, 2005, pp. 188-212.

RIX, Meredydd, *Putting the Ontological Back into Ontological Security*, Canova: Graduate Institute Publications, 2021, <https://books.openedition.org/iheid/8227#anchor-fulltext>.

ROHWERDER, Brigitte, *Contemporary conflict analysis of Iraq* (Rapid Literature Review). Birmingham, UK: GSDRC, University of Birmingham, 2014.

ROSSDALE Chris, "Enclosing Critique: The Limits of Ontological Security", *International Political Sociology* IX/4 2015, pp. 369-386.

RUMELİLİ, Bahar, *Conflict Resolution and Ontological Security*, London: Routledge, 2015.

RUMELİLİ, Bahar, "Integrating Anxiety into International Relations Theory: Hobbes, Existentialism, and Ontological Security," *International Theory* 12 2020, pp. 257-272.

RUMELİLİ, Bahar and Umut Can Adisözmez, "Uluslararası İlişkilerde Kimlik-Güvenlik İlişkisine Dair Yeni Bir Paradigma: Ontolojik Güvenlik Teorisi," *Uluslararası İlişkiler*, XVII/66, 2020, pp. 23-39.

RYTHOVEN, Eric Van, "The perils of realist advocacy and the promise of securitization theory: Revisiting the tragedy of the Iraq War debate", *European Journal of International Relations*, 2015, XXII/3, pp. 487-511. <https://doi.org/10.1177/1354066115598635>.

SARWAR, Ghulam, *History of Shas Ismail Safawi*, Alipauh, 1939.

SIDDIQUI, Nadia, Roger Guiu, and Aaso Ameen Shwan, "Among Brothers and Strangers: Identities in Displacement in Iraq", *International Migration* LVII/2, 2019, pp. 80-95.

SIMONS, Geoff, *Iraq: From Sumer to Saddam*. 2nd ed. London: Macmillan Pres, 1994.

SLUGLETT, Marion Farouk, and Peter Sluglett, *Iraq Since 1958-From Revolution to Dictatorship*, I. B. Tauris, London and New York, 2001.

SOLOMON, Ty, "I wasn't Angry, Because I couldn't Believe it was Happening: Affect and Discourse in Responses to 9/11", *Review of International Studies* XXXVIII/4, 2012, pp. 907-928.

STEELE, Brent J. "Ontological Security and the Power of Self-identity: British neutrality and the American Civil War," *Review of International Studies* XXXI/3, 2005, pp. 519-540.

STEELE, Brent J. *Ontological Security in International Relations: Self-identity and The IR State*, New York, London: Routledge, 2008.

SUBOTIC, Jelena, "Narrative, Ontological Security, and Foreign Policy Change", *Foreign Policy Analysis*, 2015, pp. 1-18.

TEKİNDAG, Şehabettin, "Yeni Kaynak ve Vesikaların Işığında Yavuz: Sultan Selim'in İran Seferi", *Tarih Dergisi*, XVII/22, pp. 49-78.

TILLICH, Paul, *The Courage to Be*, New Haven and London: Yale University Press, 2000.

TOORN, Joanneke van der, Matthew Feinberg, John T. Jost, Aaron C. Kay, Tom R. Tyler, Robb Willer, Caroline Wilmuth, "A Sense of Powerlessness Fosters System Justification:

görsel

Akademik
Bakış

133

Cilt 18
Sayı 36
Yaz 2025

Implications for the Legitimation of Authority, Hierarchy, and Government,” *Political Psychology*, XXXVI/1, 2015, pp. 93-110.

TRIKI, Ayman, The Bush Administration’s Invasion of Iraq: A Case of Ontological Insecurity?, *E-International Relations*, 2021, <https://www.e-ir.info/2021/09/07/the-bush-administrations-invasion-of-iraq-a-case-of-ontological-insecurity/>.

UNTALAN, Carmina Yu, “Decentering the Self, Seeing Like the Other: Toward a Postcolonial Approach to Ontological Security”, *International Political Sociology*, 2019, pp. 1-17.

WENDT, Alexander, “Anarchy is what States Make of it: The Social Construction of Power Politics,” *International Organization*, XLVI/2, Spring 1992, pp. 391-425.

WENDT, Alexander, “Constructing International Politics,” *International Security*, XX/1 Summer 1995, pp. 71-81.

WENDT, Alexander, “The Agent-Structure Problem in International Relations Theory,” *International Organization*, XLI/3 Summer 1987, pp. 335-370.

ZARAKOL, Ayşe, “States and Ontological Security: A Historical Rethinking”, *Cooperation and Conflict* LII/1, 2017, pp. 48-68.

Interviews

Interview with Dileen Sardar, 28/02/2024, online.

Interview with Mehdi Sadoon, 13/08/2024, online.

Interview with Mohanad Faris, 30/05/2024, online.

Interview with Reshad Salihi, 16/09/2023, Ankara.

Interview with Watheq Al-Sadoon, 25/07/2023, Ankara.

Newspapers

“Alsiystani: Ealaa Majlis Alnuwaab Aladhi Ainbathaqt Minh Alhukumat an Yueid Khiaarith Bihadha Alshaan”, 29/11/2019, <https://shafaq.com/ar/سياسة/السيسيستاني-على-مجلس-النواب-الذي-انبتقت-منه-الحكومة-ان-يعيد-خيار-اته-بهذا-الشان>

“Declaration of Shia of Iraq”, July 2002, <https://al-bab.com/documents-section/declaration-shia-iraq#sthash.yAZEN1ko.dpbs>.

“وصول العراق إلى حافات الحرب الأهلية.. 2006 عام” (eam 2006.. wusul aleiraq ‘iilaa hafaat alharb al’ahlia) 29/12/2006, <https://www.aljazeera.net/news/2006/12/29/وصول-العراق-إلى-حافات-الحرب-2006-عام>, “شعارات انتخابات العراق منذ 2004.. ماذا تغير” (shiearat aintikhabat aleiraq mundh 2004.. madha taghayru?), 05/04/2004, <https://www.alarabiya.net/arab-and-world/iraq/2018/04/05/شعارات-انتخابات-العراق-منذ-2004-ماذا-تغير>.

“Iraq’s Sistani Calls on Baghdad to Help Sunni Tribes After ISIS Killings”, 31/10/2014, <https://english.alarabiya.net/News/middle-east/2014/10/31/Iraq-s-top-Shiite-calls-on-Baghdad-to-help-Sunni-tribes-after-killings>.

Gos

Delhi Sultanlığı'nın Kuruluşunda İklim Etkisine Dair Bir Değerlendirme*

An Evaluation of the Impact of Climate on the Formation of the Delhi Sultanate

Yasin TEKİN**

Öz

Gûrlu Devleti'nin Kuzey Hindistan'da gerçekleştirdiği fetihlerle başlayan Delhi Sultanlığı'nın teşekkül sürecinde iklimin etkisi, güncel paleoklimatoloji (iklimbilim) çalışmalarında bu hususa sıklıkla vurgu yapılmasına rağmen, yeterince incelenmemiştir. Üstelik Merkezî Asya ve Kuzey Hindistan arasındaki yağış rejimi farklılığının, devletin kuruluşunda teşvik edici bir etki yaratmış olabileceğine dair tezler çoğunlukla ana kaynaklardan elde edilmiş kanıtlardan yoksundur. Bu nedenle bu çalışmada XII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Gûrlu Devleti'nin çekirdek toprakları (Gûr, Gazne, Kâbil, Belh) ile Kuzey Hindistan arasındaki askeri, ticari ve insanî hareketlilikte olağanüstü iklim koşullarının etkisine işaret eden yazılı kanıtlar sunulmuş ve sorgulanmıştır. Derlenen katlık ve kuraklık kayıtları, bu süreçte Kuzey Hindistan'da Delhi Sultanlığı'nı kuran Türk unsurlar da dahil olmak üzere Merkezî Asya kavimleri için bir cazibe merkezi yaratacak olumlu bir iklim etkisine işaret etmemektedir. Zorluğu ve verimsizliği ile bilinen Gûrlu topraklarında ise her şeye rağmen şehirli nüfusun iaşesinin, tekrar eden olağanüstü hava olayları nedeniyle bir kesintiye uğramadığı anlaşılmaktadır. İskândaki bu devamlılığın temel nedeni olarak bölge insanının kullandığı hidrolik teknolojiler ile göçebelik/yarı-göçebelik gibi iklimbilimcilerin sıklıkla gözden kaçırdığı direnç-uyum mekanizmaları öne çıkmaktadır. Ayarica ana kaynaklarda şehirlerin kısa süreli terk edilmesinin temel nedeni olarak Gûrlular ile Hâremzmsâhlar arasındaki siyasi rekabetin yarattığı istikrarsızlık vurgulanmaktadır. Delhi Sultanlığı'nın kuruluşunda olumlu iklim şartlarının yarattığı tarımsal üretim artışının etkisi ise sağlıklı vekil veriler ile kesintisiz yerleşimlerden gelecek arkeolojik kanıtlara muhtaçtır.

Anahtar Kelimeler: Delhi Sultanlığı, Gûrlular, Kuzey Hindistan, Ortaçağ İklim Anomalisi, Küçük Buzul Çağı

Abstract

Despite frequent emphasis on this issue in recent paleoclimatology studies, the influence of climate on the formation of the Delhi Sultanate, which began with the conquests of the Ghûrids in Northern India, has not been sufficiently investigated. Furthermore, the hypothesis that the disparity in rainfall patterns between Central Asia and North India may have facilitated the establishment of the state is largely unsubstantiated by evidence derived from primary sources. The present study therefore sets out and examines written evidence indicating the impact

Makale Geliş Tarihi: 09.03.2024. Makale Kabul Tarihi: 22.05.2025.

Araştırma Makalesi / Künye: TEKİN, Yasin. "Delhi Sultanlığı'nın Kuruluşunda İklim Etkisine Dair Bir Değerlendirme". Gazi Akademik Bakış Dergisi (GABD), 18/36, (Haziran 2025): s. 135-154. DOI: 10.19060/gav.1717465

* Bu makale, yazarın Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü bünyesinde Prof. Dr. Erkan GÖKSU danışmanlığında hazırladığı "Delhi Türk Sultanlığı Kuruluş Dönemi (1206-1320)" başlıklı doktora tezinden türetilmiştir.

** Dr., Bağımsız Araştırmacı, E-mail: yasintekin1@gmail.com, ORCID: 0000-0001-5247-2956

Gaz

Akademik
Bakış

135

Cilt 18
Sayı 36
Yaz 2025

of extraordinary climatic conditions on military, commercial and human mobility between the core territories of the Ghūrids (Ghor, Ghazna, Kabul) and North India from the second half of the 12th century onwards. The compiled records of famine and drought do not indicate a positive climatic effect that would have created a centre of attraction for Central Asian tribes, including the Turks who established the Delhi Sultanate in North India during this period. Despite the harshness and infertility of the Ghūrid lands, it is understood that the subsistence of the urban population was not interrupted due to recurring extraordinary weather events. Moreover, the written sources emphasise that the fundamental rationale for the short-term abandonment of urban settlements pertained to the political discord between Ghūrids and the Khwārezm-Shāhs. In fact, the impact of climatic conditions on agricultural production during the establishment of the Delhi Sultanate requires reliable proxy data and archaeological evidence from continuous settlements.

Key Words: Delhi Sultanate, Ghūrids, North India, The Medieval Climate Anomaly, The Little Ice Age

Giriş

Delhi Sultanlığı; ilk teşekkül aşamaları oldukça farklı coğrafi ve toplumsal özelliklere sahip makro bölgelere yayılan bir fetih devleti olarak kurulmuştur. Ancak yazılı kaynaklarda sıkça değinilmesine rağmen, çevresel şartların başat bir aktör olarak iklimin bu teşekküle etkisi yeterince irdelenmemiştir.¹ Halbuki, Merkezî Asya ile Büyük Horasan'daki iklim şartlarının orta çağlardaki değişimine odaklanan sistematik paleoklimatoloji çalışmaları, tarihî dönüşümlerde iklimin rolünü yeniden değerlendirmeyi teşvik etmektedir.²

1 Coğrafi ve iklimsel şartların etkilerini tarihsel bir faktör olarak inceleyen modern çalışmaların en eski örneklerinden biri ve eleştirisi için bk. Ellsworth Huntington, *The Pulse of Asia A Journey in Central Asia Illustrating The Geographic Basis of History*, H. Mifflin, Boston 1907, s. 360-382. Literatür çok geniş olmasına rağmen "Orta Kurak Kuşak" tanımlamasıyla Marshall G. S. Hodgson, bu hususta en etkili kavramsallaştırmalardan birini yapmıştır. Marshall G. S. Hodgson, *İslam'ın Serüveni* (çev. Berkay Ersöz), II, Phoenix Yayınları, Ankara 2020, s. 87-112. Güncel ancak yüzeysel bir değerlendirme için bk. Muqaddisa Malik - Fouzia Farooq Ahmed, "Famines and Epidemics in Medieval India: Climatic Change or a Policy Failure?", *Journal of the Research Society of Pakistan*, LIX/2, 2022, s. 117-24.

2 Göktürkler'in yıkılışından Moğol İmparatorluğu'nun kuruluşuna kadar birçok tarihsel olay ve olgu Merkezî Asya'nın kabaca üç yüzyıllık bir dönemde yaşadığı iklim değişiklikleriyle açıklanmaya çalışılmıştır. Veri/kaynak çeşitliliği barındıran bazı güncel çalışmalar için bk. Aaron E. Putnam, vd. "Little Ice Age Wetting of Interior Asian Deserts and The Rise of The Mongol Empire", *Quaternary Science Reviews*, 131, Ocak 2016, s. 33-50; Neil Pederson, vd. "Pluvials, Droughts, the Mongol Empire, and Modern Mongolia", *Proceedings of the National Academy of Sciences*, CXI/12, Mart 2014, s. 4375-79. Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun kuruluşunu iklim ve göç çerçevesinde değerlendiren bir çalışma: Yehoshua Frenkel, "The Coming of the Barbarians: Can Climate Explain the Saljuqs' Advance?", *Socio-Environmental Dynamics along the Historical Silk Road*, Springer International Publishing, 2019, s. 261-73. XIII. yüzyıldan itibaren Merkezî Asya'da görülen savaş ve istikrarsızlıkların altında muhtemelen sismik bir hareketliliğin yattığını savunan bir görüş: Nikolaus G. O. Boroffka, "Archaeology and Its Relevance to Climate and Water Level Changes: A Review" *The Aral Sea Environment: The Handbook of Environmental Chemistry*, 7, Springer, Berlin, s. 283-303. Türkiye'de yapılmış bazı çalışmalar da mevcuttur: Güney Vural, "Fiziki Özellikleri ve Beşeri Etkileriyle: Küçük Buzul Çağı (1300-1850)", İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2016 (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi); Roiala Mamedova, "Küçük Buzul Çağı'nın Osmanlı'ya Etkisi" Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2018 (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi); Coşkun Faik Kavala, "The Impact of the Late Antique Little Ice Age

Üstelik son yıllarda Hindistan ve Güney Asya'nın modernite öncesi iklim değişikliklerini açıklamaya yönelik, farklı veri tiplerini³ kullanan modellerle çalışmalarını da hacimli bir literatüre kavuşmuştur.⁴ Tahmin modellerinin artışı, XI. yüzyılda Kuzey Hindistan merkezli Türk-İslâm hâkimiyetinin kuruluşunu, iklim ve buna bağlı değişimler üzerinden açıklayan tezleri de beraberinde getirmiştir. Ne var ki, Delhi Sultanlığı'nın kuruluşu ile sonuçlanan söz konusu süreci bu açıdan ele almanın “doğal” bazı zorlukları mevcuttur. Her şeyden önce böyle bir girişim, Merkezî Asya ve Hint alt kıtası gibi devasa iki coğrafyayı hem tarih hem de iklimbilim perspektifinden karşılaştırmalı bir değerlendirmeyi gerektirmektedir. Ancak iklimbilim ve tarih disiplinlerinin coğrafya ve zaman örneklemeleri çoğu noktada uyuşmamaktadır.⁵ Ayrıca incelenen bölgelerde Gazneliler ve Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun parçalanışı, Oğuz İsyanı, Hârezmşâhlar ve Gûrlu Devleti yükselişi gibi, iç içe geçmiş çok fazla politik dönüm noktası yaşanması nedeniyle muazzam bir çeşitliliğe ulaşan tarihsel kaynakların ilerde değineceğimiz imkân ve kısıtlılıkları da kesin yargılara varmayı güçleştirmektedir. Yine de, mevcut iklimbilim literatürünün en azından bazı temel hareket noktaları konusunda sağlam bir zemin sağlamış olması, Delhi Sultanlığı'nın kuruluş sürecinde iklimin rolünü incelemek için yeterli görünmektedir. Yazılı kanıtlara geçmeden önce kavramsal çerçeveyi netleştirebilmek adına mevcut teorilere kısaca değinmek faydalı olacaktır.

Paleoklimatoloji Teorileri ve Kuzey Hindistan

İklimbilimciler ve coğrafyacılar, IX. - XIX. yüzyıllar arasında kıtasal ve küresel çapta yaşanan uzun erimli iklim dalgalanmalarını “Orta Çağ İklim Ano-

- (535-700 AD) on the Türk Khaganate” Yeditepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2022 (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Literatürde tartışma yaratan diğer eserler çalışma boyunca haricen zikredilecektir.
- 3 “Doğanın Arşivleri” olarak adlandırılan ağaç halkası kayıtları, sedimen/tortul ya da buzul izotop analizi gibi muhtelif yöntemlerden elde edilen bilgiler, vekil veri (proxy data) olarak kavramsallaştırılmıştır. Catherine Kuzucuoğlu, “Anadolu ve Doğu Akdeniz’de Geçmişteki Ani İklim Değişiklikleri”, *Aktüel Arkeoloji*, 68, Mart 2019, s. 36-37.
- 4 Söz konusu modeller ve analizler, doğal olarak tüm Güney Asya'nın kaderini belirleyen muson fenomeni ile buna bağlı yağış / nemlilik rejimindeki değişimleri esas almaktadır. Ashish Sinha, vd., “A 900-Year (600 to 1500 A.D.) Record of the Indian Summer Monsoon Precipitation from the Core Monsoon Zone of India”, *Geophysical Research Letters*, XXXIV/16, 2007; Ashish Sinha, vd., “A Global Context for Megadroughts in Monsoon Asia during the Past Millennium”, *Quaternary Science Reviews*, XXX/1-2, 2011, s. 47-62; Akhilesh K. Yadava, vd., “Boreal Spring Precipitation Variability in the Cold Arid Western Himalaya during the Last Millennium, Regional Linkages, and Socio-Economic Implications”, *Quaternary Science Reviews*, CXLIV, 2016, s. 28-43.
- 5 İklimbilimcilerin Merkezî Asya tanımı içerisinde modern sınırlarıyla Türkmenistan, Özbekistan, Tacikistan, Kırgızistan, Kazakistan, Afganistan, Pakistan, Keşmir, Tibet Platosu, İç Moğolistan ve Kuzey Çin’in Çinghay, Kansu ve Sincan bölgeleri yer almaktadır. Büyük Horasan ise politik sınırları değişmekle beraber İran Platosu'nun kuzeybatısından başlayarak kuzeyde Hazar ve Aral'ın güneydoğu kıyıları ile Merv ve Sir Deryâ (Seyhun Nehri) kıyılarına kadar uzanır. Güneyde Gûr ve Zâbulistan olarak bilinen Hindkuş-Süleyman dağ silsilesi Sîstân ve Kandeher hattında doğal bir sınır oluştururken Gazne, Kâbil, Bedaşan hattı güneydoğu sınırları olarak değerlendirilir. *Ebü'l-Fidâ Coğrafyası* (çev. Ramazan Şeşen), Yeditepe Yayınları, İstanbul 2017, s. 361.

gazi

Akademik
Bakış
137
Cilt 18
Sayı 36
Yaz 2025

malisi", ya da "Küçük Buzul Çağı" gibi farklı kavramsallaştırmalar adı altında incelemektedir. Ancak üzerinde tamamen uzlaşmış tarihlendirmeler içeren bir model ya da tanım bulunmamaktadır.⁶ Bütün şüphelere rağmen ölçüm teknolojilerindeki gelişmeler ile örneklem sahalarının çeşitlenmesi, orta çağlarda özellikle ekvatorun 30 ilâ 60 derece kuzey ve güney enlemlerinde tekrarlanan kuraklıkların ardından ortalama sıcaklıklarda belirgin bir düşüşün varlığına dair daha güçlü vekil verinin elde edilmesini sağlamıştır. Nitekim geçmiş bin yıllık iklim tahmin rekonstrüksiyonlarının birçoğunun yüksek korelasyonla işaret ettiğine göre, Merkezî Asya'da IX. - XII. yüzyıllar arasında genellikle kurak ya da aşırı kurak bir iklim hâkimdir. Kullanılan modele göre tarih aralıkları değişmekle beraber, bu süreçte çok şiddetli soğuk anomalilerinin yaşandığı, en erken XII. yüzyıl itibarıyla da Küçük Buzul Çağı'na giriş yapıldığı tahmin edilmektedir.⁷

Paleoklimatoloji çalışmalarının işaret ettiği bu olumsuz iklim koşulları, değindiğimiz üzere, bazı araştırmacılar tarafından IX-XII. yüzyıllarda bozkır kavimlerinin Büyük Horasan'dan başlayarak İran, Anadolu ve Nil Deltası'na kadar uzanan bir dizi politik gelişmeye imza atan göçler ile ilişkilendirilmiştir. Bu çalışmaların odak noktasında, öncü bir isim olarak Richard W. Bulliet'in "Big Chill" (Büyük Soğuma) kavramsallaştırmasına dayanan fikirleri bulunmaktadır.⁸

Başta Richard W. Bulliet'in çalışması olmak üzere iklimi tarihsel olguların tek ve en etkili bileşeni olarak ele alan tezler, bu özellikleri nedeniyle sıklıkla iklimbilimciler tarafından eleştirilmişlerdir. Benzer şekilde insanlığın toplumsal dinamiklerini ve adaptasyon kabiliyeti⁹ iklimin küçük

6 Küresel ya da kıtasal çapta anlamlı (yıllık ortalamalara göre 0.40 ilâ 1°C arasında değişen seviyelerde) bir ısınmanın ya da soğumanın yaşandığına şüpheyle bakanlar da mevcuttur. Malcolm K. Hughes - Henry F. Diaz, "Was There a 'Medieval Warm Period', and If so, Where and When?", *Climatic Change*, XXVI/2, 1994, s. 109-142.

7 Farklı analizleri birleştiren karşılaştırmalı şu iki çalışma genel bir değerlendirmeye izin vermektedir: Fa-Hu Chen, vd., "Moisture Changes over the Last Millennium in Arid Central Asia: A Review, Synthesis and Comparison with Monsoon Region", *Quaternary Science Reviews*, 29, Nisan 2010, s. 1065; Zhixin Hao, vd., "Climatic Changes during the Past Two Millennia along the Ancient Silk Road", *Progress in Physical Geography: Earth and Environment*, XLIV/5, Ekim 2020, s. 605-623. İran Platosu ve Sistan Havzası'ndan alınan kısıtlı veriler de Merkezî Asya'nın soğuma ve ısınma dönemleriyle uyumlu görünmektedir. Behrooz Barjasteh Delforooz, "The Role of Natural Phenomena in the Rise and Fall of Urban Areas in the Sistan Basin on the Iranian Plateau (Southern Delta)", *The Urban Mind: Cultural and Environmental Dynamics, African and Comparative Archaeology*, (der. Paul J. Sinclair), Dept. of Archaeology and Ancient History Uppsala Univ., Uppsala 2010, s. 221-242; Perişan Gölü'nden elde edilen verilere dayanan bir başka model: Kasım Azizi, Mahmûd Davûdi, "Iran's Climatic Change in The Holocene", *Quaternary Journal of Iran*, V/1, 2019, s. 1-25.

8 Bulliet'a göre bilhassa İran sahasında X. yüzyılın ilk yarısından itibaren kademeli olarak devam eden ve XII. yüzyılda zirve noktasına ulaşarak göçebe / konar göçer ekosistemini bozan bir "soğuk dönem" yaşanmıştır. IX-XII. yüzyıllarda bu bölgede yaşanan siyasi değişimler bu ekosistemin iklim nedeniyle bozulmasının dolaylı bir tezahürüdür. Richard W. Bulliet, *Cotton, Climate, and Camels in Early Islamic Iran: A Moment in World History*, Columbia University Press, New York 2009, s. 69 vd.

9 Johannes Preiser-Kapeller, "A collapse of the eastern Mediterranean? New results and

mesafelerde dahi büyük farklılıklar arz edebilmesi, vekil verilerin sağlıklı olmaması gibi önemli unsurların göz ardı edilebildiğine vurgu yapmışlardır.¹⁰ Tarihçiler ise bu türden tezleri ve çıkarımları genellikle birincil kaynak kullanımı yönünden eleştirmiştir. Bu hususta en önemli değerlendirmelerden birini yapan Deborah Tor, Richard W. Bulliet'in Büyük Soğuma teorisini Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun tarih sahnesinden çekilmesiyle birlikte Horasan bölgesinin 'çöküş'ü bağlamında ele almıştır.¹¹ Büyük Soğuma tezini genel itibarıyla spekülasyon bulan Tor, Bulliet'in XII. yüzyılda zirveye ulaştığını iddia ettiği soğumayı doğrulamak adına kullandığı çağdaş tek Selçuklu devri kaynağının İbnü'l-Esîr'e ait *el-Kâmil fit-ta'rîh* olduğuna dikkat çeker. İbnü'l-Esîr'in 492 / 1098 kışında Horasan'da soğuk havanın tarım ürünlerine zarar vermesi nedeniyle iki yıl süren feci bir kıtlık yaşandığına dair kaydının tek başına böyle bir yargıya varmaya yetmeyeceğini belirtir.¹² Bulliet'in teorisini desteklemek için başvurduğu Beyhakî, Utbî, İbn Fadlan ve İbn'ül Cevzî gibi isimlerin eserlerinin XI. yüzyılın ilk yarısına dair anlatılar olduğunu hatırlatan Tor, mezkur kaynaklardan yapılan iktibasların çoğunlukla tarihsel bağlamlarından kopartılarak kullanıldığını iddia etmiştir.¹³ Çağdaş Selçuklu kronik kayıtlarının ve arkeolojik verilerin Bulliet'in iddia ettiği gibi bir büyük soğuma ile buna bağlı kıtlıklar ve "çöküş"e değil, bilakis XII. yüzyılın ilk yarısına kadar Horasan bölgesinde bir Selçuklu altın çağı yaşandığına işaret ettiğini savunur.¹⁴ Bölgenin "çöküş" dönemine girmesinin temel sebebinin ise Büyük Selçuklu Sultanı Sencer'in emirleri üzerindeki kontrolü yavaş yavaş kaybetmesi ile Oğuz isyanlarının yarattığı tahribat gibi "insan eylemleri" olduğunu belirtir. Nitekim Tor'un da haklı olarak altını çizdiği gibi, maddi kaynaklarda büyük çaplı bir daralma yaşanmış olsaydı ne Selçuklu İmparatorluğu bu büyüklüğe erişebilir ne de imparatorluğun ardından Hârezmşâhlar ve Gûrlular gibi iki güçlü devlet ortaya çıkabilirdi.¹⁵

Merkezî Asya üzerinden Kuzey Hindistan'ı hedefleyen askerî ve her türden insan hareketliliğini açıklamak için de benzer tezler öne sürülmüştür.¹⁶ Merkezî Asya ile Hint alt kıtasının 1030 – 2011 periyoduna dair altı farklı rekonstrüksiyon arasındaki korelasyonları kullanan Akhilesh K. Yadava vd.'ne

theories on the interplay between climate and societies in Byzantium and the Near East, ca 1000–1200 AD [sic]", *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik*, 65, 2015, s. 195–196.

- 10 Safa Motesharrei, vd., "Human and Nature Dynamics (HANDY): Modeling Inequality and Use of Resources in the Collapse or Sustainability of Societies", *Ecological Economics*, 101, 2014, s. 90-102; Dominguez-Castro, Fernando vd. "How useful could Arabic documentary sources be for reconstructing past climate?", *Weather*, LXII/3, 2012, s. 76–82.
- 11 Deborah G. Tor, "The Eclipse of Khurāsān in the Twelfth Century", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, LXXXI/2, 2018, s. 251-76.
- 12 İbn'ül-Esîr, *el-Kâmil fit-Târih Tercümesi*, (çev. Abdülkerim Özaydın), X, Bahar Yayınları, İstanbul 1987, s. 241; Bulliet, *ag.e.*, s. 84; Tor, *ag.m.*, s. 12.
- 13 Bulliet, *ag.e.*, s. 77; Tor, *ag.m.*, s. 8.
- 14 Tor, *ag.m.*, s. 12.
- 15 Tor, *ag.m.*, s. 19-22.
- 16 Chen, vd., *ag.m.*, s. 1065; Michael Herbert Fisher, *An Environmental History of India*, Cambridge University Press, Cambridge 2018, s. 82-83.

ait model, bu açıdan en kapsamlı iklimbilim çalışmasıdır.¹⁷ Bu modele göre, Merkezî Asya'da XII. - XVI. arasında kalıcı kuraklık koşullarının geçerli olduğu tespit edilmiştir. Ayrıca Gûrluların çekirdek topraklarını kapsayan Batı Türkistan¹⁸ sahasında XII. yüzyılın başlarından itibaren kalıcı kuraklıkların ve yaz sıcaklık anomalilerinin etkili olduğu varsayılmaktadır. Kuzey Hindistan'ın çekirdek muson bölgesinden derlenen vekil veriler ise aynı dönemde tüm alt kıta boyunca yaz musonlarının (Haziran - Eylül) oldukça iyi yağış bıraktığına işaret etmektedir. Yağışların "olumlu" etkisi bitki örtüsünün artışı belgelenen diğer tahmin modelleriyle de doğrulanmaktadır.¹⁹ Ancak Yadava vd., tarafından ortaya konan modelin Batı Türkistan bölgesi için tahminlerine dayanak sağlayan Hindukuş - Karakurum - Batı Himalaya hattındaki buzulların stabil olmayışı, hâlihazırda kısıtlı verilerin güvenilirliğini de zedelemektedir.²⁰ Buzul analizlerinin oldukça sınırlı ve zayıf olduğunu kabul eden Yadava vd., yine de mevcut verilerin modelleri ile uyumlu olduğunu belirtmektedirler.²¹

Yadava vd.'nin araştırması, iklim tahminlerini tarihi kaynaklarla doğrulama girişimi barındırması bakımından diğer çalışmalardan ayrılmaktadır. Çalışmaya göre, XI-XII. yüzyılda yağış rejimindeki artışa bağlı olarak tarımsal üretim genişlemesi ile ekonomik bir canlılık yaşandığı varsayılmaktadır. Aynı periyotta Merkezî Asya'da ise tam aksi koşullar, hayvancılık ve tarımsal üretime dayalı ekonomide daralma yaratmıştır. Analiz sonuçlarını Hint alt kıtasına kuzeyden yapılan fetih hareketleri ile ilişkilendiren Yadava vd., iki bölgenin birbirine zıt bu iklim seyrinin Gûrlu Sultânı Muizzüddîn Muhammed b. Sâm'ın fetihleri, ve dolayısıyla Delhi Sultanlığı'nın kuruluşunda teşvik edici bir rol oynamış olabileceğini vurgular. Ancak müelliflerin tezlerini tarihi kaynaklarla doğrulama girişimleri, son derece kısıtlı ve yüzeyseldir. Zira sağlamaları büyük oranda ikincil araştırmalara dayanmakta olup herhangi bir çağdaş ana kaynak zikredilmemektedir.²² Gazi Zahirüddin Muhammed Bâbü'r'ün hâtîrâtı *Vekâyî*'de bahsettiği 1494 yılında Fergana'da yaşanan çöl

- 17 Akhilesh K. Yadava vd., "Boreal Spring Precipitation Variability in the Cold Arid Western Himalaya during the Last Millennium, Regional Linkages, and Socio-Economic Implications", *Quaternary Science Reviews*, 144, Temmuz 2016, s. 28-43; Benzer sonuçlara varan diğer bazı çalışmalar için bk. Varsha Rawat vd., "Middle Holocene Indian Summer Monsoon Variability and Its Impact on Cultural Changes in the Indian Subcontinent", *Quaternary Science Reviews*, CCLV, 2021; Anindya Sarkar vd., "Climate, Human Settlement, and Migration in South Asia from Early Historic to Medieval Period: Evidence from New Archaeological Excavation at Vadnagar, Western India", *Quaternary Science Reviews*, CCCXXIV, 2024, s. 108470.
- 18 Yadava vd., *ag.m.*, s. 35, Tablo 5, Şekil 11.
- 19 Ashish Sinha, vd., *ag.m.*, s. 47-62.
- 20 Mayank Shekhar vd., "Himalayan Glaciers Experienced Significant Mass Loss During Later Phases of Little Ice Age", *Scientific Reports*, VII, S.1, Eylül 2017, s. 10305.
- 21 Yadava vd., *ag.m.*, s. 35.
- 22 Yadava vd., *ag.m.*, s. 39. Gûrlu fetihleri ile Delhi Sultanlığı hakkındaki genel geçer ifadeler ve sefer kronolojisi için sayfa zikretmeden kullanılan kaynaklar: *The Cambridge History of India Vol. 3. Turks and Afghans* (der. Wolsley Haig), Cambridge University Press, 1928; Mohammad Habib - Khaliq Ahmad Nizami, *A Comprehensive History of India*, V/2 People's Pub. House, 2. Baskı, New Delhi 1970.

fırtınaları ile 1520'de Kâbil'de yaşanan kıtlık anekdotları Merkezî Asya'nın iklim anomalilerini doğrulamak için yeterli görülmüştür.²³ Dolayısıyla, orta çağlar özelindeki çıkarımların tarihi kaynaklardan doğrulama girişimlerinin derinleştirilmeye ihtiyacı olduğu açıktır. Bu nedenle başta kıtlık ve kuraklık olmak üzere ilgili çağdaş anekdotlara ve atıflara daha yakın bir bakış, Delhi Sultanlığı'nın kuruluşuna giden süreçte iklimin rolünü ortaya koymanın yanı sıra gelecekteki soruşturmalara bir zemin hazırlayacaktır.

Delhi Sultanlığı'nın Kuruluş Sürecinde Kıtlıklar ve Olağanüstü Hava Olayları

Erken dönem Gazneli devri kaynakları, XI. yüzyılın ilk yarısında Horasan'ın başat şehirlerinde anormal kış şartlarının ve buna bağlı kıtlıkların yaşandığına dair birçok tanıklık ve tesadüfi atıf içermektedir.²⁴ Ancak değindiğimiz üzere Deborah Tor, bu dönemde Horasan şehirlerindeki olumsuzlukların tamamen iklim kaynaklı olamayacağını ortaya koymuştur. Bu nedenle zaman aralığı olarak Tor'un bıraktığı yerden sultanlığın ilk yirmi beş yılına kadar Batı Türkistan ve Kuzey Hindistan'daki iklime dair bilgi veren anekdotlarını ortaya koymak Yadava vd.'nin tezlerini sınamak için yerinde olacaktır.

XII. yüzyılın ikinci yarısında Horasan, başta Hârezmşâhlar ile Gûrlular olmak üzere irili ufaklı birçok siyasi gücün mücadelesine sahne olmuştur. Bu nedenle bölgeden haber veren birincil kaynak çeşitliliği yeterli görünmesine rağmen ekstrem hava olayları ve buna bağlı kıtlık vb. vakaların bizzat tanıklıkları nadiren karşımıza çıkmaktadır. Dönemin yaşayan tanığı olarak değerlendirebileceğimiz Sadreddin 'Avfî (ö. tah. 1232), Fahreddin Mübârekşâh (d. tah. 1157) ve Hasan Nizâmî'nin (ö. 1229 [?]) eserleri, iklime dair pek az özgün bilgi barındırmaktadır. Örneğin; 'Avfî'nin çok sevilen *Cevâmî'u'l-hikâyât*ı, birçok kıtlık anlatısı aktarmasına rağmen hemen hepsi müellifin iktibasla aktardığı uzak geçmişten yankılanan ibret hikâyeleridir. Sultanlığın ilk saray tarihçilerinden Fahr-i Müdebbir lakaplı Fahreddin Mübârekşâh'ın Gûrlular'ın Hind fütühatı sürecini özetlediği eserinde kısa bir bahis bulunmaktadır. Fahr-i Müdebbir'in aktardığına göre Gûrlu Sultanı Muizzüddîn'in vefat haberini alması üzerine Dehli havalisinden Lahor'a yürüyen Kutbüddin Aybeg ve ordusu, susuzluk ve otlak yetersizliği nedeniyle bu yolculukta büyük

görsel

Akademik
Bakış

141

Cilt 18
Sayı 36
Yaz 2025

23 Yadava vd., *ag.m.*, s. 39; *Babur-Nama (Memoirs of Babur) Translated from the Original Turki Text of Zahirü'd-din Muhammad Babur Padshah Ghazi* (çev. Annette Susannah Beveridge), C. 1, D. K. Fine Art Press Pvt. Ltd., Delhi 1921.

24 Muhammed b. Abdülcebbâr el-Uthî, *el-Yemînî fî şerhi aḥbârî's-sultân Yemînî'd-devle ve emînî'l-mille Maḥmûd el-Ġaznevî* (nşr. İhsan Zünûn es-Sâmîrî), Beyrut 1424/2004, s. 325-329; Ebû's-Şeref Nasîh b. Zafer Curfadekânî, *Tercüme-i Târih-i Yemînî* (nşr. Ali Kavîm), Çâphâne-i Muhammed 'Ali Ferdin, Tahran 1334/1955, s. 202; Ebû'l-Fazl Beyhakî, *Târih-i Beyhakî* (nşr. Ali Ekber Feyyâz), Enşaârat-ı Danişgâh-i Ferdovsî, 4. Baskı, Meşhed 1383/2004, s. 268, 346, 419, 503 ve, 531; Ebû'l-Hasan 'Ali b. Zeyd İbn Fundûk, *Târih-i Beyhak* (nşr. Ahmed Behmenyâr - Mirza Muhammed Kazvîni), Kitâbfuruşî Furugî, Tahran 1361/1982, s. 176-178; Şeyh Abdurrahman-ı Fâmî-yi Herevî, *Târih-i Herât (dest neveşte-i nev-yâfte)* (nşr. İrec Efşâr), Mirâs-ı Mektub, Tahran 2008, s. 27-33, 123 ve 126; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-Târih* (çev. Ahmet Ağırakça - Abdülkerim Özyaydın), Bahar Yayınları, XII, İstanbul 1987, s. 222.

zorluklar yaşamıştır. Öyle ki, ordu güzergâhtaki Müslüman ahalinin yardımlarıyla Lahor'a varabilmiştir. Ancak müellifin de belirttiği üzere bu zorlu şartlar, Hind'te ortalama sıcaklıkların en yüksek olduğu yaz ayları için olağandır.²⁵ Aynı tarihlerde Delhi sarayında bulunan müverrih Hasan Nizâmî de eserinde benzer manzaraları kendine has edebî üslubuyla aktarmaktadır. Ancak şairane benzetmelerle dolu betimlemelerinden sağlıklı bir değerlendirme çıkarmak oldukça güçtür.²⁶

Gûrlular'ın yıkılışından sonra yazan Nesevî'nin (ö. 1250) Celâleddin Hârezmşâh biyografisi haricinde Horasan dışında yaşamış İbn'ül-Esîr (d. 1160) ve Cüveynî (d. 1226) Delhi sarayı dışında bölge ile ilgili bilgiler veren diğer çağdaş kaynaklardır. Şiddetli hava olayları ve buna bağlı kıtlık vakalarını titizlikle kayda geçiren İbn'ül-Esîr, "Suriye, el-Cezîre, Irak, Diyarbekir, Musul, el-Cibâl, Ahlat ve diğer yerlerde" 574 / 1178-79'da başlayıp bir yıl süren yağış azlığının çok şiddetli bir kıtlık ile salgına neden olduğuna bizzat tanık olmuştur.²⁷ Çağdaş ancak bölge dışından bir isim olarak İbn'ül-Esîr'in bu mühim kaydında etkilenen yerler arasında "Horasan" sayılmamaktadır. İklimin Gûrlu ordularını Hindistan'a yönlendirecek bir faktör olarak rol oynamış olabileceğine dair elimizdeki en net ifadelerden bir diğeri ise XV. yüzyılda yaşamış Timurlu tarihçilerinden Hasan-ı Yezdî'ye (d. 1391) aittir. Yezdî, 1415'te kaleme aldığı eserinde 575 / 1179-1180 yılında Horasan'da büyük bir kıtlık yaşandığından bahsetmiştir.²⁸

1193'te Fîrûzkûh'ta doğan Gûr ve Dehli saraylarında uzun süre görev yapmış Kadı Minhâc-ı Sirâc el-Cûzcânî, Gûr-Gazne sahasına ilişkin spesifik olarak kaydettiği hava olaylarının bir kısmı kendisi için de geçmişte kalmış tarihlerdedir.²⁹ Bölgedeki çetin kış şartlarına ilişkin tasvirlerini ise anormallik olarak yorumlamak güçtür.³⁰ Minhâc-ı Sirâc, Moğolların önü sıra hicret

- 25 Fahreddin Mübârekşâh, *Şecere-i Ensâb* (nşr. E. Denison Ross), The Royal Asiatic Society, London 1927, s. 29; (Buradan sonra Fahr-i Müdebbir, *Şecere-i Ensâb*) Müellif diğer eserinde kurtarıcı olarak övdüğü büyük dedesi zamanında Gazne'de yaşanan iki kıtlık hakkında bilgi vermiştir. İlki Gazneli Sultanı İbrahim b. Mes'ud (1059-1099) devrinde diğeri ise 1110 yılında yaşanan bu kıtlıklardan ilkinin nedeni belirtilmezken diğeri çekirge istilâsı sonucunda çıkmıştır. Fahr-i Müdebbir, *Âdâb'ul-Harb ve's-Şeca'a* (nşr. Ahmed Süheylî Hânsârî), Enşaraât-i Ekbal, Tahran, 1346/1967, s. 102-110.
- 26 Tâci'd-dîn Hasan Nizâmî, *Tâci'ul-Me'âsir* (nşr. Seyyid Emir Hasan Abidi), Merkez-i Tahkikât-ı Farsi Rayzenî-i Ferheng-i Cumhuri-i İslâmî-i İran Dihli-i Nov, Delhi, 1387/2008, s. 56.
- 27 İbn'ül-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih* (çev. Abdülkerim Özeydin), Bahar Yayınları, XI, İstanbul 1987, s. 361.
- 28 Hasan-ı Yezdî, *Câmi'u't-tevârih-i Hasenî*, Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih, nr. 4307, vr. 256a'dan aktaran Gülseren Ceceli, "Hârizmşâh Hükümdarı Sultânşâh Mahmud (567-589/1172-1193)", Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2016, s. 37 dipnot 132. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi)
- 29 Gûrlu Emiri Abbas b. Şiş b. Muhammed (hük. 1030-1059) döneminde yedi yıl yağmur yağmadığını, yazmış olsa da bu idareci olarak kötü hasletlerine yönelik abartılı bir efsaneleştirmedir. Aktardığı bir başka geçmiş tarihli olayda ise H. Şevval 429 / Temmuz-Ağustos M. 1038 tarihinde Gazneli Sultan Mes'ud'un Selçuklu Türkmenleri ile mücadele ederken zayıf düşen ordusuna Gazne'den ikmal yapmak istediğini ancak o tarihlerde Horasan kıtlık olduğunu belirtir. Cûzcânî, *ag.e.*, I, s. 250, 331.
- 30 Örneğin; kar yağışı nedeniyle Gûr ile Gazne arasındaki yolların kapanmasını fırsat bilen

etmesinin ardından yabancı olması rağmen uzun bir süre Hind iklimine dair olağanüstü bir kayıt düşmemiştir.

Bu boşluğu Hind sahasında yazılan kaynaklar bir nebze doldurmaktadır. XVII. yüzyılda “Hindû” kaynaklarını da kullanarak alt kıtanın genel bir tarihini yazan Esterâbâdî (ö. 1623 [?]), Gāhadavāla Racası Cayaçandra (hük. yak. 1170 – 1194) tahta çıktığında ülkesinde (kabaca Kennaûç – Varanasi havası) kıtlık olduğunu kaynak zikretmeden belirtir.³¹ Hint kaynaklarına yansıyan bir diğer çağdaş kıtlık kaydı ise Gucerât bölgesini yöneten Solanki Racası II. Mula (hük. yak. 1175 – 1178) devrine aittir. Solankiler'in saray şairi ve tarihçisi Someşvara (ö. yak. 1255 sonrası) tarafından aktarılan bu anekdot, Hint sahasında yaşanan kıtlıklara dair günümüze gelen en net tanıklıktır.³² Ne var ki, kayıtlarda bu kıtlıkların olumsuz hava şartlarından kaynaklandığına dair kesin bir ifade bulunmamaktadır. Nitekim Varanasi bölgesi yıllık ortalama 1.000 mm üzerinde yağış alırken Gucerât'ta bu rakamlar bölge bölge aşırı değişkenlik göstermektedir. Örneğin; Patan'da yıllık yağış ortalaması 250 mm. civarındayken Katyavar Yarımadası'nın içlerinde bu rakam yıllık 1.500 mm.'ye çıkabilmektedir. Ayrıca Gucerât'ın Solanki racalarına ait muhtelif belgelerin bir derlemesi olan *Lekhapaddhati*'de yer alan bir kayıt, XI. – XII. yüzyıllarda bazen mahsullerin üçte ikisinin vergi olarak toplandığına işaret etmektedir.³³ Dolayısıyla mevzubahis kıtlığın Solanki racalarının (genişleme politikaları nedeniyle komşularıyla sürekli bir çatışma hâlinde olduğu bu dönemde) uyguladığı aşırı vergilendirmeden kaynaklanmış olma ihtimalini güçlendirmektedir.

XII. yüzyılın başlarında yaşadığı tahmin edilen Hindû şair Kalhana tarafından 1148-50 tarihlerinde yazılan Keşmir tarihi *Rājatarangini*'de iklim kaynaklı bazı kıtlıklar yaşandığı aktarılmıştır. Kalhana, kıtlığın nedenlerini belirtmeye daha teşnedir. Keşmir Racası Harşa (hük. 1089-1101) hükümlerine devam ederken 1099 tarihindeki yaşanan kıtlığın yıkıcı seller nedeniyle gerçekleştiğini belirtir.³⁴ Otoritesini Lâhor'a kadar genişleten Raca Uççala (hük. 1101–1111) ve Raca Jayasimha (hük. yak. 1128-1155) devirlerinde de

şehir eşrafı Gazneli Sultanı Behrâm Şâh'a mektup yazmış ve şehre davet etmiştir. Hakezâ Moğol orduları Firûzküh kuşatmasını kış koşulları nedeniyle kaldırmıştır. Cûzcânî, *ag.e.*, I, s. 394, II, s. 115.

31 Esterâbâdî'nin diğer kıtlık ve kuraklık kayıtları büyük oranda Cûzcânî ve Berenî'den ictibastır. Muhammed Kasım Hinduşah Esterâbâdî, *Târîh-i Firişte ez Âğaz ta Babur* (nşr. Muhammed Rıza Nasırî), I, Encümen-i Asâr ve Mefâhîr-i Ferhengî, Tahran 1387/2008 s. 41; Roma Niyogi, *The History of the Gāhadavāla Dynasty*, Calcutta Oriental Book Agency, Calcutta 1959, s. 102.

32 Asoke Kumar Majumdar, *Chaulukyas of Gujarat*, Bharatiya Vidya Bhavan, Bombay 1956, s. 136.

33 *Lekhapaddhati* (ed. Pushpa Prasad), Oxford University Press, New York 2007, s. 14; B. N. S. Yadava, *Society and Culture in Northern India in the Twelfth Century*, Central Book Depot, Allahabad 1973, s. 297-298.

34 Kalhana, *Rajatarangini: The Saga of the Kings of Kashmir* (çev. Ranjit Sitaram Pandit), 3. Baskı, Sahitya Akademi, New Delhi 1977, s. 209 (V, 271); Hem Chandra Ray, *Dynastic History of Northern India (Early Mediaeval Period)*, I, Munshiram Manoharlal Publishers, 2. Baskı, New Delhi 1973, s. 125-26.

ağır kıtlıkların yaşandığını kaydeden Kalhana, bu kıtlıkların, çoğunlukla geniş toprak sahibi zengin ve hırslı bürokratlar (damaralar) ile kralların yanlış vergi uygulamalarına bağlamaktadır.³⁵ Kalhana'nın Keşmirli Brahminler'in politik istikrarsızlıkların yarattığı sorunlar nedeniyle Kuzey Hindistan'ın içlerine göç ettiğine dair kaydı da dikkat çekicidir.³⁶

Hâmid b. Fazlullâh Cemâlî (ö. 1536) tarafından derlenen sufi tezkiresi *Siyerü'l-ârifin*'de Sultan İltutmuş (hük. 1211-1236) döneminde Dehli'de birçok insanın hayatını kaybettiği bir kıtlık yaşandığını aktarılmıştır.³⁷ Payitaht olmadan evvel Kuzey Hindistan'ın vasat şehirlerden biri olan Dehli'nin su tedarikinde sıkıntılar yaşadığı da yine menkıbевî kayıtlara yansımıştır. İltutmuş devrinde Dehli'ye yerleşmek isteyen Hâce Kutbüddîn Bahtiyâr el-Kâkî'nin (ö. 1235) bu sebepten şehre altı kilometre uzaklıktaki Yamuna Nehri kıyılarında yeni kurulan Kılığherî (Kılığhari [?]) şehrine yerleştiği rivayet edilir. Vefatının ardından Kutub Minâr'ın gölgesine defnedilecek bu büyük mutasavvıfın, şehrin su sıkıntısını gidermek için Sultan İltutmuş tarafından inşa ettirilen ve *Ha(v)uz-u Şemsî* adıyla anılacak sarnıcın yapımına destek verdiği iddia edilir.³⁸

Göröldüğü üzere XI. – XII. yüzyıllarda Kuzey Hindistan'daki iklim koşullarına dair yazılı kayıtlarda teşvik unsuru sayılabilecek bir “olağanüstülük” göze çarpmamaktadır. Bîrûnî'nin deyişle “her vilayetinde meteorolojik gariplikler görölebilen” Hind'te belki de bu süreçte yaşanan en mühim vaka, Satlûç Nehri'nin yatağının kuzeybatıya kaymasıdır. İngiliz ordusundaki görevi icabı uzun yıllar Hindistan'da yaşayan H. G. Raverty'nin yaklaşık 1200 civarına yerleştirdiği bu fenomenin, Pençâb'ın güneyini bir hayli istikrarsızlaştırmış olduğu tahmin edilmektedir.³⁹ Kaynaklara Âbûher (ابوهر) adıyla geçen küçük bir şehrin aslında Satlûç'un aynı isimle anılan bir kolunun kıyısında olduğu ve şehrin Mûltan'dan Dehli'ye yapılan seyahatlerde önemli bir konak olduğu anlaşılmaktadır.⁴⁰

35 Kalhana, *ag.e.*, s. 529 (VIII, 1540); Ray, *ag.e.*, s. 151-52.

36 Kalhana, *ag.e.*, s. 585 (VIII, 2227-29).

37 Hâmid b. Fazlullâh Cemâlî, *Siyerü'l-ârifin*, Matba'ı Rizvi, 1893, s. 154; A. Rashid, “Famine in The Turco-Afghan Period”, *Proceedings of the Indian History Congress*, XXVI/2, 1964, s. 85.

38 Şeyh Kâkî'nin Necmeddin es-Suğrâ ve Muînüddin el-Çiştî ile Dehli şeyhülislamılığı hususunda bir gerginlik yaşamış olması şehre yerleşmeme kararının tamamen şehrin alt-yapı problemleri ile ilgili olmadığını izlenimini kuvvetlendirmektedir. Minhâj Sirâj Abû 'Umr-i-'Usmân Jüzjânî, *Tabakât-i-Nâşirî* (trans. H. G. Raverty), I, Reprint, Gorgias Press, New Jersey 2010, s. 622, dipnot 7; Fatima Hussain, “Chishtis During The Delhi Sultanate: A Balance Between Ideal and Practice”, Jawarhal Nehru University CHSSSS, New Delhi 2002, s. 139. (Yayınlanmamış Doktora Tezi)

39 Ebû Reyhân Muhammed b. Ahmed el-Bîrûnî, *Tahkîku Mâ Li'l-Hind: Bîrûnî'nin Gôzüyle Hindistan*, (çev. Kivameddin Burslan, ed. Ali İhsan Yitik), 2. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2018, s. 121; H. G. Raverty, “The Mihran of Sind and its Tributaries: A Geographical and Historical Study”, *Journal of the Asiatic Society of Bengal*, 61, 1892, s. 155-508; Bölge Kuzey Hindistan'da at yetiştirilebilen nadir merkezlerden biridir. Jos Gommans, *The Indian Frontier: Horse And Warband in The Making of Empires*, Routledge, New York 2018, s. 72.

40 Cûzcânî, *a.g.e.*, Hayy, I, s. 484; Cûzcânî, *a.g.e.*, Raverty, I, s. 687, dipnot 9; II, s. 823, dip-

Direnç ve Uyum Mekanizmaları

Daha sağlıklı bir değerlendirme için karşılaştırmalı istatistiki verilerin insanoğlunun olağanüstü koşullara uyum sağlama yeteneğiyle birlikte okunması elzemdir. Bu bakımdan ilk ve en önemli gösterge, tarım toplumlarının başlangıcından beri bilinen büyük çaplı suya yön verme ve saklama teknolojileridir.⁴¹ Bilindiği üzere orta çağlarda bend (set), kârîz (کاريز) / kâhrîz (کاهريز) ya da Arapça kanât (قنات) ve sarnıç gibi uygulamalar, en zorlu coğrafyalarda dahi belli bir yerleşik nüfusun barınabilmesini sağlamıştır. Kurak, yarı kurak ya da çöl ikliminin hâkim olduğu coğrafyalarda sıklıkla görülen bu yapıların etkinliği modern deneylerle de kanıtlanmıştır.⁴²Yer altı sularını yazın minimum buharlaşma ile şehirlere ve tarım alanlarına ulaştırmak için kullanılan kârîz yapıları bu hususta özel bir öneme sahiptir. Eğimli su yüzeylerdeki inşa edilen kanalların üzerine belirli aralıklarla açılan sondaj kuyularından ibaret bu yöntem, uzun mesafeler boyunca minimum kayıpla su aktarımı yapılabilmesini sağlamaktadır. İnşası ve bakımı devletin temel görevlerinden addedilen bu yapıların çeşitli ebatlardaki örneklerine Türkistan'dan Kuzey Afrika'ya Çin'den Orta Doğu'ya kadar ihtiyaç duyulabilecek hemen her bölgede rastlanmaktadır.⁴³

Gürlü çekirdek toprakları ve çeperinde mevzubahis hidrolik teknolojilerinin orta çağlarda sıklıkla kullanıldığı geçmiş ve çağdaş kaynaklara yansımıştır. Şehirlerin can damarlarını oluşturan kanal ve bent sistemleri için bir inşa kılavuzu olan *Kitâbü'l-Kunî*, daha Tahirîler döneminde yazılmış, Gerdizî'nin aktardığı göre iki yüz yıl sonra dahi işe yaramaktaydı.⁴⁴ Farklı dönemlerde bölgeyi ziyaret eden isimler, başta Sistan, Belh ve Herât gibi bütün büyük şehir ve köylerinde bent, sarnıç ve kanal sistemi ile evlere su ulaştırıldığına ya da tarım yapıldığına şahitlik etmiştir.⁴⁵ Belh'in yeraltı suları

not 3. İbn Battûta, "suyu bol, gayet mamur" bu yerleşimi "Hind'in ilk şehri" olarak anmıştır. Ebû Abdullah Muhammed İbn Battûta Tancî İbn Battûta, *İbn Battûta Seyahatnâmesi* (çev. A. Sait Aykut), II, 6. Baskı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2020, s. 599.

41 Alman kökenli Amerikalı tarihçi Karl August Wittfogel (1896-1988), Max Weber'in Doğu Despotizmi üzerine bina ettiği "Hidrolik İmparatorluklar" teorisi bu kritere dayanmakta olup Hindistan Maurya İmparatorluğu da suyu kontrol edebilme yeteneği ile bu kategoride değerlendirilmektedir. Bk. Karl August Wittfogel, *Oriental Despotism: A Comparative Study of Total Power*, Yale University Press, New Haven 1957.

42 D. R. Hill, "Physics and Mechanics: Civil and Hydraulic Engineering Industrial Processes and Manufacturing, and Craft Activities", *History of the Civilizations of Central Asia* (C. E. Bosworth - M. S. Asimov), IV, UNESCO Publishing, Paris 2000, s. 265-69.

43 Muhammed İbn 'Alî İbn Süleymân er-Ravendî, *Râhat-üs-Sudûr ve Âyet-üs-Sürûr* (nşr. Muhammed İkbâl), Brill, Luzac 1921, s. 29; Anonim, *Târîh-i Sîstân*, (nşr. Melikü's-şuarâ' Muhammed Takî Bahâr), Entesârât-i Muîn, Tahran, 1381/2003, s. 74; Hill, *ag.m.*, s. 265; M. N. Bahadori, "Passive Cooling Systems in Iranian Architecture," *Scientific American*, February 1978, s. 144-154.

44 Mürsel Öztürk, Anadolu Erenlerinin Kaynağı Horasan (Moğol İstilasına Kadar), T.C. Kültür Bakanlığı, Ankara 2001, s. 7-8; Ebû Saîd b. Mahmud Gerdizî, *Zeynü'l-Ahbâr* (nşr. Rahim Rızâzâde Melik), Encümen-i Âsâr ve Mefâhir-i Ferhengi, Tahran 1384/2006, s. 203.

45 Anonim, *Hudûdü'l-'âlem*, (nşr. Menûçîhr-i Sütûde), Kitâbhâne-i Tahûri, Tahran 1362/1984, s. 311; İbn Havkal, *10. Asırda İslam Coğrafyası (Surât el-Arz)* (çev. Rama-

yönünden ve arazisinin düzlüğü açısından “şanslı” olduğu, kârîz ve bentler (sanâ’at) inşa etmek için diğer şehirler kadar uğraşmak gerekmediği, şehrin övünülecek özelliklerinden biri olarak sayılmaktadır.⁴⁶ Hamdullâh el-Müstevfî (ö. 1340’tan sonra) de Herât’ın havasını ve verimliliğini övmüştür. Dağlık olduğu için kanallarla sulanamayan kuzeyi hariç, şehirde dokuz büyük kanal ile sulama yapıldığını, şehrin Gûrlular devrindeki gelişmişliğine dair bazı rakamsal verileri aktarmıştır. Daha önemlisi Bâdgîs, Cem gibi çevre şehirlerin Herât’ın iâşesine nasıl katkı verdiğini belgelemiştir.⁴⁷ Hilmend boy-larında kurulan Büst,⁴⁸ Gûrlu Sultanı Gıyâsüddin b. Sam’in kışlık başkenti Zemindâver / Dâver⁴⁹ gibi şehirler ile Argandâb vadisindeki Kusdar (Turan) gibi yerleşimler için çizilen manzaralar da oldukça benzer olup kanallar va-sıtasıyla tarımsal üretim yapıldığı kayda geçmiştir.⁵⁰ Toharistan, Bamiyan ve Huttalan’ı da içine alacak şekilde büyük bir âmillik olarak anılan Belh ve ona bağlı şehirlerin çoğu meyvelerinin güzelliği ile anılmaktadır. Bu durumu en büyük nedeni ise bölge havzalarına bağlanan akarsuların birçoğunun buzul erimesi ve kar yağışları ile beslenmesi yani yazın kurumamasıdır.⁵¹

XIX. yüzyılda İngiliz işgal kuvvetlerinin istihbarat raporları ile 1990’lı yıllarda Sorbonne Üniversitesi bünyesinde hazırlanan arkeolojik saha verile-ri, bölgenin tarihi sulama sistemlerini etkinliğini kanıtlar niteliktedir. Tespit edilen kârîz sayısı binlerle ifade edilmesine rağmen söz konusu yapıların inşa tarihleri hâlâ araştırılmaya muhtaçtır. Her hâlükârda İran ve Afganistan’da-ki tarihi sulama ve iklimlendirme yapılarının varlığı kuvvetli istatistiklerle ortaya konulmuştur.⁵² Türklerin de bu teknolojileri Uygurlardan beri bildiği

- zan Şeşen), 2. Baskı, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2017, s. 389, 360; Ebû'l-Fidâ, *Ebû'l-Fi-dâ Coğrafyası* (çev. Ramazan Şeşen), Yeditepe Yayınları, İstanbul 2017, s. 363; İstahrî, *Ülkelerin Yolları* (çev. Murat Ağarı), 2. Baskı, Ayışığı Kitapları, İstanbul 2020, s. 240-41.
- 46 Safiyüddin Ebû Bekr Abdullah b. Ömer Vâiz Belhî, *Fedâil-ü Belh* (nşr. Abd'ül-Hayy Ha-bîbî, çev. Abdullah Muhammed b. Hüseyin el-Belhî), İntişarat-ı Bonyâd-ı Ferheng-i İran, Tahran 1350/1972, s. 48-49.
- 47 Hamdullah Müstevfî, *Nüzhetü'l-Kulûb* (çev. Guy Le Strange), Luzac, London, 1919, s. 150-151; Guy Le Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate*, Cambridge University Press, Cambridge 1905, s. 407-408; Vasilij Vladimiroviç Barthold, *An Historical Geog-raphy of Iran* (ed. Clifford Edmund Bosworth, çev. Svat Soucek), Princeton University Press, Princeton 1984, s. 47.
- 48 Bereketli ancak hastalıklı bir havası olduğu kayda geçen Büst'te hurma, mısır ve meyve yetiştirilen ve Hind ile ticareti olan bir şehir olarak tasvir edilir. İstahrî, *ag.e.*, s. 215; İbn Havkal, *ag.e.*, s. 363; Hamdullah Müstevfî, *ag.e.*, s. 141.
- 49 Cüzcânî, Zemindâver'de sultanın av köşkünü de barındıran hoş bir sayfiye ormanının bu-lunduğunu yazar. İstahrî de bereketli bir bölge olduğunu yazmıştır. İstahrî, *ag.e.*, s. 215; Cüzcânî, *ag.e.*, I, s. 363.
- 50 Ebû el-Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm fî Ma'rifeti'l-Ekâlîm* (nşr. Muhammed Emin ed-Dan-nâvî), Dâru'l Kutubi'l İlmiyye, Beyrut, 1423/2003, s. 351; Osman Ciner, “El-Makdisî'nin Ahsenü't-Tekâsîm Fîma'rifeti'l-Ekâlîm İsimli Eserinin Değerlendirilmesi ve Türkçe Ter-cemesi”, Fatih Sultan Mehmet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2018, s. 333. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi)
- 51 Hamdullah Müstevfî, *ag.e.*, s. 152-153.
- 52 *Historical and Political Gazetteer of Afghanistan: Mazar-i-Sharif and North-Central Afghanistan* (der. Ludwig W. Adamec) Akademische Druck- u. Verlagsanstalt, Graz 1979, s. 103, 217, 279, 489; Daniel Balland, “La place des galeries drainantes souterraines dans la géographie de l'irrigation en Afghanistan,” *Les eaux cachées: Etudes géographiques*

ve etkin şekilde kullandığı Turfan kazıları ile anlaşılmıştır.⁵³

XI. – XIII. yüzyıllara dair bilgiler barındıran anonim *Târih-i Sistân*, bölge insanının olağanüstü iklim koşulları ve hava olayları ile nasıl başa çıktığına dair önemli bilgiler barındırmaktadır. Meçhul müellifimiz, bölgede yel değirmenlerinin yaygın kullanımını haber vermesinin yanı sıra hemşehrilerinin mahalleleri yutacak büyüklükte kum taşıyan çöl fırtınalarıyla mücadele yöntemini de aktarmıştır. Detayları belirsiz kalan bu blokaj sisteminin etkinliği ise övgü konusudur.⁵⁴ Nitekim “Sistân’ın zenginliği şu üç şeyin önüne set çekilmesine bağlıdır: Su, kum ve müfsitler. Bunlar oldukça Sistân’daki rahatlık ve huzur başka hiçbir şehirde bulunmaz.” diyerek bölge insanının bu husustaki ortak hafızasını ve kabiliyetini veciz bir şekilde ifade etmiştir.⁵⁵

Hindukuş-Süleyman Sıradağlarının gerisinde kalan Gûrlu şehirlerinin muhtelif tarihlerde kısa ya da uzun süreli olarak terk edildiğine işaret eden bazı kayıtlar da iklim kaynaklı bir harekete işaret etmemektedir. İbn Havkal, Belh’in 1163 yılında Oğuz akınları nedeniyle terk edildiğini, ancak halkının çok uzağa gitmeden adı “On değirmen döndürür” anlamına gelen Dihas Nehri kıyısındaki düzlükte yeni bir şehir kurduğunu bildirmektedir.⁵⁶ Yâkût el-Hamevî’ye göre Oğuz istilası döneminde büyük bir tahribata uğrayan Merv, her şeye rağmen meskûn kalmaya devam etmiş ancak Murgâb Nehri üzerine kurulan sulama barajının tahrip edilmesinin ardından bir daha eski parlıtısına erişememiştir.⁵⁷ Herât ise sağlam surları sayesinde Oğuzlar’ın yarattığı yıkımdan nispeten daha az zararla çıkabilmiştir.⁵⁸ Aynı surlar 1204’te Hâremzşah Muhammed’in nehir üzerine baraj kurarak şehri sular altında bırakmasını da engelleyecektir.⁵⁹ Sistân’ın en eski yerleşimlerinden Zerenc’in Hilmend Nehri’nin yatağının değişmesi nedeniyle taşındığı birkaç kaynaktan aktarılmaktadır.⁶⁰

Bu şehirler arasında Gazne istisnâî bir statüye sahiptir. Payitaht olması hasebiyle altın çağını Sultan Mahmûd devrinde yaşamış olsa da kaynakların aktardığına göre o dönemde dahi özkaynakları kısıtlı, tarımsal üretimi

sur les galeries drainantes souterraines, Publications du Département de Géographie de l’Université de Paris-Sorbonne 19, Paris 1992, s. 97-121’dan aktaran Xavier de Planhol, “Kâriz”, *Encyclopædia Iranica*, 15 Aralık 2011, <https://iranicaonline.org/articles/kariz-parent>, (Erişim: 06.11.2021).

53 Bertil Mächtle vd., “The Age and Origin of Karez Systems of Silk Road Oases around Turpan, Xinjiang, P.R. of China”, *Socio-Environmental Dynamics along the Historical Silk Road* (der. Liang Emlyn Yang vd.), Springer International Publishing, Cham 2019, s. 359-78.

54 *Târih-i Sistân*, s. 56-58.

55 *Târih-i Sistân*, s. 64.

56 İbn Havkal, *ag.e.*, s. 389.

57 Yâkût b. Abdullah el-Hamevî, *Mu’cemü’l-Buldân*, V, Dâru Sâdr, Beyrut 1977, s. 112-116.

58 Reşidü’l-dîn Fazlullâh, *Câmi’u’l-Tevârih* (nşr. Ahmed Ateş), II/5, 2. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1999, s. 100;

59 Cûzcânî, *ag.e.*, C. 1, s. 307-08.

60 *Târih-i Sistân*, s. 64-66; *Târih-i Sistân*’ın yarı efsanevî bu anlatısını İstahrî ve İbn Havkal da tekrar eder İstahrî, *ag.e.*, s. 213-214; İbn Havkal, *ag.e.*, s. 362.

Gaz

Akademik
Bakış

147

Cilt 18
Sayı 36
Yaz 2025

çok daha zahmetli, ticaret ehli bir yerleşim olarak anılmaktadır.⁶¹ Bu kısıtlı imkânların yarattığı sorunların dış destekle aşılması çağdaş kaynaklara da yansımıştır. Fahr-i Müdebbir, XII. yüzyılın başlarında şehirde yaşanan kıtlıklar nedeniyle halkının bölgeyi terk ettiğini, çözümün ise ancak diğer şehirlerden zahire getirilmesi ve sultanın emri ile ucuza satılmasıyla çözüldüğünü aktarır.⁶² Bilindiği üzere Gazne, Gûrlular'ın yükselişi ile bilinçli bir şekilde tahrip edilmiş, akabinde buna Oğuzlar'ın sebep olacağı kaos da eklenince şehir, yüzyıllar içerisinde bir zamanlar nâminı duymuş herkesi şaşırtacak kadar küçülmüştür.⁶³ 1505 yılında Gazne'yi ziyaret eden Bâbü'r Şâh, Sultan Mahmud tarafından yaptırılan barajın Alâüddîn Cihansûz Gûri tarafından yıktırıldığını, o günden beridir şehrin harap olduğunu söyler. Hatta böylesine önemsiz bir yerin bir zamanlar nasıl bu kadar ünlü ve zengin olabildiğini anlamakta güçlük çekecektir.⁶⁴

İklim koşullarına uyum sağlama konusunda şehirli yerleşik nüfus hidrolik teknolojilerine bel bağlarken, nüfusun hatırı sayılır bir kısmını oluşturan göçebe / yarı göçebe halklar ise bir direnç mekanizması olarak mevsimsel göçü kullanmıştır. Yaylak ve kışlak adlarıyla bildiğimiz bu göç noktaları bugün dahi geçerliliğini korumaktadır. Örneğin; Gazne'nin kışlağı üç günlük mesafedeki Kande'hâr, Fîrûzkûh'un kışlağı Zemindâver iken Kâbil'in ve Bedahşan'ın yaylağı Celalâbâd'tır. Kışı Afgan Türkistan'ındaki ovalarda geçiren göçer toplulukların yazı Celalâbâd / Lamğân civarında geçirdikleri de bilinmektedir.⁶⁵ Herât'ı çevreleyen Kûh-i Baba yaylaları ile Bâdgîs bölgesi Afganistan sahasındaki göçerler için otlakların müsaitliği bakımından her zaman bir cazibe merkezidir. Bilhassa Bâdgîs meraları orta çağlarda uğruna savaş çıkarılacak kadar da önemli görüşmüştür.⁶⁶ Bâbü'rname, göçerlerin Kâbil'e ulaşmak için kullandığı sabit güzergâhların bulunduğunu, ancak mera azlığından dolayı bu bölgedeki yolların pek de tercih edilmediğini bildirmektedir.⁶⁷

Hindûkuş'un berisinde durum böyleyken, sulama teknolojilerinin Kuzey Hindistan'daki kullanım seyri, görkemli ritüel yapıları bulunmasına rağmen yazılı kaynakların mahiyeti nedeniyle bir hayli muğlaktır. Kalhana,

- 61 İstahri, *ag.e.*, s. 239. İbn Havkal ve Ebü'l-Fidâ, İstahri'den iktibasla benzer tarifler sunar. Bk. İbn Havkal, *ag.e.*, s. 387; Ebü'l-Fidâ, *ag.e.*, s. 361.
- 62 Daha önce değindiğimiz üzere bu kıtlıklardan ilkinin nedeni belirsiz ikincisinin sebebi ise çekirge istilâsıdır. Fahr-i Müdebbir'in civar şehirlerden zahire getirerek meseleyi çözen kişi olarak büyük dedesi Şeref Ebü'l Ferec'e övgüler yağdırırken Gazne'de 6 bin ekmekçi 6 bin de un esnafı bulunduğunu belirtir. Fahr-i Müdebbir, *Âdâb'ul-Harb ve's-Şeca'a*, s. 109-110.
- 63 İbn Battûta, *ag.e.*, I, s. 576.
- 64 Zahiraddin Muhammed Babur, *Baburnâme (Vekâyî) Babur'un Hâtıratı* (çev. Reşit Rahmeti Arat), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2000, s. 213.
- 65 Makdisî, *a.g.e.*, s. 347, tr. 330; İbn Battûta, *ag.e.*, I, s. 576; Cûzcânî, *ag.e.*, I, s. 363; *Historical and Political Gazetteer of Afghanistan: Kabul and Southeastern Afghanistan* (der. Ludwig W. Adamec), Akademische Druck- u. Verlagsanstalt, Graz 1985, s. 38; Louis Dupree, *Afghanistan*, Princeton University Press, Princeton 1980, s. 8 ve 12.
- 66 Barthold, *a.g.e.*, s. 47.
- 67 Babur, *ag.e.*, s. 218 ve 378.

Keşmir'in VII. – IX. yüzyıl hanedanlarını anlatırken muhtelif sulama yapılarına işaret eden bazı ifadeler kullanmıştır.⁶⁸ Dikkatli bir gözlemci olan Bâbü'r Şâh, bu hususu da es geçmemiş ve şöyle bir karşılaştırma yapmıştır: “Hindistan'da akar su hiç bulunmaz; kaynak ise, ne arar. Nadir kaynaklar da yerden, zih suyu gibi, sızarak çıkar; o tarafların kaynakları gibi, fışkırarak çıkmaz.”⁶⁹ Muson yağışlarının bütün bereketine rağmen bu dezavantaj, orta çağlarda tarımsal üretimin belirleyici etkenlerinden biri olarak değerlendirilmiştir.⁷⁰ Öyle ki, duayen tarihçi İrfan Habib, İslâm dünyasında nâ'ur ya da sâkiye (ناعور/ساقية) diye bilinen değirmen tipinin Kuzey Hindistan'da (bilhassa Pençâb'a) Delhi Sultanlığı'nın kuruluş sürecinde Müslümanlar tarafından tanıtıldığını iddia etmiştir. Hayvan koşulmasıyla kısmî otomatikleşme ve daha derin kuyulardan çekime imkân sağlayan bu değirmenin bölgede tarımsal üretimin artışında etkili olduğunu düşünmektedir.⁷¹ Ancak söz konusu değirmenin Hint dünyasında “arghatta” adıyla hâlihazırda bilindiği, teknolojik farkın tarımsal üretimde devrimsel bir değişime neden olacak kadar büyük olmadığını savunanlar da mevcuttur. Hint Feodalizm'i çerçevesinde konuyu değerlendiren Harbans Mukhia'ya göre orman ıslahı ve yerleşik tarıma geçişin hızlanması, nüfus artışı ile doğru orantılı iken XIV. yüzyıldan itibaren yazılı kaynakların artması böyle bir yanılgıya neden olmaktadır.⁷² Bengal'de ise erken orta çağlardan itibaren köy yerleşimlerinin genellikle “doğal yüzey suyu kaynaklarına yakın yerlerde” kurulduğu tespit edilmiştir.⁷³ Bölgenin tarımsal üretimini ise yine Müslüman hâkimiyetindeki uygulamalar değiştirecektir. Ancak belirtmek gerekir ki, yıllık yağış oranında büyük anomaliler yaşanmadığı sürece Hindistan'ın Ganj gibi düzlükleri komşu coğrafyalarından çok daha verimlidir.⁷⁴

Aktarmaya çalıştığımız üzere, çağdaş yazılı kaynaklardaki ilgili aktarımların Gûrlular'ın Kuzey Hindistan fetihlerinde iklimden kaynaklanan bir teşvik unsuruna işaret ettiğini söylemek güçtür. Bilakis başta Türkler olmak üzere tüm bozkır orduları için çok zorlayıcı olduğu ise kanıtları dağınık olmasına rağmen açıktır.⁷⁵ Sultan Aybeg'in Hind sıcağında dahi ağır zırhıyla

68 Kalhana, *ag.e.*, s. 47 ve 120; İqtidar Husain Siddiqui, “Water Works and Irrigation System in India during Pre-Mughal Times”, *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, XXIX/1, 1986, s. 52-77.

69 Babur, *ag.e.*, s. 527.

70 İbn Battûta, *ag.e.*, II, s. 602-603.

71 İrfan Habib, “Presidential Adress”, *Proceedings of the Indian History Congress*, XXXI, 1969, s. 149-155.

72 Harbans Mukhia, “Was There in Feudalism in Indian History?”, *The State in India, 1000-1700* (der. Hermann Kulke), Oxford University Press, Delhi 1995, s. 126, 130-131.

73 Brajadulal Chattopadhyaya, *Aspects of Rural Settlements and Rural Society in Early Medieval India*, Centre for Studies in Social Sciences, Calcutta 1990, s. 30-35.

74 Richard Eaton, Bengal'de “Pirinç Devrimi” olarak adlandırdığı ekonomik dönüşümün Müslüman idarecilerle başladığını iddia etmektedir. XIV. yüzyıldan itibaren ormanlık alanların yavaş yavaş çeltik tarlalarına dönüştüğünü, bölge halkının yerleşik tarıma geçmesiyle İslâm'ın özellikle Doğu Bengal'de yayılması arasında bir bağlantı olduğunu savunmaktadır. Richard Eaton, *The Rise of Islam and the Bengal Frontier, 1204-1760*, UC Press E-Books Collection, Bölüm 4 ve 5.

75 Türkler de dahil olmak üzere bozkır kavimlerinin sıcak memleketeye yönelik menfi tutum-

savaşabilmesi bir övgü vesilesidir.⁷⁶ Moğol kumandan Törbay Tokşin, 1224'te Mûltan'ı kırk gün kuşatmış ancak aşırı sıcaktan mancınıkları işletememesi nedeniyle şehri alamadan geri dönmüştür.⁷⁷ Yanlış zamanda çıkılmış seferlerde tecrübesiz orduları bir hayli yıpratabilen Hind iklimi diplomatik bir "bahane" olarak dahi kullanılmıştır. Sultan İltutmuş'un Moğollara karşı kendisiyle ittifak kurmak isteyen Hârezmşâh Celâleddîn'e (hük. 1220 – 1231) cevabı veciz bir örnektir.⁷⁸ Sultan Alâüddîn Halacî'nin (hük. 1296 – 1316) ordusundaki Moğol unsurlar, Hindistan'ın iklimine ve iskân edildikleri muhite alışamadıkları için isyan çıkarmışlardır.⁷⁹ Bâbü'r Şah'ın yaza denk gelen Agra kuşatmasında askerlerinin semûm rüzgârları (Sam Yeli) nedeniyle vefat ettiğini söylemesi bu durumun fazla değişmediğini göstermektedir.⁸⁰

Buna karşın Horasan'da yaşanan ekonomik sıkıntılara dair kayıtlar, iklim kaynaklı bir üretim problemine değil savaş finansmanı gibi politik nedenlere işaret etmektedir. Hârezmşâhlar ile Gûrlular'ın hâkimiyet mücadelesi için gerekli iâşe ihtiyacı her iki tarafın kaynaklarına yansımıştır. Cûzcânî; Aybeg'in Gûrlu emir-î ahuru olarak ordudaki atların beslenmesi ile ilgilenirken, otlakları ele geçirmeye çalışan Hârezmşâh askerlerinin kurduğu pusuyla esir alındığını belirtir.⁸¹ Şehirlerin tekrar tekrar kuşatılmasının halkı kıtlıkla sınamasından defaatle bahseden Cüveynî ise Hârezmşâh Alâeddin Muhammed'e karşı saldırıya geçmek isteyen Sultan Muizzüddîn'in ordunun iâşesi için Tûs'ta halkı nasıl tahıl satmaya zorladığını aktarır.⁸²

Sonuç

Delhi Sultanlığı'nın kurucu isimleri ile onların peşinden kavga verip yurt tutmaya gidenler, hiç şüphesiz memleketlerinde de çok elverişli koşullarda yaşamıyorlardı. Fakat hidrolik teknolojilerden verimli şekilde faydalanılmasının yanı sıra mevsimsel göçerlik, dağlık araziler ve sert iklim koşulları ile anılan Gûrlu topraklarında hayatın idamesinde anahtar bir işlev üstlenmiştir. Kaynakların kuvvetle vurguladığı üzere, asker veya sivil, buralardan ge-

ları hemen hemen bütün kültür ürünlerine yansımıştır. Tuncer Baykara, "Türk Kültüründe İklim", *Erdem*, III/XVII, 1997, s. 955-74.

76 Fahr-i Müdebber, *Şecere-i Ensâb*, s. 49

77 Cüveynî, *ag.e.*, s. 206.

78 Sultan İltutmuş, Hârezmşâh vereceği yanıtın belki de sultanlığının kaderini belirleyeceğinin farkında olduğu için birkaç gün oyalanmış ve nihayetinde meâlen "bu civarın havası sizin gibi bir sultana uygun ve layık değildir dilerseniz mülk edinmeniz için size başka bir yer göstereyim" cevabını vermiştir. Atâ Melik Cüveynî, *Târih-i Cihângüşâ* (nşr. Muhammed Kazvinî), İntişârât-ı Negâh, Tahran 1391/2012, s. 456.

79 Esir alındıktan sonra İslâmiyet'i yeni kabul ettikleri için Nov-Müselmânân yani "Yeni Müslümanlar" olarak anılır. Ziyâu'd-dîn Berenî, *Târih-i Fîrûz Şahî*, (nşr. Saiyid Ahmad Khan, vd.), The Asiatic Society of Bengal, Calcutta 1862. s. 218-19 ve 235-36.

80 Bâbü'r Şah, kalifiye bürokratlarını ve emirlerini Hind'te kalmaya ikna etmek için yüklü ihsanlarda bulunmak zorunda kalmıştır. Babur, *ag.e.*, s. 472 – 474; Nilgün Dalkesen, "Hindistan ve Türkler İklimsel ve Coğrafi Özelliklerin Göç Yönü Üzerindeki Etkisi", *Aktüel Arkeoloji*, S. 68, 2019, s. 10. İbn Battûta, muhtemelen Tar Çölü'nü geçerken Hint rüzgârlarının öldürücü etkisinden bahseder ancak o bu durumu çöle has bir durum olarak aktarmıştır. İbn Battûta, *ag.e.*, C.1, s. 578.

81 Cûzcânî, *ag.e.*, C. 1, s. 416-17.

82 Cüveynî, *ag.e.*, s. 380.

lenleri Hindûstan'da da çok elverişli koşullar beklemiyordu. Horasan'ın kışları kadar Hindûstan'ın yazları da öldürücü olabiliyordu. Dolayısıyla Delhi Sultanlığının kuruluş sürecinde iklim ve buna bağlı tarımsal üretim artışının teşvik edici bir etki yaptığı söylenemez. Nitekim söz konusu sürecin ateşleyici faktörü gerek Horasan'daki gerekse Kuzey Hindistan'daki politik kaos ortamında aranmalıdır. Ancak özellikle belirtmek gereklidir ki, Hindistan XIV.-XVI. yüzyıllarda iklim kaynaklı olağanüstü felaketler yaşamıştır. Bu nedenle iklim odaklı teorilerin sınanmasında daha sağlıklı bir sonuca ulaşmak için kesintisiz yerleşim yerlerinden elde edilecek arkeolojik verilere ihtiyaç olduğu açıktır.

Kaynaklar

- ADAMEC Ludwig W., (ed.), *Historical and Political Gazetteer of Afghanistan: Kabul and Southeastern Afghanistan*, Akademische Druck- u. Verlagsanstalt, Graz 1985.
- , (ed.), *Historical and Political Gazetteer of Afghanistan: Mazar-i-Sharif and North-Central Afghanistan*, Akademische Druck- u. Verlagsanstalt, Graz 1979.
- ANONİM, *Hudûdü'l-âlem* (nşr. Menûcihr-i Sütûde), Kitâbhâne-i Tahûri, Tahran 1362/1984.
- ANONİM, *Târih-i Sistân* (nşr. Muhammed Takî Bahâr (Melikü's-şuarâ'), Enteşârât-i Muîn, Tahran 1381/2002.
- AZIZI Ghasem - Mahmoud Davoodi, "Iran's Climatic Change in the Holocene", *Quaternary Journal of Iran*, V/1, 2019, s. 1-25.
- BAHADORİ Mehdi N., "Passive Cooling Systems in Iranian Architecture", *Scientific American*, CCXXXVIII/2, 1978, s. 144-55.
- BARTHOLD Vasilij Vladimiroviç, *An Historical Geography of Iran* (ed. Clifford Edmund Bosworth, çev. Svat Soucek), Princeton University Press, Princeton 1984.
- BULLİET Richard W., *Cotton, Climate, and Camels in Early Islamic Iran: A Moment in World History*, Columbia University Press, New York 2009.
- BELHÎ Safiyyüddin Ebû Bekr Abdullah b. Ömer Vâiz, *Fedâil-ü Belh* (ed. Abd'ül-Hayy Habîbî, çev. Abdullah b. Hüseyin el-Belhî, Enteşârât-i Bonyâd-ı Ferheng-i İran, Tahran 1350/1971.
- BERENÎ Ziyâ'u'd-dîn, *Târih-i Fîrûz Şahî*, (nşr. Saiyid Ahmad Khan, W. Nassau Lees, Mawlavi Kabiraldin) *The Asiatic Society of Bengal*, Calcutta 1862.
- BEYHAKÎ Ebû'l-Fazl, *Târih-i Beyhakî* (nşr. Ali Ekber Feyyâz), Enteşârât-i Danîşgâh-i Ferdovsi, Meşhed 1383/2005.
- BÎRÛNÎ Ebû Reyhân Muhammed b. Ahmed, *Tahkîku Mâ Li'l-Hind: Bîrûnî'nin Gözüyle Hindistan*, (ed. Ali İhsan Yitik, çev. Kıvameddin Burslan), 2. Baskı., TTK Yayınları, Ankara 2018.
- CEMÂLÎ Hâmid b. Fazlullâh, *Siyerü'l-ârifin*, Matba'ı Rizavi, Delhi 1893.
- CHEN Fa-Hu vd., "Moisture changes over the last millennium in arid central Asia: a review, synthesis and comparison with monsoon region", *Quaternary Science Reviews*, XXIX/7, 2010, s. 1055-68.
- CİNER Osman, *El-Makdis'in Ahsenü'l-Tekâsım Fîma'rifeti'l-Ekâlîm İsimli Eserinin Değerlendirilmesi ve Türkçe Tercemesi*, Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi. Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2018. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi)
- CURFADEKÂNÎ Ebû's-Şeref Nasîh b. Zafer, *Tercüme-i Târih-i Yeminî* (nşr. Ali Kavîm), Çâphâne-i Muhammed 'Ali Ferdin, Tahran 1334/1955
- CÜVEYNÎ Atâ Melik, *Târih-i Cihângüşâ* (nşr. Muhammed Kazvîni), Enteşârât-ı Negâh, Tahran 1391/2012.

- , *Târîh-i Cihângüşâ* (çev. Mürsel Öztürk), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2003.
- CÜZCÂNÎ Kadı Minhâc-ı Sirâc, *Tabakât-ı Nâsirî*, 2 cilt, (nşr. Abdülhayy Habîbî), Puhenî Matbae, Kabil 1342.
- DALKESEN Nilgün, “Hindistan ve Türkler İklimsel ve Coğrafi Özelliklerin Göç Yönü Üzerindeki Etkisi”, *Aktüel Arkeoloji*, 68, 2019, s. 8-10.
- DELFOROOZ Behrooz Barjasteh, “The Role of Natural Phenomena in the Rise and Fall of Urban Areas in the Sistan Basin on the Iranian Plateau (Southern Delta)”, *The Urban Mind: Cultural and Environmental Dynamics, African and Comparative Archaeology* (ed. Paul J. Sinclair) Dept. of Archaeology and Ancient History, Uppsala Univ., Uppsala 2010, s. 221-42.
- DUPREE Louis, *Afghanistan*, Princeton, Princeton University Press, N.J. 1980.
- EBÜ’L-FİDÂ Âlî b. Mahmûd el-Eyyûbî, *Ebü’l-Fidâ Coğrafyası* (çev. Ramazan Şeşen), Yeditepe Yayınları, İstanbul 2017.
- ESTERÂBÂDÎ Muhammed Kasım Hinduşah, *Târîh-i Firişte* (ez Âğaz ta Babur) (nşr. Muhammed Rıza Nasirî), I, Encümen-i Asâr ve Mefâhîr-i Ferhengî, Tahran 1387.
- FÂMÎ Şeyh Abdurrahman Fâmî-yi Herevî, *Târîh-i Herât* (dest neveşte-i nev-yâfte) (nşr. İrec Efşâr), Mîrâs-ı Mektub, Tahran 2008.
- FISHER Michael Herbert, *An Environmental History of India*, Cambridge University Press, Cambridge 2018.
- GERDÎZÎ Ebû Saîd Abülhey b. Dahhak b. Mahmud, *Zeynü’l-Ahbâr* (nşr. Rahim Rızâzâde Melik), Encümen-i Âsâr ve Mefâhîr-i Ferhengi, Tahran 1384/2005.
- HABIB Irfan, “Presidential Adress”, *Proceedings of the Indian History Congress*, XXXI, 1969, s. 139-61.
- HAMD-ALLAH MUSTAWFÎ OF QAZWÎN, *The Geographical Part of The Nuzhat-Al-Qulûb* Composed By Hamd-Allah Mustawfî of Qazwin (trans. Guy Le Strange), Luzac, London 1919.
- HAMEVÎ eş-Şeyh el-İmam Şehâbeddîn Ebû Abdullah Yâkût b. Abdullah EL-, *Mu’cemu’l-Buldân*, V, Dâru Sâdr, Beyrut 1977.
- HAO Zhixin vd., “Climatic changes during the past two millennia along the Ancient Silk Road”, *Progress in Physical Geography: Earth and Environment*, XLIV/5, 2020, s. 605-23.
- HİLL D. R., “Physics and Mechanics: Civil and Hydraulic Engineering Industrial Processes and Manufacturing, and Craft Activities”, *History of the Civilizations of Central Asia*, Vol. IV: The Age of Achievement: AD 750 to the End of the Fifteenth Century, (ed. Muhamed Sajfîtdinoviç Asimov, Clifford Edmund Bosworth), UNESCO Publishing, Paris 2000, s. 265-69.
- HODGSON Marshall G. S., *İslam’ın Serüveni* (çev. Berkay Ersöz), I-III, Phoenix Yayınları, Ankara 2020.
- HUGHES Malcolm K. – DIAZ Henry “Was There a ‘Medieval Warm Period’, and If so, Where and When?”, *Climatic Change*, XXVI/2, 1994, s. 109-42.
- HUNTINGTON Ellsworth, *The Pulse of Asia: A Journey in Central Asia Illustrating The Geographic Basis of History*, Houghton Mifflin, Boston 1907.
- İBN BATTÛTA Ebû Abdullah Muhammed İbn Battûta Tancî, *İbn Battûta Seyahatnâmesi* (çev. A. Sait Aykut), I-II, 6. Baskı., Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2020.
- İBN HAVKAL Ebü’l-Kâsım Muhammed b. Âlî en-Nasibî el-Bağdâdî, 10. Asırda İslam Coğrafyası (Surât el-Arz) (çev. Ramazan Şeşen), 2. Baskı., Yeditepe Yayınları, İstanbul 2017.
- İSTAHRÎ Ebû İshâk İbrâhîm b. Muhammed, *Ülkelerin Yolları* (Değerlendirme ve Metin), (çev. Murat Ağarı), 2. Baskı., Ayışığı Kitapları, İstanbul 2020.
- KALHANA, *Rajatarangini: The Saga of the Kings of Kashmir* (çev. Ranjit Sitaram Pandit), 3. Baskı., Sahitya Akademi, New Delhi 1977.
- KULKE Hermann, (ed.), *The State in India, 1000-1700*, Oxford University Press, Delhi 1995.
- KUZUCUOĞLU Catherine, “Anadolu ve Doğu Akdeniz’de Geçmişteki Ani İklim Değişiklikleri”,

gpr

Aktüel Arkeoloji, 68, 2019, s. 20-37.

MAKDÎSÎ Şemsu'd-dîn Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed, Ahsenü't-Tekâsîm fî Ma'rifeti'l-Ekâlîm, (nşr. Muhammed Emîn ed-Dannâvî), Dâru'l Kutubi'l İlmiyye, Beyrut 1423/2003.

MALÎK Muqaddisa – AHMED Fouzia Farooq, "Famines and Epidemics in Medieval India: Climatic Change or a Policy Failure?", Journal of the Research Society of Pakistan, LIX/2, 2022, s. 117-24.

MOTESHARREI Safa vd. "Human and Nature Dynamics (HANDY): Modeling Inequality and Use of Resources in the Collapse or Sustainability of Societies", Ecological Economics, 101, 2014, s. 90-102.

ÖZTÜRK Mürsel, Anadolu Erenlerinin Kaynağı Horasan (Moğol İstilâsına Kadar), T.C. Kültür Bakanlığı, Ankara 2001.

PLANHOL Xavier de, "Kâriz", Encyclopædia Iranica, Aralık.2011, <https://iranicaonline.org/articles/kariz-parent>.

PREISER-KAPPELLER Johannes, "A collapse of the Eastern Mediterranean? New results and theories on the interplay between climate and societies in Byzantium and the Near East, ca. 1000–1200 AD. (with seven appendices, including three tables ad 33 figures)", Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik, I, 2016, s. 195-242.

RASHİD A., "Famine in The Turco-Afghan Period", Proceedings of the Indian History Congress, XXVI, 1964, s. 84-89.

RAY Hem Chandra, Dynastic History Of Northern India (Early Mediaeval Period), II, 2. Baskı., Munshiram Manoharlal Publishers, New Delhi 1973.

RAVENDÎ Muhammed ibn 'Alî ibn Süleymân ER-, The Rahat-us-sudur wa 'ayat-us-surur : being a history of the Saljuqs by Muhammad ibn 'Ali ibn Sulayman ar-Rawandi (ed. Muhammad Iqbal), Brill, Luzac 1921.

RAWAT Varsha vd., "Middle Holocene Indian Summer Monsoon Variability and Its Impact on Cultural Changes in the Indian Subcontinent", Quaternary Science Reviews, C. 255, 2021, s. 106825.

REŞİDÜ'D-DÎN FAZLULLÂH, Câmi'u't-Tevârîh (nşr. Ahmed Ateş), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1999.

SHEKHAR Mayank vd., "Himalayan Glaciers Experienced Significant Mass Loss During Later Phases of Little Ice Age", Scientific Reports, VII/1, 2017, s. 10305.

SINHA Ashish vd., "A 900-Year (600 to 1500 A.D.) Record of the Indian Summer Monsoon Precipitation from the Core Monsoon Zone of India: INDIAN SUMMER MONSOON PRECIPITATION", Geophysical Research Letters, 34, S. 16, 2007.

——, "A Global Context for Megadroughts in Monsoon Asia during the Past Millennium", Quaternary Science Reviews, XXX/1-2, 2011, s. 47-62.

SİDDÎQUÎ İqtidar Husain, "Water Works and Irrigation System in India during Pre-Mughal Times", Journal of the Economic and Social History of the Orient, XXIX/1, 1986, s. 52-77.

TÂCÜ'D-DÎN HASAN NİZÂMÎ, Tâcü'l-Me'âsir (nşr. Seyyid Emir Hasan Abidi), Merkez-î Tahkikât-ı Farsi Rayzenî-i Ferheng-i Cumhuri-i İslâmî-i İran Dihlî-i Nov, Delhi 1387/2008.

TOR Deborah G., "The Eclipse of Khurāsān in the Twelfth Century", Bulletin of the School of Oriental and African Studies, LXXXI/2, 2018, s. 251-76.

UTBÎ Ebü'n-Nasr Muhammed b. Abdî'l-Cebbâ EL-, el-Yemînî fî şerhi aḥbârî's-sultân Yemînî'd-devle ve emînî'l-mille Maḥmûd el-Ğaznevî, ed. İhsan Zünûn es-Sâmîrî, Dâru't-Talîa, Beyrut 1424/2004.

YADAVA Akhilesh K. vd., "Boreal Spring Precipitation Variability in the Cold Arid Western Himalaya during the Last Millennium, Regional Linkages, and Socio-Economic Implications", Quaternary Science Reviews, 144, 2016, s. 28-43.

gax

Akademik
Bakış

153

Cilt 18
Sayı 36
Yaz 2025

YADAVA B. N. S., *Society and Culture in Northern India in the Twelfth Century*, Central Book Depot, Allahabad 1973.

ZAHİREDDİN MUHAMMED BABUR, *Baburnâme (Vekâyî) Babur'un Hâtıratı* (çev. Reşit Rahmeti Arat), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2000.

Extended Abstract

The establishment of the Delhi Sultanate was the consequence of a series of conquests that resulted in a considerable geographical and climatic diversity. In this conquest and state formation process, which traversed the expanse from the Gûr mountains to the shores of the Brahmaputra River, climate and geography are frequently emphasised in primary Muslim and non-Muslim literary and epigraphic sources of the sultanate. In recent years, there has been a notable increase in the number of paleoclimatology analyses with a focus on Central Asia and India. This development has led to a greater emphasis on the role of climate in the past thousand-year period. Consequently, the present study summarises major palaeoclimatology hypotheses based on proxy data obtained from the domains of Inner Asia, Iran, South Turkestan and North India, as they are called today. Subsequently, the historiographic discussions founded upon these hypotheses, in conjunction with the methodological misconceptions highlighted within said discussions, are incorporated. In the course of these analyses, which necessitate an interdisciplinary approach, it has been observed that the climate, in its capacity as a historical phenomenon, is predominantly regarded as a solitary factor. This has resulted in the establishment of an erroneous cause-effect relationship, which has subsequently been fictionalised. It is indicated by several paleoclimatic models that the medieval climate of India may have been significantly more fruitful than that of Central Asia. This is due to an observed increase in boreal monsoon precipitation. It has been posited by certain climatologists that the enhancement in agricultural output occasioned by the climatic conditions favourable to this end may have exerted a pivotal and invigorating influence on military campaigns from Turkestan to the Indian subcontinent. However, these hypotheses, ranging from the Ghaznavid campaigns to the decay of the Mughal Empire, are primarily based on secondary historical sources. It is evident that studies which do not utilise medieval primary sources written in India, or which make solemn generalisations, fail to consider collective resistance mechanisms as a historical factor. The objective of the present study is to ascertain whether there was a notable change in the climate of Southern Turkestan and Northern India in the Middle Ages. This will be achieved by examining contemporary Muslim historical narratives, travel-geography accounts, epigraphic, hagiographic sources and non-Muslim literature. The subsequent discussion pertains to the inquiry of whether there has been a climate-induced increase in agricultural production within the Northern Indian region. Eventually, instances were presented which elucidated the importance of agricultural production and irrigation technologies, as well as collective resistance mechanisms. Furthermore, the capacity and ability of human beings to combat climate change was emphasised. In conclusion, an analysis of contemporary written sources reveals no indication of an improvement in the climate in North India during the eleventh and twelfth centuries. This period corresponds to the establishment and early statehood of the Delhi Sultanate, a time period which should, in theory, have resulted in an increase in agricultural production. Consequently, the hypothesis that climate was a motivating factor for external expeditions and migratory movements to the subcontinent cannot be substantiated. However, it is well documented that India experienced extraordinary climate-induced disasters in the 14th–16th centuries. It is evident that in order to achieve a more reliable conclusion in the testing of climate-oriented theories, there is a necessity for the utilisation of archaeological data from continuous settlements.

19. Yüzyıl Amerikan Belgelerinde Amerikan Board Misyonerlerinin Adapazarı ve Çevresindeki Faaliyetleri

The Activities of American Board Missionaries in Adapazarı and Surrounding Areas in 19th-Century American Documents

Uğur TOPCU*

Öz

Misyonerlerin altın çağı olan 19. yüzyılda Batılı devletler tüm dünyayı kendi aralarında misyon bölgelerine ayırmışlar; yine bu devletler, dini hedeflerin yanında siyasi ve ekonomik kazançlar elde etmek için misyonerleri aktif bir şekilde kullanmışlardır. Aynı dönemde büyük bir çöküşün eşiğinde olan Osmanlı Devleti'nde ise çeşitli Batılı misyonerlik örgütleri faaliyet göstermiştir. Bu örgütler arasında en çok adından söz ettiren ise sırtını Amerika Birleşik Devletleri'ne dayanmış olan American Board of Commissioners of Foreign Missions (ABCFM) adındaki teşkilattır. Bu teşkilat Osmanlı Devleti'ni çeşitli misyon bölgelerine ayırmış Adapazarı'nı ise İzmit misyonu çerçevesinde Batı Türkiye Misyonu içinde değerlendirmiştir. Bu çalışmada, Amerikan Board örgütünün kendi arşivinde yer alan yıllık raporlar ve örgütün yayın organı olan Missionary Herald dergisinden faydalanılmış ve örgüt misyonerlerinin 1830'lu yıllardan, yüzyılın sonuna kadar ortaya koydukları çalışmalar gözler önüne serilmiştir. Özellikle bölgede yaşayan Ermenileri hedef alan misyonerler nasıl dini propagandalarını yürüttüklerini ve kurdukları eğitim kurumlarını nasıl amaçları doğrultusunda kullandıklarını kendi belgelerinde anlatmışlardır. Günümüze dek etkileri devam eden Ermeni meselesinin tohumlarının atıldığı bu faaliyetleri incelemek yakın tarihi daha iyi analiz etmemizi sağlayacaktır.

Anahtar Kelimeler: Misyonerlik, Amerikan Board, Batı Türkiye Misyonu, Adapazarı.

Abstract

In the 19th century, the golden age of missionaries, Western states divided the whole world into mission regions; They actively used missionaries to achieve political and economic gains as well as religious goals. In the same period, various Western missionary organizations operated in the Ottoman Empire, which was on the verge of a great collapse. The most popular among these organizations is the organization known as American Board of Commissioners of Foreign Missions (ABCFM), which is based on the United States of America. This organization divided the Ottoman Empire into various mission regions and evaluated Adapazarı within the Western Türkiye Mission within the framework of the İzmit mission. In this study, the annual reports in the archives of the American Board organization and the Missionary Herald magazine, the publication of the organization, were used and the work of the organization's missionaries from the 1830s until the end of the century was revealed. The missionaries, who specifically targeted the Armenians living in the region, explained in their own documents how they carried out their religious propaganda and how they used the educational institu-

Gav

Akademik
Bakış
155
Cilt 18
Sayı 36
Yaz 2025

Makale Geliş Tarihi: 08.09.2024. Makale Kabul Tarihi: 24.04.2025.

Araştırma Makalesi / Künye: TOPCU, Uğur. "19. Yüzyıl Amerikan Belgelerinde Amerikan Board Misyonerlerinin Adapazarı ve Çevresindeki Faaliyetleri". Gazi Akademik Bakış Dergisi (GABD), 18/36, (Haziran 2025): s. 155-174. DOI:10.19060/gav.1719123

* Öğretim Görevlisi Doktor, Sakarya Üniversitesi, E-mail: utopcu@sakarya.edu.tr, ORCID: 0000-0002-9626-2982

tions they established for their purposes. Examining these activities, where the seeds of the Armenian issue, whose effects continue to this day, were sown, will enable us to better analyze recent history.

Key Words: Missionary, American Board, Western Turkey Mission, Adapazarı.

Giriş

Latince *missio* teriminden türemiş misyon “özel görev ve yetki” anlamında kullanılırken misyoner ise “görevli kimse” anlamına gelmektedir.¹ Kendi dininden olmayan kişilere ve milletlere, kendi dini öğretisini yaymaya çalışan misyonerlik anlayışı temel olarak neredeyse tüm dinlerde bulunsun da Hristiyanlıkla birlikte mana bütünlüğüne kavuşmuştur.² Misyonerliğin görünen yüzü dindir. Yani misyonerlerin kendi ifadeleriyle “dinsiz” dünyayı Hristiyanlaştırmak başlıca hedefleridir.³ Bu amaç doğrultusunda kullanılan belli başlı araçlar ise okul, matbaa, hastane gibi seküler kurumlardır. 19. yüzyıldan itibaren bir çığ gibi artan modern misyonerlik faaliyetleri, bu kurumların etkin bir sistem dahilinde kullanılmasıyla iktisadi- ticari çıkarların, siyasal kültürel nüfuz ve yayılmanın bir aracı haline gelmişti.⁴ Önemli ölçüde Protestan Kiliseleri gözetiminde yürütülen bu faaliyetlerin, Batı kapitalizminin yeni hammadde kaynakları ve yeni pazarlara açıldığı bir döneme rastlaması, Avrupa’nın önde gelen devletlerinin yanında Amerika Birleşik Devletleri’nin de bu alanda önemli bir aktör olarak ortaya çıkmasını sağlamıştı.⁵ Özellikle

- 1 Şinasi Gündüz, “Misyonerlik”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 30, Ankara 2020, s. 193. Misyonerlik uzun süre emperyalizmin bir aracı olarak kullanıldığından günümüzde kötü çağrışımı hatırlatmaması açısından Hristiyanlarca İncil’i yayma anlamında “evangelisation” terimi daha çok tercih edilmektedir. (Ömer Faruk Harman, “Genel Olarak Misyonerlik, *Türkiye’de Misyonerlik Faaliyetleri: Tartışmalı İlmi Toplantılar Dizisi 17-18 Nisan 2004*, C. 43, Ensar Neşriyat, İstanbul 2005, s. 26.
- 2 Osman Cilâci, *Hristiyanlık propagandası ve misyonerlik faaliyetleri*, Diyanet İşleri Başkanlığı, Ankara 1990, s. 29.
- 3 Ayten Sezer, “Osmanlı’dan Cumhuriyet’e misyonerlerin Türkiye’deki eğitim ve öğretim faaliyetleri”, *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı:16, 1999, s. 171. Tüm dünyanın Hristiyanlaştırılması projesinin ilk aşamalarından biri de *Jewish Restoration* diye bilinen Yahudilerin Filistin’e dönüş projesidir. Protestan misyonerlere göre, Yahudiler Filistin’e geri döndükten sonra Mesih olarak Hz. İsa’yı kabul edecekler ve bu durum da Hz. İsa’nın yeryüzüne geri dönüşünü hızlandıracaktı. İngiliz ve Amerikalı Misyonerlerin ilk hedef olarak kutsal topraklar olarak bilinen Osmanlı idaresi altındaki Ortadoğu’ya yönelmeleri bundandı. (Levi Parsons vd., *Osmanlı’da iki Amerikalı misyoner: Levi Parsons ve Pliny Fisk’in Anadolu ve Kudüs Seyahat Raporları, 1819-1825*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2015, s. 11,13,24, 35). Kuruluşlarından itibaren gerek Katolik, gerekse Protestan Hristiyanlıkta misyonerlik teşkilatları hiç bir dönemde sadece dini amaçlı müesseseler olmamıştır. Misyonerlik faaliyetlerinin doğrudan veya dolaylı tesirleri her zaman dinin kapsama alanının dışına taşmış; siyasi, coğrafi, sosyal ekonomik, kültürel bakımlardan geldikleri ülkelerin lehine, gittikleri ülkelerin ise aleyhine sonuçlar doğurmuştur. Bkz. Ömer Turan, “Avrasya Coğrafyasında Misyonerlik Faaliyetleri”, *Avrasya Etüdları*, Sayı: 16, 1999, s.11.
- 4 Misyonerlik örgütleri, bulundukları ülkelerde sadece dinî amaçlı müesseseler olarak kalmamışlar, kendilerini görevlendiren ülke lehine olmak üzere ekonomik, sosyal ve kültürel boyutları olan bir tür nüfuz etme işlevi görmüşlerdir. Bu amaçlarını gerçekleştirmede misyoner örgütlerinin en önemli araçlarından birisi de bulundukları ülkelerde kurdukları okullar olmuştur. Bkz. Uygur Kocabaşoğlu, *Anadolu’daki Amerika; Kendi Belgeleriyle 19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu’ndaki Amerikan Misyoner Okulları*, Ankara, 2000, s. 21.
- 5 Uygur Kocabaşoğlu, “Türkiye’de Misyonerlik”, *Journal of Islamic Research*, C.4, Sayı:1,

le 19. yüzyılda Batı dünyasının ilim ve teknoloji sahasında kaydettiği büyük ilerlemeler ve bunlarla birlikte Batılıların hemen bütün dünyayı siyasi ve iktisadi bakımdan hakimiyet altına almaları, Batı insanının ufkunda yeni ve çok parlak bir ümit ışığının parlamasına yol açmıştı. Onlara göre insanlık zamanla daima daha iyiye ve daha mükemmele gitmekteydi.⁶ İşte bu inanç doğrultusunda insanlık için tek kurtuluş yolu olarak gördükleri Hristiyanlığı tüm dünyanın dini yapmayı ve tüm dinsizlere ulaşmayı ilke edinen Protestanlar, tüm insanlığın kurtuluşu için Tanrı'nın onları görevlendirdiğine ve kendilerinin de müjdeci olduklarına inanmışlardı.⁷ 19. yüzyıl boyunca Amerikan Devleti, diğer Avrupalı Hristiyan devletlere göre daha geç başladığı Osmanlı ülkesindeki misyonerlik yarışında kısa sürede ulaştığı başarılı neticelerle dikkatleri üzerine çekmişti.⁸ Bu başarılı neticelere ulaşmada en çok etkisi olan kurumların başında ise kısaca Amerikan Board olarak bilinen *American Board of Commissioners of Foreign Missions* gelmekteydi.⁹ 1810 yılında temelleri atılan bu örgüt Osmanlı topraklarına ilk misyonerlerini 1819 yılında göndermişti.¹⁰ Amerikan Board teşkilatı 1819 tarihli raporunda Pliny Fisk ve Levi Parsons adındaki misyonerlerini gönderirken şöyle diyordu: “Filistin’de, Suriye’de, Küçük Asya eyaletlerinde, Ermenistan’da, Gürcistan’da, İran’da ve diğer Müslüman ülkelerde binlerce Yahudi ve binlerce Hristiyan kimliği taşıyan var. Ama karışık nüfusun tamamı içler acısı bir cehalet ve aşağılanma içindedir; ilahi bilginin araçlarından yoksundur ve boş hayallerle şaşkına dönmüştür.”¹¹ Osmanlı Coğrafyasına gelerek faaliyet gösteren bu Protestan misyonerler daha ilk geldikleri günlerden başlayarak geldikleri bölgelerin dini, siyasi, etnik, sosyal ve ekonomik durumları hakkında merkezlerine raporlar yazmışlar; merkezlerine, akraba ve arkadaşlarına yazdıkları mektuplarda karşılaştıkları olayları anlatmışlardı.¹² Misyonerler, Uygur Kocabaşoğlu’nun “sondaj çalışması” olarak adlan-

Ocak 1990, s. 72.

6 Erol Güngör, *İslamın Bugünkü Meseleleri*, Ötüken, İstanbul 1998, s. 61.

7 Uğur Topcu, *20. Yüzyılın Başında Protestan Misyonerler ve İslam Dünyası*, Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya 2021 (Yayınlanmamış Doktora Tezi), s. 8.

8 Gülbadi Alan, “Amerikan Board Okullarında Yürütülen Misyonerlik Faaliyetleri,” *İslâmî Araştırmalar Dergisi*, C.20, 2007, s. 464.

9 Amerikan Board, Amerika Birleşik Devletleri’nde kurulan ilk yabancı misyon kurulusudur. 19. yüzyılın en büyüğü olmasının yanı sıra uzun süre Protestanlık mezhepleri arası birleştirici bir rol üstlenerek Kongregasyonalistler, Presbiteryanlar ve bazı Reform Kilisesi mensupları için ortak bir çalışma alanı sunmuştur. Bkz. Mehmet Ali Doğan, “American Board of Commissioners for Foreign Missions (ABCFM) and nominal Christians”: Elias Riggs (1810-1901) and American Missionary Activities in the Ottoman Empire”, Department of Languages and Literature, University of Utah, Utah 2013 (Yayınlanmamış Doktora Tezi), s. 26. Bu misyoner örgütün kuruluş öyküsü ve faaliyetleri için bkz. Fred Field Goodsell, *You Shall Be My Witness*, ABCFM, Boston 1959 ve William E. Strong, *The Story of The American Board*, The Pilgrim Press, Boston 1910.

10 Ömer Turan, “Amerikan Protestan Misyonerlerinin Bulgar Milliyetçiliğine Katkıları”, *XII. Türk Tarih Kongresi, Bildiriler*, C.3 12 - 16 eylül 1994, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1999, s. 1097.

11 Rufus Anderson, *History of the Missions of the American Board of Commissioners for Foreign Missions, to the Oriental Churches*, Vol.1, Congregational Publishing Society, Boston, 1872, s. ix-x.

12 Ömer Turan, *Avrasya’da Misyonerlik*, Asam Yayınları, Ankara, 2002, s. 153.

Akademik
Bakış

157

Cilt 18
Sayı 36
Yaz 2025

dırdığı bu gezilerle gittikleri bölgelerle ilgili en hassas bilgilere erişme fırsatı yakalamışlardı. Örneğin, öncü misyonerlerden Eli Smith ve Harrison Gray Otis Dwight tarafından yazılan raporlar Amerika'daki merkez komite tarafından kitap haline getirilmiş ve daha sonra başlatılacak Ermeni misyonuna kaynaklık edecek başlıca eser konumuna yükselmişti.¹³ 1830 yılında Osmanlı ile Amerikan Devleti arasında imzalanan dostluk ve ticaret anlaşmalarıyla sağlanan imtiyazlardan ziyadesiyle faydalanan Protestan misyonerler gitgide Osmanlı topraklarındaki sayılarını arttırmışlardı.¹⁴ Amerikalı tüccarlar, konsolosluk ve diplomatlarla beraber hareket eden misyonerler Türk topraklarına yerleşmeye başlamış ve Amerikalılar arasında Ermeni propagandasının tohumları bu kişilerce atılmaya başlanmıştı.¹⁵ 1831'de İstanbul'a varan William Goodell bunlardan biriydi ve yaptığı çalışmalarla Amerikan Board'un Ermenilere yönelik faaliyetlerini hızlandırmış ve çalışmaların tüm ağırlığını bu yöne kaydırmıştı.¹⁶ Amerikan Board, Ermeni cemaati içinde tutunabilmek için eğitim kurumları, kiliseler ve hastaneler kurarak Osmanlı toprakları içinde batıdan doğuya dalgalar halinde genişledi.¹⁷ Misyonerlerin faaliyetleri dört ana kümede toplanıyordu. Bunlardan birincisi "dil çalışmaları" idi. Misyonerler Türkçe'nin yanında Rumca ve Ermenice gibi yerel dilleri de öğrenmeye çalışıyorlardı. İkinci olarak "kitap hazırlıkları", üçüncü olarak "öğretim çalışmaları" ve dördüncü olarak da "halkla temas" tan söz edilebilirdi.¹⁸ Misyonerlerin bu çalışmalarla ilk hedefleri Osmanlı içindeki bu unsurları teşkilatlandırmak, sonra dini ve milli yönden bilinçlendirmek, arkasından Türklere düşman hâle getirmek ve nihayet onları silahlandırarak bir bahaneyle Osmanlıya karşı isyan ettirmektir. Bu isyanların başarılı olması şart değildi; çünkü, onlar için diplomatik ve askeri alanda batılı güçlerin müdahalesini sağlamak gerekiyordu.¹⁹ Osmanlı topraklarında 19. yüzyıl boyunca genişleyen ve büyüyen misyonerlik faaliyetleri cemaatler arası çatışmalara ve mezhep kavgalarına yol açmış, bu kargaşadan devlet de cemaatler kadar zarar görmüş, sosyal düzen bozulmuştur.²⁰

Gör

Akademik
Bakış
158
Cilt 18
Sayı 36
Yaz 2025

- 13 Topcu, *a.g.t.*, s. 12. E. Smith ve H.G.O Dwight'in seyahat raporlarının kitap halindeki versiyonu için bkz. Eli, Smith, H.G.O. Dwight, *Missionary Researches in Armenia Including a Journey Through Asia Minor*, Crocker and Brewster, Boston 1833.
- 14 Hale Şıvgın, Meryem Günaydın. "Amerika'dan Osmanlı Devleti'ne Ermenilerin Geri Dönüşleri, 1908-1914 Tâbiyet, Emlâk ve Arazi Meselesi". *Gazi Akademik Bakış*, C.8, Sayı: 16, Haziran 2015, s.6.
- 15 Bilal N. Şimşir, "Ermeni Propagandasının Amerika Boyutu Üzerine", *Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumu İle İlişkileri Sempozyumu*, 8-12 Ekim 1984, Atatürk Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları:628, Erzurum, 1984, s.85.
- 16 Bu öncü misyonerin İstanbul merkezli faaliyetleri için bkz. E.D.G. Prime, *Forty Years in The Turkish Empire or Memoirs of William Goodell*, Robert Carter and Bros., New York 1876.
- 17 Esra Danacıoğlu Tamur, "Karşılaştırmalı bir Perspektiften 19. Yüzyılda Çin ve Osmanlı İmparatorluğu'nda Protestan Misyoner Faaliyetleri", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, C.5, Sayı:12, Bahar 2006, s. 7.
- 18 Kocabaşoğlu, *a.g.e.*, s. 41.
- 19 Bayram Kodaman, "Şark Meselesi -İslâm-Hristiyan veya Türk-Avrupa Mücadelesi", *Türk Yurdu*, C.XVII, Sayı:122, 1997, s. 28-29.
- 20 Gülden Sarıyıldız, "Osmanlı Devleti'nde Protestan Ermeni Milleti ve Kilisesinin Tanınması", *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, Sayı:2, Ocak 2013, s. 266.

19. Yüzyılın İlk Yarısında Amerikan Board'un Adapazarı'nda Erken Dönem Faaliyetleri

Amerikan misyonerlerince Nicomedia olarak adlandırılan ve Gregoryen Ermeni nüfusu ile dikkat çeken İzmit ve çevresine yönelik ilk Amerikan Board faaliyeti 1832 yılında Goodell tarafından gerçekleştirilmişti. Girdikleri ülkeleri; misyon, istasyon ve dış istasyon olarak bölgelere ayıran Amerikan Board örgütü, İzmit'i Batı Türkiye Misyonuna dahil etmiş ve Adapazarı'nı da bir dış istasyon olarak değerlendirmişti.²¹ Adapazarı ve çevresinde sağlam bir Gregoryenlik inancıyla karşılaşan Amerikalı misyonerler, çeşitli güçlüklerle göğüs germek zorundaydılar. Örneğin, bazıları Armaş (Ermeşe) manastırına hapsedilecek kadar yerel halkın bir bölümünden tepki görmüştü.²²

Amerikan Board'un 1845 yılına ait raporunda yazdığına göre, meşhur misyoner Dwight Kasım ayında Adapazarı'nı ziyaret etmişti. Yaklaşık 15 yıl önce Eli Smith ile birlikte İran'a kadar uzanan seyahatlerinde Adapazarı'ndan da geçtiklerini anlatan Dwight, bölgede gözüne çarpan değişikliklerden bahsetmekteydi. Yazısında belirttiği üzere, ilk ziyareti sırasında en çok dikkatini çeken şey bölge halkının cehaletiydi. Bu topraklarda hiçbir şekilde yeni bir inanca sempati duyulmadığından bahsediyordu. Ancak geçen 15 senede çok şeyin değiştiğini, bölgede sürekli faaliyet gösteren bir misyoner olmasa da yerel halkın artık Protestanlara karşı gayet ılımlı bir tavır takındığını sevinçle ifade ediyordu. Yerel halktan Protestanlığa dönmüş bir Ermeni'nin konuşmasını aktaran Dwight, bölgede en az 50 kişiden oluşan bir cemaatten söz etmekteydi. Kendisinin de toplanan 26 kişiye bir vaaz verdiğini ve dinleyenlerin yapılan duadan çok etkilendiklerini, göz yaşlarına boğulduklarını anlatıyordu.²³

Amerikan Board'un yıllık faaliyetlerinden ve misyoner mektuplarından oluşan *Missionary Herald* dergisine göre 1846'de Adapazarı civarında faaliyetlerini hızlandırmışlardı.²⁴ Bu tarihte 14 Protestan Ermeni üyeden oluşan bir kilise Adapazarı'nda kurulmuştu.²⁵ Bu bölgede en çok adı geçen

21 Özgür Yıldız, "İzmit'te (Nicomedia) Amerikan Misyoner Faaliyetleri", *Gazi Akademik Bakış*, C.5, Sayı:10, Şubat 2012, s. 98. Faaliyet alanlarında daha organize olmak için misyon bölgelerini Batı Türkiye Misyonu, Doğu Türkiye Misyonu ve Merkezi Türkiye Misyonu olmak üzere üç ana kısma ayırmıştı. Bunların yanında Bulgar Misyonu, Suriye- Filistin Misyonu ve Nasturi Misyonu da Osmanlı devleti sınırları dahilindeki faaliyet alanlarıydı. Bkz. Özgür Yıldız, *Anadolu'da Amerikan Misyonerleri*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2016, s. 26. Bu misyon bölgelerindeki faaliyetler dört kümede toplanıyordu. Bunlardan birincisi "dil çalışmaları" idi. Misyonerler Türkçe'nin yanında Rumca ve Ermenice gibi yerel dilleri de öğrenmeye çalışıyorlardı. İkinci olarak "kitap hazırlıkları", üçüncü olarak "öğretim çalışmaları" ve dördüncü olarak da "halkla temas" tan söz edilebilirdi. Bkz. Kocabaşoğlu, *a.g.e.*, s. 41.

22 Haluk Selvi, "Ermeşe (Akmeşe) Manastırı ve Ermeni Olaylarındaki Yeri", *Ermeni araştırmaları: II. Türkiye Kongresi bildirileri*, Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi, Ankara 2007, s. 781.

23 *Thirty- Seventh Annual Report of American Board of Commissioners for Foreign Mission*, T. R. Marvin, Boston 1846, s. 104-105.

24 "Western Turkey", *Missionary Herald*, C.43, Sayı: 1, Ekim 1847, s. 4. Örgütün en önemli yayın organlarından olan *Missionary Herald* yıllık dergi serisi, dünyanın dört bir yanından misyonerlerce gönderilmiş mektuplardan oluşan ve yıllık faaliyet raporlarının sunulduğu önemli bir kaynaktır. 1820'de başlayan seri yıllık olarak yayınlanarak 1934'te son bulmuştur.

25 Tamur, *a.g.m.*, s. 7.

gazi

Akademik
Bakış

159

Cilt 18
Sayı 36
Yaz 2025

kişi, yerel bir Protestan Ermeni misyoner olan Garabed Nergararian'dı.²⁶ Garabed yazdığı kitapta bölgedeki Amerikan misyonunun başlangıcını William Goodell'e ve Dwight'a dayandırmakta ve yanında getirdikleri birkaç İncil kopyasıyla işe başladıklarından bahsetmekteydi.²⁷ Daha sonra Protestanlığa döndürülen Ermenilerden bazılarının İstanbul'daki ünlü misyoner Cyrus Hamlin'in Bebek'teki toplantılarına katıldıklarını da belirtiyordu.²⁸

Cyrus Hamlin'in Adapazarı ve çevresindeki Ermenilere yönelik ilgisi 1847 yılında *Missionary Herald*'da yayınlanan mektubunda da göze çarpmaktaydı. 1846 Kasım ayı tarihli mektupta, henüz kuruluş aşamasındaki İzmit ve Adapazarı Protestan kiliselerinde sürekli vaiz bulunmadığından, İstanbul ve Bursa'daki misyon görevlilerinin bu bölgeye düzenli geziler yaptıkları bilgisi veriliyordu. Bahsedilen tarihte de Hamlin ve Everett'in ziyaretleri bu mektupta anlatılmaktaydı. Hamlin'in ifadelerine göre, İzmit'te 30 kadar dindasına vaaz ettikten sonra Adapazarı'na doğru yola çıkmış ve 3 Ermeni aileyi ziyaret etmişti. Aldığı bilgilere göre, bölgedeki Protestanlar çeşitli sıkıntılar içindeydi ve evleri belirli aralıklarla gençler tarafından taşlanmaktaydı.²⁹ Bunun yanında, Adapazarı ovasının bolluk ve bereketinden çok etkilenen Hamlin, yaklaşık bölgede 16.000 kişinin yaşadığını haber vermektedir. Mektubunun devamında Hamlin, yerel birkaç Protestan Ermeni tarafından çok iyi karşılandıklarını ve bir dindasının evinde 21 kişiye vaazda bulunduklarını; bunların 7 tanesinin kadın olduğunu söylerken, özellikle yerel Rum halkın düşmanca tavırlarından bahsetmeden de geçemiyordu.³⁰ Mektubun yazıldığı tarihte İzmit'te 18; Adapazarı'nda ise 11 kişi Protestanlığa döndürülmüş durumdaydı. Ancak Hamlin, özellikle Ermeni nüfusu göz önünde tutulduğunda bölgedeki geleceklerinin umut vaat ettiğine inanmaktaydı.³¹ Aynı şekilde yakın tarihlerde İzmit ve Adapazarı'na bir ziyarette bulunan Bursa'da görevli misyoner James H. Schneider, yazdığı mektupta başkentteki kadar olmasa da bu bölgede yaşayan Ermeni nüfusunun çokluğunun örgüt için umut verici olduğunu söylüyordu.³²

Amerikan Board'un 19. Yüzyılın İkinci Yarısından İtibaren Yoğunlaşan Faaliyetleri

Yüzyılın ilk yarısında Adapazarı dahil olmak üzere pek çok bölgede yoğun bir faaliyete girişen Amerikalı misyonerler, çalışma bölgelerindeki neredeyse bütün Ermeni köylerine ulaşmışlar, hatta her Ermeni evine girmişlerdi. Bu kadar kapsamlı ve geniş bir çalışmayı Osmanlı topraklarında hiçbir misyo-

26 Nicomedia bölgesinde ilk Protestanlaştırılmış Ermeni olan Garabed'in, Amerikan Board adına bu bölgedeki faaliyetleri için bkz. Garabed Nergararian, *A Brief History of the Beginning of the Missionary Work in Nicomedia By The ABCFM*, Waynesboro, PA 1885.

27 Nergararian, *a.g.e.*, s. 11.

28 Nergararian, *a.g.e.*, s. 12. Daha sonra meşhur Robert Koleji'ni kuracak olan Hamlin'in Türk topraklarındaki anıları için bkz. Cyrus Hamlin, *Among The Turks*, American Tract Society, New York 1877. Bu kitaptan esinlenerek Cyrus Hamlin'le ilgili olarak yayınlanmış Türkçe eser için bkz. Cyrus Hamlin, *Türkler Arasında- Türkiye'deki Misyonerlik Faaliyetleri ve Robert Koleji* (ed. Abdülsamed Garip), Kahverengi Kitap, İstanbul, 2015.

29 "Letter From Mr. Hamlin", *The Missionary Herald*, C.43, Sayı:1, Ekim 1847, s. 77.

30 "Letter From Mr. Hamlin", s. 79.

31 "Letter From Mr. Hamlin", s. 80.

32 "Recent Intelligence", *The Missionar Herald*, C.43, Sayı: 1 Ekim 1847, s. 248.

ner örgütü başaramamıştı.³³

1850'de Dönemin İngiliz sefiri Lord Stratford Canning, Amerikan misyonerleriyle ortak hareket ederek Osmanlı sultanından, Protestanlığın bir millet olarak tanınmasını onaylan fermanı kopartabilmişti. Böylece Osmanlı topraklarında yaşayan Protestanlara, daha eski Hristiyan cemaatlerle eşit medeni ve dini haklar veriliyordu.³⁴ 1856 tarihli Islahat fermanı ile getirilen yeni düzen ve uygulamalar da Protestan misyonerlerin işlerini hayli kolaylaştırmıştı.³⁵ Bu fermanın sağladığı vicdan hürriyeti ilkesi, misyonerlerin en çok istediği mezhep değiştirme serbestliğini sağlıyordu. Özellikle Amerikan misyonerlerin önderliğinde açılan Protestan Kiliseleri ve Kolejlerinin tesiri en çok Ermeniler üzerinde görülüyordu.³⁶ Bu gelişmelerin ardından, Amerikalı Protestan misyonerlerin faaliyetleri tüm Osmanlı ülkesinde olduğu gibi Adapazarı çevresinde de bir ivme kazanmıştı.

1860 yılı ile birlikte Adapazarı ve çevresinde çalışmalarını hızlandıran Amerikan Board, bölgede kalıcı misyonerler görevlendirmeye başlamıştı. Düzenli olarak gerçekleştirilen Pazar ayinleri ile sürekli artan kilise üye sayısı Boston'daki merkeze iletilirdi.³⁷ Ermenilerin yoğun yaşadıkları bölgelere Meşhur misyoner Dwight 1860'da ikinci bir gezi yapmıştı. Bu gezide, 1830'lardaki ilk gezisine nazaran misyonun ne kadar çok ilerleme kaydettiğini bizzat görmüş ve artan telgraf ve posta hatlarının misyonerlerin faaliyetlerinde büyük kolaylıklar sağladığına şahitlik etmişti.³⁸

1862 tarihli Misssionary Herald dergisinin 58. sayısında o dönemdeki gezgin misyonerlerin gözdesi Adapazarı'nı ziyaret eden Joseph H. Greene'nin mektubu göze çarpıyordu.³⁹ Bu mektupta Greene, Adapazarı'nda arzulu bir kalabalığa vaazda bulunduğunu ve 4 kişiyi daha bölgedeki Protestan kilisesine katmayı başardığını söylemekteydi. 6 hafta kaldığı Adapazarı'na bağlı bir Ermeni köyü olan Tamluk'ta küçük bir kilise ve bir sınıf açtığını da sözlerine ekliyordu. Mektubunda özellikle Adapazarı'ndaki misyonerlik faaliyetlerinin büyük bir kolaylık içinde yürümesinden sevinçle bahsetmekteydi.⁴⁰

1863 tarihli Amerikan Board yıllık raporu, Adapazarı'ndaki misyonun o zamanki durumunu özetliyordu. Bahsi geçen rapora göre, daha önceden kurulmuş kilisede 1 yerel papaz görev yaparken, 1 görevli öğretmen ise kilise okulunda eğitim vermekteydi. Kilisenin kayıtlı 54 üyesi mevcuttu. 1 vaaz odasında düzenli olarak 114 kişiye hitap edilirken Pazar Okuluna de-

görsel

Akademik
Bakış

161

Cilt 18
Sayı 36
Yaz 2025

33 Davut Kılıç, *Osmanlı İdaresinde Ermeniler Arasındaki Dini ve Siyasi Mücadeleler*, ASAM Yayınları:11, Ankara, 2000, s.104.

34 Erol Güngör, *Türkiye'de Misyoner Faaliyetleri*, Ötüken, İstanbul, 2012, s. 73-74.

35 Kılıç, *a.g.e.*, s. 10.

36 Süleyman Kocabaş, *Ermeni Meselesi – Nedir, Ne Değildir?*, Vatan Yayınları, İstanbul, 2004, s. 34.

37 Yıldız, *a.g.m.*, s. 100,108.

38 William E. Strong, *The Story of the American Board*, The Pilgrim Press, Boston 1910, s. 215.

39 "Amerikan Board"a bağlı olarak tam 51 yıl boyunca Osmanlı Devleti'nde görev yapan misyoner Joseph Kingsbury Greene'nin macera dolu hikayesi için bkz. İskefiyeli, Zeynep. "Misyonerliğe adanmış bir ömür: Joseph Kingsbury Greene". *History Studies*, C.5 , Sayı: 4, Ocak 2013, s. 281-300.

40 "Letter From Mr. Greene", *The Missionary Herald*, C.58, Sayı: 1, Ekim 1862, s. 51.

vam edenlerin sayısı 50 civarındaydı. Adapazarı'na bağlı Tamluk köyündeki sınıfta ise 1 vaiz ortalama 20 kişiye vaaz etmekle görevliydi. Adapazarı'nda kayıtlı Protestan sayısı 139'du. Kiliseye bağlı genel amaçlı okulda 42 erkek, 23 kız öğrenci mevcuttu. Tamluk köyündeki okulda ise 20 öğrenci eğitim almaktaydı.⁴¹

1866 tarihli *Missionary Herald*'a bakıldığında, Batı Türkiye misyonu ve Adapazarı ile ilgili haberlerin artış gösterdiği ve bölgedeki faaliyetlerin yoğunlaştığı görülmüyordu. Adapazarı'nın bir dış istasyon olarak bağlı olduğu İzmit bölgesinde görevli sürekli misyonerler Justin W. Parsons ve eşi Catharine Parsons'du. Ayrıca atanmış bir din görevlisi, bir öğretmen ve iki yerel yardımcı aktif bir şekilde faaliyet yürütüyordu.⁴² Justin Parsons aynı sayılı dergiye gönderdiği mektupta Adapazarı'na I.G. Bliss ile birlikte yaptığı geziden bahsetmekteydi. Mektupta yazdığına göre ilk olarak, Adapazarı yakınlarındaki meşhur Armaş manastırına uğramışlardı⁴³ Parsons Manastırı tanıtırken en başta orada görevli Ermeni din adamı ve öğretmenin sayısının çokluğundan söz etmekteydi. Manastırın hacılar için ayrılmış 360 odasının bulunduğunu, aylık dergi basan bir matbaasının bile var olduğunu haber veriyordu. Daha sonra Adapazarı'na bağlı Tamluk köyünde daha önceden misyoner Greene tarafından açılan ve az sayıda üyesi bulunan küçük bir Ermeni Protestan kilisesini ziyaret etmişlerdi. Bu ziyaret sırasında, görevli din adamından her hafta ayinlere katılan cemaatin sayısının arttığını öğrenmişler ve bundan dolayı da mevcut toplantı odasını büyültmeye karar vermişlerdi, Mektubun kalan kısmında ise Parsons, yaşanan kolera salgının bölgedeki faaliyetleri sekteye uğrattığından yakınmaktaydı.⁴⁴ Yine Parsons'un 29 Mart 1866 tarihli bir diğer mektubunda, bir ay içinde Adapazarı'nda bulunan Protestan kilisesine 16 yeni kayıt alındığı belirtilmekteydi. Ayrıca yüzlerce kadının okuma yazma öğrendiği Adapazarı'ndaki bir evin de bir grup tarafından taşlandığından şikayet etmekteydi.⁴⁵ Bu durum da yapılan faaliyetlerin zaman zaman yerel halk tarafından tepkiyle karşılandığını göstermekteydi.

1870 tarihli *Missionary Herald* dergisi incelendiğinde, Adapazarı'yla ilgilenen İzmit misyonunda görevli Parsons çiftinin faaliyetlerini sürdürdükleri görülmüyordu.⁴⁶ 1871 tarihli dergide ise Parsons'dan 14 Eylülde gelen rapora göre, özellikle köylerde yapılan çalışmaların ilerleme kaydettiği belir-

görsel

Akademik
Bakış

162

Cilt 18
Sayı 36
Yaz 2025

- 41 *Fifty-Third Annual Report of American Board of Commissioners for Foreign Mission*, Press of T.R. Martin and Son, Boston 1863, s. 56-57.
- 42 "Western Turkey", *The Missionary Herald*, C.62, Sayı:1, Ekim 1866, s. 4.
- 43 XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren çeşitli sebeplerden batılı devletlerin ilgi göstermeye başladıkları Ermeni toplumu, bu zamana kadar Osmanlı coğrafyasının çeşitli bölgelerinde yaşamlarını istedikleri gibi sürdürmüşlerdi. 1611'de kurulan Armaş Manastırı yüzyıllar boyunca Ermeni toplumunun dinsel yaşantısına büyük hizmetlerde bulunmuştu. Yüzyıllar boyunca çevre Ermenilerinin hac vazifesi için büyük bir önem teşkil eden Armaş Manastırı, 1889'da hizmete giren Ruhban okuluyla da Ermeni toplumu için dinsel görevliler ve hatta patrikleri yetiştiren önemli bir merkez haline gelmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Nurdan İpek, *Kutsanmış Topraklar Armaş ve Ermeniler*, İstanbul: IQ Yay., 2006.
- 44 "Letter From Mr. Parsons", *The Missionary Herald*, C.62, Sayı:1, Ekim 1866, s. 71.
- 45 "Western Turkey Mission- Nicomedia", *The Missionary Herald*, C.62, Sayı:1, Ekim 1866, s. 175.
- 46 "Western Turkey", *The Missionary Herald*, C.66, Sayı:1, Ekim 1870, s. 9.

tilmekteydi. 3 köyde eski evlerin bir şekilde tamir edilerek ibadet yerlerine dönüştürüldüğü, 3 veya 4 yeni köye ulaşıldığı ve buralarda dini eğitim verecek kişilere acilen ihtiyaç duyulduğu ifade ediliyordu. Kendisinin de buralarda görev yapacak yerel yardımcılar yetiştirmek için yeni sınıflar açacağını bu raporda haber veriyordu.⁴⁷

1877 tarihine gelindiğinde ise ülke genelinde yaşanan siyasi ve ekonomik sıkıntıların misyonerlerin de faaliyetlerini etkilediği açıkça görülmekteydi. Adapazarı yöresinden sorumlu misyoner Parsons 7 Mart tarihli mektubunda bölgedeki dış istasyonlara yaptığı 17 günlük bir gezide tanık olduklarını anlatıyordu. Mektubunda, ülkenin içinde bulunduğu durumun seyahat etmek için olumsuz şartlara yol açtığını; hırsızlık ve cinayetlerin günlük rutin eylemlere dönüştüğünü yazmaktaydı. Yolculuğu sırasında yol kenarında sahipsiz cesetlerle karşılaştığını; dinlenmek için girdiği bir handa, sarhoş bir Ermeni'nin bir Türkü gözlerinin önünde vurduğunu anlatıyordu. Şiddet dolu kanlı hikayelerin her köşe başında anlatıldığı bir dönemin yaşandığını söyleyen Parsons, başkente giden bütün yolların da askeri kuvvetlerce kontrol altında tutulduğu bilgisini veriyordu. Parsons'un mektubunda belirttiği üzere, tüm bu karışıklığın içinde yine de vazifelerini yapmaktan geri durmayan misyon görevlileri, oluşturdukları *Avedagh* adlı gönüllü bir grup aracılığıyla, yüzlerce İncil ve Protestanlıkla ilgili broşürü Türklerin de bulunduğu köylerde ve pazar yerlerinde dağıtmayı sürdürüyordu.⁴⁸

1880 tarihine geldiğimizde Adapazarı ile ilgilenen misyoner sayısında bir artış olduğu gözlemlenebiliyordu. Görevleri devam eden Parsons çiftine ek olarak John Edwin Pierce ve eşi Lizzie A. Pierce bölgede faaliyet göstermekteydi.⁴⁹ Ancak daha sonraları, bölgedeki misyon temsilcilerini hayli üzen ve tedirgin eden bir olay gerçekleşmişti. 2 Ağustos tarihli Edwin E. Bliss'den gelen mektupta anlatıldığı üzere, Justin W. Parsons yerel yardımcı Ermeni Garabed Dudukian'la birlikte çıktıkları bir gezi sırasında bir grup yörükle karşılaşmışlar; bu kişilerden uzaklaşmalarının ardından uykuya daldıkları bir sırada bu kişilerce soygun amaçlı öldürülmüşlerdi. Bu ikilinin başlarına gelen olay, misyon bölgelerine bağlı köylere yaptıkları ziyaret sonrası gerçekleşmişti. Her ikisinin de parçalanmış cesetleri daha sonra bir dağ başında, çalılırların arasından çıkmıştı.⁵⁰ Bahsi geçen yörükler tutuklanmış ve suçlarını itiraf etmişlerdi. 9 Ekim'de İstanbul'daki mahkemede gerçekleşen duruşma sonucu itirafçı 3 yörük Türkü idama mahkûm edilmişti.⁵¹

Amerikan Board'un Ekim 1883'te yayınlanan 73. yıllık faaliyet raporu- na göre, Adapazarı'nın bağlı olduğu İzmit istasyonunda görevli Amerikalılar şunlardı; John E. Pierce, Catherine Parsons, Lizzie A. Pierce, Laura Farnham, Electa C. Parsons. Bu tarihte yalnızca Batı Türkiye Misyonu tarafından

görsel

Akademik
Bakış
163
Cilt 18
Sayı 36
Yaz 2025

47 "Western Turkey Mission- Interesting Tour and Visit", *The Missionary Herald*, C. 68, Sayı: 1, Ekim 1872, s. 394.

48 "A Good Example For Home Pastors and Churches", *The Missionary Herald*, C. 73, Sayı: 1, Ekim 1877, s. 189.

49 "Missionaries of the ABCFM", *The Missionary Herald*, C.76, Sayı: 1, Ekim 1880, s 13.

50 "The Murder of Mr. Parsons", *a.g.d.*, s. 384.

51 "The Trial of Dr. Parsons' Murderers", *a.g.d.*, s. 504-505.

15 Ermenice dergi ve gazete yayınlanırken, 12 adet Ermeni Türkçesi ve 2 adet de Rum Türkçesinde benzer yayın çıkartılmaktaydı. Haftalık dergilerin tirajı 2100 civarındaydı. Batı Türkiye Misyonuna bağlı 6 Erkek lisesinde yaklaşık 300 öğrenci mevcuttu. Bahçecik'teki okuldaki öğrencilerin sayısı 100'e ulaşmıştı. 9 Kız yatılı okulunda ise 376 öğrenci eğitim almaktaydı.⁵² 1884 ve 1885 yıllarında ise Batı Türkiye misyonunun genel durumu şu şekildeydi: 8 İstasyon ve 110 dış istasyon, 64 atanmış misyoner, 19 papaz, 34 vaiz, 145 öğretmen, 29 kilise, 2196 kilise üyesi, 7 kolej ve lisede 357 öğrenci, 9 Kız yatılı okulunda 486 öğrenci, 122 genel amaçlı okulda 4283 öğrenci.⁵³

1885'te çıkan örgütün yıllık raporuna göre, Adapazarı'ndaki kilise, oldukça faal papazı sayesinde gelişmeye ve üye sayısını artırmaya devam ediyordu. Bu tarihteki en önemli gelişme ise Bahçecik'te yer alan Kız Yatılı Okulunun alınan bir karar sonucu Adapazarı'na taşınma sürecinin başlamasıydı. Bu okulun tüm giderlerinin yerel halk tarafından karşılanması ve kendi kendine yeten bir okul olması planlanıyordu.⁵⁴ 1885 yılında daha önce Bahçecik'te görevde bulunan misyoner Laura Farnham Adapazarı'na bağlı Pazarcık kasabasında Adapazarı Ermeni Kız Okulu'nu açmış ve kısa sürede öğrenci sayısını 75'e çıkarmıştı.⁵⁵ Adapazarı Hayuhgatz Varjharan adındaki bu okul başarısıyla kısa zamanda örgütün en gözde eğitim kurumlarından birine dönüşecekti.⁵⁶

Bahçecik'te görevli misyoner Pierce 1888 tarihli *Missionary Herald* dergisine gönderdiği mektupta Adapazarı'ndaki Protestan kilisesinin faaliyetlerini övgü dolu şu sözlerle ifade etmişti:

“Adapazarı'ndaki kilise, bildiğim kiliseler arasında çalışma modeli olarak örnek olabilecek tek yerdir. Onların yıllık toplantılarına katılma şansım oldu. Genci, yaşlısı, kadını, erkeği neredeyse tüm cemaatin toplantıda hazır bulunması beni şaşırtmıştı. Toplantının Dua ve ilahi kısmından sonra, görevli papaz o yıl içinde kaç kişinin aralarına katıldığını, kaçının öl-

52 *Seventy-Third Annual Report of American Board of Commissioners for Foreign Mission*, Press of Stanley and Usher, Boston 1883, s. 36-39.

53 *Seventy-Fifth Annual Report of American Board of Commissioners for Foreign Mission*, Press of Stanley and Usher, Boston 1885, s. 90.

54 A.g.r., s. 31-32.

55 Resul Narin, “Amerikan Board'un Kadın Misyonerleri ve Adapazarı Ermeni Kız Okulu”. *Vakanüvis - Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, C.3, Ekim 2018, s. 267. Amerikan Board 1845'ten sonra kadınlara yönelik eğitimi ciddi bir şekilde ele almaya karar vermiştir. Protestanlaştırılmış ve eğitilmiş bir kadının çocukları üzerindeki etkisinin çok verimli olacağı fark edilmiştir. Bu şekilde, özellikle Osmanlı'da olduğu gibi kapalı bir aile yapısına sahip toplumların aile yapılarının içlerine kadar girilebilmişti. Bkz. Gülbadi Alan, “Amerikan Board ve Osmanlı Kadınlarının Eğitimi”, *History Studies International Journal Of History*, Özel Sayı, 2011, s. 109-110.

56 Bahçecik (Bithinya) Yatılı Kız Okulu (1873-1885) ve Adapazarı Ermeni Kız Okulunda (Adapazarı Hayuhgatz Varjharan) (1885-1921) adlarıyla yaklaşık otuz sekiz yıl Laura Farnham tarafından yönetilen bu okul günümüzde Sağlık ve Eğitim Vakfının (SEV) bünyesi altında eğitim vermeye devam eden Üsküdar Amerikan Lisesinin temelini oluşturmaktadır. Bkz. Füsün Çoban Döşkaya, “Amerikan Board Misyoneri Laura Farnham'ın Osmanlı Devleti'ndeki Faaliyetleri”, *Turkish Studies - Historical Analysis*, C.15, Sayı: 4, 2020, s.1055.

düğünü ve kaçının vaftiz edildiğini tek tek söyledi ve kilise üye sayısının 350'yi bulduğunu sözlerine ekledi. Daha sonra, mali konulardan bahsedilmeye başlandı. Kiliseye bağlı okul için alınan harç bedelinin 2567 kuruş olduğu (1 kuruş = 4 cent); bağış kutusunda toplanan 1262 kuruşun ihtiyacı olanlara dağıtıldığı, 6480 kuruşun papazın maaşı için toplandığı, ve bir kilise üyesinin kız okulu için 3280 kuruş bağışladığı belirtildi. Bunun dışında kiliseye yardım için kadınların toplanarak dikiş yaptığı ve yıllık 380 kuruşun buradan geldiği söylendi. Bunun dışında genç kızlar da okul ve kilise için çeşitli yardımlarda bulunuyorlardı. Kilise üyesi genç erkekler de düzenli bir şekilde toplanıp çeşitli bağışlarda bulunuyorlardı. Tüm bu çalışmalarını organize eden kişi ise kendisine bu işe adanmış kilise papazı idi. İki haftada bir düzenlenen dua toplantıları ve aylık konserler cemaat içindeki birlik duygusunu pekiştiriyordu.

Bahçecik'teki okuldan mezun bir öğretmen, kiliseye bağlı okulda 66 öğrenciye eğitim vermekteydi. Aynı şekilde Adapazarı Kız Lisesi ile bağlantılı çalışan 55 öğrencili bir kız okulu da faaliyetliydi. Adapazarı'ndaki Kız Lisesinin ise 26 yatılı, 25 gündüzlü öğrencisi mevcuttu. Bu öğrencilerden biri Türk, biri Çerkez ve biri de Rum'du. Geri kalan ise Ermeni idi. Adapazarı'ndaki cemaat bu okuldan gurur duymakta ve okulun ihtiyaçlarını karşılamak için birbirleriyle yarışmaktaydılar. Bu durumdan, okulun öğretmenleri Bayan Farnham ve Bayan Sheldon son derece memnundu.”⁵⁷

1891 Ekim ayı tarihli Amerikan Board yıllık faaliyet raporunda belirtildiği üzere, Marion E. Sheldon ve Susie C. Hyde adındaki kadın misyonerler Adapazarı dış istasyonunda kalıcı olarak görev yapmaktaydı. Bahsi geçen rapora göre, Amerikan Board'un Batı Türkiye Misyonu Adapazarı dışında da oldukça güçlenmiş gözüküyordu. Toplamda 8 istasyon bölgesine bağlı 108 dış istasyonda, Amerikalı 24 erkek misyonere ek olarak 52 asistan kadın misyoner görev yapmaktaydı. Mevcut 35 kilisenin kayıtlı 3346 üyesi vardı ve 1891 yılında bu sayıya 305 kişi katılmıştı. Bu kiliselerde görevli 33 yerel rahip, 44 yerel vaiz mevcuttu. Örgüte bağlı okullarda 198 yerel öğretmen görev yapıyordu. 11 öğrencisi olan 1 ilahiyat yüksekokulu, 117 öğrencisi olan 1 kolej, 289 öğrencisi olan 7 erkek lisesi, 106 öğrencisi olan 1 kız koleji, 414 öğrenciye sahip 6 kız yatılı okulu, 4992 öğrenci mevcuduna sahip 134 kilise okulu aktif durumdaydı. Misyon bölgesinden toplanan toplam bağış miktarı ise 26.644 dolar civarındaydı. Aynı tarihli raporda, Adapazarı'ndaki kız yatılı okulunun başarısından övgüyle söz edilmekteydi. 8 yıl önce Bahçecik'ten Adapazarı'na taşınan okulun ilk kurulduğu günden itibaren 80 mezun verdiği söylenirken, yerel halkın okula verdiği destek özellikle vurgulanmaktaydı. Raporda veri-

görsel

Akademik
Bakış
165
Cilt 18
Sayı 36
Yaz 2025

57 “Prosperous Churches- Adapazar”, *The Missionary Herald*, C.84, Sayı: 1, Ekim 1888, s. 163-164.

len bilgilere göre, Amerikan Board'dan destek almadan varlığını sürdüren okulun en büyük başarılarından biri de yerel Protestan cemaatle örnek bir çalışma performansı sergilemesiydi.⁵⁸

1891'de çıkan *Missionary Herald* ise İstanbul'da görevli meşhur misyoner Joseph Greene'nin Adapazarı misyonu hakkındaki detaylı makalesini yayınlamıştı. “*Misyon için harcananlar karşılığını veriyor mu? Adapazarı'nın Cevabı*” adını taşıyan bu makale, Adapazarı'nda elli yılı bulan gayretli çalışmaların nasıl meyveler verdiğini gözler önüne seriyordu. Greene makalesinde şunları söylüyordu:

50 yıldır *Missionary Herald*'da Adapazarı'ndan bahsedilmektedir. Adapazarı, İstanbul'un yaklaşık 90 mil doğusundadır. Önceleri at sırtında 3 gün süren yol artık Anadolu tren hattıyla kolaylıkla erişilebilir bir konumdadır. Bir zamanlar, bir tarafta Sakarya Nehri diğer tarafta Sapanca Gölü ile neredeyse çevrelenmiş olduğundan bir adayı andırmaktaydı ve ismini de buradan almıştı. Geçen yıllarda yetkililerin yaptıkları drenaj çalışmaları ve genişletilip yükseltilen yollar şehri daha yaşanabilir bir hâle getirmişti. Evler genelde iki katlı iken dükkanlar tek katlıdır ve kullanılan malzeme ahşap ve tuğladan ibarettir. Evlerin çok gösterişli olduğu söylenemez; ancak, sayısı 4'ü bulan Ermeni kilisesinden 2'si mimarileriyle göze çarpar. Şehrin nüfusu yaklaşık 18.000'dir. Bunlardan 10.000'i Ermeni (Protestanlar dahil), 1500'i Rum, 5000'i Türk, 1000'i Çerkez'dir. Geri kalanlar ise Müslüman göçmenlerle az sayıda Yahudi ve Avrupalı yabancısıdır. 15 millik yarıçapı ile Adapazarı sınırları içinde pek çok köy mevcuttur. Bağlı bulunduğu İzmit ile düşündüğümüzde yaklaşık 60.000 Ermeni'nin yaşadığı 300.000 kişilik bir nüfus söz konusudur. Halkın çoğunluğu ipek böceği yetiştiriciliği ile meşguldür ve bu iş hayli kârlı gözükmektedir. Bunun yanında giyim eşyaları, demirden yapılmış ürünler ve sebze-meyve satışı başlıca geçim kaynaklarıdır. Bu topraklardaki misyonerlik çalışmalarının baştan itibaren yüksek bir karaktere sahip olduğu bilinmektedir. Bu karakteri oluşturan maddeler şu şekilde sıralanabilir:

1. İlk günlerden bu yana Adapazarı hep kendi kendine gelişen bir misyon toprağıdır. Şehre ilk ulaşan Protestan misyonerlerin elindeki birkaç misyon kitabı ve modern Ermenice dilinde 10 Emir'in yazılı olduğu dini metinle başlayan çalışmalar daha sonra diğer kaynaklarla zenginleştirilmiştir. Protestanlığa döndürülen birkaç kişinin çevrelerindeki de etkilemesiyle belirli bir grup oluşmaya başlamıştır. Birkaç sene sonra, bu gruptan bazıları İstanbul'a giderek kendileri için dini bir görevli tahsis edilmesini talep etmişlerdir. 1841 yılında sayıları 30 civarındayken Bursa'da görevli misyoner Schneider tarafından ziyaret edilmişlerdir. O, bu ziyarette en çok bölgedeki Protestanların İncil bilgisine ve sevgisine

58 *Eighty-First Annual Report of American Board of Commissioners for Foreign Mission, Press of Samuel Usher, Boston 1891, s. 29,34.*

hayran kalmıştır. İşte bu tarihlerden itibaren Adapazarı hep kendi kendisini eğiten bir yer olmuştur. İzmit, Bahçecik ve İstanbul'dan yola çıkan misyonerler ortalama olarak iki yılda bir bu toprakları ziyaret etmişler; ancak, uzun yıllar bölgenin kalıcı bir misyoneri olmamıştır.

2. Adapazarı'ndaki evanjelik topluluk her zaman kendi kendini yöneten başarılı bir sisteme sahip olmuştur. Bölgedeki ilk Protestanların son derece aklı başında ve fedakâr insanlar olması, böyle bir durumun ortaya çıkmasını kolaylaştırmıştır. Adapazarı'nda kurulan ilk Protestan Ermeni Kilisesinin papazı Hovhannes Der Sahagian 1849 yılında bu göreve atanmadan önce İstanbul'daki komite tarafından Amerika'ya gönderilmiş ve orada dini eğitimini tamamlamıştır. Bu papazın bölge halkı üzerindeki etkisi çok kalıcı olmuştur. Cemaat içinde çok iyi işleyen bir sistemi miras bırakmıştır. Görevli ikinci papaz Alexander Jejizian ise Adapazarlıdır ve Bebek'teki ilahiyat okulundan mezun olmuştur. 20 Eylül 1862'de göreve atandıktan sonra yaklaşık 29 yıldır görevini sürdürmektedir. 1846'da 14 olan kilise üye sayısı onun zamanında 280'e ulaşmış ve toplam Protestan nüfus 400 olmuştur. Bölgedeki Ermeni Protestan toplumunun kendi yargılama usulleri olduğundan ve çok iyi bir liderlik mekanizmasına sahip olduklarından sorunlarını hiçbir şekilde dışarıya yansıtmadan çözebilmektedirler.
3. Adapazarı'ndaki Protestan Ermeniler he zaman aktif bir şekilde kendi istekleriyle propaganda faaliyetlerine katılmışlardır. Köylerde basılı dini metin dağıtım konusunda kilise papazı ve diğer üyeler aktif bir şekilde bölgeye gönderilen misyon görevlisine yardımcı olmuşlar ve hatta dışarıdan gelen bir görevli yoksa kendileri Rum ve Ermeni köylerini ziyaret ederek dini telkinlerde bulunmuşlardır. Adapazarı'ndaki kilise, her zaman okul konusunda da girişken olmuştur. Kurdukları sınıflar yeterli gelmeyince, İzmit istasyonuna yazdıkları bir dilekçe ile Bahçecik'teki kız yatılı okulunun Adapazarı'na taşınmasını sağlamışlar ve okulun her türlü giderinin yerel kaynaklarla karşılanacağı konusunda taahhütte bulunmuşlardır. Şehirdeki 3 katlı güzel bir binayı bu okula tahsis etmişler ve öğretmenlerin maaşlarını topladıkları bağışlarla ödemişlerdir. Taşınan okulun müdürü Laura Farnham ve öğretmen Lella Parsons (daha sonra Bayan Charles Riggs) gördükleri muameleden ve sahip oldukları imkânlardan son derece memnundurlar. Adapazarı'ndaki bu okul, Türk topraklarında bulunan 18 kız yatılı okulu arasında yerel halk tarafından masrafları karşılanan tek okuldur. Sonuç ise gerçek bir başarı hikayesidir. Geçen 6 yılın sonunda okulda verilen dünyevi, ahlaki ve dini eğitim, öğretmenlerin ve bölge halkının gayretleriyle örnek bir seviyeye ulaşmıştır. Bu da göstermiştir ki, sadece genel amaçlı alt seviye okullar değil, yüksek okullar da yerel cemaatlere emanet edilebilir. Geçen yıl Adapaza-

görs

Akademik
Bakış

167

Cilt 18
Sayı 36
Yaz 2025

rı'ndaki bahsi geçen okulun 34 yatılı ve 30 gündüzlü öğrencisi bulunmaktaydı. Acil bir şekilde ikinci bir binaya ihtiyaç duyan okul için cemaatten kadınlar, ördükleri çoraplardan elde ettikleri 440 doları bağışlamışlar ve bina için gerekli paranın yaklaşık altıda birini karşılamışlardır. Tabii ki bu başarılı okulun öğretmenleri Bayan Farnham, Bayan Sheldon, Bayan Parsons ve Bayan Riggs takdiri hak eden en önemli isimlerdir.

4. Adapazarı'ndaki Protestan topluluk, 1862'den beri kendi masraflarını karşılamasıyla bilinir. Görevli papaz sadece aylık 11 dolar gibi çok düşük bir maaşla çalışır. Adapazarı misyonu şu ana kadar merkez örgüte ciddi bir maddi yük getirmemiştir. Sadece kuruluş aşamasında Amerikan Board tarafından 2 ibadet mekanı, 1 sınıf ve mezarlık için 3750 dolar harcanmış; şu an kız yatılı okulu için kullanılan bina ise örgüte yapılan 8800 dolarlık bir bağışla inşa edilmişti. 1846'dan 1890'a kadar Adapazarı Protestan kilisesi ve toplumu tarafından bağışlanan tutar ise 11086 dolardır. Bu da 1890 itibarı ile yerel kaynaklardan gelen paranın, misyon için harcanan neredeyse karşıladığını gösterir. Böylesi cömert bir toplumun üyelerinden hiçbirisi aslında 2000 dolardan yüksek bir sermayeye sahip değildir.

Peki tüm bu bilgiler ışığında misyon için harcanan paralar karşılığını buluyor mu sorusuna dönersek, Adapazarı buna iyi bir cevap değil midir? 60 yıl önce Protestanlıkla ilgili hiçbir bilgisi olmayan bir toplumun günümüzde kendi kendine yeten ve kendi kendine misyon faaliyetleri yürüten bir yapıya kavuşması iyi bir cevap değil midir? 120 üyeli bir kiliseye sahip 400 kişilik bir Protestan topluluğu için sadece 12500 dolarlık bir yatırım çok mu fazladır? Söyleyin Hristiyanlar bu iyi bir yatırım değil midir?⁵⁹

Misyoner Greene 1891 yılında bu yazıyı örgütün en önemli yayın organında yayınlıyarak aslında yarım asrı bulan misyonerlik çalışmaları ile ilgili çıkan çatlak seslere bir cevap vermek istemiştir. Anlaşıldığı üzere, yapılan onca yatırıma ve büyük miktarlardaki harcamalara rağmen arzu edilen sonuçlara bir türlü ulaşılmamıştır. Misyoner Greene ise Adapazarı gibi nispeten başarılı bir misyon bölgesini örnek vererek ana merkezden yükselen seslere cevap vermeye çalışmaktadır.

1895 yılı faaliyetlerini anlatan örgütün yıllık raporuna göre Adapazarı'nda bulunan misyonerler yatılı kız okulu müdürü Laura Farnham ve öğretmenler Marion Sheldon ve Susan C. Hyde'dır. Okulda kayıtlı öğrenci sayısı 79'dur. Bahsi geçen yıl 11 öğrenci mezun edilmiş; 10 tanesi aynı yıl eğitim vermeye başlamıştır.⁶⁰ 1896 tarihli raporda ise Türk devleti için hayli karanlık bir tablo çizilmiştir. Ülkenin geleceğinin belirsiz olduğu, olası bir Rus işgali ile misyon çalışmalarının da zora gireceği anlatılmıştır. Yine de bir-

59 "Do Missions Pay?- The Reply of Adabazar, Turkey", *The Missionary Herald*, C.87, Sayı:1, Ekim 1891, s. 513-517.

60 *Eighty-Fifth Annual Report of American Board of Commissioners for Foreign Mission*, Press of Samuel Usher, Boston 1895, s. 39-41.

çok misyon okulunun kapatılmış olmasına rağmen pek çoğunun da açıldığı belirtilerek özellikle misyonerlerden gelen mesajların umutları yeşerttiği ve mevcut durumun yeni fırsatlara kapı açabileceği yazılmıştır.⁶¹

Missionary Herald'ın 1896'da çıkan sayısında yine misyoner Greene, Adapazarı dış istasyonundaki okul ve kilise ile ilgili ayrıntılı bir yazı yayınlamıştı. Bu yazıda, 21 Haziran 1896'da davet edildiği mezuniyet töreni ayını için Adapazarı kız yatılı okuluna bir ziyarette bulunduğunu anlatan Greene, bölgedeki misyonun durumunu 37 yıl öncesiyle karşılaştırarak elde edilen ilerlemeden hayranlıkla bahsetmekteydi. Onun aktardığı kadarıyla, Misyona bağlı Protestan kilisesinin 50 yıl önce 14 olan üye sayısı, 1896'da 354'e yükselmışti ve bu başarının arkasındaki kişi Papaz Jezizian'dı. Kiliseye bağlı üç gündüzlü okulda 113 öğrencinin eğitim görmekteydi. 1862'den beri kendi kendisini geçindiren Adapazarı Protestan kilisesi, Amerikan Board'un bu dış istasyon için yaptığı yatırımdan 4 kat fazla bağış toplamıştı. Bahsi geçen kiliseye bağlı okullardan mezun olanlar yüksek öğrenimleri için İstanbul'daki Robert Koleji ve Amerikan Kız Koleji ile Avrupa'daki bazı okullara gitmişlerdi. Greene'in yazdıkları ışığında, daha sonraki yıllarda bu başarılı öğrencilerin öğretmen ve vaiz olarak misyona hizmet ettikleri anlaşılmaktadır. Yine Greene'e göre, Adapazarı'ndaki eğitimin yıldızı yerel halk tarafından finanse edilen Adapazarı Kız Yatılı Okuluydu. Okul müdürü Laura Farnham ve öğretmenler Bayan Sheldon ve Hyde 11 yıldır Adapazarı'nda gerçek bir başarı hikayesi yazmaktaydı. Bir önceki yıl yaşanan sıkıntılara rağmen okulda 75 öğrenci eğitime devam ediyordu ve bunların önemli kısmı da yatılıydı. Bu öğrencilerden 1'i Katolik, 28'i Gregoryan ve 33'ü de Protestan Ermeni idi. Okul kurulduğundan beri verilen 67 mezundan 37'sinin öğretmenliği tercih ettiği bilinmekteydi. Misyoner Greene katıldığı mezuniyet töreninde 600'e yakın kişinin hazır bulunduğunu ve Müslüman yerel yöneticilerin de tebrik edici konuşmalar yaptıklarını haber veriyordu. Deneyimli misyoner mektubunun devamında kız yatılı okulunun, çevredeki yaklaşık 10000 Gregoryan Ermeni'yi derinden etkilediğini ve geçen yıllarda esen düşmanlık havasının giderek dağılmakta olduğunu belirtmekteydi. Yerel gönüllü vaizlerin çevre köylere yaptıkları ziyaretlerde, Anadolu'da sıkıntı içindeki Ermenilerle ilgili vaazlar verdiklerini haber veren Greene, bu yolla pek çok kapının ardına kadar açıldığını vurgulamaktaydı. Ayrıca, Ermeni Gregoryan Kilisesinin de tutumunda bir yumuşama olduğunu ve Protestan toplumunun ve Kız Yatılı Okulunun Türk yetkililerince takdir gördüğünü sözlerine eklemişti. Greene'nin ilettiği kadarıyla, geçen sıkıntı dolu yıllarda diğer Anadolu kentlerinin aksine, Adapazarı'nda sadece birkaç Protestan'ın tutuklandığı bilinmekteydi.⁶²

1898 tarihli Missionary Herald ise Adapazarı Kız Yatılı Okulu müdürü Farnham'ın mektubunu yayınlamıştı. Bu mektupta Farnham, Adapazarı'ndaki okulların lise kısmında 86, hazırlık bölümünde 79 ve anaokulunda 46 öğrencinin eğitim aldığını söylüyordu. Mezun olacak öğrencilerinin yüksek

61 *Eighty-Sixth Annual Report of American Board of Commissioners for Foreign Mission*, Press of Samuel Usher, Boston 1896, s. xvi.

62 "The Church and Schools of Adabazar", *The Missionary Herald*, C.92, Sayı:1, Ekim 1896, s. 359-360.

görsel

Akademik
Bakış

169

Cilt 18
Sayı 36
Yaz 2025

bir Hristiyanlık bilinci ile hizmete hazır olduklarını söylerken, okulun finansal durumunun da ümit verici olduğunu belirtiyordu. Onun tek isteği ise Amerika'daki bağışçıların yardımı ile Adapazarı'nda yeni bir kilise açmaktı.⁶³ Bu durum da göstermektedir ki, Adapazarı'nda Amerikan Board faaliyetleri 19. yüzyılın sonunda güçlenerek devam etmekte ve Protestan Ermeni sayısı giderek artmaktaydı.

19. Yüzyılın Sonunda Amerikan Board'un Adapazarı ve Çevresindeki Genel Durumu

1900 yılından çıkan ve o tarihe kadar yaşanan gelişmeleri özetleyen yıllık rapora göre Adapazarı'nda görevli misyonerlerin tamamı yatılı okulda görevlidir. Laura Farnham ve Susan C. Hyde göreve devam ederken onlara Mary E. Kinney katılmıştır. 1900 yılı itibari ile, Adapazarı'nın bir dış istasyon olduğu Batı Türkiye Misyonunda toplam 19 misyoner görev yapmakta ve bu misyonerlere 20 yerel papaz ve 47 yerel vaiz yardımcı olmaktaydı. Verilen eğitimlerle yetiştirilmiş 224 yerel öğretmen misyon okullarında görev yapıyordu. Batı Türkiye Misyonuna bağlı 5 öğrencili 1 ilahiyat okulu, 238 öğrencili bir erkek koleji, 146 öğrencili bir kız koleji, 4812 öğrencili 108 genel amaçlı okul, yaklaşık 8000 hastaya bakan 1 hastane ve 2 dispanser mevcuttu ve toplam 38 kilisede ayinlere katılan cemaat ortalama 11700'e varmıştı.⁶⁴

Yüzyıl sonundaki bir diğer raporda ise Osmanlı toprakları içindeki diğer misyon bölgelerindeki karışıklıklar ön plana çıkarılmıştı.⁶⁵ Örneğin, siyasi olaylardan dolayı Amerikan Board'un Avrupa Türkiye'si misyonun geleceği ile ilgili karamsar bir tablo çizilirken, kaçırılan kadın bir misyonerden bahsediliyor ve bölgenin bir takım siyasi ayaklanmalara gebe olduğu iddia ediliyordu. Doğu Türkiye misyonunda ise şartların gittikçe ağırlaştığı ve tüm misyoner hareketlerinin hükümet tarafından yasaklandığı ifade ediliyordu. Yaşanıldığı söylenen çok sayıda ölüm olayının etkisinin hâlen daha tazeliğini koruduğu ve Amerika Birleşik Devletleri'ne yönelik Hristiyan göçlerinin gün geçtikçe çoğaldığı bildirilmekteydi. Ermeni din adamlarının aşırı derecede ticarete yönelmeleri ise bir öz eleştiri unsuruydu.⁶⁶ Osmanlı topraklarında Protestan misyonerliğinin tarihini anlatan Julius Richter, 1890'larda yaşanan Ermenilerle ilgili olaylarda en çok Amerikan Board'a bağlı Doğu Türkiye misyonunun etkilendiğini belirtirken, büyük bir maliyetle yapılan misyon okulların yakıldığını, yüzlerce kilisenin ve eğitim kurumunun tahrip edil-

63 "At Adabazar", *The Missionary Herald*, C.94, Sayı:1, Ekim 1898, s. 147-148.

64 *Ninetieth Annual Report of American Board of Commissioners for Foreign Mission*, Beacon Press, Boston 1900, s. 43-44.

65 1877-1878 Osmanlı Rus savaşı sonunda yapılan Ayastefanos ve Berlin görüşmelerinde Ermeni dini liderleri Doğu Anadolu'da kendileri için özerklik talep etmişlerdi. Ancak istedikleri sonucu elde edemeyince Ermeni halkını isyana teşvik etmişler ve bunun sonucunda da 19. yüzyılın sonunda özellikle doğu vilayetlerinde önu alınamayan karışıklıklar meydana gelmiştir. Bu durumu hazırlayanlar ise uzun yıllar estirdikleri milliyetçilik rüzgarları ile Osmanlı'nın farklı şehirlerinde görev yapan misyonerler ve Avrupalı diplomatlardır. Bkz. Bülent Cırık, "Sultan II. Abdülhamid'e Ermeni Komiteleri ve Faaliyetleriyle İlgili Sunulan Bir Fezleke (1895)". *Gazi Akademik Bakış*, C.15, Sayı: 29, Aralık 2021, s. 20.

66 *Ninety-first Annual Report of American Board of Commissioners for Foreign Mission*, Beacon Press, Boston 1901, s. xvi.

diğini ve cemaatlerinin dağıtıldığını iddia etmekteydi. Ona göre Türk Hükümeti, Ermenilerin kiliseye gitmelerine, çocuklarının da okula gitmelerine izin vermiyordu.⁶⁷

Ancak tüm bu karamsar tabloların aksine, Amerikan Board belgelerinde Adapazarı istasyonunda ciddi bir sıkıntıdan bahsedilmemekteydi. İzmit'te bulunan misyon yöneticisi Doktor Chambers 151 üyesi bulunan Adapazarı Kilisesinin faaliyetlerinden son derece memnun olduğunu belirtmekteydi. Onun ifadeleriyle, Adapazarı Protestan kilisenin papazı, 66 yatılı ve 30 gündüzcü öğrencisi bulunan Adapazarı Kız Yatılı Okulunu etkin bir şekilde destekliyor, diğer genel amaçlı sınıflarda verilen eğitimleri de sıkı bir şekilde takip ediyordu. Ayrıca Kız Okulu öğretmenlerinden Bayan Kinney Amerikan Board'a yazdığı raporda, 9 yeni mezun verdiklerini ve bunlardan önemli bir kısmının mükemmel birer öğretmen olarak misyona hizmet edeceklerini yazıyordu. Bu okulun yanında, bölgede bulunan anaokulu ve ilkokulda toplam 257 öğrenci eğitim almaktaydı.⁶⁸ Bu bilgiler ışığında, Amerikan Board'un faaliyet alanı içindeki diğer bazı misyon bölgelerinin aksine, 19. yüzyılın sonunda Adapazarı'ndaki faaliyetler ciddi bir engelle karşılaşmadan devam etmiş ve Protestan cemaatin ve eğitim kurumlarının faaliyetleri artarak devam etmiştir.

Sonuç

Amerikan Board misyonerleri 19. yüzyılda akla hayale sığmayacak sıkıntılarla boğuşan Osmanlı Devleti içinde büyük bir cesaret ve ümitle misyonerlik faaliyetlerine girişmişlerdi. İlk etapta umdukları tepkileri alamasalar da yılmadan çalışmaya devam etmişler ve hedefleri doğrultusunda en uygun kitle olarak Ermenileri seçmişlerdi. Osmanlı toplumu içinde o tarihlere kadar en sadık millet olarak bilinen Ermeniler, Amerikan Board'un yüzyıl boyunca süren faaliyetleri sonucu Osmanlı Devleti içinde en çok sorun çıkartan ayrılıkçı zümrelerden birine dönüşmüştü. Güçlü bir Ermeni nüfusunun var olduğu Batı Türkiye Misyonuna bağlı Adapazarı ve çevresi ise her zaman için misyonerlerin ilgi odağı olmuş ve 1830'lardan itibaren misyon faaliyetlerine ev sahipliği yapmıştı. Amerika'da en iyi okullarda okumuş, üst düzey bir donanımına sahip misyonerler hiçbir zorluğa aldırış etmeden tehdit edildikleri, taşlandıkları, hapsedildikleri ve hatta öldürüldükleri bu topraklarda köy köy dolaşmaktan, birkaç kişi için kilometrelerce yol yürümekten imtina etmemişlerdi. Tüm bu çabaların sonucunda ilk başlarda onlarla ifade edilen Ermeni Protestan sayısı yüzyıl sonunda 400'leri bulmuş, kurulan okullarda yüzlerce öğrenciye ulaşılmıştı. Yaşanılan tüm zorluklara rağmen misyon raporlarından anlaşıldığı üzere Adapazarı'ndaki faaliyetler genel olarak ciddi bir engelle karşılaşmamıştı. İlk başlarda çok sert olan Ermeni Gregoryan kilisesi ise sonraki yıllarda misyon için bir tehdiye dönüşmemişti. Yerel Müslüman nüfusla da ciddi bir çatışma yaşanmamıştı. Hatta yerel idareciler özellikle Kız Yatılı Okulunun çalışmalarını takdirle karşılıyordu. 19. Yüzyılda Laura Farn-

67 Julius Richter, *A History of Protestant Missions in the Near East*, Fleming H. Revell Co., NY, 1910, s. 155.

68 "Western Turkey Mission", *Ninety-first Annual Report of American Board of Commissioners for Foreign Mission*, s. 54.

ham gibi bekâr kadın bir misyoner Adapazarı gibi bir yerde barınıp bir okulu yönetebiliyordu. Ancak yüzyıl sonunda anlaşılmıştı ki, Amerikalı misyonerlerce çeşitli kanallardan eğitilen ve yönlendirilen Ermeniler, daha sonraki yıllarda ayrılmaz bir parçası oldukları Osmanlı Devleti'ne düşman olmuşlar ve son derece yıkıcı faaliyetlerin odağında yer almışlardı. Bu yönüyle Amerikan Board'un Ermenilere yönelik misyonerlik faaliyetlerinin dini hedeflerin dışında siyasi bir takım hedeflere de sahip olduğu ve bu hedefler doğrultusunda atılan adımların 19. yüzyıl sonunda önü alınamaz felaketlere yol açtığı görülebilmektedir.

Kaynaklar

- ABCFM, American Board of Commissioners for Foreign Mission, *Thirth- Seventh Annual Report of American Board of Commissioners for Foreign Mission*, T.R. Marvin, Boston 1846.
- ABCFM, American Board of Commissioners for Foreign Mission, *Fifty-Third Annual Report of American Board of Commissioners for Foreign Mission*, Press of T.R. Martin and Son, Boston 1863.
- ABCFM, American Board of Commissioners for Foreign Mission, *Seventy-Third Annual Report of American Board of Commissioners for Foreign Mission*, Press of Stenley and Usher, Boston 1883.
- ABCFM, American Board of Commissioners for Foreign Mission, *Seventy-Fifth Annual Report of American Board of Commissioners for Foreign Mission*, Press of Stenley and Usher, Boston 1885.
- ABCFM, American Board of Commissioners for Foreign Mission, *Eighty-First Annual Report of American Board of Commissioners for Foreign Mission*, Press of Samuel Usher, Boston 1891.
- ABCFM, American Board of Commissioners for Foreign Mission, *Eighty-Fifth Annual Report of American Board of Commissioners for Foreign Mission*, Press of Samuel Usher, Boston 1895.
- ABCFM, American Board of Commissioners for Foreign Mission, *Eighty-sixth Annual Report of American Board of Commissioners for Foreign Mission*, Press of Samuel Usher, Boston 1896.
- ABCFM, American Board of Commissioners for Foreign Mission, *Ninetieth Annual Report of American Board of Commissioners for Foreign Mission*, Beacon Press, Boston 1900.
- ABCFM, American Board of Commissioners for Foreign Mission, *Ninety-first Annual Report of American Board of Commissioners for Foreign Mission*, Beacon Press, Boston 1901.
- ALAN, Gülbadi, "Amerikan Board Okullarında Yürütülen Misyonerlik Faaliyetleri," *İslâmî Araştırmalar Dergisi*, 20/4, 2007, s. 469-480.
- ALAN, Gülbadi, "Amerikan Board ve Osmanlı Kadınlarının Eğitimi". *History Studies International Journal Of History*, Özel Sayı, 2011, s. 105-117.
- ANDERSON, Rufus, *History of the missions of the American Board of Commissioners for Foreign Missions, to the Oriental churches*, Vol.1, Congregational Publishing Society, Boston, 1872.
- CIRIK, Bülent, "Sultan II. Abdülhamid'e Ermeni Komiteleri Ve Faaliyetleriyle İlgili Sunulan Bir Fezleke (1895)", *Gazi Akademik Bakış*, 15/29, Aralık 2021, s. 19-38.
- CİLÂCI, Osman, *Hristiyanlık propagandası ve misyonerlik faaliyetleri*, Diyanet İşleri Başkanlığı, İlaveli 2. baskı, Ankara 1990.
- DOĞAN, Mehmet Ali, "American Board Of Commissioners For Foreign Missions (ABCFM) and "nominal Christians": Elias Riggs (1810-1901) and American Missionary Activities in the Ottoman Empire", Department of Languages and Literature, University of Utah, Utah 2013 (Yayınlanmamış Doktora Tezi).
- DÖŞKAYA, Füsun Çoban, "Amerikan Board Misyoneri Laura Farnham'ın Osmanlı Devleti'ndeki Faaliyetleri", *Turkish Studies - Historical Analysis*, 15/4, 2020, s. 1055-1079.
- GÜNDÜZ, Şinasi, "Misyonerlik", *TDV İslam Ansiklopedisi*, 30/193, TDV Yayınları, Ankara 2020.
- GÜNGÖR, Erol, *Türkiye'de Misyoner Faaliyetleri*, Ötüken, İstanbul, 2012.
- HARMAN, Ömer Faruk, "Genel Olarak Misyonerlik, *Türkiye'de Misyonerlik Faaliyetleri: Tartışmalı İlmi Toplantılar Dizisi 17-18 Nisan 2004*, C. 43, Ensar Neşriyat, İstanbul 2005, s. 25-36.
- İPEK, Nurdan, *Kutsanmış Topraklar Arması ve Ermeniler*, IQ Yayınları, İstanbul 2006.

- İSKEFİYELİ, Zeynep, "Misyonerliğe Adanmış Bir Ömür: Joseph K. Greene", *History Studies International Journal of History*, 5/4, Ocak 2013, s. 281-300.
- KILIÇ, Davut, *Osmanlı İdaresinde Ermeniler Arasındaki Dini ve Siyasi Mücadeleler*, ASAM Yayınları:11, Ankara, 2000.
- KOCABAŞ, Süleyman, *Ermeni Meselesi – Nedir, Ne Değildir?*, Vatan Yayınları, İstanbul, 2004.
- KOCABAŞOĞLU, Uygur, *Kendi Belgeleriyle Anadolu'daki Amerika*, 19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğundaki Amerikan Misyoner Okulları, İmge Kitapevi, Ankara 2000.
- KOCABAŞOĞLU, Uygur, "Türkiye'de Misyonerlik", *Journal of Islamic Research*, 4/1, Ocak 1990, s. 71-77.
- KODAMAN, Bayram, "Şark Meselesi -İslâm-Hristiyan veya Türk-Avrupa Mücadelesi", *Türk Yurdu*, XVII/122, 1997, s. 22-32.
- Missionary Herald* 43/1, ABCFM Press of T.V. Matvin, Boston 1847.
- Missionary Herald* 58/1, ABCFM Press of T.V. Matvin and Son, Boston 1862.
- Missionary Herald* 62/1, ABCFM Riverside Press, Cambridge 1866.
- Missionary Herald* 66/1, ABCFM Riverside Press, Cambridge 1870.
- Missionary Herald* 68/1, ABCFM Riverside Press, Cambridge 1872.
- Missionary Herald* 73/1, ABCFM Riverside Press, Cambridge 1877.
- Missionary Herald* 76/1, ABCFM Riverside Press, Cambridge 1880.
- Missionary Herald* 84/1, ABCFM Press of Stanley and Usher, Boston 1888.
- Missionary Herald* 87/1, ABCFM Press of Samuel Usher, Boston 1891.
- Missionary Herald* 92/1, ABCFM Press of Stanley and Usher, Boston 1896.
- Missionary Herald* 94/1, ABCFM Beacon Press, Boston 1898.
- NARİN, Resul, "Amerikan Board'un Kadın Misyonerleri Ve Adapazarı Ermeni Kız Okulu". *Vakanüvis - Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 3, Ekim 2018, s. 249-286
- NERGARARİAN, Garabed, *A Brief History of the Beginning of the Missionary Work in Nicomedia by the ABCFM*, Waynesboro, PA 1885.
- PARSONS, Levi vd. *Osmanlı'da iki Amerikalı misyoner: Levi Parsons ve Pliny Fisk'in Anadolu ve Kudüs seyahat raporları, 1819-1825*, Dergâh, İstanbul 2015.
- RICHTER, Julius, *A History of Protestant Missions in the Near East*, Fleming H. Revell Co., NY, 1910.
- SARIYILDIZ, Gülden, "Osmanlı Devleti'nde Protestan Ermeni Milleti ve Kilisesinin Tanınması", *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, Sayı:2, Ocak 2013, s. 249-267.
- SELVİ, Haluk, "Ermeşe (Akmеше) Manastırı ve Ermeni Olaylarındaki Yeri", *Ermeni araştırmaları: II. Türkiye Kongresi bildirileri*, C.2, Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi, Ankara 2007, s. 777-790
- SEZER, Ayten, "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e misyonerlerin Türkiye'deki eğitim ve öğretim faaliyetleri" *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 16, 1999, s. 169-183.
- STRONG, William E. *The Story of the American Board*, The Pilgrim Press, Boston 1910.
- ŞIVGIN, Hale- Günaydın, Meryem, "Amerika'dan Osmanlı Devleti'ne Ermenilerin Geri Dönüşleri, 1908-1914 Tâbiyet, Emlâk ve Arazi Meselesi". *Gazi Akademik Bakış*, C.8, Sayı: 16, Haziran 2015, s.1-40.
- ŞİMŞİR, Bilal N., «Ermeni Propagandasının Amerika Boyutu Üzerine», *Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumuna İle İlişkileri Sempozyumu*, 8-12 Ekim 1984, Atatürk Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları:628, Erzurum, 1984, s.79-124.
- TOPCU, Uğur, "20. Yüzyılın Başında Protestan Misyonerler ve İslam Dünyası", *Sakarya Üniversitesi*, SBE, Sakarya 2021, (Yayınlanmamış Doktora Tezi).
- TURAN, Ömer, *Avrasya'da Misyonerlik*, Asam Yayınları, Ankara, 2002.
- TURAN, Ömer, "Avrasya Coğrafyasında Misyonerlik Faaliyetleri", *Avrasya Etüdleri*, Sayı: 16, 1999, s.11-38.
- TURAN, Ömer, "Amerikan Protestan Misyonerlerinin Bulgar Milliyetçiliğine Katkıları", *XII. Türk Tarih Kongresi: Ankara, 12-16 Eylül 1994; Kongreye Sunulan Bildiriler*, C.3, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1999, s. 1097-1110.
- YILDIZ, Özgür, "İzmit'te (Nicomedia) Amerikan Misyoner Faaliyetleri", *Gazi Akademik Bakış*, 5/10, Şubat 2012, s. 97-111.
- YILDIZ, Özgür, *Anadolu'da Amerikan Misyonerleri*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2016.

Extended Abstract

The 19th century was a century of important developments for the Western world in many aspects. Although the colonial activities undertaken together with the political and economic progress promised great gains, there were also tough struggles between the powers that wanted a share of this cake. The United States of America, which entered the world stage as a powerful actor, was bringing various actors to the stage to expand its sphere of influence, as in every field. At the beginning of the 19th century, the new generation of missionaries who were well educated and saw themselves as the saviors of the world were perfect for this task.

American missionaries, who dispersed to various parts of the world through the organization called American Board of Commissioners of Foreign Missions (American Board for short), which they founded in 1810, showed special interest in the regions of the Ottoman Empire, which they called "holy lands". The first missionaries sent in 1819 researched the nations they could direct towards their own goals and chose the Armenian community as the most suitable community among them. The Western Turkey mission, where a significant number of Armenians lived within the Ottoman lands divided into various regions, was the scene of intense missionary activity. Several external stations are connected to Izmit station, located within the borders of this region; One of these was Adapazarı, with its fertile lands and peaceful people. The first missionary activities in Adapazarı were initiated by famous missionaries such as William Goodell and Harrison Gray Otis Dwight, who set out from Istanbul in 1832. The activities, which started with the Protestantization of only a few local Armenians, continued with the annual trips of regional missionaries and continued to develop every year with the well-functioning structure of the established church.

Armenian Protestants in Adapazarı were able to manage themselves without any financial support from the American Board organization with their hard work and the donations they collected. As a result of all these efforts, the number of Adapazarı Protestant Armenian community, which was limited to the fingers of one hand at the end of the 1830s, reached 400 in 1896. Another turning point for the Adapazarı mission was the transfer of the Girls' Boarding School in Bahçecik to Adapazarı in 1885. With the successful management of the school principal, missionary Laura Farnham, the school turned into one of the most respected institutions of the American Board. Finding a very comfortable working environment in Adapazarı, Farnham was supported by the local community and all expenses of the school were covered by donations collected and tuition fees.

Adapazarı, with its dense Armenian population, was seen as a suitable missionary activity area by American missionaries. They chose Armenians as their target audience to spread Protestantism among the societies they observed and created a significant community with the churches and educational institutions they established. They masterfully overcame the difficulties they experienced at first and did not give up their efforts to achieve their goals despite all kinds of difficult conditions. They educated the Armenians they carefully raised both in high-level schools within the Ottoman borders and in America. As a result, the seeds of separatist ideas planted against the Ottoman Empire and the Turks bore fruit, and the two societies, which lived brotherly and without problems for centuries, became enemies at the end of the century. By examining the missionaries' activities firsthand from American archive documents, the reasons for the events will be better understood and the developments will be better evaluated.

Görüş

93 Harbi'nde Esir Türk İmgesi, Suç, Ceza ve Öteki

The Image of the Captive Turk in the Russo-Turkish War of 1877-78: Crime, Punishment, and the Other

Mesut KARAKULAK*

Öz

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı (93 Harbi) sırasında esir düşen Osmanlı askerlerinin deneyimlerine odaklanan bu çalışma, suç, ceza ve “öteki” imajını mikro tarihsel bir perspektiften ele almayı amaçlamaktadır. 93 Harbi, Osmanlı İmparatorluğu için yalnızca askeri bir yenilgi değil, aynı zamanda toplumsal ve siyasal dönüşümlerin ivme kazandığı kritik bir dönüm noktasıdır. Araştırma kapsamında, Osmanlı askerlerinin savaş esnasında ve sonrasında yaşadıkları deneyimler, “Moskof zalimi” algısıyla özdeşleşmiş Rus halkının tutumları ve Rusya’nın modernleşme sürecindeki esir hukukuna dair uygulamaları üzerinden analiz edilmiştir. Dönemin arşiv belgeleri ve yazılı kaynakları çerçevesinde yapılan bu analiz, esirlerin hukuki statüleri, sosyal koşulları ve kültürel değişimlere olan etkilerini değerlendirmektedir. Böylelikle, iki büyük imparatorluk arasındaki çatışmalar bireylerin insani deneyimleri bağlamında ele alınmış, savaşın insani boyutları ve esirlerin gündelik yaşamları ortaya çıkarılmaya çalışılmıştır. Esirlerin yalnızca Osmanlı perspektifinden değil, sıradan bir Rus vatandaşının gözünden de değerlendirilmesi amaçlanmıştır. Bu yaklaşım, savaşın yıkıcı etkilerinin ötesine geçerek, Osmanlı ve Rus toplumları arasında bireysel düzeyde kurulan temasların kültürel ve insani boyutlarını anlamayı ve empati odaklı bir bakış açısı geliştirmeyi hedeflemektedir. Ayrıca, yerleşik önyargıların yeniden değerlendirilmesine olanak sağlayarak, Osmanlı-Rus ilişkilerinin bireyler düzeyindeki yansımalarına değinilmiştir. Makale, esirlerin statüsüne ilişkin kavramsal bir çerçeve çizmekte ve şu sorular etrafında şekillenmektedir: Esirler, İslam hukukundaki gibi bir “mülk” mü, bazı toplumlarda olduğu gibi bir “misafir” mi, yoksa siyasi veya askeri bir “sürgün” ya da “mülteci” mi olarak kabul edilmiştir? Bu çerçevede, esirlerin hukuki, sosyal ve kültürel boyutları bir bütünlük içinde ele alınarak, Rus halkının gözündeki “öteki” imajı problematik bir yaklaşımla analiz edilmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, Rus Çarlığı, Esaret, Öteki, Suç ve Ceza.

Abstract

This study focuses on the experiences of Ottoman soldiers captured during the 1877–1878 Ottoman-Russian War and aims to examine the concepts of crime, punishment, and the image of the “other” from a micro-historical perspective. The 93 War was not only a military defeat for the Ottoman Empire but also a critical turning point where social and political transformations accelerated. The research analyzes the experiences of Ottoman soldiers during and after the war, the attitudes of the Russian public associated with the perception of the “Moskof tyrant,” and the practices of prisoner law during Russia’s modernization process. Based on archival documents and written sources from the period, this analysis evaluates the legal statuses, social conditions, cultural impacts on prisoners.

The study addresses the conflicts between the two empires within the context of individual

Makale Geliş Tarihi: 02.01.2025. Makale Kabul Tarihi: 25.05.2025.

Araştırma Makalesi / Künye: KARAKULAK, Mesut. “93 Harbi'nde Esir Türk İmgesi, Suç, Ceza ve Öteki”. Gazi Akademik Bakış Dergisi (GABD), 18/36, (Haziran 2025): s. 175-198. DOI: 10.19060/gav.1719144

* Doç. Dr., Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Tarih Bölümü, E-mail: mesut.karakulak@hbv.edu.tr. ORCID: 0000-0002-0142-9170

Gaz

Akademik
Bakış

175

Cilt 18
Sayı 36
Yaz 2025

experiences, exploring the human aspects of war and the daily lives of prisoners. It aims to evaluate prisoners not only from the Ottoman perspective but also through the eyes of an ordinary Russian citizen. This approach seeks to move beyond the destructive impacts of war, emphasizing the cultural and human dimensions of interactions between Ottoman and Russian societies. It also reassesses established prejudices, shedding light on how Ottoman-Russian relations reflected at the individual level. The article explores whether prisoners were considered "property," as in Islamic law, "guests," as in some societies, or "exiles" or "refugees" in political or military terms. It examines the legal, social, and cultural aspects of captivity holistically, analyzing the image of the "other" in Russian perceptions.

Key Words: Ottoman Empire, Russian Tsardom, Captivity, Otherness, Crime and Punishment.

Giriş: Galiplerin Sessiz Zaferi

Osmanlı kent ve köylülerinin dünyalarından kısa kesitler sunan hikâyelerin hemen hepsi –devlet merkezli üretilen belgelerdir– birbirleri ile örüntülü temel iki unsuru öne çıkarır; toplumsal hiyerarşi ve düzen. Bu iki kavram iç içe geçmiş pek çok kimliği ve geniş imparatorluğun yönetsel ağlarının kılcal damarlarındaki dinamikleri genellikle devletin gözünden görmeyi sağlar. Araştırmacı da –bilinçli ya da değil fark etmeksizin– belgede anlatıldığı kadarıyla, büyük bir çoğunlukla “devletin gözünden” kişiyi tasvir eder ve birey odaklı anlatılar toplumda kaçınılmaz olarak bir değişim, hatta dönüşüm üzerinden okunmadığı sürece sadece “hoş bir anlatıdan” öteye gidemez. Toplumsal hiyerarşi ve düzenin sürekliliği her daim yeğlense de siyasi olaylar, ekonomik buhranlar, salgın hastalıklar vb. insanların yaşamlarını alt üst edebiliyordu. Örneğin, Erzurum kırsalında, küçük yeğeniyle olağan bir yaşam süren Muhammed, köyünden ayrılacağını, dilini, dinini, kültürünü bilmediği bir coğrafyada esir düşeceğini tahayyül edemezdi. Yaşamı, normal seyrinde devam ettiği takdirde ismi, nerede yaşadığı, hangi iş ile meşgul olduğu gibi bilgileri de öğrenmek neredeyse imkansızlaşacaktı. Bir bakıma onun hikâyesi, iki büyük imparatorluğun güç mücadelesinde kaybolmuş küçük bir ayrıntıydı. Esir edilmeden önce Muhammed, hayatını ahsabı şekillendirerek kazanıyordu. Başka bir deyişle marangozdu; ara sıra boya işlerine de bakıyordu. Pek çok köylü gibi onun da hiç gitmediği memleketlere gitme, yeni yerler görme, dilini, dinini bilmediği bir yerde kan bağı bulunmayan insanlarla bir arada yaşamayı tasavvur ettiğini düşünmek çok küçük bir olasılıktı. Hatta İstanbul bile, onun için ulaşılması imkânsız bir hayal, çok uzak bir mesafeydi. Fakat kader onu, mütemadiyen tekrarlanan Osmanlı-Rus savaşlarının en çetinine sürükledi; cepheye asker olarak gönderildi. İstanbul’a gitmek mümkün olmasa da Kafkas Cephesinde Osmanlı Devleti’nin şanını ve namusunu savunmak için savaşacaktı. Ne var ki, kısa süre sonra esir düştü. Muhammed, vatanından binlerce kilometre uzakta, artık bir Rus şehri olan Kaluga’daydı. Esirdi ve yine tek bildiği zanaatını icra ediyordu. Tıpkı Erzurum’daki gibi, uçsuz bucaksız gökyüzü altında *suskun ve yokmuşçasına* yalnızdı; bu kez bilmediği topraklarda. Savaş sona erdiğinde, yurduna geri dönme hazırlıklarına başladı. Önce, dönüş istasyonlarından biri olan Karadeniz kıyısındaki Sivastopol’e ulaştı. Buradan, hiç görmediği İstanbul’a geçecek, ardından da Erzurum’a, onu bekleyen yeğenine kavuşacaktı. Fa-

kat son anda, bir karar aldı ve geri dönmekten vazgeçti¹.

Vatanındaki yalnızlık, Muhammed'e daha ağır, daha dayanılmaz gelmiş olmalı ki geri dönüp Kaluga'da kalmaya karar verdi. Hem de bu dönüş sadece bir vatan değişikliği değildi; Muhammed Ortodoks Hristiyanlığı kabul etti ve kendisine sunulan yeni kimliği benimsedi. Rus hükümetinden hiçbir maddi talepte bulunmadan, kendi isteğiyle her şeyden vazgeçmişti². Dilekçesinde "Yalnızım, kimsem yok" diyordu. Erzurum'da da Kaluga'da da yalnızdı Muhammed. İki imparatorluğun gölgesinde kalmış, bu devasa politik mücadelelerin arasında kendi varoluş savaşını veren yapayalnız bir adamdı. Muhammed'in hikayesi, 19. yüzyılda Osmanlı-Rus ilişkilerinin karmaşık ve soğuk gerçekliğinin içinde sayısal veri olmaktan öteye gidemeyen sıradan bireylerin, kaderlerinin nasıl şekillendiğine dair mikro tarihsel bir örnek sunar. İmparatorlukların devasa politik ve askeri manevraları, bazen sade bir marangozun köyünden uzak topraklarda kendi yolunu arayışına kadar uzanır. Bu anlatı, bireyin varoluş mücadelesiyle büyük tarihsel akışların kesişme noktasında şekillenir³.

Tam da bu nedenle, Osmanlı-Rus ilişkileri, tahterevallı metaforuyla ifade edilebilecek karmaşık ve kırılgan bir güç dengesi mücadelesinin tarihsel bir örneğini sunar. 19. yüzyıl boyunca, iki imparatorluk yalnızca askeri cepheelerde değil, diplomatik arenada da çetin bir denge politikası yürütmüş; birinin yükselişi, diğerrinin kaçınılmaz çöküşüne zemin hazırlamıştır. Bu süreç, bölgesel ve küresel siyaseti şekillendiren kritik gelişmelere sahne olurken, Muhammed

1 Muhammed gibi Rusya'da kalmayı tercih eden meçhul esirin hikayesi ise bambaşka bir hikâyeyi barındırır. Ryazan'da esir olarak bulunan bir Osmanlı subayı olan ve daha sonra Rus vatandaşlığına geçerek Apollon Nikolayeviç Volkov adını alan bu meçhul esir, dönemin çalkantılı koşulları içinde benzer birçok hikâyeyi yansıtır niteliktedir. Rusya'da kalmayı tercih ettikten sonra, hatırı sayılır bir serveti bulunan bir hayırseverin koruması altına giren Volkov, savaş esirliğinden toprak sahibi dvoryan (soylu) statüsüne yükselmiştir. Bu süreçte, Ryazan bölgesine bağlı Dankov kasabasında şehir konseyi üyesi olarak görev yapmış ve daha sonra aynı kasabanın belediye başkanı olan Vasilii İvanoviç Yermakov'un kızıyla evlenmiştir. Yermakov ailesi, Rus tarihindeki kritik figürlerden biri olan ve Sibir'in kapılarını Ruslara açmasıyla bilinen ünlü Kazak lider Yermak'ın soyundan gelmektedir. Bu evlilikten on çocuğu olan Volkov, 1917 Şubat Devrimi sırasında yaşadığı sağlık sorunları sebebiyle hayatını kaybetmiştir. Volkov, 1881 yılında Rus vatandaşlığına kabul edilmiş ve İlyinskaya Kilisesi Başpiskoposu Kistrov tarafından vaftiz edilmiştir. Ancak, geride bıraktığı birkaç arşiv kaydı dışında, varlığını detaylı biçimde aydınlatacak yeterli bilgi bulunmamaktadır. Bu arşivlerden birinde Volkov hakkında şu ifadeler yer alır: "Toprak sahibi, Türk ordusunun eski teğmeni ve şu an Rus vatandaşı olan Nikolay Apollonoviç Volkov, Dankov bölgesinde, Stupino ve Malye Yaroslav köyleri civarında yaşamaktadır.» Volkov'un hikayesi, savaşın bireysel yaşamlar üzerindeki dönüşümsel etkilerini ve bir zamanlar düşman olarak görülen bir bireyin, bir başka toplumsal düzende yükseliş hikayesini gözler önüne sermektedir." Bkz., Rusya Ryazan Bölgesi Devlet Arşivi GARO, F. 5. Op. 3. D. 2029, L.1-6; GARO, F. 5. Op. 4. D. 5498, L.6.

2 Döneme ait Osmanlı basınında Rus hükümetinin Türk savaş esirlerini Rusya'da kalmaya teşvik ettiği ve orada kalıp evlenecek olanların askerlik hizmetinden muaf tutulacağını açıkladığı hakkında haberler yer almıştır. Bkz. Tuncay Ögün, "İstanbul Basınında 93 Harbi Türk Savaş Esirleri", Uluslararası Türk Savaş Esirleri Sempozyumu Bildiri Kitabı, İstanbul 2018, s 49.

3 Muhammed'in esaret hikayesi için bkz., A. "Tihonov, Voennoplennie Turki v Kalujskoy Gubernii v 1877-80-h godah" <https://ist-konkurs.ru/raboty/2005/899-voennoplennye-turki-v-kaluzhskoj-gubernii-v-1877-80-kh-godakh>. (20.10.2024)

garı

Akademik
Bakış

177

Cilt 18
Sayı 36
Yaz 2025

gibi bireylerin kaderleri bu devasa politik tahterevallinin sallantıları arasında şekillenmiştir. 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı, bu mücadelenin en belirgin anlarından biri olarak iki imparatorluk arasındaki dengenin Rusya lehine dramatik bir şekilde değiştiği bir dönüm noktasıdır ve aynı zamanda bu büyük güç çekişmesinin bireysel hayatlara nasıl etki ettiğinin de bir göstergesidir

Aynadaki Akis Moskof Gavuru: Rus Sosyal Hayatında Türk Esir İmgesi

Rus esir hukukunun gelişimi uluslararası esir hukukunun ortaya çıkışı ve belli ortak kaidelerin benimsenme süreciyle eş zamanlıdır. 19. yüzyılda başlayan süreçte esir hukuku uluslararası normlarla uyumlu hâle gelmeye başlarken, Rus sosyal hayatında ve toplum nazarında “esir” ve “esaret”le ilgili imajları tespit etmek ve bunların ne ölçekte değiştiğini belirlemek önemlidir. Toplumun esirlere, bir başka ifadeyle doğrudan düşmana ve “öteki”ye bakışı, coğrafya ve kültürün süzgecinden geçmiş binlerce yıllık birikimin şekillendirdiği zihniyetin bir yansımasıdır. Rusya’daki esir hukuku resepsiyona tâbi tutulup Batılı anlayışla yenilenirken, Rus idaresinin ve halkının esirlere, özellikle Türk/Müslüman Osmanlı esirlerine yönelik yaklaşımlarını ve esirlere davranışlarını bütün veçheleriyle ortaya koymak bu çalışma çerçevesinde mümkün değildir. Bununla beraber bizatihi esirlerin ve esir alanların bıraktığı hatıratlardan, esir-yerel halk temasına dair anlatılar konu hakkında ipuçları sunmaktadır.

19. yüzyılda iki imparatorluğun güç mücadelesi halkları arasında bariz bir düşmanlık, ön yargı ve karşılıklı korku yaratmıştı. Rusya’nın iç bölgelerinde yaşayan ve dış dünyayla teması oldukça sınırlı olan yerel ahali için Osmanlı, bilinmeyen, korkulan bu nedenle düşmanlaştırılan bir figürdü. Bu kitleler Türk/Müslüman Osmanlıyı sadece esirler vasıtasıyla görme ve tanıma fırsatı elde etmişti. Bu bakımdan esaret bazı ön yargıların kırılmasını sağladığı gibi birtakım ötekileştirici/düşmanlaştırıcı tavır ve fikirleri de kuvvetlendirmişti. Türk esir askerler, Rus yerel halkı için ilgi odağı haline gelmişti. Yerel ahalden kimselerin hatıratında çizilen Türk portresi, toplumsal bakış açısını ve Türklerin Rusların zihninde bıraktığı izleri belirleme bakımından değerli ipuçları ihtiva eder. Bir lise anı defterine düşülen şu notlar ilgi çekicidir:

“Türk esirler, esmer tenleri ve iri gözleriyle dikkat çekiyordu.

Bazıları oldukça ürkek, bazıları ise dostane bir izlenim bırakıyordu. Çocukken hayalimde onları vahşi yaratıklar olarak canlandırmıştım. Ancak karşılaştığımda gördüğüm, sadece kötü giyimli, soğuktan titreyen, bizim gibi insanlardı. Bu halleri in-sanda şefkat uyandırıyor. Buna karşın, şehir halkı onları hâlâ düşman olarak görüyordu”⁴.

Bu pasaj, Rusların toplumsal algısında Türk’e dair ön yargıları sunduğu gibi esir imajının bu ön yargılar üzerindeki değiştirici etkisini de sarıh bir şekilde gösterir. Daha ilk satırlarda yapılan karşılaştırmada, Türk esirlerin bir “öteki” olduğu anlaşılır. Bu gencin günlüğünde yer alan ifadeler, sıradan bir

4 Anı defterindeki ayrıntılar için bkz., Poroşin I.A Çetvert` Veka Nazad (iz Gimničeskih Vospominaniy) S. Petersburg, 1905, C. 39, <https://www.booksite.ru/education/main/memoir/2.htm>.

Rus'un Osmanlı'ya dair zihninde şekillenen genel algı ve kalıpları yansıtmaktadır. “Çocukken hayalimde onları vahşi yaratıklar olarak canlandırmıştım,” ifadesi halk arasındaki anlatıların, okuldaki eğitimin bu imajı oluşturduğunu, Rus muhayyilesine düşman figür olarak Türk imgesinin yerleştirildiğini gösterir⁵. Daha önce Türk/Osmanlı görmeyen Rus genci için düşman/öteki Türk vahşi bir hayvandır. Bu düşünce kalıbı, elbette peşi sıra bu düşmanın herhangi bir insani muameleyi hak etmediği anlayışını doğurur. Bir Türk esiriyle karşılaşmak, bu gencin duygularında köklü bir değişim yaratmış görünmektedir. Halkın düşman gördüğü esirlere farklı yaklaşması ve yerleşik aidiyetlerin düşman algısını nasıl kesinleştirdiğini vurgulaması dikkat çekicidir. Hâlbuki kendisinin genç dimağında daha ön yargısız bir “Türk” imgesi şekillenmişti. Muhtemelen ilerleyen yaşlarında o da *şehirdekiler* gibi düşünecek ve “öteki” algısı pekişerek esirleri düşman görecekti. Ancak günlüğüne yazdıkları, o dönemde merhametle yaklaştığını ve düşman imgesinin önemli ölçüde değiştiğini göstermektedir. Elbette bu anlayışın aynadaki akis gibi tıpkısını Osmanlı toplumunda, özellikle dış dünyadan uzak Rus köylüsünün Osmanlı'daki muadili Anadolu ahalisinin zihniyet dünyasında müşahade etmek mümkündür. Anadolu ahalisi için Rus “Moskof düşmanı” zulmeden korkulan düşmandır, bu açıdan öteki imajının en güçlü unsuru “Moskof gâvuru”dur.

Savaşlarda karşınızdakini öldürmeniz için kişisel bir motivasyona ihtiyacınız yoktur. Emir komuta zincirinde vazifenizi yerine getirmek doğruluk ve yanlışlık noktasında sorgulanmaz bir eylemdir. Zaten bir müddet sonra *nehir* veya *sınırın karşı yakasındaki* düşman figürüdür ve fiziksel çatışma kaçınılmazdır. Bu ortamın tam göbeğinde bulunan Bir Rus subayının kendisini merakla bekleyen eşine Kars'tan yazdığı mektuplar savaşın resmi çerçevesi dışında öteki imajını oluşturan ana kaynağın sonuçlarını göstermesi bakımından oldukça etkileyicidir. Tamamen iki kişi arasında kişisel özlem ve merakla oluşturulmuş bir mektupta Rus subayının Türklere dair anlatısı savaşların hiç de romantik bir bakış açısı sunmadığı gösteriyor:

“Sana Yeni Yıl kutlamamızın ayrıntılı bir açıklamasını yapacağıma söz vermiştim. O halde dinle tabloyu zamanında yetiştiremeyeceğimden çok korkuyordum çünkü yapılacak iş olağanüstü derecede çoktu. Sonunda, zamanımın çok az olduğunu görünce, sadece bir tablo yapmaya karar verdim; tam anlamıyla Yeni Yıl tablosu ve eski yılı geride bırakmak için. Dev bir pano üzerine şunları tasvir ettim: Güzel bir genç, şövalye zırhı içinde -genellikle Rusya'nın tasvir edildiği gibi- kaskında kokart yerine parlayan bir haç var, zırh giymiş, göğsünde Rus arması olan bir kalkan,

Gör

Akademik
Bakış

179

Cilt 18
Sayı 36
Yaz 2025

5 Rusların gözündeki Türk imgesi bir bakıma yüzyıllardır devam eden savaşların ve eğitim sisteminin bir ürünüdür. Nitekim 93 Harbi'nde Kars'ta bulunan Rus subayı N. İ. Speranski'nin eşine gönderdiği mektupta; *Türklerle çok iyi geçiniyoruz. Hiç de söylenen kadar vahşi hayvan olmadıkları ortaya çıktı. Onlar her yabani gibi saflık içlerinde barındırıyorlar. Buna karşın Rus köylüsünden en az 200 yıl geride yaşıyorlar.* Bk. Speranskiy N. I., *Pismo Speranskoy N. K., 23 Noyabrya 1877 g. Kars* // Rossiyskiy Arhiv: Istoriya Oteçestva v Svidetel'stvo d. Dokumentah XVIII-XX vv.: Al'manah. M.: Studiya TRITYe: Ros. Arhiv, 1994. S. 146-147. [T.] V. Pis'mo 23-e. Mektupların kayıtlarına ulaşmak için bk. <https://feb-web.ru/feb/rosarc/ra5/ra5-146-.htm>

cesur ve enerjik bir duruş sergiliyor, berrak bakışlarıyla altında serili, kırmızı fesli, yere uzanmış bir Türk'ü ayaklarıyla eziyor. Türk, bir eliyle çıplak bir kılıca yaslanmış, diğer eliyle de genç Rus'un cesur eliyle çektiği ve Slavlar ile Hristiyanlık için gün ışığını kapatan yeşil bir Türk örtüsünü geri çekiyor. Örtünün arkasında, "1 Ocak 1878" yazısı görünüyor ve altında Slav harfleriyle "SLAVLAR" yazıyor."⁶

Rusların 93 Harbi'ni müteakip Kars'ta inşa ettikleri zafer abidesindeki sahnede elindeki bayrağı zirveye saplamak için kollarını göğe kaldırmış bir askerinin ayaklarının altında, kartallar tarafından parçalanmış bir Türk bayrağının olması bir bakıma Rusların pek çoğunun kafasındaki Türk imajını da cisimleştiriyordu.

Mektuplarında iyi bir Rus Milliyetçisi olduğu anlaşılan Nikolay İvanoviç Speranski'nin *Türklere karşı duyduğu öfke ve düşmanlık Kars'ta kaldığı süreç boyunca değişmeye ve dönüşmeye başlamıştır*. Speranski'nin 28 Kasım 1877 eşine yazdığı bir başka mektupta *Türk halkıyla çok iyi anlaştık, Rusya'da düşündüğümüz gibi merhametsiz canavar olmadıkları anlaşıldı... Misafirperverliklerini değerlendirmem için erken olmasına rağmen bir Türk ona zarar vermeyeceğini anladığında evinin kapılarını sana sonuna kadar açar...*⁷. Biz-öteki karşıtlığı savaş süresince çekilen ortak acılar ve kayıplarla beraber zamanla ideolojik ve politik kaygıları aşarak "biz" yani "insanlık" kavramında birleşmiştir.

Sıcak çatışmaların yaşandığı savaş meydanlarındaki Türk imajı ile merkezden çevreye doğru ortaya çıkan Türk imgesi tamamen farklılık göstermekteydi. Köylüler ideolojik olarak işlenmedikleri için daha önyargısız olabilirler, ama kentliler ve okumuşlar başka, onların önyargılarını hiçbir kılıç kesmez hiçbir kan dindirmez. Örneğin Osmanlı topraklarında esir yakınları bulunan bazı Rus köylüleri, empati yaparak Türk esirlere yiyecek yardımı yapıyordu. Elbette gazetelerde ölen ve yaralanan askerlerin günlük ilan edildiği kaotik bir ortamda bireylerin insani duyguları her şeyin ötesine geçmişti⁸. Yerel halk ile esirler arasındaki temas, halkın zihnindeki "öteki" algısını dönüştüren bir etken olmuştur. Bu minvalde Mayıs 1877'de Saratov'a getirilen 500 kişilik esir kafesi, savaş bölgesinden uzak bir yerde yaşayan halkın büyük ilgisiyle karşılanmıştı. Perişan durumdaki bu esirler, tren istasyonları ve caddelerde toplanan kalabalıklar tarafından merakla izlenmiştir. Halkın bir kısmı onların zor durumlarına üzülmekle yardım etmiş; bazıları kışlarına para bırakırken, bazıları ise tütün ve yiyecek gibi ihtiyaçlarını karşılamaya çalışmıştır. Ertesi gün esirlerin çarşıya çıkmasıyla birlikte esnaf ve yerel halk da gıda yardımı yapmıştır⁹. Ancak merkezi yönetimin etki alanında bulunan kentlerde bu bakış açısı tamamen olumsuz yönde görülmektedir.

6 1 Ocak 1877, 59. Mektup, Speranskiy S. 146–147. — [T.] V. Pis'mo 59.

7 28 Kasım 1877, 23. Mektup, Speranskiy S. 146–147. [T.] V. Pis'mo 23.

8 *Kurskie Gubernskie Vedomosti*. 1878, 5 Sentyabrya; *Kurskie Gubernskie Vedomosti*. 1878, 19 Sentyabrya

9 Totfaluşin, V.P. "Voennopleniye Russko-Turetskoy Voynı 1877–1878 gg., v Saratovskom Krae" s. 131.57.

Savaş sırasında Rusya'daki Türk esirlerin konaklama sorunu hemen her bölgede ciddi bir mesele olarak öne çıkmıştır. Örneğin, barındırılabilir esir kapasitesini çoktan aşmış olan Nijniy Novgorod'a Ekim ayında 100 kişilik bir esir grubu daha ulaşmıştır. Bu kafilenin 60 kişilik düşük rütbeli kısmı kışlalara yerleştirilirken, geri kalan 40 üst rütbeli esir için toplam 10 daire kiralánmıştır. Ancak şehirdeki altyapı bu kadar esiri ağırlamaya yeterli olmadığından, bazı esirler geçici olarak sivil evlere yerleştirilmiştir¹⁰. Benzer bir durum Vitebsk bölgesinde de görülmüş; burada kalan 1.673 esir, mevcut ev ve kışlalara dağıtılmıştır¹¹. Saratov'da ise durum daha karmaşıktı; burada Nijniy Novgorod'daki esir sayısının iki katına yakın, toplamda 2.200 esir bulunmaktaydı. Özellikle 6 Ağustos 1877'de akşamüstü şehre ulaşan 500 kişilik bir esir kafilesi halkın yoğun ilgisiyle karşılanmıştır. Bu grubun 20'si subaylardan oluşuyordu. Düşük rütbeli askerler kışlalara yerleştirilirken, subaylar Astarhan Caddesi'ndeki beyaz bir eve alınmıştır. Sonradan gelen esirler için de daire kiralánmaya çalışılmış, ancak birçok ev sahibinin esirlere ev kiralamayı reddetmesi bu süreçte zorluklara yol açmıştır¹². Ayrıca, bir kısım kadın ve çocuk esir bölge halkının isteği üzerine evlerde ağırlanmışlardır¹³.

Kursk bölgesinde de ev konusunda bazı sıkıntılar yaşanmaktaydı. Adil ve Atıf Paşalar da Kursk'ta tutulmaktaydı. Ancak paşaların bu yönde bir sıkıntıları yoktu. Hatta Rus yönetiminin esaretleri boyunca kendilerine olan ilgi ve alakalarına minnettarlardı. Bu nedenle Fransızca bir teşekkür mektubu bile yayınlamışlardı¹⁴. Rus gazeteleri, Adil Paşa'nın esaret altındaki memnun tavrını alaycı bir biçimde coğrafyanın etkisiyle ilişkilendiriyordu. Zira, Kursk'tan daha sert bir iklime sahip olan ve 150 verst uzaklıktaki Orel'de bulunan Faik Paşa, muhtemelen bölgenin zorlayıcı şartları nedeniyle her gün Ruslara küfrediyordu. Bu bağlamda, Kursk'ta kalan esirler, bölgenin muhteşem doğasının etkisiyle hallerinden memnun görünüyordu. Rus bir muhabir ise Adil Paşa'nın esaret hayatını geçirdiği yeri şu şekilde tasvir ediyordu:

“Paşalar, Kursk'ta Herson Kapıları yakınındaki mütevazı bir evde yaşıyorlar; iki odayı kullanıyorlar. Evin iç dekorasyonunu şık olarak tanımlamak güçtür: ilk odada yalnızca bir masa, birkaç sandalye ve bir yatak bulunuyor. Yatakta dikkat çeken bir kaplan postu serili; yastıkların başucunda ise Türk yapımı iki küçük yastık yer alıyor. Yatağın üzerinde, duvarda asılı duran kostüm, 55 yaşındaki Ferik Adil Paşa'ya ait. Adil Paşa, etkileyici ve zeki bir yüz ifadesine sahip, işine ciddi bir yaklaşımla bakan, Batı eğitimine çok fazla sahip olmamakla birlikte bu eksikliğin farkında olan, dindar ama fanatik olmayan bir kişiliktir. 1853-1854 yıllarında Sivastopol Kuşatması'nda savaşmış ve albay rütbesiyle bu kaleyi

görsel

Akademik
Bakış

181

Cilt 18
Sayı 36
Yaz 2025

10 S. A. Alekseev, “Turetskie voennopleniye v Nijegorodskom krae v period russko-turetskoy voyny 1877–1878 gg”. *Naučno-metodičeskij elektronnyj jurnal «Kontsept»*. 2017. – T. 39. s. 2551–2555.

11 Rusya Devlet Askeri Tarihi Arşivi, Moskova (RGVIA), 400 Op. 3. D. 2047. L. 89.

12 Totfaluşin, V. P. “Voennopleniye Russko-Turetskoy Voyny 1877-1878 gg., v Saratovskom Krae”, s. 129-130.

13 RGVIA, 400 Op. 3. D. 2038. L. 126.

14 *Kurskie Gubernskie Vedomosti*. 1878 29 Sentyabrya.

müttefiklerle birlikte Türk birlikleriyle ele geçirmiştir. İkinci paşa, Atif, 41 yaşında, hafif kılışmış bir sakalı olan, kısa boylu ve yüz ifadelerinde tamamen Türk özellikleri taşıyan birisidir. Yakın zamanda tümgeneral rütbesine terfi ettirilmiştir. Birçok savaşa katılmıştır, ancak oda arkadaşları Adil Paşa gibi hiç yaralanmamıştır. Her ikisi de İstanbulludur ve aileleri orada yaşamaktadır. Adil Paşa, Kişinev'den ailesine İstanbul'a bir telgraf göndermiş ve ondan yanıt almıştır, bu yüzden Rus hükümetine sonsuz minnettardır¹⁵

Elbette alt rütbedeki esirler bu teşekkür mektubundaki konfor alanına sahip değildi. Esirlerin büyük bir kısmı, şehirde belirlenen kışlalarda barındırılırken, subayların evlerde kalması için yerel halktan destek sağlamak zorlaşmıştır. Yerel ahalinin ev kiralama konusundaki isteksizliği özellikle dikkat çekicidir. Bu durumun başlıca sebebi, bölgeye gönderilen esirlerin Plevne Kuşatması'nda bulunmuş olmaları ve diğer bölgelerden gelen esirlere kıyasla daha kötü sağlık koşulları ve perişan bir halde olmalarıdır¹⁶.

Esirlerin şehir askerî bir düzen içinde girişi, dikkate değer bir olgudur. 19. yüzyılda millî devletlerin yükselişiyle birlikte ortaya çıkan askerî kortejler, devlet otoritesinin birer sembolü olmuştur. Esirlerin geçişi de bu kortejlerin ters yüz edilmiş bir versiyonu olarak görülebilir. Halkın yolun iki yanına dizilip esirleri izlemesi, Rus propagandasının bir parçasıdır. Bu düzenleme, Rus devletinin savaşta üstün geldiğini ve otoritesini pekiştirdiğini halka göstermeyi amaçlamaktadır. Zafer alaylarında olduğu gibi, burada da devlet gücü, halkın gözü önünde sergilenir; ancak bu kez zafer kazananlar değil, yenilen askerlerin geçit töreni söz konusudur. Bu durum, Rus devletinin halk üzerindeki otoritesini "öteki" figürü üzerinden pekiştirme çabasını yansıtır.

93 Harbi sırasında Ruslara esir düşenler arasında üst düzey kurmaylar ve iyi eğitilmiş askerler de bulunmaktaydı. Bu grup, diğer esirlere kıyasla daha iyi yaşam koşullarına sahipti. Dönemin sosyal yapısının, esir hukukunda seçkin (havas) ve avam gibi sınıfsal ayrımları nasıl yansıttığı dikkat çekicidir. Örneğin, bazı subaylar Rus zengin ailelerinin çocuklarına Fransızca dersi veriyor, Rusça'yı hızla öğrenerek ve entelektüel birikimleri sayesinde tiyatro ve restoran gibi halkın seçkin kesimlerinin uğrak yerlerinde sosyalleşebiliyordu. Bu durum, onların toplumun üst tabakalarıyla temas kurmasına olanak tanımıştır. Ancak, şehirde dilencilik yapan esirlere de rastlanmaktaydı¹⁷. Esirlerin şehir içinde dolaşım özgürlüğü bulunması, farklı sosyal sınıflarla etkileşimlerine olanak sağlamıştı. Hareket özgürlüğü Rus esir hukukunun 38.

15 *Golos*, 1878, No 33 (2 (14) (Fevr.))

16 Rus yönetimi Türk subaylara kiralanan evleri ayrıntılı olarak rapor etmiştir. Bu evlerin konumu ne kadar esir kaldığı ve evin kime ait olduğu rapor edilmiştir. Belarus Bilgi ve Belge Yönetimi Enstitüsü Arkeografya Başkanı V.S Pozdnyakov'ın Belarus Millî Tarih Arşivi fonlarındaki 1877-1878 savaşı dönemine ait kayıtlarından oluşturduğu 124 rapora linkten ulaşabilirsiniz. <http://vkl.by/documents/2>. Bu raporlar bundan sonraki referanslarda belge nosuna göre belirtilecektir. (Natsionalny İstoričeskiy Arhiv Belarusi) NIAB, Belge Bk. NIAB, Belge No: 19; NIAB, Belge No: 20; Poznahirev, "Turetskie Voennoplenenie v Kurskoy Gubernii v Period Russko-Turetskoy Voiny 1877-1878 gg". No. 4, s. 55-56.

17 Samovič, "Turetskie voennoplenenie 1877-1878 gg., Razmeşenie, Soderžanie, Vzaimootnoşeniya s naseleniem Rossiyskih Guberniy", s. 22.

maddesiyle belirlenmişti. Buna göre esirler bağlı bulundukları birimlerin amirlerinin izniyle bulunduğu bölgenin belirli yerlerinde dolaşım hakkına sahipti. Ancak bazı istisnalar dışında şehirlerarası dolaşım yasaktı. Bu nedenle esirleri gündelik hayatın pek çok alanında görmek mümkündü¹⁸.

Rusya'nın farklı bölgelerine dağıtılan Türk esirler, yerel halk arasında büyük merak uyandırıyor. Özellikle subaylar ve paşalar, şehirlerde en çok ilgi gören kişilerdi. Bunların en dikkat çeken, Plevne Gazisi Osman Paşa idi. Harkov'da bir otel odası kiralayan Osman Paşa, çok sayıda Rus ziyaretçiyi ağırlıyordu¹⁹. Rus askeri makamları ve polis, Osman Paşa'nın esareti sırasında bu ziyaretleri engellemek için herhangi bir girişimde bulunmamış, böylece Paşa, mahiyetindeki korumalar eşliğinde ziyaretçilerini rahatlıkla kabul edebilmişti. Hatta sık sık Rus makamlarından aldığı özel davetlere iştirak ediyordu. Rus gazeteleri, Osman Paşa'nın esirlik rolüne oldukça alıştığını, toplumsal yaşamda kendini gösterdiğini ve bazı davetlere katıldığını aktarıyordu. Örneğin, 15 Ocak 1878'de düzenlenen bir maskeli baloya ve yardım toplantısına Prens Kropotkin ile bir Türk doktor eşliğinde katılmıştı²⁰. Rus basını, onun altın kılıcı, ağırbaşlı ve vakur tavırlarıyla dikkat çektiğini, elindeki konyakla sorulara nazıkçe yanıt verdiğini yazıyordu²¹. 25 Ocak'ta Godfoi kardeşlerin sirk gösterisini izlemiş, üç gün sonra ise ünlü Bolşoy Tiyatrosu'nda bir etkinliğe katılmıştı. ²². Osman Paşa'nın Rus sosyal hayatındaki bu etkinlikleri, gazete manşetlerinde geniş yer buluyordu²³.

Osman Paşa'yı meraktan görmek isteyenlerin yanı sıra, Plevne'de esir düşen Ruslara kötü muamele yaptığı iddiasıyla onun yargılanmasını talep eden Rus milliyetçileri de bulunuyordu. Ancak Osman Paşa'nın yanında bulunan ve Rus esirlere yapılan muamelelere birebir şahitlik eden İbrahim Paşa, Osman Paşa'nın Rus esirleri kendi askerlerinden ayırmadığını, eşya-

18 *Polnoe Sobranie Zakonov Rossiyskoy Imperii*, 2. Seri, C. 52, No: 57530.

19 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sırasında esir düşen paşaların çoğunluğu kendilerine lüks daireler ayarlanmasına rağmen otelde kalmayı tercih etmişlerdir. Osman Paşa (Harkov'da "Belle Vue" Otelinde 4 oda tutmuştu. Hasan Paşa (Orell'de "Petersburg Otel") Tevfik Paşa (Harkov'da "Angliya Otel") Faik Paşa ve Hayri Paşa (Orel'de "Tolstopyatov Otelinde 3 oda tutuyorlardı) bk. Vitaliy Poznahirev, *Turetskie Generali i Admirali v Russkom Plenu (XVIII-XX vv.)*, Nestor-Istoriya, Sankt-Peterburg 2019, s. 123.

20 *Golos*, Peterburgskiy Listok 1878, No 24 (24 yanv.)

21 *Harkov*, 1878. 13 Yanv.

22 Vitaliy Vitaleviç Poznahirev-Tuncay Ögün, "Generalitet Plevnesskoy Armii v Rossii v 1877-1878 gg", *Gumanitarnie Nauçnie Issledovaniya*, No. 7, 2016, Yelektronniy resurs, URL: <http://human.snauka.ru/2016/07/15938> (08.06.2018).

23 Plevne esiri Osman Paşa, 25 Ocak'ta 'Godfoi Kardeşler' sirkini ziyaret ettikten sonra Bolşoy Tiyatrosuna giderek 'Joanna Gray' adlı oyunu izledi. Osman Paşa, locada oturdu. Tiyatrodan çok etkilendi, özellikle Fransız orkestrasından. Osman Paşa, önümüzdeki günlerde yeniden tiyatroyu ziyaret edeceğine söz verdi. Topluluğun yönetmeni, Bay Forcatti, şeref defterini Osman Paşa'ya sundu ve o da 'Mareşal Gazi Osman' diye imzaladı, ardından Müslüman tarzına göre ay ve günü belirtti. Mola sırasında Osman Paşa sahneye çıkarak bir sanatçının kulisine gidip sigara içti. Yanında bir Türk doktor ve polis müfettişi Bay Grineviç vardı. Uzun süredir Fransızca konuşmayı reddeden Osman Paşa, sonunda Fransızca ve hatta oldukça düzgün bir şekilde Rusça konuşmaya başladı! Üzerinde Türk askeri üniforması vardı ve kılıcını yanından ayırmıyordu. Bkz. *Golos*, 1878, No. 32 (1 (13) (Febr); *Don*, 1878, No. 22, (Febrv)

larını titizlikle kayda aldırarak en küçük bir kayba bile izin vermeden koruduğunu ifade etmiştir²⁴. Bu durum, Plevne’de esir alınan Rus askerleri tarafından da teyit edilmiştir²⁵. Yine Osman Paşa, bu suçlamalara karşı Rus gazetelerine bir demeç göndermişti²⁶:

Osmanlı savaş esirleri, esaretleri süresince bulundukları bölgenin üst otoritelerinin denetiminden geçtikten sonra mektuplaşma hakkını kullanabiliyordu²⁷. Benzer biçimde Rus esirler de memleketlerine mektup gönderebiliyordu. Ancak bu mektuplar savaş sürecince sahiplerine çok geç ulaşıyordu. Osmanlı-Rus barışı sağlandığında İstanbul’da bulunan bir Rus muhabiri bu durumdan şikâyetçi olan Rus subaylarının mektuplarını daha hızlı ulaştırmak için kendisine verdiklerini söylüyordu. Buna karşın Petersburg’a gideceği için sadece o bölgeye ulaşacak mektupların yanına alabildiğini belirtiyordu²⁸. Bazı esirler ise mektupla beraber ailelerinin ihtiyaçlarını karşılaması için para bile gönderebiliyordu. Vladimir eyaletinde esir olan üst rütbeli bir subay ailesine para göndermeyi başarmıştı²⁹. Yine Kursk’ta esir olan Adil Paşa İstanbul’daki ailesiyle mektuplaşabiliyordu³⁰. Hatta Rusya’da esir olan paşalar kendi aralarında da haberleşebiliyordu³¹.

Aç Biilaç Üç Gece Ayakta: Esarete Suç ve Ceza

19. yüzyılda art arda yaşanan Osmanlı-Rus savaşları, halklar arasında düşmanlık duygularını pekiştirmiş ve devlet propagandası bu algıyı daha da derinleştirmiştir. Bu nedenle savaş esirlerine yönelik şefkatli yaklaşımların yanı sıra düşmanlık ve kötü muamele örneklerine de rastlanmıştır. Ancak

- 24 İbrahim Ethem, *Plevne Hatıraları*, haz. Seyfullah Esin, Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul, 1979, s. 76.
- 25 Vitaliy Vitaleviç Poznahirev-Tuncay Ögün, “Generalitet Plevnesskoy Armii v Rossii v 1877-1878 gg”
- 26 Harkov, 3 Şubat, saat 8:20 akşam. Şu anda Osman Paşa’dan şu içerikte bir mektup aldım: “Sayın beyefendi, gazetelerde ordumun Plevne’de esir alınan 150 Rus askerini canlı canlı gömdüğü iddia edildi. Bu, bariz bir yalandır; gerçeği birçok kişi bilmektedir. Esirlere karşı bu kadar acımasız bir muamelemin ilk karşısında duran ben oldum. Sizden, ‘Golos’ gazetesinin bir muhabiri olarak, bu kesin protestomu saygın gazeteye iletmenizi rica ediyorum. Bkz., *Golos*, 1878, No: 35, 4 (16) (Fevr).
- 27 St. Petersburg’daki Büyük Britanya sefareti Osmanlı esirlerinin memleketleriyle haberleşmesinde kritik bir role sahipti. Rus Hariciyesi esirlerin sayısı ve durumlarına dair bilgileri, onların mektuplarını ve göndermek istedikleri değerli eşyaları buradaki İngiliz sefirine teslim eder ve onun tavassutuyla Osmanlı Devleti’ne bu mektuplar ve esirlere dair bilgiler iletirdi; Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Hariciye Nezareti Siyasi (HR.SYS), 1234/11, 29 Şevval 1294/6 Kasım 1877. Ancak Osmanlı bürokrasisi Rusların uluslararası hukuka ve özel hukuka saygıları konusunda oldukça şüpheliydi. Rusya’nın “muamele-i mütehakkımanesi”ni vurgulayan Osmanlı bürokrasisi onların sadece esirlerin değil seferberlik esnasında kendi ordusundaki subay ve komutanların dahi mektuplarını açıp okuduklarını bu yüzden subay sınıfının ücretle süvari tutarak özel yazışmalarını gizlice yürüttüklerini bildirir; BOA, Yıldız Perakende Evrakı Askeri Maruzat (Y.PRK.ASK), 1/34, 1 Recep 1294/12 Temmuz 1877.
- 28 *Peterburgskiy Listok*, *Golos*, No: 60, 1878 1 (13) Marta.
- 29 RGVIA, 400 Op. 3. D. 2092. L. 27.
- 30 *Golos* 1878, No 33 (2) (14) (Fevr.)
- 31 *Golos* gazetesi muhabiri bu mektuplaşma trafiğine iyi bir örnektir. *Bugün Harkov’a gidiyorum; Adil Paşa’dan Osman Paşa’ya bir mektup götürüyorum* bk. *Golos*, 1878, No 33 (2) (14) (Fevr.)

Rusya'nın savaşlarda üstünlük sağlaması ve Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküş sürecine girmesi, Rus kamuoyunda esirlere karşı daha hoşgörülü bir tavırın gelişmesine yol açmıştır. Bununla birlikte, olumsuz vakalar da yaşanmıştır. Esirlerin, Rus savaş hukukunun 38. maddesi uyarınca şehirlerde serbest dolaşım hakkına sahip olmaları, özellikle Rus milliyetçileri tarafından sözlü tacizlere maruz kalmalarına sebep olmuştur³². Bu tacizler zaman zaman fiziksel şiddet boyutuna da ulaşmıştır. Örneğin, Ağustos 1878'de Smolensk'te 15 yaşındaki bir Rus genci, bir Türk subayına saldırmış ve bu nedenle 3 hafta hapis cezasına çarptırılmıştır. Ancak gencin annesinin özür dilemesi üzerine subay şikâyetinden vazgeçmiş ve genç ceza almaktan kurtulmuştur³³.

1878 Mayıs ayında Petersburg'da Mikail Artemyev isimli bir köylü, sözlü olarak sataştığı savaş esiri Ahmet Halil ile tartışmış ve sonrasında kafasına taşla vurup yaralamıştır³⁴. Bir başka mahkeme süreci ise esirlerin kendi aralarında olmuştur. Üst rütbede bulunan bir Osmanlı Subayı Ahmet, Mehmet'e vurmuş ve mağdurun şikâyeti üzerine konu askeri mahkemeye taşınmıştı³⁵. 9 Kasım 1877'de Voronej'de Kars'ın ele geçirilmesini kutlayan Rus subayları, taşkınlık yaparak Türk esirlere yönelik saldırılarda bulunmuştur³⁶. Savaşın toplum üzerindeki etkileri sadece gündelik olaylardan ibaret değildi. Savaşa dair haber akışının anlık devam ettiği bu süreçte harp sahasındaki neticeler savaşın tarafı olan halkı da derinden etkiliyordu. Rusya'da yayın yapan Don gazetesi savaşın sadece cephede değil esir düşmüş Türk askerlerine karşı da verildiği söylüyordu. Nitekim Esirlerin yayıldığı geniş coğrafyada Türk esirlere yerel unsurlar tarafından uygulanan baskı ve şiddet gazete manşetlerinde "Rusların gücü" olarak nitelendiriliyordu³⁷.

Esirlere yönelik şiddet zaman zaman ölümle neticelenebiliyordu. Örneğin, 25 Temmuz 1878'de Minsk yakınlarındaki bir ormanda bir erkek cesedi bulundu. Yapılan incelemeler, cesedin bir ay önce esir kampından kaçan Mustafa Hasan'a ait olduğunu ortaya koydu. Üzerinde bulunan 13 altın sikke, olayın bir hırsızlık olmadığını düşündürüyordu. Ancak, esirin öldürülme ihtimali yüksek olmasına rağmen olayın kesin nedeni tespit edilemedi³⁸.

2 Ocak 1878 gecesi, Voronej'de yaşanan trajik bir olay, Osmanlı esirlerinin içinde bulundukları belirsiz ve tehlikeli durumu gözler önüne serdi. O gece, Rus polisi bir cinayet ihbarı üzerine Bolşaya Dvoryanskaya Caddesi'ndeki Vasaynikov'un evine geldi. Burada bir Rus tüccarla birlikte yaşayan iki Türk esirin öldürüldüğü tespit edildi. Gece yarısı üç saldırgan, Ahmet Efen-

32 *Polnoe Sobranie Zakonov Rossiyskoy Imperii*, 2. Seri, C. 52, No: 57530, Madde 38.

33 *Poznahirev, Osmanskije Voennoplennije v Rossii v Period Russko-Turetskoy Voynı 1877-1878 gg.*, s. 214.

34 *Odesskiy Vestnik*, 24 Fevr, 1878.

35 *Russkiy Invalid*, 29-go Yanvarya.

36 Kars'ın ele geçirilişi Ruslar tarafından öyle bir sevinçle karşılanmıştı ki Rus gazeteleri Küçük Asya'nın Kalesi Zapt Edildi diyerekten manşetten halka haberi duyurmuştu. Bk. *Moskovskie Vedomosti*, 1878. 7-go Noyabrya; *Poznahirev, Osmanskije Voennoplennije v Rossii v Period Russko-Turetskoy Voynı 1877-1878 gg.*, s. 215.

37 *Don*, 1878, No 88 (13 Avg.)

38 RGVIA, F. 400 Op. 3. D. 2058. L. 27.

Gör

Akademik
Bakış

185

Cilt 18
Sayı 36
Yaz 2025

di'nin evine baltalarla baskın düzenleyerek, önce onu yaralamış, ardından da boğarak öldürmüşlerdi. Polis olay yerine geldiğinde, saldırganların elinden ağır yaralı olarak kurtulabilen diğer esir binbaşının durumu kritikti; aldığı darbeler nedeniyle bilinci kapalıydı. Olayın ardından yapılan soruşturmalarda, hayatta kalan esirin verdiği ifadeler ve polis delilleri sayesinde saldırganların kimlikleri belirlendi. Suçluların ikisinin İran kökenli (Şuidi Cafer ve Aşem Selim) ve birinin Ermeni kökenli (Kasparov) olduğu ortaya çıktı. Voronej'de işlenen bu cinayet, bölgede büyük bir infiale yol açtı ve farklı versiyonlarıyla Rus basınında geniş yer buldu. Ancak polisin titiz çalışmaları ve hayatta kalan esirin ifadeleri sayesinde olayın arka planı aydınlatıldı³⁹.

Aslında Ahmet Efendi, Voronej'de kısa sürede tanınmış ve misafirperverliği ile sevilmiş biriydi. Aynı zamanda hatırı sayılır bir servete sahipti; polis raporlarına göre evde yüklü miktarda altın bulunuyordu. Cinayet gecesi, İran asıllı katiller Ahmet Efendi'nin misafiriydi. Evde hep birlikte kahve içmişler ve kart oyununa oturmuşlardı. Her şey olağan görünürken misafirler evi terk etti; ancak kısa süre sonra geri döndüklerinde bu kez baltalarla silahlanmışlardı. Eve döndüklerinde, Ahmet Efendi'ye baltayla saldırarak onu vahşice katlettiler. Hayatta kalan diğer esir, saldırı sırasında bayılmış, ikinci darbe ise omuz kemiğini parçalamıştı. Ertesi sabah, evin hizmetçisi eve geldiğinde korkunç manzarayla karşılaştı; bir Türk esirin cansız bedeni paramparça halde yataarken, diğeri kanlar içinde baygın haldeydi. Durumu polise bildirmesiyle olayın soruşturması derinleştirildi. Saldırganların çaldıkları değerli eşyaların izini sürmek için yapılan araştırmalar sonucunda, İran kökenli Hacı Aslanov'un bir meyve deposu olduğu belirlendi. Saldırganların akrabalarının, adaleti saptırmak amacıyla polise rüşvet teklif etmeleri de kayda geçti. Ancak bu girişimler başarısız oldu ve 29 Mayıs 1878 tarihinde mahkemeye çıkarılan saldırganlar, 15'er yıl hapis cezasına çarptırıldılar. Hükmün açıklanması sırasında hâkimin, bu suçun Rus kökenli bir vatandaş tarafından işlenmemiş olmasının olayın tek teselli edici yanı olduğunu belirtmesi, dava sürecinin hassasiyetle yürütüldüğünü gösterdi. Rus yetkililerinin bu olaydaki yaklaşımı, ülkenin uluslararası savaş hukukuna olan bağlılığını vurgulaması açısından dikkat çekiciydi⁴⁰.

Rus halkının Türk esirlere uyguladığı kötü muamele dışında esirlerin Rus subaylar ve erler tarafından sistematik olarak onur kırıcı muameleye maruz kaldıkları da vakidir. Bilhassa esir kamplarının kontrolünün subayların inisiyatifine bırakılması, keyfi uygulamalar yapmasına sebebiyet veriyordu. Her ne kadar uluslararası antlaşmalar ve Rus esir hukuku çerçevesinde esirlere insanlık onurunu aşacak davranışlar yasaklansa da harp ortamında disiplinsiz ve hukuk dışı tavırların kontrol ve denetimi her ortamda mümkün olmuyordu. Bu nedenle bazı subayların esirler üzerinden baskı kurması normalleşmekteydi. Fakat esirlerin şikâyetlerini üst mercilere ulaştırabildiği durumlarda Rus sivil ve askerî makamları suç işleyen, hukuk dışı davranan

39 Don 1878, No. 17 (12 Fevr.)

40 Don 1878, No. 12 (29 Yanv.)

askerî ve sivil personelini cezalandırmaktan çekinmemektedir. Öyle ki Osmanlı esirlerine kötü muameleden pek çok Rus subayının askerlikten ihraç edildiği kayıtlarda yer almaktadır.

Askerî ve sivil unsurlar tarafından Türk esirlere yönelik sistematik olmasa da belli ölçüde baskı söz konusuydu. Bunun yanında Türk esirlerin de birtakım hukuksuz vakalara, şiddet olaylarına karıştığı örneklerle de rastlamak mümkündür. Mart 1878'de iki esir, aşırı alkol tüketiminin etkisiyle köylü Yakov Malysev'in evine izinsiz girmiş ve ailesini rahatsız etmişti⁴¹. 8 Ekim 1877'de Saratov'da yaşanan bir başka olay halk arasında büyük bir tepkiye yol açtı. İki Türk esirin caddede iki kıza tartışmaya başlaması üzerine, kızların çığlıkları yerel ahalinin olaya müdahale etmesine neden oldu. Esirlerin etrafını saran kalabalık, polisin zamanında müdahalesiyle dağıldı ve esirler bölgeden uzaklaştırıldı. Dönemin Rus basınında, Türk esir subaylar ile Rus kadınlar arasında bu tür adli olaylara sıkça yer verildiği dikkat çekmekteydi.⁴² Öyle ki Revel'de kalan Ahmed Rifat Paşa'nın esaret sürecinde oldukça fazla içki tüketip Rus kadınlarına düşkünlüğü öyle bir seviyeye ulaşmıştır ki onun maceraları Rus Savaş Bakanlığını bile endişelendirmişti⁴³.

Esir kamplarında ve esaret bölgelerinde uygulanan hukuk normlarına ek olarak, savaş meydanlarında ve cephelerde uyulması gereken uluslararası kurallara ve savaş hukukları da mevcuttu. Ancak, savaş hukukuna aykırı uygulamalara yalnızca esir kamplarında değil, savaş esnasında cephelerde de rastlanıyordu. Doğu Cephesi'nde görev yapan İbrahim Derviş Paşa, esir düşen Osmanlı askerlerine düşman tarafından "yüreklerin dayanamayacağı derecede vahşi" muamele yapıldığına dair bilgi aldıklarını da belirtiyordu⁴⁴. Osmanlı esirlerini en fazla zulme ve kötü muameleyle maruz bırakanlar ise Rus askeri değil müttefikleri Bulgarlardı⁴⁵. Onların savaş süresince Türklere uyguladığı şiddetin boyutu öyle bir seviyeye gelmişti ki Ruslar bile bu durumdan rahatsız olmaya başlamıştı⁴⁶. Bulgarlar, sistematik fiziki şiddet dışında Türk esirlere sözlü tacizde bulunarak onları tahrik ve rencide etmekteydi. Hatta Türk esirlerin perişan hâllerinden dolayı onlara yardım etmek isteyen yerel halka engel olmakta, esirlerin kişisel mallarını gasp etmekten geri kalmamaktaydılar. Bulgarların zulmü dış basında da yer bulmuş, Türklere karşı barbarca saldırıları dünya kamuoyunda yankılanmıştır⁴⁷. Bulgarların Osmanlı esirlerine yönelik uyguladığı şiddet delillendirilmiş olmasına rağmen bu savaşta etkin kullanılan

görsel

Akademik
Bakış

187

Cilt 18
Sayı 36
Yaz 2025

41 Poznahirev, *Osmanskije Voennoplennije v Rossii v Period Russko-Turetskoj Voynı 1877-1878 gg.*, s. 218.

42 Poznahirev, *Osmanskije Voennoplennije...*, s. 131.

43 Poznahirev, *Turetskie Generalı i Admirah v Russkom Plenu (XVIII – XX vv.)*, Nestor-Istoriya, Sankt-Peterburg 2019, s. 142.

44 ATASE, 110-9-1-3/131-467, 9 Kanun-ı Evvel 1293/21 Aralık 1877; ATASE, 110-9-1-3/39-120, 10 Kanun-ı Evvel 1293/22 Aralık 1877.

45 Bilhassa İngilizler Bulgarların Türk esir ve sivillerine yaptığı zulmü pek çok kez hem Rus hem de Osmanlı yetkililerine sunmuştur. Bk. *Moskovskie Vedomosti*, 1878, 8 İyülya.

46 *Golos*, 1877, No: 249 (18 (30) Okt.

47 Naim Ürkmez, "Savaşın Öteki Yüzü: Romanya'daki 93 Harbi Esirleri, *Belleten*, C 84/S. 300, 2020, s. 797.

propaganda makinesi, Osmanlı askerinin bilhassa da *başibozukların*⁴⁸ Rus ve Bulgarlara yönelik şiddetini gündeme getirmiştir⁴⁹. Hatta bazı Rus gazetelerinde bölgede Bulgarların eline geçen Türk esirlerin işkenceye maruz kaldıklarına dair haberlerin tamamen manipölasyon olduğu belirtilir. Zaten Türk yönetimi boyunduruğunda olan Bulgarların psikolojik bir baskıda yaşadıkları ve buna rağmen Türklere nazaran ekonomik durumlarının iyi olması onların düşmanca iftiralara uğramalarına ve katledilmelerine sebebiyet verdiklerini eklerler⁵⁰. Ancak her şey rağmen bazı Rus gazetelerine demec verən subaylar Bulgarların Türklere karşı uyguladığı kötü muameleyi tüm tarafsızlığı ile ifade eder. Buna göre Rus subay Bulgarların Türklere ait her şeye sahip olmak istediklerini ve gasp ettiklerini söyler. Hatta Bulgarlardan dolayı evini terk etmek zorunda kalan Türklerin hiçbir eşyasını yanına almasına izin verilmez. Alanlar ise hırsızlıkla suçlanır. Neredeyse her Bulgar'ın Türklerin evlerini soyduklarını iddia eder. Bulgarların bazı kişisel eşyalarını almak isteyen Türklere karşı düşmanca tavırları karşısında ise sanki Türklerin burada hiçbir şeyleri yokmuş gibi davranıyorlar diye isyan eder. Zira Bulgarlar en ufak eşyasını kendisi ile götürmek isteyen Türkleri hırsızlıkla suçlar⁵¹.

Savaş esnasında esirler üzerinden yürütölen propaganda öyle bir seviyeye gelmiştir ki Rus muhabirler bir şekilde kendi lehlerine olacak meseleleri Avrupa basınına aksettirebilmişleridir. Bu bağlamda Alman Kayzeri II. Wilhelm, 1877 Temmuz'unda başlayan Şıpka Muharebelerinde yaralı Rus askeri ve Kızılhaç görevlilerin katledildiğine dair duyumların doğruluğunu, Sultan II. Abdülhamid'den teyit etme ihtiyacı hissetmiştir⁵². Rus ordusunda muvazaf bir Alman subayın, yaralı Rus askerlerinin ve kollarında Kızılhaç alameti taşıyan sedye görevlilerinin Osmanlı askerlerince eziyete uğrayarak öldürüldüğünü, buna karşın Rus ordusunun yaralı ve esir Osmanlı askerlerini tedavi ettirdiğini Berlin'e bildiren telgrafı ve savaş bölgesinde bulunan Avrupalı muhabirlerin bu konuya dair yaptıkları haberler üzerine Alman İmparatoru duruma dair bilgi talep etmiştir. Sultan II. Abdülhamid, Osmanlı Devleti'nin Cenevre Muahedesinin taraf devletlerinden biri olduğunu bildirerek söz konusu ithamların asılsız olduğunu ifade etmiştir. Ayrıca bununla da yetinmeyerek negatif propagandayı boşla düşürmek için Ardahan Olayı ve Rusçuk'ta Hilal-i Ahmer çadırlarının topla tutulması gibi Rus ordusunun işlediğı savaş suçlarını örneklendirmiştir⁵³. Bu durumun aksine Ruslar ise İngiliz The Times İstanbul Muhabirini de şahit göstererek bugün Bulgaristan sınırları içerisinde yer alan

48 Osmanlı ordusunu oluşturan kuvvetlerdendir.

49 *Moskovskie Vedomosti*, 1878. 8 İyulya

50 *Golos*, 1877, No: 249 (18 (30) Okt.

51 *Peterburgskiy Listok*, *Golos*, No: 60, 1878 1 (13) Marta.

52 BOA, Yıldız Esas Evrakı (Y.EE), 84/100, 14 Şaban 1294/24 Ağustos 1877. Almanya yanı sıra Osmanlı Devleti nezdindeki İngiltere büyükelçisi Henry Layard'ın da konu hakkında hükümet nezdinde teşebbüsleri söz konusu olmuştur; BOA, Yıldız Perakende Evrakı Hariciye Nezareti Maruzatı (Y.PRK.HR), 1/62, 23 Ağustos 1877. Tüm bu bilgilerin aksine Rusların zulümleri de benzer şekilde Londra'da gündem olmuş, İngiltere hükümeti cepheye işkenceye uğrayan Türk askeri hakkında Layard'ın tahkikat yapmasını talep etmiştir. *Moskovskie Vedomosti*, 1878. 10 Avgusta.

53 BOA, Y.EE, 84/100, 14 Şaban 1294/24 Ağustos 1877.

Eski Zağra'da başıbozukların yerel halkı çembere alıp işkence ettiklerini ve bazı köyleri yaktıklarını dile getirmektedir. Türklerin bölgede 30 kadar kilise, okul ve binlerce okulu tahrip ettiğini söylenen Ruslar buradaki kayıplarının Plevne'deki askeri kayıplarına eşit olduğunu da iddia etmekteydiler⁵⁴. Aksine Osmanlı belgeleri ise aynı bölgedeki Rus katliamından bahsetmektedir. Tuna ordusundan bir kol Eski Zağra'ya hareketi esnasında Rus dragon süvarilerine tesadüf ederek yapılan muharebede mağlup etmiş ve güzergâh üzerinde bulunan Hızırbey köyüne doğru hareketini sürdürmüştür. Köye konuşlanmış olan Rus piyade ve süvarisi top atışlarıyla püskürtülmüştür. Köyde yapılan tahkikatta bölgedeki diğer köylerden Müslüman ahalinin burada toplandığı ve Ruslara karşı savunma yapıldığı anlaşılmıştır. Ancak Rus ordusunun işgaliyle Müslüman aileler idam edilmiş hayatta kalan üç yüz kişilik grup ise köyün samanlığına hapsedilmiştir. Osmanlı askeri kumandanlığı Eski Zağra ve çevresindeki şehirlerin çoğunluğunun kadın nüfustan ibaret kaldığını da ifade ederek bunların korunmasız halde olduğunu ifade etmiştir⁵⁵. Süleyman Paşa Zağra-yı Atik harekâtını genişleterek 2 Ağustos 1877'de bölgede Osmanlı hakimiyetini yeniden tesis etmiştir. Böylece bilhassa Bulgarların baskı ve işkencelerine maruz kalan ahali kurtarılmıştır⁵⁶.

Ağustos 1877'de Rusların elinden kaçmayı başaran Tırnovalı Yusuf'un verdiği bilgiler, Balkan Cephesinde Osmanlı esirlerine yönelik Rusların kötü muamelesinin somut delillerinden biridir. Yusuf'un ifadelerine göre, ilk sorgu esnasında darp edildiği anlaşılmaktadır. Kendisiyle birlikte sorgulanan Osmanlı askerlerinin Rus komutan tarafından sorguya çekildiği, Osmanlı kuvvetleri hakkında bilgi vermeyi reddeden askerlerin soyularak üzerlerine katran sürüldüğü ve aç bılaç halde, üç gece boyunca ayakta dışarıda tutuldukları öğrenilmiştir. Yusuf, ayrıca Rusların Osmanlı askerlerini yakmakla tehdit ettiğini ve nöbetçilerin çeşitli hakaret ve dayaklarına maruz kaldıklarını ifade etmiştir. Ruslardan kaçmayı başaran Yusuf'un vücudunun katranla kaplı olduğu, Osmanlı komuta kademesi tarafından da teyit edilmiştir. Buna karşılık, Osmanlı ordusunun Rus esirlere daha insancıl muamelede bulunduğu, esirlerin tayinatlarının düzenli olarak verildiği ve dinlenmelerinin sağlandığı belirtilmiştir. Ancak, Rus ordusunun Osmanlı esirlerine yönelik "insaniyete ve uluslararası hukuka" aykırı uygulamaları Osmanlı yetkililerince şikâyet konusu edilmiştir⁵⁷.

Osmanlı bürokrasisi bilhassa Rusya ordusunda çarpışan Bulgar, Ulah grupların Osmanlı esir askerlerine yönelttikleri şiddete karşı Avrupa kamuoyunun dikkatini çekmeye çalışmıştır. Tuna cephesinde iaşe nakleden Macar demiryolları ile Zıştovi ve Plevne'ye kadar seyahat eden Macar tüccarlarının verdiği malumata göre Plevne, Niğbolu arasındaki esir Osmanlı askerlerinin çoğunluğu soğuk ve hastalıktan dolayı şehit düşmüştür. Şehit düşenlerden 3.500'ünün naaşı defnedilmeyerek yol kenarlarında terk edilmiştir. Tüccarlar Ulahların arabalarıyla şehitlerin bedenleri üzerinden gelip geçtiğini, bunların

54 *Moskovskie Vedomosti*. 1878. 8 İyulya.

55 ATASE, 110-9-1-3/6-0-165, 30 Temmuz 1877.

56 ATASE, 110-9-1-3/9-0-78, 2 Ağustos 1877.

57 ATASE, 110-9-1-3/ 9-0-93, 30 Recep 1294/20 Ağustos 1877.

Gaz

Akademik
Bakış

189

Cilt 18
Sayı 36
Yaz 2025

esir Osmanlı askerlerine karşı işledikleri “vahşet ve barbarlığın” hiçbir millet tarafından tecviz edilemeyeceğini, şiddetin boyutunun “kalb-i beşerin” tahammül edemeyeceği derecede olduğunu bildirmişlerdir. Esirleri nakille görevli Ulahlar, hasta ve yaralı olup takati kalmayan askerleri “yürek dayanmayacak” surette darp ederek, yere düşen askerleri bellerindeki kuşaklarla boğazından arabaların arkasına bağlayarak süründürdükleri yine Macar tüccarların tanıklığıyla anlatılmıştır. Yollarda işkenceden şehit düşen Osmanlı askerleri boş arazide bırakılırken şehirlerden geçerken şehit düşenler ahalinin gözü önünde bırakılamayacağı için polis marifetiyle arabalarının arkasına yığılarak topluca boş arazilere bırakılmıştır. Esirlerin çoğunluğu soğuk, açlık ve işkenceden dolayı vefat etmiştir. Ulahlar altı askere günde üç yüz dirhem ekmek haricinde herhangi bir tayinat dağıtmadığı için açlık bir diğer ciddi ölüm sebebidir. Hatta sokaklara bırakılan bazı yaralı esirleri Macar tüccarlar kendi mağazalarına alarak tedavi ettirmişler ve hastaneye teslim etmişlerdir. Plevne, Zıştovi ve diğer mahallerde esir Osmanlı askerinin ve Müslüman ahalinin perişanlığını görüp yardım etmek isteyen “erbab-ı himmet” Bulgar ve Ulah askeri gruplar tarafından engellenmekte, hatta gizlice verilen tütün, ekmek gibi şeyler esirlerde görüldüğü anda ellerinden alınmıştır. Ulah ve Bulgarların Rusya ordusunun tecviziyle uyguladığı ve savaş hukukuna aykırı olan bir başka husus ise zabitan ve askerlerin para ve mallarının gasp edilmesidir. Tüccarlar, esir zabitan ve Ayasofyalı Süleyman, Said ve İzzet Efendilerin yanlarında taşıdıkları elli liranın zorla alındığına bizzat şahit olmuşlardır. Macar tüccarlar bundan başka doğrudan Rus askerlerinin gözetimindeki Osmanlı esirlerinin asla bu derece kötü muamele ve hukuksuzluğa maruz bırakılmadığını da vurgular. Yaralı Osmanlı askerlerinin Rus yaralı askerleriyle aynı derecede tedavi edildiğini, bu konuda teftişle görevli Yüzbaşı Berpiyançinof(?)’un ifadelerine dayanarak da anlatırlar⁵⁸. Osmanlı Devleti ve Rusya bakımından esirlere yönelik Bulgar ve Ulah şiddeti neredeyse ortak protesto ve tepkiye neden olacak derecede ilerlemiştir.

Yenilmez Türk: Algı ve İmaj Yönetimi

1877-78 Osmanlı-Rus Harbi hem iç hem de dış basının yakından takip ettiği bir savaştı. Kırım Harbi’yle yaygınlık gösteren savaş muhabirliği ve gazeteciliği, 93 Harbi’yle müstakil bir meslek hâline geldi. Bu yönüyle savaş meydanlarındaki çatışmalarda esir edilen askerlerin gündelik hayatına dair veriler, kamuoyuyla eş zamanlı paylaşılmaya başladı⁵⁹. Aslında basın üzerinden yürütülen bir algı ve imaj yönetimi bir psikolojik savaştı. Savaş muhabirliği alan olarak bağımsızlaştırılabilir fakat basının devlet propagandasının bir parçası olduğu gerçeği de göz ardı edilmemelidir. Devletlerin politikalarını meşrulaştıran yahut değişmesine yol açan temel sivil kuvvet basındı. Devletlerin ideolojik aygıtları arasında 19. yüzyılda kitle iletişimini tekel altına alan basın, bu nitelikleriyle devletlere büyük imkânlar sunmaya başlamıştır. Nitekim 19. yüzyılda devletler basının kamuoyu üzerindeki etkisini fazlasıyla keşfetti. Osmanlı

58 BOA, HR.SYS, 1/4, 13 Muharrem 1295/17 Ocak 1878.

59 *Kurskie Gubernskie Vedomosti*, 1878, 5 Sentyabrya.

örneğinde bu vasıtayı etkili bir biçimde kullanan ve denetim altına almak için stratejik hamlelerden çekinmeyen en etkili politik figür II. Abdülhamid'di⁶⁰.

Yüzyılın son çeyreğine doğru devrin iki büyük karşıt/rakip gücünün karşılaşması uluslararası dengeleri değiştirecek önemde olduğu için harbe yönelik uluslararası ilgi ve merak üst düzeydeydi. Savaş neticesinde Osmanlı ordusunun hatırı sayılır bir kısmının esir düşmesi ve bu esirlerin maruz kaldıkları muameleler de bu ilgiden nasibini aldı. Örneğin 93 Harbi'nin Balkan Cephesi'nde muhabirlik yapan Rus gazeteci Vasiliy İvanoviç Nemirobiç Dançenko, gün gün takip ettiği savaşta esirlerin durumlarından da bahsetmekteydi. Osmanlı askerlerinin esaretlerinin ilk anlarına tanıklık eden Dançenko, Plevne ve civarında karşılaştığı esirlerin boyunlarına zincir vurularak bir hayvan gibi götürüldüklerini belirtir⁶¹. Dahası esirlerin aç biulaç şekilde tutulduklarını, Rus askerlerinden arta kalan yemeklerle hayatlarını devam ettirdiklerini söyler⁶². Gördüğü manzara karşısında dehşete düşen Dançenko, kısıtlı sağlık imkânları nedeniyle esirlerin pek çoğunun acı içinde öldüğünü de aktarır. Rus muhabir çok sayıda Osmanlı askerinin sorgusuna şahit olmuştur. Hatta Plevne'de uzun Rus kuşatması dolayısıyla teslim olan bazı askerlerin sorguları hakkında malumatlar da toplamıştır. Örneğin Osman Paşa'nın ordusuna mensup kişilerin haberleşmeleri yasaklandığı için askerlerin savaşın seyri hakkında hiçbir bilgileri olmadığı, bazı askerlerin aslında Ruslara karşı savaşmak istemedikleri ancak Paşa'dan korktukları için bunu dile getiremedikleri, hatta bazı esirlerin kendilerini rahat bir esaret geçirmek için doktor olarak tanıttıklarını aktarır⁶³. Osmanlı yönetiminin Rus esirlerine nasıl muamele ettiğine dair bilgi de veren Dançenko, Ruslara esir düşen bazı İngiliz doktorların Türklerin tüm Rus esirlerine kötü muamelede bulunduğunu ifade ettiklerini belirtir⁶⁴. Ancak bu bilgilerin aksine Avrupa basınında Rusların Türk esirlerini utanç verici bir biçimde ağırladıkları ifade edilir. Rusların bilhassa Balkanlarda kadın ve çocuk ayırt etmeksizin katliam yaptığını belirtilen İngiliz The Morning Post gazetesi muhabiri bazı bölgelerde ise kadınların kabul edilemeyecek şekilde hakaret ve tacizlere uğradıklarını basına taşır. Rus gazetelerinin de dikkatini çeken bu hadiseler Batı'nın Rus karşıtlığı olarak yansıtılır⁶⁵. Ruslar bilhassa Plevne'de oluşan insanlık dışı dramı perdelemek için propaganda faaliyetleri başlatmaktan geri durmamışlardır. Öyle ki Rus gazeteleri Osman Paşa'nın 150 Rus esirini diri diri gömdüğünü, yaralı Rus askerlerini taşıyan Kızılhaç görevlilerinin Osmanlı askerleri tarafından öldürüldüğünü iddia eden haberler yapmışlardır. Tüm bu ithamlara karşın Osman Paşa, Avrupa kamuoyunu ve

görsel

Akademik
Bakış

191

Cilt 18
Sayı 36
Yaz 2025

60 Keçecizade İzzet Fuat, *Kaçırılan Fırsatlar: 1877 Osmanlı-Rus Savaşı Hakkında Eleştiriler ve Askeri Düşünceler*, haz. Rasim Süerdem, Ankara 1997, s. vii, 1-3.

61 Aytaç Yürükçü, *1877-1878 Rus-Osmanlı Savaşı'nda Propaganda: Avrupalı Gazetecilerin Faaliyetleri ve Rus Savaş Muhabiri Vasili İ. N. Dançenko'nun Savaş Notları*, Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, s. 124.

62 Yürükçü, *agt.*, s. 124.

63 Yürükçü, *agt.*, s. 125.

64 Yürükçü, *agt.*, s. 125.

65 *Moskovskie Vedomosti*, 1878. 8 İyulya.

basınına bu türden hadiselerin hiçbir zaman gerçekleşmediğini, aksine Rusların benzer hadiseleri Ardahan'da yaptıklarına dair bilgilendirmiştir⁶⁶. Öyle ki Rus Kazaklarının yağma ve zulmünden korkan 1500 kişilik bir kabile ormana kaçarak açlıktan öldüğüne dair haberler hem Avrupa basınında hem de Rus basınında yer alıyordu⁶⁷.

Osman Paşa üzerinden yürütülen karmaşık propaganda faaliyetleri Plevne esirlerinin bulunduğu her ortamda Rus gazetecilerinin merak konusuydu. Novgorod'ta esaret hayatına devam eden Ahmed-Hıfzı Paşa ve yanında bulunan Muhammed İzzet Bey muhabirin Osman Paşa'nın Rus esirleri öldürdüğü ve işkence ettiğine dair sorusuna şöyle cevap vermişti; *Osman Paşa gerçekten birkaç esiri İstanbul'a gönderdi, ancak orada iki yüz Rus'tan fazla bulunmaz. Cinayetler ve zulümler muhtemelen çatışmalar sırasında meydana geldi, o zaman insanlar insan olduklarını unutuyorlar*⁶⁸.

93 Harbi esirlerinin geniş Rus coğrafyasının muhtelif bölgelerine sevkıyla beraber, yerel basında sık sık onlarla ilgili haberlerin çıktığını görmekteyiz. Genel itibarıyla Rus halkıyla esirlerin bu ilk karşılaşması meraklı kalabalıkların onları heyecanla izlemesine sahne olmuştu. Bu nedenle esirlerin ilk günlerine ait halkın verdiği tepkilere gazetelerde sıklıkla yer verilmişti. Örneğin Saratov'da çıkan bir gazete bu manzarayı şöyle belirtiyordu: "Bütün caddeler merakla esirleri bekliyordu. Bazıları evlerinin penceresinden onları izlemeye koyulmuştu. Bir anda savaş boyunca yaşanan vahşet unutulmuştu"⁶⁹. Bir başka haberde, esirlerin gecenin geç saatlerine kadar beklenildiğini, yerel ahaliden bazılarının (yüksek ihtimalle Müslüman) esirlere rulo şeklinde para, sigara ve yiyecek attıklarını belirtmekteydi⁷⁰. Don gazetesi ise Türk esirlerinin şehre girişini şöyle tasvir ediyordu:

"9 Şubat'ta, Türk savaş esirleri Nijnevitsk'e geldiler. Görünüşe göre, tüm şehir halkı onları görmek için toplandı. Ne yazık ki, oldukça üzücü bir manzara ile karşılaştılar: Türkler düzensiz, perişan bir topluluk olarak görünüyorlardı. Yerel yetkililer onları şehir girişinde karşıladılar ve onları yerel kışlaya kadar eşlik ettiler, burada konaklama yerleri belirlendi. Geldiklerinde, hepsi aç oldukları için kendilerine yiyecek ve içecek verildi"⁷¹.

Yine bir Moskova gazetesi bölgedeki bilhassa Tatar kadınların esirlere çorap, giyecek elbise ve tütün getirdiklerini yazmaktaydı⁷². Ancak bu süreçte gazetelerin manşetlerine taşıdığı en sık haber, esirlerin geldikleri bölgelere salgın hastalıkları taşıyacağı üzerineydi. Esirler sevk edildikleri bölgelere ilkel

66 Türklerin bilhassa Plevne'de Rus esirlerini öldürdüğü ve işkence ettiği sürekli Rus basının gündemindeydi. Bk. *Utrennyaya Poçta* 1877, No. 30 (1 avg.); *Moskovskie Vedomosti*, 1878, 7 Sentyabrya.

67 *Moskovskie Vedomosti*, 1878. 8 İyulya, Rus medyasında çıkan ve İngilizler tarafından rapor olarak sunulan bu hadiseler Rus basını tarafından tamamen savaş propagandası olarak kabul ediliyordu.

68 *Golos*, Peterburgskiy Listok 1878, No 24 (24 yanv.)

69 *Saratovskiy Spravochny Listok*. 1877. 9 Avg.

70 *Saratovskiy Spravochny Listok*. 1877. 9 Avg

71 *Don*, 1878, No: 23, 28 (Febr.)

72 *Moskovskie Vedomosti*. 1878. 16 Yanv.

koşullarda getirilmiş, yeterince beslenememiş, mevsim koşullarında giydirilmemişlerdi. Bu nedenle çoğu hastaydı. Moskova gazetelerinde şehirde hastalıkların arttığı ve ölen esirlerin derin çukurlara gömüldüğü belirtilmekteydi⁷³. Bir başka gazetede yerel ahalinin endişeli olduğu, esirlerin bölgede hastalıkları yaydığı iddia edilmekteydi. Bu türden iddialar diğer bölgelerde de sık sık dile getirilmekte, bu nedenle Türk esirlerin kiralayacak ev bulamadıkları gazete manşetlerinde yer almaktaydı⁷⁴. Haberler öyle bir noktaya varmıştı ki bazı basın organlarında çıkan yayınlar müşkül haldeki esirleri dehşete düşürüyordu: Bir Rus gazetesinde çıkan haber aynen şu şekildeydi:

“Nijnevitsk'in Türk esirlere bakışında hâlâ tuhaflıkları olduğu söylenebilir. Türk esirleri için özel konaklama yeri sağlamakta epey zorlanılmış. Çünkü çoğunlukla verilen yanıt, “Bu kafirleri evimize nasıl alırsınız?” olmuş. Hatta bazıları, eğer hasta Türklerin evlere yerleştirileceği belirtilirse, evlerini ne pahasına olursa olsun yakacaklarını iddia etmişler. Çünkü onların hastalıklarının öyle bir doğası varmış ki, başka bir şekilde kurtulmanın mümkün olmadığını söylüyorlarmış”⁷⁵.

Rus gazetelerinin Türk esirlerinden sık sık bahsetmesi onların itaatkâr ve uyumlu olduğunu söylemesi bir bakıma zafer kazanmış bir ulusun düşmanı itaati aldığını ve artık kontrolün kendinde olduğunu halkına ilan eden bir imgeyi barındırıyordu. Rusya'nın kalbi Petersburg'a neredeyse çıplak olarak getirilen 200 Türk esiri hakkında yapılan haber ise bu bağlamda pek çok simgeyi gözler önüne sermesi bakımından ilginçtir.

“Osmanlı askerlerinin giydiği eski ve yıpranmış giysilerin yakılmasına karar verilmiş ve bu işlem, 5-7 gün sonra gerçekleştirilmiştir. Esirlerin kıyafetlerinin yakılması sırasında geniş bir kışla avlusunda bir ateş yakılmış, esirler bu eski kıyafetlerini gözle görülür bir öfke ve haykırışlarla ateşe atmışlardır”⁷⁶.

Esirlerin, Türk üniformalarının yakılıp Rus tipi kıyafetler verilmesi, aslında bir Rus sembolizmiydi. Esirler artık eski hâkim unsura ait en belirgin kültürel simge olan kıyafetlerden soyutlanmış yeni efendilerinin her ne kadar tedbir ve hijyen amacıyla verilse bile kendisine bahsettiği kıyafetleri giymek zorundaydı.

93 Harbi'nin kesin Rus galibiyetiyle sonuçlanması tedricen Osmanlı askerlerine ve esirlerine bakışı değiştirdi. Savaş süresince Osmanlı askerleri aleyhine propaganda yayını yapan basın organları, Türk askerlerini cesur, yardımsever ve dirayetli olarak tasvir etmeye başlamışlardı. Elbette bu durumun en önemli sebebi Rusların kazanan taraf olmalarıydı. Onlar korkak, aciz bir düşmandan ziyade saygıyla anılacak bir düşmanı alt etmişlerdi. Böylece kendi zaferleri de değer bulacaktı. Nitekim Osman Paşa'nın Rus basınında sürekli

Gör

Akademik
Bakış
193
Cilt 18
Sayı 36
Yaz 2025

73 Hovanskiy N.F., Saratov i Voyna 1877–1878 gg. //Tr. Saratovskoy uçe-noy arhivnoy komissii. 1915. Vıp.s. 50.

74 Poznahirev, “Turetskie Voennoplenenie v Kurskoy Gubernii v Period Russko-Turetskoy Voyni 1877–1878 gg”. s. 59–61.

75 Don, 1878, No: 23, 28 (Febr.)

76 Golos, Peterburgskiy Listok, No: 48, 7 (19) Marta.

olarak kahraman olarak anılması, onun başarısından ziyade Rus zaferinin taçlanmasıyla ilişkiliydi⁷⁷. Çünkü böyle büyük bir komutanı ancak Rus askerleri yenebilmişti. Elbette Rus basınının ilgi odağında sadece Osman Paşa yoktu. Rusya'nın muhtelif bölgelerine dağılmış esirler de yerel ahalinin ilgisini çekiyordu. Bu nedenle basında sık sık onlarla ilgili haberler yer almaktaydı. Bu haberlere göre genellikle esirler gayet uyumlu, sessiz ve itaatkârdı⁷⁸. Sadakatleri ve yardımseverlikleriyle zamanla yerel ahali tarafından da benimsenmişlerdi. Esirlerin bu yöndeki eylemleri Rus basınına da yansdı. Örneğin 1878 Eylül'ünde esirlerin dönüş hazırlıkları yaptığı bir süreçte Osmanlı esirleri şehirde çıkan büyük bir yangına müdahale etmişler ve canları pahasına yerel ahaliyle beraber yangını söndürmek için çalışmışlardı. Bu olay Rus basınında geniş yer almıştı. Esirlerin bulunduğu Smolensk, Beliy ve Poktrovsky gibi vilayetlerde çıkan yangınlara da esirlerin hiçbir talep bulunmadan yardıma koştukları bilinmekteydi. Rus evleri genel itibarıyla ahşaptı. Bu nedenle Rus şehirlerinde sık sık yangın çıkmaktaydı. 93 Harbi esirlerinin bu süreçte Rus halkının yanlarında olmaları, yardımsever bir imaj çizmelerini sağladı. Ahaliye yardım eden ve gönüllü kamu hizmetinde bulunan esirlere yönelik haberlere Rus matbuatında sıklıkla tesadüf ediliyordu. Örneğin 1877 Temmuz'unda Orel'de çıkan bir gazetenin manşetinde, Türklerin oldukça yardımsever insanlar olduğundan bahsediliyordu. Yine Rbinsk şehrinde çıkan başka bir haberde, esirlerin alçak gönüllü olduğu, şehirde sessizce dolaştıkları ve hiçbir şekilde bir taşkınlığa karışmadıkları belirtilmekteydi. Benzer şekilde Revel'de çıkan başka bir yayın organı da esirlerin bir taşkınlık veya isyana karışmadıklarını ifade etmekteydi⁷⁹. Hatta Orel'de Türk subaylarının onuruna yemek bile verilmişti⁸⁰.

Osmanlı esirlerinin esaretleri boyunca gündelik hayatın içerisine iyice karışmaları, kaldıkları şehirlerle bütünleşmelerini de sağladı. Artık savaşın başlangıcındaki düşman imgesi yerini şefkate bırakmıştı. 1878'de Kaluga'da basılan bir gazetede aynen şu ifadeler yer almaktaydı: "Bir yıl önce Türkler neredeyse düşmanca karşılandı, şimdi ise Kaluga halkıyla yakınlaşmayı başaran esirler dost olarak görülmekte."⁸¹ Bir başka olayda ise teftiş için Novgorod, Revel ve Pskov'da bulunan askeri müfettiş raporlarında yerel halkın ve bilhassa kadınların Türk esirler arasında yaralı ve hasta bulunanlara oldukça yardımcı olduklarını dile getiriyordu⁸². Yine Pskov'da çıkan süreli bir yayında Türklerin şehrin her yerine dağıldığı, insanları sürekli olarak kendi usullerince selamladıkları ve halkın onlardan çok memnun oldukları ifade edilir⁸³. Görüle-

77 *Neva* 1877, No 48 (4 dek.) Haftalık yayın yapan *Neva* gazetesi Plevne'nin düşüşünü büyük bir sevinçle Rus halkına duyururken Plevle'nin cesur savunucu Osman Paşa'yı da takdir ediyordu.

78 *Don* 1878, No 17 (12 Fevr.) *Don* gazetesinde çıkan habere göre esirler silahları elinden alındığından beri karşımıza bir düşman olarak değil, bulunduğu ülkenin geleneklerine ve diline saygı gösteren zavallı adamlar olarak çıkıyor; onları hor görmek yerine sempatiyle yaklaşmak sağduyulu olmak onurlu bir davranıştır.

79 *Revel*, *yanvar* 1878 g.

80 *Moskovskie Vedomosti*. 1878. 22 Marta.

81 *Kaluga*, *Temmuz* 1878.

82 *Russkiy Invalid*, 28-go Yanvarya

83 *Pskov*, *Temmuz* 1878.

ceği üzere Osmanlı esirlerine düşman askerinden ziyade şefkatle yaklaşılmakta ve misafir olarak görülmektedir. Moskova'da çıkan bir haber de bu durumu kanıtlamaktadır: Burada bizimle 6 subay, 70 kadar Türk esiri var. Bunların hepsi Osman Paşa'nın Plevne ordusundan. Onlara çok iyi davranıyoruz.⁸⁴ Elbette Osmanlı esirlerinin bu kadar uyumlu davranmasında ağır bir yenilginin doğurduğu sonuçlar yatmaktadır. Osmanlı'nın son gücüyle giriştiği bu savaş öz kaynaklarının çoğunu tüketmiştir. Herhâlde esir düşen askerlerin o dönemki dünya algısında Ruslara karşı bir galibiyet öngörülmemektedir. Esaretlerini sorunsuz bir şekilde atlatmanın en iyi yolu da uyumlu davranmaktan geçmektedir.

Rus basınında esirlerle ilgili son haberler yurda dönüşleriyle ilgiliydi. Yaklaşık bir ila bir buçuk yıl arasında Rusya topraklarında kalmışlardı. Hâliyle bulundukları bölgenin bir parçası hâline gelmişlerdi. Rus basınında yer alan haberlerden de bu durumu tespit etmek mümkündü. Minsk'te çıkan bir gazette şunlar yazıyordu:

“Türk esirleri barış antlaşmasından sonra büyük bir heyecana kapıldı hatta yaralıları bile ülkelerine dönecekleri için sevinçliydi. Şunu da belirtmek gerekir ki burada kaldıkları müddette huzur içinde kaldılar”⁸⁵.

Odessa Vestnik'te çıkan bir haberse Türk esirlerin Rus halkıyla esaret süreçlerinde bağ kurduklarını gösterir nitelikteydi: Evlerine dönen iki Türk subayla iki Kursklı kadın konuşuyordu. Son veda öpücüğü, gözyaşlarına boğdu. Esirlerin, bilhassa subayların esaretten yurda dönüş tabloları bu türden iyimser yorumlarla sunulmuştu⁸⁶.

Sonuç

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı (93 Harbi), sadece bir askerî çatışma olarak değil, aynı zamanda bireysel hikâyelerin ve insani deneyimlerin tarihsel bir sahnesi olarak değerlendirilmelidir. Bu savaş, Osmanlı askerlerinin Rusya'daki esaret süreçlerinde karşılaştıkları zorluklar, kültürel farklılıklar ve karşılıklı önyargıların şekillendirdiği bir dönemi yansıtmaktadır. Rus esir hukukunun karmaşıklığı, Osmanlı askerlerinin rütbelerine göre farklı muamele görmesi ve yerel halkla olan temasları, savaşın insani boyutunu ve mikro düzeydeki etkilerini anlamak için önemli veriler sunar. Osmanlı askerlerinin Rus halkı tarafından “öteki” olarak algılanması, savaşın yarattığı travmatik etkilerin toplumsal hafızadaki izlerini derinleştirirken, bazı durumlarda bu önyargıların kırılmasına da vesile olmuştur. Özellikle esirlerin yardımseverliği, günlük hayata entegrasyon çabaları ve bazı yerel halkın insani yaklaşımı, bireysel düzeyde empati ve anlayışın mümkün olduğunu göstermiştir. Rus ve Osmanlı toplumları arasındaki bu temas, savaşın yalnızca devletler arası bir güç mücadelesi olmadığını, aynı zamanda iki farklı kültürün bireyler düzeyinde nasıl etkileşim kurduğunu da ortaya koymaktadır. Esirlerin hikâyeleri, savaşın deva-

84 *Moskovskoy Gub.*, Temmuz 1878. 1878 yılı sonuna kadar esirlerin büyük bir kısmı Rusya'yı terk etti. Bk., NIAB, Belge No: 5272.

85 A. L. Samoviç, “Turetskie Voennopleniye 1877-1878 g. Razmeşenie, Soderjanie, Vzaimootnoşeniya s Naseleniem Rossiyskih Guberniy”, s. 22.

86 *Odesskiy Vestnik*. 1878. 20 Avg.

sa siyasal ve askeri manevralarının gölgesinde kalan insani boyutları görünür kılmakta, bireysel acılar ve umutların tarihsel süreçte nasıl bir rol oynadığını göstermektedir. 93 Harbi, galiplerin ve mağlupların sadece savaş alanlarında değil, toplumsal ve bireysel hayatta da birbirine yansıyan izlerini barındırır. Rusya'da kalmayı seçen Osmanlı esirlerinin hikâyeleri, bu süreçte ortaya çıkan karmaşık insanlık deneyimlerini yansıtırken, iki imparatorluğun ötesinde, savaşın insani trajedisinin evrensel bir resmini çizer. Esaret, yalnızca fiziksel bir tutsaklık değil, aynı zamanda kimlik, aidiyet ve insanlık üzerine bir düşünme süreci olmuştur. Rus halkının Türk esirlerine yönelik tutumlarına bütüncül bir perspektifle bakıldığında, bu yaklaşımların hepsinden izler bulmak mümkündür. İnsanların esir kabileleri aracılığıyla diğer toplumlara ve insanlara dair algılarını şekillendirmeye, onların toplumsal hiyerarşideki yerlerini belirlemeye çalıştıkları görülür. Bu sosyal psikolojik süreç, genetik hafızalarda yer etmiş merhamet duygusuyla veya devletin propaganda söylemleriyle birleşerek, muhtaç durumda olan insanlara karşı oluşan şefkat ya da düşmanlık gibi hisleri şekillendirmiştir. Dolayısıyla, Rus halkının Türk esirlere bakışını belirleyen temel unsurlar arasında tarihsel merhamet kültürü, siyasi söylemler ve savaşın yarattığı toplumsal duygu yoğunluğu önemli yer tutar. Esirlerin bireysel hikâyeleri, savaşın insan hayatı üzerindeki dönüştürücü gücünü anlamamızı sağlarken, tarihsel olayların insani boyutlarının göz ardı edilmemesi gerektiğini de hatırlatır. Bu yaklaşım, geçmişin derinliklerinden günümüze uzanan, ötekiyle yüzleşme ve insanlık üzerine yeniden düşünme ihtiyacını bir kez daha ortaya çıkarmaktadır.

Kaynaklar

Arşiv Kaynakları

Belarus Milli Tarih Arşivi (Natsionalny İstoričeskiy Arhiv Belarusi) NIAB (Yayınlanmış Belgeler)

Belge No: 19; NIAB, Belge No: 20; NIAB, Belge No: 5272.

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

Hariciye Nezareti Siyasi (HR.SYS), 1231/34, 2 Ekim 1878; 1225/2, 24 Temmuz 1294/5 Ağustos 1878; 1/4, 13 Muharrem 1295/17 Ocak 1878; 1225/2, 26 Temmuz 1294/7 Ağustos 1878; 1234/11, 29 Şevval 1294/6 Kasım 1877; 1235/41, 27 Temmuz 1294/8 Ağustos 1878; 1235/46, 15 Ağustos 1294/27 Ağustos 1878; 1240/46, 20 Ağustos 1878.

Yıldız Perakende Evrakı Hariciye Nezareti Maruzatı (Y.PRK.HR), 1/62, 23 Ağustos 1877.

Yıldız Esas Evrakı, (Y.EE), 84/100, 14 Şaban 1294/24 Ağustos 1877

Yıldız Perakende Evrakı Askeri Maruzat, (Y.PRK.ASK), 1/34, 1 Recep 1294/12 Temmuz 1877.

Milli Savunma Bakanlığı Askeri Tarih Arşivi (ATESE)

ATASE, 110-9-1-3/9-0-93, 30 Recep 1294/20 Ağustos 1877; ATASE, 110-9-1-3/123-94, 9 Haziran 1294/21 Haziran 1878; ATASE, 110-9-1-3/131-467, 9 Kanun-ı Evvel 1293/21 Aralık 1877; ATASE, 110-9-1-3/39-120, 10 Kanun-ı Evvel 1293/22 Aralık 1877; ATASE, 110-9-1-3/38-61, 12 Kanun-ı Evvel 1293/24 Aralık 1877; ATASE, 110-9-1-3/39-120, 9 Kanun-ı Evvel 1293/21 Aralık 1877; ATASE, 110-9-1-3/6-0-165, 30 Temmuz 1877; ATASE, 110-9-1-3/66-74, 26 Rebiülevvel 1295/30 Mart 1878; ATASE, 110-9-1-3/9-0-78, 2 Ağustos 1877; ATASE, 110-9-1-3/28-73, 25 Şevval 1294/2 Kasım 18.

Rusya Devlet Askeri Tarihi Arşivi, Moskova

RGVİA, F.400 Op. 3. D. 2038. L. 126; RGVİA, F.400 Op. 3. D. 2047. L. 89; RGVİA, F.400 Op. 3. D. 2092. L. 27; RGVİA, F.400 Op. 3. D. 2058. L. 27.

Rusya Ryazan Bölgesi Devlet Arşivi, Ryazan

GARO, F. 5. Op. 3. D. 2029, L.1-6; GARO, F. 5. Op. 4. D. 5498, L.6

Süreli Yayınlar

Don, 1878, No 12 (29 Yanv.); Don, 1878, No 17 (12 Fevr.); Don, 1878, No 15 (7 Fevr.); Don, 1878, No 22 (Fevr.); Don, 1878, No 88 (13 Avg.); Don, 1878, No 23 (28 Febr.); Golos, No 60, 1878 (1 (13) Marta); Golos, 1878, No 33 (2 (14) Fevr.); Golos, 1878, No 35 (4 (16) Fevr.); Golos, 1877, No 249 (18 (30) Okt.); Golos, Peterburgskiy Listok, 1878, No 24 (24 Yanv.); Golos, Peterburgskiy Listok, No 48 (7 (19) Marta); Kurskie Gubernskie Vedomosti, 1878, 29 Sentyabrya; Kurskie Gubernskie Vedomosti, 1878, 19 Sentyabrya; Kurskie Gubernskie Vedomosti, 1878, 5 Sentyabrya; Moskovskie Vedomosti, 1878, 10 Avgusta; Moskovskie Vedomosti, 1878, 7-go Noyabrya; Moskovskie Vedomosti, 1878, 8 **İyulya**; Moskovskie Vedomosti, 1878, 7 Sentyabrya; Moskovskie Vedomosti, 1878, 22 Marta; Moskovskie Vedomosti, 1878, 16 Yanv.; Moskovskoy Gub., Temmuz 1878; Odesskiy Vestnik, 20 Avg., 1878; Odesskiy Vestnik, 24 Fevr., 1878; Odesskiy Vestnik, 1878, 20 Avg.; Orel, **İyul** 1877 g.; Neva, 1877, No 48 (4 Dek.); Kaluga, Temmuz 1878; Harkov, 1878, 13 Yanv.; Peterburgskiy Listok; Pskov, Temmuz 1878; Ruski **Invalid**, 2 Aprelya; Russkiy Invalid, 28-go Yanvary; Saratovskiy Spravochniy Listok, 1877, 9 Avg.

Araştırma ve İnceleme Eserler

A. TİHONOV, Voennopleniye Turki v Kaluzhskoy Gubernii v 1877-80-h godah” <https://ist-konkurs.ru/raboty/2005/899-voennopleniye-turki-v-kaluzhskoj-gubernii-v-1877-80-kh-godakh>. (20.10.2024)

ALEKSEEV, S. A. “Turetskie voennopleniye v Nijegorodskom krae v period russko-turetskoy voyni 1877–1878 gg”. Naučno-metodičeskii elektronnyi jurnal «Kontsept». 2017. – T. 39. – S. 2551–2555. – URL: <http://e-concept.ru/2017/970837.htm>.

ETHEM, İbrahim Plevne Hatıraları, haz. Seyfullah Esin, Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul 1979. HOVANSKIY, N. F., Saratov i Voyna 1877–1878 gg. // Tr. Saratovskoy Uchenoy Arhivnoy Komissii, 1915. Vip. 32. 1915.

KEÇECİZADE, İzzet Fuat, Kaçırılan Fırsatlar: 1877 Osmanlı-Rus Savaşı Hakkında Eleştiriler ve Askerî Düşünceler, haz. Rasim Süerdem, Ankara 1997.

Polnoe Sobranie Zakonov Rossiyskoy Imperii, 2. Seri, C. 52, No: 57530.

POROŞIN, İ.A Çetvert` Veka Nazad (iz Gimničeskikh Vospominaniy) S. Petersburg, 1905, C. 39, <https://www.booksite.ru/education/main/memoir/2.htm>.

POZNAHİREV, V. V., Ögün, Tuncay, “Generalitet Plevnesskoy Armii v Rossii v 1877-1878 gg”, Gumanitarnie Nauçnie İssledovaniya, No: 7, 2016, Yelektronniy resurs, URL: <http://human.snauka.ru/2016/07/15938> (08.06.2018).

POZNAHİREV, V. V., “Turetskie Voennopleniye v Kurskoy Gubernii v Period Russko-Turetskoy Voyni 1877–1878 gg”. Istoriya i Arheologiya, 2013. No: 4.

POZNAHİREV, V. V., Ottomanskıe Voennopleniye v Rossii v Period Russko-Turetskoy Voyni 1877-1878 gg, S. Petersburg 2017.

POZNAHİREV, Vitaliy, Turetskie Generalı i Admiralı v Russkom Plenu (XVIII – XX vv.), Nestor-Istoriya, Sankt-Peterburg 2019.

SAMOVİÇ, A. L., “Turetskie Voennopleniye 1877-1878 gg. Razmeşenie, Soderjanie, Vzaimootnoşeniya s Naseleniem Rossiyskikh Gubernatorstv”, Kafedra istorii Voennogo universiteta, Sadovaya-Kudrinskay, 26/40, Moskva, Rossiya.

SPEANSKIY N. I., Pismo Speranskoy N. K., 23 Noyabrya 1877 g. Kars // Rossiyskiy Arhiv: Istoriya Oteçstva v Svidetel`stvah i Dokumentah XVIII–XX vv.: Al`manah. — M.: Studiya TRITYe: Ros. Arhiv, 1994. — S. 146–147. — [T.] V. Pis`mo 23-e. Mektupların kayıtlarına ulaşmak için bkz., <https://feb-web.ru/feb/rosarc/ra5/ra5-146-.htm>.

ÜRKMEZ, Naim, “Savaşın Öteki Yüzü: Romanya’daki 93 Harbi Esirleri, Belleten, C 84/S. 300, 2020, s. 789-824.

ÖĞÜN, Tuncay, “İstanbul Basınında 93 Harbi Türk Savaş Esirleri”, *Uluslararası Türk Savaş Esirleri Sempozyumu Bildiri Kitabı*, İstanbul 2018.

TOTFALUŞIN, V. P., “Voennopleniye Russko-Turetskoy Voyni 1877–1878 gg., v Saratovskom Krae” s. 129-130.

YÜRÜKÇÜ, Aytac, 1877-1878 Rus-Osmanlı Savaşı’nda Propaganda: Avrupalı Gazetecilerin Faaliyetleri ve Rus Savaş Muhabiri Vasili İ. N. Dançenko’nun Savaş Notları, Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2018.

gpr

Akademik
Bakış

197

Cilt 18
Sayı 36
Yaz 2025

Extended Abstract

This article examines the experiences of Ottoman soldiers captured during the Russo-Turkish War of 1877-1878 (93 War) from a micro-historical perspective. The 93 War was not only a military defeat for the Ottoman Empire but also a turning point in accelerating social and political transformations. In this context, the processes endured by Ottoman prisoners, Russian perceptions of the 'Other,' and the legal framework of captivity in Russia's modernization process are analyzed. Through an analysis of archival documents and contemporary written sources, the legal status of prisoners, their social conditions, and their perception within Russian society are evaluated. Ottoman soldiers found themselves within a system perceived as the 'Muscovite oppressor,' experiencing varying interactions with the local populace. In some regions, they received compassion and aid, while in others, they were subjected to violence and humiliation. Prisoners occupied different statuses legally, socially, and culturally. The question of whether they were regarded as 'property' under Islamic law, 'guests' in certain societies, or 'refugees' expelled beyond borders remains a matter of debate. The portrayal of Ottoman prisoners in the Russian press also evolved. Initially, Ottoman soldiers were depicted as cruel, barbaric, and primitive, but by the war's end, this image shifted to one of a brave and resilient adversary. The article also discusses the role of Ottoman prisoners in social life. Their relationships with the local population, their level of participation in daily life, and the decisions of some prisoners to remain in Russia are examined. For instance, an Ottoman soldier who was a carpenter chose to stay in Kaluga after the war, adopting Orthodox Christianity and assuming a new identity. Similarly, some Ottoman officers engaged with Russian high society, teaching French lessons and undergoing cultural transformation. The treatment of Ottoman prisoners in Russian society varied. While some regions provided humane conditions, in others, they continued to be viewed as enemies and were even subjected to violence. Their integration into urban life also led to differing perceptions. For example, in Smolensk, Ottoman prisoners assisted in extinguishing a major fire alongside the local population, which contributed to their positive reception. The study also addresses the issue of crime and punishment among the prisoners. Instances of conflict, both among the captives themselves and between them and the local population, are explored. Some prisoners engaged in minor offenses, while others were victims of violence from the local populace. Ottoman officers, generally more in contact with the outside world, experienced different conditions compared to lower-ranking soldiers, who often endured harsher circumstances. By focusing on the personal stories of 93 War prisoners, this article sheds light on the cultural and human relations between Ottoman and Russian societies. It highlights how war not only reshaped state relations but also transformed individual identities and collective memory. Ultimately, through the captivity experiences of 93 War prisoners, the study examines the broader impacts of war beyond the battlefield, exploring its historical, legal, and social dimensions. This research provides a comprehensive analysis of the human aspect of war by delving into the experiences of Ottoman prisoners within Russian society.

Gör

İngiltere, ABD ve Türkiye’de Hazırlanan Öncü Senkronik Tarih Şeridi Örneklerinin Karşılaştırılması*

Comparison of Pioneer Synchronic History Line Examples Prepared in England, the USA, and Türkiye

Ayşegül DÖNMEZ** - Ömür KIZIL***

Öz

Karşılaştırma yöntemi, zaman ve mekana yayılan tarihsel olay ve olguların anlaşılmasında diyakronik ve senkronik karşılaştırmaların yapıldığı bir yöntemdir. Senkronik tarih şeritleri, farklı dönem ve coğrafyalar arasında karşılaştırmalar yapma konusunda bu yöntem için oldukça kullanışlı araçlardır. Bu çalışmada, senkronik tarih şeritlerinin gelişimi açısından öncü nitelik arz eden çalışmalar birbirleriyle karşılaştırılarak incelenmiştir. Bu bağlamda İngiltere, ABD ve Türkiye’den toplam beş örnek ele alınmıştır. Örnek senkronik tarih şeritlerinin zaman-mekansal kapsamları, hazırlanma teknikleri ve zaman olgusuna yönelik kuramsal yaklaşımları analiz edilerek, senkronik tarih şeridi oluşturma geleneğinin/geleneklerinin farklı coğrafyalardaki seyri ortaya konulmaya çalışılmıştır. Sonuçlara geniş perspektiften bakıldığında; senkronik tarih şeritlerinin ortaya çıkışının ve gösterdikleri gelişimin, aynı anda zaman ve mekan felsefelerinin gelişimi, kartografya ve matbaa alanındaki gelişmelerle yakından ilişkili olduğu anlaşılmıştır. İncelenen örnekler, tüm çalışmalarda zamana “mutlak” ve “matematiksel” zaman açısından yaklaşıldığını göstermektedir. İncelenen çalışmaların mekana/coğrafyaya yaklaşımları ise benimsenen görselleştirme tekniğine göre farklılık arz etmektedir. Tablo formatı ile hazırlanan çalışmalarda (örn. Jefferys) mekanı temsil etme kaygısı hissedilirken; akış metaforunun kullanıldığı çalışmalar mekanı görsel olarak temsil etme kaygısından yoksundur. Her iki ekolün ortak özelliği, oluştukları dönemde coğrafya, mekansal algı ve kartografya alanlarında yaşanan önemli gelişmelere rağmen, mutlak bir mekan algısından yoksun, manipülatif bir yaklaşım sergilemeleridir. Söz konusu manipülasyon, tarihe Avrupa merkezli bir yaklaşımın sergilendiğini göstermektedir.

Anahtar Kelimeler: Senkronik şerit, karşılaştırma, tarih şeridi, histomap, tarih öğretimi.

Abstract

The comparative method is a method in which diachronic and synchronic comparisons are made in understanding historical events and phenomena spread over time and space. Synchronic charts are very useful tools for this method in making comparisons between different periods and geographies. In this study, pioneering studies in terms of the development of synchronic charts were examined by comparing them with each other. In this context, a total of five examples from England, the USA and Turkey were considered. By analyzing the time-spatial scopes, preparation techniques and theoretical approaches to the phenomenon of time of the examined synchronic charts, an attempt was made to reveal the course of the tra-

Makale Geliş Tarihi: 23.08.2024. Makale Kabul Tarihi: 13.01.2025.

Araştırma Makalesi / Künye: DÖNMEZ, Ayşegül, KIZIL, Ömür. “İngiltere, ABD ve Türkiye’de Hazırlanan Öncü Senkronik Tarih Şeridi Örneklerinin Karşılaştırılması”. Gazi Aka-demik Bakış Dergisi (GABD), 18/36, (Haziran 2025): s. 199-214. DOI: 10.19060/gav.1719153

* Bu çalışma Ayşegül Dönmez ve Ömür Kızıl’ın Doktora Tezlerinden üretilmiştir.

** Dr., Gazi Üniversitesi Eğitim Fakültesi, E-mail: adonmez@gazi.edu.tr, ORCID: 0000-0002-5074-6295.

*** Dr., Milli Eğitim Bakanlığı, E-mail: omurkizil@outlook.com, ORCID: 0000-0002-9181-5437.

Akademik
Bakış
199
Cilt 18
Sayı 36
Yaz 2025

dition/traditions of creating synchronic charts in different geographies. When the results are examined from a broad perspective, it is understood that the emergence of synchronic charts and their development are closely related to the development of the philosophies of time and space, and the developments in the fields of cartography and printing. The examples examined show that in all studies, time is approached in terms of “absolute” and “mathematical” time. The approaches of the examined studies to space/geography differ according to the visualization technique adopted. While the concern to represent space is felt in the studies prepared with the table format (e.g. Jefferys), the studies using the flow metaphor lack the concern to represent space visually. What both schools have in common is that they exhibit a manipulative approach that lacks an absolute perception of space, despite the important developments in geography, spatial perception and cartography during the period in which they were formed. The manipulation in question demonstrates a Eurocentric approach to history.

Key Words: Synchronological chart, comparative, timeline, histomap, history teaching.

Giriş

Karşılaştırma; Türk Dil Kurumu sözlüğünde “kişi ve nesnelerin benzer veya aynı yanlarını incelemek için kıyaslamak, mukayese etmek şeklinde tanımlanmıştır.¹ Günlük hayatta farkında olarak ya da olmayarak sık sık karşılaştırmalar yaparız. Her alanda olduğu gibi eğitim alanında da karşılaştırmalar yapılmaktadır. Karşılaştırma yapmak, karşılaştırılan çalışma alanlarının daha anlaşılır olmasını sağlamakta ve bunlar hakkında daha çok şey bilmeye yardımcı olmaktadır.² Tarih alanında da antik çağlardan beri karşılaştırmalar yapıldığı bilinmektedir.

Tarih çok geniş bir zaman ve alanı kapsar. Günümüzden 50 yıl öncesi de 5000 yıl öncesi de tarihin kapsamındadır. Bu kadar geniş bir zamana ait bilgileri öğretebilmek ve öğrenebilmenin zorluğu zaman içinde çeşitli yöntemleri tarih eğitimine dâhil etmiştir. Bunlardan birisi de karşılaştırmalı tarih yöntemidir. Karşılaştırmalı tarih; “olayların, olguların, kurum ve kişilerin, fikirlerin kendi zamanındaki özgüllüğünü, özgünlüğünü ve farklı zamanlarda farklı mekânlardaki etkilerini ortaya koymada yardımcı olan” yöntemidir. Geçmiş zaman, mekân ve coğrafi sınırları aşarak bütün özgünlüğü ve özgüllüğü ile anlamak karşılaştırmalı tarih yöntemi sayesinde mümkün olabilir. Tarihi olaylar/olgular karşılaştırma yapılarak sadece siyasi ve askeri açıdan değil çok katmanlı bir şekilde ekonomik, kültürel, coğrafi, sosyal açılardan da incelenerek daha iyi öğrenilebilir ve öğrenilenlerin kalıcılığı artırılabilir.

Tarih yazıcılığında on dokuzuncu yüzyıla kadar insanı ve toplumun genel yapısını ele almayan, daha çok kahramanlar, hanedanlar, büyük zaferler, büyük işler ekseninde, kronolojik olarak ve neden-sonuç ilişkisi içinde siyasi ve askeri olayları konu edinen bir anlayış süregelmiştir. 19.yy’a gelindiğinde tarih yazıcılığında Fransız devrimiyle beliren milliyetçiliğin etkisiyle ulusalcı

1 Türk Dil Kurumu Sözlükleri Resmi İnternet Sayfası, <https://sozluk.gov.tr/>

2 Gürcan Ültanır, *Karşılaştırmalı Eğitim Bilim; Kuram ve Teknikler*, Eylül Yayınları, Ankara 2000, s. 1.

bir yaklaşım giderek kendini göstermeye başlarmıştır. 20. yy tarih yazımı ise önceki asır tarih yazımına bir başkaldırı olarak ortaya çıkmıştır. Bu yüzyılda tarih, psikoloji, sosyoloji, felsefe gibi birbiriyle ilişkili disiplinlere bütüncül yaklaşılarak hepsi sosyal bilim olarak görülmüştür. Birinci Dünya Savaşı’ndaki yıkım toplum hayatında belirgin bir biçimde değişikliklere yol açarken tarih yazımı da bundan etkilenmiş ekonomi önem kazanırken ulusçu tarih gerilemiştir. Yalnız dünle ilgilenen idioğrafik tarih bugüne de ilgi duymaya ve çalışmalarını siyasal tarihten ekonomik ve sosyal tarihe kaydırarak, dünü, bugünü daha iyi anlamanın bir yolu olarak okumaya başlamıştır.³ Yirminci yüzyılda tarih araştırmalarının kapsamında çok önemli bir gelişme meydana gelmiş, tarihçinin ilgisi bireyden kitlelere, bireysel başarı ya da başarısızlığın en belirgin bir biçimde görüldüğü kamu hayatıyla ilgili olaylardan, yüzyıllar boyunca sıradan insanların kaderini değiştiren temel yapısal dönüşümlere kaymıştır.⁴

Bu gelişmeler karşılaştırmalı tarih yöntemine doğru bir evrilmeyi gerekli kılmıştır. İkinci Dünya Savaşı’ndan sonra, karşılaştırmalı tarih çalışmaları 1960’larda ekonomi tarihçileri ve kendi özel alanlarındaki demograflar tarafından kullanılmaya başlanmakla birlikte, tarihi anlamanın daha geniş bir yolu olarak, araştırma yöntemi temelde tarih sosyologları tarafından geliştirilmiştir. Karşılaştırmalı yöntem, deneysel yöntem gibi, açıklamaların geçerliliğini test etmek için sistematik olarak kanıt toplama aracıdır. İçerik olarak ele alındığında ise karşılaştırma yönteminin esnekliği etkileyicidir. Ulusal çerçevenin ötesine bakmayı ve belirli sorunları, kümeleri veya yapıları ortak bir sorunsal ile birbirine bağlanan en az iki farklı bağlamda konumlandırmayı içerir, çoğu durumda üçüncül karşılaştırmalar da buna dâhil olur. Buna karşılık tarihçiler, karşılaştırılan iki olguyu daha iyi karakterize etmeye ve nedensel analizdeki benzerlik ve farklılıklara bakmaya çalışırlar. Karşılaştırmının metodolojik avantajlarından biri, Avrupa veya dünya tarihinin daha geniş tarihsel sentezlerinde çoğunlukla örtük olanı açıklığa kavuşturmasıdır.^{5,6}

Tarihçi için, araştırma konusunu belirlemek, başlangıçta var olan az bilgiyle yola çıkmak, çoğalan bilgiyi tasnif etmek, önyargılardan uzak olarak çalışmanın seyrini planlamak konusunda tarafsız çalışma zemini oluşturmak temel hareket noktalarıdır. Tarihçi önyargı ve ideolojilere hizmet etmeden tarihi yapana sadık ve güncelden geriye bakarak bir yorum oluşturmak zorundadır. Tarihçi elindeki konu ya da haberin doğruluğunu sağlamak adına bütün sebepler hakkında bilgi sahibi olmalı, gerçek bir araştırmayla, amaç-

3 Ramazan Yelken. *Tarih Sosyolojisi*, Vadi Yayınları, Ankara, 2007, s. 14.

4 John Tosh. *Tarihin Pesinde: Modern Tarih Çalışmasında Hedefler, Yöntemler ve Yeni Doğrultular* (Çev. Ö. Arıkan), Tarih Vakfı Yurt Yayınları. İstanbul, 2005, s. 88.

5 Heinz-Gerhard Haupt, “Comparative history—a contested method”, *Historisk Tidsskrift*, Sayı: 127, 2007, s. 700-701.

6 W.H. Sewell, “Marc Bloch and the logic of comparative history”, *History and Theory*, Sayı: 6, 1967, s. 208-218.

lanan doğruya ulaşmaya gayret etmelidir. Bunu sağlamanın yollarından biri olarak karşılaştırma yöntemi üzerinde durulması gereken bir metot olarak öne çıkmaktadır. Küreselleşen dünyada toplum sürekli değişen, dönüşen ve farklılaşan bir yapıya sahiptir. Her dönemsel olgunluk bir tarih kaydı olarak süreçte yerini alır. Bu bakımdan toplumları anlamak için şüphesiz tarihten yararlanmak, bunu yaparken de geçmişin iyi ve kötüsünü, hata ve doğrusunu analiz etmek gerekir. Bizim geleceği planlamak adına, geçmişin hataları ve doğrularını değerlendirmek ve bunlardan ders çıkarmak yolunu tercih etmemiz fayda sağlayıcı olacaktır. Zira toplumun dönüşümü benzer değişkenleri elde etmemize engel olabilir fakat karşılaştırmalı çalışmalar etkileşim ana unsurlarını görmemizi sağlar.⁷

Bir karşılaştırmının uygunluğu seçilen sorunun belirlenmesine bağlıdır. Bunun için karşılaştırmada seçilen sorun/olgu önemlidir. Burada karşılaştırılan birimlerin aralarındaki ayrımları anlamlı kılacak yeterlilikte ortak yönlerinin olması yapılan karşılaştırmının sonucunu ve varılan yargıyı daha anlamlı kılacaktır. Tarihi olaylar, tek düzlem üzerinde ard arda gerçekleşmez farklı çevrelerde hem birbirini takip edip hem de yan yana var olması ile gerçekleşir. “Karşılaştırmalar hem diyakronik (dikey kronolojik) hem de senkronik (yatay) olarak yapılabilir. Diyakronik tarihsel öncül ve ardıllarla yapılır. Senkronik ise çağdaş farklı coğrafyalarla eş zamanlı tarihsel süreçleri ele alır. Bir diğer senkronik değerlendirmede benzer evreleri ve gelişim aşamalarını geçiren olgular farklı zamanlarda olsalar da karşılaştırılabilirler.”⁸

İşte bu noktada çalışmamızın konusu olan senkronik tarih şeritleri de geçmişin daha iyi anlaşılabilmesi için karşılaştırma yapma imkanı vermesi açısından önemlidir.

İngiltere, ABD ve Türkiye’de Hazırlanan Öncü Senkronik Tarih Şeridi Örneklerinin Karşılaştırılması

Bu çalışmada; İngiltere, ABD ve Türkiye’de hazırlanan tarihi niteliğe haiz beş adet örnek senkronik tarih şeridi çalışması birbirleriyle karşılaştırılarak incelenmiştir. Bu bağlamda şeritlerin özellikleri, zaman-mekansal kapsam-ları, hazırlanma teknikleri ve zaman olgusuna yönelik kuramsal yaklaşımları analiz edilerek, senkronik tarih şeridi oluşturma geleneğinin/geleneklerinin farklı coğrafyalardaki entelektüel anlayışlar içerisindeki seyri ortaya konulmaya çalışılmıştır.

7 Ömer Ali Keskin, “Küreselleşen Dünyada Karşılaştırmalı Tarih Eğitimi ve Çalışmalarının Gerekliliği”, *III. Uluslararası Tarih Eğitimi Sempozyumu*, Haziran 2014, Sakarya 2014, s. 63, 64.

8 Keskin, aynı yer.

Tablo: 1. Araştırma kapsamında karşılaştırılan senkronik tarih şeritleri

Senkronik Tarih Şeridi	Yıl	Hazırlayan	Ülke
<i>A Chart of Universal History</i>	1753	Thomas Jefferys	İngiltere
<i>A New Chart of History</i>	1769	Joseph Priestley	İngiltere
<i>Synchronological Chart</i>	1871	Sebastian C. Adams	ABD
<i>Histomap</i>	1931	John Sparks	ABD
<i>Tarih Öncesi ve Tarih Çağlarının Mukayeseli Zaman Tablosu</i>	1946	Hamit Zübeyr Koşay	Türkiye

Araştırma kapsamında incelenen senkronik tarih şeritlerine ilişkin genel bilgiler Tablo: 1’de sunulmuştur. Tablo 1’de görüldüğü üzere araştırmaya konu edilen senkronik tarih şeritleri, 1753-1946 yılları arasında hazırlanan örneklerdir. Bunların ikisi Birleşik Krallık, ikisi ABD ve biri Türkiye’deki çalışmalardır. Araştırmaya konu edilen çalışmaların belirlenmesinde; ait oldukları dönem, özgünlük ve bölge kriterleri etkili olmuştur. Türkiye’den seçilen örnek, diğer coğrafyalarda hazırlanan çalışmalara göre özgün nitelikler barındırmasa da bölgenin ilk örnek çalışması olması sebebiyle çalışmaya dahil edilmiştir.

Araştırmaya konu edilen senkronik tarih şeritlerinin seçiminde alan açısından önemli olan kriterler göz önünde bulundurulmuştur. Bu kriterler üç temel başlık altında toplanabilir. Çalışmaların seçiminde dikkat edilen ilk kriter; tarihsel özgünlük ve dönem temsiliyetidir. Çalışmanın kapsadığı dönem ve coğrafya, seçilen örneklerin özgünlük taşımasında belirleyici bir faktör olmuştur. Örneğin, Thomas Jefferys’in 1753 tarihli çalışması, Avrupa’da tarihsel verilerin ilk kez tablolar halinde düzenlenip görselleştirilmesiyle dikkat çekerken; Joseph Priestley’in 1769 tarihli “A New Chart of History” başlıklı çalışması, zamanı mutlak bir formda sunarak modern tarih şeritlerinin temelini atar.

İkinci kriter ise çalışmaların alana getirdiği metodolojik yenilik ve teknik katkılardır. Örneğin; Sebastian C. Adams’ın 1871 tarihli senkronolojik çizelgesi, öğretim materyali olarak kullanılabilir şekilde tasarlanan ilk örnek olması ve ilk kez zengin bir görselleştirme sunmasıyla dikkat çekerken; John Sparks’ın 1931 yılında yayınladığı “Histomap”, binlerce yıllık tarihi tek bir akış metaforu üzerinden özetleme girişimiyle, popüler tarih anlayışının senkronik tarih şeridi çalışmaları içerisindeki öncüsü olmuştur.

Çalışmaların belirlenmesinde kullanılan üçüncü kriter ise kapsam ve erişilebilirliktir. Seçilen örneklerin hem zaman hem de mekân boyutunda geniş bir kapsama sahip olması, çalışmaların tarihi olayların ve uygarlıkların gelişimlerini yansıtmaya kapasiteleri ve araştırmacılar açısından alan yazın içerisindeki erişilebilirlikleri, son kullanıcı olarak değeri-

görsel

dirilebilecek olan öğretmen ve öğrencilerin çalışmalara ulaşabilme durumları göz önünde bulundurulmuştur. Bu açıdan geniş bir kullanıcı kitlesine erişebilme imkanına sahip olan çalışmalar diğer kriterler de göz önünde bulundurularak çalışmaya dahil edilmiştir.

Tablo: 1’de de görüldüğü üzere, söz konusu tarih şeritleri bu ülkelerde öncü örnekler olarak hazırlanmışlardır. Türkiye’den alınan örnek ise ABD’de hazırlanan “Histomap” başlıklı çalışmanın uyarlamasıdır, ancak Türkiye açısından öncü bir çalışmadır. Bu çalışmaların öncü olarak nitelendirilmesinde, çalışma alanında, ait oldukları coğrafyada önemli yenilikler veya temel kavramlar sunmuş olmalarına dayanmaktadır. Öncü çalışmalar, genellikle belirli bir disiplinde yeni bir gelenek başlatır, önemli bir metodolojik farkınlık yaratır veya farklı coğrafyalarda belirgin etkiler bırakır. Bu bağlamda, senkronik tarih şeritleri için öncü olarak tanımlanan bu örnekler; zaman algısı, mekânın temsili ve tarihi olayların görselleştirilmesinde devrim niteliğinde özellikler sunmalarıyla birlikte, tarihsel ve entelektüel değişimleri yansıtmaya yetenekleri bakımından kendilerinden sonra gelen çalışmaları etkilemiş olan çalışmalardır. Bunun yanında her biri hazırlandığı coğrafyada önemli bir gelenek yaratması veya başka bölgelerde benzer çalışmaları tetiklemesi bakımından ulusal veya uluslararası etkilere sahip örneklerdir. Bunlara ek olarak; tarihi mutlak zaman, homojen zaman veya akış metaforuyla ele alarak zaman algısına yeni bir boyut kazandıran çalışmalardır. Tüm bu boyutlarıyla değerlendirildiğinde bu araştırmaya konu edilen örnek tarih şeritlerinin hazırlandıkları coğrafyalarda, kendilerinden sonra gelen çalışmaları etkileyen öncü niteliklere haiz oldukları söylenebilir.

Alan yazında tarih konularına senkronik yaklaşım ve senkronik tarih şeritleri ile ilgili çok sayıda çalışma mevcuttur. Örneğin tarih konularına senkronik yaklaşım modeli ve ölçekli senkronik tarih şeridi geliştirme tekniklerinin ele alındığı bir çalışmada; 1789-2018 yılları arasında Avrupa, Türkistan, Ortadoğu ve Kuzey Afrika coğrafyalarında gerçekleşen tarihi süreçleri ölçekli şekilde zaman-mekansal olarak haritalayan senkronik tarih şeritleri sunulmuş ve tarih konularının öğretimi açısından önerilmiştir.⁹

Tarih konularının senkronik bir anlayış içerisinde ele alınma anlayışının gelişme sürecinde İncil gibi dini metinlerin incelenmesi de etkili olmuştur. İncil incelemeleriyle ilgilenen bir çalışmada David L. Dungan tarafından paralel metinlerin incelenmesi ve karşılaştırılması konularına dair sunulan yöntemsel perspektif; senkronik tarih şeritleri oluşturulması açısından önemli fikirler sunmaktadır.¹⁰

9 Ö. Kızıl-C. Dönmez, “Tarih Konularının Öğretiminde Senkronik Yaklaşım Modeli ve Ölçekli Senkronik Tarih Şeritleri”, *International Journal of New Approaches in Social Studies*, Cilt:4, Sayı:2, 2020, ss.285-308.

10 David L. Dungan, *A History of the Synoptic Problem*, Yale University Press, 1999.

Tarih konularının senkronizasyonuna kuramsal çerçeveden ve zaman algısı perspektifinden yaklaşan önemli bir çalışma da V. Ogle tarafından kaleme alınan “Zamanın Küresel Dönüşümü: 1870-1950” başlıklı eserdir.¹¹ Bu çalışmada, 19. Ve 20. yüzyıllarda zamanın küresel olarak senkronize edilmesi için yapılan çabalar incelenmiş ve bu sürecin tarih yazımında kullanılan zamansal çerçeveler üzerinde yarattığı etkiler ortaya konulmuştur. Bu yönüyle, senkronik zaman şeritlerine kuramsal temel oluşturan zaman algısı ile ilgili hususlar açısından önemli olduğu söylenebilir.

Tarih yazımında senkronizm meselesini konu edinen ve senkronizmin tarih yazımına metodolojik etkilerine odaklanan bir başka çalışma da Helge Jordheim tarafından kaleme alınmıştır. Yazar bu çalışmada farklı kültürlerde ve zaman dilimlerinde meydana gelen olayların birbirleriyle uyumlu hale getirilerek incelenmesi ve karşılaştırılması süreçlerini tarih yazımı açısından ele almaktadır.¹²

D. Rosenberg ve A. Grafton tarafından kaleme alınan “Cartographies of Time” başlıklı eser, senkronik tarih şeritlerinin gelişim sürecini konu edinen en kapsamlı çalışmadır. Rosenberg ve Grafton, bu çalışmalarında Eusebius’un kronik tablolarından başlayarak günümüzdeki dijital çalışmalara kadar çok sayıda örnek üzerinden senkronik tarih şeritlerinin gelişim sürecinin tarihini ayrıntılı bir şekilde ortaya koymuşlardır.¹³ Oldukça kapsamlı ve hacimli bir çalışma olan bu eser, alan yazın içerisinde yöntem ve konuya yaklaşım açısından bu araştırmaya en benzer çalışmadır. Bu çalışmanın da önemli kaynakları arasında yer almaktadır. Ancak bu araştırma, öncü çalışmaların birbirleriyle karşılaştırılmasına odaklanan çalışma alanı ve yöntemi bakımından Rosenberg ve Grafton’ın kapsamlı eserinden ayrılmaktadır.

Ulaşılan alan yazında, senkronik tarih şeritleri ile ilgili çalışmalar göz önünde bulundurulduğunda daha çok meselenin tarih yazımı üzerindeki kuramsal ve metodolojik etkilerinin ön plana alındığı; ancak Rosenberg ve Grafton’ın çalışması dışında senkronik tarih şeritlerinin gelişimi, farklı coğrafyalarda ortaya çıkan geleneklerin karşılaştırılması vb. konuların konu edilmediği görülmektedir. Bu çalışma, tarih yazımı ve öğretimi bağlamında senkronik tarih şeritlerinin entelektüel gelişimini izleme; çizelgelerin evrimi, felsefi ve teknik boyutlarının incelenmesi açısından bir köprü oluşturma, farklı ülkelerdeki tarihsel anlayış ve çizelgeleme geleneklerinin çeşitliliğini ortaya koyma amaçlarına hizmet etmektedir. Çalışmanın bu yönüyle alan yazına katkı sağlayacağı ümit edilmektedir.

11 V. Ogle, *The Global Transformation of Time: 1870–1950*, Harvard University Press, 2015.

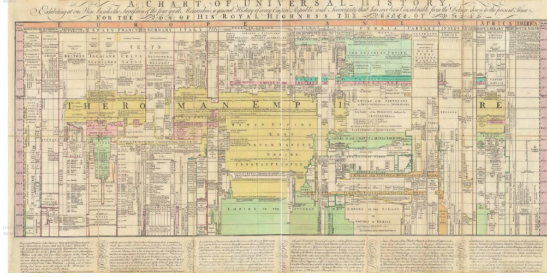
12 H. Jordheim, “Synchronizing the World: Synchronism as Historiographical Practice, Then and Now”, *History of the Present*, Cilt:7, Sayı:1, 2017, ss. 59-95.

13 D. Rosenberg-A. Grafton, *Cartographies of time*, Princeton Architectural Press, New York 2010

gax

İngiltere

İngiltere’de hazırlanan ilk öncü tarih şeridi, Fransa’da Jean-Louis Barbeau de la Bruyere’nin 1750 yılında yayımladığı “*The Mappemonde Historique*”ten (Tarihi Dünya Haritası) esinlenerek, Thomas Jefferys tarafından 1753’te hazırlanan “*A Chart of Universal History*” (Evrensel Tarih Şeridi) başlıklı çalışmadır. Jefferys’in çalışması, büyük ölçüde Bruyere’in çalışmasının İngilizce uyarlaması olsa da Kıta Avrupası’nda ortaya çıkan zaman-mekansal veriyi görselleştirme tekniklerinin Birleşik Krallık entelektüel çevrelerine girişi açısından önemlidir.

Şekil 1. A Chart of Universal History (Evrensel Tarih Şeridi, 1753)¹⁴

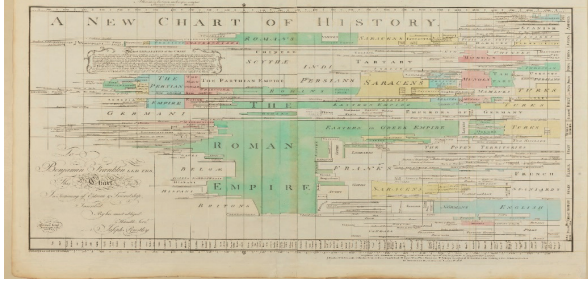
Jefferys’in tablosu özet niteliğinde olup, tüm veriyi tek ve tamamı görülebilir bir düzlem üzerinde sunmaktadır. Şekil: 1’de görüldüğü üzere bu çalışmada MÖ 2000 – MS 1750 tarih aralığı ele alınmıştır. Bu tarih aralığında ele alınan coğrafyalar ise Avrupa, Asya, Afrika ve Amerika’dır.

Jefferys, indeksli hücreler oluşturarak, çizelgeyi süreklilik arz eden bir alan haline getirmiştir. Yalnızca tarihler vermeyip, onları sezgisel bir formatta sunmuştur. Örneğin Büyük İskender’in imparatorluğunun coğrafi olarak geniş, ancak kısa ömürlü olduğu; Bizans’ın uzun ömürlü olduğu; Roma ve Osmanlı İmparatorluklarının ise hem coğrafi olarak geniş hem de uzun ömürlü oldukları görsel olarak sunulmuştur. Söz konusu görsel form izlendiğinde ulusların tarih boyunca devam ettiği, imparatorlukların ise zaman akışı içerisinde bir ada ya da takımada gibi uzandığı görülmektedir.¹⁵ Bu yönüyle çalışmanın görsel formatı, Bruyere’in kullandığı format ile aynıdır.

Onsekizinci yüzyılda bu alanda çalışan bir diğer önemli İngiliz ise Joseph Priestley’dir. Priestley, Thomas Jefferys ve Nicolas Lenglet du Fresnoy’un çalışmalarından büyük ölçüde faydalanmıştır. Tasarımını Newton’ın zamanının “görsel canlandırması” olarak adlandıran Priestley, 1765’te “*Chart of Biography*” (Biyografi Çizelgesi); 1769’da ise “*A New Chart of History*” (Yeni Bir Tarih Şeridi) başlıklı çalışmalarını yayımlamıştır.

14 Thomas Jefferys, A Chart of Universal History (Evrensel Tarih Şeridi), 1753, https://pjdodnel.wordpress.com/wp-content/uploads/2015/11/priestley_lecture_wresponse-copy-5.png (Erişim tarihi: 25.05.2024)

15 Rosenberg-Grafton, a.g.e., s.116.

Şekil 2. A New Chart of History (Yeni Bir Tarih Şeridi, 1769)¹⁶

Biyografi çizelgesinde 3000 yıllık zaman dilimi içerisinde 2000 ünlü tarihi karakter, tarih çizelgesinde ise 78 devletin zaman-mekan içerisindeki dağılımı verilmiştir. Bu araştırma kapsamında incelenen 1769 tarihli “Yeni Bir Tarih Şeridi” başlıklı çalışmada MÖ 1200 – MS 1750 yılları arasında varlık göstermiş olan devletlerin ve toplulukların zaman-mekansal dağılımlarını göstermiştir. Tarih şeridinin kapsadığı coğrafyalar; İskandinavya, Polonya, Rusya, Büyük Britanya, İspanya, Fransa, İtalya, Avrupa Türkiye, Almanya, Asya Türkiye, İran, Hindistan, Çin, Afrika ve Amerika’dır.

Çalışmanın görsel formatı, Bruyere’in kullandığı formata benzemektedir. Ancak öncülünden ayrıldığı en önemli özellik yukarıda da belirtildiği üzere zamana mutlak bir formda yaklaşımıdır. Priestley, kronograf öncüllerinin aksine zamanın homojenliği olarak adlandırılabilir olan tekdüzelikte ısrarcı olmuş ve her yüzyıl, barındırdığı önemli olayların derecesine bakmaksızın eşit aralıklarla sunmuştur.¹⁷ Yani hiçbir olayın yer almadığı yüz yıllık bir zaman aralığı, Birleşik Krallık için önem arz eden olayların yaşandığı yüzyıl ile aynı miktarda yer kaplamaktadır. Bu yönüyle zamanın akışı hususunda objektifliği sağladığı söylenebilir. Ancak zaman konusunda yakalanan bu objektiflik karşısında mekansal temsil için aynı şeyleri söylemek mümkün değildir.

Priestley’in çizelgesi, göreceli yerleştirmeden dolayı bir coğrafi harita özelliği barındırmamaktadır. Örneğin Almanya ile Fransa arasında İtalya; Çin ve Güney Amerika arasında Mısır vardır. Çoğu durumda coğrafyalara ayrılan boyutlar da yanıltıcıdır. Örneğin İtalya için ayrılan alan, Hindistan için ayrılandan fazladır. Çizelgenin Roma merkezli çizildiği, Roma’nın Dünya tarihinin ve coğrafyasının kalbine yerleştirildiği düşünülürse; Avrupa merkezli bir manipülasyon barındırdığı söylenebilir.

Priestley’in çalışmalarında, tarihi düşünce ve grafikteki gelişmelerin yarattığı yeni form birleşerek diğer araştırmacılara yeni fikirler sunmuştur.¹⁸ Bu yönüyle de modern zaman şeritlerinin oluşturulması hususunda yardımcı olduğu söylenebilir. Ama bizim çalışmamız açısından da arz ettiği en büyük önem, onun 18. yüzyılın sonları ve 19. yüzyılın başlarında pedagojik

16 Joseph Priestley, A New Chart of History, 1769, https://en.wikipedia.org/wiki/A_New_Chart_of_History (Erişim tarihi: 25.05.2024)

17 Lynn Hunt, *Measuring time, making history*, Central European University Press, Budapest 2008, s. 37-38.

18 Rosenberg-Grafton, a.g.e.

literatüre de girmiş olmasıdır.¹⁹ Öncüllerinin aksine, onun çalışmaları eğitim-öğretim ortamlarına ve süreçlerine de yansımalarla bulunmuş ve tarih şeritlerinin bir öğretim aracı olarak kullanılması üzerinde etkili olmuştur. Priestley'e göre; tarih şeridi, tarihi bilgiyi mekanikleştirme hususunda mükemmel bir araçtır, ancak tarihin kendi resmi değildir. Yani bu anlayışa göre tarih şeridi, tarihi olay ve olgulara ilişkin bilgilerin yeniden yapılandırılması ve onlara görsel bir form kazandırılması şeklinde de tabir edilebilir. Çalışmanın tarihi olay ve olguların okunmasındaki rolüne değinen Priestley, bu hususta şunları söylemiştir:

Priestley'in çalışmaları, ardılları açısından etkili bir örnek teşkil etmiştir. Sonraki çalışmalarda her yayıncı kendi çizelgelerindeki yenilikleri öne sürmeye çalışmasına rağmen; Priestley'deki varyasyonlardan daha fazlasını sunamamışlardır. Ancak yine de özgün eserlerin varlığından söz edilebilir. Fransız araştırmacı Condorcet'nin 1790'larda yayımladığı çalışma buna örnek olarak gösterilebilir. Condorcet'nin çalışması, Priestley'in çalışmalarının dayandığı kronolojik senkronizmden farklı bir prensibe dayanmaktadır. Bu çalışmada farklı ulus ve kültürlerin eşdeğer sosyal gelişim aşamalarına ulaşma süreçleri konu edilmiştir. Condorcet'nin fikri özgün olmakla birlikte, sosyal gelişim süreçlerinin hangi kriterlere ve verilere göre belirlenmekte olduğu objektif kriterlerden yoksundur.

Amerika Birleşik Devletleri

Jefferys'in Kıta Avrupası'ndan alarak İngiliz kültür çevrelerine naklettiği ve Priestley'in geliştirmiş olduğu teknik, Anglo-Sakson kültür havzasının etkisindeki başka coğrafyalarda kullanılmaya ve geliştirilmeye devam etmiştir. Örneğin Güney Carolina'da yaşayan fizikçi, tarihçi ve politikacı David Ramsay'in 1811 yılında "Historical and Biographical Chart of United States" başlıklı çalışmasının, büyük ölçüde önceki çalışmaların ve eski İngiliz kolonilerine ait haritaların kombine edilmesinden meydana geldiği söylenebilir.²⁰ Ancak Jefferys ve Priestley'in çizgisi tek başına devam etmemiştir. "Zamanın akışı" tekniği ile hazırlanan çalışmalar da ABD gibi farklı coğrafyalarda görülmüştür.

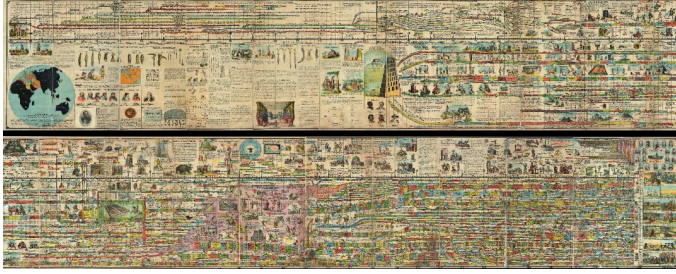
19. yüzyılda eğitim bilimleri literatürüne giren Priestley'in çalışmasının ardından, aynı yüzyıl içerisinde doğrudan eğitimciler tarafından da benzer çalışmaların yürütülmeye başlandığı görülmektedir. Hem bir misyoner hem de bir öğretmen olan Sebastian C. Adams, 1871 yılında "Synchronological Chart" (Senkronolojik Çizelge) başlıklı, otodidaktik ve kendi içinde bir ders kitabı olabilecek kadar zengin bir çalışma ortaya koymuştur.^{21,22} Temel olarak içerisinde bulunduğu yüzyılın "zaman akışı" tekniğine göre hazırlanan bu çalışma, doğrudan eğitim amaçlı olması ve bir eğitimci tarafından hazırlanması bakımından önem taşımaktadır.

19 Rosenberg-Grafton, a.g.e., s.122-123.

20 Rosenberg-Grafton, a.g.e.

21 Sebastian Adams, *Adams synchronological chart of map of history: teacher's guide*. Master Books.Adams, Arkansas 2007.

22 Rosenberg-Grafton, a.g.e.

Şekil 3. Synchronological Chart (Senkronolojik Çizelge, 1871)²³

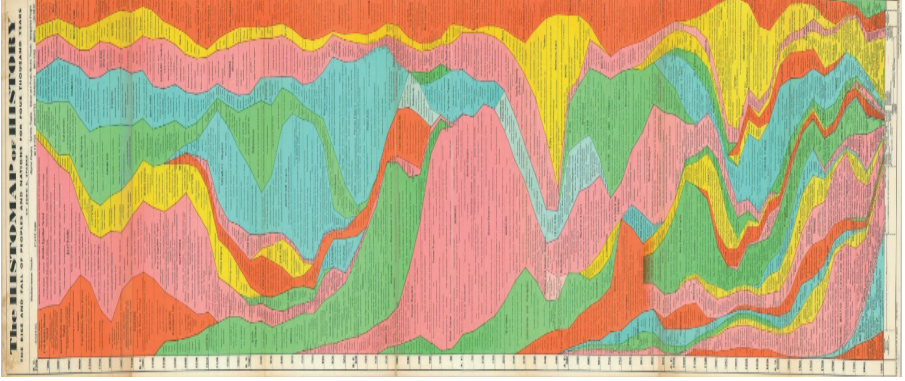
Şekil: 3’te görülen senkronik tarih şeridi, bugün hala ticari kopyalarına ulaşılabilen popüler bir çalışmadır. Adams, tarih şeridini Hristiyan geleneğinde yaradılış olarak kabul edilen MÖ 4004 yılıyla başlatmıştır. Bu açıdan Strass’ın çalışması ile benzerlik taşıdığı ve seküler bir karakterde olmadığı söylenebilir. Bu durum, tarih şeridinin milattan önceki çağlar boyunca yaşayan peygamberlerin (Hz. Adem’den Hz. İsa’ya kadar) gösterildiği bir şeritle daha açık bir şekilde görülmektedir. Çalışma 1870’lere kadar olan gelişmeleri ve kurulan/yıkılan devletleri göstermektedir. Görsellik açısından en zengin çalışmalar arasında olduğu söylenebilir.

Adams’ın çalışmasında zaman eşit aralıklı mutlak bir formda sunulmuştur. Ancak şerit, obektif mekansal temsil bir yana mekansal temsilden neredeyse tamamen yoksundur. Belirli bir coğrafya veya mekanda gerçekleşen gelişmeleri sunma gayesi güdülmediği, tıpkı Strass’ın çalışmasında olduğu gibi “toplulukların tarihi” anlayışının benimsendiği söylenebilir. İçerik açısından getirdiği önemli yeniliklerden birisi tarih öncesi devirler olan Taş ve Maden devirlerinin bu çalışmada görsellerle ve yazılarla temsil edilmesidir. Ancak Hristiyan yaradılış inancına ait takvim ile bu tarih öncesi devirlerin tarihleri arasındaki uyumsuzluk, 21. yüzyıldan bakıldığında dikkat çeken bir hata olarak ön plana çıkmaktadır. Taş devirlerinden sonra ise Kenan, Mısır, Babil, Yunanistan ve Çin’de yer alan toplulukların tarihleri ile beş farklı koldan bir akış başlatılmaktadır. İlerleyen sütunlarda Lidya gibi farklı coğrafyalara ait yeni akış çizgileri de şeride dahil olmaktadır. Bu akış şeritleri, ilerledikçe dallara ayrılmakta ve yeni ortaya çıkan topluluklar ve devletler bu suretle görselleştirilmektedir. Nehir gibi kollara ayrılan pekçok şerit (Yunan, Küçük Asya vb.), daha sonra Roma İmparatorluğu havzasında birleşerek adeta bir denize dönüşmekte, Roma’nın tarih sahnesinden çekilmesiyle bu denizden yeni nehirler (akış) doğmaktadır. 19. Yüzyıla yaklaştıkça, müellifin sahibi olduğu bilgi zenginliğine bağlı olarak ayrıntıların ve paralel şeritlerin sayısının arttığı görülmektedir.

Eğitimcilerin nadiren de olsa görülen ilgisine rağmen, pek çok dikkat çeken senkronoloji çalışması amatörlerden gelmiştir. “Histomap” adı veri-

23 Sebastian Adams, Adams Synchronological Chart, 2007, https://en.wikipedia.org/wiki/Adams_Synchronological_Chart_or_Map_of_History#/media/File:Adams_Synchronological_Chart,_1881.jpg (Erişim tarihi: 25.05.2024)

len ünlü çalışma, eğitilmiş bir tarihçi tarafından değil, Amerikalı bir fabrika müdürü olan John Sparks tarafından hazırlanmıştır.²⁴ Sparks'ın 1931 yılında yayımladığı (sonraki yıllarda güncellemelerle geliştirilmiştir) ve ülkemizde de ilgi gören çalışması, 4000 yıllık Dünya tarihini konu edinmektedir.

Şekil 4. Histomap²⁵

Şekil: 4'te görüldüğü üzere, Sparks "akış metaforu" olarak isimlendirilen tekniği kullanmıştır. Çalışmada MÖ 2000 – MS 1955 yılları arası konu edilmiştir. Şerit, Strass ve Adams'ın örneklerinde de olduğu gibi mutlak bir mekan anlayışından yoksun olup, mekanlardan ziyade toplulukların tarihini sunma amacı taşımaktadır.

Şeridin başındaki akış; Egeliler, Mısırlılar, Hititler, Amoritler, İranlılar, Hintliler, Hunlar ve Çinlilerin yer aldığı paralel sütunlarla başlamaktadır. Topluluklara ek olarak hanedan değişimleri de süreç içerisinde verilmektedir. Devletlerin/toplulukların güçlenip dünya siyasetinde etkili oldukları zaman dilimlerinde şeritlerinin genişletildiği; zayıfladıkları dönemlerde daraltıldığı; yok oldukları dönemde de şeritlerinin yarıda kesildiği ve yerlerinin başka topluluklara ait şeritler tarafından doldurulduğu görülmektedir. Ancak devletlerin ve uygarlıkların Histomap'te kapladığı alanın belirlenmesinde kullanılan kriterler belirgin olmayıp, büyük ölçüde subjektif ve güvenilir değildir. Roma İmparatorluğu'nun altın çağı genişleyen Roma sütunundan dolayı anlaşılırdır. Ancak sütun genişliklerinin belirlenmesinde izlenen metot ve kriterler muğlak olup; Roma İmparatorluğu'nun arz ettiği belirginlikten yoksun olan bölümlerde belirsiz bir durum ortaya koymaktadır.

Sparks'ın çalışmasının²⁶; ilköğretim ve ortaöğretim öğrencileri için ağır bir içerik barındırması ve büyük boyutu sebebiyle ders materyali olarak kullanımı uygun olmayabilir.

24 Rosenberg-Grafton, a.g.e., s.217-219.

25 John Sparks, Histomap, 1931, <https://goster.co/galeri/histomap-8778/> (Erişim tarihi: 25.05.2024).

26 John B. Sparks, Histomap, 1931, <https://goster.co/galeri/histomap-8778/> (Erişim tarihi: 25.05.2024)

Türkiye

Türkiye’de senkronik tarih şeridi ile ilgili çalışmalar geç bir dönemde başlamış, oldukça kısıtlı bir çevrede kalmış ve yaygınlaşmamıştır. Bu sebeple incelemeye konu edilebilecek yalnızca bir örnek dikkat çekmektedir.

Ülkemizde gerçekleştirilen ilk “senkronik tarih şeridi” çalışması 1943-1946 yılları arasında rastlamaktadır. 1943 yılında gerçekleştirilen II. Milli Eğitim Şurası’nda tarih eğitiminin ve ders materyallerinin iyileştirilmesi ile ilgili bazı kararlar alınmış ve Hamit Zübeyr Koşay önderliğindeki bir ekip tarafından “histomap” hazırlanması kararlaştırılmıştır. Üç yıllık bir çalışmanın ardından hazırlanan “Tarih Öncesi ve Tarih Çağlarının Mukayeseli Zaman Tablosu (Histomap)”, büyük ölçüde Sparks tarafından 1931 yılında hazırlanan çalışmanın düzenlenmesiyle oluşturulmuştur.²⁷ Gerçekleştirilen düzenleme, Sparks’ın çalışmasında Anadolu ile ilgili olan kısımların daha ayrıntılı bir şekilde ele alınması üzerine kurulu olup; izlenen teknik Sparks’ın tekniği ile aynı olmuştur. “Zaman şeridi” hazırlama konusunda tarihçiler ve eğitimciler tarafından gerçekleştirilen ve didaktik niteliği ağır basan pek çok çalışmanın varlığına rağmen; Sparks gibi bir amatör tarafından eğitsel niteliği oldukça düşük olan ve muğlak kriterlere dayalı olarak oluşturulan bir çalışmanın örnek alınması, senkronik tarih anlayışının yerleşmesi konusunda Türk Milli Eğitimi açısından talihsizlik olmuştur. Zira Koşay’ın hazırladığı çalışma, raflarda kalmış, okullarda etkili bir şekilde kullanılamamıştır. O günden sonra da, uzun bir süre Türkiye’de “senkronik tarih şeridi” çalışması ile karşılaşılmamıştır.²⁸

Tartışma ve Sonuç

Bu çalışma, senkronik tarih şeritlerinin tarihsel gelişimi ve farklı coğrafyalardaki öncü çalışmalarının karşılaştırmalı olarak incelenmesi amacıyla gerçekleştirilmiştir. Tarihsel özgünlük ve dönem temsiliyeti, çalışmaların alana getirdiği metodolojik yenilik ve teknik katkılar, kapsam ve erişilebilirlik kriterleri göz önünde bulundurularak incelemeye alınan senkronik tarih şeritlerinin analiziyle; bu şeritlerin ortaya çıkışı ve gösterdikleri gelişimin, aynı anda zaman ve mekan felsefelerinin gelişimi, kartografya ve matbaa alanındaki gelişmelerle yakından ilişkili olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Modern anlamda senkronik tarih şeridi denilebilecek ilk çalışmaların Aydınlanma Döneminde 18. yüzyılda ortaya çıkmış olması, onları ortaya çıkarabilecek bu birikimin ancak o dönemde ürünlerini vermeye başlamasından kaynaklanmaktadır. Aynı tarihlerde zaman algısının görsel temsiliinde Newton’ın da büyük bir katkısı olmuştur. Newton’ın, “mutlak, gerçek ve matematiksel” olarak nitelendirdiği zaman kavramı, kendisinden sonra ortaya

Gaz

Akademik
Bakış

211

Cilt 18
Sayı 36
Yaz 2025

27 Bahri Ata, “1943’teki ikinci Milli Eğitim şurasının tarih eğitimi kararlarından birinin uygulanması: bir histomap’ın yapım öyküsü”, *Kuram ve Uygulamada Eğitim Bilimleri, Sayı: 8*, 2008, s. 335-353.

28 Türkiye’de hazırlanan özgün senkronik tarih şeridi örnekleri için bkz. Kızıl Ömür, “Kronolojik ve Mekansal Düşünme Becerileri Bağlamında T.C. İnkılap Tarihi ve Atatürkçülük Dersi Konularının Senkronik Yaklaşımına Öğretimi” Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Ankara 2021, (Yayımlanmamış Doktora Tezi)

çıkan zaman çizelgelerini önemli bir şekilde etkilemiştir.^{29,30} Newton'ın da katkısıyla gelişen çizgisel zaman algısı, günümüzde de Batı uygarlığının ana zaman algısını teşkil etmekte olup³¹, zaman şeridi adı verilen çalışmaların doğuşunun da temelinde yer almaktadır. 18. yüzyılda ortaya çıkan pek çok eserde çizgisel zaman algısının ağırlığı hissedilmeye başlanmıştır. Esasında bu, tarihin olayların birikimine yönelik kavramsallaştırılması ve tarihsel zamanın epistemolojisinde meydana gelen önemli bir değişikliğe işaret etmektedir. Bunun yanında 15. ve 16. yüzyıllarda gerçekleşen kartografik devrim ile coğrafi haritaların gösterdiği büyük gelişim, 18. yüzyılda kronoloji çalışmalarının gerçekleştirmiş olduğu grafiksel devrim ile birleşerek yeni bir zaman şeridi formuna vücut vermiştir.

İncelenen örnekler, tüm çalışmalarda zamana “mutlak” ve “matematiksel” zaman açısından yaklaşıldığını göstermektedir. Bu durum, yukarıda da değinildiği gibi çalışmaların ortaya çıktığı dönemde yaşanan bilimsel ve felsefi gelişmelerle yakından ilişkilidir. Ancak bazı çalışmalarda (örn. Jefferys'in çalışmaları) zaman akışının görselleştirilmesinde manipülasyon yapıldığı da görülmektedir. Müelliflerin mensubu oldukları toplumların tarihini ilgilendiren zaman dilimleri için ayrılan genişlikler, ilgili olmadıkları aynı uzunluktaki zaman dilimlerine ayırdıkları genişlikten daha fazla olmaktadır.

Adams'ın çalışmasında zaman ve tarih algıları, Hristiyanlık inancı tarafından şekillendirilmiştir. Çalışma Hristiyanlık inancında yaradılış olarak kabul edilen MÖ 4004 yılı ile başlamıştır. Bu yaklaşımdan dolayı, bazı tarihi tutarsızlıklarla karşılaşmak kaçınılmaz olmuştur.

Araştırmada incelenen örnekler, zamanın temsili konusunda büyük oranda nesnel ve bilimsel bir form sunarken, mekânsal temsilde manipülatif bir yaklaşım sergilemektedir. Örneğin, Priestley'in çalışmasında zaman homojen bir biçimde sunulsa da, coğrafi bölgeler arasındaki boyut farklılıkları ve yerleşimler Avrupa merkezli bir tarih anlatısını ortaya koymaktadır. Bu durum, tarihsel olayların farklı kültür ve coğrafyalardaki etkilerini dışarda bırakma potansiyeline sahiptir.

İncelenen çalışmaların mekana/coğrafyaya yaklaşımları ise benimsenen görselleştirme tekniğine göre farklılık arz etmektedir. Tablo formatı ile hazırlanan çalışmalarda (örn. Jefferys) mekanı temsil etme kaygısı hissedilirken; akış metaforunun kullanıldığı çalışmalar mekanı görsel olarak temsil etme kaygısından yoksundur. Her iki ekolün ortak yanı ise oluşturuldukları dönem içerisinde coğrafya, mekan algısı ve kartografya ile ilgili önemli gelişmelere rağmen mutlak mekan algısından yoksun manipülatif bir yaklaşım sergilemeleridir. Söz konusu manipülasyon ise büyük ölçüde Avrupa merkezci bir bakış açısıyla yapılarak Avrupa dışındaki coğrafyalara ait tarihin

29 Stephen Boyd Davis, “History on the line: time as dimension” *Massachusetts Institute of Technology, Sayı: 28*, 2012.

30 Stephen Boyd Davis- Florian Krautli, “Scholarly chronographics: can a timeline be useful in historiography?”, *Avrupa Sosyal Bilimler Tarihi Konferansı*, 23-26 Nisan 2014.

31 Ahmet Şimşek-M. Bal, “Tarih şeridi aracılığıyla öğretmen adaylarının tarihsel zaman algılarının incelenmesi”, *Journal of Social Studies Education Research, Sayı: 1*, 2010, s. 124-151.

görünmez veya önemsiz hale gelmesi şeklinde gerçekleştirilmiştir. Bu bir nevi tarih çalışmalarındaki perspektif gibi de düşünülebilir. Araştırmacılar, kendi uluslarının veya medeniyet dairelerinin tarihi ile daha ilgili olduklarını gösterecek çalışmalar ortaya koymuşlardır.

Sonuç olarak, senkronik tarih şeritleri tarihsel olayların görsel temsiliinde büyük bir katkı sunmuş, ancak tarih yazımında kullanılan metodolojinin ideolojik ve perspektifsel sınırlarından kaçamamıştır. Avrupa merkezli bakış açısı, çoğu tarih şeridinde kendisini göstermiş ve diğer coğrafyaların tarihini gölgede bırakmıştır. Gelecekte, farklı kültürleri ve coğrafyaları kapsayan, daha nesnel ve çok boyutlu senkronik tarih şeritleri geliştirilmesi, tarih eğitimi ve akademik araştırmalar için daha kapsamlı bir yaklaşım sunabilir.

Türkiye’deki çalışmaların geç başladığı ve büyük ölçüde ABD’deki “Histomap” örneğinden esinlendiği göz önünde bulundurulursa tarih şeritlerindeki perspektif meselesinden dolayı, yansıtılan tarih, zaman ve mekan algıları bakımından sorunlara sebep olabileceği düşünülebilir. Ancak diğer yandan bu ilk örneğin yaygınlaşamamış ve eğitim sistemine tam anlamıyla entegre edilememiş olması, zaten Türkiye’de senkronik tarih anlayışının yaygınlığının sınırlı kalmasına neden olmuştur. Bu sebeple bu alanda yeni, özgün ve Türk tarih perspektifine uygun çalışmaların özendirilmesi gerektiği söylenebilir.

Kaynaklar

- ADAMS, Sebastian, *Adams synchronological chart of map of history: teacher's guide*, Master Books, Arkansas: 2007.
- ATA, Bahri, “1943’teki ikinci Milli Eğitim şurasının tarih eğitimi kararlarından birinin uygulanması: bir histomap’ın yapım öyküsü”, *Kuram ve Uygulamada Eğitim Bilimleri*, Sayı: 8, 2008, s. 335-353.
- DAVIS, Stephan Boyd, “History on the line: time as dimension”, *Massachusetts Institute of Technology*, Sayı: 28, 2012.
- DAVIS, Stephan Boyd & Florian Krautli, “Scholarly chronographics: can a timeline be useful in historiography?”, *Avrupa Sosyal Bilimler Tarihi Konferansı*, 23-26 Nisan 2014.
- DUNGAN, David L., *A History of the Synoptic Problem*, Yale University Press, 1999.
- HAUPT, Heinz-Gerhard Haupt, “Comparative history—a contested method”, *Historisk Tidskrift*, Sayı: 127, 2007, s. 700-701.
- HUNT, Lynn, *Measuring time, making history*, Central European University Press, Budapest 2008, s. 37-38.
- JORDHEIM Helge, “Synchronizing the World: Synchronism as Historiographical Practice, Then and Now”, *History of the Present*, Cilt:7, Sayı:1, 2017, ss. 59-95.
- KESKİN Ömer Ali, “Küreselleşen Dünyada Karşılaştırmalı Tarih Eğitimi ve Çalışmalarının Gerekliği”, *III. Uluslararası Tarih Eğitimi Sempozyumu*, Haziran 2014, Sakarya 2014, s. 63, 64.
- KIZIL, Ö., C. Dönmez, “Tarih Konularının Öğretiminde Senkronik Yaklaşım Modeli ve Ölçekli Senkronik Tarih Şeritleri”, *International Journal of New Approaches in Social Studies*, Cilt:4, Sayı:2, 2020, ss.285-308.
- OGLE, Vanessa, *The Global Transformation of Time: 1870–1950*, Harvard University Press, 2015.
- PRIESTLEY, Joseph, *A New Chart of History*, 1769, https://en.wikipedia.org/wiki/A_New_Chart

görsel

Akademik
Bakış
213
Cilt 18
Sayı 36
Yaz 2025

of History (Erişim tarihi: 25.05.2024)

PRIESTLEY, Joseph, *A description of a new chart of history*, J.Johnson, Londra 1786.

ROSENBERG, D., A. Grafton, *Cartographies of time*, Princeton Architectural Press, New York 2010, s.116.

SEWELL, W. H., "Marc Bloch and the logic of comparative history", *History and Theory*, Sayı: 6, 1967, s. 208-218.

SPARKS, John B., *Histomap*, 1931, <https://goster.co/galeri/histomap-8778/> (Erişim tarihi: 25.05.2024).

ŞİMŞEK, Ahmet, M.Bal, "Tarih şeridi aracılığıyla öğretmen adaylarının tarihsel zaman algılarının incelenmesi", *Journal of Social Studies Education Research*, Sayı: 1, 2010, s. 124-151.

TOSH, John, *Tarihin Pesinde: Modern Tarih Çalışmasında Hedefler, Yöntemler ve Yeni Doğrultular* (Çev. Ö. Arıkan), Tarih Vakfı Yurt Yayınları. İstanbul, 2005, s. 88.

ÜLTANIR, Gürçan. *Karşılaştırmalı Eğitim Bilim; Kuram ve Teknikler*, Eylül Yayınları, Ankara 2000, s. 1.

TDK, www.tdk.gov.tr

YELKEN, Ramazan, *Tarih Sosyolojisi*, Vadi Yayınları, Ankara, 2007, s. 14.

Extended Abstract

The comparative method is a method in which diachronic and synchronic comparisons are made in understanding historical events and phenomena spread over time and space. The emergence of the comparative method was accompanied by the development of some tools that facilitated its use. Synchronic charts are very useful tools for this method in making comparisons between different periods and geographies. In this study, pioneering studies in terms of the development of synchronic charts were examined by comparing them with each other. The synchronic charts that are the subject of the research are samples prepared between 1753-1946. Two of them are studies in the United Kingdom, two in the United States and one in Turkey. The criteria of the period they belong to, originality and region were effective in determining the studies that are the subject of the research. By analyzing the time-spatial scopes, preparation techniques and theoretical approaches to the phenomenon of time of the examined synchronic charts, an attempt was made to reveal the course of the tradition/traditions of creating synchronic charts in different geographies. When the results are examined from a broad perspective, it is understood that the emergence of synchronic charts and their development are closely related to the development of the philosophies of time and space, and the developments in the fields of cartography and printing. The examples examined show that in all studies, time is approached in terms of "absolute" and "mathematical" time. Newton made a major contribution to the visual representation of time perception. Newton's concept of time, which he described as "absolute, real and mathematical", significantly influenced the timelines that emerged after him. In addition, the great development of geographical maps with the cartographic revolution that took place in the 15th and 16th centuries, combined with the graphic revolution in chronology studies in the 18th century, gave birth to a new timeline form. The approaches of the examined studies to space/geography differ according to the visualization technique adopted. While the concern to represent space is felt in the studies prepared with the table format (e.g. Jefferys), the studies using the flow metaphor lack the concern to represent space visually. What both schools have in common is that they exhibit a manipulative approach that lacks an absolute perception of space, despite the important developments in geography, spatial perception and cartography during the period in which they were formed. The manipulation in question demonstrates a Eurocentric approach to history. This can be considered as a kind of perspective in historical studies. Researchers have produced studies that show that they are more interested in the history of their own nation or civilization circle. For example, in Priestley's work, the dimensions allocated to geographies are often misleading. The area allocated for Italy is greater than that allocated for India. Considering that the chart is drawn with Rome in the center and that Rome is placed at the heart of world history and geography, it can be said that it contains a clear manipulation centered on Europe.

**Ayanların Osmanlı Sefer Organizasyonundaki Rolü:
Fransa'nın Mısır İşgali ve Karaosmanoğulları
The Role of the Notables in the Ottoman Campaign
Organization: The French Occupation of Egypt and the
Karaosmanoğlu Family**

Hüseyin YILMAZ*

Öz

Fransa'nın Mısır işgali sonrasında Bâb-ı Âli, bir taraftan Fransa'ya savaş ilan ederken diğer taraftan da Rusya ve İngiltere ile ittifak antlaşması yapacaktı. Bu seferin düzenlenmesinde ayanlara önemli görevler düşmekteydi. Bu ayanlardan birisi olan Karaosmanoğlu ailesi de Batı Anadolu'da önemli bir güç elde etmişti. Manisa'da ortaya çıkan Karaosmanoğlu ailesi, XIX. yüzyılın başına gelindiğinde Manisa başta olmak üzere Batı Anadolu'nun en önemli kentlerinden İzmir ve Aydın'ın yöneticisi durumundaydılar. Bu sayede önemli bir sosyo-ekonomik ve sosyo-politik bir güç elde etmişlerdi. Fransa'ya savaş ilan eden Bâb-ı Âli, Karaosmanoğlu ailesinden sefer organizasyonunun sağlanmasında faydalanılacaktı. İlk başta İzmir Limanı ve Ege Bölgesi'nin sahillerinin güvenliğini sağlayacak olan aile, aynı zamanda İzmir'de bulunan Fransızların mallarının ele geçirilmesi görevini de üstlenecekti. Daha sonrasında da Karaosmanoğlu ailesi ordu için gerekli asker, hayvan, hububat gibi ihtiyaçların karşılanmasını organize edecekti. Hatta seferin ilerleyen safhalarında ailenin önde gelen mensuplarından olan Hüseyin ve Ömer ağalar bizzat sefere katılarak Mısır'a gideceklerdi. 1798'den 1802'ye kadar geçen süreçte ailenin Osmanlı ordusu için binlerce süvari ve piyade askeri temin ettiği görülmektedir. Bu askerler donatılarak İzmir Limanı'na sevk edilmekte oradan da savaşa gönderilmektedir. Bunun yanında aile Osmanlı ve Rus orduları için peksimet ve bunun için gerekli olan unun sağlanması işini de organize etmektedir. Bu görevlerin yanı sıra Anadolu sahillerine gelen kraliyet donanmasının da iâşesinin karşılanmasında görev almıştır. Hem bu görevlerinde hem de İzmir ve limanının güvenliğini sağlanmasında Karaosmanoğlu ailesi, İzmir İngiliz konsolosu Francis Peter Werry ile yakın bir temas içinde olacaktı. Bu görevleri dikkate alındığında Karaosmanoğlu ailesinin Mısır harbi sırasında sefer organizasyonunda aktif bir görev aldığı görülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Mısır Seferi, Karaosmanoğulları, Sefer Organizasyonu, Ayan, Batı Anadolu

Abstract

After France's occupation of Egypt, the Sublime Porte would both declare war on France and sign an alliance treaty with Russia and England. Significant responsibilities fell to the local notables/ayans, in organizing this campaign. One of these notables, the Karaosmanoğlu family, had gained significant power in Western Anatolia. By the early 19th century, the Karaosmanoğlu family, which had emerged in Manisa, was in charge of İzmir and Aydın, as well as Manisa, making them influential in Western Anatolia. Through this, they acquired significant socio-economic and socio-political power. The Sublime Porte, which declared war on France,

Makale Geliş Tarihi: 13.09.2024. Makale Kabul Tarihi: 01.04.2025.

Araştırma Makalesi / Künye: YILMAZ, Hüseyin. "Ayanların Osmanlı Sefer Organizasyonundaki Rolü: Fransa'nın Mısır İşgali ve Karaosmanoğulları". Gazi Akademik Bakış Dergisi (GABD), 18/36, (Haziran 2025): s. 215-238. DOI: 10.19060/gav.1719181

* Arş. Gör. Dr., Manisa Celal Bayar Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimler Fakültesi, Tarih Bölümü, Manisa/ Türkiye, E-mail: huseyin.yilmaz@cbu.edu.tr, ORCID: 0000-0003-3655-6919

Gaz

Akademik
Bakış
215
Cilt 18
Sayı 36
Yaz 2025

would benefit from the Karaosmanoğlu family on the organization of the campaign. Initially, the family was responsible for ensuring the security of İzmir Port and the Aegean Region's coastlines and also for seizing French goods in İzmir. Subsequently, the Karaosmanoğlu family would organize the provision of necessary soldiers, animals, and grains for the army. In fact, during the later stages of the campaign, prominent members of the family, Hüseyin and Ömer Ağa, would personally join the campaign and go to Egypt. From 1798 to 1802, the family provided thousands of cavalry and infantry soldiers to the Ottoman army. These soldiers were equipped and sent to İzmir Port and then dispatched to the front lines. Additionally, the family organized the supply of biscuits and the flour required for them for the Ottoman and Russian armies. They would also be responsible for providing supplies to the royal fleet that arrived at the Anatolian coasts. In both these tasks and in ensuring the security of İzmir and its port, the Karaosmanoğlu family would maintain close contact with the British Consul in İzmir, Francis Peter Werry. Considering these duties, it is evident that the Karaosmanoğlu family played an active role in organizing the campaign during the Egyptian War.

Key Words: Egypt Expedition, Karaosmanoğlu family, Campaign Organization, Notables, Western Anatolia

Giriş

1803'ün ikinci yarısında Batı Anadolu'ya bir gezi gerçekleştiren İngiltere İzmir konsolosunun oğlu Francis Peter Werry, bu seyahati sırasında bölgenin önde gelen kişileri ile görüşmeler gerçekleştirdi. Bu doğrultuda Karaosmanoğlu ailesi mensubu birkaç kişiyle görüşme olanağı yakalayan Werry, Bergama'da bulunduğu sırada 25 Eylül Pazar günü Hacı Ömer Ağa'yı ziyaret etti. Manisa'da ortaya çıkarak ilk başta Saruhan ve daha sonra da Batı Anadolu'nun en önemli kentlerinin başında gelen İzmir ve Aydın'da önemli güç elde eden Karaosmanoğlu ailesinin bir mensubu olan ağa, Bergama'nın yöneticisi konumundaydı. Ömer Ağa ile yapılan görüşmede Werry, hem kendisine getirdiği mektubu sunma hem de onunla sohbet etme imkânı yakalayacaktı. İngiliz heyetini oldukça sıcak bir şekilde karşılayan ağa, Werry ile İngiltere, hâlihazırdaki savaş ve Mısır'da son zamanlarda yaşanan gelişmelere dair bir sohbet gerçekleştirdi. Bir sonraki günün sabahını da ağa ile birlikte geçiren Werry, bu süreçte hem Ömer Ağa'nın kendisine gösterdiği bakımlı atları görme imkânı bulacak hem de ağanın gençlik döneminde katıldığı Avusturya cephesindeki savaş maceralarını dinleyecekti. Ömer Ağa, kısa bir süre önce de Mısır'da benzer bir macera yaşamıştı. Napolyon'un Mısır'ı işgali üzerine ortaya çıkan Osmanlı-Rus ve İngiliz ittifakı sonrasında Karaosmanzade Ömer ve Hüseyin ağalar, komutası altındaki askerlerle birlikte bölgeye Fransızlara karşı İngilizlerle birlikte mücadele etmek için gönderilmişti. Ömer Ağa'nın İngilizlerle birlikte verdiği bu mücadele, aynı zamanda İngiliz konsolosunun oğlu Werry'i oldukça kibar bir şekilde karşılamasının arkasında yatan nedenlerden birisiydi.¹ Bu çalışmada Napolyon'un Mısır'ı işgali sonrasında Fransa'ya karşı verilen mücadelede Karaosmanoğlu

1 Francis Peter Werry'nin Batı Anadolu'ya yaptığı seyahat ve Ömer Ağa ile gerçekleştirdiği sohbet için bkz. Francis Peter Werry, *Personal Memoirs and Letters of Francis Peter Werry, Attahé to the British Embassiers at St. Petersburg and Vienna in 1812-1815*, Charles J. Skeet Publisher, Londra 1861, s.66-67.

ailesinin üstlendiği rol analiz edilmeye çalışılmıştır.

Fransa'nın Mısır'ı İşgali

Fransa'nın Mısır çıkarması Osmanlı Devleti tarafından beklenmedik bir durumdu. Napolyon'un bu askerî harekâtı sonrasında Bâb-ı Âli, açık bir şekilde Fransa aleyhine bir tutum takınacaktı. Dost devletlere yapılan çağrı ile bu *fitne ve fesat ateşinin* ortadan kaldırılması için ortak hareket etme daveti yapılırken 2 Eylül'de de Fransa'ya savaş ilan edildi. Savaş ilanını Rusya ve İngiltere ile yapılan ittifak görüşmeleri ve ittifaklar izledi. Rusya ile 29 Aralık 1798'de İngiltere ile de 5 Ocak 1799'da ayrı ayrı ittifak antlaşmaları imzalandı. Buna göre Rusya ve Osmanlı ortak donaması Adriyatik'te, İngiltere ile koordineli hareket edecek olan Osmanlı ordusu ise Mısır'da Fransa'ya karşı mücadele verecekti.² Ortaya çıkan bu durum sonrasında İstanbul, Londra ve St. Petersburg ile resmen müttefik olmuş ve Fransa ile de bir savaşa girmiş bulunuyordu.

Fransa'ya karşı bir savaş ilan edilse de savaşın nasıl yönetileceği konusunda ihtilaflar söz konusuydu. Yeni durumun değerlendirilmesi için toplanan encümen-i meşverette harekâtın nasıl yönetileceğine dair bir türlü karar verilemedi. Seferin organizasyonu için öncelikli olarak güçlü bir kişinin serasker yapılması gerektiği üzerinde duruldu. Bu göreve en uygun kişilerin başında bölgenin en önemli ayanlarından olan Azmzade Hacı Abdullah Paşa³ ve Cezzar Ahmed Paşa⁴ gelmekteydi. İlk başta bu kişilere görev verilse de hem muhalifleri hem de bu görevler ile daha da güçlenecekleri endişesi görevlerin geri alınmasına neden oldu. Fakat Napolyon'un Mısır'da gücünü her geçen gün daha da arttırması ve nihayetinde Suriye'ye ilerlemesi Cezzar Ahmed Paşa'nın yeniden serasker olarak atanması kararında etkili oldu. Ayrıca Ona yardım için Sadrazam Yusuf Ziya Paşa'nın karadan, Seyyid Mustafa Paşa'nın da denizden bölgeye gönderilmesine karar verildi. Bu kararların da gösterdiği gibi Bâb-ı Âli, seferin başarıya ulaşması için güçlü ayan ailelerine ihtiyaç duymaktaydı.⁵ Avrupa'da savaş tarzındaki dönüşüm sonrasında birer

- 2 Namık Sinan Turan, *İmparatorluk ve Diplomasi, Osmanlı Diplomasisinin İzinde*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2014, s.303; Ömer Gezer, "Osmanlı Diplomasisinde Denge Politikası (1774-1829)", Hacettepe Ü. SBE., (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 2006, s.102; Ahmet Câvid, *Ahmet Câvid Bey'in Müntehabâtı*, Adnan Baycar, haz., Yeditepe Yayınları, İstanbul 2004, s.706-713 ve *Muâhedât Mecmûası*, Türk Tarih Kurumu Yayinevi, Ankara 2008, C. 1, s.262-266 ve Vak'anüvis Halil Nuri Bey, *Nûrî Tarihi*, Seydi Vakkas Toprak, Yay. haz., Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2015, s.797-819.
- 3 Mezopotamya bölgesinin önemli ayan ailelerinden olan Azmzadeler başta Suriye olmak üzere Şam, Halep, Bağdat, Rakka, Kudüs, Sayda, Trablusşam, Yafa, Cidde ve Mısır'da; Anadolu'da Karaman, Konya, Maraş, Sivas, İçel, Trabzon, Diyarbakır, Afyonkarahisar'da, ayrıca Rodos, Limni, İstanköy ve Rumeli'de önemli görevleri ifa edeceklerdir. XVIII. yüzyılın sonunda ise bölgede çok güçlü bir pozisyona sahiptiler. Azmzadeler hakkında bkz. Ali Karaca, "Azmzâdeler", *Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.4, s.350.
- 4 Cezzar Ahmed Paşa hakkında bkz. Feridun Emecen, "Cezzâr Ahmed Paşa", *Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.7, s.516-518.
- 5 Bu dönemde seraskerliğin belirlenmesi hakkında bkz. Darendeli İzzet Hasan Efendi, *Ziyaname, Sadrazam Yusuf Ziya Paşa'nın Napolyon'a Karşı Mısır Seferi (1798-1802)*,

görsel

Akademik
Bakış

217

Cilt 18
Sayı 36
Yaz 2025

savaş müteahhidine dönüşen Osmanlı ayarı, bu savaşta da Bâb-ı Âli'nin ilk başvurduğu kaynakların başında geliyordu.⁶

İdari anlamda bu şekilde kararlar alan Bâb-ı Âli, bir an önce gerekli askerî hazırlıkların da tamamlanmasına odaklandı. Bu doğrultuda gerekli top, cephane vb. sefer araç gereçlerinin hazırlanması için adımlar atılıyordu. Diğer yandan Fransa'ya savaş ilan edildiğinin duyurulması için gerekli yerlere emirler gönderiliyordu. Bununla birlikte Osmanlı sahillerinin korunmasına yönelik de adımlar atılıyordu. Bu doğrultuda Çanakkale Boğazı'ndan geçecek gemilerin kontrolünün sağlanması istenmekte ve emirlere uymayanların batırılması yönünde bölgeye talimatlar yazılmaktaydı.⁷ Aynı zamanda hızlı bir şekilde savaşa da hazırlanılmaya çalışılıyordu. Devletin uzun süredir savaş organizasyonunun merkezinde yer alan Rumeli ve Anadolu'dan bölgeye savaş malzemesi ve asker sevkini sağlanması gerekmekteydi. Yapılan planlamada sevkiyatın sağlanmasında deniz ve kara yolunun birlikte kullanılmasına karar verilmişti. Bu doğrultuda doğu ve güney eyaletlerinden toplanacak asker ve savaş malzemesinin kara yolu ile gönderilmesi kararlaştırıldı. Bu kuvvetler ve askerî malzeme, seraskerin ya da kara yolu ile Mısır'a gitmesi planlanan sadrazamın ordusuna katılacaktı.⁸ Diğer taraftan Rumeli ve Batı Anadolu'dan toplanacak askerler ve malzemenin nakli için ise deniz yolunun kullanılmasının daha uygun ve hızlı olacağı düşünülmekteydi. Bu doğrultuda Selanik Limanı Rumeli'den yapılacak sevkiyat için ana üst olarak belirlenirken İzmir Limanı ise Batı Anadolu için temel merkezlerden birisi olacaktı. Osmanlı ordusunun ve donanmasının asker, mühimmat ve iâşesi yine Bâb-ı Âli tarafından karşılanırken Rusya ve İngiltere donanmasının özellikle iâşe ihtiyaçlarının da karşılanması gerekiyordu. Rusya ile yapılan ittifakın gizli beşinci maddesinde Bâb-ı Âli, Rus donanmasının gemi adet ve kuvvetine göre tayinat sağlamayı taahhüt etmişti. Her ne kadar İngiltere ile imzalanan metninde bu şekilde bir madde yer almasa da ittifakın doğal bir getirisi olarak onların da ihtiyaçları bedeli mukabilinde karşılanabilecekti. Rusya'nın iâşesi genel olarak Mora ve İstanbul üzerinden sağlanacakken İngiliz donanmasının ise başta İzmir olmak üzere Ege ve Akdeniz limanları ve Rodos, Kıbrıs gibi adalardan sağlanacaktı.⁹

M. İlkin Erkutun, haz., Kitapevi, 2009, s.90-92; Mustafa Güler, *Cezzar Ahmed Paşa ve Akkâ Savunması*, Çamlıca Yayınları, İstanbul 2013, s.100-108; Metehan Sarıgölli, "İngiltere'nin I. Mısır İşgali", Hacettepe Ü. SBE., (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 2016, s.13-14; Midhat Sertoğlu, *Mufassal Osmanlı Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınevi, Ankara 2011, C. 5, s.2790 ve 2793.

6 Söz konusu dönüşüm ve ayanlar hakkında bkz. Fatih Yeşil, İhtilâller Çağında Osmanlı Ordusu, Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyoekonomik ve Sosyopolitik Değişim Üzerine Bir İnceleme (1793-1826), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2016, I. Bölüm.

7 Sertoğlu, *a.g.e.*, s.2791.

8 Bu konuda bkz. Darendeli İzzet Hasan Efendi, *a.g.e.*, s.93-99.

9 Bu konuda bkz. Darendeli İzzet Hasan Efendi, *a.g.e.*, s.106 ve The National Archive (NA.), Foreign Office (FO.) 78/20, s.272-274; bu dönemde Rus donanmasının iâşesi hakkında daha kapsamlı bilgi için bkz. Kahraman Şakul, *An Ottoman Moment: War of Second Coalition in the Levant*, Georgetown Üniversitesi, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Washington 2009 ve a.g.mlf. "Diplomatik Bir Mesele Olarak İâşe: Rus Donanmasının

Bu bölgeler sadece Rus ve İngiliz donanmasının iâşesinin karşılanması için değil ayrıca Osmanlı ordusu ve donanmasının ihtiyaçlarının karşılanması için de aktif olarak kullanılacaktı. Meşverette savaş kararının alınması sonrasında Bâb-ı Âli, hiç zaman kaybetmeden gerekli hazırlıkların yapılması için adımlar atmaya başladı. Bu doğrultuda ilk yapılan işlerden birisi taşıraya savaş kararının bildirilmesi ve ordunun ihtiyacı olan asker, mühimmat, zahire, hayvanat vb. taleplerin iletilmesiydi. Bu açıdan bakıldığında savaş kararından kısa bir süre sonra başta Saruhan Sancağı olmak üzere Babı Anadolu'daki sancak ve kazalara emirlerin ulaştığı görülmektedir. Bu emirlerin muhatabı ilk başta bölge valileri, mutasarrıfları gibi yerelin baş yetkilisidir. Bu açıdan Batı Anadolu'daki birçok bölgenin yönetiminde etkin söz sahibi olan Karaosmanoğlu ailesi mensuplarının da bu emirleri aldıkları görülmektedir.

Sefer Organizasyonunun Başlaması ve Karaosmanoğlu Ailesi

Ailenin kökleri XVII. yüzyılın ortalarına kadar gitse de özellikle XVIII. yüzyılda Saruhan Sancağında güçlü bir pozisyona sahip oldukları görülmektedir. Zaman zaman İstanbul ile yaşanan sorunlara rağmen Saruhan mütesellimliği görevi bu yüzyılın büyük bir bölümünde Karaosmanoğlu ailesinin elindedir. Özellikle 1768-1774 ve 1787-1792 Osmanlı-Rus harplerinde ailenin bu konumunu daha da güçlendirdiği görülmektedir. Uzun süren barış dönemi sonrasında Rusya ile girilen bu uzun savaşlar, Osmanlı sefer organizasyonunda önemli sorunların yaşanmasına neden olmuştur. Tımarlı sipahi ve Yeniçeri ocağından istenilen verimin alınamaması nedeniyle Bâb-ı Âli, savaşlar için uzun bir süreden beri taşradan ayanlar eli ile toplanan askerlere ihtiyaç duymaktaydı. Bu nedenle Karaosmanoğlu ailesi de uzun bir süreden beri bu savaşlara ya topladıkları askerlerin başında bizzat katılmakta ya da seferin iâşesinin sağlanması için bölgeden gerekli olan zahire, hayvanat gibi birincil ihtiyaç olan ürünleri sağlamaktaydı. Ailenin sefer organizasyonundaki bu önemli pozisyonu sahip oldukları yetkilerin daha da genişletilmesini sağlamıştı. Karaosmanoğlu ailesinin sahip olduğu mülki yetkinin genişlemesi ise onların önemli ekonomik imkânlar elde etmelerine olanak sağladı. Bu doğrultuda aile üyeleri Saruhan Sancağı başta olmak üzere Batı Anadolu'nun birçok bölgesinde vergi toplama görevlerini ifa etmeye başladı. Bu bölgelerde birçok tımar, çiftlik, malikane gibi ekonomik kazançlar da aile üyeleri tarafından kontrol ediliyordu. Sahip olunan bu güç, ailenin hem yerelin İstanbul ile olan iletişimini hem de bölge üzerinden yapılan ticaretin kontrolünü ellerine almasını sağladı. Bu doğrultuda Karaosmanoğlu ailesi, bir taraftan İstanbul'un iâşesini sağlarken diğer taraftan da İzmir Limanı aracılığıyla bölgeden yapılan ticareti kontrol etmekteydi. Bu durum bölge üretiminin ticarileşmesini sağlarken aynı zamanda konsolosluklar ile kuru-

Gör

Akademik
Bakış

219

Cilt 18
Sayı 36
Yaz 2025

lan iletişim, ailenin uluslararası bir pozisyon elde etmesine olanak sağladı.¹⁰ Bu nedenle *Ayanlar Çağı*'nın neredeyse zirvesine yaklaşıldığı XVIII. yüzyılın sonlarında Karaosmanoğlu ailesi mensupları, Batı Anadolu'daki birçok sancak ve kazanın yöneticisi konumundaydı ve bu sayede önemli bir ekonomik güç elde etmişlerdi. Fransa'nın Mısır'ı işgal ettiği dönemde ise Karaosmanoğlu ailesinden Hacı Hüseyin Ağa, Saruhan mütesellimi, İzmir muhafızı ve Aydın muhassıllığı görevlerini ifa ediyordu. Hacı Ömer Ağa ise Bergama voyvodası konumundaydı. Bu önemli görevlerin yanı sıra ailenin diğer üyelerinin de bazı kazalarda yönetici konumunda olduğu görülmektedir. Hacı Pulad Mehmed Ağa Turgutlu, Hacı Ahmed Ağa ise Gelenbe voyvodalıkları görevlerini yürütmüşlerdir. Bu açıdan bakıldığında aile, XIX. yüzyılın başına gelindiğinde başta Saruhan, İzmir ve Aydın olmak üzere Batı Anadolu'nun önemli bir bölümünü kontrol eden bir pozisyona sahipti.¹¹

Karaosmanoğullarının sahip olduğu bu mülki ve ekonomik pozisyonları, ailenin sefer organizasyonlarında aktif görev almasına neden olacaktı. Uzun süren Rusya harpleri¹² sonrasında bir barış imzalanmış olsa da devlet, iç isyanlara karşı mücadele vermekteydi. Batıda Pazvantıoğlu isyanı çıkmışken Arabistan da ise Vehhâbiler ile uğraşılmaktaydı. Rusya'ya karşı verilen savaşlarda olduğu gibi bu isyanların bastırılmasında da yerel ayanlardan destek beklenilmekteydi. Bu doğrultuda başta Saruhan mutasarrıflığı olmak üzere önde gelen ayanlara yazılarak tertip olunan askerlerin seraskerin mahiyetine gönderilmesi istenilmekteydi.¹³ Pazvantıoğlu için sarf edilen bu enerjiden kısa bir süre sonrasında Mısır'ın Fransa tarafından işgal edildiğinin haberi, hiç beklenilmediği gibi yeni bir savaşın da habercisiydi.

Ege Bölgesinin Güvenliğinin Sağlanması, Asker ve İaşe Toplanması

Bâb-ı Âli'nin savaş kararının akabinde yaptığı ilk işlerden birisi savaş için taşranın organize edilmesi idi. İşgalin etkisi kendisini bölgede savaş kara-

- 10 İzmir'deki konsoloslar ile olan ilişkileri hakkında bkz. Miyase Koyuncu Kaya, "An English Merchant in Ottoman İzmir (Smyrna): William Barker (1731-1825)", *Belleten*, 2020, C. 84, Sayı: 300, s. 717-744.
- 11 Ayanlık hakkında bkz. Bruce McGowen, "Âyanlar Çağı, 1699-1812", *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, Halil İnalcık-Donald Quataert, der., Eren, İstanbul 2006, C.2, s.761-817; Özcan Mert, "Ayan", *Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.4, s.195-198; Ali Yayıoğlu, *Partners of the Empire, The Crisis of the Ottoman Order in the Age of Revolutions*, Stanford University Press, California 2016; Yücel Özkaya, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Ayanlık*, Türk Tarih Kurumu Yayinevi, Ankara 1994; Yuzo Nagata, *Muhsin-zâde Mehmed Paşa ve Âyânlık Müessesesi*, Akademi Kitapevi, İzmir 1999 ve Özcan Mert, *XVIII. ve XIX. Yüzyıllarda Çapanoğulları*, Kültür Bakanlığı, Ankara 1980; Karaosmanoğlu ailesi hakkında bkz. Yuzo Nagata, *Tarihte Âyânlar, Karaosmanoğulları Üzerine Bir İnceleme*, Türk Tarih Kurumu Yayinevi, Ankara 1997.
- 12 Rusya'ya karşı verilen savaşlarda Karaosmanoğlu ailesinin durumu hakkında bkz. Naime Yüksel Karasu, "1768-1774 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Saruhan Sancağı ve Manisa'dan Yapılan Katkılar", *Manisa, Akademik Araştırmalar Işığında (Tarih & Felsefe)*, Hasan Ak-yol vd., der., Ankara, 2022, s.215-232; Ahmet Câvid, *a.g.e.*, s.628-639 ve Nagata, *a.g.e.*, s.33-52.
- 13 BOA. C..DH.. 217/10838.

rından önce göstermeye başlamıştı. Olası bir saldırı ihtimaline karşı başta Çanakkale olmak üzere Ege sahillerinin güvenliğinin arttırılması yoluna gidilmişti. Bu doğrultuda İzmir ve Sancakburnu Kalesi'nin güvenliğinin arttırılması gerekmekteydi. Bölgede bu görevleri ifa edebilecek en yetkin kişilerin başında Karaosmanoğlu ailesi geliyordu. İzmir kadısından merkeze yazılan bir arzda Karaosmanoğlu Hüseyin Ağa'nın bölgenin güvenliğinin sağlanması için çaba gösterdiği belirtilmekteydi. Hüseyin Ağa, gerekli süvari ve piyade askerini sağlarken bir bakıma bölgenin güvenliğini üzerine almış bulunmaktaydı.¹⁴ Diğer yandan İngiliz makamları da güvenlik konusunda bazı endişelere sahipti. Özellikle İzmir'de bulunan Levant Kumpanyasının üyelerine karşı bir saldırı ihtimalinden endişe ediliyordu. Bununla birlikte bölgenin güvenliğinin sağlanmasında Karaosmanoğlu ailesi, İngiliz konsolos Francis Werry ile de iletişim halinde olacaktı.¹⁵ Napolyon'un İskenderiye'ye ulaşması haberinden sonra Osmanlı limanlarında bulunan Fransızlara karşı önlemler alınmasına karar verilmişti. Her ne kadar daha önceden Osmanlı topraklarında bulunan Fransızların en yakın Osmanlı mahkemesi tarafından kayıt altına alınması kararı alınmış olsa da Fransız ordusunun İskenderiye Limanı'ndaki gemilere el koyması sonrasında bu konuda da adımlar atıldı. Bu kapsamda Karaosmanoğlu Hüseyin Ağa'ya verilen emirde, İzmir ve limanında bulunan Fransızların tutuklanması, malları ve gemilerine el konulması istendiğinden Hüseyin Ağa, bölgede bulunan Fransızların hapsedilmesi ve mallarına el konulması işini organize etti.¹⁶ Bölgenin güvenliğinin sağlanması için atılan bu adımlardan kısa bir süre sonra bölge, sefer organizasyonu için göreve çağrıldı. Bölgeye yazılan emirlerde Akdeniz Boğazı'nda bulunan Osmanlı donanmasının denize açılacağı belirtilerek donanmanın ihtiyacı olan askerlerin bölgeden karşılanması istenmekteydi. Bu doğrultuda Hüdavendigar, Suğla ve Saruhan sancaklarının yanı sıra Gelibolu ve İzmir'den gerekli askerlerin toplanması ve Boğazda bulunan donanmaya gönderilmesi istenmişti. Bu askerlerin ihtiyaçları ise İstanbul tarafından gönderilecek gemiler aracılığı ile karşılanmıştı.¹⁷

Bölgenin güvenliği ve donanmanın asker ihtiyacının karşılanması için aileye duyulan ihtiyaç bir süre sonra daha da artacaktı. Savaşın resmen ila-

gari

Akademik
Bakış

221

Cilt 18
Sayı 36
Yaz 2025

14 BOA. AE.SSLM.III 161/9653; yapılan faaliyetler konsolos Werry tarafından hükümete aktarılacaktı. Bu konuda bkz. NA. FO. 78/20, s.246.

15 Bu konuda bkz. NA. FO. 78/20, s.46-47 ve 145; bu sırada İngiltere İzmir konsolosu olan Francis Peter Werry ile girişte Ömer Ağa ile görüştüğünden bahsettiğimiz Francis Peter Werry, baba oğul olsalar da aynı isimleri taşımaktadır.

16 Bu konuda bkz. Mehmet Çetin Börekçi, *Aydın Muhâssısları ve Saruhan Mütessellimi Karaosman Zade Hacı Hüseyin Ağa ve Yılanlı Oğulları (Yılanlı Musa ve Oğulları)*, İstanbul Üniversitesi, (Mezuniyet Tezi), Nez No: 3294, 1962-1963, s.5-7; 208 numaralı mühimme defterin bu kararın ülkenin neredeyse her köşesine gönderildiği görülmektedir. Söz konusu hükümler için bkz. Vedat Turgut, *208 Numaralı Mühimme Defterinin Transkripsiyon ve Tahlili 1798-1800 (H 1213-1215)*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Sakarya Ü. SBE., Sakarya 2006; yabancıların mallarına el konulması sırasında bazı sorunlar da yaşanacaktı. Bazı yaşananlar İngiliz tüccarların bu durumdan rahatsız olmasına neden olacaktı. Bu konuda bkz. NA. FO. 78/21, s.214-215.

17 BOA. HAT. 1435/58986.

nından sonra bölgeye yazılan emirlerde Mısır seferi için asker talebinde bulunulmuştu. Bu iş için Saruhan mütesellimi olan *Karaosmanzade Hüseyin Efendi*¹⁸ görevlendirilmişti. Seferin ilk aşamasında bölgeden iki bin civarında bir asker toplanmıştı. Bu askerler başbuğ tayin edilen Hacı Bekir Ağa mahiyetinde bölgeye gönderilmişti. Gemilerle yola çıkan bu askerler, ilk önce Kıbrıs'a ulaşmış daha sonra da Akka'ya seraskerin mahiyetinde görev almak için sevk edilmişti. Bu aşamada Karaosmanoğlu ailesi askerlerin toplanması ve bölgeye sevk edilmesinde aktif bir rol oynamıştı.¹⁹ Karaosmanzade Hüseyin Ağa'ya verilen Saruhan'dan asker toplanarak Mısır'a sevk görevinin bir benzeri 1798'in sonuna doğru yeniden verilmişti. Bu görev, Mısır'a asker sevki değil Ege Denizi'ndeki güvenliğin arttırılmasıydı. Halihazırda Fransa ile bir savaş yapılmakta olduğundan Osmanlı liman ve adaları tehdit altındaydı. Toulon'da bir Fransız donanmasının toplanmaya başladığı haberlerinden beri Ege ve Akdeniz sularında güvenliği arttırma çabasına giren Bâb-ı Âli, bölgeden gelen haberler doğrultusunda bu defa Limni Adası'nın güvenliğinin arttırılmasına yönelik adımlar atmıştı. Çanakkale Boğazı'nın hemen açığında yer alan Limni hem bölgenin hem de Boğazın güvenliği açısından stratejik bir konuma sahipti. Bu nedenle ada muhafızı, adanın korunması gerektiğine dair bir talepte bulunmuştu. Bu talep üzerine harekete geçen Bâb-ı Âli, bu askerlerin Saruhan Sancağı, Selendi Nahiyesi'nden toplanmasının uygun olacağını düşünmekteydi. Bu doğrultuda bu işin organize edilmesi için Aydın muhassılı Karaosmanzade Hüseyin Ağa ve İstanbul'dan mübaşir olarak da Süleyman Bey görevlendirilmişti. Bu doğrultuda harekete geçen Hüseyin Ağa ve Süleyman Bey, Selendi Nahiyesi'nden askerler toplanarak mezkûr adaya gönderilmesi işini organize etmişti. Bu kapsamda Selendi'den beş yüz piyade asker toplanmıştı. Bu askerlere başbuğ olarak Gündüzbeyoğlu'nun dayısı Mustafa seçilmişti. Daha sonrasında ise bu askerî birlik yılın sonuna doğru adaya sevk edilmişti.²⁰ Bu şekilde Karaosmanoğlu ailesi Limni Adası'nın ve bir bakıma başkentlin korunmasında aktif rol almış oluyordu. Aynı dönemde Bâb-ı Âli, sefer organizasyonu için yeniden Karaosmanoğlu ailesine başvuracaktı. Liva-i Şerif ve serasker takımlarının çadır ihtiyacının karşılanması için bölgeden gerekli kumaşın sağlanması talep edilmişti. Bu doğrultuda Saruhan Sancağına yazan Bâb-ı Âli, bu görevin yerine getirilmesi için Saruhan Sancağı mütesellimi Karaosmanoğlu Hüseyin Ağa'yı görevlendiriyordu. İstanbul, Hüseyin Ağa'dan 40.000 top beyaz Anadolu kirpası dokunulup satın alınmasını talep etmişti. Sefer hazırlıkları için bu ve benzeri ihtiyaç duyulan kumaşın gerekli olduğundan hareketle bir an önce karşılan-

gpr

18 Bölgeye yazılan farklı farklı metinlerde Karaosmanoğlu Hüseyin'in görevi ve rütbesi farklılık arz etmektedir. Aynı şekilde bazen "ağa" bazen de "efendi" unvanını kullanmaktadır. Bu nedenle kullanılan belgelerdeki tanımlamalara sadık kalınmaya çalışılmıştır.

19 BOA. HAT. 157/6547-C.

20 Bu konuda bkz. BOA. AE.SSLM.III 161/9652 ve 161/9654; Çanakkale Boğazı'nın güvenliğinin sağlanması konusunda İngilizler de aynı düşünüyorlardı. Bu doğrultuda General Koehler bölgede incelemeler için görevlendirilecekti. Bu konuda bkz. NA. FO. 78/26 s.121-122

ması istenmişti.²¹

1798 yılında yaşanan beklenmedik işgal sonrasında Bâb-ı Âli, bir taraftan Karaosmanoğullarından Ege bölgesinin liman ve adalarının korunmasını talep etmişken diğer taraftan da hem sefer için gerekli malzemenin karşılanması hem de asker toplanarak Mısır savaşına sevkini istemişti. İstanbul'un bu talepleri, aile tarafından ve özellikle de Saruhan Sancağı mütesellimi Karaosmanoğlu Hüseyin Ağa tarafından karşılamıştı. Fakat Mısır'daki savaşın daha da genişlemesi, aynı zamanda bölgeden istenilen taleplerin daha da artması anlamına geliyordu. Fransa'ya savaş ilanının akabinde sadrazamın karadan, donamanın da denizden bölgeye gönderilme kararı sonrasında özellikle bölgeden donanmanın ihtiyaçlarının karşılanmasına yönelik emirler yazılacaktı. Bu doğrultuda bölgeye ulaşan emirlerde öncelikli olarak donanmanın personel ihtiyacının giderilmesi istenmişti. Karaosmanoğlu Hüseyin Ağa ile bölgenin kadı ve önde gelenlerine hitaben yazılan emirde Saruhan Sancağı ve kazalarından kalyoncu neferâtının sağlanması isteniyordu. Bölgeden toplanacak bu kalyoncuların başlarına tayin edilecek başbuğlar nezaretinde Tersane-i Amire'ye gönderilmesi talep edilmekteydi. Diğer yandan İstanbul, gönderilecek bu kişilerin özellikle tüvana ve bahadır gençlerden geçilmesini istemişti. Bu emir doğrultusunda harekete geçen Hüseyin Ağa hem Manisa'dan hem de diğer kazalardan gerekli kalyoncuları toplamış hatta bir miktar maaşları ile birlikte İstanbul'a sevk etmişti.²²

Aynı dönemde Karaosmanoğlu Hüseyin Ağa'ya başka bir emir daha verilmekteydi. Burada *Fransız keferesinin* Mısır'ı işgal ettiği, bunun üzerine verilen *fetva-ı şerife* doğrultusunda Fransa'ya kara ve deniz üzerinden *sefer-i hümayun* açıldığı belirtilmekteydi. Bu kutsal toprakların kurtarılması hem dini bir görev de hem de Sultan'ın emriydi. Bu doğrultuda yedi yüz ellisi *mirilü* olmak üzere bin beş yüz piyade askerinin teçhizatıyla donatılması ve başlarına da bir başbuğ tayin edilmesi istenmişti. Donatılmış bu askerlerin İzmir'e sevk edilmesi ve *İzmir iskelesinde çâdır ve mühimmât ve levâzımât-larıyla hazır ve amâde* bir şekilde hazır olması beklenmekteydi. İzmir'de donatılmış bir şekilde bulunacak bu askerler, İstanbul'dan gönderilecek gemilere bindirilecek ve başlarına tayin edilen başbuğ mahiyetiyle savaş bölgesine gönderilecekti. Saruhan'dan istenilen bu görev, yerelde Karaosmanoğlu Hüseyin Ağa'ya verilmişken merkezden de mübaşir olarak Osman Bey atanmıştı. Onun eliyle Manisa'ya ulaşan iki kıta emir, cümleye okunarak savaş kararı ve padişahın emri iletiliyordu. Fakat bu emrin yerine getirilmesi hususunda bir muhalefet meydana gelmişti. Bu nedenle Hüseyin Ağa, bu durumu merkeze iletmişti. İstanbul'a gönderdiği arzuhalinde söz konusu emrin

Gör

Akademik
Bakış

223

Cilt 18
Sayı 36
Yaz 2025

21 BOA. C..AS.. 880/37806.

22 BOA. C..BH.. 7/327; aynı dönemdeki bir belgede Turgutlu ve Akhisar kazalarından istenilen kalyoncuların affı için İstanbul'a ricada bulunulmuşsa da Bâb-ı Âli, Hüseyin Ağa'ya gönderdiği hüktüm ile bu ricayı geri çevirmiş ve istenilen askerlerin gönderilmesi talep edilmiştir. Bu konuda bkz. BOA. AE.SSLM.III 393/22718; aynı dönemde bölgeden başka bir asker talebi de söz konusudur. Bu konuda bkz. Börekçi, a.g.t., s.7.

yerine getirilmesi için çaba gösterildiği ancak istenilen miktarda askerin toplanamadığı belirtiliyordu. Buna gerekçe olarak da yakın bir zaman önce savaşa gönderilmek için asker toplanıldığı gösterilmişti. Bunun yanında Manisa kazası sahile yakın bir yerde bulunmaktaydı. Bu nedenle donanmanın ihtiyacı olan kalyoncu neferâtının da bölgeden karşılandığı belirtiliyordu. Bu ifadeleri ile Hüseyin Ağa, son zamanda bölgeden çok sayıda asker tahririnin olduğunu belirterek istenilen bin beş yüz neferin sağlanamayacağını ifade ediyordu. Bunun yerine yedi yüz elli neferin talep edildiği gibi donatılarak İzmir İskelesine sevk edilebileceğini belirtmekte ve bu askerlerin diğer yarısının affedilmesini istemekteydi.²³ Buna karşılık merkezin savaşın gidişatına göre bölgeden talep edilen asker ve mühimmatın daha hızlı olması yönünde taleplerde de bulunduğu görülmektedir. Yusuf Paşa'nın Nisan 1799'da sefere çıkacağından hareketle Bâb-ı Âli, bölgeden istenilen asker ve mühimmatın bir an önce gönderilmesi talebinde bulunmaktaydı.²⁴

Bölgeye gönderilen emirler doğrultusunda toplanılan askerlerin İstanbul veya kara ordusuna gönderildiği gibi genelinin İzmir iskelesine sevk edildiği görülmektedir. Burada sadece Saruhan'dan gelen askerler değil aynı zamanda bu sefer için Batı Anadolu'nun diğer bölgelerinden istenilen askerler de bulunmaktaydı. İzmir'e gelen askerler ya İstanbul'dan bölgeye gönderilen ya da bölgede bulunan gemilere²⁵ bindirilecek ve bu sayede savaş alanına sevk edilecekti. Bu askerlerin bölgeye sevki sırasında da bazı aksilikler de yaşanabiliyordu. Bu doğrultuda Hüseyin Ağa ve Kütahya'dan Nasuhoğlu marifetiyle toplanarak İzmir'e gönderilen askerlerden bir kısmı, nakil sırasında kaza yapmıştı. İnebolulu Osman Reis gemisi ile bölgeye gönderilmesi planlanan bu askerler, Sakız Adası yakınlarında Koyun Adası mevkiinde yaşanan kaza sonrasında savaş dışı kalmışlardı. Bu askerlerin kurtarılması için bir çalışma başlatılmıştı. Fakat bu askerlerin bazıları, kaza sonrasında firar ederek savaştan kaçmaya çalışmıştı.²⁶

Ordunun asker ve donanmanın topçu ihtiyacı bu şekilde Batı Anadolu'dan Karaosmanoğlu ailesi aracılığı ile karşılanırken İstanbul, seferin hayvanat ve iaşesinin sağlanması için de Karaosmanoğlu ailesine görev verecekti. Bu doğrultuda Karaosmanoğlu Hüseyin Ağa'ya yazılan emirde Ordu-yı Hümayun'da kullanılmak üzere Saruhan Sancağı kazalarından iki yüz elli devenin satın alınarak derhal Üsküdar Sahrasına gönderilmesi istenmişti. Bu emir doğrultusunda harekete geçen Hüseyin Ağa, söz konusu develeri

23 Merkezın Manisa'dan asker talebi ve Karaosmanoğlu Hüseyin Ağa'nın arzuhali hakkında bkz. AE.SSLM.III 322/18682.

24 Bu konuda bkz. BOA. C..AS.. 740/31078.

25 Savaş boyunca zaman zaman istenilen gemiler bulunamazken bulunan gemiler için istenilen miktarda asker yazılamayacaktı veya istenilen askerler toplanmış olsa da gemiler için gerekli olan tayfanın bulunamaması gibi durumlar da yaşanacaktı. Bu konuda bkz. F. Yeşil, *a.g.e.*, s.169.

26 Bu meseleye dair kaleme alınan bazı belgelerde bu gemide Saruhan ve Kütahya'dan gönderilen askerlerin yer aldığı belirtilirken bazısında ise sadece Kütahya'dan gönderilen askerlerin bulunduğu belirtilmektedir. Bu konuda bkz. BOA. AE.SSLM.III 37/2150, 212/12478, 37/2175 ve 37/2129.

satın alarak İstanbul'a göndermişti. Kendisine verilen bu görevin eksiksiz yerine getirildiğini göstermek için merkeze yazan ağa, söz konusu develerin satın alındığını ve eksiksiz bir şekilde donatılarak gönderileceğini belirtmekteydi.²⁷ İstanbul'un bu talebi sadece Saruhan ile sınırlı değildi. Batı Anadolu'nun birçok sancak ve kazasından ordunun ihtiyacı olan başta deve olmak üzere at ve katır gibi yük hayvanlarının karşılanması istenmişti. Bu iş ise yine Karaosmanoğlu ailesine verilmişti. Bursa'dan Denizli'ye kadar uzanan Batı Anadolu sancak ve kazalarında, bu hayvanların toplanması, buralara uygun kişilerin gönderilmesi sayesinde gerçekleştiriliyordu. Birçok sancak ve kazadan gerekli hayvanların toplanılmasına dair emrin eline ulaşmasından sonra Hüseyin Ağa, söz konusu hayvanların toplanması görevini en uygun şekilde yerine getireceğini İzmir Muhafızı sıfatı ile İstanbul'a yazdığı kaime ile belirtmişti.²⁸

1799 senesinin ilk dönemlerinde gerçekleşen bu taleplerin birkaç istisna haricinde Karaosmanoğlu mensupları tarafından ve özellikle aile reisi ve Saruhan, İzmir ve Aydın gibi önemli şehirlerin yöneticisi konumunda olan Hüseyin Ağa tarafından eksiksiz bir şekilde yerine getirildiği görülmektedir. Bununla birlikte Napolyon'un Suriye seferine çıkması ve sonrasında savaşın giderek şiddetlenmesi, Bâb-ı Âli'nin asker ve iâşe ihtiyacını giderek daha da arttırmıştı. Bu kapsamda başta Saruhan ve İzmir olmak üzere 1799'un Temmuz, Ağustos, Eylül aylarında bölgeden mütemediyen asker ve iâşe talebinin olduğu görülmektedir. Bunun yanında savaşın giderek şiddetlendiği dönemde öncelikle Ege sahillerinin güvenliğinin sağlanması isteniyordu. Her ne kadar Osmanlı donanmasının yanı sıra İngiliz ve Rus donanmaları Ege ve Akdeniz sularında Fransız gemilerine karşı teyakkuzda olsa da Bâb-ı Âli, İzmir muhafızı Karaosmanzade Hüseyin Ağa'dan İzmir başta olmak üzere sahillerin güvenliğinin artırılmasını istemektedir. Bu doğrultuda kazalardan ihtiyaç duyulan miktarda askerlerin İzmir ve gerekli bölgelere nakledilmesi emrediliyordu. Diğer yandan bölgeye gelebilecek Fransız gemilerine karşı da uyarılıyordu. Olası düşman gemilerine karşı konulması isteniyor ve gerektiğinde onlara karşı harekete geçilerek ele geçirilmesi veya yakılması emrediliyordu.²⁹ İstanbul'un bu endişeleri, İzmir'de bulunan İngilizler tarafından da taşınıyordu. Bu nedenle İngiliz konsolosluğu, İzmir körfezinde kalıcı bir korumanın sağlanıp sağlanamayacağı konusunda hükümetinden yardım istemektedir.³⁰

Ege sahillerinde bu şekilde Karaosmanoğulları eliyle güvenlik artırılırken aynı dönemde bölgeden yeni asker celpleri de talep edilecekti. Her ne kadar bu dönemde bölgeden daha önce Mısır seferine gönderilen askerlerin

27 Bu konuda bkz. BOA. AE.SSLM.III 304/17796.

28 İzmir Muhafızı Kara Osmanzade el-Hac Hüseyin Ağa'nın kaimesi için bkz. BOA. AE.SSLM.III 304/17797.

29 Bu konuda bkz. BOA. C..BH.. 195/9168.

30 NA. FO. 78/23, s.82-85.

ulaştığı haberleri gelmiş³¹ olsa da savaşın gidişatı, Osmanlı ordusunun asker ihtiyacını arttırmıştı. Bu kapsamda İzmir, Suğla, Bergama, Aydın ve kazalarından yeni asker talepleri olmuştur. Bergama'dan voyvoda Karaosmanoğlu Hacı Ömer Ağa marifetiyle beş yüz asker İskenderiye'ye gönderilecekti fakat ahali, bu hizmetlerine karşılık Ömer Ağa aracılığıyla yeniden istenilen hizmetlerden muaf olma talebinde bulunmuştur. İzmir'den de İskenderiye'ye gönderilmesi için yedi yüz asker talebinde bulunulmuştu. İstanbul'un bu talebi ahali tarafından kabul edilecek ve bu askerlerin gönderilmesi için çalışılmıştı. Aydın ve kazalarından da benzer bir talep söz konusuydu. Bu iş için görevlendirilen kişi ise İzmir muhafızı Karaosmanoğlu Hüseyin Ağa'ydı. Ağadan Aydın ve çevresinden asker toplayarak İzmir limanına, oradan da savaşa sevk edilmesinin organize edilmesi istenmişti.³² Batı Anadolu'dan başta Karaosmanoğlu olmak üzere büyük ve yerel ayan aileleri eliyle toplanarak İzmir'e ulaşan askerleri zor bir deniz yolculuğu beklemekteydi. Yolculuk, seferin ilk dönemlerinde İstanbul'dan gönderilen veya bölgede bulunan Osmanlı gemileri ile yapılırsa da bu gemilerin birçoğu savaşın en şiddetli döneminde aktif bir görevde bulunmaktaydı. Bu nedenle bu dönemde İzmir'de bulunan askerlerin sevklerinin yapılması için kiralık gemiler kullanılabilirdi.³³

Karaosmanoğullarının Sefere İştiraki

Bir kısmı Batı Anadolu'dan Karaosmanoğlu eliyle toplanılan askerler, İstanbul'dan gönderilen donanma ile Mustafa Paşa komutasında bölgeye sevk edilmişti. Yaklaşık on beş, yirmi bin civarında bir askerle bölgeye ulaşan paşa, 13 Temmuz 1799'da karaya çıkmıştı. Bu harekât sonrasında Ebukır Kalesi Fransızlardan geri alınmıştı. Bu haber üzerine harekete geçen Napolyon ile Osmanlı kuvvetleri arasında bir muharebe yaşanmıştı. Fransız ordusu kendisinden neredeyse üç dört kat fazla olan Osmanlı kuvvetlerine karşı ezici bir galibiyet elde etmiş ve bunun sonucunda Osmanlı ordusunun yarısından fazlası hayatını kaybetmişti. Geri kalanlar ise başta Mustafa Paşa olmak üzere esir düşmüştü.³⁴ Bu durum uzun uğraşlar sonucunda ülkenin dört bir tarafından toplanılan yaklaşık on beş, yirmi binlik bir ordunun da savaş dışı kalması anlamına geliyordu. Bu nedenle Bâb-ı Âli'nin yeniden ve hızlı bir şekilde bir ordu toplaması gerekiyordu. Bu doğrultuda harekete geçen İstanbul, Rumeli ve Anadolu'dan yeniden asker celbine başlayacaktı. Bu kapsamda Batı Anadolu bölgesi ve bu bölgenin önemli şehirlerinde yönetici pozisyonunda bulunan Karaosmanoğlu ailesi, bu süreçte önemli bir yere sahip

31 Bu konuda bkz. BOA. HAT. 153/6432 ve C..AS.. 750/31585.

32 Bu dönemdeki asker celpleri hakkında bkz. BOA. C..AS.. 579/24388, 43/1972, HAT. 157/6566 ve AE.SSLM.III 16/934.

33 Bu konuda bkz. BOA. C..AS.. 737/30951.

34 Bu savaş konusunda bkz. Owen Connelly, *The Wars of the French Revolution and Napoleon, 1792-1815*, Routledge, New York, 2006, s.103, Sarıgöllü, a.g.t., s.37-38; Orhon Osmanlı ordusunun sayısını dokuz bir olarak vermektedir. Bu konuda bkz. Nafiz Orhon, *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi, Osmanlı Devri: 1798-1802 Osmanlı Fransız Harbi (Napoleon'un Mısır Seferi)*. (III. Cilt, 5. Kısım Eki), Genel Kurmay Basımevi, Ankara 1987, s.74-76.

olacaktı. Ebukır'da yaşanan felaketin duyulmasının hemen sonrasında harekete geçen Bâb-ı Âli, bölgeye gönderdiği emirlerde Mustafa Paşa'nın Ebukır'da içine düştüğü vaziyetten dolayı acil bir şekilde yardım gerektiğinden hareketle hızlı bir şekilde asker toplanmasını istiyordu. Bu askerler de daha önce olduğu gibi donatılarak İzmir'e, oradan da savaş alanına sevk edilecekti. Bu kapsamda gelen emirler sonrasında bölgeden istenilen miktarlarda askerler toplanılmaya çalışılmıştı.³⁵ Zaman zaman istenilenin yerel ayanlar tarafından karşılanmaması nedeni ile Karaosmanoğulları sorumlu tutulmaktaydı. İzmir'den Çapanzade, Moralızade ve saire tarafından toplanılması istenilen askerlerin gönderilmemesinden dolayı Bâb-ı Âli, İzmir Muhafızı Hüseyin Ağa'ya yazmakta ve söz konusu emrin yerine getirilmesinin sağlanmasını istemekteydi.³⁶ Bu ise Hüseyin Ağa'nın ve Karaosmanoğlu ailesinin Batı Anadolu'da sefer organizasyonunun örgütlenmesindeki rolünü göstermektedir. Diğer yandan Ebukır'da yaşanan zor durumdan dolayı Karaosmanoğlu ailesi mensuplarının da bizzat sefere iştirak ettiği görülmektedir. Bu kapsamda bölgeden toplanan askerlere Hüseyin Ağa ve Ömer Ağa'nın bizzat başbuğluk yaptıkları ve Mısır'a gittiği görülmektedir. Bâb-ı Âli tercümanı Sütro tarafından Sidney Smith'e yazılan mektupta, İskenderiye'de bulunan Osmanlı askerlerinin sayısı şu şekilde listeleniyordu: Dalkılıç Yeniçerileri 2000 kişi; Levent Çiftliği askerleri ve Bostancılar 500 kişi; Karaosmanzade Hacı Ömer Ağa komutasında 500 kişi; Karaosmanzade Hacı Hüseyin Ağa komutasında 700 kişi; Hüdavendigar sancağından 750 kişi, Kütahya Sancağından 300 ve Hadımzade'nin birlikleri de 500 kişi olmak üzere toplamda 5250 kişi. Verilen bu memorandumda da görüldüğü gibi Hüseyin Ağa ve Ömer Ağa, Ebukır'da yaşanan felaket sonrasında bizzat savaşa katılmışlardı. Diğer yandan Yeniçerilerden sonra en fazla emri altında birlik bulunduranların başında geliyorlardı.³⁷

Karaosmanoğlu ailesinin önde gelenlerinin savaşa iştiraki aynı zamanda yöneticisi oldukları şehirlerin de onlardan mahrum kalması anlamına geliyordu. Özellikle İzmir muhafızlığı görevini yürüten ve bu göreve son faaliyetlerinden sonra tekrar atanan Hüseyin Ağa'nın bölgeden ayrılacağına dair konuşulanlar bazı endişelere neden olacaktı. Olası bir Fransız saldırısından dolayı sürekli bir korku içinde bulunan bölge sakinleri, bu durumdan endişelenmekteydi. Bu kişilerin başında İngiltere konsolosu Werry ve Levant Kumpanyası mensupları geliyordu. Hüseyin Ağa'nın kumpanyanın en fazla ticaret yaptığı bölgelerin başında gelen İzmir'den uzaklaşmasının bir güvenlik zafiyeti ortaya çıkarabileceği düşünülmekteydi. Bu doğrultuda İngiltere elçiliğine yazan kumpanya temsilcileri, söz konusu görevlendirmenin doğru olup olmadığını sormakta ve doğru ise iptaline yönelik bir talepte bu-

gpr

Akademik
Bakış

227

Cilt 18
Sayı 36
Yaz 2025

35 Bu dönemde bölgeden asker toplanılması hakkında bkz. BOA. HAT. 156/6524-E, 1156/6524, 56/6524-D, 127/5243, 157/6567-A, C..AS.. 894/38464, C..BH.. 212/9881 ve Darendeli İzzet Hasan Efendi, *a.g.e.*, s.142-143.

36 Bu konuda bkz. BOA. C..AS.. 977/42561.

37 NA. FO. 78/23, s.204-206.

lunmaktaydılar. Bu talep doğrultusunda reisülküttap ile görüşen İngiltere maslahatgüzarı, söz konusu talebi iletirken durum hakkında da bilgilendirilecekti. Maslahatgüzar, özellikle Hüseyin Ağa'nın uzaklaştırılmasının bir güvenlik zafiyeti ortaya çıkarabileceğini dile getirecekti. Buna karşılık reis efendi ise bu görevlendirmenin doğru olduğunu ve Karaosmanoğlu'nun sadrazamın ordusuna katılacağını belirtiyordu. Buna karşılık bu görevlendirmenin onun hizmetlerinde bir aksamanın yaşanmasına engel olmayacağını ve özellikle bölgenin güvenliğinin sağlanmasında bir zafiyetin ortaya çıkmayacağını belirtmişti. Fakat reisülküttabın bu yanıtı, İngiliz maslahatgüzarının tatmin olmasını sağlamamıştı. Bu doğrultuda elçilik, en azından onun yerine aileden bir kişinin görevlendirilmesini istemişti. Bu durum aynı zamanda İngiliz makamlarının Karaosmanoğlu ailesinin Batı Anadolu ve özellikle de İzmir'deki gücünün farkında olduklarının da bir göstergesiydi. Konsolosa yazdığı cevabında da bunun üzerinde duruyordu. Maslahatgüzarın bu talebine karşılık ise reis efendi, bunu en uygun zamanda sadrazama ileteceğinin sözünü veriyordu.³⁸

Onların savaşa bizzat iştiraki, İstanbul açısından önem arz ediyordu. Uzunca bir süreden beri yapılan savaşlarda ordunun iâşesinin sağlanmasının yanı sıra bizzat seferlere katılarak devletin yanında yer alan Karaosmanoğlu ailesi, bu dönemdeki diğer ayan ailelerine göre kıyaslandığında daha itaatkâr bir pozisyondaydı. Ailenin bu durumu, Osmanlı taşrasının ayan ailelerinin ellinde neredeyse birer şahsi mülke dönüştüğü bir dönemde, Batı Anadolu'da Osmanlı Devleti'nin otoritesinin sağlanmasındaki en önemli etkenlerden birisiydi. Bu nedenle Bâb-ı Âli, Hüseyin ve Ömer ağaların topladıkları askerler ile bizzat sefere katılmalarından dolayı kaptan paşaya yazarak onların *gücendirilmemesini* isteyecekti. Yazılan bu emirde *Karaosmanzade hânedânı kadîm'ül-eyyamdan berü Devlet-i Âliyye'nin ferman-ber ve sadâkat-perver bendeliğiyle* bilindiği ve Bâb-ı Âli'nin yararı için çalıştığı belirtilmişti. Yaptıkları hizmetlerin önemine dair yapılan vurgu sonrasında bu görevlerini yerine getirmelerine engel olacak hal ve tavırlardan uzak durması istenmişti. Bu doğrultuda Bâb-ı Âli, kaptan paşadan Karaosmanoğlu Hüseyin ve Ömer ağalara gerekli hürmetin gösterilerek darıltılmamasını talep ediyordu. Her ne kadar kaptan paşa, hükümetinin verdiği bu emri yerine getireceğini belirtse de aileye dair bazı şikayetleri olduğunu da gizlemiyordu. Paşa, Ömer Ağa'nın sefer için verilen emirleri yerine getirdiğini açık bir şekilde belirterek kendi açıklarının bile onun tarafından karşılandığını ifade ediyordu. Ancak kaptan paşa, Hüseyin Ağa ile bazı anlaşmazlıklar yaşandığını da gizlemiyordu. Kendisinin Boğaza ulaştığı esnada üzerine düşeni yapmadığı gibi donanmanın ihtiyacı olan kendir ve halatın sağlanmasında da usulsüzlük yaptığını iddia etmekteydi. Ağanın Aydın'dan karşılaması gerektiğini düşündüğü bu malzemenin kaptan paşaya verilen Bayındır mukataasından karşılanması için mektuplar yazdığı, ahalinin bunu kabul etmediğinden bu mektupların

38 Bu konuda bkz. NA. FO. 78/23, s.257-260; bu dönemde İzmir'den yapılan ticaretin canlılığı hakkında bkz. NA. FO. 78/29, s.398-405.

kendisine gönderildiği, verilen emir kapsamında bir talebin yapılmaması yönünde uyarıldığı gibi şikayetleri sıralayacaktı. Kendisine verilen birkaç sancağın kendi mülkü gibi idare edildiği, buna karşılık sefer için gönderilen askerlerin yetersizliği, bunun yanında Bâb-ı Âlî'nin *mevâd-ı mühimme* olarak tanımladığı hizmetlerin *her voyvoda ve muhassıl ve mütesellimin göregeldikleri maddelerden* olduğunu belirtiyordu. Bu ifadeler aslında kaptan paşanın Karaosmanoğlu ailesinden duyduğu rahatsızlığın açık bir şekilde ifadesinden başka bir şey değildi. Bunun yanında Karaosmanoğlu ailesin Mısır seferi için yaptığı hizmetlerin yetersiz olduğunu ve bunların her voyvoda ve ayan tarafından yapılması gereken sıradan yükümlülükler olduğunu açık bir şekilde ilan ediyordu. Bu genel şikayetlerin yanında özellikle Hüseyin Ağa'nın kendisine padişah tarafından verilen mukataanın gaspına dair şikayetleri ile merkezin talebine yanıt veriyordu.³⁹

Kaptan paşanın bu şikayetleri ve üstüne Ömer ve Hüseyin ağalara karşı olan muamelesi, ağaların gücenmesine neden olmuştu. Hatta Hüseyin Ağa, İzmir'den hareketle bazı tedbirler alma yoluna gitmişti. Paşanın tahriratının üzerine yazdığı telhisinde bu durumu değerlendiren sadrazam, özellikle sefer sırasında bu şekilde bir durumun yaşanmasından duyduğu memnuniyetsizliği dile getirmekteydi. Her ne kadar bu durumdan rahatsız olsa da sefer organizasyonu için bölgeden sağlanan ürünlerin ve bunların toplanabilmesi için de Karaosmanoğlu ailesinin öneminin gayet farkındaydı. Bu nedenle yaşanan bu sorunların içinde bulunulan durumun gereği olarak ortadan kaldırılması gerektiğini düşünüyordu. Bu doğrultuda yapılması gereken şey *Karaosmanzadelere başka başka istimâlet-nâmeler* yazılmasıydı. Bu şekilde bir bakıma kaptan paşanın onların işlediklerini belirttiği suçlar affedilmiş kabul edilecekti. Bununla birlikte kaptan paşanın kendilerine karşı bir şikâyeti olmadığı gibi kendilerinden iyi bir şekilde bahsettiği ifade edilmeliydi. Bu şekilde taraflar arasında olumlu bir atmosfer oluşturulmak isteniyordu. Hatta kaptan paşaya Karaosmanoğullarına iyi davranılmasına dikkat etmesi yönünde yazılacaktı. Atılan bu adımlar ile Bâb-ı Âlî, bu aşamada kaptan paşanın şikayetlerini bir bakıma görmezden gelerek Karaosmanoğlu Hüseyin ve Ömer ağaların darıltılmamasına karar vermişti. Sadrazamın da belirttiği gibi Mısır'ın Fransa kontrolünde olduğu, bu bölgenin kurtarılması için gönderilen Mustafa Paşa'nın da esir düştüğü bir zamanda sefer organizasyonu için kritik bir rol oynayan Karaosmanoğlu ailesi ile olan iyi ilişkilerin bozulması istenmiyordu.⁴⁰ Diğer yandan merkez 1800 yılında Karesi mutasarrıflığını da ailenin başka bir üyesine vermişti. Karesi Muta-

Gör

Akademik
Bakış

229

Cilt 18
Sayı 36
Yaz 2025

39 Kaptan paşanın bu metni, daha çok Hüseyin Ağa'ya karşı duyduğu şahsi düşmanlığın bir göstergesi gibidir. Ömer Ağa'ya karşı yapılan övgüye rağmen ağanın kaptan paşanın mukataasına karşı giriştiği gasp hareketi, aynı zamanda ikili arasında bir şahsi çekişmeye de neden olmuş gibidir. Söz konusu metin hakkında bkz. BOA. HAT. 155/6513-L.

40 Sadrazamın telhisi hakkında bkz. BOA. HAT. 155/6513-L; İstanbul sefer sırasında da aileni ile olan bağları güçlendirmeye çalışacaktı. Bu doğrultuda Sadrazam Yusuf Paşa'nın Hüseyin Ağa'ya on bin kuruşluk mînekârî mücevher hançer hediye ettiği görülmektedir. Bu konuda bkz. Nagata, *a.g.e.*, s.176.

sarıfı Vezir Yeğen Mehmed Paşa, Edirne muhafazasına memur edildiğinden Karaosmanoğlu Ahmed Ağa'nın yeni mutasarrıf olmasına karar veriliyordu. Bu sayede ailenin yetki alanı daha da genişlemekteydi. Bu görevlendirme aynı zamanda ailenin son zamanlardaki faaliyetlerinin Bâb-ı Âli tarafından memnuniyetle karşılandığının da bir göstergesiydi.⁴¹

Bâb-ı Âli, Karaosmanoğlu ailesi ile kaptan paşa arasında yaşanan sorunlara bu şekilde bir orta yol bulmuştu. Diğer yandan ailenin en güçlü iki kişisi ise bizzat savaşa katılmıştı. Bununla birlikte bölgenin savaş organizasyonundaki görevleri devam etmekteydi. 1799'un ikinci yarısında bölgeye yazılan emirlerde asker talebi, yerini ordunun iaşesinin sağlanmasına bırakmıştı. Bölgeden ve özellikle de İzmir'den sağlanan ürünlerin başında peksimet geliyordu. Çobanzade marifetiyle hazırlanan bu peksimetler sadece Osmanlı ordusunun değil Rus donanmasının da kullanımına sunuluyordu. Diğer yandan buradan hem Mısır hem de Adriyatik tarafına peksimet gönderiliyordu. Bu nedenle bu iş hem kapsamlı bir boyutta hem de önemi haizdi. Sefer sürecinde bu peksimetlerin sağlanması ve naklinde önemli sorunların yaşandığı görülmektedir. Bu nedenle Bâb-ı Âli'nin, bu işin eksiksiz bir şekilde sağlanması için sürekli İzmir muhafızı Karaosmanoğlu Hüseyin Ağa'ya emirler gönderdiği görülmektedir. Bir bakıma Hüseyin Ağa, bu işin aksamadan gerçekleşmesi için görevlendirilmişti.⁴²

Peksimet meselesi seferin ilerleyen aşamalarında da İstanbul'un temel meselelerinden biri olacaktı. Hem ordu hem de Rus donanması için hazırlanması planlanan peksimetlerin zaman zaman istenilen miktarda gönderilemediği veya iyi kalitede olmadığı görülmektedir. Bunun yanında söz konusu peksimet için önemli miktarda bir un ihtiyacı da söz konusuydu. Bu un ise Karaosmanoğlu eliyle Saruhan ve kazalarından sağlanmıştır. Fakat İstanbul'un bu emirlerine karşın peksimette olduğu gibi un konusunda da sorunlar yaşanabilmekteydi. Yafa'ya gönderilmek için İzmir'de Çobanzade Mehmed Emin Efendi'den 10 bin kantar peksimetin hazırlanması istenmişti. Hazırlanan bu peksimetlerin ihtiyaç dahilinde peyder pey gerekli yerlere sevk edilmesi planlanmıştı. Bu peksimetler için gerekli olan 25 bin kile unun ise Saruhan'dan satın alınması emredilmişti. Fakat hem Saruhan halkı hem de Karaosmanoğlu Hüseyin Ağa, bu görevin kendilerinden alınması için talepte bulunmuştu. Merkeze yazan ağa, bölgedeki çekirge istilasından dolayı söz konusu un talebin karşılanamayacağını ve yerelin bu konuda bir af talebi olduğunu belirtmekteydi. Bunun yanında ağanın kendisinin de bu yönde bir talebi vardı. Hüseyin Ağa, peksimet işinden azat edilme talebinde bulunmaktaydı. Fakat Bâb-ı Âli, bu af talebini kabul etmeyerek bu işin Karaosmanoğlu Hüseyin Ağa'nın işi olduğundan hareketle istenilen miktarda peksimet belirtilen vakitte gönderilmesini emretmekteydi.⁴³ Peksimet ihtiyacının yanı sıra Rus donanmasının nohut⁴⁴ ve başkentin buğday ihtiyacı da bölgeden karşılanmaya çalışılıyordu. Bu konuda Hüseyin Ağa'ya gön-

41 Söz konusu görev hakkında bkz. BOA. C..DH.. 247/12331.

42 Peksimet konusunda bkz. BOA. AE.SSLM.III 139/8435 ve C..BH.. 157/7470 ve FO. NA. 78/21, s.152-153.

43 Bu konuda bkz. BOA. C..AS.. 753/31714, 1106/48946 ve AE.SSLM.III 359/20593.

44 Rus donanmasının nohut ihtiyacının karşılanması hakkında bkz. BOA. C..HR.. 28/1379 ve 62/3063.

derilen emirlerde Batı Anadolu'dan bunun karşılanması isteniyordu. Fakat Bergama Voyvodası Karaosmanzade Ömer Ağa ise bu emire muhalefet etmekteydi. Çekirge istilasını nedeni ile bu talebin karşılanamayacağından affını talep etmişti. Ancak Bâb-ı Âli, çekirge istilasının bahsedildiği gibi büyük olmadığından hareketle bu talebin bir an önce karşılanmasını emretmişti.⁴⁵

Karaosmanoğullarından iase konusundaki bu taleplerin yanı sıra savaş için asker toplanmasına dair talepler de geliyordu. Birkaç yıldır mütemadiyen Mısır'a bir ordu sevki söz konusu olsa da Fransızlar karşısında istenilen askerî başarılar bir türlü elde edilemiyordu. Her ne kadar Napolyon, 1799'da Fransa'ya dönse de hala bölgede bulunan Fransız ordusu, Osmanlı hakimiyeti için büyük bir tehditti. Bu nedenle bir an önce bu ordusun mağlup veya esir edilmesi gerekiyordu. Ancak talimli ve disiplinli Fransız ordusu karşısında istenilen başarılar bir türlü alınamadığı gibi bölgeye gönderilen Osmanlı orduları da mağlup olmaktaydı. Bu nedenle savaşın devamı için sürekli yeni asker celbi gerekmekteydi. Diğer yandan İngiliz elçiliğinin de verilen mücadeleye dair bazı eleştirileri vardı. Fransızlarla yürütülen müzakerelerden rahatsız olan elçi Lord Elgin, bu şikayetlerini reisülküttap aracılığı ile Bâb-ı Âli'ye iletliyordu. Diğer yandan elçi, bu müzakere sürecini Fransızların zaman kazanmak için yaptıkları bir hamle olarak görüyordu. Bu nedenle Elgin, müzakereden çok savaşa ağırlık verilmesi gerektiğini ve Mısır'daki Osmanlı kuvvetlerinin güçlendirilmesi gerektiğini düşünüyordu. Bâb-ı Âli ise ordunun kuvvetlendirilmesi fikri açısından elçi ile aynı fikirdeydi. Özellikle de sadrazamın başında bulunduğu ordunun esir düşmesinden sonraki süreçte 1799'un ikinci yarısı ve 1800 yılında mütemadiyen bir asker tahriri söz konusuydu. Bunun için de Batı Anadolu bölgesi ve Karaosmanoğlu ailesine önemli bir görev düşüyordu. Bölgeye gönderilen emirde Karaosmanoğlu Hüseyin Ağa'dan Aydın Sancağından bin beş yüz süvari, Suğla Sancağından bin nefer, Kara Osmanzade Hacı Ömer Ağa ve Hacı Pulat⁴⁶ ağalardan biner süvari askeri ve bu askerlerin yanı sıra başta Tire, Nif, Karasi, Bergama, Saruhan Sancağı ve Manisa olmak üzere toplam dokuz bin yüz elli asker talep ediliyordu. Bu askerlerin başlarına tayin edilecek başbuğlar maiyetinde İzmir iskelesine ve oradan da deniz yolu ile Mısır'a gönderilmesi isteniyordu. Toplanması istenilen bu askerlerin ekseriyeti Karaosmanoğlu kontrolündeki bölgelerden istenmişti. Bu nedenle Bâb-ı Âli, bu işin organizasyonunu başta Hüseyin Ağa olmak üzere aile üyelerine vermişti. Fakat istenilen bu askerlerin toplanması ve sevkinde bazı sorunlar ve gecikmeler yaşanmıştı. Bu doğrultuda İstanbul, söz konusu emrin neden yerine getirilmediği, getirilecekse ne surette getirileceği gibi sorular sormakta ve bir an önce cevabını beklemekteydi.⁴⁷

45 Bu konuda bkz. BOA. AE.SSLM.III 26/1478 ve 212/12477.

46 Kara Osman Ağa'nın torunu Mustafa Ağa'nın oğlu olan Pulat Ağa, 1780'de Menemen ve 1802'de Turgutlu voyvodalığı yaptığı bilinmektedir. Bu konuda bkz. Ferdi Çiftçioğlu, "Karaosmanzade Polat Mehmet Ağa'nın Turgutlu'daki Bazı Emlâkı", *Uluslararası Turgutlu Sempozyumu Bildirileri*, Muzaffer Tepekaya, vd., der., C.2, Turgutlu Belediyesi Yayınları, Turgutlu 2008, s.875-884.

47 Söz konusu emir için bkz. BOA. C..AS.. 842/35956; Menteşe'den asker talebi hakkında

Aynı dönemde orduda istihdam edilmek üzere Saruhan ve çevresinden iki yüz elli hayvan talebinde bulunulmuştu. Merkezin bu taleplerine karşılık aile ise bu işi para ile çözmek istemekteydi. İstanbul'un hem asker hem de hayvan gönderilmesine dair emirleri sonrasında Karaosmanoğlu Hüseyin Ağa, bu talebin paraya çevrilmesi ve her asker ve hayvan için belirli bir miktarda ödeme yapmayı teklif etmişti. Diğer yandan kendileri de yeni döndükleri bir sefere iştirak etmek istemiyorlardı. Bu nedenle kendilerinin bu görevden affı talep edilmekte ve bunun için de bir bedel ödenmesi teklif edilmekteydi. Bu sayede hem uzun bir deniz yolculuğundan hem de ölüm veya esir düşme tehlikesinden kurtulacaklardı. Diğer yandan tüm emrin paraya çevrilmesinden hiç şüphesiz ailenin bazı beklentileri vardı. Emrin maddi bir ödemeye çevrilmesi halinde bölgenin insan ve hayvan kaynağı dışarıya gönderilmemiş olacaktı. Bu kişiler ve hayvanlar aynı zamanda Karaosmanoğlu ailesinin çiftliklerinde istihdam edilebileceği gibi birçoğu da hali hazırda aile için çalışıyor olabilirdi. Bu nedenle aile, bu talebi paraya çevirerek bölgenin hem nüfus hem de üretim kapasitesinin azalmasının önüne de geçebilirdi. Diğer yandan Hüseyin ve Ömer ağalar savaş alanından yeni dönmüş olmalıydılar. Bu nedenle savaşın gidişatı hakkında da önemli bilgilere sahiptiler. Her ne kadar Fransız ordusu henüz yenilmemiş olsa da başkomutanları Napolyon, Fransa'ya kaçmıştı ve geride bıraktığı ordusu da destek alamadığı için her geçen gün biraz daha erimekteydi. Bu nedenle aile, asker ve hayvan talebini paraya çevirerek bir zaman kazanmak da istemiş olabilirdi. Fakat Bâb-ı Âli, Karaosmanoğluların bu isteğini kısmi olarak kabul edecekti. Kendilerinin sefere gitmemek için yüz elli bin cihat ianesi ve bunun da üç taksitle ödenmesi kabul edilirken bölgeden istenilen askerlerin ise gönderildiği görülmektedir. Aile üyelerinin bedel karşılığı seferden Bâb-ı Âli tarafından muaf tutulmasının arkasında daha önce İngiliz elçiliğinin talebinin de etkili olduğu söylenebilir. İngiliz elçiliği aracılığı ile iletilen Levant Kumpanyasının özellikle Hüseyin Ağa'nın bölgeden uzaklaşmasının İzmir'in güvenliğinde bir zafiyet ortaya çıkarabileceğine dair görüşü, İstanbul'un Karaosmanoğlu ailesinin önde gelenlerinin seferden muaf tutulması yönünde bir karar almasına neden olduğu düşünülebilir. Bunun yanında bir an önce Fransızların bölgeden çıkarılarak Osmanlı hakimiyetinin yeniden ve daha güçlü bir şekilde kurulması istendiğinden istenilen hayvanların olabildiği kadar hızlı bir şekilde gönderilmesini emrediliyordu. Diğer yandan Batı Anadolu'nun diğer bölgelerinden asker celbi devam edecekti. İstanbul'un bu emirleri doğrultusunda 1800 yılının ortalarında bölgeden üç bin civarı bir askerin İzmir'e sevk edildiği görülmektedir. Bunun yanında III. Selim de *İzmir'den gidecek asâkirin bir dane kalmayarak azimet eylediklerinin sa-hih haberini isterüm deyü* emirler vermektedir. Bu doğrultuda bir taraftan istenilen askerleri sevk edecek bölgelere gerekli emirler gönderilecek diğer

bkz. BOA. C..AS.. 611/25762; İngiliz elçisi Lord Elgin ile yapılan görüşme hakkında bkz. NA. FO. 78/30, s.119-124.

tarafından da limanda bulunan askerlerin sevkine çalışılmıştır.⁴⁸

Bu faaliyetlerin yanı sıra İngiliz elçiliğinin Mısır'daki kuvvetlerin arttırılması yönündeki talepleri doğrultusunda toplanılan kuvvetlerin listesi elçiliğe iletilecekti. 24 Ağustos 1800 tarihli verilen bu listede hangi bölgeden ne kadar asker alındığı gösteriliyordu. Buna göre toplamda seksen altı bin dokuz yüz yetmiş asker aktif olarak görev almaktaydı. Bu listeye göre Karaosmanoğlu Hüseyin Ağa iki bin piyade ile bin beş yüz süvari olmak üzere toplamda üç bin beş yüz; Karaosmanoğlu Hacı Ömer Ağa ve Hacı Pulat Ağa ise biner nefer süvari ile temsil edilmekteydi. Bu ise Karaosmanoğlu ailesinin Osmanlı ordusuna bu dönemde toplamda beş bin beş yüz gibi azımsanamayacak bir asker sağladığını göstermektedir. Diğer yandan bu listede Karaosmanoğlu ailesinin ordu-yı hümayun için en fazla asker toplayanların başında geldiği de görülmektedir. Karaosmanoğullarından daha fazla asker gönderen ise Anadolu'nun önde gelen ayanlarından olan Canikli Hacı Ali Paşa ailesidir. Trabzon, Canik ve Karahisar'dan toplamda on sekiz bin gibi bir asker toplansa da bunların büyük bir kısmının Ali Paşa'nın oğlu Battal Paşa tarafından toplandığı görülmektedir. Bu açıdan bakıldığında Karaosmanoğlu ailesinin Canikli ailesinden sonra orduya en fazla katkı sağlayanların başında geldiği görülmektedir.⁴⁹

Karaosmanoğlu ailesi verilen emirler doğrultusunda ordunun hem asker hem de iâşesini karşılamaya çalışırken Anadolu sahillerine gelen İngiliz donanmasının ihtiyaçlarının karşılanması için de görevlendirilmiştir. Fransa'ya karşı verilen mücadelede birkaç yıldır İngiltere ile ittifak içinde olan Bâb-ı Âli, kraliyet donanmasının ihtiyaç duyduğu iâşeyi karşılamak için de çaba göstermiştir. 1800 yılının sonlarında Anadolu sahillerine gelen kraliyet donanması, ihtiyaçlarının para ile Osmanlı sahillerinden karşılanmasını istemekteydi. Rodos, Meğri (Fethiye) ve Marmaris limanlarında olduklarından buralara en yakın bölgelerden ihtiyaçların karşılanması gerekmekteydi. Bu doğrultuda Bâb-ı Âli, dost ve müttefik İngiltere donanmasının sığır, koyun ve sair ihtiyaçlarının karşılanması için Teke, Hamid, Aydın, Saruhan, Suğla, Mentege, İstanköy, Rodos, Karesi gibi donanmaya kısmen yakın bölgelere yazacaktı. Gönderilen emirler doğrultusunda istenilen ürünlerin limanlar-

48 Bu konuya dair yazılan belgelerde asker sayısına dair netliğin olmadığı görülür. Bazı belgelerde üç bin beş yüz süvari askerinden bahsedilirken bazılarında üç bin yazmaktadır. Fakat asker sayılarına dair kaleme alınmış bir belgede İzmir'de bulunan asker sayısının üç bin olduğu, yanlışlıkla üç bin beş yüz yazıldığı belirtilmektedir. Diğer yandan İzmir'e sevk edilen bu üç bin askerin nerelerden geldiği de belirsizdir. Yaşanan bu süreç hakkında bkz. BOA. TS.MA.e 667/21, 184/14ve C..AS.. 946/41050; bu dönemde istenilen askerlerin karşılanmasına dair Bâb-ı Âli ile Karaosmanoğlu ailesi arasında yapılan bir yazışmada askerlere karşı önerilen nakdi karşılığa İstanbul'un da sıcak baktığı ve bu doğrultuda asker başına yüzer kuruş bedelden toplan 3500 kuruş istendiği görülmektedir. Fakat aşağıda da görüleceği gibi bu belgenin aksine bölgeden asker sevkı devam edecektir. Askerler için bedel ödenmesi hakkında bkz. BOA. C..ML.. 167/7049 ve ayrıca Nagata, *a.g.e.*, s.49.

49 İngiliz elçiliğine verilen söz konusu liste hakkında bkz. NA. FO. 78/30, s.125-126; bu dönemde Rumeli ve Anadolu'dan Mısır seferi için ayanlar eli ile asker toplanması hakkında ayrıca bkz. Faruk Bilici, *L'expédition d'Égypte, Alexandrie et les Ottomans, L'autre histoire*, Centre d'Études Alexandrines, İskenderiye 2017, s.94-95.

da hazır bulundurularak İngilizlerin ihtiyaçlarının karşılanması istenecekti. Fakat Bâb-ı Âlî'nin bu tavrına karşılık istenilen iâşe nakliyatında bazı sorunlar yaşanmaktaydı. Özellikle donanmaya en yakın yerlerden birisi olan Teke Bölgesinden söz konusu nakliyatın sorunsuz bir şekilde yapılması gerekmektedir. Bunun sağlanması için kraliyet donanması, bu durumu diplomatik yollarla çözmek isteyecek ve İngiltere'nin resmi makamları da bu meseleye dahil olmuştu. Kraliyet donanmasına en yakın yerlerden birisi olan İzmir'de bulunan konsolosluk bu meselenin çözümü için harekete geçmiştir. Bu doğrultuda Karaosmanoğlu Hüseyin Ağa'ya yazan konsolos Werry, kendisinden bu konuda yardım talebinde bulunmuştur. Konsolos, Teke mütesellimine yazılarak kraliyet donanmasının ihtiyacı olan hayvan ve hububatın satın alınma işlemlerinde zorluk çıkartılmamasını istemekteydi. Her ne kadar bu konuda İstanbul tarafından emirler ve memurların bölgeye gönderileceği bilirse de Werry, özellikle Hüseyin Ağa'dan da bu konuda yardım istemişti. Karaosmanoğullarının Batı Anadolu'daki gücünün farkında olan konsolos, onun da bu konuda İstanbul ve özellikle Teke mütesellimi Hacı Mehmed Ağa üzerinde bir etki oluşturacağını düşünmekteydi. Werry'nin bu mektubu sonrasında İstanbul'a yazan Hüseyin Ağa, yaşanan bu durumu anlatarak Mehmet Ağa'nın uygun bir şekilde bilgilendirilmesini talep etmekteydi. Yaşanan bu durumun da gösterdiği gibi Karaosmanoğlu ailesi, bu süreçte Batı Anadolu Bölgesinde sefer organizasyonunun yürütülmesinde çok etkin bir rol üstlenmişti ve bu durum yabancı ülkelerin misyonları tarafından da fark ediliyor ve gerektiğinde yardımlarına başvuruluyordu.⁵⁰

İngiliz donanmasına bölgeden sadece hayvan ve hububat sağlanmamıştır. Özellikle İzmir limanı üzerinden sefer sürecinde taze meyve ve sebze kraliyet donanmasının hizmetine sunulmuştur.⁵¹ Bunun yanı sıra bölgeden sağlanan ürünlerin başında peksimet gelmektedir. Özellikle İzmir, söz konusu peksimetin üretimi için ana üstlerden birisiydi. Bu iş için görevlendirilen Osmanzade el-Hac Osman Efendi, bu peksimetlerin pişirilmesini sağlamıştır. Bunun yanında bu peksimetler için gerekli olan un ise daha çok Saruhan bölgesinden Karaosmanoğlu aracılığı ile elde edilmiştir. Her ne kadar çekirge istilası gibi nedenlerden ötürü bazı gecikme vb. sorunlar yaşansa da İzmir'de peksimet üretimi ve nakliyatı sefer süresince devam etmiştir. Bu işin organizasyonunda da İzmir muhafızı olan Hüseyin Ağa aktif görev almıştır. Peyder pey üretilen bu peksimetler bir taraftan Osmanlı, Rus ve İngiliz donanmalarına gönderilirken Mısır ve Adriyatik taraflarına da sevk edilebiliyordu. Bunun için bu ülkelerin savaş gemilerinin yanı sıra kiralanan yerli ve yabancı gemiler de kullanılabiliyordu.⁵²

50 Yaşanan bu süreç hakkında bkz. BOA. C..HR.. 144/7168, HAT. 261/15045 ve 261/15045-A; Teke ve Karaman Bölgesi sahillerinden temiz su, at vb. ürünlerin sağlanması konusunda bkz. NA. FO. 78/27, s.135; 78/30, s.310-312 ve 78/31, s.51-82.

51 Bu konuda bkz. Aeneas Anderson, *Journal of The Forces Which Sailed From The Downs in April 1800*, Oriental Press, Londra 1802, s.189.

52 Peksimet sağlanması hakkında bkz. BOA. C..HR.. 166/8263, C..BH.. 127/6145, 98/4719, AE.SSLM.III 70/4181, C..AS.. 128/5705 ve 525/21930.

Sonuç Yerine: İşgalin Sonu ve Barışın Sağlanması

Osmanlı ve İngiliz donanmalarının aldığı bu taze desteklere rağmen Fransız ordusunun kapana kısılmış hali ve üzerine de bölgeye bir İngiliz ordusunun gönderilmesi, Fransızlar için kaçınılmaz sonu hazırlıyordu. Bu doğrultuda yapılan muharebelerin kaybı, en sonunda Fransız ordusunun teslimi ile sonuçlanmıştır. 1801 senesinde Fransızların hem Kahire'yi hem de İskenderiye'yi teslimi, barışın önündeki engeli de kaldırmıştır. Yaşanan diplomatik süreçlerden sonra Osmanlı Devleti ve Fransa arasında 25 Haziran 1802'de Amiens Barışı imzalanmıştır. Bu antlaşmanın altıncı maddesinde, sefer sırasında karşı taraf vatandaşlarının el konulan mal ve mülklerin aynen veya bedelen ödenmesine karar verilmiştir. Bu kararın yürürlüğe konması için harekete geçen Bâb-ı Âli, İzmir ve çevresinde savaş kararından sonra el konulan Fransız mal ve mülklerinin geri iadesini istemiştir. Bu görev ise Karaosmanoğlu Hüseyin Ağa'ya verilmiştir. Savaş kararı sonrasında bu eşya ve mülklerin zapt edilmesi ile görevlendirilmiş olan ağa, şimdi de geri iadesi için görevlendirilmiştir.⁵³

Yapılan barış antlaşması doğrultusunda taraflar arasında bir barış sağlanmış olsa da Mısır, yeni sorunlara gebedi. İngiltere, Memlukler üzerinden bölgedeki nüfuzunu arttırmak isterken Nizam-ı Cedid ekibi ise Mısır'ın zenginliğini kurmaya çalıştıkları yeni düzenin finansmanı için kullanmayı planlamaktaydılar. Bu doğrultuda İstanbul, bölgeden Fransız askerleri çıkarılsa bile oradaki askerî gücünü devam ettirmek istemekteydi. Bu nedenle savaş için gönderilen askerlerin bir süre daha bölgede kalmasına ve kurulmak istenilen düzenin sağlanmasına katkı sunmasına karar verilmiştir. Bu doğrultuda Saruhan Sancağından toplanılan askerlerin 1805'e kadar bölgede bulunduğu görülmektedir. Karaosmanoğlu Hüseyin Ağa marifetiyle toplanıp bölükbaşı İbrahim maiyetinde bölgeye gönderilen askerler bölgede Bâb-ı Âli'nin otoritesinin kurulması için görevlerine devam etmişlerdir. Diğer yandan Mısır seferi için Batı Anadolu'dan toplanılan askerlerin savaş süresince çeşitli yararlılık gösterdiği görülmektedir. Hüseyin ve Ömer⁵⁴ ağaların bizzat savaşa iştirakinin yanı sıra sefer sürecinde başta İzmir ve Saruhan olmak üzere bölgeden toplanılan askerlerin halka karşı olan tavırları, savaşın kazanılması için gösterdikleri fedakarlıklar zaman zaman İstanbul'a bildirilmiştir. Bu durum aynı zamanda başta Karaosmanoğlu ailesi olmak üzere Anadolu'nun birçok yerinden sevk edilen askerlerin savaştaki başarılarının da bir kanıtıdır. Benzer şekilde Nizam-ı Cedid ordusunun özellikle Akka savunmasında önemli rolü oynaması ve girdiği savaşlarda Yeniçeriler ile kıyaslandığında gösterdiği başarılar⁵⁵, Bâb-ı Âli'nin savaşın bitiminde Ni-

53 Bu konuda bkz. BOA. C..HR.. 32/1573.

54 Hüseyin ve Ömer ağaların Mısır'a bizzat gitmeleri aynı zamanda orada bazı bağlantılar kurmalarına da olanak sağlayacaktı. Bu bağlantı sonrasında Ömer Ağa'nın torunlarından İbrahim Nafiz Ağa'nın hükümetin baskısı sonucu Mısır'a kaçmasına da neden olacaktı. Bu konuda bkz. Nagata, *a.g.e.*, s.40.

55 Mısır'a gönderilen Nizam-ı Cedid askerleri özellikle Akka savunmasın Cezzar Ahmet Paşa'nın idaresinde fakat Sidney Smith'in komutasında önemli bir varlık göstereceklerdi.

zam-ı Cedid reformunu Anadolu'da da uygulamaya koyma kararı alması ile neticelenecekti. Bu doğrultuda Saruhan Sancağı seçilen bölgelerin başında geliyordu. Bunun yanında Karaosmanoğlu ailesi de yeni düzenin Saruhan'da uygulanmasında çok aktif bir rol üstlenecekti.⁵⁶

Kaynaklar

National Archive (UK)

NA. FO. 78/20, 78/21, 78/23, 78/26, 78/27, 78/29, 78/30, 78/31

Devlet Arşivleri

BOA. AE.SSLM.III 161/9653, 161/9652, 161/9654, 393/22718, 322/18682, 37/2150, 212/12478, 37/2175, 37/2129, 304/17796, 304/17797, 16/934, 139/8435, 26/1478, 212/12477, 70/4181.

BOA. C..AS.. 880/37806, 740/31078, 750/31585, 579/24388, 43/1972, 737/30951, 894/38464, 977/42561, 753/31714, 1106/48946, 359/20593, 842/35956, 611/25762, 946/41050, 128/5705, 525/21930.

BOA. C..BH.. 7/327, 195/9168, 212/9881, 157/7470, 127/6145, 98/4719, 737/30952, 744/31260.

BOA. C..DH.. 217/10838, 247/12331.

BOA. C..HR.. 28/1379, 62/3063, 144/7168, 166/8263, 32/1573

BOA. C..ML.. 167/7049.

BOA. HAT. 1435/58986, 157/6547-C, 153/6432, 157/6567, 156/6524-E, 1156/6524, 56/6524-D, 127/5243, 157/6567-A, 155/6513-L, 155/6513-L, 261/15045, 261/15045-A.

BOA. TSMA.e 667/21, 184/14, 577/5.

Yayınlanmış Kaynaklar ve Literatür

Ahmet Câvid, *Ahmet Câvid Bey'in Müntehebâtı*, Adnan Baycar, haz., Yeditepe Yayınları, İstanbul 2004.

ANDERSON, Aeneas, *Journal of The Forces Which Sailed From The Downs in April 1800*, Oriental Press, Londra 1802.

BİLİCİ, Faruk, *L'expédition d'Égypte, Alexandrie et les Ottomans, Lautre histoire*, Centre d'Études Alexandrines, İskenderiye 2017.

BÖREKÇİ, Mehmet Çetin, *Aydın Muhâssılı ve Saruhan Mütessellimi Karaosman Zade Hacı Hüseyin Ağa ve Yıllanlı Oğulları (Yıllanlı Musa ve Oğulları)*, İstanbul Üniversitesi, (Mezuniyet Tezi), Nez No: 3294, 1962-1963.

CONNELLY, Owen, *The Wars of the French Revolution and Napoleon, 1792-1815*, Routledge, New York 2006.

ÇİFTÇİOĞLU, Ferdi, "Karaosmanzade Polat Mehmet Ağa'nın Turgutlu'daki Bazı Emlâkı", *Uluslararası Turgutlu Sempozyumu Bildirileri*, Muzaffer Tepekaya, vd., der., C.2, Turgutlu Belediyesi Yayınları, Turgutlu 2008, s.875-884.

Darendeli İzzet Hasan Efendi, *Ziyaname, Sadrazam Yusuf Ziya Paşa'nın Napolyon'a Karşı*

Hatta bu durum Nizam-ı Cedid ekibi tarafından yeni düzenin genişletilmesi için bir propaganda aracı yapılacaktı. Bu konuda bkz. Yeşil, *a.g.e.*, s.180

56 İzmir ve Saruhan'dan gönderilen askerin başarı gösterdiğine dair bkz. BOA. C..AS.. 737/30952, 744/31260 ve TS.MA.e 577/5; Saruhan Sancağında Nizam-ı Cedid'in uygulanmasına dair bkz. Züleyha Ustaoglu-Hüseyin Yılmaz, "Nizâm-ı Cedid'in Taşrada Uygulanması: Saruhan Sancağına Dair Bulgular", *CTAD*, XVIII/35, 2022, s.35-65.

- Mısır Seferi (1798-1802)*, M. İlkin Erkutun, haz., Kitapevi, İstanbul 2009.
- EMECEN, Feridun, "Cezzâr Ahmed Paşa", *Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.7, s.516-518.
- GEZER, Ömer, "Osmanlı Diplomasisinde Denge Politikası (1774-1829)", Hacettepe Ü. SBE., (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 2006.
- GÜLER, Mustafa, *Cezzar Ahmed Paşa ve Akkâ Savunması*, Çamlıca Yayınları, İstanbul 2013.
- KARACA, Ali, "Azmzâdeler", *Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.4, s.350.
- KOYUNCU KAYA, Miyase, "An English Merchant in Ottoman İzmir (Smyrna): William Barker (1731-1825)", *Belleten*, 2020, C.84, Sayı: 300, s.717-744.
- MCGOWEN, Bruce, "Âyanlar Çağı, 1699-1812", *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, Halil İnalçık-Donald Quataert, der., Eren, İstanbul 2006, C.2, s.761-817.
- MERT, Özcan, "Ayan", *Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.4, s.195-198.
- MERT, Özcan, *XVIII. ve XIX. Yüzyıllarda Çapanoğulları*, Kültür Bakanlığı, Ankara 1980.
- Muâhedât Mecmûası*, Türk Tarih Kurumu Yayınevi, Ankara 2008, C.1, s.262-266.
- NAGATA, Yuzo, *Muhsin-zâde Mehmed Paşa ve Âyânlık Müessesesi*, Akademi Kitapevi, İzmir 1999.
- NAGATA, Yuzo, *Tarihte Âyânlar, Karaosmanoğulları Üzerine Bir İnceleme*, Türk Tarih Kurumu Yayınevi, Ankara 1997.
- ORHON, Nafiz, *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi, Osmanlı Devri: 1798-1802 Osmanlı Fransız Harbi (Napoléon'un Mısır Seferi). (III. Cilt, 5. Kısım Eki)*, Genel Kurmay Basımevi, Ankara 1987.
- ÖZKAYA, Yücel, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Ayanlık*, Türk Tarih Kurumu Yayınevi, Ankara 1994.
- SARIGÖLLÜ, Metehan, "İngiltere'nin I. Mısır İşgali", Hacettepe Ü. SBE., (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 2016.
- SERTOĞLU, Midhat, *Mufassal Osmanlı Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınevi, Ankara 2011, C. 5.
- ŞAKUL, Kahraman, "Diplomatik Bir Mesele Olarak İaşe: Rus Donanmasının Osmanlılar Tarafından İaşesi", *Eskiçağ'dan Modern Çağ'a Ordular, Oluşum-Teskilat ve İşlev*, Feridun M. Emecen, der., Kitapevi, İstanbul 2008, s.387-410.
- ŞAKUL, Kahraman, *An Ottoman Moment: War of Second Coalition in the Levant*, Georgetown Üniversitesi, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Washington 2009.
- TURAN, Namık Sinan, *İmparatorluk ve Diplomasi, Osmanlı Diplomasisinin İzinde*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2014.
- TURGUT, Vedat, *208 Numaralı Mühimme Defterinin Transkripsiyon ve Tahlili 1798-1800 (H 1213-1215)*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Sakarya Ü. SBE., Sakarya 2006.
- USTAOĞLU, Züleyha-Yılmaz, Hüseyin, "Nizâm-ı Cedîd'in Taşrada Uygulanması: Saruhan Sancağına Dair Bulgular", *CTAD*, C.18, sayı:35, 2022, s.35-65.
- Vak'anüvis Halil Nuri Bey, *Nûrî Tarihi*, Seydi Vakkas Toprak, yay. haz., Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2015.
- WERRY, Francis Peter *Personal Memoirs and Letters of Francis Peter Werry, Attaché to the British Embassiers at St. Petersburg and Viennna in 1812-1815*, Charles J. Skeet Publisher, Londra 1861.

gpr

YAYCIOĞLU, Ali, *Partners of the Empire, The Crisis of the Ottoman Order in the Age of Revolutions*, Stanford University Press, California 2016.

YEŞİL, Fatih, *İhtilâller Çağında Osmanlı Ordusu, Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyoekonomik ve Sosyopolitik Değişim Üzerine Bir İnceleme (1793-1826)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2016.

YÜKSEL KARASU, Naime, "1768-1774 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Saruhan Sancağı ve Manisa'dan Yapılan Katkılar", *Manisa, Akademik Araştırmalar Işığında (Tarih & Felsefe)*, Hasan Akyol vd., der., Ankara, 2022, s.215-232.

Extended Abstract

The revolution that took place in France in 1789 would be closely followed by the Ottoman Empire, even though it was seen as an internal European matter. The new situation that emerged from the revolution and the subsequent war in Europe would provide the Sublime Porte with the peaceful environment it had long sought. Along with this new situation, rumors that France might target Ottoman territories caused the Porte to closely monitor France's military preparations. Particularly, the question of where the fleet prepared at Toulon Harbor would target was a major concern for Istanbul. While the Ottoman ambassador in Paris, Morali Esseyid Ali Effendi, met with Foreign Minister Talleyrand and other government officials, the Porte sought information through the French chargé d'affaires in Istanbul, Pierre Ruffin. Esseyid Ali Effendi, however, was misled by Talleyrand in Paris, and the Porte received only evasive answers from Ruffin. Nevertheless, Esseyid Ali Effendi reported to Istanbul that France's ultimate goal might be Egypt as part of its efforts to remove England from India. The French fleet reached Alexandria on July 1. Napoleon, having defeated the Mamluk armies that opposed him, quickly established control in Egypt. In response, Admiral Nelson destroyed the French fleet in the Battle of the Nile, and the Ottoman Empire declared war on France and formed an alliance with Russia and England. The battles against France would be fought in the Adriatic with Russia and in Egypt with England. After the declaration of war, the Porte set about organizing an expedition. The responsibility for organizing this expedition mainly fell on notables/ayan. These notables families, who held strong positions locally, had long played a significant role in Ottoman expeditionary organization. One such family, the Karaosmanoğlu, had gained significant power in Western Anatolia. By the early 19th century, the Karaosmanoğlu family, which had emerged in Manisa, was in charge of İzmir and Aydın, as well as Manisa, making them influential in Western Anatolia. Through this, they acquired significant socio-economic and socio-political power. The Sublime Porte, which declared war on France, would benefit from the Karaosmanoğlu family's organization of the campaign. Initially, the family was responsible for ensuring the security of İzmir Port and the Aegean Region's coastlines and also for seizing French goods in İzmir. Subsequently, the Karaosmanoğlu family would organize the provision of necessary soldiers, animals, and grains for the army. In fact, during the later stages of the campaign, prominent members of the family, Hüseyin and Ömer Ağas, would personally join the campaign and go to Egypt. From 1798 to 1802, the family provided thousands of cavalry and infantry soldiers to the Ottoman army. These soldiers were equipped and sent to İzmir Port and then dispatched to the front lines. Additionally, the family organized the supply of biscuits and the flour required for them for the Ottoman and Russian armies. They would also be responsible for providing supplies to the royal fleet that arrived at the Anatolian coasts. In both these tasks and in ensuring the security of İzmir and its port, the Karaosmanoğlu family would maintain close contact with the British Consul in İzmir, Francis Peter Werry. Considering these duties, it is evident that the Karaosmanoğlu family played an active role in organizing the campaign during the Egyptian War.

Birinci Dünya Savaşı'nda 13. Kolordunun Faaliyetleri (Irak ve İran Cepheleri)

Activities of the 13th Corps in the First World War (Iraq and Iran Fronts)

Enes Mert DEMİR*

Öz

13. Kolordu, 1911 yılında Osmanlı ordusunun yeniden yapılandırılması kapsamında Bağdat ve Basra bölgesinden sorumlu olarak kurulmuştur. Stratejik önemi haiz bir bölgede konuşlanan ve güvenliğin tesisi ile asayişin korunmasına yönelik faaliyetler icra eden Kolordu, Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasıyla Doğu Cephesi'ne sevk edilmiştir. Bununla birlikte yeni görev yerine intikalinde yaşanan gecikmeler ve Doğu Cephesi'nde vuku bulan hadiseler sonrası Kolordu karargâhı lağvedilmiştir. Öte yandan Dicle (Irak) Cephesi'ndeki vaziyetin ehemmiyet arz etmesi üzerine 13. Kolordu, Ekim 1915'te Bağdat'ta yeniden teşkil edilmiştir. Bu kapsamda başta Kütül-Amare Muharebesi olmak üzere bu cephede çeşitli vazifeler üstlenmiş, aynı yıl müstakil olarak İran Harekâtı'nı icra ettikten sonra 1917 senesinde yeniden Dicle (Irak) Cephesi'nde görevlendirilmiştir. Kolordu, Eylül 1918'de lağvedilmesine kadar olan süreçte Musul güneyi-Bağdat kuzeyi arasında İngiliz taarruzunu engellemeye yönelik savunma muharebeleri vermiştir.

Bu çalışmada; 13. Kolordunun askerî teşkilatı ile Birinci Dünya Savaşı'ndaki faaliyetleri ele alınmıştır. Böylece Kolordunun Dicle (Irak) Cephesi ve İran Cephesi'nde ifa ettiği görevlerin ortaya konulması hedeflenmektedir. Özgün bir içerikle hazırlanan makalenin kaynaklarını; arşiv belgeleri, kaynak eserler ve ilgili araştırma/telif eserler oluşturmaktadır. Elde edilen bulgular nitel analiz metoduyla değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: 13. Kolordu, Bağdat, Birinci Dünya Savaşı, Irak (Dicle) Cephesi, İran Cephesi, Musul.

Abstract

The 13th Corps was established in 1911 as part of the restructuring of the Ottoman army, responsible for the Baghdad and Basra region. The Corps, which was deployed in a strategically important region and carried out activities to establish security and maintain public order, was transferred to the Eastern Front with the outbreak of the First World War. However, the Corps headquarters was disbanded following delays in its transfer to its new duty station and the events that took place on the Eastern Front. On the other hand, the 13th Corps was reorganized in Baghdad in October 1915 due to the importance of the situation on the Tigris (Iraq) Front. In this context, he undertook various missions on this front, especially the Battle of Kütül-Amare, and in the same year, he was again assigned to the Tigris (Iraq) Front in 1917 after independently conducting the Iran Operation. Until its disbandment in September 1918, the Corps fought defensive battles between south Mosul and north Baghdad to prevent the British army offensive.

Makale Geliş Tarihi: 26.09.2024. Makale Kabul Tarihi: 28.02.2025.

Araştırma Makalesi / Künye: DEMİR, Enes Mert. "Birinci Dünya Savaşı'nda 13. Kolordunun Faaliyetleri (Irak ve İran Cepheleri)". Gazi Akademik Bakış Dergisi (GABD), 18/36, (Haziran 2025): s. 239-262. DOI: 10.19060/gav.1719192

* Dr., Gazi Üniversitesi, Ankara/Türkiye, E-mail: enesmertdemir@gazi.edu.tr, ORCID: 0000-0002-2661-9421

Akademik
Bakış
239
Cilt 18
Sayı 36
Yaz 2025

In this study, the military organization of the 13th Corps and its activities in the First World War are discussed. Thus, it is aimed to reveal the duties performed by the Corps on the Tigris (Iraq) Front and the Iranian Front. The sources of the article, which was prepared with an original content, consist of archival documents, source works and related research / copyrighted works. The findings obtained were evaluated by qualitative analysis method.

Key Words: 13th Corps, Baghdad, First World War, Iraq (Tigris) Front, Iran Front, Mosul.

Giriş

Osmanlı Devleti, sahip olduğu köklü devlet geleneğinin yanı sıra güçlü ordu-suyla asırlarca üç kıtada hâkimiyet tesis edebilmiş, tarihin en büyük devlet-lerinden biri olmuştur. Osmanlı'nın, askerî temeller üzerine kurulu yapısı, ordunun her daim ön planda olduğu bir anlayışı ortaya çıkarmıştır. Bu kap-samda tarihi süreç içerisinde, dönemsel ihtiyaçlar ile yaşanan siyasi ve as-kerî gelişmelere göre ordu teşkilatında düzenlemelere gidilmiştir. Özellikle Osmanlı yenileşmesinin başlamasıyla, çağın gereksinimlerine göre ordunun harekât imkân ve kabiliyetlerinin artırılması ve modernize edilmesi an-la-yışı benimsenmiştir. Batı ordularının teşkilat yapılarının da örnek alındığı bu politikanın esaslı bir yansıması da II. Meşrutiyet Dönemi'nde olmuştur. Osmanlı ordusundaki bu değişiklik, Birinci Dünya Savaşı ve Millî Mücadele Dönemi'nde askerî teşkilatta yapılan düzenlemelere de temel teşkil etmiştir. Bu yapılandırma kapsamında oluşturulan birliklerden biri de 13. Kolordu Kumandanlığıdır. Kolordunun sorumluluk sahası ve görev serüvenine bakıl-dığında; Bağdat'ta başlamış, Savaş döneminde Doğu Cephesi'nde devam et-miş, Bağdat ve İran'daki vazifeleri müteakip Musul Vilayeti'nde son bulmuş-tur. 13. Kolordunun Birinci Dünya Savaşı'ndaki faaliyetlerine odaklanan bu çalışmada; Kolordunun birbirine sınırdaş coğrafyadaki konuşlanma ve hare-ket serüveninin, neden-sonuç ilişkisi çerçevesinde ortaya konulması hedef-lenmiştir. Zikredilen kronolojiye uygun bir anlatım usulünün benimsendiği çalışmada elde edilen bulgular, nitel analiz metoduyla değerlendirilmiştir.

Yukarıda ifade edildiği gibi, Osmanlı ordusunun II. Meşrutiyet'in ila-nından sonra artan ihtiyaçlara bağlı olarak yeniden yapılandırılması gerekli görülmüş ve bu çerçevede 7 Temmuz 1910 tarihli Teşkilat-ı Askeriye Nizam-namesi ile yeni birlikler kurulmuş ve müfettişlik teşkilatı oluşturulmuştur.¹ 7 Ocak 1911'de ise Osmanlı ordusunda, kolordu teşkilatı kabul edilmiş² ve böylece tümen ile ordu arasındaki ana operatif ve taktik amaçlı birlik konu-mundaki kolordu teşkilatı kurulmuştur.³

1 Zekerîya Türkmen, "İkinci Meşrutiyet Döneminde (1909-1919) Osmanlı Ordusunda Mü-fettişlik Teşkilatına Geçiş ve Uygulamalar", *Beşinci Askerî Tarih Semineri Bildirileri*, 23-25 Ekim 1995, C. I, Genelkurmay ATASE Yayınları, İstanbul 1996, s. 24-25.

2 Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (Bundan sonra BOA olarak kısaltılacaktır), İrade Meclis-i Umûmi (İ, MLU), 3/11.

3 Gültekin Yıldız, "Kara Kuvvetleri", *Osmanlı Askerî Tarihi*, ed., Gültekin Yıldız, 2.bs, Ti-maş Yayınları, İstanbul 2022, s. 82-84; Bu kapsamda hiyerarşik sırayla ordu-kolordu-tü-men-tugay-alay-tabur-bölük/batarya-takım teşkilat sistemi ortaya çıkmıştı. Yapılanma

Öte yandan Osmanlı ordusundaki düzenlemelerin bir devamı 14 Şubat 1913 tarihli Müfettişlik Teşkilatı ve 10 Aralık 1913 tarihli “*Teşkilat-ı Umumiyye-i Askeriyye Nizamnamesi*” ile olmuştu. Bu çerçevede Bağdat, Musul ve Basra bölgesinden sorumlu olarak kurulan 4. Ordu Müfettişliğine bağlanmıştı.⁴

Düzenleme kapsamında 9 Şubat 1911’de teşkil edilen Osmanlı Kara Kuvvetlerinin ana birliklerinden biri de Bağdat merkezli 13. Kolordu idi.⁵ 13. Kolordunun kadro teşkilatındaki ana ve ast bağlı birlikler ile konuşlandıkları bölgeler ise şu şekildeydi:

- 37. Piyade Tümeni; 109, 110. ve 111. Piyade Alayları ile 37. Nişancı Taburu, 37. Topçu Alayı ve 37. Tümen Bandosu Bağdat ve çevresi ile Necef hattında,

- 38. Piyade Tümeni; 112. 113. ve 114. Piyade Alayları ile 38. Nişancı ve 38. Topçu Taburları Basra ve çevresi ile Amâre ve Müntefik bölgesinde,

- 14. Süvari Tugayı ise 31. 32. ve 36. Süvari Alayları halinde Bağdat ve çevresindeki muhtelif bölgelerde.

Ayrıca Kolordu karargâhına bağlı 13. Nişancı Alayı, 25. Dağ Topçu Taburu, 13. İstihkâm Taburu, 13. Telgraf Bölüğü ve 13. Nakliye Taburu ile Sıhhiye Bölüğü ve Hudut Bölükleri (Hanekin, Mendeli, Bedre, Amâre, Kurna ve Fav’da konuşlu) bulunmaktaydı.⁶ Görüldüğü üzere 13. Kolordu, kuruluş amacına uygun olarak Bağdat ve Basra Vilayetlerinin muhtelif bölgelerinde konuşlanarak bölgenin güvenliğini üstlenmişti.

Esasen 13. Kolordunun kuruluş amacı, sorumlu ve konuşlu bulunduğu bölgeye yönelik, artan İngiliz emelleriydi.⁷ Dolayısıyla Kolordunun fonksiyonu, Basra Körfezi’nden gelebilecek tehdit ve tehlikelere karşı Basra ve Bağdat Vilayetlerini korumak, aynı zamanda bölgedeki asayişin sağlamaktı.⁸ Bu çerçevede 13. Kolordu Kumandanlığı, üstlendiği görevler ve sorumluluk sahasıyla ilgili Harbiye Nezaretini çeşitli konularda bilgilendirmişti. Bunun

doğrultusunda kolordu teşkilatları, her biri üç taburdan müteşekkil üç alayı barındıran tümen ana bağlılarından teşkil edilmişti. Bkz. *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi (1908-1920)*, C. 3, Ks. 6, Genelkurmay ATASE Yayınları, Ankara 1996, s. 95-96, 138-139.

4 *Osmanlı Ordu Teşkilatı*, yay. haz., Cengiz Eroğlu, Hülya Yazar, İ. Göktuğ Demiröz, Milli Savunma Bakanlığı Yayınları, Ankara 1999, s. 273-274; Yıldız, a.g.m., s. 83-85; Türkmen, “İkinci Meşrutiyet Döneminde”, s. 24-25; Ali Kaşığı, *Enver Paşa’nın Ordusu İslah Çalışmaları 1914-1918*, Mustafa Kemal Ü. SBE., Hatay 2009 (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), s. 27-30, 44-49.

5 13. Kolordunun kuruluşuna dair 9 Şubat 1911 tarihli belgeye göre, 13. Kolordu Kumandanlığına Medine eski muhafızı Erkân-ı Harbiye (Genelkurmay) Mirlivalarından (Tuğgeneral) Ali Rıza Paşa tayin edilmişti. BOA, Bâb-ı Âli Evrak Odası (BEO), 3885/289120.

6 *Osmanlı Ordu Teşkilatı*, s. 274; Edward J. Erickson, *Büyük Hezimet Balkan Harpleri’nde Osmanlı Ordusu*, (çev. Gül Çağalı Güven), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2013, s. 475.

7 İngiltere, bu dönemde İran ve Hindistan’daki varlığının yanı sıra Basra’yı stratejik bir bölge olarak görmekteydi. Aynı zamanda Almanya ile bilhassa Bağdat Demiryolu ve Basra Körfezi’ndeki ticaretten ötürü rekabet halindeydi ve bölgenin ekonomik kaynaklarına ulaşmayı hedefliyordu. Bkz. Bayram Soy, *Almanya’nın Osmanlı Devleti Üzerinde İngiltere ile Nüfuz Mücadelesi (1890-1914)*, Phoenix Yayınevi, Ankara 2004, s. 241-254.

8 Erickson, *Büyük Hezimet*, s. 36-46.

yanı sıra Bağdat-Basra hattı ve çevresine yönelik iç ve dış politikada alınması gereken siyasi ve askerî tedbir önerileri de Kolordu Kumandanlığınca, Erkân-ı Harp Dairesi ile Harbiye Nezaretine arz edilmişti.⁹

Tespit edilen verilere göre 13. Kolordunun Birinci Dünya Savaşı'na kadar olan süreçte üstlendiği görevleri, faaliyet ve icraatları genel hatlarıyla şöyle ifade etmek mümkündür:

- Bağdat ve Basra bölgesinde asayişin sağlanması,
- Aşiretler arasında ortaya çıkan anlaşmazlık ve çatışmaların önlenmesi,
- Bölgedeki askerî, siyasi ve toplumsal gelişmelerin takip edilmesi ve gerekli önlemlerin alınması,
- Özellikle İngiltere'nin bölgeye (Basra ve Bağdat ile Katar ve çevresi) yönelik girişim ve faaliyetleri ile aşiretlerle görüşme teşebbüslerinin yakından takip edilmesi.

Bu bağlamda zikredilen hususlarda 13. Kolordu tarafından, gerek sahada vuku bulan asayiş olaylarına karşı önlemler alındığı gerekse İngiltere'nin bölgeye yönelik girişimlerinin yakından takip edildiği anlaşılmaktadır.

Görüldüğü üzere II. Meşrutiyet Dönemi'nden sonra orduyu modernleştirmeye yönelik adımlar atılmış; özellikle Balkan Savaşları'nda yaşanan ağır kayıplar, Osmanlı ordusunun yeniden yapılandırılmasını gerekli kılmıştı. Bu doğrultuda Osmanlı Silahlı Kuvvetlerinde kolordu teşkilatına geçilmiş ve güvenlik ihtiyaçlarına göre kolorduların konuşlanma ve sorumluluk sahaları belirlenmişti. 13. Kolordu da bu birliklerden biri olarak Bağdat-Basra hattında teşkil edilmişti. Dolayısıyla bu çalışmada, 13. Kolordunun büyük bir bölümü Irak ve İran Cephesi'nde olmak üzere Birinci Dünya Savaşı'ndaki faaliyetleri, kronolojik bir bütünlük içerisinde ele alınmıştır. Çalışmada 13. Kolorduya ilişkin ana kaynak olarak arşiv belgeleri ve birincil kaynak olarak Kolorduda görev yapan komutanların hatıratından faydalanılmış; aynı şekil-

9

Konuyla ilgili dikkate değer bazı arşiv belgeleri şöyledir: *İngiltere'nin Bahreyn memur-i siyasisinin, Katar emiri ve bölge hakkında gazetede ki beyannamesine dair* 13. Kolordudan gönderilen tahrirata nazaran Sadarettin, Hariciye Nezaretine gönderilen 1 Nisan 1912 tarihli yazı. BOA, Hâriciye Nezareti Siyasi (HR, SYS), 108/27; 13. Kolordudan; *İngiltere'nin Bağdat Başkonsolosunun, Bağdat ve Basra arasındaki seyahatlerinde bazı aşiretlerle de görüşerek bölgedeki askerî birliklerle ilgili bilgi topladığına dair, Harbiye Nezaretine gönderilen 16 Mart 1913 tarihli yazı*. BOA, HR, SYS, 93/13; 13. Kolordu Kumandanı Süleyman Şefik Paşa'dan, *Bağdat'a bağlı Müntefik bölgesindeki aşiretin, eşkıyalık yapıp bölgeye zarar vermesi üzerine* 13. Kolordunun bölgeye görevlendirilmesinin önemli olduğuna Dâhiliye Nezaretine gönderilen 26 Haziran 1913 tarihli yazı. Dâhiliye Nezareti Şifre Evrakı (DH, ŞFR), 431/99; *Konuyla ilgili Bağdat Valisinden, asker talebine dair, Dâhiliye Nezaretine gönderilen 1 Nisan 1913 tarihli yazı*. BOA, Dâhiliye Nezareti Siyasi (DH, SHS), 66/6; 13. Kolordudan, *Bağdat'a bağlı Şamiye nahiyesinde iki aşiret arasında çıkan çatışmanın Kolordu unsurları tarafından bastırıldığına dair, Erkân Harp Dairesine gönderilen 16 Ağustos 1913 tarihli rapor*. BOA, Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umûmiye Emniyet Şubesi Evrakı (DH, EUM, EMN), 110/27; *Harbiye Nezaretinden, Şatra muhasarası ve Hoy yolunun eşkıyadan temizlenmesine noktasında birliklere yardıma gelen aşiretlerin yararlılıklarına dair, 13. Kolorduya gönderilen 4 Temmuz 1914 tarihli yazı*. BOA, DH, EUM, EMN, 105/1; Bu hususta ayrıca bkz. Önder Kocatürk, *Osmanlı İngiliz İlişkilerinin Dönüm Noktası (1911-1914)*, C. 1, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 2011, s. 156-157, 342-344.

de Birinci Dünya Savaşı'na ait literatürden de geniş ölçüde istifade edilmiştir. Kolorduya ilişkin harp ceridelerine ise bu ceridelerin yer aldığı ATASE Arşivi'nin kapalı olması ve bu arşivdeki evrakın devredildiği Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Arşivi'nde "Birinci Dünya Harbi (BDH)" Fonunun kapalı olması nedeniyle ulaşılamamıştır. Esasen çalışmanın sınırlılığı kapsamında konuya ilişkin özgün bir araştırmanın ortaya konulması hedeflendiğinden, ilgili arşiv fonunun açılması sonrasında daha kapsamlı bir araştırmayla konunun genişletileceği düşünülmektedir. Bu kapsamda çalışmanın, 13. Kolordunun Birinci Dünya Savaşı'ndaki faaliyetlerine ışık tutması amaçlanmaktadır.

Birinci Dünya Savaşı'nda 13. Kolordunun Faaliyetleri Birinci Dünya Savaşı'nın Başlaması ve Seferberlik Sürecinde 13. Kolordunun Durumu

Osmanlı Devleti, Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasıyla İttifak devletlerinin kendisine yaklaşımları¹⁰ ile mevcut siyasi ortamdaki gelişmeleri yakından takip etmiş,¹¹ neticede 2 Ağustos 1914'te Almanya ile İttifak Anlaşması imzalandıktan sonra 3 Ağustos'ta *umûmi seferberlik* ilan etmişti. 1914 Kasım başlarına kadar süren bu hazırlık süreci, *Seferberlik Dönemi* idi.¹²

Seferberlik kapsamında operatif ve taktik düzeyde askerî kıtalar seferber edilip kolordu ve tümenlerin konuşlanma yerleri ve teşkilatları belirlenmişti. Mevcut ordu müfettişlikleri lağvedilirken, yığılma gereksinimlerine binaen ordu, kolordu ve tümen düzeyinde yeni birlikler tesis edilmiş ve Osmanlı ordusu, seferi kadroya göre düzenlenmişti.¹³ Esasen savaş süresince de -13. Kolordu dâhil- askerî birliklerin yeniden yapılandırılması ve teşkilat değişiklikleri gerçekleştirilecekti.

Seferberlik aşamasına bakıldığında 13. Kolordunun ikmal ve lojistiğinin sağlanmasına ilişkin tedarik çalışmaları başlamıştı. 17 Ekim 1914 tarihli belgeden anlaşıldığına göre Musul Valiliği, askerî birliklerin ihtiyacı için bölgeden temin edilen eşya ve zahirenin 12. ve 13. Kolordu namına toplandığını bildirmişti.¹⁴ Hatta bölgedeki zahire-erzak ve nakliye vasıtalarının fazlasının 12. ve 13. Kolordu'ya teslim edildiği de rapor edilmişti.¹⁵

10 Durdu Mehmet Burak, *Birinci Dünya Savaşı'nda Türk-İngiliz İlişkileri (1914-1918)*, Babil Yayınları, Ankara 2004, s. 45-54; Ali Kaşığı, *Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşı'na Girişi*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2015, s. 137-274.

11 Kazım Karabekir, *Cihan Harbine Neden Girdik Nasıl Girdik Nasıl İdare Ettik*, Tecelli Basımevi, İstanbul 1937, s. 135-136; Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, C. 2, K. 3, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 3. Baskı, Ankara 1991, s. 1-16.

12 Ahmet İzzet Paşa, *Feryadım İstiklal Harbinin Gerçekleri*, C. 1-2, yay. haz., Süheyl İzzet Furgaç-Yüksel Kanar, Timaş Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 2017, s. 211-212.

13 Cemal Akbay, *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Osmanlı İmparatorluğunun Siyasî ve Askerî Hazırlıkları ve Harbe Girişi*, C. 1, Genelkurmay ATASE Yayınları, Ankara 1970, s. 222-235; Nezihî Frat, *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Irak-İran Cephesi 1914-1918*, C. 3, Ks. 1, Genelkurmay ATASE Yayınları, Ankara 1979, s. 40-41; Ayrıca bkz. Mustafa Bostancı, "Mütareke Döneminde II. Ordu (Yıldırım) Kıtâat-ı Müfettişliği", *Gazi Akademik Bakış*, C. 9, S. 18, 2016, s. 94-95.

14 BOA, Dâhiliye Nezareti İdare-i Umûmiye Evrakı Ekleri (DH, İ, UM, EK), 73/8.

15 BOA, DH, İ, UM, EK, 72/56.

Öte yandan Osmanlı Devleti, Almanya'nın ısrarlı taleplerine rağmen seferberlik hazırlıklarının tamamlanmadığı gerekçesiyle savaşa girmeyi geciktirmişti. Ancak, talep ettiği maddi yardımın Almanya'dan 11 Ekim'de gelmesi üzerine savaşa girme durumuna gelmişti. Nitekim Almanya'dan gelen ve Osmanlı Devleti'nin satın aldığı ilan ettiği gemilerin 29 Ekim'de Rus limanlarını (Novorosisk ve Odessa gibi) bombalaması karşısında 2 Kasım'da Rusya, 5 Kasım'da ise İngiltere ve Fransa Osmanlı Devleti'ne savaş ilan etmişti. Osmanlı Devleti de bu devletlere karşı 10 Kasım'da savaş ilanında bulunmuştu.¹⁶

13. Kolordu'nun Doğu Cephesi'ne Sevk Edilmesi

Savaş başladığında 13. Kolordunun seferberlik hazırlıkları devam ediyordu. Karargâhı Bağdat'ta bulunan 13. Kolordu, iki ana başlısı Bağdat ve çevresinden sorumlu 37. Tümen ile Basra'daki 38. Piyade Tümeni ve bağlı ast birliklerden oluşmaktaydı.¹⁷ Bununla birlikte Erkân-ı Harbiye-i Umûmiye Riyaseti/Osmanlı Başkumandanlık Vekâleti (Osmanlı Genelkurmayı) ilk etapta 13. Kolordunun, Doğu sınırında oluşturulan 3. Ordu emrine gönderilmesini uygun görmüştü. Fakat 4. Ordu Müfettişi olup seferberlik kapsamında Irak ve Havalisi Umûm Kumandanı olan Cavid Paşa, 15 Ağustos 1914'te Başkumandanlık Vekâletine yazdığı yazıda; bölgenin savunulması için 13. Kolordunun varlığına ihtiyaç duyulduğunu ve eğer Kolordu, Doğu Cephesi'ne kaydırılırsa Bağdat-Basra hattının savunmasız kalacağını bildirmişti. Bunun üzerine 13. Kolordu emrinde olup Basra'da konuşlu 38. Tümenin yerinde bırakılması; Kolordu karargâhı ile başlısı 37. Tümen'in ise Erzurum merkezli kurulan 3. Ordu emrine gönderilmesi kararlaştırılmıştı.¹⁸

Başkumandanlık Vekâletinin sefer/harekât planı; Dicle (Irak) Cephesi'nin neden bu denli az bir kuvvetle bırakıldığını göstermesi bakımından önemliydi. Zira Başkumandanlığın planına göre, Irak'a herhangi bir İtilaf devletleri saldırısı beklenmiyordu.¹⁹ Hatta öyle ki bu beklentinin etkisiyle Irak ve Havalisi Umûm Kumandanlığına gönderilen emirde; 13. Kolordu başlısı 38. Tümenin,²⁰ tümen emrine girecek aşiret kuvvetleriyle birlikte,

- 16 Vahdet Keleşşilmaz, "Belgelerle Türkiye'nin Birinci Dünya Savaşı'na Giriş Süreci", *Erdem*, C. 11, S. 31, 1998, s. 139-152; Soy, *a.g.e.*, s. 310; Mustafa Aksakal, *Harb-i Umumi Eşiğinde Osmanlı Osmanlı Devleti Son Savaşına Nasıl Girdi?*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2010, s. 204-209; Kaşığıuşun, *a.g.e.*, s. 537-554.
- 17 Edward J. Erickson, *Size Ölmeyi Emrediyorum Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Ordusu*, (çev. Mehmet Tanju Akad), Kitap Yayınevi, 3. Baskı, İstanbul 2011, s. 95-98; Fırat, *a.g.e.*, s. 41.
- 18 *Askerî Tarih Belgeleri Dergisi* (Bundan sonra "ATBD" olarak kısaltılacaktır), S. 141, Yıl:67, Ocak 2018, s. 55-56, Belge 11; Ahmet İzzet Paşa, *a.g.e.*, s. 212-213; Akbey, *a.g.e.*, s. 216, 233; Fırat, *a.g.e.*, s. 42, 57; Nitekim Osmanlı Genelkurmayı, İstanbul'da bulunan Alman kurmaylarının da etkisiyle yığınak planlarını yaparken farklı kararlar almış; bu çerçevede 13. Kolordunun 38. Tümeni dışında bölgedeki zayıf mevcutlu hudut birlikleri, jandarma ve aşiret kuvvetlerinden müteşkil *Irak ve Havalisi Umûm Kumandanlığı* kurmuştu. Bkz. Mesut Uyar-Edward J. Erickson, *Osmanlı Askerî Tarihi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 3. Baskı, İstanbul 2020, s. 501-502.
- 19 Ahmet İzzet Paşa, *a.g.e.*, s. 213; Kaşığıuşun, *a.g.e.*, s. 426-434.
- 20 Zekeriya Türkmen, "Birinci Dünya Savaşında İngiltere'nin Basra Körfezi Kuzeyindeki Petrol Kaynaklarını Ele Geçirmeye (Irak Cephesine) Yönelik Askerî Harekâtı Çerçevesinde Türk Ordusunun Selmanpak ve Kutül-ammare Zaferine Dair Bir Değerlendirme (6 Kasım 1914 - 29 Nisan 1916)", *100. Yılında I. Dünya Savaşı Uluslararası Sempozyumu*, 03-05 Kasım 2014, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2015, s. 134.

muhtemel bir İran Harekâtı için görevlendirilmesinin planlandığı bildirilmişti.²¹ Anlaşılabileceği gibi 13. Kolordu karargâhı ve 37. Tümenin 3. Ordu emrine gönderilmesiyle bölgedeki askerî tahkimat zayıflatılırken, aşiretlerden temin edilecek kuvvetlere güvenilmekteydi.²²

Neticede 13. Kolordu karargâhı ve 37. Tümen, Bağdat'tan Doğu Cephesi'ne doğru harekete geçmiş ve lojistik sıkıntılar içerisinde yeni konuşumntukasına geç bir tarihte (8 Kasım 1914) ulaşmıştı. Bu süreçte Erzurum/Hınıs ve Ağrı/Tutak hattında 3. Ordu emrinde Ruslara karşı görev yapan Kolordu birlikleri, Sarıkamış Harekâtı'nda Malazgirt'te konuşlanmış ve asıl taarruz cephesine yardımcı olmak için Rusları üzerine çekme emri almıştı. Lakin iklim ve doğa koşullarının oluşturduğu etki ve hastalıklar nedeniyle mevcudunda önemli kayıplar vermiş ve istenilen hedeflere ulaşamamıştı. Bunun üzerine 10 Ocak 1915'te 13. Kolordu birliklerinden tam mevcutlu bir piyade alayı teşekkül edilmiş, Kolordu karargâhı da lağvedilmişti.²³ Şüphesiz bu kararın, cephe şartlarına göre alındığı ifade edilmelidir.

Esasında 13. Kolordu birlikleri bu cephede sonuca katkı sağlayacak bir konumda olamadığı gibi Kolordunun Bağdat-Basra'dan Doğu Cephesi'ne gönderilmesi, stratejik ve taktik yanlışlığı da ortaya koymuştu. Zira Doğu Cephesi'nde alınan olumsuz netice dışında Dicle (Irak) Cephesi'ndeki gelişmeler de bu durumun göstergesiydi. Bilindiği gibi bu cephe, Basra Körfezi'ne kadar uzanmaktaydı. Nitekim İngiltere, kendisi için stratejik öneme sahip²⁴ Osmanlı topraklarına yönelik ilk fiili taarruzu da bu bölgede bulunan Basra'nın güneyinden başlatmıştı.²⁵

İngiliz ordusu, evvela 6 Kasım 1914'te Basra Körfezi'ndeki Fav Kasabası'na çıkartma gerçekleştirmiş; böylece 1918'e kadar savaşın gidişatına önemli ölçüde etki edecek Dicle (Irak) Cephesi açılmıştı. İngiliz ileri harekâtına karşı, bölgede zayıf birliklerle ve dağınık bir halde konuşlu bulunan 13. Kolordunun bölgede bırakılan 38. Piyade Tümeni, yeterince mukabele edememiş;²⁶ dolayısıyla İngiliz birlikleri kısa sürede Basra Vilayeti'ni işgal etmişti.²⁷

21 Uyar-Erickson, *a.g.e.*, s. 501-502.

22 Osmanlı Devleti, Savaş'a dâhil olmadan önce, Eylül 1914'te, Bağdat'tan yola çıkan 13. Kolordu karargâhı ve 37. Tümen'in asker mevcudu toplam 11.495'ti. Bu sayı dikkate alındığında, Dicle (Irak) Cephesi'nin ne ölçüde zayıf bırakıldığı anlaşılabilmektedir. 13. Kolordu karargâhı ve 37. Tümen'in savaş öncesi konuşlanma hareketlerine dair ayrıca bkz. *ATBD*, S. 141, s. 55-56, 329-330, 368-369, 400-401, Belge 11, 59, 100, 105.

23 Ali İhsan Sabis, *Harp Hatıralarım Birinci Dünya Harbi*, C. 2, Nehir Yayınları, İstanbul 1991, s. 141,155, 187-188, 266-274, 303-304; Erickson, *Size Ölmeyi Emrediyorum*, s. 69, 73.

24 İngiltere'nin Irak Cephesi'ni açma nedenleri hakkında detaylı bilgi için bkz. Yavuz Ölçen, *Birinci Dünya Harbi Irak Cephesi Kutulammare Muharebeleri (29 Nisan 1916 - 16 Şubat 1917)*, Resim Matbaası, İstanbul 1999, s. 9-11; Burak, *a.g.e.*, s. 123-125.

25 Bayur, *a.g.e.*, s. 88-89, 99-102.

26 38. Tümen Kumandanı Miralay Suphi Bey, Kurna hattındaki muharebelerde İngiliz ordusuna esir düşmüş ve gönderildiği Birmanya (Burma) esir kampında vefat etmişti. Bkz. Nurettin Şimşek, *Teşkilat-ı Mahsusa'nın Reisi Süleyman Askeri Bey*, Altınordu Yayınları, Ankara 2018, s. 165.

27 Stanford J. Shaw, *Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı İmparatorluğu*, C. 1, (çev. Beyza Sumer Aydaş), Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2. Baskı, Ankara 2021, s. 131; Fırat, *a.g.e.*,

görsel

Akademik
Bakış

245

Cilt 18
Sayı 36
Yaz 2025

13. Kolordunun Yeniden Teşkili ve Dicle (Irak) Cephesindeki Faaliyetleri

Öte yandan Dicle (Irak) Cephesi'ndeki İngiliz ilerleyişini durdurmak üzere Irak ve Havalisi Umûm Kumandanı Cavid Paşa, Harbiye Nezaretinden teşkilatçı bir subay olan Yarbey Süleyman Askerî Bey'in, bölgedeki 38. Tümen Kumandanlığına atanmasını istemişti. Bu doğrultuda görevlendirilmesi yapılan Süleyman Askerî Bey, Bağdat'a geldikten bir süre sonra, 23 Aralık 1914'te, Cavid Paşa'nın yerine Irak ve Havalisi Umûm Kumandanlığına atanmıştı.²⁸ Fakat cephede kayda değer bir netice elde edilememesi; İngiliz kuvvetlerinin Basra hattında ilerlemesi ve Bağdat'ı ele geçirmeye yönelik girişimleri, bunun yanı sıra Rusların İran üzerinden artan tehditleri üzerine, Ceph'e'nin yeniden teşkilatlandırılması kaçınılmaz olmuştu.²⁹ Nitekim 5 Ekim 1915'de Alman Mareşal Goltz Paşa kumandanlığında³⁰ Dicle (Irak) ve İran Cephelerinden sorumlu olarak 6. Ordu kurulmuştu. Bu yapılanma kapsamında, 1911'deki teşkilinden itibaren bölgeden sorumlu olan 13. Kolordu Kumandanlığı, 22-23 Kasım'da yeniden teşkil edilmiş³¹ ve yeni kurulan 6. Ordunun ana başlısı olmuştu. Bu aşamada 38. Tümen de yeniden 13. Kolorduya bağlanmıştı.³² Görüldüğü üzere 13. Kolordu, savaşın başındaki teşkilatı ile kendi sorumluluk sahasında yeniden faaliyet göstermeye başlamıştı. Ne var ki İngiliz ordusunun ilerleyişi sebebiyle bu defa görevi daha kritikti.

13. Kolordu, bu süreçte³³ Dicle (Irak) Cephesi'nde İngiliz ordusuna karşı verilen muharebelerde aktif ve önemli görevler üstlenmişti.³⁴ Kolorduyu

s. 59-76; Şimşek, *a.g.e.*, s. 163.

28 Şimşek, *a.g.e.*, s. 164-169; Bu süreçte Irak ve Havalisi Umûm Kumandanı Yarbey Süleyman Askerî Bey, aşiretlerden gönüllü birlikler teşkil ederek İngilizlere karşı mukavemeti artırmaya gayret etmiş; ancak 20 Ocak 1915'te vuku bulan Bey Rota Muharebesi'nde yaralanmıştı. 11-14 Nisan 1915'te meydana gelen Şuaybiye Muharebesi'nde ise Osmanlı kuvvetlerinin yenilmesi üzerine intihar etmiş, yerine Miralay Nureddin Bey (Korgeneral Sakallı) atanmıştı. Bkz. Necati Fahri Taş, *Nureddin Paşa*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2014, s. 16-19; Şimşek, *a.g.e.*, s. 170-199; İsmet Görgülü, *On Yıllık Harbin Kadrosu 1912-1922*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Genişletilmiş 3. Baskı, Ankara 2021, s. 226.

29 Sadık Sarısan, "Golç Paşa ve XIII. Kolordu Harekatı Dönemlerinde Osmanlı-İran İlişkileri (Ekim 1915-Nisan 1917)", Atatürk Ü. AİİTE., Erzurum 1994 (Yayımlanmış Doktora Tezi), s. 56-69.

30 Goltz Paşa, Kütü'l-Amâre kuşatmasının son günlerinde tifüsten dolayı vefat edecek ve yerine Irak Ordusu Kumandanı olan Mirliva (Tuğgeneral) Halil Paşa (KUT), 6. Ordu Kumandanı olarak tayin edilecekti. Bkz. Özden Çalhan, *Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi Irak-İran Cephesi 1914-1918*, C. 3, Ks. 2, Genelkurmay ATASE Yayınları, Ankara 2002, s. 41-42; *Arşiv Belgelerine Göre Kütü'l-Amâre Zaferi*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, İstanbul 2016, s. 120, 126.

31 *Goltz Paşa'nın Hâtırası ve Hal Tercümesi*, (çev. Pertev Demirhan), Kara Kuvvetleri Komutanlığı İstanbul Askerî Basımevi, İstanbul 1953, s. 46-48; Sarısan, *a.g.t.*, s. 58-72; Ölçen, *a.g.e.*, s. 45-51;

32 Sabis, *a.g.e.*, C. 2, s. 303-304, 374; Akbey, *a.g.e.*, s. 173.

33 13. Kolordunun yeniden kuruluşundaki mevcudu, 742 subay ve 23.305 erden müteşekkildi. Bkz. Orhan Avcı, *Irak'ta Türk Ordusu 1914-1918*, Vadi Yayınları, Ankara 2004, s. 32.

34 Şükri Kanatlı, *Irak Muharebelerinde 3 ncü Piyade Alayı Hatıraları*, Genelkurmay ATA-SE Yayınları, Ankara 2006, s. 6-7.

nun da dâhil olduğu³⁵ 6. Ordu birlikleri, Bağdat'ı işgal etmek üzere harekete geçen İngiliz ordusunu, 22-26 Kasım 1915'te yapılan Selmân-ı Pâk Muharebesi'nde³⁶ mağlup etmiş, İngiliz birlikleri Kûtü'l-Amâre'ye çekilmişti.³⁷ Buradaki İngiliz birliklerinin kuşatılması üzerine -13. Kolordu dışında- 18. Kolordu da 6. Orduya bağlanarak cephe, tahkim edilmişti.³⁸ Bu arada Musul-Bağdat ve Basra Vilayetlerinden sorumlu “*Irak ve Havalisi Umûm Kumandanlığı*” da 21 Aralık 1915'te “*Irak Ordusu*” adını almıştı.³⁹ Irak Ordusu da 6. Ordunun bağlilarından biri olmuştu. Bu kapsamda 6. Ordu, Irak ve İran Cephesi'ndeki tüm birliklerin (Irak Ordusu, İran Kolu, Şat Filosu ile 12. ve 13. Kolordudan) bağlı olduğu ana komutanlık durumundaydı. Öyle ki bir süre sonra cephedeki birliklerin görev ve sorumluluklarının düzenlenmesini gerekli gören 6. Ordu Kumandanı, 6. Orduyu Irak Grubu (13. ve 18. Kolordular), Bağdat Grubu (bölgedeki alaylardan kurulu) ve Musul Grubu (mürettep müfreze ve aşiret kuvvetleri) olarak teşkilatlandırmıştı.⁴⁰

Kûtü'l-Amâre kuşatması devam ederken, 13. Kolordunun teşkilatına yeni ilaveler yapılmış olup ilk etapta 13. Kolordu, 35. Piyade Tümeni ile takviye edilmişti.⁴¹ Ardından 1. 5. ve 6. Alaylar ile 2. Topçu Alayından müteşekkil 2. Piyade Tümeni de bölgeye gönderilerek 13. Kolordu emrine verilmişti.⁴²

Kolordu emrindeki 35. Tümen teşkilatına ise mevcut üç alayı dışında 35. Topçu Alayı, 38. Tümen'e ise üç alayı dışında 38. Topçu Alayı dâhil edilmişti.⁴³ Ayrıca, Kûtü'l-Amâre kuşatması devam ederken 18. Kolordu emrindeki 51. Tümen de geçici olarak 13. Kolordu emrine görevlendirilmiş-

35 Selmân-ı Pâk hattında İngilizlerle 13. Kolordu birlikleri arasında vuku bulan çatışmalar da; İngiliz topçularının bir atışı, açık alanda çadır kurmuş olan 13. Kolordu karargâhına isabet etmiş ve Kolordu Kumandanı Miralay Mehmed Ali Bey şehit olmuş; yerine 9 Ocak 1916'da Miralay Ali İhsan Bey (Tümgeneral Sabis) tayin edilmişti. Bkz. Halil Kut, *Bitmeyen Savaş*, haz. Taylan Sorgun, Yaylacılık Matbaası, İstanbul 1972, s. 156-157; Figen Atabey, “Musul'un Kaybına Giden Süreçte Irak'ta 6. Ordu”, *XIX Türk Tarih Kongresi*, 3-7 Ekim 2022, C. 3, Ks. 3, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2024, s. 2117.

36 Selmân-ı Pâk Muharebesinde Osmanlı birliklerine, Miralay Nureddin Bey (Korgeneral Sakallı) *Irak ve Havalisi Umûm Kumandanı* olarak komuta etmekteydi. Cephedeki durum ve muharebenin ayrıntıları için bkz. Taş, *a.g.e.*, s. 16-31.

37 *Kûtü'l-Amâre Kahramanı Halil Kut Paşa'nın Hatıraları*, haz., Erhan Çiftçi, Timaş Yayınları, İstanbul 2015, s. 152-165; Fırat, *a.g.e.*, s. 93-98, 123-131, 234-242; *Arşiv Belgelerine Göre Kûtü'l-Amâre Zaferi*, s. 82-98; Zekerîya Türkmen, “Birinci Dünya Savaşı'nda Irak Cephesi ve 101. Yılında Kûtü'l-Amâre Zaferi”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, C. 116, S. 228, Mayıs-Haziran 2007, s. 68-78; Mehmet Emin Dinç, “Halil Kut Paşa ve Kut Zaferi”, *Kûtü'l-Amâre Zaferi'nin 100. Yılı Münasebetiyle I. Dünya Savaşı'nda Irak Cephesi Uluslararası Sempozyumu*, 28-29 Nisan 2016, yay. haz., Orhan Neçare, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2016, s. 452-467.

38 Erickson, *Size Ölmeyi Emrediyorum*, s. 151; Taş, *a.g.e.*, s. 32-33.

39 Fırat, *a.g.e.*, s. 377-378, 484-488; Bu arada, 10 Ocak 1916'da, Miralay Nureddin Bey görevden alınmış ve yerine Irak Ordusu Kumandanı olarak 18. Kolordu Kumandanlığını yürüten Miralay Halil Bey (Tuğgeneral Kut) atanmıştı. Kut, *a.g.e.*, s. 161-163; Taş, *a.g.e.*, s. 38.

40 Fırat, *a.g.e.*, s. 483-491.

41 Ölçen, *a.g.e.*, s. 51.

42 Kut, *a.g.e.*, s. 168.

43 Fırat, *a.g.e.*, s. 347-348; Görgülü, *a.g.e.*, s. 229-231.

görsel

Akademik
Bakış

247

Cilt 18
Sayı 36
Yaz 2025

ti.⁴⁴ Artan görev ve sorumluluklar minvalinde Kolordunun tahkim edilmesi önemliydi. Bu bakımdan Kolordunun piyade alaylarının yanı sıra muharebede önemli bir ateş gücü unsuru olan topçu birlikleriyle takviye edildiği görülmektedir.

Ek Tablo 1: 13. Kolordunun 1915 sonlarındaki Teşkilatı

13. Kolordu⁴⁵ Karargâhı: Bağdat ve çevresi / Kumandanı: Miralay Ali İhsan Bey		
2. Piyade Tümeni Kumandanı: Miralay Hasan Askerî	35. Piyade Tümeni Kumandanı: Yarbay Mahmud Nedim	38. Piyade Tümeni Kumandanı: Yarbay Rifat Bey
1. Piyade Alayı	103. Piyade Alayı	112. Piyade Alayı
5. Piyade Alayı	104. Piyade Alayı	113. Piyade Alayı
6. Piyade Alayı	105. Piyade Alayı	114. Piyade Alayı
2. Topçu Alayı	35. Topçu Alayı	38. Topçu Alayı

Bu takviyelerle 13. Kolordunun da etkin bir şekilde görev aldığı⁴⁶ ve 9 Aralık 1915'te başlatılan Kütü'l-Amâre kuşatması,⁴⁷ gün geçtikçe İngilizler için zor bir savunma savaşına dönüşmüştü.⁴⁸ Özellikle 13. Kolordu birliklerinin Kût'a yönelik Basra'dan gelen İngiliz yardım kollarının yolunu kesmesi

- 44 Böylece 13. Kolordunun, İngiliz birliklerinin Kût şehrinden çıkmaya yönelik gerçekleştirebilecekleri muhtemel bir huruç harekâtını karşılaması ve eş zamanlı güneyden gelebilecek takviye İngiliz birliklerini durdurması amaçlanmıştı. Bkz. "Kütü'l-Amâre Kuşatması ve Zaferi", *ATBD*, S. 137, Yıl:65, Ocak 2016, s. 86, 158, Belge 35, 56; Hulusi Baykoç, *Birinci Dünya Savaşı'nda Kafkas ve Irak Cephesi'nde 5 nci Seferî Kuvvetler (52. Tümen)*, yay. haz., Zekeriya Türkmen, Özlem Demireğen, Genelkurmay ATASE Yayınları, Ankara 2006, s. 43-55.
- 45 Görgülü, *a.g.e.*, s. 229-232.
- 46 13. Kolordunun kuşatma sırasında icra ettiği ve kendisine tevdi edilen diğer bazı taktik/operatif görevler için bkz. "Kütü'l-Amâre Kuşatması ve Zaferi", s. 15-33, 56, 69-72, 86, 134, 146, 156-158.
- 47 Miralay Nureddin Bey, 9 Aralık günü şehrin alınması için emri verdiğini ve sabah 6 itibarıyla taarruza başlanacağını Başkumandanlık karargâhına bildirmişti. Bkz. N.F. Taş, *Nureddin Paşa*, s. 38.
- 48 Kuşatmaya dair Goltz Paşa'nın mütalaaları hakkında bkz. *Goltz Paşa'nın Hâtırası*, s. 33-35.

ve bekledikleri yardımın bir türlü gelmemesi üzerine İngiliz ordusu, Kût'ta teslim olmak zorunda kalmıştı.⁴⁹ Sonunda 6. Ordu birlikleri, 3. Piyade Alayı eşliğinde 29 Nisan 1916'da Kut'a girerek şehri teslim almıştı.⁵⁰ Bu kapsamda General Towshend başta olmak üzere 5 general, 476 subay ve 12.828 er dâhil toplam 13.309 kişiden müteşekkil İngiliz kuvveti, Osmanlı ordusuna teslim olmuştu.⁵¹ Böylece Osmanlı ordusu elde ettiği Kût Zaferi'yle İngilizlere beklemediği bir yanıt vermişti.⁵²

Diğer taraftan Kût kuşatması devam ederken, Rus ordusunun Ocak 1916'da Bağdat güneyindeki İngilizlerle birleşmek maksadıyla İran'dan Bağdat'a yönelik başlattığı ileri harekât,⁵³ Hanekin hattında görevli hudut alayı tarafından engellenmiş; 13. Kolordu birlikleri de bu alaya yardım etmişti.⁵⁴ Böylece İngiliz ve Rus ordularının Bağdat'ta birleşerek kuzeye doğru Osmanlı topraklarını ele geçirme planları da bertaraf edilmişti.

13. Kolordunun İran Cephesi'nde Görevlendirilmesi ve İran Harekâtı

Bağdat'ın İngiliz tehlikesinden arındırılması ve 180 km güneyindeki Kûtü'l-Amâre'nin de geri alınarak İngilizlerin Basra'ya doğru geri çekilmek zorunda bırakılması, Dicle (Irak) Cephesi'ndeki Osmanlı ordusunun -savaşın başında da planlandığı gibi- İran'a yönelik bir harekât yapma konusunda elini güçlendirmişti. Bu kapsamda İran sınırına yakın Hanekin hattında durdurulan Ruslara yönelik karşı taarruza geçilmesi kararlaştırılmış ve İran Cephesi açılmıştı.⁵⁵

49 Arşiv Belgelerine Göre Kûtü'l-Amâre Zaferi, s. 128-132; Ali İhsan Sabis, *Harp Hatıralarım Birinci Dünya Harbi*, C. 3, Nehir Yayınları, İstanbul 1991, s. 85-173; Kûtü'l-Amâre Kahramanı, s. 163-165; Türkmen, "Birinci Dünya Savaşı'nda Irak Cephesi", s. 85-87; M.E. Dinç, "Halil Kut Paşa ve Kut Zaferi", s. 466-467.

50 Kût Zaferi, Hali Paşa'nın orduya mesajında belirttiği gibi "Türk'ün sabrının İngiliz inandını" yendiği bir zaferdi. H. Kut, *Bitmeyen Savaş*, s. 183-190; Halil Paşa'nın teslim olayı anlatısı için bkz. Kûtü'l-Amâre Kahramanı Halil Kut Paşa'nın Hatıraları, s. 155-160.

51 Charles V.F. Townshend, *Esir İngiliz Generalin Kaleminden Kutü'l-Amare Zaferi - Irak Seferi ve Esaret*, (çev. Recep Ahışah), Yeditepe Yayınları, İstanbul 2017, s. 565-574; Esir alınan İngiliz birlikleri hakkında farklı rakamlar da verilmektedir. Bkz. Fırat, *a.g.e.*, s. 774-783.

52 Mehmed Emin, *Kutülamare'de Kuşatma ve Zafer*, yay. haz., Muzaffer Albayrak, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2018; Orhan Avcı, "İsmail Hakkı Süerdem'in Kaleminden Kûtü'l-Amâre Zaferi", *Türk Kültürü Dergisi*, C. XXXIII, S. 386, 1995, s. 368-370; Figen Atabey, "Öncesi ve Sonrası ile Osmanlı'nın Kûtü'l-Amâre Zaferi", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 10, S. 53, 2017, s. 207-213.

53 Sarısamam, *a.g.t.*, s. 133-148.

54 Mehmed Nihad, "Irak Cephesi Muhaberatından: 13. Kolordunun İran Seferi", (bundan sonra "Irak Cephesi Muhaberatından" şeklinde kısaltacaktır), *Mecmûa-i Askeriyye*, S. 15-16, Haziran-Temmuz 1336, Matbaa-i Askeriyye İstanbul 1920, s. 597-620.

55 M. Nihad, "Irak Cephesi Muhaberatından", s. 608-609; Sarısamam, *a.g.t.*, s. 142-148; Figen Atabey, "Birinci Dünya Savaşı Irak Cephesi Hatıratından: "Bağdat ve Son Hadise-i Ziya'ı", *Vakanüvis - Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, S. 2, 2019, s. 548-551; 6. Ordu Kumandanı Halil Paşa, İngilizlerin Basra'da 100 bin kişilik bir kuvvet hazırlayıp

görsel

Akademik
Bakış

249

Cilt 18
Sayı 36
Yaz 2025

Osmanlı Başkumandanlık Vekâleti, İran Harekâtı için Kûtü'l-Amâre'de İngilizlere karşı görev yapan 6. Orduya bağlı 13. Kolorduyu görevlendirmiş, bu bağlamda Kolorduyu takviye etme yoluna gitmişti.⁵⁶ Şöyle ki Trakya'dan gelen 6. Piyade Tümeni ile 1. ve 13. Süvari Alaylarından müteşekkil kurulan Müstakil Süvari Tugayı, 13. Kolordu emrine dâhil edilmişti. Ayrıca, Kolordu kuruluşundaki 35. Tümen Bağdat'ta bırakılan 18. Kolordu emrine verilirken 38. Tümen ise alay hâline dönüştürülmüş ve bir süre sonra lağvedilmişti.⁵⁷

Neticede İran Cephesi'ne görevlendirilen Miralay (Albay) Ali İhsan Bey (Tümgeneral Sabis) komutasındaki 13. Kolordunun sefer teşkilatı; emrindeki 2. Tümen, 6. Tümen ve Müstakil Süvari Tugayı ile özel amaçlı teşkil edilen Süleymaniye ve Musul Grubu'ndan meydana gelmekteydi.⁵⁸ Bu bakımdan Kolordunun taarruza harekâtına uygun olarak tahkim edildiği, özellikle operatif bir birlik olan süvari tugayı ile desteklendiği ifade edilmelidir.

Ek Tablo 2: İran Harekâtında 13. Kolordunun Teşkilatı

13. Kolordu Kumandanlığı⁵⁹ Karargâhı: İran doğusu / Kumandanı: Miralay Ali İhsan Bey⁶⁰				
2. Piyade (P.) Tümeni	6. Piyade (P.) Tümeni	Müstakil Süvari (Süv.) Tugayı	Süleymaniye Grubu	Musul Grubu
1. P. Alayı 5. P. Alayı 6. P. Alayı 2. Topçu Alayı	16. P. Alayı 18. P. Alayı 44. P. Alayı 6. Topçu Alayı	1. Süv. Alayı 13. Süv. Alayı	10. P. Alayı 37. P. Alayı 33. Süv. Alayı Aşiret Kuvvetleri	4. P. Tümeni 10. P. Alayı 11. P. Alayı 22. P. Alayı 4. Topçu Alayı

Bağdat'a yönelik taarruza hazırlandığı gerekçesiyle 13. Kolordunun İran Harekâtı'na sevk edilmesine karşı çıkmıştı. Hatta bu kararda ısrar edilirse istifa etmek dahi istemişse de bu isteği kabul edilmemiş ve Başkumandanlık tarafından İran Harekâtı'nın icrası emri tekrarlanmıştı. Bkz. Kut, *a.g.e.*, s. 196.

⁵⁶ Sarısan, *a.g.t.*, s. 142-143.

⁵⁷ Ölçen, *Birinci Dünya Harbi Irak Cephesi...*, s. 51, 72-74; Görgülü, *a.g.e.*, s. 51, 231-234.

⁵⁸ M. Nihad, "Irak Cephesi Muhaberatından", s. 624; Fahri Belen, *Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi 1916 Yılı Hareketleri*, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1965, s. 165.

⁵⁹ Görgülü, *a.g.e.*, s. 234.

⁶⁰ Albay Ali İhsan Bey, 13. Kolordu Kumandanı olarak başarıyla komuta ettiği İran Harekâtı sonrasında mirliva (tuğgeneral) rütbesine terfi ettirilmişti. Bkz. Ali İhsan Sabis, *Harp Hatıralarım Birinci Dünya Harbi*, C. 4, Nehir Yayınları, İstanbul 1991, s. 89.

13. Kolordunun müstakil olarak icra ettiği İran Harekâtı, sınır hattındaki Rus taarruzunun başarısız kılınması üzerine 8 Haziran 1916'da Hane-kin'den İran topraklarına girilmesiyle başlamış ve Rus kolordusuna yönelik taarruz harekâtı şeklinde vuku bulmuştu.⁶¹ 13. Kolordu birlikleri, büyük iase ve ikmal güçlüklerine rağmen⁶² önce Kirmanşah'ı ardından da Hemedan'ı kontrol altına alarak önemli bir kazanım elde etmişti. Rus kolordusu, mütemadiyen geri çekilirken harekât kapsamında İran içlerinde 400 km'lik bir mesafe kat edilmiş; 300 km'lik güney-kuzey arasındaki bölgenin kontrol altına alınmasıyla yaklaşık 120.000 km²'lik bir alanda kontrol sağlanmıştı.⁶³

Bu harekât, askerî açıdan başarılı bir şekilde icra edilmesine rağmen, başından itibaren stratejik ve taktik düzeyde bazı hataların yapıldığı görülmektedir.⁶⁴ Zira 13. Kolordunun İran Harekâtını icra ettiği süreçte Basra'da bulunan ve önemli ölçüde kuvvet takviyesi alan İngiliz birlikleri, Kûtü'l-Amâre ve Bağdat'ı almak maksadıyla yeni bir taarruza hazırlanmıştı. Bölgede konuşlu 6. Ordunun diğer ana başlısı -mevcudu düşük- 18. Kolordunun, bu muhtemel harekâta karşı uzun süre savunma yapamayacağı aşikârdı. Buna rağmen İngiliz taarruzu ilk başladığında, 13. Kolordunun tamamı veya bir kısmının Bağdat'ı takviye için bölgeye sevk edilmemesi de Bağdat'ın hızlı bir şekilde kaybedilmesine sebep olacaktı.⁶⁵

13. Kolordunun Yeniden Dicle (Irak) Cephesi'nde Görevlendirilmesi ve Bağdat Kuzeyi-Musul Güneyi Hattındaki Faaliyetleri

İran Seferi kapsamında karargâhı Hemedan'da bulunan 13. Kolorduya, Bağdat savunmasına yardımcı olmak üzere İran'ı tahliye etmesine dair 24 Şubat 1917 tarihinde emir verilmişti. Ancak bu emir, gecikmeli olarak İngilizlerin 25 Şubat 1917'de Kûtü'l-Amâre'yi ele geçirip Bağdat'a yöneldiği sırada verilmişti. Haliyle İngiliz birlikleri, sayı ve teçhizat bakımından üstün kuvvetlerle

61 Barış Metin, *Birinci Dünya Savaşı'nda İran Coğrafyasında Etnik, Dini ve Siyasi Nüfuz Mücadeleleri*, Berikan Yayınevi, Ankara 2012, s. 115-118; Sarısan, a.g.t., s. 146-179; 183-211.

62 Sadık Sarısan, "Birinci Dünya Savaşı'nda İran Harekâtını Yapan XIII. Kolordunun İa-şesi Meselesi," *ATAD*, S. 13, Yıl:7, Şubat 2009, s. 20-23, 41-43.

63 Askerî açıdan İran Harekâtı, 13. Kolordunun üstün piyade ve topçu gücüyle kendisinden sayıca üstün ve süvari birliklerine dayanan Rus kolordusunu, yaklaşık mütemadiyen geri çekilmeye mecbur bırakması ve zaman zaman ağır kayıplar verdirmesi sebebiyle başarılı bir taarruz harekâtıydı. Bkz. M. Nihad, "Irak Cephesi Muhaberatından", s. 620-646; Bu konuda ayrıca bkz. Enes Mert Demir, "Bursalı Mehmed Nihat Bey'in Eserine Göre 13. Kolordunun Birinci Dünya Savaşı'ndaki İran Harekâtı", *Askerî Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 22, S. 36, 2024, s. 109; Diğer yandan 13. Kolordu, Hemedan'da iken yerel halka yönelik propaganda faaliyetleri de gerçekleştirmişti. Bu kapsamda 13. Kolordu Kumandanı Ali İhsan Paşa'nın İran halkının kurtuluşuna dair yayımladığı beyannamede, harekâtın yabancı işgallere karşı İran'ı kurtarmak üzere yaptığı belirtilmiş; İran halkının da Osmanlı Devleti'ne destek vermesi talep edilmişti. BOA, Hariciye Siyasi (HR, SYS), 2339/12.

64 Kût kuşatması sonrası İngilizlerin hazırlıkları, buna mukabil Osmanlı ordusunun vaziyeti ve Bağdat'ın kaybına dair için bkz. Fırat, a.g.e., s. 294-319; Ramazan Sonat, *İşgal Kısıkaç Altında Bağdat 1914-1918*, Berikan Yayınevi, Ankara 2022, s. 119-134.

65 Bu konuda cereyan eden yazışmalar ve değerlendirmeler için bkz. Sarısan, a.g.t., s. 424-432.

18. Kolorduyu hareketsiz bırakarak 11 Mart 1917'de Bağdat'ı ele geçirmişti. Bağdat'ın yardımına yetişemeyen 13. Kolordunun, aynı zamanda kontrol altına aldığı tüm alanları tahliye edip İran'dan çekilmesi, bu harekâtın kazanımlarının da elden gitmesine sebep olmuş; İran'ın batısını yeniden Rus birlikleri işgal etmişti.⁶⁶ Görüldüğü üzere 13. Kolordu, İran Harekâtı'nda belirlenen hedeflere ulaşırken, gerisindeki Dicle Cephesi'nde vuku bulan başarılı İngiliz taarruzu bu kazanımların da kaybolmasına neden olan bir dizi olumsuzluğu beraberinde getirmişti.

Öte yandan Bağdat, İngiliz işgaline uğradığında 13. Kolordu, henüz İran sınırlarında olup 18. Kolordu da kuzey istikametinde çekilmekteydi. Dolayısıyla 13. Kolordunun; 6. Ordu tarafından belirlenen yeni muharebe hattına ulaşması, İngiliz birliklerinin saldırısına açık ve tehlikeli bir vaziyette mümkün olmuştu. Buna rağmen 13. Kolordu birlikleri, 23-25 Mart'ta İngiliz taarruzlarını durdurmuş;⁶⁷ müteakiben 1 Nisan 1917'de Diyala Nehri'nin batısına geçerek Bağdat kuzeyi-Kerkük güneyinde konuşlanmayı başarmıştı.⁶⁸ Böylece Dicle (Irak) Cephesi'ndeki yeni vaziyete göre 6. Ordu emrindeki 13. Kolordu ve 18. Kolordular tarafından Bağdat kuzeyinde yeni bir savunma hattı teşkil edilmişti.⁶⁹ Nihayetinde 13. Kolordu, 8 aylık bir aradan sonra bir kez daha asıl sorumluluk sahasına dönmüştü.

13. Kolordu, Nisan 1917'de Bağdat kuzeyinde yeniden konuşlandığında, karargâhı Hamrin Nehri doğusundaki Kızılribat'ın kuzeyindeydi. Kolordu unsurları Cebel-i Hamrin ve çevresindeki sorumluluk sahasında konuşlanmıştı. Kolordunun yeni görevi; Rusların Hanekin hattına, İngilizlerin de Bağdat'tan kuzeye doğru vuku bulabilecek yeni taarruzlarını engellemekti. Kolordunun ayrıca -mevcudu azalan- 18. Kolorduya da yardım etmesi emredilmişti.⁷⁰ Nitekim nisan ortalarında İngilizlerin 18. Kolordu üzerine vuku bulan taarruzları üzerine yardıma yetişen 13. Kolordu birlikleri, düşman ilerleyişini durdurma noktasında önemli katkılar sağlamıştı. Fakat 18. Kolordu, Samarra'yı tahliye etmek durumunda kalmış ve Tikrit'e çekilmişti.⁷¹ Esasında cepheyi savunan 6. Ordunun vaziyeti, çok da parlak sayılmazdı. Hem personel itibarıyla hem de lojistik ve iâşe bakımından zor bir vaziyette olan 13. Kolordu Kumandanlığınca da bu şartlar altında İngiliz ilerleyişine mani olmanın zorluğuna dikkat çekilerek takviye talep edilmişti.⁷² Bu açıdan Bağdat ve kuzeyi ile İran'da giriştiği çok sayıda muharebe sebebiyle 13. Kolordunun kuvvetinin gittikçe azaldığı anlaşılmaktadır.

66 Sabis, *a.g.e.*, C. 4, s. 21-25; M. Nihad, "Irak Cephesi Muhaberatından", s. 647-649; Atabey, "Birinci Dünya Savaşı Irak Cephesi Hatıratından", s. 548-556.

67 Atabey, "Musul'un Kaybına Giden Süreçte 6. Ordu", s. 2120.

68 M. Nihad, "Irak Cephesi Muhaberatından", s. 649-655; Sarısan, *a.g.t.*, s. 451-485.

69 Sabis, *a.g.e.*, C. 4, s. 94.

70 Çalhan, *a.g.e.*, s. 420-421; Baykoç, *a.g.e.*, s. 120; Kanathı, *a.g.e.*, s. 59-65.

71 Atabey, "Musul'un Kaybına Giden Süreçte 6. Ordu", s. 2121.

72 Selçuk Duman, *II. Meşrutiyet'ten İngiliz Mandaterliğine Irak (1908-1922)*, Berikan Yayınevi, Ankara 2010, s. 170-172; Bu süreçte Ali İhsan Paşa 4. Kolordu Kumandanlığına tayin edildiği için 13. Kolordu Kumandanlığına, Temmuz 1917'de vekâleten Miralay Mehmed Nazif (Tümgeneral Kayacık) atanmış; 1 Kasım 1917'de ise Miralay Çolak Salâhaddin Bey (Albay Köseoğlu) tayin edilmişti. Bkz. Görgülü, *a.g.e.*, s. 238-239.

Öte yandan Ekim 1917'deki ihtilal nedeniyle Çarlık Rusya, savaştan çekilmişti. Dolayısıyla Rus birliklerinin birçok bölgeden olduğu gibi kendi cephesinden de ayrılması karşısında 13. Kolordu, yeniden İran'a yönelebilirdi. Bunu engellemek isteyen İngiliz ordusu, Bağdat kuzeyine yönelik yeni bir taarruz başlatmış ve Kızılribat'ı ele geçirmişti. Bunun üzerine 13. Kolordu, karargâhını Ekim 1917'de Kifri'ye nakletmiş; Kolordu unsurları ise Kerkük güneyindeki Kifri-Tuzhurmatu bölgeleri-Dicle ve Diyala Nehirleri arasında yeni savunma tertibatı almıştı. Yaklaşan kış şartlarının yanı sıra karşılaşılan en büyük problem artan iase ve lojistik sorunlardı.⁷³ Bu arada Ekim 1917'de Ali İhsan Paşa'nın 4. Kolorduya tayini sebebiyle 13. Kolordu Kumandanlığı'na Miralay Salâhaddin Bey (Albay Köseoğlu) atanmıştı.⁷⁴

Cephedeki vaziyete bakıldığında tahkim edilmiş İngiliz ordusu, 1918 yılı Nisan ayında 13. Kolordunun bulunduğu mevkilere yönelik yeni bir taarruz harekâtı başlatmıştı.⁷⁵ Buna karşı Kolordu unsurları başarılı savunma muharebeleri verse de Nisan ayı sonlarında, gerçekleşen taarruz karşısında mukavemet edemeyerek önce Tuzhurmatu'ya, ardından Kerkük'e ve sonunda daha kuzeydeki Altıncöprü'ye kadar geri çekilmişti.⁷⁶ Böylece İngiliz ordusu, 29 Nisan'da Tuzhurmatu'yu ve 7 Mayıs 1918'de Kerkük'ü işgal etmişti. 11 Mayıs'taki İngiliz taarruzu ise 13. Kolordu birlikleri tarafından Altıncöprü'de durdurulmuştu. Halil Paşa, 13. Kolordunun bu süreçteki savunmasını, *"düşman üstün kuvvetlerle durmadan saldırıyor, 13. Kolordu da büyük bir inat içinde dayanıyordu..."* sözleriyle ifade etmişti.⁷⁷ Şüphesiz bu direnç uzun süre devam edemezdi ve kademeli de olsa bir geri çekilme yaşanıyordu. Haliyle, İngiliz ilerleyişine karşı mevcudu azalan 6. Ordu Kumandanı Halil Paşa, bölgedeki Kürt aşiretlerinden destek almak üzere bölgenin önde gelen aşiret liderlerinden Şeyh Mahmud'a Süleymaniye hâkimliğini vererek stratejik bir adım atmıştı. Nitekim bu haberi alan Şeyh Mahmud, aşiretlerini harekete geçirerek Osmanlı askerlerine yardım etmiş ve İngilizlerin ilerleyiş hatlarına silahlı birlikler sevk etmişti. İngiliz birlikleri ise gerek bu durum karşısında ilerleme şanslarının azalması gerekse müstahkem bir mevkide emniyetlerini sağlamak amacıyla Kerkük'ü tahliye etmişlerdi. Bunun üzerine 13. Kolordu unsurları (2. Tümen /18. Piyade Alayı) Kerkük ve çevresini yeniden kontrol altına almıştı.⁷⁸ Görüldüğü üzere 13. Kolordu ve 6. Ordu, her geçen gün imkân ve kapasitesi azalmasına rağmen, yüksek gayretlerle verdiği mücadeleler ve çeşitli tedbirlere başvurarak İngiliz ilerleyişini durdurmaya ve/veya yavaşlatmaya çalışıyordu.

gpr

Akademik
Bakış

253

Cilt 18
Sayı 36
Yaz 2025

73 Çalhan, *a.g.e.*, s. 452-454, 500-504, 520-524.

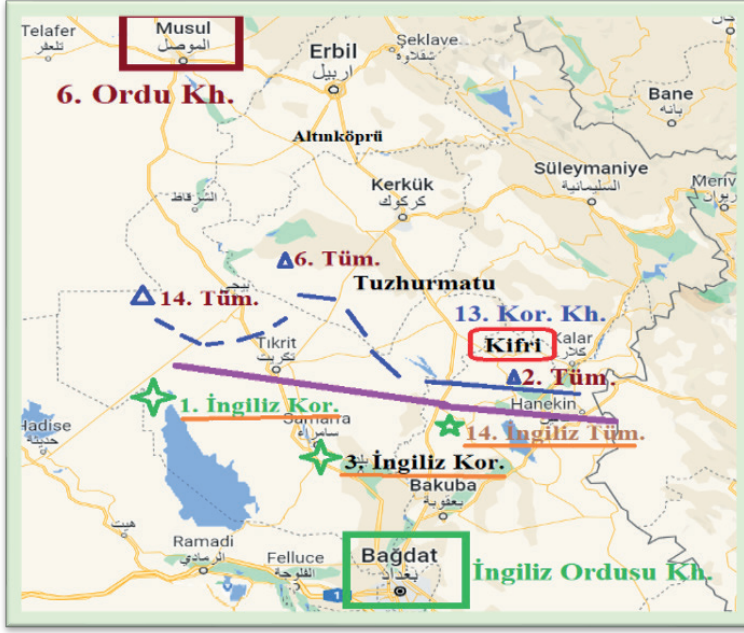
74 Atabey, "Musul'un Kaybına Giden Süreçte 6. Ordu", s. 2122-2124; Bu arada ilgili çalışmada Figen Atabey çalışmasında, Miralay Salâhaddin Bey'i (Tümgeneral Adil) olarak nitелеse de 13. Kolordu Kumandanı Miralay Salâhaddin (Albay Köseoğlu) idi. Bkz. Görgülü, *a.g.e.*, s. 241.

75 Atabey, "Musul'un Kaybına Giden Süreçte 6. Ordu", s. 2125.

76 Kut, *a.g.e.*, s. 204-215.

77 *Aynı yer*, s. 214.

78 Kut, *a.g.e.*, s. 214-218; Çalhan, *a.g.e.*, s. 529-544.

Ek Şekil 1: Dicle (Irak) Cephesi'nde 1918 yılı başlarındaki cephe vaziyeti - Çizim: müellif

13. Kolordunun Lağvedilmesi ve Mondros Mütarekesi'ne Kadar Dicle (Irak) Cephesi'ndeki Durum

1918'de yılı Haziran ayı itibarıyla muharebe hattında bir müddet sükûnet olduğu için cephedeki Osmanlı birlikleri yeniden düzenlenmişti. Başkumandanlık Vekâletinin 13 Haziran tarihli kararına göre, Doğu Cephesi'ndeki 3. ve 9. Ordular ile -13. Kolordunun bağlı olduğu- 6. Ordu, “*Şark Ordular Grubu*” altında teşkilatlandırılmıştı.⁷⁹ 29 Haziran tarihli emirle de, yeni Grup Kumandanlığına 6. Ordu Kumandanı Halil Paşa (Tuğgeneral Kut) atanmıştı. Bunun üzerine 4. Kolordu Kumandanı Ali İhsan Paşa vekâleten 13. Kolordu Kumandanlığı uhdesinde kalmak üzere 6. Ordu Kumandanlığına tayin edilmişti. Fakat Ali İhsan Paşa'nın 1 Eylül'de görevi devralmasına kadar geçen sürede 14. Tümen Kumandanı Yarbey İsmail Hakkı Bey bu göreve vekâlet etmişti. 3 Temmuz tarihli emirle de 18. Kolordu karargâhı lağvedilmiş; 13. Kolordu karargâhına ise Musul'a hareket etmesi emri verilmişti. Nitekim Musul'a ulaşmasını müteakip 13. Kolordu karargâhı da eylül ayı itibarıyla lağvedilmiş ve Kolordu karargâhından 6. Ordunun yeni karargâhı oluşturulmuştu. Ayrıca 5. Tümen ve Mürettep Süvari Tugayı da 6. Ordu emrine

79 Çalhan, *a.g.e.*, s. 551.

bağlanmıştı.⁸⁰ Anlaşılabacağı gibi yapılan ilk değişikliklerle Ali İhsan Paşa, hem 13. Kolordu hem 6. Ordu komutanı olmuştu. Ancak Başkumandanlığın, cephenin daralması ve saha şartları icabı etkin ve hızlı kararlar alabilmek adına kolordu emrindeki tümenleri doğrudan 6. Orduya bağlamanın uygun olacağını değerlendirdiği anlaşılmaktadır. Şüphesiz Eylül 1918'de, hem 13. Kolordunun hem 6. Ordunun karargâhının Musul'da olması ve kumandanının Ali İhsan Paşa olması, İngiliz taarruzunun hızlandığı bu süreçte, hızlı hareket edebilmek adına Kolordunun lağvıyla sonuçlanan bu değişikliği rasyonel hâle getirmişti.

Öyle ki yeni yapılanmayla, mülga 13. Kolordunun bağlısı olan 2. ve 5. Piyade Tümenleri ile Mürettep Süvari Tugayı, doğrudan 6. Orduya bağlanmış; bu kapsamda Mondros Mütarekesi'ne kadar olan süreçte (Ekim 1918), Musul Vilayeti güneyinde İngiliz ilerleyişine karşı savunma muharebeleri vermişti.⁸¹

Bu sırada, Osmanlı Devleti ile İtilaf devletleri arasında mütareke görüşmeleri başlamıştı. Gerçek şu ki, sahadaki gelişmeler İngiliz ordusunun lehine cereyan etmekteydi. Ekim ayı ortalarından itibaren gerçekleşen İngiliz ilerleyişi kapsamında Kerkük şehri, 26 Ekim'de ikinci defa işgal edilmişti. Bununla birlikte Musul Vilayeti'ni bütünüyle savunmaya devam eden 6. Ordu birlikleri, şu şekilde mevzilenmişti: Altıncöprü ve Güveyir-Hıdır İlyas mevkilerinde (bilindiği gibi bu mevkiler petrol kuyularının olduğu yerlerdir) Kerkük'ten çekilmek zorunda kalan 2. Tümen birlikleri bulunmaktaydı. 5. Tümenin karargâhı Musul'da, ast birlikleri ise Musul'un güneyindeydi. 4. Kolordu birlikleri ise Erbil ve Musul arasında Bartella, Kalak hattındaki yeni yeni savunma mevzilerinde yerini almakla meşguldü. Musul'daki 6. Ordu Kumandanlığı da İngilizlerin şehre yönelik yoğun bir taarruz gerçekleştirmesi durumunda karargâhını Zaho'ya taşımayı planlayarak hazırlıklara başlamıştı.⁸²

Esasında Osmanlı ordusu, sadece Dicle (Irak) Cephesi'nde değil Filistin/Suriye Cephesi'nde de ağır kayıplar yaşamıştı. Bu bakımdan savaşın sürdürülmesi Osmanlı Devleti açısından kolay görünmüyordu. Haddizatında Osmanlı Devleti, müttefiki Bulgaristan'ın savaştan çekilmesi ve Almanya'nın da mağlup olacağının aşikâr olması üzerine savaşa devam edemeyeceğini anlamıştı.⁸³ Bu kritik ortamda İttihat ve Terakki'ye mensup Talat Paşa

80 Nitekim Ali İhsan Paşa hatıralarında, "*Musul'a geldiğim zaman (Eylül 1918) karargâhın muhafız takımı beni selamlamağa çıkarılmış idi. Bunlar benim geçen sene (1917) bıraktığım 13. Kolordu karargâhının muhafız takımı idi.*" ifadesiyle 6. Ordunun 13. Kolordudan teşkil edilmiş olduğuna dikkat çekmişti. Ayrıca Eylül 1918'de 4. Kolordu ile Mürettep Süvari Tugayı ve bağlısı 12. Süvari Alayı da 6. Ordu emrine verilmişti. Ancak İran'da bulunan 4. Kolordudan, 6. Ordu mıntikasına geç ulaşması hasebiyle istifade edilmesi mümkün olmamıştı. Bkz. Sabis, *a.g.e.*, C. 4, s. 288-289; Çalhan, *a.g.e.*, s. 551-555; Görgülü, *a.g.e.*, s. 241-245.

81 Zekeriya Türkmen, "30 Ekim 1918 Tarihli Mondros Ateşkes Anlaşmasına Göre Türk Ordusunun Kuruluş ve Kadrosuna Bir Bakış", ("30 Ekim 1918 Tarihli Mondros" şeklinde kısaltılacaktır), *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Dergisi*, C. 11, S. 11, Mart 2001, s. 615-617; Görgülü, *a.g.e.*, s. 244.

82 Sabis, *a.g.e.*, C. 4, s. 298-314; Çalhan, *a.g.e.*, s. 592-600.

83 Ahmet İzzet Paşa, *a.g.e.*, C. 2, s. 16-17, 24-25; Osmanlı ordusunun savaşın son günlerin-

görsel

Akademik
Bakış

255

Cilt 18
Sayı 36
Yaz 2025

Hükûmeti, istifa etmişti. Zira dört yıllık ağır savaşın faturası, iç kamuoyunda İttihatçılara çıkmıştı. Bu kapsamda 15 Ekim 1918'de Ahmed İzzet Paşa Hükûmeti kurulmuştu. Ancak, öncelikli olarak bir ateşkese ulaşılması gerekiyordu.⁸⁴

Bu çerçevede yeni hükûmet, İtilaf devletleri nezdinde ateşkes arayışlarına yönelmişti. Bir süre devam eden girişimlerden sonra İtilaf devletlerini temsilen İngiltere ile Osmanlı Devleti arasında 27-30 Ekim 1918'de ateşkes görüşmeleri gerçekleştirilmiş ve 30 Ekim 1918'de Mondros Mütarekesi/Ateşkese imzalanmıştı. Böylece Osmanlı Devleti açısından Kasım 1914'te başlayan savaş sona ermişti.⁸⁵

Mondros Mütarekesi'nin yürürlüğe girdiği 31 Ekim 1918'de 6. Ordu birlikleri, mevcut savunma hattı olan; Hamam Ali (*Dicle doğusu/Musul güneyi*)-Büyük Zap-Güveyir Köprüsü-Dibeke (*Erbil güneyi*)-Cemcemal (Bazîyan)-Süleymaniye ve Halica ile Dicle Nehri'nin batısında Rakka-Deyr-i Zor, Miyadin, Sincar ve Telafer'deki mevzilerini korumaktaydı. Bu hatta karşı İngiliz ordusu Musul şehrine yaklaşık 60 km uzaklıktaydı. Bu bağlamda İngiliz birlikleri; Dicle'nin doğusu ve Musul'un güneyinde Gayyare-Altıncöprü-Kerkük-Tuz Hurmatu-Salahiye-Hanekin hattında, Dicle'nin batısında ise Ane bölgesinde konuşlanmıştı.⁸⁶

Ne var ki 25 maddelik Mondros Mütarekesi, son derece ağır hükümleri ihtiva etmesiyle kısa sürede İtilaf devletleri tarafından Osmanlı topraklarının işgal edilmesine zemin hazırlamıştı. Nitekim çok geçmeden İtilaf devletlerinin emelleri anlaşılmış ve Mütareke hükümlerini, pek çok bölgeyi işgal ederek uygulamaya başlamışlardı.

Sonuç ve Değerlendirme

13. Kolordu, II. Meşrutiyet Dönemi'nde Osmanlı ordusunda ihtiyaç duyulan yapılandırma doğrultusunda 1911 yılında Bağdat merkezli kurulmuştur. Kolordunun Bağdat'tan Basra'ya kadar uzanan stratejik önemi yüksek sorumluluk sahasında asayişin sağlanması, güvenliğin temini, özellikle bölgeye yönelik İngiliz emellerinin izlenmesi ve buna karşı tedbir alınması gibi faaliyetler üstlendiği görülmektedir.

Birinci Dünya Savaşı'nın ortaya çıkmasıyla Osmanlı ordusu da seferberliğe başlamış ve hazırlıklar kapsamında 13. Kolordunun Doğu Cephesi'ne gönderilmesi kararlaştırılmıştır. Başkumandanlığın Basra'ya yönelik bir sal-

deki durumuna ilişkin bkz. Edward J. Erickson, I. *Dünya Savaşı'nda Osmanlı Ordusu Çanakkale, Kütül-Amâre ve Filistin Cephesi*, (çev. Kerim Bağrıaçık), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2009, s. 267-271; Burak, *a.g.e.*, s. 172-180.

84 Ali Fuat Türkgeldi, *Moudros ve Mudanya Mütarekelerinin Tarihi*, Türk Devrim Enstitüsü Yayınları, Ankara 1948, s. 24-25; Ahmet İzzet Paşa, *a.g.e.*, C. 2, s. 24-25; Metin Ayışığı, *Mareşal Ahmet İzzet Paşa (Askerî ve Siyasî Hayatı)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1997, s. 147-158, 162-163.

85 Türkgeldi, *a.g.e.*, s. 24-73; Cevad Odyakmaz, *Mondros-Sevr ve Mudanya Lozan*, Togan Yayıncılık, İstanbul 2013, s. 17-21; Ayışığı, *a.g.e.*, s. 167-171; Türkmen, *a.g.e.*, s. 25-35.

86 Sabis, *a.g.e.*, C. 4, s. 298-314; *Türk İstiklal Harbi I Mondros Mütarekesi ve Tatbikatı*, Genelkurmay ATASE Yayınları, 3. Baskı, Ankara 1999, s. 79, 107-110; Çalhan, *a.g.e.*, s. 592-600; Zekeriya Türkmen, *Mütareke Dönemi'nde Ordunun Durumu ve Yeniden Yapılanması (1918-1920)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2001, s. 29.

dırı beklememesinin bu karar da belirleyici olduğu ifade edilmelidir. Bununla birlikte bölge komutanından gelen tavsiyeler karşısında Kolordunun 38. Tümeni bölgede bırakılsa da Basra hattının yeterli ölçüde savunmaya hazırlanmadığı anlaşılmaktadır. Aynı şekilde, Kolordunun -henüz hazırlıklarını tamamlayamadan- konuşlandığı sahadan bir ölçüde uzak bir bölgeye (Malazgirt hattı) görevlendirilmesi ise ilk etapta Doğu Cephesi'nde istenilen faydayı sağlayamamasına kapı aralamıştır. Nitekim bir süre sonra Sarıkamış'ta yaşanan mağlubiyet karşısında cephe yeniden yapılandırılmış ve mevcudu azalan 13. Kolordu da lağvedilmiştir.

Öte yandan Basra hattında İngiliz ilerleyişi 1915 yılı sonlarına kadar hızlı bir şekilde gerçekleşmişti. İngiliz ordusunun Bağdat'a yönelmesinin; Başkumandanlığın, İngiliz taarruzlarını durdurmaya yönelik yeni ve kapsamlı kararlar almasını zaruri kıldığı belirtilmelidir. Bu çerçevede Bağdat merkezli 6. Ordu Kumandanlığının kurulduğu ve emrinde olacak şekilde 13. Kolordunun da yeniden teşkil edildiği görülmektedir. Nitekim alınan bu kararın yerinde olduğu, Dicle Cephesi'ndeki birliklerin Selmân-ı Pak'ta İngilizleri durdurması ve akabinde 6. Ordunun Kûtü'l-Amâre'ye çekilen İngiliz ordusuna karşı 13. Kolordunun da katkısıyla başarı elde etmesinden açıkça anlaşılmaktadır. Şüphesiz bu süreçte İngiliz ilerleyişinin durdurulması kadar, Rusların Osmanlı-İran sınırındaki saldırılarının bertaraf edilmesinin de önemli olduğu ifade edilmelidir. Böylece İngiliz ve Rus müttefik ordularının Bağdat'ta birleşme planının engellendiğini ve cephedeki gidişatın Osmanlı ordusuna lehine döndüğünü değerlendirmek mümkündür.

Haddizatında Kût Zaferi sonrası, Başkumandanlığın İran'a yönelik harekât kararı alması ve 13. Kolorduyu müstakil olarak buna memur etmesi de bunun en somut göstergesi olmuştur. Ne var ki Basra'nın hâlâ İngiliz kontrolünde olduğu düşünüldüğünde, Bağdat hattının sadece 18. Kolorduya emanet edilerek 13. Kolordunun İran Harekâtına yönlendirilmesiyle risk alındığı aşikârdır. Her ne kadar 13. Kolordunun İran Seferi'ni büyük bir başarıyla icra ettiği görülse de İngilizlerin 1917 itibarıyla Bağdat'a yönelik taarruzuna karşı konulamaması, stratejik ve taktik düzeyde bir yanlışlığa işaret etmektedir.

Buna rağmen 13. Kolordu, kendisine verilen görevler minvalinde hareket etmiş ve İran'ı tahliye etmesini müteakip Bağdat'ın kuzeyinde yeni savunma tertibatı almıştır. Kolordunun, bu sırada artan lojistik ve işe sıkıntısı ile personel azlığı gibi problemlerle karşılaşsa da İngiliz ilerleyişini uzun bir süre yavaşlattığı tespit edilmiştir. Tüm bunlarla beraber 1918 yılının sonlarında cephedeki vaziyet üzerine, Başkumandanlığın bu cephedeki kolorduları lağvetmesi sahadaki karar alma mekanizmasını hızlandırmaya yönelik doğru bir karar niteliğindedir. Fakat 6. Ordu birliklerinin nicelik ve nitelik itibarıyla aynı olması ve yeni takviye de gelmediği düşünüldüğünde, bunun muharebe kapasitesine kayda değer bir katkısının olmadığı, İngiliz ordusunun Musul'un güneyine kadar ilerlemesinden açıkça görülmektedir.

Sonuç itibarıyla genel bir değerlendirme yapacak olursak 13. Kolordunun Birinci Dünya Savaşı'nda; Bağdat'tan Doğu Cephesi'ne, İran'dan Musul kuzeyine kadar pek çok bölgede önemli görevler üstlendiği görülmektedir. Bu süreçte Kolordunun ifa edeceği görevlere bağlı olarak muhtelif zamanlarda kadro/teşkilat değişikliğine uğradığı, bu bağlamda Kolordu kuruluşuna yeni birliklerin dâhil edildiği takip edilmektedir. Öte yandan Kolordunun Kût'ta müşterek ve İran Seferi'nde müstakil olmak üzere iki taarruz harekâtındaki başarısı vurgulanmalıdır. Keza 1917-1918 yılları arasında Bağdat kuzeyinde uzun bir süre İngiliz ilerleyişini durdurması önemlidir. Şüphesiz Mütareke imzalandığında İngilizlerin Musul şehrine ve daha da kuzeye henüz ulaşmamalarında bu savunmaların da mühim bir payı bulunmaktadır.

Kaynaklar

I. Arşiv Belgeleri

A. Yayımlanmamış Arşiv Belgeleri

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi *

Bâb-ı Âli Evrak Odası (BEO)

Dâhiliye Nezareti İdare-i Umûmiye Evrakı Ekleri (DH, İ, UM, EK)

Hâriciye Nezareti Siyasi (HR, SYS)

Dâhiliye Nezareti Şifre Evrakı (DH, ŞFR)

Dâhiliye Nezareti Siyasi (DH, SHS)

Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umûmiye Emniyet Şubesi Evrakı (DH, EUM, EMN)

Hariciye Siyasi (HR, SYS)

İrade Meclis-i Umûmi (İ, MLU)

B. Yayımlanmış Arşiv Belgeleri

Arşiv Belgelerine Göre Kütü'l-Amâre Zaferi, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, İstanbul 2016.

Askerî Tarih Belgeleri Dergisi (ATBD), S. 141, Yıl:67, Ocak 2018.

"Kütü'l-Amâre Kuşatması ve Zaferi", ATBD, S. 137, Yıl:65, Ocak 2016.

II. Hatıralar

Ahmet İzzet Paşa, *Feryadım İstiklal Harbinin Gerçekleri*, C. 1-2, yay. haz., Süheyl İzzet Furgaç-Yüksel Kanar, Timaş Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 2017.

CHARLES V.F. Townshend, *Esir İngiliz Generalin Kaleminden Kutül-Amare Zaferi - Irak Seferi ve Esaret*, (çev. Recep Ahışah), Yeditepe Yayınları, İstanbul 2017.

EMİN, Mehmed, *Kutulamare'de Kuşatma ve Zafer*, yay. haz., Muzaffer Albayrak, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2018.

Goltz Paşa'nın Hâtırası ve Hal Tercümesi, (çev. Pertev Demirhan), Kara Kuvvetleri Komutanlığı İstanbul Askerî Basımevi, İstanbul 1953.

KANATLI, Şükrü, *Irak Muharebelerinde 3 ncü Piyade Alayı Hatıraları*, Genelkurmay ATASE Yayınları, Ankara 2006.

KUT, Halil, *Bitmeyen Savaş*, haz. Taylan Sorgun, Yaylacılık Matbaası, İstanbul 1972.

KARABEKİR, Kazım, *Cihan Harbine Neden Girdik Nasıl Girdik Nasıl İdare Ettik*, Tecelli Basımevi, İstanbul 1937.

Kütü'l-Amâre Kahramanı Halil Kut Paşa'nın Hatıraları, haz., Erhan Çiftçi, Timaş Yayınları,

İstanbul 2015.

NİHAD, Mehmed, "Irak Cephesi Muhaberatından: 13. Kolordunun İran Seferi", *Mecmûa-i Askeriyye*, S. 15-16, Haziran-Temmuz 1336, Matbaa-i Askeriyye İstanbul 1920.

SABİS, Ali İhsan, *Harp Hatıralarım Birinci Dünya Harbi*, C. 2-3-4, Nehir Yayınları, İstanbul 1991.

III. Araştırma ve Telif Eserler

A. Kitaplar

AKBAY, Cemal, *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Osmanlı İmparatorluğunun Siyasî ve Askerî Hazırlıkları ve Harbe Girişi*, C. 1, Genelkurmay ATASE Yayınları, Ankara 1970.

AKSAKAL, Mustafa, *Harb-i Umumi Eşiğinde Osmanlı Osmanlı Devleti Son Savaşına Nasıl Girdi?*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2010.

AVCI, Orhan, *Irak'ta Türk Ordusu 1914-1918*, Vadi Yayınları, Ankara 2004.

AYIŞIĞI, Metin, *Mareşal Ahmet İzzet Paşa (Askerî ve Siyasî Hayatı)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1997.

BAYKOÇ, Hulusi, *Birinci Dünya Savaşı'nda Kafkas ve Irak Cephesi'nde 5 nci Seferî Kuvvetler (52. Tümen)*, yay. haz., Zekeriya Türkmen, Özlem Demireğen, Genelkurmay ATASE Yayınları, Ankara 2006.

BAYUR, Yusuf Hikmet, *Türk İnkılabı Tarihi*, C. 2, K. 3, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 3.Baskı, Ankara 1991.

BELEN, Fahri, *Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi 1916 Yılı Hareketleri*, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1965.

BURAK, Durdu Mehmet, *Birinci Dünya Savaşı'nda Türk-İngiliz İlişkileri (1914-1918)*, Babil Yayınları, Ankara 2004.

ÇALHAN, Özden, *Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi Irak-İran Cephesi 1914-1918*, C. 3, Ks. 2, Genelkurmay ATASE Yayınları, Ankara 2002.

DUMAN, Selçuk, *II. Meşrutiyet'ten İngiliz Mandaterliğine Irak (1908-1922)*, Berikan Yayınevi, Ankara 2010.

ERİCKSON, Edward J., I. *Dünya Savaşı'nda Osmanlı Ordusu Çanakkale, Kütü'l-Amâre ve Filistin Cephesi*, (çev. Kerim Bağrıaçık), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2009.

ERİCKSON, Edward J., *Büyük Hezimet Balkan Harpleri'nde Osmanlı Ordusu*, (çev. Gül Çağalı Güven), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2013.

ERİCKSON, Edward J., *Size Ölmeyi Emrediyorum Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Ordusu*, (çev. Mehmet Tanju Akad), Kitap Yayınevi, 3. Baskı, İstanbul 2011.

FIRAT, Nezihi, *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Irak-İran Cephesi 1914-1918*, C. 3, Ks. 1, Genelkurmay ATASE Yayınları, Ankara 1979.

GÖRGÜLÜ, İsmet, *On Yıllık Harbin Kadrosu 1912-1922*, Genişletilmiş Türk Tarih Kurumu Yayınları, 3. Baskı, Ankara 2021.

KAŞIYUĞUN, Ali, *Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşı'na Girişi*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2015.

KOCATÜRK, Önder, *Osmanlı İngiliz İlişkilerinin Dönüm Noktası (1911-1914)*, C. 1, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 2011.

METİN, Barış, *Birinci Dünya Savaşı'nda İran Coğrafyasında Etnik, Dini ve Siyasî Nüfuz Mücadeleleri*, Berikan Yayınevi, Ankara 2012.

Osmanlı Ordu Teşkilatı, yay. haz., Cengiz Eroğlu, Hülya Yazar, İ. Göktuğ Demiröz, Millî Savunma Bakanlığı Yayınları, Ankara 1999.

ODYAKMAZ, Cevad, *Mondros-Sevr ve Mudanya Lozan*, Togan Yayıncılık, İstanbul 2013.

ÖLÇEN, Yavuz, *Birinci Dünya Harbi Irak Cephesi Kutülammare Muharebeleri (29 Nisan 1916 - 16 Şubat 1917)*, Resim Matbaası, İstanbul 1999.

SONAT, Ramazan, *İşgal Kışkacı Altında Bağdat 1914-1918*, Berikan Yayınevi, Ankara 2022, s. 119-134.

SHAW, Stanford J., *Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı İmparatorluğu*, C. 1, (çev. Beyza Sumer Aydaş), Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2. Baskı, Ankara 2021.

SOY, Bayra, *Almanya'nın Osmanlı Devleti Üzerinde İngiltere ile Nüfuz Mücadelesi (1890-1914)*, Phoenix Yayınevi, Ankara 2004.

ŞİMŞEK, Nurettin, *Teşkilat-ı Mahsusa'nın Reisi Süleyman Askeri Bey*, Altınordu Yayınları, Ankara 2018.

TAŞ, Necati Fahri, *Nureddin Paşa*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2014.

Türk İstiklal Harbi I Mondros Mütarekesi ve Tatbikatı, Genelkurmay ATASE Yayınları, 3. Baskı, Ankara 1999.

Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi (1908-1920), C. 3, Ks. 6, Genelkurmay ATASE Yayınları, Ankara 1996.

TÜRKGELDİ, Ali Fuat, *Moudros ve Mudanya Mütarekelerinin Tarihi*, Türk Devrim Enstitüsü Yayınları, Ankara 1948.

TÜRKMEN, Zekeriya, *Mütareke Dönemi'nde Ordunun Durumu ve Yeniden Yapılanması (1918-1920)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2001.

UYAR, Mesut, - ERICKSON, Edward J., *Osmanlı Askeri Tarihi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 3. Baskı, İstanbul 2020.

B. Kitap Bölümü, Makale ve Bildiriler

ATABEY, Figen, "Öncesi ve Sonrası ile Osmanlı'nın Kutü'l-Amâre Zaferi", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 10, S. 53, 2017, s. 205-215.

ATABEY, Figen, "Musul'un Kaybına Giden Süreçte Irak'ta 6. Ordu", *XIX Türk Tarih Kongresi*, 3-7 Ekim 2022, C. 3, Ks. 3, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2024, s. 2113-2138.

ATABEY, Figen, "Birinci Dünya Savaşı Irak Cephesi Hatıratından: "Bağdat ve Son Hadise-i Ziya'ı", *Vakanüvis - Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, S. 2, 2019, s. 543-559.

AVCI, Orhan, "İsmail Hakkı Süerdem'in Kaleminden Kutü'l-Amâre Zaferi", *Türk Kültürü Dergisi*, C. XXXIII, S. 386, 1995, s. 368-370.

BOSTANCI, Mustafa, "Mütareke Döneminde II. Ordu (Yıldırım) Kıttaat-ı Müfettişliği", *Gazi Akademik Bakış*, C. 9, S. 18, 2016, s. 93-119.

DEMİR, Enes Mert, "Bursalı Mehmed Nihat Bey'in Eserine Göre 13. Kolordunun Birinci Dünya Savaşı'ndaki İran Harekâtı", *Askeri Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 22, S. 36, 2024, s. 79-119.

DİNÇ, Mehmet Emin, "Halil Kut Paşa ve Kut Zaferi", *Kütü'l-Amâre Zaferi'nin 100. Yılı Münasebetiyle I. Dünya Savaşı'nda Irak Cephesi Uluslararası Sempozyumu*, 28-29 Nisan 2016, yay. haz., Orhan Neçare, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2016, s. 439-473.

KELEŞİYLMAZ, Vahdet, "Belgelerle Türkiye'nin Birinci Dünya Savaşı'na Giriş Süreci", *Erdem*, C. 11, S. 31, 1998, s. 139-153.

SARISAMAN, Sadık, "Birinci Dünya Savaşı'nda İran Harekâtını Yapan XIII. Kolordunun İşesi Meselesi", *ATAD*, S. 13, Yıl:7, Şubat 2009, s. 1-45.

TÜRKMEN, Zekeriya, "İkinci Meşrutiyet Döneminde (1909-1919) Osmanlı Ordusunda Müfettişlik Teşkilatına Geçiş ve Uygulamalar", *Beşinci Askerî Tarih Semineri Bildirileri*, 23-25 Ekim 1995, C. I, Genelkurmay ATASE Yayınları, İstanbul 1996, s. 21-46.

TÜRKMEN, Zekeriya, "Birinci Dünya Savaşı'nda Irak Cephesi ve 101. Yılında Kütü'l-Amâre Zaferi", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, C. 116, S. 228, Mayıs-Haziran 2007, s. 63-98.

TÜRKMEN, Zekeriya, "Birinci Dünya Savaşında İngiltere'nin Basra Körfezi Kuzeyindeki Petrol Kaynaklarını Ele Geçirmeye (Irak Cephesine) Yönelik Askerî Harekâtı Çerçevesinde Türk Ordu-

sunun Selmanpak ve Kutü'l-ammare Zaferine Dair Bir Değerlendirme (6 Kasım 1914 - 29 Nisan 1916)", 100. Yılında I. Dünya Savaşı Uluslararası Sempozyumu, 03-05 Kasım 2014, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2015, s. 129-161.

TÜRKMEN, Zekeriya, "30 Ekim 1918 Tarihli Mondros Ateşkes Anlaşmasına Göre Türk Ordusunun Kuruluş ve Kadrosuna Bir Bakış", *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Dergisi*, C. 11, S. 11, Mart 2001, s. 615-632.

YILDIZ, Gültekin, "Kara Kuvvetleri", *Osmanlı Askeri Tarihi*, ed., Gültekin Yıldız, 2.bs, Timaş Yayınları, İstanbul 2022, s. 47-111.

C. Tezler

SARISAMAN, Sadık, "Golç Paşa ve XIII. Kolordu Harekatı Dönemlerinde Osmanlı-İran İlişkileri (Ekim 1915-Nisan 1917)", Atatürk Ü. AİİTE., Erzurum 1994 (Yayınlanmış Doktora Tezi).

KAŞIYUĞUN, Ali, "Enver Paşa'nın Orduyu Islah Çalışmaları 1914-1918", Mustafa Kemal Ü. SBE., Hatay 2009 (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi).

Extended Abstract

In 1911, within the scope of the restructuring of the Ottoman army, it was decided to establish corps as an operational unit for the first time. In this context, the 13th Corps was organized based in Baghdad. In this process, the corps undertook critical tasks such as ensuring the security of a region of high strategic importance such as Baghdad, Basra and its surroundings, maintaining order in this region and taking measures against British ambitions. With the outbreak of the First World War, the Ottoman army declared mobilization; while the troops were being channeled accordingly, it was decided to deploy the 13th Corps to the Eastern Front. It is understood that this decision was taken because the Commander-in-Chief did not expect an attack on Basra and the Eastern Front was targeted for an offensive. However, it was observed that the Basra line was not adequately prepared for defense and this situation paved the way for the British advance in the region.

Having received orders to move to the Eastern Front, the 13th Corps, due to its late completion of its preparations, was placed under the command of the 3rd Army at a relatively later date than planned and later deployed on the Malazgirt line. This situation caused the Corps to fail to make the desired contribution on the Eastern Front. In fact, after the defeat of the Ottoman troops in the Sarıkamış Operation, the headquarters of the 13th Corps was also disbanded during the restructuring of the front.

However, the rapid continuation of the British advance on the Baghdad-Basra line forced the Ottoman High Command to take new and comprehensive decisions to stop the British attacks. Within this framework, the 6th Army Command was established and the 13th Corps was reorganized as one of the main subordinate units of this army. The fact that the troops on the Tigris (Iraqi) Front stopped the British at Selmân-ı Pâk and achieved success against the British army retreating to Kût al-Amâre with a siege involving the 13th Corps proves the correctness of these decisions.

So much so that when the 13th Corps, which had to evacuate the areas under its control in Iran with a late order, reached the borders of Baghdad Province, the city of Baghdad in the south had been lost and the British offensive to the north had begun. In the face of the new situation, the 13th Corps assumed the task of stopping the British advance. However, the Corps faced various difficulties due to logistical problems, shortages, and lack of personnel. Nevertheless, the 13th Corps troops defended their own defensive lines and helped the 18th Corps, another subordinate of the 6th Army, to prevent the British from approaching the south of Mosul.

By the third quarter of 1918, when the situation on the front became critical, the Ottoman Supreme Commander-in-Chief abolished the corps under the command of the army in order to make the 6th Army more effective and incorporated the divisions of the corps directly into the

gpr

Akademik
Bakış

261

Cilt 18
Sayı 36
Yaz 2025

6th Army. However, these changes did not yield any significant results as the front was not reinforced in terms of personnel and logistics and did not contribute significantly to the combat capacity of the 6th Army. As a result, the British army advanced as far south as Mosul and the Ottoman Empire withdrew from the war with the signing of the Armistice of Mondros on October 30, 1918.

In conclusion, as discussed in this article, it has been determined that the 13th Corps undertook important missions in many regions from Baghdad to the Eastern Front, from Iran to the north of Mosul during the First World War. Especially its successes in the Battle of Kût al-Amare and the Iranian Campaign are of a nature to reveal the strategic importance of the Corps in the course of the war. The fact that the corps slowed down the British advance north of Baghdad for a long period of time was instrumental in the British failure to reach Mosul and the regions further north when the Armistice of Mondros was signed. In conclusion, it should be stated that the 13th Corps effectively performed its duties in offensive and defensive battles in different regions throughout the First World War.

Gör

Akademik
Bakış

262

Cilt 18
Sayı 36
Yaz 2025

18. Yüzyılda Rumeli Kırsalında Köylülerin Tefecilere Borçlanmaları

The Indebtedness of Rural Peasants to Moneylenders in

18th Century Rumelia

Nihal METİN*

Öz

18. yüzyılda dair arşiv belgeleri incelendiğinde Osmanlı taşrasında reayanın oldukça hareketli olduğu görülmektedir. Özellikle sefer dönemlerinde artan vergiler, ehl-i örfün ve ehl-i şer'in kanunsuz talepleri, eşkıya ve mütegalibenin baskısı, asker geçişleri, işsizlik, kıtlık, salgın hastalıklar ve doğal afetler gibi nedenlerle insanlar yerlerini yurtlarını terk etmişlerdir. Göç veren yerlerde ise halkın üzerindeki vergi yükü daha da arttığı için zamanla bu bölgelerden zincirleme göçler gerçekleşmeye başlamıştır. Bunun sonucunda; Anadolu ve Rumeli'de tarım arazileri boş kalmış, üretim düşmüş, vergi tahsili zorlaşmış, timar sahipleri ve devlet hazinesi zarara uğramıştır. Ancak Rumeli Ahkâm Defterleri'ne yansıyan şikâyetler, bu bölgede gerçekleşen göçlerin önemli bir nedenine daha işaret etmektedir. O da yüksek faizlerle tefecilere borçlanan köylülerin borçlarını ödeyememeleridir. Alet-edevat ve tohum temini, üretimin devamlılığı veya hasattan önce vergi talep edilmesi gibi nedenlerle tefecilere borçlanan köylüler bir süre sonra faiziyle birlikte artan borçlarını ödeyemeyerek sonunda topraklarını terk etmişlerdir. Bu çalışmada, daha önce üzerinde çok fazla durulmayan ve 18. yüzyılda Rumeli'deki reayanın toprağını terk etme nedenlerinden biri olan tefecilere borçlanma meselesi, arşiv belgelerine yansıyan şikâyetlerden yola çıkılarak incelenmiştir. Borca batan köylünün faiz ödemelerinde yaşadığı sıkıntılara, alacaklılarından kaçışına, devletten yardım isteklerine ve sürecin bölgede kurulan büyük çiftliklerle ilişkisine daha yakından bakılmıştır. Alacaklıların profillerine dair bilgiler sunularak mevcut kayıtlarda öne çıkan kişiler ve yerler değerlendirilmiştir. Böylece 18. yüzyılda Rumeli kırsalındaki köylünün sosyo-ekonomik durumunun çok daha net görülebilmesi amaçlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Rumeli, muamelecî, murabaha, tefeci, faiz

Abstract

When the archival documents of the 18th century are analyzed, it is seen that the reâyâ were quite active in the Ottoman provinces. People were emigrating from their homes, particularly during the excursion periods, for various reasons, including rising taxes, unjust demands from the rulers and judiciary, banditry and usurpers (mutegallibe), military transitions, unemployment, famine, epidemics, and natural disasters. Chain migrations began to occur from the immigrant regions over time as the tax burden on the populace rose in these areas. As a result, agricultural lands in Anatolia and Rumelia remained empty, production declined, tax collection became difficult, and timar holders and the state treasury suffered losses. However, the complaints recorded in the Rumelia Ahkâm Books point to another significant reason for the migrations in this region. And that is the villagers' inability to repay their debts after taking out high-interest loans from moneylenders. The peasants who owed the moneylenders money for things like getting tools and seeds, keeping up production, or paying taxes before harvesting eventually found themselves unable to pay their mounting debts with interest and were compelled to leave their lands. In this study, the issue of indebtedness to moneylenders, which has not been emphasized much before and which was one of the reasons for the reâyâ in Ru-

görsel

Akademik
Bakış

263

Cilt 18
Sayı 36
Yaz 2025

Makale Geliş Tarihi: 09.10.2024. Makale Kabul Tarihi: 24.04.2025.

Araştırma Makalesi / Künye: METİN, Nihal. "18. Yüzyılda Rumeli Kırsalında Köylülerin Tefecilere Borçlanmaları". Gazi Akademik Bakış Dergisi (GABD), 18/36, (Haziran 2025): s.263-286. DOI: 10.19060/gav.1719214

* Dr., Bağımsız Araştırmacı, E-mail: nihalmetin@marun.edu.tr, ORCID: 0000-0002-4757-9078.

melias to leave their lands in the 18th century, was examined based on the complaints reflected in archival documents. The challenges that the indebted peasants faced in making interest payments, their attempts to escape from their creditors, their requests for state assistance, and the connection between the process and the large farms that were established in the region were more thoroughly examined. Information on the profiles of creditors was presented, and the most prominent persons and places in the existing records were assessed. Thus, it is aimed to provide a clearer picture of the socioeconomic situation of the peasants in rural Rumelia in the 18th century.

Key Words: Rumelia, muameleci, murabaha, moneylenders, interest

Giriş

18. yüzyılda Osmanlı kırsalındaki hayata dair arşiv kayıtları incelediğinde, hem Anadolu’da hem de Rumeli’de genel olarak reayanın kayıtlı bulunduğu toprağı terk etme eğiliminde olduğu görülmektedir.¹ Her ne kadar kanunlarda kişilerin vergi cezası (*çiftbozan*) ile cezalandırılacağı ve sipahinin de toprağını terk eden kayıtlı reayasını 10 yıl içerisinde bulup geri getirme hakkı olduğu belirtilse de bu göç hareketlerinin önüne geçilememiştir.² Bu nedenle taşra idarecilerine gönderilen fermanlarla devlet, reayayı toprağını terk etmeye zorlayan nedenlerin araştırılmasını emretmiş ve sık sık yayınlanan *adaletnâmeler* ile bu durumun önüne geçmeye çalışmıştır.³

Bu dönemde özellikle başkent İstanbul’a ciddi bir göç hareketi söz konusudur. Zira seferlerin de etkisiyle artan vergi yükünden kurtulmak adına kayıtlı bulunduğu mîrî toprağı terk eden reaya için başkent İstanbul, çok daha fazla iş imkânı sunduğundan dolayı genellikle ilk tercih edilen yerdi.⁴ Ancak reayanın hedefi çoğu zaman da en yakın köy, kasaba, kaza veya sancaktaki askerî çiftlikler olabiliyordu. Yaşanan zincirleme göçler sonucunda ise Anadolu ve Rumeli’de tarım arazileri boş kalıyor, üretim düşüyor, vergi tahsili zorlaşıyor, dirlik sahipleri zarara uğruyordu.⁵

Rumeli’den reayanın göç nedenleri arasında şunlar sayılabilir: Özellikle sefer dönemlerinde çok daha fazla artan vergi yükü,⁶ seferler nedeniyle yaşanan hengâme ve bunu fırsat bilen devlet görevlileri,⁷ hududa yakın bölgelerin işgal tehlikesi,⁸ Arnavutluk bölgesinin fizikî şartlarından dolayı

- 1 M. Münir Aktepe, “XVIII. Asrın İlk Yarısında İstanbul’un Nüfus Mes’elesine Dâir Bâzı Vesikalar”, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi, IX/13, 1958, s. 1-30; Yücel Özkaya, “Osmanlı İmparatorluğu’nda XVIII. Yüzyılda Göç Sorunu”, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi, XIV, ayrı basım 1983, s. 171-209.
- 2 Osmanlı Kanûnnâmeleri ve Hukûkî Tahlilleri- III. Ahmed Devri Kanunnâmeleri ve Hukûkî Tahlilleri, haz. Ahmet Akgündüz, Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yayınları, C.11, 1. Baskı, İstanbul 2016, s. 109, 263.
- 3 Halil İnalçık, “Adâletnâmeler”, Belgeler, II/3-4, Ocak 1965, s. 86.
- 4 BOA, *Mühimme Defterleri* [ADVNS.MHM.d.], nr. 148, h. 446.
- 5 Nihal Metin, İstanbul’a Göç (1703-1754), Marmara Ü. TAE., İstanbul 2021, (Doktora Tezi).
- 6 BOA, ADVNS.MHM.d., nr. 147, h. 334; *Edirne Şer’iye Sicili* (1158-1162), nr. 140, s. 93a.
- 7 BOA, *Ali Emiri Mustafa II* [AE.SMST.II.], nr. 67/7084; 65/6890; ADVNS.MHM.d., nr. 127, h. 897.
- 8 Bruce McGowan, “Ayanlar Çağı 1699-1812”, (çev. Ayşe Berktaş), Osmanlı İmparatorluğu’nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi, (ed. Halil İnalçık, Donald Quataert), Eren Yayıncılık, C.1, 2. Baskı, İstanbul 2004, s. 770-780.

büyük ölçüde tarıma elverişsiz olması ve bu nedenle buradaki halkın çoğunluğunun işsiz olması,⁹ ehl-i örfün kanunsuz talepleri,¹⁰ Arnavut eşkıyasının faaliyetleri,¹¹ âyân ve kocabaşılık için girilen rekabette halkın ezilmesi,¹² kıtlık ve salgın hastalıklar.¹³ Tüm bu nedenler dışında taşrada reayanın şikâyet konularına dair Ahkâm ve Şikâyet Defterleri üzerine yaptığımız araştırma sırasında, özellikle Rumeli’de reayanın göç etmesine yol açacak boyuta ulaşan ciddi bir sorunla daha karşılaştık. Defterlerde köy ahalilerinin muamelecî taifesine olan borçlarını ödemekte zorluk yaşadıklarına dair kayıtlara sıkça rastlanmaktadır. Bu durum konuyu daha geniş bir şekilde ele almamızı gerektirmiştir.¹⁴

Osmanlı’da daha 16. yüzyıldan itibaren ıslahatnâme yazarları da kırsalda reayayı göçe zorlayan tefecilere dikkat çekmeye çalışmışlardır. Gelibolulu Âlî, bire bin istediklerini, böylece fakirlerin borçtan kurtulamadığını ve nice asırlar sonra gelecek evlatlarının bile borç belasından kurtulamadığını, padişahın bunları sürgün edip köylerdeki halkı kurtarması gerektiğini ifade etmiştir.¹⁵ İnalıcık’ın dikkat çektiği üzere 1609 (H.1018) tarihli adaletnâmede de bu konu üzerinde durulmuş, görevlilerin soygunları yüzünden reayanın ister istemez murabahacılar başvurmak zorunda kaldıkları, alınan fahiş faiz nedeniyle birçoğunun borca batıp yerini yurdunu terk etmek zorunda kaldıkları ifade edilmiştir. Köylülerin kaçtığı toprakları asker takımın mülk haline getirip çiftlik haline soktuğu, hizmetkâr ve hayvan getirerek buraları işlettikleri belirtilmiştir. Bundan sonra 10 akçeye 1,5 akçe faiz alınmasını, fazlasını alacak olan olursa geri verilmesini, karşı çıkanların süresiz kürek cezasıyla cezalandırılmasını; ayrıca reayanın emlakı ve çiftliğinin tapuya verilemeyeceği belirtilerek çiftliklerin yıkılması emredilmiştir.¹⁶

Tefecilik, kanunun belirlediği miktardan çok daha yüksek miktarda faizle ödünç para verme işlemidir.¹⁷ Ancak İslam hukuku faizi (riba) ayet ve hadislerle kesin bir şekilde menetmiştir. Bu durumda Osmanlı’nın faize bakış açısını anlamak adına hem şer’î ve örfî hukuk kaidelerine hem de fetvalarda, sicillerde ve fermanlarda yer aldığı şekliyle uygulamaya bakılabilir. Osmanlı’da iktisadi gerekliliklerden dolayı birtakım formüllerle faiz işletilmiştir. Şeyhülislam İbn Kemal fetvalarında *muamele-i şer’iyye* ile işlem yapılmasını hile olarak değerlendirmemiş ve buna cevaz vermiştir. Bu doğrultuda en geç Fatih Sultan Mehmed döneminden itibaren var olduğu

görsel

Akademik
Bakış

265

Cilt 18
Sayı 36
Yaz 2025

- 9 BOA, *ADVNS.MHM.d.*, nr. 150, h. 770; Aziz Berker, “Mora İhtilali Tarihçesi veya Penah Efendi Mecmuası 1769”. Tarih Vesikaları, II/9, 1942, s. 239-240; II/10, 1943, s. 309-310.
- 10 BOA, *ADVNS.MHM.d.*, nr. 155, h. 402; nr. 136, h. 3359.
- 11 BOA, *ADVNS.MHM.d.*, nr. 130, h. 3152.
- 12 BOA, *Şikâyet Defterleri [ADVNS.ŞKT.d.]*, nr. 91, s. 23.
- 13 BOA, *AE.SMST.II.*, nr. 67/7084; nr. 65/6890.
- 14 Konuyla ilgili Selanik özelinde sicil defterleri kullanılarak yapılan çalışma için bkz. Veli Aydın, “18. Yüzyılda Selanik Kazasında Tefecilerle Köylüler Arasındaki Borç İlişkisi”, XVI. Türk Tarih Kongresi, IV/1, Eylül 2010, s.439-456.
- 15 Gelibolulu Mustafa Âli, *Siyaset Sanatı Nushatü’s-Selâtin*, (haz. Faris Çerçi), Büyüyen Ay Yayınları, 1. Baskı, İstanbul 2015, s. 98.
- 16 İnalıcık, “Adâletnâmeler”, s. 85.
- 17 Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C.3, Milli Eğitim Basımevi, 3. Baskı, İstanbul 1983, s. 434.

düşünülen ve düşük faizle kredi sağlayan para vakıflarını da caiz görmüştür. İbn Kemal'den sonra Şeyhülislam Çivizâde para vakfı uygulamasını yasaklamasına rağmen daha sonra şeyhülislam olan Ebussuûd da bu vakıfların lehine karar vermiştir.¹⁸ Osmanlı'da faiz işlemleriyle ilgili olumlu fetvaların verildiğine dair başka örnekler de mevcuttur.¹⁹ Ancak hepsinde de -ilerleyen sayfalarda tanımlanacak olan- *muamele-i şer'î*, ya da *ilzam-ı şer'î* denilen işlem şart koşulmaktadır.²⁰ Uygulamanın da bu şekilde olduğuna dair şer'îye sicillerinde pek çok örnek görülmektedir.²¹

Günümüzde de Osmanlı'nın faize yaklaşımını ele alan bazı araştırmalar bulunmaktadır.²² Faizi İslamî açıdan değerlendiren pek çok araştırmacı *Kur'an*'da faizin her türlüşününün yasaklandığının altını çizirken, kimi isimlerin banka faizleri ile ticari amaçla ya da enflasyon nedeniyle alınan faizli borcun yasaklanan riba olmadığı, faizin ribadan daha kapsamlı olduğu ve riba, tefecilikle elde edilen fahiş faizken devletin koyduğu oranın bunu belirlemede bir kriter kabul edildiği gibi görüşleri dile getirilmektedir.²³ Nitekim Osmanlı'da da riba ve faiz birbirinden ayrılmış; faiz kelimesi hem şer'îen yasak olan riba için hem de meşru olan çeşitli kâr payları için kullanılmıştır.²⁴

Tefecilik Osmanlı taşrasına öyle nüfuz etmiştir ki devlet, 1848, 1852 ve 1864'te ilan ettiği murabaha nizamnameleri ile bu durumu çözmeye çalışmış, resmî faiz hadleri belirleyerek aksi durumlara karşı önlemler almaya çalışmıştır.²⁵

Bu çalışmada, Rumeli özelinde göçün nedenlerine dair öne çıkan ancak üzerinde yeterince durulmayan tefecilere borçlanma meselesine arşiv kayıtları üzerinden daha yakından bakılacaktır.²⁶ Köylünün borçlarını ödeyemediklerinden dolayı yardım istekleri, bu durumun kendilerini nasıl göçe

18 Ahmet İnandır, İbn Kemal'in Fetvaları Işığında Osmanlı'da İslâm Hukuku, İstanbul Ü. SBE., İstanbul 2008, (Doktora Tezi), s. 200-204.

19 Örneğin "Bir kimse diğer bir kimseye istirbah (faizle kazanç elde etme) kasdı ile onu on bir buçuktan (yüzde on beş) borç verip yıl sonunda ribh'i borçludan almaya kadir olur mu? El-cevap: Olur". Neşet Çağatay, "Osmanlı İmparatorluğunda Riba-Faiz Konusu Para Vakıfları ve Bankacılık", Vakıflar Dergisi, IX, 2006, s. 36-66.

20 "Zeyd Amr'a muamele kasdıyla verdiği akçesi-çün ilzam-ı ribh etmeden ribh namına Amr'ın şu kadar akçesini aldıktan snra asl-ı malı dahi Amr'dan alsa Amr ribh-i mer-kumu Zeyd'den istirdada kadir olur mu? El-cevap: Olur." BOA, Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Evrakı [TS.MA.e] nr. 1178/20.

21 İsmail Özsoy, "Faiz", TDVİA, İstanbul 1995, C.12, s. 110-126.

22 Bkz. Nihat Dalgın, "Faiz Yasağıyla İlgili Farklı Yaklaşımlar", İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi, XVI, 2010, s. 77-110.

23 Cahiliye devrinde borçlu alacaklısına "Borcunu ertelersen sana şu kadar fazla veririm" dediğinde borcu ertelenirdi. Araplar vade dolana kadar ara dönemlerde faiz, vade dolunca da anaparayı isterlerdi. Borç ödenmezse vade uzatılması karşılığında faiz miktarı da arttırılırdı. Özsoy, a.g.m. s. 110; "Cahiliye ribası, vadesi dolan ödücü ek bir meblağ ile ertelemekten ibarettir ki açıkça yasak olan riba sadece bu şekildeki faizle ilgilidir." Dalgın, a.g.m., s. 77-110.

24 Ekrem Buğra Ekinci, Osmanlı Hukuku- Adalet ve Mülk, Arı Sanat Yayınevi, 1. Baskı, İstanbul 2008, s. 533.

25 Bkz. Kurtuluş Demirkol, "Toplumsal Trajedi: Osmanlı İmparatorluğunda Tefecilik (1848-1864)", MCBÜ Sosyal Bilimler Dergisi, XVI/1, Mart 2018.

26 XVIII. yüzyılda gerçekleşen göçlere dair bkz. Metin, a.g.t.; M. Münir Aktepe, "XVIII. Asrın İlk Yarısında İstanbul'un Nüfus Mes'elesine Dâir Bâzı Vesikalar", s. 1-30; Yücel Özka-ya, "Osmanlı İmparatorluğu'nda XVIII. Yüzyılda Göç Sorunu", s. 171-209.

zorladığı, alacaklıların tepkileri, istenen faiz miktarları, borçlu köylünün kaçışı, tahsil yöntemleri gibi konular üzerinde durulacak, borçlu ve alacaklıların profillerine daha yakından bakılacaktır. Bu amaçla H.1155-1157 (M.1742-1744) yıllarını kapsayan Rumeli Ahkâm Defterleri kataloğundaki defterlerde bulunan kayıtlardan yararlanılacaktır.

Köylülerin Tefecilere Borçlanmaları

Rumeli bölgesine ait kayıtlarda 18. yüzyılda reayanın toprağını bırakıp kaçmasının önemli bir nedeni olarak tefeciler karşımıza çıkmaktadır. Belgelerde genellikle *murabahacı*, *muameleci* ya da *ribahor* adlarıyla geçen bu kişiler, halka yüksek faizle borç veren kişilerdir. Esasen *murabaha*, “kâr” anlamına gelen *ribh* kelimesinden türeyen ve Osmanlı’da faizle para vermeye, özellikle de fahiş faiz şartı içeren borç mukavelesine deniyordu.²⁷ *Muameleci* ise ismini Osmanlı kanunlarında yer alan ve paranın gelir getirmek üzere verildiği işletme tarzı olan *muamele-i şer’iyye*’den almaktadır.²⁸ Faiz yasağını aşmak için yapılan ve aynı zamanda *hile-i şer’iyye* denen bu işlemde; kişi verdiği ödünç parayı daha sonra fazla olarak almak istediğinden, borçludan bir mal satın alır ve sonra bu malı daha fazlaya tekrar ona satardı. Bu işlemde kişinin borç alırken borcun vadesini uzatmak için haram olan faize bulaşmadığı, fazlalığın satım akdinden kaynaklandığı düşünülmektedir. Daha önce zimmette olan sabit bir borcun vadesinin uzatılması için yapılan muamele-i şer’iyyeye de *devr-i şer’i* denilmektedir.²⁹ Devr-i şer’i’de kişi aldığı nakdi kendi rızasıyla bir miktar ilave ederek eda etmektedir. Alınan *ribh*, verilen sürenin karşılığıdır.³⁰

Muamele-i Şer’iyye dışında köylünün borçlanma şekilleri ve toprağını kaybetme süreci şu şekillerde olabiliyordu: *Bey’ bi’l-vefâ* denen usulde, alınan borç para faiziyle birlikte ödendikten sonra geri vermek taahhüdüne karşılık tarla, bağ satışı yapılır. Bu işlem bir nevi ipotek koydurmadır, yani “*Bedelini geri getirdiğimde bana satman şartıyla sana sattım, diyerek yapılan akd*”dir. *Bey’ bi’l-istiğlâl* denen satışta ise kredi alan kişi karşı tarafa devrettiği gayrimenkulde kiracı olarak oturup kira öder, yani aynı kişiye kiralama şartı vardır.³¹

Selem denilen diğer bir borçlanma işleminde ise bir ürün piyasa değerinin altında zamanından önce satılıp buna mukabil borç para alınmaktır. 19. yüzyılda, Osmanlı kırsalında tefecilik faaliyetleri üzerine yapılan bir araştırmaya göre bu uygulama oldukça yaygındı. Peşin paraya gücü yetmeyen köylü, çevresindeki tüccardan yıl boyu veresiye ihtiyacını alır, hasat zamanı mahsulünü tüccara verirdi ki bu da “adı konmayan bir selem akdi” idi. Fahiş faiz, faiz zamları gibi nedenlerle köylü borç döngüsünden kurtulamamaktay-

27 İbrahim Kâfi Dönmez, “Murabaha”, TDVİA, Ankara 2020, C.XXXI, s. 148-152.

28 Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukûkî Tahlilleri- Osmanlı Hukukuna Giriş ve Fatih Devri Kanunnameleri, haz. Ahmet Akgündüz, Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yayınları, C.1, 1. Baskı, İstanbul 1990, s. 239.

29 Süleyman Kaya, “XVIII. Yüzyıl Osmanlı Toplumunda Kredi İlişkilerinin Hukuki Boyutu”, Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları, III, Bahar 2007, s. 17.

30 Süleyman Kaya, XVIII. Yüzyıl Osmanlı Toplumunda Nazari ve Tatbiki Olarak Karz İşlemleri, Marmara Ü. SBE., İstanbul 2007, (Doktora Tezi), s. 33.

31 Kaya, a.g.m., s. 23-26.

Gör

Akademik
Bakış

267

Cilt 18
Sayı 36
Yaz 2025

di. 1850'deki Rumeli teftişi sırasında bu duruma şahit olan Abdurrahman Sami Paşa, Selanik'e bağlı Galos nahiyesi kaymakamından, ahalinin borçlarının faizleriyle birlikte hesaplanmasını, gelirlerine uygun şekilde ödeme ve taksitlendirme yapılmasını, borçlulara ne zaman ne kadar ödeme yapacaklarına dair senet verilmesini ve borçların kefile bağlanmasını istemiştir.³²

Bahsi geçen uygulamaların tefecilik ile aralarındaki en önemli ayrım; faiz konusunda resmî bir haddin bulunması ve buna uyanlar ile uymayanların olmasıdır. Tabakoğlu; kredi işlemlerinde örtülü ya da açık faiz uygulandığını, resmî haddin %15 olduğunu, tefecilerin ise %20 ila %50 arasında faiz uyguladıklarını ifade eder.³³ Bu çerçevede örneğin para vakıfları resmî had üzerinden işletildiğinden kredi konusunda önemli bir kaynağı oluşturuyorlardı. Konuya dair sayısal veriler sunan V. Aydın'ın Selanik özelinde para vakıflarıyla ilgili yaptığı çalışmaya göre; 18. yüzyılda Selanik'teki para vakıfları tefecilere yüksek faizle borçlanan köylüler için piyasaya göre daha düşük kredi sağlayarak önemli bir alternatif olmuşlardı ve buralardan kredi alanların %52'sini reaya oluşturmaktaydı. Ortalama %12 faiz uygulayan bu vakıfların faiz oranının 1745-1755 yılları arasında (1742-1746 İran Savaşları) %15'e kadar çıktığı görülmüştür. Ancak muameleciler bu dönemlerde %20-25'e kadar faiz uygulayabiliyordu.³⁴ Oysa muamele-i şer'iyye için verilen fetvalara ve diğer belgelerdeki kayıtlara göre faiz üst sınırı %15'dir ve bunun üzerinde alınrsa anaparaya sayılmaktadır.³⁵ Dolayısıyla resmî hadde uymayanlar şikâyet edildikleri takdirde ceza olarak alınan fazla ödemelerin asıl borçtan düşürülmesi isteniyordu.³⁶ Devletin tefecilik yapanları bir diğer cezalandırma yöntemi ise İstanbul'a kasap yazılmalarıydı.³⁷

Bu dönemde tefeciliğin yaygınlaşmasının, yani reayanın borç alma ihtiyaçlarının artmasının nedenlerine bakıldığında ise sorunun kaynağının çok daha öncelere dayandığı anlaşılmaktadır. Öncelikle 17. yüzyıldan itibaren yaygınlaşan iltizam ve malikâne usulü ile toprak rejiminde yaşanan değişim, bu hakkı ele geçirmek isteyenler arasında bir rekabet başlatmıştır. Ödenmesi gereken peşin para ise faizle para veren sarraflar³⁸ ile büyük devlet memurlarını ve yerelde de bu parayı vererek mültezim olabilecek nüfuza sahip âyân ve

gpr

- 32 Helin Berivan Ersus, Osmanlı Anadolu'sunda Tefecilik ve Kırsal Borçluluk (1800-1923), İzmir Kâtip Çelebi Ü. SBE., İzmir 2022, (Yüksek Lisans Tezi), s. 16-30.
- 33 Ahmet Tabakoğlu, Türkiye İktisat Tarihi, Dergâh Yayınları, 12. Baskı, İstanbul 2014, s. 422.
- 34 H. Veli Aydın, "Selanik'te 18. Yüzyılın İlk Yarısında Para Vakıfları ve Kredi İşlemleri", Tarih İncelemeleri Dergisi, XXIX/1, 2014, s. 87-106.
- 35 Kaya, a.g.m., s. 35.
- 36 Bu konudaki örnek mahkeme kararları için bkz. Sebahittin Usta, "Trabzon'da Borç Alacak İlişkileri (1693-1700)", KTÜ. SBE., Trabzon 2004, (Yüksek Lisans Tezi).
- 37 Tabakoğlu, a.g.e., s. 422.
- 38 Pamuk'un belirttiği üzere; malikânelerin ardında onlara peşin ödemeyi yapmaları için borç veren, malikâneyi daha küçük alt birimlere ayırarak vergi toplama sürecini örgütleyen sarraflar bulunuyordu ki bu kişiler taşradaki ortaklarını devreye sokarak vergi toplama sürecini organize ediyorlardı. Şevket Pamuk, Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi, İletişim Yayınları, 6. Baskı, İstanbul 2019, s. 150; McGowan da 18. yüzyıl boyunca İstanbul'da yapılan iltizam ihalelerine arkalarında bankerleri olan bin kadar büyük ihalecinin hâkim olduğundan bahseder. McGowan, a.g.m., s. 785.

eşrafı öne çıkarmıştır. Âyânın da pek çoğu toprak sahibi statüsüne ek olarak tefeci olarak muhtaç köylüye faizle para veren, hatta deruhteci (vergi aracısı) olup köy gelirlerini kontrol altına alma karşılığında köyün hazineye karşı sorunluluğunu üstlenen kişilerdi.³⁹ Bu durum reaya üzerindeki baskılarını arttırmalarına neden olurken aynı zamanda devletin artan vergi talebi de reayanın daha fazla nakde ihtiyaç duymasına neden olmuştur. Zira olağan hale gelen avarız vergisiyle birlikte bu dönemde toplanmaya başlanan ve savaş dönemi katlanan *imdadıyyeler*, vergi yükünü bir hayli arttırmıştı.

Reaya, âyân ve eşrafın artan gücüyle birlikte bir yandan onların kanun dışı talepleriyle karşılaşılırken bir yandan da bu kişileri zorbalara, eşkıya ve kanun dışı vergi toplayanlara karşı hami olarak görmekteydi. Selanik özelinde bu konuya dair araştırma yapan İ. Kokdaş, tarımsal mülkiyetin zenginlik kaynağı görüldüğüne ve buna yatırım yapmaya, köylüye kredi ve vergi kolaylığı sağlamaya hevesli olmalarına dikkat çeker. Tarım arazilerini satın alan ve sekban gücü ile güvenliği kendileri sağlayan yerel güçler aynı zamanda vergi kolaylıkları sağlayarak reayayı himaye ediyorlardı.⁴⁰ Dolayısıyla hem köylüye faizle kredi veren hem de köylüyü faizcilere karşı koruyan konumundaydılar.⁴¹ Örneğin yapılan bir araştırmaya göre; Selanik âyânından iki kişi, bölgedeki toplam 43 köyün birkaç milyonu bulan kredilerine kefil olmuşlar ve aynı zamanda muameleciler olarak köylülere faizle kredi vermişlerdir.⁴² Selanik'te 18. yüzyılda köylerin büyük oranda kredi ve borçlanma talebinde oldukları görülmektedir. Bunun da temel nedeni savaş zamanı artan vergi talepleridir.⁴³

Faizcilerden (ribahor) aldıkları paraları geri ödeyemeyen köylüler bir süre sonra mallarını ve topraklarını ribahorlara terk etmek zorunda kalıyorlardı.⁴⁴ Bu toprakların tapusunun ya da fiili mülkiyetinin ele geçirilmesiyle de büyük çiftlikler denilen işletmelerin kurulmasına yol açan süreç yaşanmıştır.⁴⁵

39 McGowan, a.g.m., s. 786.

40 İrfan Kokdaş, "Kent ve Devlet Arasında: 18. Yüzyıl Selanik Kırsalında Güç ve Sermaye Dinamikleri" Cihannüma-Tarih ve Coğrafya Araştırmaları Dergisi, 1/2, Aralık 2015, s. 1-22; Bu konuya ilgili olarak 17. yüzyılda Selanik Sancağı'na bağlı Karaferiye kazasına dair verileri inceleyen Eleni Gara ise o dönemde gayrimenkule yatırımın ve tefecilik faaliyetlerinin elitler arasında popüler olduğunu ancak ilginç bir şekilde bu kişiler arasında ulema sınıfının özellikle de kadınların öne çıktığını, belirtir. Eleni Gara, "Moneylenders And Landowners: In Search Of Urban Muslim Elites In The Early Modern Balkans", Provincial Elites In The Ottoman Empire, (ed. Antonis Anastasopoulos), Crete University Press, Rethymno 2005, s. 135-147.

41 Şevket Pamuk, Türkiye'nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi, İş Bankası Kültür Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 2014, s. 131.

42 H. Veli Aydın, "Selanik'te 18. Yüzyılın İlk Yarısında Para Vakıfları ve Kredi İşlemleri", s. 98.

43 H. Veli Aydın, "18. Yüzyılda Selanik Kazasında Tefecilerle Köylüler Arasındaki Borç İlişkisi", s. 444.

44 Yücel Özkaya, Osmanlı İmparatorluğu'nda Âyânlık, Türk Tarih Kurumu, 2. Baskı, Ankara 2014, s. 11.

45 Rumeli'de büyük çiftliklerin oluşum yolları için bkz. İnalçık, Devlet-i Aliyye, C.1, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2010, 41. Baskı, s. 330-337.

Gara

Akademik
Bakış

269

Cilt 18
Sayı 36
Yaz 2025

Çiftliklerin Kurulması, Yaygınlaşması ve Reayanın Kaçışı

18. yüzyılın sonlarına doğru Osmanlı toprakları üzerinde, özellikle Batı Anadolu ile Balkanlar'daki Teselya, Epir, Makedonya, Trakya, Meriç vadisi, Tuna Bulgaristanı, Kosova-Metohija havzası, Arnavutluk'taki kıyı ovalar ve Bulgaristan'ın bazı kısımlarında çiftliklerin yaygınlaştığı görülmektedir.⁴⁶ Oysa Anadolu'da ve Balkanlar'da hâkim olan sistem, tasarruf hakkı devlete ait olan mîrî topraklar üzerinde uygulanan ve timar sisteminin ayrılmaz bir parçası olan çift-hane sistemiydi. Devlet bu sistemi korumak için koyduğu yasalarla toprağın statüsünün değiştirilip özel mülkiyete dönüştürülmesine engel olmaya çalışıyordu.⁴⁷

18. yüzyılda bahsi geçen büyük çiftliklerin özellikle Batı Anadolu ve Balkanlar'daki eyaletlerde yaygın olmasıyla paralel bir durum borçlanma ve-rilerinde de görülmektedir. Yapılan bir karşılaştırmaya göre; Selanik'te para vakıflarından kişi başına düşen 12.603 akçelik ortama borç, Bursa ve Üsküdar'ın bir hayli üstündedir. Araştırma sonucunda, Balkanlardaki köylülerin ciddi bir kredi talebi olduğu görülmüştür.⁴⁸

Borçlanmanın çiftliklerin ortaya çıkışı üzerindeki etkisini anlayabilmek için öncelikle çiftliklerin kurulması ve yaygınlaşmasına dair önemli bazı çalışmalara bakılabilir. Bu konuda en kapsamlı çalışmaları hazırlamış olan İnalçık, bunun için farklı yollardan bahseder: Birincisi, zengin ve nüfuzlu kişilerin kayıtlı olmayan veya işlenmeyen sahipsiz toprakları satın almaları ile kurulan çiftlikler; ikincisi, saraya yakın kişilere devletin mîrî toprakları mülk olarak bağışlaması yani temlik yoluyla kurulan çiftlikler. Üçüncüsü ise 18. yüzyılda çiftliklerin yaygınlaşmasına neden olan, mîrî toprakların zengin ve nüfuzlu kişilere hayat boyu kiralanması anlamına gelen malikâne sisteminin etkisiyle sonradan çiftliğe dönüştürülen topraklar. Timarların mukataalara, özellikle de malikânelere dönüştürülmesi ile bu topraklar kısmen miras bırakılabilir mülklere dönüşmüştür.⁴⁹

Bunun dışında vergi ve baskılar nedeniyle köyden kaçanların yerlerine nüfuzlu kişilerin el koyması ve buraları kendi mülkleri gibi benimsemeleriyle de çiftlikler kuruyorlardı.⁵⁰ Bu sürece etki eden faktörlere dair İnalçık iki şeye dikkat çeker. Birincisi, 17. yüzyılda Celali isyanları nedeniyle nüfuzlu kişile-

46 İnalçık, "Çiftliklerin Doğuşu: Devlet, Toprak Sahipleri ve Kiracılar", Osmanlı'da Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım, (ed. Çağlar Keyder, Faruk Tabak), (çev. Zeynep Altok), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1. Baskı, İstanbul 1998, s. 26; E. Şükrü Batmaz, XVIII. Yüzyıldaki Mali Uygulamaların Osmanlı Taşra Yönetimi Üzerindeki Etkileri Hakkında Bir Araştırma, Ankara Ü. SBE., Ankara 1995, (Doktora Tezi); Bahsi geçen duruma dikkat çeken Barkan, çalışmasında özellikle çiftliklerin çok yaygın olduğu Teselya'yı örnek vermektedir. Bölgenin Yunanistan'a ilhakında mevcut 658 köyden 460'ının çiftlik arazisi üzerinde ve çiftlik-köy halinde bulunduğunu belirtmiştir. Ömer Lütfi Barkan, Türkiye'de Toprak Meslesi, I, Gözlem Yayınları, 1. Baskı, İstanbul 1980, s. 796.

47 İnalçık, "Çiftliklerin Doğuşu", s. 17-21.

48 H. Veli Aydın, "Selanik'te 18. Yüzyılın İlk Yarısında Para Vakıfları ve Kredi İşlemleri", s. 98.

49 İnalçık, Devlet-i Aliyye, s. 329-332; Faroqhi de çalışmasında, 16. Yüzyılın ikinci yarısında mîrî toprakların para karşılığı el değiştirmesine sık rastlandığını, ancak 16. ve 17. Yüzyıl Orta Anadolu'su için çiftlik sorununun bir önem arz etmediğini belirtmektedir. Suraiya Faroqhi, Osmanlı'da Kentler ve Kentliler, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2014, 5. Baskı, s. 298-299.

50 İnalçık, a.g.e., s. 330.

rin terk edilen toprakları sahiplenmesi ve kölelerini, kiraladıkları adamları yerleştirerek buraları kendi özel arazileri haline getirmeleri. İkincisi, borcu olan pek çok köylünün yerel kadının bir kararıyla topraklarını o bölgedeki âyân ve sipahilere vermek zorunda kalması, dolayısıyla kasabalarda yerleşik olan tefecilerin reayanın mîrî arazi üzerindeki tasarruf hakkını devralıp zamanla idari bozukluklar nedeniyle buraları özel mülkiyete dönüştürmeleri.⁵¹ İkinci etkiye daha çok 18. yüzyıl kayıtlarında rastlanmaktadır. Ayrıca tüm bunlara, köylüleri tarımdan uzaklaştıran ve topraklarını terk etmelerine neden olan bir gelişme olarak askeri teknolojiadaki gelişmeler de eklenebilir. Zira bu gelişmelere bağlı olarak devletin giderek paralı asker talebinin artması ile orduya katılmak, genç reaya için daha cazip hale gelmiştir.⁵²

Gilles Veinstein ise konuyla ilgili çalışmasında önemli birkaç hususa dikkat çekmiştir. Öncelikle yazar çiftliklerin ortaya çıkışını tamamen dış etkenlere bağlayan yani Orta ve Batı Avrupa'nın ihtiyaç duyduğu mallara yönelik Osmanlı'da toprak sahiplerinin plantasyon türü tek tip ürün ekimine yönelmesine dair iddiayı doğru bulmaz.⁵³ Bununla beraber "Osmanlıcı teori" adını verdiği yorumları da eleştirir. Osmanlı'da timar sistemindeki yozlaşmanın sonuçlarını göz ardı etmemekle beraber köylülerin mülksüzleştirilme sürecinin her zaman geleneksel düzenin yıkılmasıyla bağlantılı kanuna aykırı bir süreç olmadığını iddia eder. Çiftin bağlı olduğu tımarlı sipahinin bilgisi ve izni dâhilinde yani "*be-marîfet-i sipahi / sahib-i arz*" ile satılabildiğine, hatta borçları kapatmak için sık sık başvurulmuş bir yöntem olduğuna işaret eder. Ayrıca Veinstein, malikânelerin çiftliklere, yani mülkiyete dönüşmesini sağlayan aktörler olarak yerel âyân arasından gelen ve toprakla doğrudan bağlantısı olan ikincil mültezimlere dikkat çeker.⁵⁴

Bahsi geçen "Osmanlıcı teori"yi savunanlardan Akdağ, köylerdeki tımarlı sipahilerin (sahib-i arzın) çıkar karşılığında razı edilmesi sayesinde raiyyetle ele geçirilen toprakları bir araya getirerek çiftlikler kurduklarından bahsetmektedir. Devlet ya da sipahi de "*raiyyet olmayanlar toprak tasarruf edemez*" kanunu ileri sürmeyince bu kişilerin önünün açıldığını belirtir. Yazar, daha 16. yüzyıl Türkiye'sinden bahsederken "*yok pahasına satın alıcı açığgözler*" dediği resmî tefecilerin çiftçi arasına girmesiyle mîrî toprak düzenini yıkan bir sürecin yaşandığını kaydetmiştir.⁵⁵ İncalcık da yeni dönemde defter kayıtlarının karmakarışık hale geldiğinden dolayı aslında mîrî olan toprakların da özel çiftliklere katıldığını belirtir.⁵⁶

⁵¹ İncalcık, "Çiftliklerin Doğuşu", s. 22-23.

⁵² Gilles Veinstein, "Çiftlik Tartışması Üzerine", Osmanlı'da Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım, (ed. Çağlar Keyder, Faruk Tabak), (çev. Zeynep Altok), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1. Baskı, İstanbul 1998, s. 44.

⁵³ Yuzo Nagata eserinde D. Sadat, T. Stoianovich ve F. Braudel'in bu yöndeki iddialarını ve konuyla ilgili diğer önemli isimlerin tezlerini değerlendirmiştir. Bkz. Yuzo Nagata, Tarih-te Âyânlar- Karaosmanoğulları Üzerinde Bir İnceleme, TTK Yayınları, 1. Baskı, Ankara 1997, s. 1-5.

⁵⁴ Veinstein, "Çiftlik Tartışması Üzerine", s. 36-49.

⁵⁵ Mustafa Akdağ, Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi, Yapı Kredi Yayınları, 4. Baskı, İstanbul 2018, s. 659-660.

⁵⁶ İncalcık, Devlet-i Aliyye, s. 330.

İnalcık, emek bakımından bu çiftliklerde toprağını bırakıp kaçmış veya defterde kayıtlı olmayan köylülerin ücretle istihdam edildiğinden bahsetmiştir.⁵⁷ Dolayısıyla ortaya çıkan emek kıtlığı nedeniyle ele geçirdikleri toprakların bir bölümünde o toprağı daha önce işleyen reayayı kiracı ya da ortakçı olarak kullanmışlardır.⁵⁸ İnalcık, 1609 tarihli adaletnâmeye göre; kaçan köylülerin yerlerini asker takımının mülk haline getirip çiftlik haline soktuklarını, hizmetkâr ve hayvan getirterek buraları işlettiklerini belirtilir. Adaletnâmede reyanın emlakının ve çiftliğinin tapuya verilemeyeceğı ifade edilerek çiftliklerin yıkılması emredilir.⁵⁹

Toprak idaresinde yaşanan bu dönüşüm sırasında bahsi geçen topraklar üzerindeki reyanın durumuna dair McGowan ise 2 tip mülksüzleştirme-den bahsetmektedir: Birincisinde işleyen yerinde kalmakta, üzerine yeni ağır koşullar dayatılmaktadır. İkincisinde ise reyanın kaçması ya da sürülmesi sonucunda boş kalan çiftliklere el konulmaktadır.⁶⁰

Yuzo Nagata'nın Manisa bölgesinin önemli âyân ailelerinden biri olan Karaosmanoğulları'na dair yaptığı çalışmasına göre, bu âyân ailesinin de en önemli gelir kaynağı çiftliklerinden ziyade iltizam haklarından elde ettiği kârlardır. Saruhan bölgesindeki neredeyse “tüm” mukataaları zamanla ele geçirmişlerdir. Yazar, *çiftlik* ve *iltizam* kavramlarının birbirinden çok ayrı unsurlar olarak görülmemesi gerektiğinin de altını çizmektedir. Zira zamanla statüsü ne olursa olsun aynı kişinin elinde toplandıklarını belirtmektedir. Eserde, bu aileden kuvvetli isimlerin tehdit, hile vs. çeşitli yöntemlerle mukataalar dâhilindeki köyleri, nasıl bir şekilde ele geçirdikleri anlatılmaktadır. Nagata'nın verdiği örneklerin birinde şehirde oturan bir kişi, köyde oturan bir kimsenin toprağını borç karşılığı ele geçirmiştir. Karaosmanoğulları'nın da halka borç vermekten geri durmadığı belirtilmiştir. Örneğin bu aileden Hüseyin Ağa'nın ödünç verip geri alamadığı miktarın tüm servetinin %33'ü olduğu görülmüştür.⁶¹

Ailenin sahip oldukları çiftliklerin menşesine bakıldığında da bir zamanlar müstakil köy, koru, mera ya da vakıf toprağı olanlar görülmektedir. Bu kişilerin *muhasıllık* ve *mütesellimlik* gibi idari yetkilerine de dayanarak timar dâhilindeki tarlaların satışlarını rahatlıkla yapabildikleri anlaşılmıştır. Zira nüfuzlu mültezimler *sahib-i arz izni* ya da mütesellim iznine dahi gerek duymadan tapu senedini dağıtabilmişlerdir. Bu toprakların, mülk olmadıkları için “*fıruht* (satış)” olarak değil de “*ferağ* (el çekme) ya da *tefviz* (ihâle etmek)” adıyla el değiştirdiğı görülmektedir. Ancak mülk gibi oğullarına intikal ettirebilmiş hatta sonunda devlet mülklerini müsadere etse de bedeli ödeyerek geri alıp yine aile içinde tutabilmişlerdir.⁶²

Arşiv belgeleri incelendiğinde de bu tarz satışların zaman zaman ger-

57 İnalcık, a.g.e., s. 330.

58 Şevket Pamuk, *Osmanlı-Türkiye İktisadî Tarihi*, s. 157; İnalcık, “Çiftliklerin Doğuşu”, s. 20-21.

59 İnalcık, “Adâletnâmeler”, s. 90-91.

60 McGowan, a.g.m., s. 788.

61 Nagata, a.g.e. s. 59-88.

62 Nagata, a.g.e., s. 89-142.

çekleştığı görülmektedir. Reayanın tasarruflarındaki tarlaları “*sahib-i arzın izniyle ferağ ve tefviz eyledikleri*” bildirilmiştir.⁶³ Zira kanunlarda mîrî arazinin borca karşılık bu şekilde ferağına izin verilmektedir.⁶⁴ Ancak kimi zaman reaya, borcuna mukabil rehin bıraktığı tarlasını borcunu ödemesine rağmen geri alamadığından şikâyetçidir.⁶⁵

18. yüzyıl boyunca reayanın tasarrufundaki mîrî toprağa bir bahaneyle el koyup çiftlik haline getirenler için çok sayıda belge bulunmaktadır.⁶⁶ Bunların en dikkat çekenlerinden birinde, Yanya’da sonradan çiftliğe çevrilen pek çok köy olduğu ihbar edilmiştir. Belgede bu köyler isim isim sıralanmış ve “*adı geçen karyelerin çiftlik itibârıyla zabt olunması hilâf-ı defter-i hâkânî ve mugâyir-i şurût olmağla*” denilerek kurulan çiftliklerin tekrar köy haline getirilmesi emredilmiştir. Bu belgede de reaya, köylerinin çiftlik yapılmak üzere kanuna aykırı bir şekilde zorla ele geçirildiğinden şikâyetçidir. Bu kişilerin hem âyân hem de askeri sınıftan olduğu anlaşılmaktadır. Belgede, adı geçen köylerin tekrar reayaya verilmesi emredilmiştir.⁶⁷

18. yüzyıl içinde farklı tarihlerde yayınlanan fermanlarla köylerin, mîrî toprakların çiftlik yapılmak üzere alınıp satılarak ya da başka yollarla cebren ele geçirilmesinin önüne geçilmeye çalışıldığı görülmektedir.⁶⁸ 1792 tarihinde Rumeli bölgesine gönderilen bazı fermalarda “*bir karyenin mümtâz ve mu’ayyen hudûdu dâhilinde kadîmden zira’at ve hırâset olunup oşır ve resmi alına gelen tarla ve çayır üzerinde sonradan çiftlik ve sâir enbiyâ binâ ve ihdâs olunmak hilâf-ı kânûn*” olduğu hatırlatılmış ve “kadim köylerin sonradan çiftliğe dönüşmesi” yasaklanmıştır.⁶⁹

Reayanın doğrudan borcuna mukabil toprağından edildiğine ve burarlarda çiftlikler kurulduğuna dair de dikkati çeken bazı kayıtlar bulunmaktadır. Örneğin 1730 tarihli bir hükme göre, Silivri’li bir muameleciden babası bir miktar borç almış ancak ödeyemeden vefat etmiştir. Oğlu da bu borcu ödeyemeyince topraklarına zorla el koyulduğunu bildirmiştir. Halbuki çiftlik emlakını satmadığını ya da tasarrufundaki tarlaları “*sahib-i arz marifetiyle ferağ etmediğini*” bildirmiştir. Bunun üzerine yerlerinin kendisine geri verilmesi emredilmiştir.⁷⁰ Aynı yıl Gazi Evranos Bey vakfı mütevellisi, Selanik sancağında Yenice-i Vardar kazasında muamelecî taifesinin reayayı aşırı borçlandırdığını ve reaya köylerinin çiftlik olması yasakken bu köyleri ele geçirip çiftlik haline getirdiğini, kendi çiftliğindeki tekâlifî vakıf köylerinde-

Gaz

Akademik
Bakış

273

Cilt 18
Sayı 36
Yaz 2025

63 BOA, TS.MA.e, nr. 1050/39.

64 İkinci, a.g.e., s. 494.

65 BOA, ADVNS.MHM.d., nr. 121/952; Ali Emiri Mustafa III [AE.SMST.III.], nr. 353/28294; 726/8.

66 BOA, Ali Emiri Osman III [AE.SOSM.III.], nr. 62/4592; AE.SMST.III., nr. 226/17884; Ali Emiri Abdülhamid I [AE.SABH.I.], nr. 156/10449.

67 BOA, Cevdet Dahiliye, [C.DH.], nr. 208/10372.

68 BOA, Cevdet Maliye [C.ML.], nr. 307/12521, 82/3875; Cevdet Evkaf [C.EV.], nr. 252/12744; C.DH. 157/7810, 162/8087; Cevdet İktisat [C.İKTS.], nr. 43/2144; Cevdet Tımar [C.TZ.], nr. 9/403; AE.SMST.III., nr. 166/1305; 213/16806; 30/2031, 88/6576; AE.SOSM.III., nr. 68/5192; AE.SABH.I., nr. 370/25901, 120/8149; Ali Emiri Mahmud I [AE.SMHD.I.], nr. 96/6648; Ali Emiri Selim III [AE.SSLM.III.], nr. 397/22938.

69 BOA, C.ML., nr. 307/12521, 84/3875; C.EV., nr. 252/12744.

70 BOA, ADVNS.MHM.d., nr. 137, h. 566.

ki reaya üzerine yüklediği ve dağılmalarına neden olduğunu bildirmiştir.⁷¹ 1724 tarihli bir diğer belgede ise Hatice Sultan Kethüdası Mehmed, Sakız adasına bağlı bir adadaki malikânesinde bazı zımmilerin köylüye ona on beş murabahayla akçe verip borcunu ödeyemeyenlerin elinden tarla, bağ, bahçe vs. neleri varsa zorla alıp zapt ettirdiğini ve reayayı göçe zorladıklarını bildirmiştir.⁷² Aynı yıl Langaza ve tevabii mukataasını malikane olarak uhdesinde bulunduran bir kişi, burası dahilindeki Avrathısı nahiyesindeki bir köyün reayasının mütegalibe tarafından aşırı borçlandığı ve ödemeye güçleri olmadığından borçlarına mukabil köydeki ev ve mutasarrıf oldukları tarlaları alıp çiftlik kurdukları, köyle kimsenin alakasının kalmadığı, voyvodayı da burada oturtmadıkları bildirilmiştir.⁷³

Köylülerin tefecilere borçlarından dolayı ellerindeki toprakları “satmak” zorunda kalmalarına ve buralarda çiftliklerin kurulmasına dair en önemli belge ise 1795 yılında Rumeli ve Anadolu’nun tüm kollarına gönderilen ve “kadim köylerin sonradan çiftliğe dönüşmesinin yasaklandığına” dair fermanıdır.⁷⁴ Konuyla ilgili sonradan birçok belgede de atıf yapılan bu fermana göre;

“Kadîmî karyenin sonradan çiftlik ittihâz olunması mugâyir-i defter-i hakanî ve menâfi-i kânûn olduğuna binâen öteden berü deynleri memnû iken Edirne ve Keşan havâlisinde ve sâir ba’zı mahalde kâin ba’zı karyeler re’âyâsının ba’zı murâbahacı makûlelerine deynleri olmağla re’âyâyı merkûme ba’zı mahkemelere varup “*Bizim filân âdeme şu mikdâr deynimiz vardır. Ol deynleri edâ için mutasarrıf olduğumuz emlâk ve arâzilerimizi filân âdeme şu mikdâr bahâ ile fûrûht ve kasr-ı yed ettik ve nakden şu mikdâr akçe aldık*” diyerek ve akçeye mikdâr ta’yîn ederek hâkimden hüccet ahz edüp hüccet mücebince emlâk-ı mezbûreyi iştirâ eden kimesne dahi ol karyeyi çiftlik ittihâz ve kadîmî mukayyed olan tekâlifden bir mikdârını tenzîl ve kurâ-i sâire re’âyâsına tahmîl eylemek sevdâsında olduğu mesmû’um olmağla bu hâlde şîrâze-i nizâm-ı memâlike mahal ve fukarâ-yı re’âyâsına muzır olmak hasebiyle bu husûs vâsıl-ı sâmi’-i cihândârânem olmaksızın fimâ-ba’d o makûle re’âyâ karyelerinde mutasarrıf oldukları hâne ve arâzî ve emlâkı bilâ-emr-i âlî diledikleri kimesnelere ferâğ için hüccet ahzi zımnında mahkemelere vürûdlarında Bâbîâlî’ye istizân olunmadıkça hüccet i’tâ olunmayup keyfiyetleri i’lâm olunmak üzere sicilât-ı muhâkemeye kayd ü sebk olunmak bâbında geçen sene beyaz üzerine fermân i’tâ ısdâr olunmuşken el-hâletü hâzihi ba’zı kurâ re’âyâsı Dersa’âdet’e vürûd ve “*Bizler filân âdeme olan deynlerimizi edâ için filân âdeme emlâklarımızı fûrûht ettik, ettiğimiz emlâkı ol âdemin zabt olunması ve taraf-ı şer’iden hüccet verilmesi için fermân i’tâ olunsun*” deyü istid’âya mübâderet idecekleri mesmû’-ı cihândârânem olmağla fimâ-ba’d kurâ re’âyâsı emlâkını

71 BOA, C.EV., nr. 36/1765.

72 BOA, Ali Emîri Ahmed III [AE.SAMD.III.], nr. 104/10262.

73 BOA, C.ML., nr. 230/9632.

74 BOA, C.ML., nr. 253/10440; 23/1069; AE.SSLM.III., nr. 262/15185; Hatt-ı Hümayun [HAT.], nr. 221/12264.

kimesneye fūrūht etmemek ve fūrūht etdi deyü hüccet verilen kadîmî kurâ bir vakitte çiftlik ittihâz olunmamak ve hiçbir karyenin tekâlîfi maktû' kayd ettirilmek matlûb-ı hümâyûnumuzdur deyü nizâm-ı âlişân olundukda mâ'adâ ve mugâyir tutulmak için kalemine kayd ve iktizâ iden mahallere ilmühâberleri i'tâ ve taşrada muktezî olan yerlere tenbîhi hâvî evâmîr-i şerîfîm ısdâr oluna deyü bu def'a beyaz üzerine bir kıta hatt-ı hümâyûn cihân-makrûnum şeref-yafte-i sudûr olmağla..."⁷⁵

Bu belgeden de anlaşılacağı üzere köylüler, murabahacılara olan borçlarını ödeyemedikleri için mahkemeye başvurup tasarruflarındaki toprağı bir miktar akçe karşılığında bu kişilere sattıklarına dair hüccet almışlardır. Alan kişilerin de burada çiftlik kurduğu ve eskiden beri ödenen tekâlîfi bir miktar azaltarak bu vergi yükünü çevredeki diğer köylülerin üzerine yıkmak istedikleri duyulmuştur. Bunun üzerine geçen sene bir ferman gönderilerek bundan böyle bu şekilde reaya köylerinde mutasarrıf oldukları ev, arazi ve emlakı alacaklılarına "ferâğ" için mahkemelere başvurularsa Babıalî'den izin istenmedikçe hüccet verilmemesi emredilmiştir. Ancak bu sefer de bu niyetle İstanbul'a gelmeye başlayacakları duyulmuştur. Bu nedenle artık böyle bir satışın hiç yapılmaması ya da sattı diye hüccet verilmemesi, eskiden köy olan yerlerin çiftliğe dönüştürülmemesi emredilmiştir. Belgenin başında "*kadimi karyenin sonradan çiftlik ittihâz olunmasının öteden beri kanuna aykırı olduğu*"nın kaydedilmesi de dikkat çekicidir.⁷⁶ Bu fermanın sonradan sonra timar ve zeamet sahiplerinin, bazı kişiler tarafından kanunsuz şekilde topraklarının ele geçirilip çiftlik kurulduğuna dair şikâyetleri olduğunda, derkenarlarda sık sık bu metne atıf yapıldığı görülmektedir.⁷⁷

Reyanın ise kurulan bu çiftliklere daha önce de olduğu gibi vergi kolaylığı nedeniyle rağbet ettiği bilinmektedir. Bunlar askerî, âyân ya da hassa çiftlikleri olabiliyordu ki vergi kolaylığı nedeniyle daha çok askerî çiftliklere bir göç hareketi yaşanıyordu.⁷⁸ İncelediğimiz dönem olan 18. yüzyılda kırsaldaki reyanın durumuna dair arşiv kayıtlarına bakıldığında, sipahi ve vakıf topraklarından askerî çiftliklere kaçan reaya hakkında pek çok şikâyetle rastlanmaktadır.⁷⁹ Bu kişilerin kaldırılıp tekrar eski yerlerine

⁷⁵ BOA, AE.SSLM.III., nr. 262/15185.

⁷⁶ İlgili emrin yazıldığı fermanlar ile Rumeli ve Anadolu'da bazı kaza mahkemelerinde okundduğuna dair ilamlar için bkz. BOA, C.ML., nr. 582/23920; 20/928; 23/1069; 434/175774; 139/5913; C.DH., nr. 79/3929, 190/9454, 189/9421; AE.SSLM.III., nr. 362/20697; Edirne ve Keşan'da borç mukabili çiftlik addedilen köylerin miktarı ve kimlerin uhdesinde olduğunun incelenmesine dair hatt-ı hümâyûn için bkz. BOA, HAT., nr. 221/12264.

⁷⁷ BOA, AE.SSLM.III., nr. 156/9373.

⁷⁸ Barkan'ın yaptığı tasnife göre çiftlikler reaya çiftliği, hassa çiftliği askerî çiftlikler ve büyük zirai mülk ve işletme çiftlikleri olarak 4'e ayrılmaktadır. Bunlardan askerî çiftlikler, timarlı sipahiler dışında askeri vazifeleri olan çiftçi askerlerin işlettikleri çiftliklerdir. Her türlü vergiden muaf olmanın karşılığında aralarında nöbetleşe sefer veya hizmetlere iştirak ettiklerini kaydetmiştir. Ömer Lütfi Barkan, Türkiye'de Toprak Meselesi, I, Gözlem Yayınları, 1. Baskı, İstanbul 1980, s. 789-797.

⁷⁹ "Osmancık kazası ahâlisi gelüp üzerlerine edâsı lâzım gelen avârız ve tekâlîflerini beynlerinde mahallât ve kurâya tevzî ve taksîm olduğunda kazâ-i mezbûrede bâzı karyelerde sâkin askerî tâifesinin icâd eyledikleri çiftlikleri için emr-i şerîfle vâkî olan tekâlîfden hisselerini düşeni talep eylediklerinde "çiftliklerimiz hâneye kayd olunmamışdır" deyü

döndürülmeleri istenmektedir.⁸⁰ Örneğin, 1743'te Tikveş kazasından bazı köy ahalileri mahkemeye gelerek bunların köylerinde toprak ve emlak zapt edip tekâlif ödemeleri gerekirken bundan önce buradan kalkıp yine kazadaki âyân ve askerî çiftliklerinde sakin olduklarını, hisselerine düşen avâz ve imdâd-ı hazariye ve seferiye ve sair tekâlif talep edildiğinde ise buna karşı çıktıklarını ifade etmişlerdir.⁸¹

Benzer bir durum âyân çiftlikleri için de geçerlidir. Zira kendi çiftliklerindeki reayanın vergi yükünü olabildiğince indirmeye çalışmakta ve bu durum onların vergisini de üstelenmek zorunda kalan çevredeki diğer reayayı olumsuz etkilemektedir.⁸² 1703 yılında Niş'te mukataa topraklarını kanunsuz bir şekilde ele geçirip çiftlik haline getiren kişiler, çiftliklerindeki reayanın vergilerinin toplanmasına engel olmaları nedeniyle merkeze şikâyet edilmiştir.⁸³ Kimi belgelerde bazı gayrimüslimlerin "hizmetkâr" adı altında gayrimüslim vilayet âyânı çiftliklerinde saklanarak cizyelerini ödemediklerinden,⁸⁴ çiftlik sahiplerinin de bu kişilere sahip çıktıklarından bahsedilmektedir.⁸⁵

Verilen tüm bu örneklerde tefecilere borçlanan köylünün köylerini terk etmesinin veya devretmesinin çiftliklerin oluşumuna etkisi görülürken -her ne kadar kırsaldaki göç hareketlerine dair belgelerin çoğunda reayanın çevre askeri çiftliklere göç etmeye meyinden bahsedilse de⁸⁶- özellikle borçlanma nedeniyle köylerini terk edip bu çiftliklere yerleştiklerinden bahseden bir belge kaynaklarımızda görülememiştir. Ancak V. Aydın sicil defterlerini kullanarak yaptığı çalışmasında borçlu köylülerin ya köylerini alacaklılarına devredip onlar için çalışmaya devam ettiklerini ya da köylerini terk edip çevredeki çiftliklere yerleşerek orada ücretli, yarıcı olarak çalıştıklarını veya kentlere, özellikle de başkente göç ettiklerini kaydetmiştir.⁸⁷

Rumeli Ahkâm Defterleri'ne Göre Köylülerin Tefecilere Borçlanması

Bu bölümde Rumeli Ahkâm Defterleri'nde yer alan tefecilere borçlanmayla ilgili kayıtlar ele alınacak ve örnek olaylar üzerinden konu değerlendirilecektir. Şunu belirtmek gerekir ki borçlar söz konusu olduğunda elbette çok fazla

hisselerine isâbet iden tekâlifi edâda ta'allül etmeleriyle ..." BOA, *ADVNS.ŞKT.d.*, nr. 65, s. 177; Osmanlı Devlet Teşkilatına Dair Kaynaklar-Hırzül-Mülûk, (haz. Yaşar Yücel), TTK Yay., 1. Baskı, Ankara 1988, s. 153.

80 Bkz. BOA, *ADVNS.ŞKT.d.*, nr. 156, s. 133 (Divriği); *AE.SABH.I.*, 78/5438.

81 Örneğin 1743'te Tikveş kazasından bazı köy ahalileri mahkemeye gelerek bunların köylerinde toprak ve emlak zapt edip tekâlif ödemeleri gerekirken bundan önce buradan kalkıp yine kazadaki âyân ve askerî çiftliklerinde sakin olduklarını, hisselerine düşen avâz ve imdâd-ı hazariye ve seferiye ve sair tekâlif talep edildiğinde ise buna karşı çıktıklarını ifade etmişlerdir. BOA, *Rumeli Ahkâm Defterleri [ADVNS.AHK.R.d.]*, nr. 2, h. 1071.

82 BOA, *İbnülemin Dahiliye [İE.DH.]*, nr. 27/ 2419; *C.EV.*, nr. 36/1765.

83 BOA, *AE.SAMD.III.*, nr. 141/13645.

84 BOA, *AE.SMST.III.*, nr. 50/3594.

85 BOA, *C.ML.*, nr. 50/2324.

86 Bkz. Metin, a.g.t..

87 H. Veli Aydın, "18. Yüzyılda Selanik Kazasında Tefecilerle Köylüler Arasındaki Borç İlişkisi", s. 541.

kayda rastlamak mümkün. Ancak burada, konuya daha iyi örnek olabileceği düşüncesiyle bireysel borç kayıtları değil; bir köy, kasaba ya da kazanın kayıtlı reayasından çoğunluğunun borçlu olduğuna dair kayıtlar incelenmiştir.

Şikâyet sürecine dair genel bir çerçeve çizecek olursak; borçlu köy ahalisi ya aralarından bir ya da birkaç kişiyi temsilci olarak doğrudan İstanbul'a gönderiyor ya da bölgelerindeki mahkemeye giderek şikâyet ya da isteklerini dile getiriyorlardı. Kadı da durumu bir mektupla İstanbul'a bildiriyor ve haklarında verilecek *emr-i hümayûnu* rica ediyordu.

Başvuru nedenlerinden en sık rastlanana, artık ödeme güçlerinin üzerine çıkan borcun taksitlendirilmesi ve tecil ettirilmesine dairdir. Köylülerin bu isteklerinin dayanak noktasına bakıldığında birkaç hususun öne çıktığı görülmektedir. Öncelikle borçlu maddi sıkıntı nedeniyle borcunu ödeyemez hale gelirse Divân-ı Hümayûn kararı ile ya da alacaklının rızası ile borcu tecil ettirebilir ya da taksitle ödeme imkânı elde edebilirdi. Borçlu, iddia edilen borcun bir kısmının “devir yapılmaksızın” eklenen *rihb* yani *riba* olduğunu iddia ederse bazen borcun tamamını tecil ettirebilir ya da taksitle ödemeye razı ettirebilirdi. Muamele-i şer'îyye ya da devr-i şer'îyye yapılmadan *rihb* istendiği ispat edilebilirse ödenen miktar anaparaya sayılır, ispat edemezse alacaklıya yemin ettirilirdi. Divân-ı Hümayûn, borcu bir defada peşin ödemeye imkânı olmadığı sabit olan kimsenin borcunu tecil ederek taksitle bağlar, bu konuda alacaklının rızasına bakmazdı.⁸⁸ Zira hukuken borcun ifası imkânsızsa (borçlunun sorumu tutulamayacağı sebeplerle) borçlu ifaya zorlanamazdı.⁸⁹

Yüksek oranda istenen *rihb* de *riba* kabul edilir ve borçlunun ödeme konusundaki isteklerine olumlu yanıt almasına yardımcı olurdu.⁹⁰ Dolayısıyla *rihb*in *ribi*, faizin zammı gibi kavramlar hukuken kabul görmezdi. Ayrıca köylüler “*perişan olduklarını ve böyle giderse perakende olacaklarını*” bildirdikleri takdirde Divân'dan tecil ve taksitlendirmeye yönelik karar almaları daha da kolaylaşır, durumları göz önünde bulundurularak eskiden beri uygulanagelen kural gereği tecil ve taksitlendirme talep edebilirlerdi. Divân'dan bölge kadısına mahkemece durumlarının tespit edilmesi için ferman gönderilir, eğer ödeyemeyecek durumda oldukları sabitse ve alacaklılar da razı olursa borçlar anaparaya faizler eklenerek hesaplanır ve ödeme durumlarına göre on-on beş yıl vade tanınırdı.⁹¹ Vade uzatıldığında da bileşik faiz uygulanmazdı.⁹² Kısacası bir nevi borcun yapılandırılması olan tecil işleminde borç geçerli faiz oranıyla ve uygun ödeme koşullarıyla taksitlendirilir, bunun dışında alacaklının istekte bulunulmasının önüne geçilirdi. Örneğin borçlarını 3 sene sonra başlamak üzere yüzde on faizle 3 senede ödemeyi ya da bilâ-rihb ertelenmesini isteyip kabul ettirebilirlerdi.⁹³

88 Kaya, a.g.t., s. 76.

89 Mehmet Akif Aydın, “Borç”, TDVİA, İstanbul 1992, C.6, s. s. 290.

90 Ersus, a.g.t., s. 64.

91 H. Veli Aydın, “18. Yüzyılda Selanik Kazasında Tefecilerle Köylüler Arasındaki Borç İlişkisi”, s. 450-451.

92 H. Veli Aydın, a.g.m., s. 442.

93 Kaya, a.g.t., s. 70-72; İslam hukukuna göre de tecil işleminde vade uzatılmasına karşılık

18. yüzyılda borcunu ödeyemeyen kişilerin devletten istediği yardımlar konusunda referansları bu konudaki fetvalar, fermanlar ve uygulanagelen kanunlarken 19. yüzyılda murabaha hakkındaki nizamnameler olmuştur.⁹⁴ Ancak 19. yüzyıl başlarında çok sayıda kişinin borcunu tecil ettirerek takside bağlaması piyasada ciddi sıkıntılara neden olduğu için bu konuda tedbir alınmasına ihtiyaç duyulmuş ve bundan böyle hiçbir borcun tecil edilmeyeceği, daha önce edilenlerin de ilga edileceği bildirilmiştir.⁹⁵

Rumeli Ahkâm Defterleri'nde borcun taksitlendirilmesi isteğine dair ilk örneğimiz 1743'te, Selanik'in Bazargah nahiyesinde geçmektedir. Buna göre, Anastas Manastırı rahiplerinin murabahacı yirmi kişiye en fazlası 1160, en azı ise 100 kuruş olmak üzere, toplam 6148 kuruş borçları bulunmaktaydı ve ödemeye güçleri olmadığından dolayı 10 seneye değin taksitlendirilmesini istiyorlardı.⁹⁶ 1744'te Yenişehir Fenar kadısının mektubuna göre; Ağraf nahiyesine bağlı bir köy ahalisi mahkemeye başvurmuş ve her sene vergi ve diğer önemli işlerde kullanılmak üzere Tırhala sakini muamelecî taifesinden bazı kişilerin köylüye borç (*karz*) verdiklerini; ancak köy halkından bazılarının fakir olması ve bazılarının da ölmesinden dolayı perişan olup kaçmayı düşündüklerini, alacaklıların borcu (*asl-ı mâl*) ve faizini (*murâbaha*) istemek suretiyle sürekli kendilerini taciz ettiklerini bildirmiş ve taksitle ödemeleri için emir verilmesini istemişlerdir.⁹⁷ Buradaki örneklerde köy halkı, ödeme güçleri olmadığı için "*hallerine merhameten*" tekliflerinin kabul edilmesini istemektedirler.

Reaya çoğu zaman taksit isteklerinin alacaklılar (*dâ'îler*) tarafından kabul edilmediğini ve borcun tamamını bir defada talep ettiklerini, hatta kendilerini hapsedirmekle tehdit ettiklerini bildiriyorlardı.⁹⁸ Selanik kazasına bağlı bir köy halkı Selanikli muamelecî Abacızade Ahmed ve eşinden *temessük* ile borç aldıkları (*istikrâz*) 10 kese akçeyi senelerdir faizi ile eda ettikleri hâlde hala faizlerinden 1800 kuruş kaldığını, bunu da yavaş yavaş taksitle ödemeye razı olduklarını ancak alacaklılarının tek seferde istediğini bildirmişlerdir.⁹⁹

Devletin duruma müdahale edip istenilen taksitlendirmeyi yapması kimi zaman sorunları çözmeye yardımcı olmuyordu. Elllerinde taksit yapılmasına dair ferman olduğunu bildirmelerine rağmen buna karşı çıkan alacaklıları şikâyet ediyorlardı. 1742'de Babüssaade ağası arz gönderip nezaretindeki vakfın köylerinden birinin ahalisinin Selanik'te ikamet eden bazı kişilere toplamda 7400 kuruş borçları olduğunu, taksitle ödemek üzere ellerinde emir olmasına rağmen bazıları faizin faizi (*ribhinin ribhi*) ve devirsiz (*bilâ-devr-i şer'î*) faiz talep ederek borca batmalarına (*düyûn-ı kesîreye gi-*

borcun arttırılması *cahiliye ribası* olarak görülmüş, haram kabul edilmiştir. Bilal Aybakan, İslam Hukukunda Borçların İfası, Marmara Ü. SBE., İstanbul 1996, (Doktora Tezi), s. 160.

94 Ersus, a.g.t., s. 64.

95 Kaya, a.g.t., s. 75.

96 BOA, ADVNS.AHK.R.d., nr. 2, h. 237.

97 BOA, ADVNS.AHK.R.d., nr. 3, h. 816.

98 BOA, ADVNS.AHK.R.d., nr. 1, h. 568, 903; nr. 3, h. 1299.

99 BOA, ADVNS.AHK.R.d., nr. 3, h. 1284.

riftâr) ve dağılmalarına neden olduklarını bildirmiştir. 10 kuruşa 1 kuruş faiz alınıp borcun taksit ile ödemeleri için emir verilmesini istemiştir.¹⁰⁰

Görüldüğü üzere buradaki asıl sıkıntı, kanunsuz bir şekilde, *devr-i şer'î* işlemi yapılmaksızın bu adla ya da *murabaha* adıyla istenen faiz miktarıdır. Reaya, her sene faiz ödemekten borçlarının bir türlü kapanmadığını, bu nedenle perişan olduklarını ifade etmektedirler.¹⁰¹ 1744'te Selanik'te bir köyün zımmi reayası, bölgedeki bazı muamelecî Yahudi ve Müslümanlara toplamda 7387 kuruş borçları olduğunu ve her sene faiz adı altında aldıkları paranın asıl borçlarını iki kat geçtiğini ve şimdi de borcu tek seferde isteyip zincire dahi vurulduklarını bildirerek taksitle ödeme konusunda emir rica etmişlerdir.¹⁰² Siroz'da bir vakıf köyünün de tekâliflerini ödemek için 20 sene önce tefeciden aldıkları borcun üstüne her sene 300'er kuruş faiz eklendiğini, tahsil için gelen kişiye de "tahsildariyye" adıyla para ödediklerini ve artık takatlerinin kalmadığını bildirmişlerdir.¹⁰³

Fazla faizden yakınanlardan biri, senede üç-dört defa faiz (*murabaha*) adı altında kendisinden fazlasıyla ve zorla para tahsil edildiğini;¹⁰⁴ bir diğeri 10 seneden beri 10'a 13,5'dan fazla faiz verdiklerini,¹⁰⁵ diğeri aldıkları 2000 kuruş borç için her sene 108 kuruş faiz ödediklerini, buna rağmen asıl borçlarını ödemeleri için ehl-i örf tarafında devamlı sıkıştırıldıklarını, hapsedildikleri için dağılmalarına sebep olduklarını bildirmiştir.¹⁰⁶

Tefecilerin baskısı artıp hapsedirme gibi yöntemlere dahi başvurduklarında, borcun kapanmasının artık mümkün olmadığını anlayan reayanın toprağını terk ederek firar etmekten başka çaresi kalmıyordu. Köylüler aldıkları borcu ödemeye razıırken peşin isteğiyle ısrar edildiğini,¹⁰⁷ bütün emlaklarını satsalar dahi tefecilere borçlarını ödeyemeyecek olduklarını¹⁰⁸ nice seneden beri faiz ödeyip durduklarından dolayı¹⁰⁹ verdikleri faizin asıl borçlarını geçtiğini, devirsiz faiz vermeye güçleri olmayıp üstelik bir defada borcun talep edilmesi ve verilmemesi durumunda hapsedmekle tehdit edilmelerinin köy ahalisinin dağılmasına neden olduğunu bildirmişlerdir.¹¹⁰

Siroz'da malikâne olarak işletilen bir köyün reayası, tefecilerden aldıkları borçlarını ödemeye razıırken alacaklıların bununla yetinmeyip her sene faiz istediklerini, her birinin başka adamlar yollayıp köy köy gezip tacizlerini anlatarak hem reayanın göçüne hem de malikâne gelirinin eksilmesine yol açtıklarını bildirmiştir.¹¹¹ Selanik'te bir zeamet köyünün gayrimüslim ahalisinin düyûn-ı kesîreye mübtelâ oldukları, o güne kadar bazılarının ölmesi

100 BOA, ADVNS.AHK.R.d., nr. 1, h. 564.

101 BOA, ADVNS.AHK.R.d., nr. 1, h. 565, 745. nr. 2, h. 37, 1266; nr. 3, h. 805, 382.

102 BOA, ADVNS.AHK.R.d., nr. 3, h. 228.

103 BOA, ADVNS.AHK.R.d., nr. 3, h. 914.

104 BOA, ADVNS.AHK.R.d., nr. 1, h. 939.

105 BOA, ADVNS.AHK.R.d., nr. 2, h. 1047.

106 BOA, ADVNS.AHK.R.d., nr. 3, h. 1085.

107 BOA, ADVNS.AHK.R.d., nr. 2, h. 715.

108 BOA, ADVNS.AHK.R.d., nr. 3, h. 3.

109 BOA, ADVNS.AHK.R.d., nr. 2, h. 1266; nr. 3, h. 382, 1126.

110 BOA, ADVNS.AHK.R.d., nr. 2, h. 37.

111 BOA, ADVNS.AHK.R.d., nr. 1, h. 745.

ve bazılarının göç etmesi nedeniyle bu borcu bir defada ödemeye güçlerinin olmadığını, cizye ve diğer tekâliflerini ödedikten sonra senede dörder yüz kuruş ödemeye razı olduklarını ancak alacaklılarının bunu kabul etmediklerini ve hepsinin göç etmesine neden olduklarını, taksit için emir verilmesini istemişlerdir.¹¹² Yine Selanik'te bir köy ahalisi borca battıklarından çoğunun firar ettiğini, kalanların 18 seneden beri Selanikli tefecilerden aldıkları borçlara karşın devirsiz faiz alıp borçlarını da bir defada vermelerini istemeleri üzerine zor durumda kaldıklarını, şimdiye kadar ödedikleri faizin asıl borçtan düşülmesini ve kalanı da 10 senede ödemelerini istemişlerdir.¹¹³

Reayanın borca battığını en iyi şekilde açıklayan kayıt ise borcu borçla kapatmaya çalıştıklarına dair olandır.¹¹⁴ Köylülerin borç alma nedenlerinin başında ise kayıtlara göre rutin vergilerini ya da seferler nedeniyle istenen tekâlifi ödemekte zorlanmaları gelmektedir. Nitekim tefeciler de bu zor zamanları fırsat bilip resmi haddin çok üzerinde bir faiz uyguluyorlar,¹¹⁵ köylüler faiz nedeniyle senelerce bu borcu kapatamıyorlardı.¹¹⁶ Avarathisar kazasının Melkiş köyü reayası mahkemeye hücum ederek seferler nedeniyle ödenmesi istenen vergileri ödeyebilmek için Selanikli muamelecilerden aldıkları borçlarla, borca battıklarını, ödemeye güçleri olmadığından taksitle ödemek üzere daha önce ellerinde fermanları olduğunu, ancak alacaklı ölünce varisi olan oğlunun bunu dinlemediğini ve sürekli gelip bunlara hapis tehdidi ve sair eziyetler ettiğini bildirerek bunun engellenmesini istemişlerdir.¹¹⁷

Kimi zaman ise alacaklı taraf mahkemeye başvurarak taksitle ödenmenin borçtan kurtulmak için bir bahane olduğunu, ödemeye güçlerinin olduğunu iddia ediyordu. Bu örneklerden birinde Karaferye'de borçlu bir köy ahalisinin birbirleriyle anlaşıp borçtan kurtulmak için gücümüz yok dediklerini, onun için taksit istediklerini hâlbuki ödemeye güçlerinin olduğunu iddia edip alacağının tahsil edilmesini istemekte;¹¹⁸ bir diğerinde tek seferde ödemeye güçleri olduğu halde sadece borçtan kurtulmak için (*ibtâl-i hak*) taksitle ödeyeceklerini bildirdiklerini ifade etmişlerdir.¹¹⁹

Alacaklılar, haklarını talep ettiklerinde "türli sebepler, bahaneler" ile ödemeye karşı çıktıklarından yakınmaktadırlar.¹²⁰ Borçlu olan kaza ve köy sakinlerinden topluca şikâyetçi olup kimi zaman borcun iptalini talep ettiklerini¹²¹ kimi zaman da bazı âyân ve mütegalibe ile anlaşıp ödemeye karşı çıktıklarını¹²² bildirmişlerdir. Uygulamaya bakıldığında borç veren kişi, adam göndererek borcunu talep ettiğinde eğer karşı çıkılırsa bölge idarecisinin görevlendirdiği mübaşir yardımıyla tahsil edilmesini ya da yakalanıp

Gps

112 BOA, ADVNS.AHK.R.d., nr. 2, h. 604.

113 BOA, ADVNS.AHK.R.d., nr. 2, h. 1243.

114 BOA, ADVNS.AHK.R.d., nr. 2, h. 694.

115 BOA, ADVNS.AHK.R.d., nr. 1, h. 565.

116 BOA, ADVNS.AHK.R.d., nr. 3, h. 914.

117 BOA, ADVNS.AHK.R.d., nr. 1, h. 630.

118 BOA, ADVNS.AHK.R.d., nr. 1, h. 1000.

119 BOA, ADVNS.AHK.R.d., nr. 2, h. 145.

120 BOA, ADVNS.AHK.R.d., nr. 1, h. 774, 911, 1357.

121 BOA, ADVNS.AHK.R.d., nr. 1, h. 3552.

122 BOA, ADVNS.AHK.R.d., nr. 3, h. 520.

mahkemeye çıkartılmalarını istiyordu.¹²³ Kanunlara göre borçlu kişi borcunu ödemekten imtina ederse veya mal kaçırma tehlikesi varsa alacaklılar borçlunun hacrini (malını ve haklarını kullanmaktan menetme) isteyebilirdi. Borçlu malı olduğu halde borcunu ödemiyorsa hâkim tarafından hapsolunarak ödemesi için zorlanabilirdi. Ancak öncelikle malını satıp ödemesi istenir, bundan kaçınırsa hâkim borçlunun varsa parası ile borçlarını ödetir, yetmezse menkul, bu da yetmezse gayrimenkul mal ve mülklerini satışa çıkararak borçlarını ödeatabilirdi.¹²⁴ Böyle bir durumda eğer borçları sabitse kişilerin öncelikle ödemeye ilişkin durumlarının araştırılması gerekmektedir.

Ancak alacaklılar her zaman hukuki yollara başvurmuyor, kimi zaman âyân ve mütegalibeden bazı yerel güçlere başvurarak kendi yöntemleriyle işlerini halletmeye çalışıyor, hatta bu güç sayesinde haklarından fazlasını talep edebiliyorlardı. Örneğin bir iddiaya göre Yenişehir Fenar sakinlerinden bir kişi, yine kaza sakinlerden Yahudi bir sarraftan borç almış, ancak bu sarraf ödeme konusunda herhangi bir sıkıntı olmamasına rağmen âyân ve mütegalibeden olan İzdin voyvodası Ahmed Ağa'yı borçluya musallat etmiştir. Ahmed Ağa da borçluyu konağına götürterek bahsi geçen borcu altı ay içerisinde tamamen ödemesi şartıyla evini bu Yahudi sarrafa sattırılmış, o da sonradan 5-6 bin akçe kıymetinde olan bu evi kanunsuz bir şekilde Ahmed Ağa'ya satmıştır. Bu arada Yahudi'ye olan mevcut borç ödenmiştir. Ancak Ahmed Ağa "*Bu evi kol kuvvetiyle ben zapt ettim*" diye direktmiş ve vermek istememiştir. Mağdur olan ev sahibi, evin Ahmed Ağa'ya bırakılmaması için hüküm istemiştir.¹²⁵

Alacaklı kişi öldüğünde varislerine geçen haklarda tahsil sıkıntılarının sıkça yaşandığı anlaşılmaktadır. Osmanlı'da borçlu kişi vefat ettiğinde borcu mal varlığıyla ödenir, kâfi gelmezse kalanı mirasçılar arasında pay edilirdi. Vasiyet dahi borçlar ödenmedikçe geçerli olmazdı. Tereke dağılımı yapılsa bile sonradan alacaklılar çıktığı takdirde, bu taksim fesh olunurdu.¹²⁶ Konuyla ilgili şikâyetlere bakıldığında kimi zaman alacak hakkın varise geçmesi kabul edilmiyor ve bu borcun silinmesini (*ibtâl-i hak*) talep ediyorlardı.¹²⁷ Kimi zaman da alacaklıdan sonra borçlunun da öldüğü ve kefil olmalarına rağmen babalarının borcunu varislere ödemeyi reddettikleri belirtiliyordu.¹²⁸ Babüssaade Ağası'nın gönderdiği bir arza göre; Selanik'teki bir vakıf köyü ahalisi, Hazineदार Ağa Ahmed adlı kişiden aldıkları borç için faizinin faiziyle birlikte (*ribhinin ribhi*) kat kat (*muzâ'af*) ödemişler; ancak bu kişi öldükten sonra oğlu ortaya çıkıp babasının eski defter ve temessüklerini ileri sürerek faizin faizinden alacağı kaldığını iddia etmiş ve köylü perişan olup dağılmıştır. Ancak babasının *ilzam-ı ribh* etmediğine dair reayanın elinde fetva olduğu için borcun hukuken hesaplanıp reayaya uygulanan bu zulme son verilmesini is-

123 BOA, ADVNS.AHK.R.d., nr. 2, h. 476, 705; nr. 3, h. 1079.

124 Ekinci, a.g.e., s. 410-411; Ahmet Akgündüz, Mukayeseli İslâm ve Osmanlı Hukuku Külliyyatı, Dicle Ü. Hukuk Fakültesi Yayınları, 1. Baskı, Diyarbakır 1986, s. 554.

125 BOA, ADVNS.AHK.R.d., nr. 2, h. 1163.

126 Akgündüz, Mukayeseli İslâm ve Osmanlı Hukuku Külliyyatı, s. 270, 534, 649.

127 BOA, ADVNS.AHK.R.d., nr. 1, h. 997.

128 BOA, ADVNS.AHK.R.d., nr. 2, h. 878.

görsel

Akademik
Bakış

281

Cilt 18
Sayı 36
Yaz 2025

temiştir.¹²⁹

Borç ödenmediği takdirde ise kefiller zor duruma düşüyorlar, borcu ödemek zorunda kalıyorlardı.¹³⁰ Sicillerdeki uygulamalara bakıldığında borç işlemlerinde alacağın temin altına alınması için ya kefil ya da rehin istenir, bazen de ikisi birden istenirdi.¹³¹ Köylülerin muamelecilere borçlanmalarında çoğu zaman toplu kefil olma da söz konusuydu.¹³² Rumeli Ahkâm Defterleri'ndeki örneklerde de kimi zaman bir köy ya da mahalle ahalisi birbirlerine kefil olarak borca giriyor¹³³ ancak bazılarının ölümü ya da göç etmesi nedeniyle hisselerine düşen kalanlara yükleniyor ve bu durum perişan olmalarına neden oluyordu.¹³⁴

Sonuç

Rumeli Ahkâm Defterleri'ndeki kayıtlar incelendiğinde, 18. yüzyılda Rume- li'de gerçekleşen göçlerin ve çiftliklerin oluşumunun nedenlerinden birisinin de köylülerin tefecilere borçlanmaları olduğu görülmektedir. Her ne kadar İslam hukukunda faiz yasaklanmış olsa da Osmanlı'da çeşitli yöntemlerle bu yasak aşılmaya çalışılmış ve %15 civarında bir resmi had ile kredi işlemleri uygulanmıştır. Ancak kırsalda zor durumdaki reaya bu haddin çok daha üzerinde ve kanunsuz bir şekilde borç veren tefeciler bulunmaktaydı. Belge- lerde borcu borçla kapatmaya çalışan, kanunsuz faiz işleminden, haddinden fazla faizden hatta faizin faizini ödemekten takati kalmadığını söyleyen, tak- sitle ödeme kolaylığı isteyen, kimi zaman da bir şekilde bu borçtan kurtulma- ya çalışan reayadan söz edilmektedir. Mütegalibe ve eşkiya gücüyle hapsed- tirilmekten emlaklarının zorla sattırılmasına kadar çeşitli hukuksuzluklarla karşılaşan reaya için son çare yerini yurdunu terk edip kaçmak oluyordu.

Vakıf veya dirlik vasfıyla işletilen topraklardaki köylünün özellikle se- fer döneminde artan tekâlifleri ödeyebilmek için bölgedeki sarraf ya da âyân- dan borç aldıkları ancak faiz nedeniyle bu borcu senelerce ödeyemedikleri ve nihayetinde bu toprakları kaybetmek zorunda kaldıkları anlaşılmaktadır. 18. yüzyıl boyunca zaman zaman reayanın borç nedeniyle kaybettiği köy statü- sindeki yerlerin çiftliklere dönüştürüldüğü ve kendi çiftliklerindeki reaya- nın vergisini azaltarak bunu çevredeki diğer köylere yükledikleri yönünde merkeze şikâyetler ulaşmış ve devlet “kadim köylerin sonradan çiftliği dö- nüştürülmesinin öteden beri yasak olduğu”nu hatırlatarak bu duruma engel olmaya çalışmıştır. Yüzyılın sonuna doğru bu konuda daha fazla önlem alma ihtiyacı duyan merkezi yönetim, öncelikle 1794'te yayınladığı fermanla yapı- lan satışlar için İstanbul'a gelip izin alma zorunluğu koymuştur. Ancak bir yıl sonra, 1795'te, daha sert bir tedbir olarak bundan böyle bu satışların hiç yapılmamasını hatta yapılanların da iptal edilmesini emretmiştir. Toprağı- nı kaybeden reaya ise ya çiftliğe dönüştürülen bu topraklarda ücret karşılığı

129 BOA, ADVNS.AHK.R.d., nr. 1, h. 542.

130 BOA, ADVNS.AHK.R.d., nr. 2, h. 946, 1095.

131 Kaya, a.g.t., s. 77.

132 Aydın, “18. Yüzyılda Selanik Kazasında Tefecilerle Köylüler Arasındaki Borç İlişkileri”, s. 444-447.

133 BOA, ADVNS.AHK.R.d., nr. 3, h. 307.

134 BOA, ADVNS.AHK.R.d., nr. 2, h. 733.

çalışıp kalmaya devam etmiş ya vergi kolaylığı nedeniyle askeri çiftliklerle âyân çiftliklerine kaçmış ya da başta İstanbul olmak üzere başka bir yere göç etmiştir.

Bu araştırmaya başlamamızın nedeni, 18. yüzyıla ait Ahkâm Defterleri üzerine yaptığımız çalışmada tefecilere borçlanmayla ilgili şikâyetleri Rumeli’de daha yoğun gözlemlememizdi. Dolayısıyla bu kayıtlar üzerinden Rumeli kırsalındaki tefecilik sorununa dikkat çekmeyi hedeflemiştik. Konuyla ilgili yapılan diğer karşılaştırmalı çalışmalara baktığımızda da çiftliklerin daha yaygın olduğu Balkanlar’da, köylülerin borçlanma verilerinin daha fazla olduğunu gördük. Farklı arşiv belgelerini incelemeye devam ettiğimizde, köylülerin borcu nedeniyle toprağını terk ettiğine ve bu topraklar üzerinde çiftlikler kurulduğuna dair şikâyetlerin de genellikle Rumeli bölgesinden yapıldığını gördük. Nitekim 1795 fermanı da Rumeli bölgesinden gelen bir şikâyeti konu edinmiş ve 1609 adâletnamesinde de bahsedildiği üzere çiftliklerin ortaya çıkışındaki tefecilik-borçlanma etkisini bir kez daha açıkça ortaya koymuştur.

Rumeli bölgesinde köylülerin tefecilere borçlanmasıyla ilgili kayıtların Selanik bölgesinde yoğunlaşması (%23) dikkat çekerken borçlu ve alacaklıların her dini gruba mensup kişilerden olduğu görülmektedir. Ancak borç verenler arasında özellikle Yahudi sarraflar ile genellikle Ağa unvanı ile zikredilen Müslüman muamelecî taifesi çoğunluktadır. Bunlar dışında borç veren kesime dair hazinedar ağa, tüccar, yeniçeri, dergâh-ı muallam kapıcı-başısı, çukadar ve cizyedar gibi unvanlar zikredilmektedir. Ayrıca aralarında kadınların isimlerinin de geçmesi dikkat çekicidir.

Kaynaklar

Arşiv Kaynakları

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

Defterler

Mühimme Defterleri [ADVNS.MHM.d.], nr. 127, 130, 136, 137, 147, 148, 150, 155.

Şikâyet Defterleri [ADVNS.ŞKT.d.], nr. 91, 156.

Rumeli Ahkâm Defterleri [ADVNS.AHK.R.d.], nr. 1, 2, 3.

Evraklar

Ali Emiri Mustafa II [AE.SMST.II.], nr. 67/ 7084; 65/6890.

Ali Emiri Ahmed III [AE.SAMD.III.], nr. 104/10262, 141/13645.

Ali Emiri Osman III [AE.SOSM.III.], nr. 62/4592, 68/5192.

Ali Emiri Mahmud I [AE.SMHD.I.], nr. 96/6648.

Ali Emiri Mustafa III [AE.SMST.III.], nr. 30/2031, 50/3594, 88/6576, 166/1305, 213/16806, 353/28294, 726/8, 226/17884.

Ali Emiri Selim III [AE.SSLM.III.], nr. 156/9373, 262/15185, 362/20697, 397/22938.

Ali Emiri Abdülhamid I [AE.SABH.I.], nr. 156/10449, 120/8149, 370/25901.

Cevdet Dahiliye, [C.DH.], nr. 157/7810, 79/3929, 162/8087, 189/9421, 190/9454, 208/10372.

Cevdet Maliye [C.ML.], nr. 20/928, 23/1069, 50/2324, 82/3875, 84/3875, 139/5913, 230/9632, 253/10440, 307/12521, 434/175774, 582/23920.

Cevdet Evkaf [C.EV.], nr. 36/1765, 252/12744.

Cevdet İktisat [C.İKTS.], nr. 43/2144.

Cevdet Tımar [C.TZ.], nr. 9/403.

Gaz

Akademik
Bakış

283

Cilt 18
Sayı 36
Yaz 2025

Hatt-ı Hümayun [HAT.], nr. 221/12264.

Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Evrakı [TS.MA.e] nr. 1178/20, 1050/39.

İbnülemin Dahiliye [İE.DH.], nr. 27/ 2419.

TDV İslam Araştırmaları Merkezi

Edirne Şer'îye Sicili (1158-1162), TDV İslam Araştırmaları Merkezi, Kadı Sicilleri Kataloğu, nr. 140.

Kitap ve Makaleler

AKDAĞ, Mustafa, Türkiye'nin İktisadî ve İçtimaî Tarihi, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2018.

AKGÜNDÜZ, Ahmet, Mukayeseli İslâm ve Osmanlı Hukuku Külliyyatı, Dicle Ü. Hukuk Fakültesi Yayınları, Diyarbakır 1986.

AKTEPE, M. Münir, "XVIII. Asrın İlk Yarısında İstanbul'un Nüfus Mes'elesine Dâir Bâzı Vesikalar", İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi, IX/13, 1958, s. 1-30.

AYBAKAN, Bilal, İslam Hukukunda Borçların İfası, Marmara Ü. SBE., İstanbul 1996, (Doktora Tezi).

AYDIN, H. Veli, "Selanik'te 18. Yüzyılın İlk Yarısında Para Vakıfları ve Kredi İşlemleri", Tarih İncelemeleri Dergisi, XXIX/1, 2014, s. 87-106.

AYDIN, Veli, "18. Yüzyılda Selanik Kazasında Tefecilerle Köylüler Arasındaki Borç İlişkisi", XVI. Türk Tarih Kongresi, IV/1, Eylül 2010, s.439-456.

BARCAN, Ömer Lütfi, Türkiye'de Toprak Meselesi, I, Gözlem Yayınları, İstanbul 1980.

BATMAZ, E. Şükrü, XVIII. Yüzyıldaki Mali Uygulamaların Osmanlı Taşra Yönetimi Üzerindeki Etkileri Hakkında Bir Araştırma, Ankara Ü. SBE., Ankara 1995, (Doktora Tezi).

BERKER, Aziz, "Mora İhtilali Tarihçesi veya Penah Efendi Mecmuası 1769", Tarih Vesikaları, II/9-10, 1942-1943, s. 228-240, 309-320.

ÇAĞATAY, Neşet, "Osmanlı İmparatorluğunda Riba-Faiz Konusu Para Vakıfları ve Bankacılık", Vakıflar Dergisi, IX, 2006, s. 36-66.

DALGIN, Nihat, "Faiz Yasağıyla İlgili Farklı Yaklaşımlar", İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi, XVI, 2010, s. 77-110.

DEMİRKOL, Kurtuluş, "Toplumsal Trajedi: Osmanlı İmparatorluğunda Tefecilik (1848-1864)", MCBÜ Sosyal Bilimler Dergisi, XVI/1, Mart 2018, s. 625-648.

DÖNMEZ, İbrahim Kâfi, "Murabaha", TDVİA, Ankara 2020, C.XXXI, s. 148-152.

EKİNCİ, Ekrem Buğra, Osmanlı Hukuku- Adalet ve Mülk, Arı Sanat Yayınevi, İstanbul 2008.

ERSUS, Helin Berivan, Osmanlı Anadolu'sunda Tefecilik ve Kırsal Borçluluk (1800-1923), İzmir Kâtip Çelebi Ü. SBE., İzmir 2022, (Yüksek Lisans Tezi).

FAROQHİ, Suraiya, Osmanlı'da Kentler ve Kentliler, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2014.

Gelibolulu Mustafa Âli, Siyaset Sanatı Nushatü's-Selâtin, (haz. Faris Çerçi), Büyüyen Ay Yayınları, İstanbul 2015.

GARA, Eleni, "Moneylenders And Landowners: In Search Of Urban Muslim Elites In The Early Modern Balkans", Provincial Elites In The Ottoman Empire, (ed. Antonis Anastasopoulos), Crete University Press, Rethymno 2005, s. 135-147.

İNALCIK, Halil, "Adâletnâmeler", Belgeler, II/3-4 (Ocak 1965), s. 49-142.

İNALCIK, Halil, Devlet-i Aliyye, C.1, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2010.

İNALCIK, Halil, "Çiftliklerin Doğuşu: Devlet, Toprak Sahipleri ve Kiracılar", Osmanlı'da Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım, (ed. Çağlar Keyder, Faruk Tabak), (çev. Zeynep Altok), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1998.

İNANIR, Ahmet, İbn Kemal'in Fetvaları Işığında Osmanlı'da İslâm Hukuku, İstanbul Ü. SBE., İstanbul 2008, (Doktora Tezi).

KAYA, Süleyman, "XVIII. Yüzyıl Osmanlı Toplumunda Kredi İlişkilerinin Hukuki Boyutu". Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları, III, Bahar 2007, s. 13-41.

KAYA, Süleyman, XVIII. Yüzyıl Osmanlı Toplumunda Nazari ve Tatbiki Olarak Karz İşlemleri, Marmara Ü. SBE., İstanbul 2007, (Doktora Tezi).

KOKDAŞ, İrfan, "Kent ve Devlet Arasında: 18. Yüzyıl Selanik Kırsalında Güç ve Sermaye Dina-

- mikleri”, Cihannüma-Tarih ve Coğrafya Araştırmaları Dergisi, I/2, Aralık 2015, s. 1-22.
- MCGOWAN, Bruce, “Ayanlar Çağı 1699-1812”, (çev. Ayşe Berktaş), Osmanlı İmparatorluğu’nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi, II, (ed. Halil İnalcık, Donald Quataert), Eren Yayıncılık, İstanbul 2004, s. 760-865.
- METİN, Nihal, İstanbul’a Göç (1703-1754), Marmara Ü. TAE., İstanbul 2021, (Doktora Tezi).
- NAGATA, Yuzo, Tarihte Âyânlar- Karaosmanoğulları Üzerinde Bir İnceleme, TTK Yayınları, Ankara 1997.
- Osmanlı Devlet Teşkilatına Dair Kaynaklar-Hırzü’l-Mülûk, (haz. Yaşar Yücel), TTK Yay., Ankara 1988.
- Osmanlı Kanûnnâmeleri ve Hukûkî Tahlilleri- III. Ahmed Devri Kanunnâmeleri, (haz. Ahmet Akgündüz), C.11, Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul 2016.
- Osmanlı Kanûnnâmeleri ve Hukûkî Tahlilleri- Osmanlı Hukukuna Giriş ve Fâtih Devri Kanûnnâmeleri, (haz. Ahmet Akgündüz), C.1, Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul 1990.
- ÖZKAYA, Yücel, “Osmanlı İmparatorluğu’nda XVIII. Yüzyılda Göç Sorunu”, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi, XIV, ayrı basım, 1983, s. 171-209.
- ÖZKAYA, Yücel, Osmanlı İmparatorluğu’nda Âyânlık, TTK Yay., Ankara 2014.
- ÖZSOY, İsmail, “Faiz”, TDVİA, İstanbul 1995, C.12, s. 110-126.
- PAKALIN, Mehmet Zeki, Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, C.3, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1983.
- PAMUK, Şevket, Osmanlı-Türkiye İktisadî Tarihi, İletişim Yayınları, İstanbul 2019.
- PAMUK, Şevket, Türkiye’nin 200 Yıllık İktisadî Tarihi, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2014.
- TABAKOĞLU, Ahmet, Türkiye İktisat Tarihi, Dergâh Yayınları, İstanbul 2014.
- USTA, Sebahittin, “Trabzon’da Borç Alacak İlişkileri (1693-1700)”, KTÜ. SBE., Trabzon 2004, (Yüksek Lisans Tezi).
- VEINSTEIN, Gilles, “Çiftlik Tartışması Üzerine”, Osmanlı’da Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım, (ed. Çağlar Keyder, Faruk Tabak), (çev. Zeynep Altok), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1998.

Extended Abstract

It is seen that the *reâyâ* were generally inclined to leave the land they were registered in the 18th century. People were leaving their homes due to causes such as taxes increasing during military campaigns, illegal demands of *ehl-i orf* and *ehl-i ser*, pressure from bandits and despots, military transportation, unemployment, famine, epidemics, and natural disasters. However, according to the complaints registered in the Rumeli Ahkam Books, another important reason for the migration happening in this region was that villagers could not pay their debts to usurers due to high interest rates. These people referred to as *murabahacı*, *muameleci*, and *ribahor* in the documents were people who lent money to people with high interest rates. Usurers, who habitually loan money without legal permission, were applying rates that were quite above the legal limit determined in the Ottoman State. Especially, the military campaign periods were a great opportunity for such people. For instance, the interest rate of money foundations that applied an average interest rate of 12% increased up to 15% between 1745-1755 (1742-1746 Iran Campaign). However, *muamelecis* could apply an interest rate of 20-25 % in such periods. Difficulties for villagers to pay their routine taxes or liabilities demanded military campaigns were among the leading reasons for them to receive loans. Seeing these difficult times as an opportunity, usurers applied interest rates rather above the official rate, and villagers could not pay off their debts due to high rates. Villagers, who could not pay off their debts to the usurers (*ribahors*), had to leave their commodities and lands to them. With the seizure of the title or actual ownership of these lands, a process that led to the establishment of large farms was experienced. When we look at the Ottoman countryside in the 18th century, there is a parallelism between the prevalence of

large farms in the provinces in the Balkans and the borrowing data of the villagers. Although the establishment process of the farms involved different ways, in this period, the farms established by influential people seizing the places of those who fled the village due to taxes and pressures and adopted these places as their property are seen. In these farms, the villagers who either abandoned their land and ran away or could not be registered in the book were employed with wages or used that land as a tenant or partner who had previously cultivated it. When we look at the archive records about the situation of the *reâyâ* in the countryside in the 18th century, there are many complaints about the *reâyâ*, who fled from the lands of *sipahi* and foundations to military farms due to tax convenience. It was requested that they should be moved to their old lands. In this study, the records in the Rumeli Ahkâm Books indicating that the majority of the *reâyâ* of a village, town, or township were indebted to usurers, which caused the villagers to leave their land, were examined. They stated that their debts were not paid out as they paid interest every year and that the creditors started to demand interest for the interest, making them miserable. When the pressure of the usurers increased and they resorted to methods such as imprisonment, the *reâyâ*, who realized that it was no longer possible to close the debt, had no choice but to escape by leaving their lands. The villagers stated that although they agreed to pay the debt they borrowed, they were asked insistently to pay it in advance, that even if they sold all their properties, they could not pay their debts to the usurers, that the interest they paid exceeded their original debts because they had been paying the interest for many years, that they did not have the power to pay the interest, and that their being threatened to be imprisoned if they did not pay off the debt at once when requested caused the villagers to move to other lands. The situation that best explains why the *reâyâ* were deep in debt is that they tried to close the debt with debt. Usury penetrated the Ottoman provinces so much that the state tried to take measures against adverse situations by setting official interest rate limits with the *murabaha* regulations declared in 1848, 1852, and 1864.

Gör

Akademik
Bakış

286

Cilt 18
Sayı 36
Yaz 2025

Mısır Kırsalında Zorunluluk ve Dönüşüm: Mehmet Ali Paşa Döneminde Fellah

Compulsion and Transformation in Rural Egypt: Fellahin During the Era of Mehmet Ali Pasha

Fatih ÖZÇELİK*

Öz

Fellah, Mısır'ın köylüsüdür ve binlerce yıldır çöle hayat veren Nil Nehri'nin verimli topraklarla buluşturulması çabasının baş aktörü olmuştur. Tarihin her döneminde Mısır kırsalında idarenin talepleri ve Nil Nehri'nin akış düzeni arasında hayatını sürdürmüştür. Tarihsel süreç göz önüne alındığında fellah her dönemde idareciler tarafından sömürülen bir emek gücü olduğu gerçeği göz ardı edilemez. Fakat Mehmet Ali Paşa dönemi fellah için tarihsel dönemlerden farklı bir dönemi temsil etmektedir. Onun reformları doğrultusunda tarlada çiftçi, kanalda işçi, orduda asker ve fabrikada çalışan olmuştur. Bu süreç, zorla çalıştırma, ağır vergilendirme ve askeri hizmet gibi despotik uygulamalar ile karakterize edilmiştir. 19. yüzyılın ilk yarısında fellahın içinde bulunduğu koşulların ele alınması, onun üzerindeki yoğun baskıyı göstermesi ve baskıya karşı fellahın davranışlarının ortaya konulması açısından önemlidir. Bu çalışma tarihsel miras ışığında yoğun baskı sürecine ve fellahın bu baskılara karşı verdiği tepkilere odaklanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Mısır, Mehmet Ali Paşa, Fellah, Nil Nehri, Despotizm.

Abstract

The fellah is the peasant of Egypt and has been the main actor in the effort to bring the Nile River, which gives life to the desert for thousands of years, together with fertile lands. In every period of history, they have lived in the Egyptian countryside between the demands of the administration and the flow of the Nile River. When the historical process is considered, the fact that the fellah has always been a labor force exploited by the administrators cannot be ignored. However, the period of Mehmet Ali Pasha represents a different period for the fellah from historical periods. In line with their needs, they have become farmers in the fields, workers in the canals, soldiers in the army and workers in the factories. When the processes of their inclusion in activities are considered, there are quite despotic practices. It is important to examine the conditions of the fellah in the first half of the 19th century, to show the intense pressure on them and to reveal the fellah's behavior against the pressure. This study focuses on the intense pressure process and the reaction of the fellah in the light of historical heritage.

Key Words: Egypt, Mehmet Ali Pasha, Fellah, Nile River, Despotism.

Giriş

Mısır, yüzlerce yıldır insanlığın doğayla kesintisiz bir mücadele içinde olduğu ender coğrafyalardan biridir. Bu mücadele su ve yaşam mücadelesidir. Mısır'ın değiştirilemez fiziki coğrafyası bu mücadelenin başlıca sebebidir.

Makale Geliş Tarihi: 13.09.2024. Makale Kabul Tarihi: 10.03.2025.

Araştırma Makalesi / Künye: ÖZÇELİK, Fatih. "Mısır Kırsalında Zorunluluk ve Dönüşüm: Mehmet Ali Paşa Döneminde Fellah". Gazi Akademik Bakış Dergisi (GABD), 18/36, (Haziran 2025): s. 287-310. DOI: 10.19060/gav.1719223

* Dr. Öğr. Üyesi, Amasya Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, E-mail: fatihozcelik@hotmail.com, fatih.ozcelik@amasya.edu.tr; ORCID: 0000-0003-2627-3376

Akademik
Bakış

287

Cilt 18
Sayı 36
Yaz 2025

Rivlin'in işaret ettiği gibi adeta Mısır'da "zamansızlık ve değişmezlik"¹ görüntüsü yüzlerce yıl boyunca varlığını sürdürmüştür. Mısır'ın tarih boyunca değişmez görünümünün aksine 19. yüzyılda önemli değişimler yaşanmıştır. Bu bağlamda Mehmet Ali Paşa dönemi ayrı bir yere sahiptir. Paşa'nın yönetim kabiliyeti ve hedefleri doğrultusunda yürütülen modernleşme çabaları Mısır'da köklü bir dönüşüm başlatmıştır. Ülkenin verimli arazilerinden sağlanan ekonomik güç, modern ordu ve donanmasının kurulmasını, fabrikaların inşasını, altyapı projelerinin hayata geçirilmesini ve modern eğitim kurumlarının açılmasını mümkün kılmıştır. Mısır'ın üretim kapasitesinin artırılması ve ticari değeri yüksek ürün -pamuk- yetiştirilmesi, ülkeyi Avrupa kapitalizmine entegre etmiştir. Ancak bu sosyo-ekonomik dönüşüm, aynı zamanda Mısır köylüsü/fellah üzerindeki idari baskıyla sonuçlanmıştır.

Fellah, sözlük manası itibariyle "ekinci", "çiftçi", "ekin eken ve biçen" kişi olarak tanımlanmakta olup Kâmûs-ı Türkî'de "bilhassa hıttâ-i Mısıriyye çiftçi ve köylüsü" şeklinde ifade edilmektedir². Nil Vadisi'nde yaşayan kırsal yaşam sakinleri olan fellah genelde suyun taşkın döneminde araziye kapladığı zamanlarda kuru kalan yüksek bir alanda bulunan köylerde yaşamaktadır. Evleri kerpiçten yapılmış basit kulübelerdir. Evindeki eşyalar oldukça sadedir. Birkaç mobilya, üzerinde uyuyabileceği birkaç hasır, toprak kaplar ve tahıl öğütmek için kullanılan basit bir değirmen, sahip olduğu eşyalar arasındadır. Kümes hayvanı varsa evinin yakınında onun için yine basit bir kulübesi vardır. Kulübelerin üzeri palmiye dallarıyla kapatılır ve genelde ışık ve hava alması için açıklıklar bulunur. Yiyeceği ve giyeceği de yaşantısıyla doğru orantılı olarak basittir. Tahıl ağırlıklı beslenir ve çoğunun ikinci bir elbisesi yoktur³. Kendisine tahsis edilmiş araziyle uğraşır. Eğer arazisi yoksa başkasının yanında işçi veya ortakçısıdır⁴.

Mehmet Ali Paşa, Mısır'da merkezi bir idare tesis ederek tarımsal üretimi artırmayı ve maliyesini güçlendirmeyi amaçlamıştır⁵. Dönemindeki tarımsal reformlar kapsamında Nil Nehri'nin sulama sistemleri yeniden organize edilerek yeni kanallar ve barajlar inşa edilmiştir. Ancak bu reformlar, bizzat fellahın emeğiyle gerçekleştirilmiştir. Zira Mısır, yüzlerce yıldır kırsal ağırlıklı bir yerleşim düzenine sahip olmayı sürdürmüştü, bu durum da kırsal nüfusun kent nüfusuna oranla daima daha büyük olmasına neden olmuştur.

- 1 Helen Anne B. Rivlin, *The Agricultural Policy of Muhammad Ali in Egypt*, Harvard University Press, Cambridge, 1961, s.1.
- 2 Şemseddin Sami, *Kâmûs-ı Türkî*, yay. haz. Şaban Kurt, Çağrı yay., 2007, s.1002.
- 3 Ayrıntılı bilgi için bkz. Edward William Lane, *An Account Of The Manners And Customs Of The Modern Egyptians 1833-1835*, Londra, 1895; *Description of Egypt*, The American University in Cairo Press, Mısır, 2000; Mehmed Ali Paşa döneminde üç farklı zamanda Mısır'a gelen Mısır ve Mısırlılarla ilgili ayrıntılı bilgi veren Edward W. Lane hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Selda Güner Özden, "Bir İngiliz Oryantalistin Portresi: Edward William Lane (1801-1876)", *Tarih Dergisi*, S.73, 2021, ss.149-172.
- 4 Kenneth M. Cuno, "A Tale of Two Villages: Family, Property, and Economic Activity in Rural Egypt in the 1840s", *Agriculture in Egypt, From Pharaonic to Modern Times*, ed. Alan K. Bowman – Eugene Rogan, British Academy, 1999, s.305.
- 5 Sevda Özkaya Sofu, *Osmanlı İdaresinde Mısır (1839-1882)*, Kesit Yay., İstanbul, 2018, s.213-226.

Bu demografik yapı, fellahı yalnızca tarımsal üretimin değil, aynı zamanda toplumsal ve ekonomik süreçlerin de merkezine yerleştirmiştir. Dolayısıyla fellahın emeği Mısır'ın sosyo-ekonomik yapısının her aşamasında belirleyici bir rol oynamıştır. Mehmet Ali Paşa'nın askeri ve ekonomik politikalarının temel dayanağı olarak görülebilecek fellah tarımsal faaliyetlerde, askeri seferlerde ve altyapı projelerinde zorunlu çalıştırılmıştır. Fellahlar eski dönemden farklı olarak bazen köylerinden kilometrelerce uzaklara kanal kazmak ve/veya kanal temizlemek bazen de modern ordunun birer parçası olarak Paşa adına mücadele etmek için görevlendirilmiştir. Bu bağlamda, Mehmet Ali Paşa döneminde uygulanan modernleşme politikalarının, özellikle tarım ve altyapı reformlarının fellahlar üzerindeki etkisi çeşitli yönlerden incelenebilir. Bu doğrultuda şu sorular önem kazanmaktadır: Mehmet Ali Paşa döneminde Mısır'da uygulanan modernleşme politikalarının, tarım ve alt yapı reformlarının fellahlar üzerindeki etkisi nasıl olmuştur? Fellahlar bu reformlara zorunlu mu yoksa gönüllü olarak mı katılmıştır? Bu politikalar onların yaşam standartlarını nasıl etkilemiştir? Bu sorular, Mehmet Ali Paşa yönetiminin Mısır kırsalındaki dönüşüm sürecine dair daha kapsamlı bir değerlendirme yapılmasını mümkün kılmaktadır.

Bu çalışma, Mehmed Ali Paşa dönemi Mısır kırsalındaki toplumsal ve ekonomik dönüşümleri ele almakta olup, özellikle fellahlar üzerindeki artan baskıyı analiz etmektedir. 19. yüzyılın ilk yarısında gerçekleştirilen tarımsal reformlar, altyapı projeleri ve modern ordu kurma girişimleri çerçevesinde, kırsal nüfusun zorunlu emeğe tabi tutulma süreci incelenmektedir. Bu bağlamda, idarenin otoriter politikaları ve zorunlu iş gücü talebi değerlendirilirken, fellahların bu uygulamalara karşı geliştirdiği tepkiler de ele alınmaktadır. Çalışma, söz konusu dönemde Mısır kırsalının toplumsal dinamiklerini ortaya koymayı amaçlamaktadır.

Değişmeyen Manzara; Firavunlardan Mehmet Ali Paşa'ya Mısır Kırsalı

Firavunlar döneminin sona ermesinden itibaren 20. yüzyıla kadar Mısır, yabancılar tarafından yönetilmiş ve bu süreçte farklı kültürlerin etkisine maruz kalmıştır⁶. Bu kültürel etkileşimler Mısır'ın kültürel çeşitliliğini zenginleştirse de Mısırlı kimliğin temel unsurları büyük ölçüde Nil Nehri'nin düzenli akışıyla şekillenmiştir. Nil Nehri, tarih boyunca Mısır ve Mısırlılar için değişmeyen, yönetimlerin ve zamanın ötesinde, ülkenin özgün karakterinin belirleyicisi olmuştur. 6.650 km uzunluğa sahip Nil Nehri, günümüzde kaynağından Akdeniz'e döküldüğü yere kadar on bir farklı ülkenin sınırlarından geçmekte ve 500 milyondan fazla insan için yaşam kaynağı oluşturmaktadır⁷. Buna rağmen Nil Nehri denilince akla ilk gelen ülke Mısır'dır. Zira bu nehir, binlerce yıldır Mısır'ın varlığını sürdürebilmesini sağlamıştır. Nitekim

Yaz

Akademik
Bakış

289

Cilt 18
Sayı 36
Yaz 2025

6 Süleyman Kızıltoprak, *Mısır'da İngiliz İşgali Osmanlı'nın Diplomasi Savaşı (1882-1887)*, İletişim Yay., Ankara, 2010, s.1; Eugene Rogan, *Araplar: Bir Millet Tarihi*, Pegasus Yay., İstanbul, 2017, s.336.

7 Kongo Demokratik Cumhuriyeti, Tanzanya, Burundi, Ruanda, Kenya, Uganda, Güney Sudan, Etiyopya, Eritre, Sudan ve Mısır.

Yunan filozof Herodot (M.Ö. 484-425) da “*Nil Osiris’in⁸ armağanı, Mısır’da Nil’in armağanıdır*”⁹ ifadesiyle bu ilişkinin önemini vurgulamıştır.

Nil Havzası, Mısır topraklarının yaklaşık %10’unu oluşturmasına karşın, ülke nüfusun %90’ını bu havzada yaşamaktadır. Bu havzanın dışındaki alanlar ise çöllerle kaplıdır¹⁰. Mısır’daki yaşamın temel kaynağı olan Nil, ülkenin tatlı su kaynaklarının %96’sını sağlamakta ve bu suyun %90’ı tarımsal sulamada kullanılmaktadır¹¹. Nil Nehri tarihsel süreçte bir akış döngüsüne sahip olmuş; en düşük seviyesinde 45 milyon, taşkın dönemlerinde ise 700 milyon metreküp su taşımıştır¹². Ancak bu doğal döngü 1960-1970 yılları arasında inşa edilen Asvan Barajı’nın tamamlanmasıyla büyük ölçüde değişime uğramıştır¹³.

Nil Nehri’nin verimli arazilerle buluşturulması, tarih boyunca Mısır’daki yönetimlerin en öncelikli meselelerinden biri olmuştur. Ancak bu süreç, esas itibarıyla kırsal kesimde yaşayan fellahın temel uğraşı olma niteliğini korumuştur¹⁴. Nil’in taşkın döneminde sularının kontrol altına alınarak tarımsal üretime yönlendirilmesi çabaları en erken dönemlerden 20. yüzyıla benzer Mısır manzaraları sunmaktadır. Anlatılara göre, Nil’in taşkın dönemlerinde Mısır kırsalı 2300 yıldır aynı manzaraya bürünmektedir¹⁵.

- 8 Osiris, eski Mısır’ın önemli tanrılarından biridir. Ölülerin ve yeraltı dünyasının efendisi olduğuna inanılıyordu. Aynı zamanda yeraltı dünyasından ortaya çıkan bitkilerden Nil’in taşkınlarına kadar tüm yaşamı veren güç olduğuna inanılıyordu. Ayrıntılı bilgi için bkz. <https://www.britannica.com/topic/Osiris-Egyptian-god> (Erişim Tarihi, 05.11.2023).
- 9 Filiz Ay Şafak, “Eski Mısır’da Nil Nehri ve Tanrı Hapi”, *Amisos*, 7/12, s.24.
- 10 Fatih Özçelik, *İki İmparatorluk Bir Eyalet – Osmanlı Mısır’ında İngiliz İdaresi (1882-1923)*, İdeal Kültür Yay., İstanbul, 2023, s.259.
- 11 Jessica Barnes, *Governing Flow: The Politics of Water Distribution and Use in Egypt*, (Basılmamış Doktora Tezi), Columbia University, ABD, 2010, s.2.
- 12 Alan K. Bowman – Eugene Rogan, *Agriculture in Egypt, From Pharaonic to Modern Times*, British Academy, 1999, s.2; Nil suyunun azlığı ard arda dönemlere denk gelirise kıtlığa sebep olurdu. Aynı şekilde Nil suyunun aşırı fazlalığı da yaz ve sonbahar mahsullerini yok eder, tahıl stoklarına zarar verir hatta köylere bile yıkım getirirdi. Mısır’da bu durumla ilgili yaygın kullanılan bir atasözü dahi vardır: “*Nil’in yükselmesine sevindik; Nil geldi, hepimiz boğulduk.*” John Lewis Burckhardt, *Arabic Proverbs; or The Manners and Customs of the Modern Egyptians*, 2. Baskı, Londra, 1871, s.169.
- 13 Etiyopya’nın dağlık arazilerine yağın yaz yağmuru suları, volkanik kayalardan ve Sudan’ın Suud bataklıklarından geçerken bünyesine kattığı değerli minerallerle dolu alüvyonları Mısır’a taşımıştır. Temmuz ayı başına kadar Yukarı Mısır’daki Asvan’a gelen su oradan ağustos sonu ve eylül başında Kahire’ye ulaşarak zirve noktasına ulaşana kadar yaz boyunca yükselir. Kasım ayı başlarında yarı yarıya azalmaya başlayan su en düşük seviyeye ulaştığı mayıs ayına kadar akmaya devam etmiştir. Sonra döngü yeniden başlamıştır. Alan Mikhail, *Osmanlı Mısır’ından Doğa ve İmparatorluk – Bir Çevre Tarihi*, çev. Seda Özgül, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul, 2024, s.5,69.
- 14 Köylerde büyük, orta ve küçük ölçekte araziye sahip olanlar ile topraksız olup başkasının yanında ortakçı veya işçi olanlar vardır. Bunların dışında tarım dışı uzmanlar (berber, fırıncı, değirmenci, kayıkçı, terzi, demirci vb.) da köylerde mevcuttur. “*Ayan el-rif*” tabir edilen kırsal ileri gelenleri ile tarım dışı uzmanlar bu çalışmada sık sık geçecek fellah kapsamında olsa da ele alınan çalışmada fellah tabiriyle küçük toprak sahibi köylüler ile topraksız köylüler kastedilmektedir. J. M. Le Pere, *Memoire sur la communication de la mer des Indes e la Mediterranee*, Fransa, 1815, s.312; Cuno, “*A Tale of Two Villages: Family, Property, and Economic Activity in Rural Egypt in the 1840s*”, s.305,323.
- 15 Herodot (M.Ö 484-425), Strabon (M.Ö. 64 – M.S. 24), Evliya Çelebi (1611-1685?) ve Edward William Lane (1801-1876)’in anlattıkları bize iki bin yılı aşan ve benzer olan bir Mısır manzarası

Yine aynı şekilde, taşkın dönemlerinde bent ve setlerin suya karşı dayanıklı kalmasını sağlama mücadelesi de 2150 yıldır değişmeden devam etmiştir¹⁶. Benzer manzaralar, kanal ve bent yapımında angaryanın/zorunlu emeğin örgütlenmesi ve kullanımında, angaryadan kaçma girişimlerinde, köylerin terk edilmesinde ve tarımsal üretim süreçlerinde de gözlemlenebilmektedir.

Verimli arazilerin suyla buluşturulması hem idare hem de Mısırlılar açısından büyük önem taşımıştır. İdarenin temel sorumluluğu suyun akışını düzenleyen altyapı unsurlarının (kanal ve bent) inşası ve korunmasını sağlamak, arazilerin zamanında ve yeterince sulanmasını temin etmek ve mümkün olduğunca daha fazla alanı suyla buluşturarak daha fazla araziye tarıma kazandırmaktır. Bu politikalar hem devletin gelirlerini artırmayı hem de kırsal kesimde toplumsal huzursuzlukların önüne geçmeyi amaçlamaktaydı¹⁷. Mısırlılar arasında suyun kullanımı konusunda yüzyıllar içinde oluşmuş ve her bir kullanıcının yararına olacak şekilde düzenlenmiş geleneksel teamüller mevcuttu¹⁸. Fakat tarihin her döneminde suyun dağıtımı ve kullanımında

resmetmemize yardımcı olmaya yeterlidir. Bu kişiler eserlerinde, Nil Nehri'nin taşkın döneminde Mısır kırsalının -altıyıl yüklü olmasından ötürü kırmızı renkli- sularla kaplandığını, köylerin bir ada gibi sular içinde kaldığını, insanların ulaşımının kayıklar ve/veya bentler üzerinden gerçekleştirdiğini aktarmaktadır. Herodot ile Lane arasındaki zaman farkı ortalama 2300 yıldır. Herodotos, *Herodot Tarihi*, çev. Müntekim Ökmen, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1973, s.170; Horace Leonard Jones, *The Geography of Strabo VIII*, William Heinemann LTD., İngiltere, 1967, s.15; Evliya Çelebi, *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi* 10/1, haz. Seyit Ali Kahraman, Yapı Kredi Yay., İstanbul, 2011, s.372-373; Lane, *Description of Egypt*, s.53. Evliya Çelebi'nin anlatısı ile E. William Lane'nin anlatısı oldukça birbirine benzemektedir.

- 16 M.Ö. Ekim 247'de Mühendis Theodoros, Aristarchos'a havza sulama sistemindeki bir bentte bulunan bir gedik hakkında bilgi vererek suyun kesilmesini ve gedığın tamir edilmesini, bu iş için gerekli kürek ve sepetlerin gönderilmesini, işe genç askerlerin ve set muhafızlarının dahil edilmesini ve setlerde iki kişinin geceli-gündüzlü nöbet tutmasını istedi. Aksi halde kellesinden olabileceğini belirtti. Dorothy J. Thompson, "Irrigation and Drainage in the Early Ptolemaic Fayyum", *Agriculture in Egypt, From Pharaonic to Modern Times*, ed. Alan K. Bowman – Eugene Rogan, British Academy, 1999, s.115. Benzer şekilde ama bu sefer kellesinden emin Mısır'daki İngiliz sulama mühendisi William, 1904'te Nil kıyılarında her 50 metrede bir kontrol kulübesinin olduğunu ve iki bekçinin geceli-gündüzlü nöbet tuttuğunu, her tehlikeli noktada 50 ila 100 kişi arasında değişen grupların müdahale için hazır tutulduğunu, nehir kıyılarında çuval, kazık ve taş taşıyan vapurlar ve teknelerin bulunduğunu ifade etmektedir. Aynı kişi 1887'de Mansura'da Nil sularının setleri aştığında bölge halkının erkek, kadın, çocuk seferber olduğunu hatta yük hayvanlarını da seferber ettiklerini ve hep beraber taşan suları engellediklerini aktarmaktadır. William Willcocks, *The Assuan Reservoir and Lake Moeris*, E & F. N. Spon, Londra, 1904, s.29-30. Bu anlatı sahipleri arasındaki zaman farkı da 2150 yıldır.

- 17 Pierre-Simon Girard, *Memorie Sur L'Agriculture, L'Industrie et le Commerce de L'Egypte*, Paris, 1822, s.8.

- 18 Su kaynaklarının adil ve düzenli kullanımı büyük önem taşıyordu. Bentler yıkmamalı, kanallar tıkanmamalı ve kimse hakkından fazla su almamalıydı. Özellikle yukarı köylerin suyu belirlenen süreden fazla kullanması, aşağı köylerin suya erişimini kısıtlayabilirdi. Büyük köylerin suyu zorla gasp etmesi, aşağı köylerin susuz kalmasına ve terk edilmesine yol açabiliyordu. Bu nedenle idarenin kolluk kuvvetleri suyun denetiminde önemli bir rol oynuyordu. Aksi halde bentler izinsiz kırılabilir, kanallar açılabilir ve sular kirletilebilirdi. Yukarı köylerin suyu çöplerle kirletmesi ise aşağı köylerde sağlık sorunlarına neden olabilirdi. Brendan Haug, *Garden of Egypt - Irrigation, Society, and the State in the Premodern Fayyum*, University of Michigan Press, 2024, s.151-152; "Kavga olmasın için hâkim tarafından askerî adamlardan güvenilir adamlar silahlı olup Nil'i köylerden köylere koyverip sularlar. Yoksa hâkim tarafından adam olmasa Urban ve Fellahlar birbirlerini katlederler." Evliya Çelebi, *Günümüz*

gazi

Akademik
Bakış

291

Cilt 18
Sayı 36
Yaz 2025

yaşanan olumsuzluklara da rastlanmaktaydı¹⁹. Buna rağmen, Mısır'daki tarımsal üretim hem ülke içi ihtiyaçları karşılamak hem de dış pazarlara ürün sağlamak açısından kritik bir rol oynadı. Örneğin, Roma İmparatorluğu döneminde Mısır, imparatorluğun tahıl ambarı işlevini görmüş²⁰; 11. yüzyılda dünya piyasalarına keten ve keten ürünleri²¹, 19. yüzyılda ise pamuk tedarik etmiştir²². Bu üretim süreçlerinin temelinde ise, suyun etkin bir şekilde yönetilmesi ve tarımsal üretimin bu çerçevede organize edilmesi yatmaktaydı.

İlk Mısırlılar, Nil taşkını zamanında suların depolanması ve arazilerin sulanması için havza sulama sistemini geliştirdiler. Bu sistemde bentlerle çevrili araziler belli bir süre su altında bırakılıyor, ardından bentlerin belirli noktalarından su kontrollü bir şekilde başka araziye yönlendiriliyordu. Ancak havza sulama sistemi tek ürün yetiştirilmesine olanak tanımaktaydı. Zamanla, birden fazla ürün elde edilmesine imkan sağlayan kanallar sistemi geliştirilmiş ve bu sistem en verimli şekilde Ptolemaioslar (M.Ö 305-30) döneminde işletilmeye başlanmıştı. Ancak, tek başına kanallar toprak seviyesi suyun üstündeyse yeterli olmamaktaydı. Bu sorun yine bu dönemde ortaya çıkmaya başlayan sakiye ve Arşimet vidası sayesinde suyu kaldırmaya yarayan diğer araçlarla çözüme kavuşarak kanal sistemi daha verimli hale getirildi²³. Böylece, havza sulama sistemi ile kanal sistemi birleşerek sulama ağı genişledi. Kanallar, çoklu ürün yetiştirilmesini mümkün kıldı ve tarımsal üretimi artırdı²⁴. Örneğin Mehmet Ali Paşa döneminde, Nil taşkının azaldığı yaz aylarında sabit su akışı akışını sağlayan yaz kanalları aktif kullanılarak üçlü ürün yetiştirilmesi mümkün hale gelmiş ve nakit ürün olarak pamuğun ekim alanı genişletilmiş ve tarımsal üretimde önemli bir dönüşüm yaşanmıştır²⁵.

Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi 10/1, s.373.

19 Örneğin M.Ö. 3. yüzyıla ait bir papirüs Fayyum'da yaşanan problemleri aktarmaktadır. Haug, *Garden of Egypt*, s.153; Osmanlı idaresi zamanında kadı sicillerinde suyun haksız dağıtımı ve kullanımına dair şikayet ve davalar mevcuttur. Mikhail, Mikhail, *Osmanlı Mısır'ından Doğa ve İmparatorluk*, s.26-46.

20 Peter Sarris, *Economy and Society in the Age of Justinian*, Cambridge University Press, 2006, s.11.

21 Abraham L. Udovitch, "International Trade and the Medieval Egyptian Countryside", *Agriculture in Egypt, From Pharaonic to Modern Times*, ed. Alan K. Bowman – Eugene Rogan, British Academy, 1999, s.270.

22 Roger Owen, *Cotton and the Egyptian Economy 1820-1914*, Oxford, 1969.

23 Christopher J. Eyre, "The Willage Economy in Pharaonic Egypt", *Agriculture in Egypt, From Pharaonic to Modern Times*, ed. Alan K. Bowman – Eugene Rogan, British Academy, 1999, ss.33-60; Dorothy J. Thopson, "New and Old in the Ptolemaic Fayyum", ed. Alan K. Bowman – Eugene Rogan, British Academy, 1999, s.124-127.

24 Mısır'da dönemlere göre mahsul çeşitliliği değişir. Örneğin başlıca ürünler olarak kış mahsulleri buğday, arpa, fasulye, keten ve yonca; yaz mahsulleri pirinç, şeker kamışı, susam, çivit ve pamuk; sonbahar mahsulleri mısır ve sorgumdu. William Willcocks, *Egyptian Irrigation*, C. 1, Londra, 1913, s.368-369; Alan K. Bowman – Eugene Rogan, *Agriculture in Egypt, From Pharaonic to Modern Times*, British Academy, 1999, s.4.

25 Bowman – Rogan, *Agriculture in Egypt, From Pharaonic to Modern Times*, s.2. Mehmet Ali Paşa döneminin başlarında 827 km olan kanalların uzunluğu dönem sonuna doğru 1931 km'ye ulaşmıştır. Selda Güner Özden, "Mehmed Ali Paşa Mısır'ında Angarya: Kapitalist Tarım ve Köylü Emeğinin Dönüşümü", *Amme İdaresi Dergisi*, 54/1, Mart 2021, s.15.

Nil'in hayat verdiği Mısır'da binlerce yıldır gelişen sulama bilgisi, yabancı idareciler tarafından göz ardı edilemeyecek kadar önemliydi. Sulama teknikleri, ekilecek ürünlerin seçimi ve verimlilik konusunda en fazla bilgiye sahip olanlar, doğrudan bu topraklarda yaşayan ve tarımla uğraşan yerel halktı. Bu nedenle, Romalılardan Osmanlılara kadar Mısır'ı yöneten idareler, yerel bilgiye her zaman önem verdi. Örneğin, Büyük İskender M.Ö. 332'de Mısır'a hakim olduğunda, üretim kapasitesini artırmak amacıyla getirilen mühendisler, yerel halkın rehberliğinde çalıştı²⁶. İslam fatihleri, tarımsal konularda deneyimsiz olduklarından, sulama sistemini ve tarımsal üretimi verimli bir şekilde yönetebilmek için yerel Hristiyan uzmanlardan yardım almak zorunda kaldı²⁷. Osmanlı idaresi de sulama konusunda yapılacak işlerde ve anlaşmazlıklarda yerel bilgiye başvurarak veya teamülleri dikkate alarak hareket etti²⁸. Tüm bunlar tarımsal sürekliliği korumak içindi.

Mehmet Ali Paşa'ya Aktarılan Tarihsel Miras

Mısır'da idareci olanların birtakım düzeni miras aldığı söylenebilir. Mehmet Ali Paşa da bu mirası devralanlardandı. Miras genelde idarecilerin verimli arazilere gerek doğrudan gerekse idari düzen içinde müdahale etme hakkıydı. Mehmet Ali Paşa tıpkı İslam halifeleri²⁹ ve Osmanlılar³⁰ gibi tüm toprakların fetih hakkı yoluyla devlet toprağı/mîrî arazi ve tasarruf hakkının toprağı işleyene devredildiği anlayışı benimsedi. Valiliğinin ilk on yılında, Fransız işgali sırasında başlatılan, toprak üzerindeki eski geleneklerin dönüştürülmesini ve yeni bir düzenin tesis edilmesini sağlayan kadastro çalışmalarını devam ettirdi ve III. Selim'in Memlûk hâkimiyetini sona erdirmeye, ayrıcalıklı sınıfları tasfiye etme ve gelir kaynaklarını merkezi otoriteye bağlama politikasını uyguladı³¹. Bu süreçte, Mısır toprakları büyük ölçüde Mehmet Ali Pa-

26 Thompson, "Irrigation and Drainage in the Early Ptolemaic Fayyum", s.107.

27 Petra M. Sijpesteijn, "Landholding Patterns in Early Islamic Egypt" Journal of Agrarian Change, 9/1, Ocak 2009, s.124.

28 Mısır kırsalındaki tek bir sulama unsurundaki en küçük değişikliğin bile Kahire, İstanbul, Mekke ve imparatorluğun diğer bölgeleri üzerinde çok büyük etkileri olabiliyordu. Dolayısıyla bu sistemi en verimli şekilde yönetmek isteyen Mısır'daki Osmanlı idaresi kırsalı bilen ve buradaki suyun en etkili şekilde nasıl kullanılacağını bilen köylülerin yerel bilgisine güvendi. Mikhail, *Osmanlı Mısır'ından Doğa ve İmparatorluk*, s.29-32.

29 Gladys Frantz-Murphy, "Land-Tenure in Egypt in the First Five Centuries of Islamic Rule (Seventh -Twelfth Centuries AD)", *Agriculture in Egypt, From Pharaonic to Modern Times*, ed. Alan K. Bowman – Eugene Rogan, British Academy, 1999, s.238.

30 Rivlin, *The Agricultural Policy of Muhammad Ali in Egypt*, s.20-40.

31 Yukarı Mısır'daki arazilere hakim olan Memlûklar Mart 1811'de Arabistan seferi öncesi Kahire kalesinde verilen ziyafet üzerine kurulu "komplo" ile kılıçtan geçirildi. Ayrıntılı bilgi için bkz. Selda Güner, "Abdurrahman El-Caberti ve Giovanni Reggio'nun Anlatılarında "Kahire Kale Katliamı" (Mart 1811) ve Memlûklerin Mısır'dan Tasfiyesi", *Akademik İncelemeler Dergisi*, 11/2, 2016, s.47-68. Ardından Mehmed Ali Paşa'nın oğlu İbrahim Paşa bölgeye vali tayin edilerek kontrol sağlandı ve yapılan kadastro çalışması akabinde de Yukarı Mısır'da hem merkezi idare hem de gelirler üzerinde tam kontrol sağlandı. Aşağı Mısır'da da benzer gelişmeler 1813'ten sonra yaşandı. Arabistan'da Vehhabilere karşı yürütülen savaş Mısır hazinesine muazzam yük bindirdi; "...Hicaz'daki savaş Mısır'a 100.000 adam, atlar, develer ve hecinler de dahil olmak üzere 50.000 hayvan, Mısır'dan taşınan büyük miktarda buğday ve milyonlarca dolara mal oldu." Rivlin, *The Agricultural Policy of Muhammad Ali in Egypt*, s.53. Ekim 1813'te gelirleri artırmak amacıyla ekilmeyen toprakların işlenmesi, vergilendirme sisteminin

şa'nın doğrudan denetiminde bir çiftlik düzenine dönüşecekti.

Angarya düzeni, yine önceki yönetimlerden devralınan bir miras olarak Mehmet Ali Paşa döneminde de sürdürüldü. Kırsal yaşam sakinlerinin kamusal işlerde çalıştırılmaları oldukça eskiydi³². Benzer şekilde kırsal alanların idaresi de eski geleneğe göre devam ettirildi³³. Ama diğer dönemlerden farklı olarak Mehmet Ali Paşa döneminde bu idare oldukça sıkılaştırıldı. Köy idaresinden sorumlu görevliler yerel halkı sıkı kontrol altında tuttu³⁴. Aynı sıkı kontrol taşra idaresinde de en üst düzeydeydi. Örneğin birden fazla köyden sorumlu Nazır, her ay sorumluluk alanındaki bölgede meydana gelen

düzenlenmesi ve vakıf arazilerinin dokunulmazlığının kaldırılması gibi reformlar başlatıldı. Aşağı Mısır'da yürütülen kadastro çalışması 1814 baharında tamamlandı ve toprak mülkiyeti kamulaştırıldı. Mehmet Ali Paşa, vergileri kolay toplamak ve üretimi artırmak için arazileri büyük mülkler halinde yönetici sınıfa tahsis etti. Mehmed Ali Paşa zamanında arazilerin kamulaslaştırılması hakkında tartışma için bkz. Gabriel Baer, *A History of Landownership in Modern Egypt 1800-1950*, Oxford University Press, 1962, s. 1-7; Rivlin, *The Agricultural Policy of Muhammad Ali in Egypt*, s.37-59.

- 32 Fellahlar, Firavunlar döneminden itibaren kanal, bent ve piramit inşasında çalıştırılmıştır. Erken Ptolemaios papirüslerinde sulama ve işçilik düzenli şekilde kayıt altına alınmıştır. M.Ö. 192'de Fayyum'daki setler için angarya işçilerin görevlendirildiğine dair listeler bilinmektedir. Thompson, "Irrigation and Drainage in the Early Ptolemaic Fayyum", s.107-108; Romahlılar döneminde, Nil taşkını öncesi kamu görevlilerine ve kırsal topluluklara hazırlık emirleri veriliyordu. Angarya süresi beş gündü ve herkes kendi köyünün sulama kanalında çalışmakla yükümlüydü. Görevler arasında silti ve tıkanıklık oluşturan atıkları temizlemek yer alıyordu. Brendan Haug, *Garden of Egypt - Irrigation, Society, and the State in the Premodern Fayyum*, s.123,128; Ücretsiz çalışmadan sonra ise büyük projeler için ücretli angarya da uygulamalar arasındaydı. Örneğin MÖ. 250'lerde hırslı bir müteahhit Maliye bakanına Ada olarak isimlendirilen bir bölgeye havza sulamaya yönelik setler yapmak için 5 bin kürekle 15 bin adamın önerildiği bir proje sundu. 15 bin sivil erkek nüfus ise bir eyalet nüfusunun %64'üne tekabül ediyordu. Thompson, "Irrigation and Drainage in the Early Ptolemaic Fayyum", s.111-112.

- 33 Firavunlar dönemine ait mezar resimleri ve pasajlarda köy idarecileri olarak "Yazıcılar" görülür. Eyre, "The Willage Economy in Pharaonic Egypt", s.35; Ptolemaioslar ve Romalılar zamanında da idare ile kırsal kesim arasında iletişimi sağlayanların olduğu bilinmektedir. İslam fetihlerinden sonra köy idarecileri olarak karşımıza şeyhler çıkmaktadır. Frantz-Murphy, "Land-Tenure in Egypt in the First Five Centuries of Islamic Rule (Seventh - Twelfth Centuries AD)", s.242-243.

- 34 Mehmet Ali Paşa dönemi köy idarecileri köyün arazilerinden ve vergisinden sorumlu Şeyh'ül-beled idi. Köy birkaç hisseden yada küçük köyden oluşuyorsa buda da Şeyh'ül-beled'e bağlı şeyhler bulunurdu. Vergilerin ve arazilerin dağıtımını, anlaşmazlıkların çözümünü, köydeki esnaf, zanaatkar ve tüccarlarla ilgili gelişmelerden sorumluydu. Sarraf belirlenen vergileri toplayan kişiydi. Genelde Kıptiler sarraftı. Fellahlar arasından seçilen ve okuma yazma bilen Şahid ise köy arazisini bilir, her fellahın sahip olduğu arazileri ve bunlarla ilgili değişiklikleri kaydederd. Havli arazilerin sınırlarını bilen bir nevi köy kadastrocusuydu. Yeniden dağıtım olacaksa ona danışılırdı. Ekimi ve sulamayı da denetlerdi. Bu kişi de fellah arasından seçilirdi. Meşhed suçluların adli makamlar önüne çıkarılmasından sorumluydu. Gafir bir nevi köy polisleriydi. Asayıştan sorumluydu. Vekil hasat zamanı elde edilen ürünü toplar ve çalıştırılan fellahın ücretlerinden sorumluydu. Kallaf köyün hayvanlarından sorumluydu. Hayvansal gıdaların toplanması ve hayvanlarla ilgili hastalıklar veya başka bir ifadeyle veterinerlik hizmeti de sunardı. Bu görevliler nakdi veya aynı ücretler alırlardı ve bazı vergilerden muaftı. Ayrıntılı bilgi için bkz. Martin Roch Xavier Estève, *Memoire Sur Les Finances de L'Egypte - Depuis la conquête de ce pays par le sultan Sélim Ier jusqu'à celle du général en chef Bonaparte*, s.28-31 (<https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k320952b>); Mısır taşra idaresi ve özel olarak köydeki görevliler hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Rivlin, *The Agricultural Policy of Muhammad Ali in Egypt*, s.27-29.

tarımsal ve endüstriyel durumu il idarecisi Memur'a, Memurlar da her ay illerinde meydana gelen gelişmeleri vilayet idaresinden sorumlu Müdür'e; Müdürler de her ay vilayetlerindeki gelişmeleri merkeze rapor etmek zorundaydı³⁵.

Mehmet Ali Paşa dönemi önceki yönetimlerden farklı olarak modernleşme sürecine sahne oldu. Bu süreçte, modern bir ordunun oluşturulması ve sanayileşme hamleleri ön plana çıktı. Paşa'nın reformlarının temel finansal kaynağı, 1821'de Mısır'da yetiştirilmeye başlanan ticari değeri oldukça yüksek pamuğun yeni bir türü üretiminden elde edilen gelirlerdi³⁶. Sıkı mali kontrol ve verimli araziler üzerindeki üretimin organizasyonu, denetimi ve yönetimi onun ekonomik gücünün temelini oluşturdu³⁷. Paşa ayrıca verimli arazilerin ürünleri üzerinde tekel sistemi kurarak Mısır'ın en büyük tüccarı oldu³⁸. Bir araştırmacının bu döneme dair değerlendirmesi oldukça önemlidir; [Mehmet Ali Paşa] “sadece daha fazla ürün ve vergi konusunda ısrar etti. Bir toprak parçası, bir mısır koçanı, tahıl satışından elde edilen bir kuruş bile kendisinden başkasına ait değildi.”³⁹

Kavala'dan Fransız işgaline karşı harekete geçen düzensiz birlikler içinde Mısır'a gelen Mehmet Ali Paşa, birkaç yıl sonra Mısır'a vali tayin edilmiş, valiliği döneminde Mısır'da büyük gelişmeler yaşandığı gibi ordusu Kütahya'ya kadar gelerek Sultan'ı tehdit etmişti. Avrupalı güçlerin kendisini yakından izlediği ve dış politikalarını gözden geçirmelerine sebep olacak gelişmelerin odağında yer aldı⁴⁰. Mehmet Ali Paşa'nın valiliği döneminde ya-

35 Taşra idaresi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Rivlin, *The Agricultural Policy of Muhammad Ali in Egypt*, 88-102.

36 Modern ordunun kurulması ve diğer kurumların gelişimi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz., Khaled Fahmy, *Paşa'nın Adamları*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay., çev. Deniz Zarakolu, İstanbul, 2010; Mısır'ın 19. Yüzyıldaki pamuk yetiştiriciliği, ticari değeri ve ülkeye katkısına yönelik ayrıntılı bilgi için bkz. Roger Owen, *Cotton and the Egyptian Economy 1820-1914*, Oxford, 1969.

37 Timothy Mitchell, *Mısır'ın Sömürgeleştirilmesi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2001, s.89-90.

38 Tekel Sitemi 1910 yılında Yukarı Mısır arazileri ele geçirilip burada üretilen tahılın satılmasından elde edilen kârların sonucunda ortaya çıkmış ve 1812'de Paşa artık hem tahılın alıcısı hem taşıyıcısı hem de dış ticarete pazarlayıcısı olacaktır. Vehhabilerle girişilen mücadele sırasında ortaya çıkan para ihtiyacı ve 20.000'i bulan asker sayısı Paşayı katı bir tekel taraftarı yapacaktır. Owen, *Cotton and the Egyptian Economy 1820-1914*, s.19-21; “Yabancıların gözünde merhametliydi fakat otoritesi ve zenginlik kaynağı olan ürünleri söz konusu olduğunda gözü bir şey görmezdi. Tekelleştirdiği ürünleri daima belirlediği tutarda satardı. Kendisine Avrupalı gözlemciler tarafından yapılan başvurulara en azından ürünlerin ihale usulü satılmasını böylece en azından ürünün gerçek değerinden alınabileceği söylene de bunu kabul etmedi.” M. Le comte Benedetti, “Mehmet-Ali Durant Ses Dernieres Annees”, *Revue des Deux Mondes* (1829-1971), 1 Haziran 1895, Dördüncü Dönem, Cilt. 129, No. 3 (1 Haziran 1895), s.516-517; Râgıb Raif – Rauf Ahmed, *Mısır Meselesi*, Yay. Haz. Mustafa Öztürk, Sevda Özkaya Özer, Fırat Üniversitesi, Ortadoğu Araştırmaları Merkezi Yay., No: 22, Elazığ 2011, s.29-30; Şinasi Altundağ, “Mehmed Ali Paşa” *MEB İ.A.* 7, Eskişehir, 1997, s.576.

39 Donald Andreas Cameron, *Egypt in The Nineteenth Century or Mehemet Ali and His Successors Until The British Occupation in 1882*, Londra, 1898, s.87.

40 Avrupa Uyumu'na bir tehdit olarak Mısır Meselesi hakkında bkz. Hayrettin Pınar, “Mehmed Ali Paşa İsyanı ve Metternich'in Osmanlı Siyaseti”, *Anadolu Üni. Sosyal Bilimler*

görsel

Akademik
Bakış

295

Cilt 18
Sayı 36
Yaz 2025

şanan gelişmeler onun Mısır'da reformlarının sonucunda ortaya çıkan güçlü bir ordu sayesinde oldu⁴¹. Bu ordunun arkasında ise Mısır'ın verimli tarım toprakları ve toprakların işleyicisi fellah vardı. Devlet görevlileri, en küçük tarım alanını ve ürünü dahi zayı etmemek adına titizlikle hareket etti, zira bu, Paşa'nın politikalarının temelini oluşturuyordu⁴². Ancak sürdürülebilir olmaktan uzak ağır tarımsal yükümlülükler, askeri faaliyetler ve sanayileşme çabaları fellah üzerinde büyük bir baskı yarattı ve despotik uygulamalarla sürdürülen bir düzenin oluşmasına yol açtı. Bu süreç, fellah için artan yükümlülükler ve ağır çalışma koşullarıyla şekillenen zorlu bir dönemin başlangıcını oluşturdu.

Mehmet Ali Paşa'nın Fellahı Olmak

Atasözleri, toplumların tarihsel deneyimlerini ve kolektif bilgeliklerini en özlü ve etkili biçimde aktaran sözlü kültür unsurlarıdır. Dolaylı veya dolaysız anlatımlarla halk tarafından kabul görmüş bu ifadeler, toplumsal olaylara ve yönetim anlayışına yönelik halkın tepkisini yansıtmak amacıyla da kullanılmaktadır. Bu çalışma kapsamında Mehmet Ali Paşa yönetimini fellah açısından en iyi özetleyen atasözü şu şekildedir; *"Musa'nın idaresinden memnun olmayan, Firavun idaresinden memnun olacaktır."*

1815'te *"fasulye, arpa ve nohutları yemesinler"* diye hayvanların ağzlarının bağlamasına dair Paşa'nın emri⁴³ göz önüne alınırsa atasözü daha da anlamlı hale gelmektedir. 1817'de atasözüne düşülen açıklamada "Memlûkların idaresinden memnun olmayıp şikayetçi olanların şimdi Mehmet Ali idaresine boyun eğmeleri gerektiği" şeklindedir ve bu dönemde sık sık kullanıldığı belirtilmektedir⁴⁴. Dönemin özetlenmesinde kullanılan atasözünün döneminde sık kullanılmasının elbette başka gerekçeleri de vardır. Çünkü Mehmet Ali Paşa dönemi yoğun işgücü talebiyle diğer tarihsel dönemlerden ayrılmaktadır. Bu dönemde tarım ve işgücü sistemi ticari tarıma ve kapitalist pazar üretimine yönelmiş ve buna göre şekillenmiştir⁴⁵. Bu dönüşüm, özellikle fellahlar üzerindeki baskının artmasına neden olmuş, dolayısıyla sosyal ve ekonomik koşulları daha da ağırlaştırmıştır. Halkın bu yeni düzen karşısında yaşadığı sıkıntılar, yukarıda belirtilen atasözü aracılığıyla ifade edilmiş ve dönemin toplumsal ruh halini yansıtan önemli bir söylem hâline gelmiştir.

Mehmet Ali Paşa döneminde fellahların davranışlarını şekillendiren unsurlar çeşitli faktörlere dayanmaktadır. Bu unsurlar arasında en belirgin olanı, fellahların tarihsel olarak atalarından devraldığı bir eğilim olan topraklarını terk etme eylemidir⁴⁶. Mısır'ın kırsal nüfusu, tarih boyunca farklı

Dergisi, 11/2, 2011, ss.157-178.

41 Ümmügülşüm Polat, *Osmanlı Devleti ve İngiltere Ekseninde I. Dünya Savaşı Yıllarında Mısır*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2015, s.4.

42 1830 tarihli *La'ihat Zira'atü'l-Fellah*'da ziraî üretime dair ayrıntılı talimatların var olması tarımsal üretime verilen önemi göstermesi açısından önemlidir. Güner Özden, "Mehmed Ali Paşa Mısır'ında Angarya: Kapitalist Tarım ve Köylü Emeginin Dönüşümü", s.9.

43 Owen, *Cotton and the Egyptian Economy 1820-1914*, s.21.

44 Burckhardt, *Arabic Proverbs; or The Manners and Customs of the Modern Egyptians*, s.237.

45 Güner Özden, "Mehmed Ali Paşa Mısır'ında Angarya: Kapitalist Tarım ve Köylü Emeginin Dönüşümü", s.21.

46 Eyre, "The Willage Economy in Pharaonic Egypt", s.53; M.S. 250'de İmparator Caracalla

nedenlerle ama özellikle artan vergi taleplerinden dolayı topraklarını terk etmek zorunda kalmıştır⁴⁷. Mehmet Ali Paşa yönetimi altında bu durum daha da belirgin bir hâl almış ve kırsal kesimde yaygın bir olgu hâline gelmiştir⁴⁸. Eski dönemlerden farklı olarak yine bu dönemde gerçekleşen tarımsal reformlardan dolayı artan işgücü talebi, Mısır ordusuna asker ve fabrikalarına işçi talebi fellahların topraklarını terk etmesine neden olacaktır. Esasında bu, kırsalın reformlarla birlikte gelen dönüşümün neden olduğu baskıya verdiği bir tepki olarak değerlendirilebilir.

a. Köyünü / Toprağını Terk Etme

Mısır kırsalında köyünü veya toprağını “*ipe çekilme pahasına*”⁴⁹ terk etme yaygın bir eylemdi. Bu durumun temel sebebi vergilerini ödeyemeyen fellahın elinden toprağının alınması suretiyle mülksüzleştirilmesi ya da bulundukları bölgede angarya iş yükünün fazla olmasıydı. Örneğin, Aşağı Mısır’da kanal sisteminin yaygınlaştırılması sonucunda çoklu ekimin yaygınlaşması tek başına ele alınabilir. Mısır’da tarımsal reformların başlangıcını temsil eden ticari değeri yüksek pamuk ekimin 1821’de başlamasıyla birlikte hem kanallara hem de emek-yoğun bir ürün olan pamuğun ekimi, bakımı ve hasadına bağlı olarak işgücü talebi arttı. Kanallar düzenli şekilde temizlenmezse istenilen düzeyde su topraklarla buluşamazdı. Özellikle yaz sulaması denilen süreçle elde edilen ürünler yetiştirilemezdi. Bunun için Nil Nehri’nin düşük olduğu zamanlarda kış kanallarında, barajlarda, göllerde ve depolarda toplanan suların kanal seviyesinden daha yüksek olan toprağa ulaştırılması gerekiyordu. Bu da şaduf ve sakiye⁵⁰ gibi araçlarla mümkündü. Örneğin, 1820-1831 yılları arasında, yeni kanalların inşası için yıllık ortalama 67.000 kişilik bir iş gücüne ihtiyaç duyulurken, mevcut kanalların bakım ve temizliği için bu sayı 400.000’i aştı. Suyun alçak kanaldan toprak seviyesine kaldırılmasını sağlayan araçlar ise yazın 100.000 erkek ve 150.000 manda gerektiriyordu. Kadın ve çocuklar da tarlalarda pamuk hasadıyla ilgilenmek zorundaydı⁵¹. Toprağın ekime hazırlanması, kanalların taşkın mevsiminden önce düzenlenmesi, arazinin sulanması, ürünlerin ekimi, bakımı, hasadı, hasat-

şehir idarecilerine emir vererek kırsal işlerden dolayı kırsal alanları terk edenlerin şehirden “kovulmaları” ve köylerine geri dönemeye zorlamaları konusunda emri vardır. Haug, *Garden of Egypt - Irrigation, Society, and the State in the Premodern Fayyum*, s.133.

47 Pere, *Memoire sur la communication de la mer des Indes e la Mediterranee*, s.250.

48 Baer 1812 reformlarına rağmen vergi artışının çok sayıda köyden tüm ailelerin yoğun bir göçe başvurduğunu ifade eder. Ayrıca Bowring’e atıfla da 1830’ların sonuna doğru ve 1840’larda göçün daha da arttığını bildirir. Baer, *A History of Landownership in Modern Egypt 1800-1950*, s.28; Kenneth M. Cuno, *The Pasha’s Peasants – Land, Society, and Economy in Lower Egypt, 1740-1858*, Cambridge University Press, 1992, s.5.

49 Mitchell, *Mısır’ın Sömürgeleştirilmesi*, s.93.

50 “Şaduf ve Sakiye Mısır’da tarlaların sulanması için kullanılan sistemdir. Sakiyelerde öküzler kullanılır. Şadıflarda ise tahterevalli gibi bir düzenek vardır. Fellah bir ucundan sistemi kaldırır ve kova suya batır, sonra onu kaldırır ve tarlası için hazır olan kanala dökülmek üzere döndürerek kovayı kanalla hizalar. Tek seferde 50 litre su üç metre yüksekliğe kaldırılabilir. Fakat Sakiyeler daha verimlidir.” Clot Bey, *Aperçu General Sur L’Egypte*, C. 2, Paris, 1840, s. 270; Ayrıca görsel ve tanımlamalar için bkz. Lane, *An Account Of The Manners And Customs Of The Modern Egyptians 1833-1835*, s.335.339.

51 Owen, *Cotton and the Egyptian Economy 1820-1914*, s.48-49.

görsel

Akademik
Bakış

297

Cilt 18
Sayı 36
Yaz 2025

tan sonra en yakın hükümet deposuna (şunah) taşınması gibi yoğun iş yükü fellahı mümkünse köyünü terk ederek havza sulama sisteminin dolayı iş yükünün az olduğu Yukarı Mısır'a, kanal sisteminin daha az yoğun olduğu bölgelere, büyük şehirlere ya da Suriye'ye göç etmeye⁵² teşvik etti.

Bir diğer sebep de aşırı vergiydi. 19. yüzyıl başlarında Mısır, yaklaşık 2.300 kasaba ve köyde yaşayan, tahminen üç buçuk milyon nüfuslu bir ülkedi. Halkın büyük çoğunluğunu, tarımla uğraşan fellahlar oluşturmaktaydı. Bununla birlikte, Kahire'de yaklaşık 250.000, diğer büyük merkezlerde ise yaklaşık 150.000 kişilik önemli bir kentsel nüfus da bulunmaktaydı⁵³. Fakat ülke nüfusunda büyük bir nüfusa sahip fellah, Mehmet Ali Paşa zamanında ekip biçtiği toprağın hiçbir zaman sahibi olamadı. Mehmet Ali Paşa görev geldiğinde fellah yasal olarak üzerinde yaşadığı, ekip-biçtiği ve vergisini ödediği toprağa sahipti. Ancak bu sahiplik, tam anlamıyla mülkiyet hakkını değil, yalnızca araziye işleme ve kullanım hakkını ifade etmekteydi⁵⁴. 1815'te tamamlanan kadastrodan sonra ekilebilir toprakların büyük kısmı Paşa'ya, ailesine ve gözdelelerine dağıtıldı⁵⁵. Mısır köylüleri bu dönemde Cuno'nun ifadesiyle "yeni bir efendiye... kavuştu"⁵⁶. Daha sonraki süreçte bu dağıtım devam edecekti⁵⁷. Fellahlara ise 3 ila 5 feddan⁵⁸ arasında değişen oranda

52 Mısır Meselesi'nin ortaya çıkışının temelinde Suriye'ye kaçan Mısırlı köylülerin geri gönderilmesi talebi ve bu talebin reddedilmesi olduğu unutulmamalıdır. Şinasi Altundağ, *Kavalalı Mehmet Ali Paşa İsyanı -Mısır Meselesi 1831-1841*, TTK Yay., Ankara, 1945, s.37.

53 Owen, *Cotton and the Egyptian Economy 1820-1914*, s.3.

54 Cuno, "A Tale of Two Villages: Family, Property, and Economic Activity in Rural Egypt in the 1840s", s.276; Baer, *A History of Landownership in Modern Egypt 1800-1950*, s.32.

55 Bkz. Dipnot 30. Mehmet Ali Paşa döneminde 1913-14'te, 1819-20'de ve 1840'ta başlayıp yüzyıl sonuna kadar devam eden bir süreçte yapılan ikisi tamamlanmış üçüncüsü yarım kalmış kadastro çalışmaları vardır. Cuno, "A Tale of Two Villages: Family, Property, and Economic Activity in Rural Egypt in the 1840s", s.276; Baer, *A History of Landownership in Modern Egypt 1800-1950*, s.307. Kadastro çalışmaları, nüfus sayımları ve tarım aletleri ile hayvanlara dair envanterler, idarecinin merkezi ofisinden çıkmadan ülkesinin potansiyeli hakkında bilgi sahibi olarak plan yapma ve değerlendirmelerde bulunmasını sağlar. Başka bir ifadeyle, devletin sahip olduklarını okunaklı hâle getirmesi, mevcut kaynakları daha iyi yönetmeyi ve geliştirmeyi kolaylaştırır. Aynı zamanda, idarî otoriteden kaçınmayı kolaylaştıran okunaksızlık durumuna da son verilmiş olunur. Mehmet Ali Paşa'nın kadastro çalışmaları, James Scott'un "devlet gibi görmek" olarak tanımladığı kavramla örtüşmektedir. James C. Scott, *Devlet Gibi Görmek*, çev. Ozan Karakaş, Koç Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2022. Mitchell'e göre bunlar aynı zamanda "siyasi ve ekonomik hesaplara müsait bir şekle sokma" girişimleridir. Mitchell, *Mısır'ın Sömürgeleştirilmesi*, s.76.

56 Cuno, *The Pasha's Peasants*, s.6.

57 1838 Balta Limanı Antlaşması'ndan sonra tekel sistemi sona erdi. Mehmet Ali Paşa bu dönemde ekilebilir arazileri büyük mülkler halinde aile üyelerine dağıttı. Amaç hem üretimi devam ettirmek hem vergiyi güvenceye almak hem de bu topraklarda yetişecek ürünleri yine kendi belirlediği fiyattan satın alarak kaldırılan tekel sisteminin şimdiye kadar sağladığı zenginlikten mahrum olmamaktır. Ürünlerin kalitesini ve nakliyesini de denetleme görevini sıklaştıracaktı. Bu şekilde yabancı tüccara satılacak ürüne onay verme ya da vermeme veya suni nakliye sorunu ortaya çıkarmaya çalışacaktı. Owen, *Cotton and the Egyptian Economy 1820-1914*, s. 65-67.

58 1 feddan = 4200 m² (4,2 Dönüm)

arazi ekip-biçimleri için tahsis edilmişti⁵⁹. Büyük ölçekli tarımsal üretimin bir parçası olan bu arazilerde fellahlar aynı zamanda temel gıda ihtiyaçlarını karşılamak üzere mutfaklık ürünler de yetiştirmekteydi. Ancak, toprak vergisi oranları giderek arttı, elde edilen ürünlerin ise Mehmet Ali Paşa'nın belirlediği sabit ve düşük fiyatlarla devlet depolarına satılması zorunlu kılınmıştı. Paşa'nın belirlediği fiyatlar oldukça düşük olduğu gibi üstüne fellaha ödenmesi gereken ücretten ya önceki dönem vergi borçları ya da gelecek dönem vergileri kesildi. Bu durumda da geçinemeyen ve vergisini ödeyemeyen fellahın toprağından feragat etmesi veya toprağını terk etmesi kaçınılmaz hale geldi. Toprağından feragat eden köyünden ayrılmaya zorlanmazdı. Toprağı terk edilmesi ise köyden ayrılmak/kaçmak suretiyle gerçekleşiyordu. Her iki durumda fellahın geçimini sağlamak için toprakta çalışmaktan başka seçeneği de bulunmuyordu. Toprağını kaybedenler/mülksüzleşenler başkalarının topraklarında ücretli işçi veya büyük arazi sahiplerinin topraklarında ortakçı olmaya başladı. Toprakların terk edilmesi hem vergi kaybı hem işgücü eksikliği hem de ekilmeyen toprak demektir. Bu nedenle köylerin terk edilmesi yasaklandı⁶⁰. Fakat bunun önüne geçilemedi. Kayıtlı olduğu köyde bulunamayan fellahın aranması ya da kaydının olmadığı yerde tespit edilirse köyüne görevliler tarafından geri gönderilmesine yönelik emirler olağan hale geldi. Bu işte suistimali olanlar ise sert şekilde cezalandırılıyordu⁶¹. Dönemin tanıklarından Albay Barnett şunları aktardı⁶²:

“Yetkililere yardım için Kahire’den vilayetlere birlikler gönderildi ve her köyün yetkilisine, köyüne ait olmayan her köylüyü teslim etmesi için en ağır cezalar verildi. Köylüler toplandıktan sonra, eşleri ve çocuklarıyla birlikte askerler eşliğinde göç ettikleri köylere yürütüldüler. Sadece Behira Vilayetinden on iki bin aile götürüldü. Bu talihsiz insanların evlerinden çıkarılmasının ardından ortaya çıkan sefalet ve ıssızlık sahneleri bana çok üzücü geldi. Birkaç köylünün kaçmaya çalıştıkları için idam edildiği bildirildi... Paşa’nın aşırı şiddete başvurmasındaki temel neden, [Paşa’nın] kendi çiftliklerini yoksulluk ve kötü muamele nedeniyle terk eden fellahları geri [döndürmekti].”

gpx

Akademik
Bakış

299

Cilt 18
Sayı 36
Yaz 2025

59 Baer, *A History of Landownership in Modern Egypt 1800-1950*, s.13.

60 Mitchell, *Mısır’ın Sömürgeleştirilmesi*, s.77-78

61 Mısır taşra idaresi vilayetler, iller, ilçeler, nahiyeler, köyler ve büyük köylerin yakınlarındaki küçük köylerden (Hisse) oluşurdu. Sırasıyla Müdür, Memur, Nazır, Şeyhü'l-Beled ve Şeyh buraların idareciydi. Tüm ilçelerdeki köylerden sorumlu başka bir idareci Hakimü'l-Hut idi. Birçok görevinin arasında bir görevi de kendi sorumluluk alanındaki köylerde kayıtlı olmayan başka köylünün tespitiydi. Eğer Hakimü'l-Hut'tan önce Memur'un adamları kaçak köylüyü bulursa belli bir miktar ceza öderdi. Aynı durumun ikinci kez tekrarında hem ceza öder hem de görevinden alınır. Eğer bir kaçak Hakimü'l-Hut'un ikamet ettiği köyde değil de başka bir köyde bulunursa o köyün şeyhü'l-beledi/şeyhi bir sopayla dövülürdü. Hatta 1844'te bir köy şeyhinin köyden kaçmalarda suistimali olduğundan idam edildiği de bilinmektedir. Rivlin, *The Agricultural Policy of Muhammad Ali in Egypt*, s.94,116.

62 Rivlin, *The Agricultural Policy of Muhammad Ali in Egypt*, s.70.

b. Angarya/ Corvee veya Zorunlu Çalıştırma

Mısır'da angarya/zorunlu çalıştırma oldukça eskiye dayanan bir sistemdir. Mısırlılar, Nil Nehri'nin sunduğu imkânlardan faydalanabilmek için kolektif çalışmaya mecbur kalmışlardır. Bu zorunluluk, hayati bir gereklilik olarak ortaya çıkmıştır. Nil suyunun verimli arazilerle buluşması, Mısırlıların geçimlerini sürdürebilmeleri için gerekli besin ve tarımsal ürünlerin üretimini sağlamaktaydı. Ayrıca, elde edilen üretim fazlasının yerel pazarlarda satılması, temel ihtiyaç malzemelerinin temini için ekonomik bir kaynak oluştuyordu. Bunun yanı sıra tarlalarını sürmede, yüklerini taşımada, seyahatlerini yapmada yararlandıkları büyük baş hayvan ile etinden, sütünden ve yününden faydalandıkları küçükbaş hayvanlarının yemlerin temin edilmesi de bu süreçle yakından ilgiliydi. Ancak, suyun bu avantajlarından yararlanmak için kolektif bir mücadele zorunluydu. Nil Nehri'ne en yakın köylerden en ücra yerleşimlere kadar suyun ulaşımı, kanallar aracılığıyla sağlanmaktaydı. Bu kanalların düzenli olarak kazılması, bakımı ve özellikle, her dönem karşılaşılan, alüvyon (silt) birikmesi sonucu tıkanan kanalların temizlenmesi büyük önem taşımaktaydı. Aksi takdirde, suyun akışı sekteye uğrar ve yeterince sulanamayan arazilerde tarımsal üretim ciddi anlamda azalır. Ürün azalması ise Mısır kırsalı için sıkıntı, zahmet ve kıtlık demektir. Bu nedenle suyun istenilen yere zamanında ve yeterince taşınması için kanalların aktif kullanılması elzemdir. Kanallar, kanallardan yararlanan köylülerin sorumluluğundaydı. Merkezi idare resmi bir yükümlülük getirmese bile, tarımsal üretimin devamlılığı açısından köylüler, kendi menfaatleri doğrultusunda bu sürece doğal olarak dâhil oluyorlardı. Köy yönetiminden sorumlu şeyhlerin organize ettiği iş gücü, kanal bakım çalışmalarını yerine getirerek bu hayati sürecin sürdürülebilirliğini sağlıyordu⁶³.

Mısır'da sulama genelde havza sulama sistemiyle gerçekleştiriliyordu. Taşkın döneminde su, ana kanallarla taşınarak etrafı çevrilmiş alanlarda belli bir süre bekletilerek bir sonraki havzaya aktarıldı. Bu şekilde gerçekleşen sulamada bentlerin taşkına hazır hale getirilmesi, taşkın döneminde bentlerin zarar görmemesi, havzaya su taşıyan kanalların temizlenmesi ve gerekiyorsa yenisinin kazılması gibi işler için önemli bir iş gücüne ihtiyaç vardı. Daha sonra Aşağı Mısır'da kanal sistemi çok daha fazla yaygınlaşmaya ve ekilebilir alanlar artmaya başladı. Mehmet Ali Paşa'nın tarım reformlarını başlatmasına kadar fellah üzerinde angarya baskısı nispeten sınırlıydı.

63 Romalılar zamanında herkes kendi köyünün sulama kanalında çalışmakla yükümlüydü. Haug, *Garden of Egypt - Irrigation, Society, and the State in the Premodern Fayyum*, s.123; 1525 yılında Sadrazam İbrahim Paşa'nın çıkardığı bir kanunda vilayetlerde hiçbir toprağın susuz kalmaması için köyün ileri gelenleri ve köylüler civardaki kanallardan sorumlu olduğu ifade edilmiştir. Mısır'da kanallar Sultânî ve Balâdî diye ikiye ayrılırdı. Eğer bir kanal bir grup imtiyazhıya değil de büyük köylü gruplarına hizmet ediyor ve ortak fayda sağlıyorsa Sultânî idi. Eğer bir gruba ya da köye hizmet ediyorsa bu kanal Balâdî idi. Her iki kanal devlet mülkiyetinde olmakla birlikte bunların sorumluluğu onlara en çok ihtiyaç duyan köylülerin üzerindiydi. Mikhail, *Osmanlı Mısır'ından Doğa ve İmparatorluk*, s.6,23; Cuno, *The Pasha's Peasants*, s.17; Haug, *Garden of Egypt - Irrigation, Society, and the State in the Premodern Fayyum*, s.115.

Fakat kanalların artması, yaz sulamanın yaygınlaşması ve çoklu ürün yetiştiriciliği geçmişten farklı bir dönem başlattı⁶⁴. Bu dönemde, büyük çiftliklerde endüstriyel bir ürün olan pamuğun üretimi öncelikli hâle gelerek geçmişte iç piyasaya yönelik olarak yetiştirilen ve ticari değeri daha düşük olan tahıl üretimi ise geri planda kaldı⁶⁵. Bu dönüşüm öncesinde, taşkın öncesinde toprağını hazırlayan sonra sulayan, suyun arazilerden çekilmesinin ardından ekimini gerçekleştiren ve hasat zamanı geldiğinde ürününü toplayan köylü, yılın belli dönemlerde angaryada çalışıyor sonrasında ise kendisine, ailesine ve toprağına zaman ayırabiliyordu. Nil'in taşkın döngüsü göz önüne alındığında ekim ayından itibaren çalışmaya başlayan fellah, nisan ayında hasadını tamamladıktan sonra, yeni ekim sezonuna kadar yaklaşık altı aylık bir dinlenme sürecine sahip olabiliyordu. Bu süreçte, zorunlu haller dışında köyünden, ailesinden ve toprağından uzak kalması gerekmiyordu.

1820'den sonra özellikle pamuk ekimin yaygınlaşmasıyla birlikte şimdiye kadar kendisi ve köyü için çalışan fellah artık kilometrelerce uzağı taşındı⁶⁶. Kanalların temizlenmesi asli görevi olmakla birlikte yaz bitkileri için lazım olan suyu temin edecek barajların yapılması, yaz kanallarının derinleştirilmesi ve ileri gelenlerin arazileriyle ilgilenmek gibi görevler için fellah kullandı. Çalışma koşulları sert ve ağırdı. Genelde angaryaya katılanların yılda dokuz ay çalışması gerekirdi. 15 Ocak'tan 15 Temmuz'a kadar altı ay süreyle bentlerde ve kanallarda taşkına hazırlık, 1 Ağustos'tan 1 Kasım'a kadar da üç ay süreyle taşkın sırasında aşırı suyun zararını önlemek için Nil Nehri, kanal ve bentlerde bekçilik yapmaları gerekirdi. Kanalda biriken silti kaldırmak veya yeni kanal kazmak görevi çapa ve sepet gerektiriyordu. Fellah bunları temin etmek zorunda olduğu gibi yiyeceğini ve yatacağı yeri de yine kendi ayarlaması gerekiyordu. Sepet veya çapası olmayanlar ellerini kullanıyordu. Fellahın aile üyesinden biri günlük yürüme mesafesine dayanabileceği uzaklığa kadar birkaç günlük yiyecek taşırdı. Mesafe daha uzaksa ailesi fellahı takip eder açık alana yerleşirdi. Konaklamaları için genelde kendilerine çalışanlardan oluşan barınaklar yapıp içinde yatarlardı. Bekçilik sırasında kulübelelerini yapmak, yiyeceklerini hazırlamak ve fenerlerini bulmak fellaha kalmıştı. Bentlerde görevli olanlar bentleri tamir için çalı çırpı bulmak zorundaydı. Bir fellahın yol süresi hariç ortalama çalışma süresi 45 ila 60 gün arasında değişmekteydi. Ayrıca 200-300 kişilik gruplar nüfuslu toprak sahipleri tarafından kendi arazilerinde istihdam edilirdi. Yılda en az 400.000 kişi angaryaya çağırılıyordu. Aileleri de hesaba katılırsa tüm nüfusun ¼'ü angarya için doğrudan ya da dolaylı olarak görevlendirilmiş oluyordu⁶⁷. Paşa'nın ve oğullarının

görsel

Akademik
Bakış
301
Cilt 18
Sayı 36
Yaz 2025

64 Mehmed Ali Paşa döneminde aktif kanallar ve barajlar hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Rivlin, *The Agricultural Policy of Muhammad Ali in Egypt*, s.213-241.

65 Güner Özden, "Mehmed Ali Paşa Mısır'ında Angarya: Kapitalist Tarım ve Köylü Emeginin Dönüşümü", s.13.

66 Mehmet Ali Paşa döneminde fellah emeginin sürekli işgücüne dönüşü hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Güner Özden, "Mehmed Ali Paşa Mısır'ında Angarya: Kapitalist Tarım ve Köylü Emeginin Dönüşümü", s.1-29.

67 William Willcocks, *Egyptian Irrigation*, C. 2, Londra, 1913, s.811; Rivlin, *The Agriculture*

arazilerinde angarya olarak çalıştırılan fellahın ücret aldığı biliniyor. Örneğin İbrahim Paşa, bir seferinde köye ücretleri karşılığında şeker fabrikasının ürettiği pekmezle ödeme yapmıştı⁶⁸. Fakat angarya için ödeme yapılmadı⁶⁹.

Yıllık düzenli angarya görevinden hariç ayrıca büyük kamusal işlerde de angarya görevi vardı. Mehmet Ali Paşa döneminde buna en güzel örnek Mahmudiye Kanalı'dır. İskenderiye'yi Nil'e bağlayarak canlandırmak ve denizin tuzlu suyundan dolayı suları içilmez duruma gelen İskenderiyelilerin tatlı su ihtiyacını gidermek adına başlatılan proje 1816-1820 yılları arasında gerçekleşti. 75 km uzunluğunda 40 m genişliğinde ve 16 m derinliğindeki kanal fayda sağlayamayacak kadar hatalı olduğu ortaya çıktı fakat verilen emek oldukça değerliydi. 1817'den itibaren kanal tamamlanana kadar ortalama her yıl 340.000 kişi bu kanal için görevlendirildi. 1821'de Kahire nüfusunun 218.560 kişi olduğu göz önüne alınırsa bir kanal için görevlendirilenlere dair bu rakam muazzam bir rakamdı. Bu kişilerden binlercesi çalışma sırasında hayatını kaybetti. İşçiler için taşra idarecilerine her on kişi için bir yetişkin erkek temin etme, şehirlerdeki demirhanelere de 50.000 kürek ve kazma hazırlamaları emri verildi. Yol ücreti için 15 kuruş, çalışacakları her gün içinde 1 kuruş ödenmesi kararlaştırıldı. Ayrıca hurma ağaçlarının bol olduğu köylerden inşaat için sepet, küfe, hurma ve halatla katkıda bulunmaları büyük şehirlerin de ayrıca kazma, kürek ve su pompası yardımıyla bulunması istenildi⁷⁰. 1820'de kanal açıldı ama bekleneni karşılamaktan uzak kaldı. Benzer şekilde Mahmudiye Kanalı'ndan başka kanallarda da düşük maliyetli işgücüne dönüşen angarya/fellah emeğinden yararlanıldı⁷¹.

Fellahların ağır çalışma koşulları altında, topraklarından ve ailelerinden uzakta ve üstelik kendilerine fayda sağlamayan büyük arazi sahiplerinin işlerine yarayan angaryaya gönüllü katılmaları beklenemezdi. Onların durumlarını dönemin şahidi gezgin Madden şöyle aktaracaktı⁷²;

“Mısır'da herhangi bir kamu işi yapılacağı zaman, askerler köyleri kuşatmak için gönderilir; talihsiz köylüler esir alınırlar ve birbirlerine bağlanarak, bazen evlerinden ve ailelerinden yüzlerce km uzakta, iş yerlerine yürütülür... Burada, zavallı çıplak fellahlar, kanal kazmak için parmaklarıyla toprağı kazarken veya toprağı sulamak için sepetlerle su toplarken görülür: iş nasıl yapılır, yalnızca Allah bilir; ancak görevliler kırbaçlarıyla, işçiler arasında dolaşırken, tembel ve zayıfları sağa sola kırbaçlarken görülür; ve iş bittiğinde, Şeyh veya Kaymakam'dan günlük bir kuruş ödeme için makbuz alırlar.”

ral Policy of Muhammad Ali in Egypt, s.244.

68 Benedetti, “Mehmet-Ali Durant Ses Dernieres Annees”, s.519.

69 17. 18. ve 19. yüzyıl angarya uygulamaları hakkında karşılaştırma için bkz. Mikhail, *Osmanlı Mısır'ından Doğa ve İmparatorluk*, s.102-120.

70 Mahmudiye Kanalı'na dair ayrıntılı bilgi için bkz. Mikhail, *Osmanlı Mısır'ından Doğa ve İmparatorluk*, s.149-178.

71 Güner Özden, “Mehmed Ali Paşa Mısır'ında Angarya: Kapitalist Tarım ve Köylü Emeğinin Dönüşümü”, s.5,15-16.

72 Richard Robert Madden, *Travels in Turkey, Egypt, Nubia, and Palestine, in 1824, 1825, 1826, and 1827*, C. 2, Londra, 1829, s.293.

Benzer şekilde angaryanın zorluğuna dair anlatıları çoğaltmak mümkündür⁷³.

c. Askerlik

Mehmet Ali Paşa dönemiyle ilgili çalışmalar kurduğu modern orduya genelde değinir. Çünkü ordu Mısır'da modern kurumların gelişmesini sağlamıştır⁷⁴. Paşa Mısır'a Osmanlı ordusunun bir parçası olarak Fransızlarla mücadele için gelmişti. Bu mücadele sırasında modern orduların gücünü yakından görme ve kavrama şansı yakalamıştı. Mısır'a kendisini destekleyen kuvvetlerin sayesinde vali olmuş ve bundan sonra da bu kuvvetlere daima ihtiyaç duymuştu. Zamanla kuvvetlerinin mevcudu artacaktı. Memlûklara karşı girdiği mücadelede kuvvetleri yeterliydi fakat Vehhabilerle girişeceği mücadele için bir orduya ihtiyaç duydu. 1811'de 10.000 kişilik bir ordusu vardı. Bu sayı yeterli olmadığı için Paşa önce Sudan'a bir sefer düzenledi. Buradan ele geçirdiği kişileri orduya kattı. Ancak, Sudanlı askerlerin Mısır iklimine uyum sağlayamaması üzerine fellahları zorunlu askerliğe yönlendirdi. 1821'de Yunan isyancıları için Sultan'a 16.000 kişilik bir kuvvet desteği sağladı. Aynı yıl 24.000 olan asker sayısı, 1829'da 62.150'ye, 1832 yazında ise Mısır, Suriye, Nubia, Sinnar ve Hicaz'daki birliklerle birlikte 83.000 kişiye ulaştı. 1840'a gelindiğinde ordu ve donanmadaki toplam asker sayısı 160.000'e yükselmişti. Ancak 1841 Fermanı⁷⁵ ile ordu mevcudu 18.000 kişiyle sınırlandırıldı. Bu sınır İbrahim Paşa'nın tarafından görmezden gelindi ve 1848 yılı sonunda ordu mevcudu tekrar 80.000'e çıkacaktı⁷⁶.

Mısır'da askerlik, yoğun eleştirilere konu olan bir meseleydi⁷⁷. Askere

73 Fransız Edebiyatçı Gerard Nerval'in 1843'te çıktığı Doğu gezisinden Mısır'daki angaryaya dair anlatısı için bkz. Güner Özden, "Mehmed Ali Paşa Mısır'ında Angarya: Kapitalist Tarım ve Köylü Emeğinin Dönüşümü", s.18-19.

74 Fahmy, *Paşa'nın Adamları*, s. 9-12. Okullar, matbaalar, yabancı dilden eserleri çeviri ofisleri, sağlık hizmetleri için kurumlar, veterinerlik hizmetleri, dokuma, silah ve cephan fabrikaları vd. hepsi ilk aşamada ordunun ihtiyaçları doğrultusunda ortaya çıkmıştır. Bilindiği üzere Osmanlı Devleti'nde modernleşme çabaları ilk önce askeriye başlanmış daha sonra diğer kurumlara sıçramıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Kemal Beydilli, "Küçük Kaynarca'dan Tanzimat'a Islahat Düşünceleri", *İlmi Araştırmalar*, S.8, 1999, ss.25-64; Seyfi Kenan, *Nizâm-ı Kadîmden Nizâm-ı Cedîd'e III. Selim ve Dönemi*, İSAM Yay., İstanbul, 2010; Stanford J. Shaw, *Eski ve Yeni Arasında Sultan III. Selim Yönetiminde Osmanlı İmparatorluğu*, çev. Hür Güldü, Kapı Yayınları, İstanbul, 2008.

75 Mısır Meselesi'ni sona erdiren ve Mehmet Ali Paşa ve soyuna Mısır idaresini birtakım şartlarla veren fermanıdır. Bu fermanla birlikte Mısır Eyalet-i Mümtaze olmuştur. Ferman için bkz. *Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Y. EE. 121-41, Belge No: 12, H. 2 Rebiü'l-âhır 1257 (24 Mayıs 1841)*.

76 Afaf Lutfi al-Sayyid Marsot, *Mısır Tarihi – Arapların Fethinden Bugüne*, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul, 2010, s. 57; Lane, *Description of Egypt*, s.148-149; Durmuş Akahın-Selim Parlaz, "Nil'de İktidar Mücadelesi ve Kavalalı", *Uluslararası Avrasya Strateji Dergisi*, 1/1, s.127. 1841 fermanının getirdiği kısıtlamayı Mehmet Ali Paşa yeni angarya işçiliğine çevirdi. Terhis edilmesi gereken askerler terhis edilmeyerek verimli arazilerde, kanal, bent ve barajlarda çalışmak üzere işçi tayin edildi. Örneğin daha yeni kurulan bir alay Paşa'nın Demeuhur'daki arazilerine kanal kazmak için görevlendirildi. 15.000'e yakında donanma askerinden 6.500'ü tarlalarda görevlendirildi. Donanma gemilerinden bazıları Nil Nehri'nde ürün taşımacılığı için görevlendirildi. Rivlin, *The Agricultural Policy of Muhammad Ali in Egypt*, s.209-210.

77 Clot Bey, *Aperçu General Sur L'Egypte*, C. 1, Paris, 1840, s. 270.

alınanlar ömür boyu hizmet etmek zorunda bırakılıyor⁷⁸, bu durum özellikle kırsal kesim üzerinde büyük bir baskı oluşturuyordu. Ordunun dörtte üçünün fellahlardan oluştuğu göz önüne alındığında, bu uygulama fellahların ailelerinden ve topraklarından uzun süre ayrı kalmalarına neden oluyordu. Dolayısıyla, orduya alımlar gönüllülük esasına dayanmaktan çok, zorunlu bir uygulama niteliği taşıyordu. Bu konuda dönemin tanıklarından Clot Bey şunları aktarmaktadır⁷⁹;

“Mısır’da... asker alımları ciddi baskılarla yapılır. Bu konudaki gezginlerin anlatıları doğrudur. Bir asker bölüğü, hükümetin ihtiyaçlarının nüfusu onda bir oranında azaltacağı bir köye saldırır. Mümkün olduğunca çok sayıda adamı ele geçirirler. Birbirlerine bağlanan bu kişiler arkalarında ağıt yakan anneleri, eşleri ve çocukları takip ettiği halde toplanma merkezlerine götürülür; burada bir doktor, hizmete uygun olanları seçer. Bu sistem sadece barbarca değil, aynı zamanda ölümcüldür. Kötülükleri çarpıcıdır. Askere aldığı adamların bulunduğu yaş ve aile koşullarını hesaba katmayarak, nüfusun gelişimine zarar verme ve aileleri yalnızlığa ve sefaletle sürüklenme eğilimindedir. Asker toplayıcıları yaklaştığında, en sağlam gençler kaçarak çölde kendilerinden başka kimsenin bilmeyeceği ve genellikle aylarca kalacakları sığınma yerleri ararlar. Böylece ekinler terk edilir ve hizmete en uygun olanlar kaçarken, muaf tutulması gerekenler orduya ve donanmaya dahil edilir.”

Askerlik koşullarının ağır olduğu bu dönemde fellahın iki seçeneği vardı: ya görevlilere rüşvet vermek ya da askerlikten kaçmak. Rüşvet kırsalda yaygındı fakat fellahların büyük bir kısmı rüşvet veremeyecek kadar fakirdi. Zenginler oğullarını veya akrabalarını angaryadan ve askerlikten muaf tutmak için köy şeyhlerine ve ordu görevlilerine rüşvet verebilirdi. Köy şeyhleri, bu süreci en çok suistimal eden kişiler arasındaydı; istemediği fellahları angaryaya veya orduya gönderebilir, menfaat sağladığı kişileri ise muaf tutabilirdi. İdare, sorumluluklarını yerine getirmeyen görevlilere ağır cezalar uyguladığından, merkezden gönderilen listelerdeki asker sayısını tamamlamak zorunluydu, bu da suistimallerin temel nedenlerinden biriydi⁸⁰. Fakir fellah için kalan tek kaçış yolu köyünü terk etmektir, ancak bu sadece geçici bir çözüm sağlıyordu. Asker toplamak için köylere yapılan ani baskınlar nedeniyle, askerlikten tamamen kaçmak genellikle bedensel zararlar mümkün oluyordu. Fellah ya kendi ya da bu işi bu işi meslek haline getiren ve köyden köye dolaşan “yaşlı kadınlar” eliyle çocuklarına kalıcı sakatlıklar vererek askerlikten muaf tutmaya çalışıyordu. Bu sakatlıklar, göz kör etme, kolu sakat bırakma, parmak kesme veya ön dişlere zarar verme gibi yöntemleri içeriyordu. Yine dönemin tanıklarından Lane 1834’te Mısır kırsalı için şunları aktarmaktadır⁸¹;

78 Mitchell, *Mısır’ın Sömürgeleştirilmesi*, s.80-81.

79 Clot Bey, *Aperçu General Sur L’Egypte*, C. 2, s.255-256.

80 Köy Şeyhleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Gabriel Baer, *Studies in The Social History of Modern Egypt*, The University of Chicago Press, 1969, s.30-61.

81 Lane, *An Account Of The Manners And Customs Of The Modern Egyptians 1833-1835*, s.207.

“Artık köylerin hiçbirinde [fişeği ısıramasın diye] bir veya daha fazla dişi kırılmamış veya bir parmağı kesilmemiş veya bir gözü çıkarılmamış veya kör edilmemiş sağlam bir genç bulmak neredeyse imkansızdır ki bunlar askere alınmazlar. Yaşlı kadınlar ve diğerleri, bu ameliyatları oğlanlara yapmak için köyden köye gitmeyi düzenli bir iş haline getirirler ve bazen aileleri kendileri de bu işleri yaparlar.”

Yalnızca angarya ve askerlik hizmetinde yaşananlar göz önüne alındığında fellahın Mehmet Ali Paşa'nın taleplerine gönüllü olarak katılmalarının mümkün olmadığı anlaşılmaktadır. Ücretsiz çalıştırılmalarının yanı sıra, uzun süre topraklarından uzak kalmaları ve ailelerinin geçimini sağlamalarını büyük ölçüde zorlaştırmıştır. Bu durum, sefalet içinde yaşayan birçok köylü ailesinin ortaya çıkmasına yol açmıştır. Bu dönemde ailenin geleneksel yapısının bozulduğuna dair kanıtlar da vardır. Örneğin Mısır'da resmen hayat kadınlarına yönelik yasaklamalar söz konusu olsa da kocası zorla askere alınmış kadınların bir kısmının hayat kadınlarının yerini aldığı bilinmektedir. Erkeklerin askere gitmemek için kendilerini sakatlamaları örneğine kadınların da zorla tezgahçılık yapmaları sürecinde karşılaşılmaktadır. Şimdiye kadar evinden ve toprağından uzaklaşmamış kadınlar da fabrikalarda yarı çıplak çalışan erkeklerle yan yana istihdam edilmişlerdir⁸². Ortaçağ'ın aksine bu dönemde Mısır halkının baskılar ve haksızlıklar karşısında isyan ettiğini görmek pek mümkün değildir⁸³. Hatta haklarını savunmak için müracaat edecekleri kurumlar da mevcut değildir. Dolayısıyla kendini sakatlamak ve toprağından kaçmak fellahın topluca olmayan bireysel isyanının bir tezahürüdür. Mehmet Ali Paşa'nın ağır işgücü ve asker tedarik politikaları neticesinde, köyler ıssızlaşmış olsa dahi, vergi talepleri eski seviyelerinde sürdürülmüştür⁸⁴. Dönemin tanığının ifadesiyle fellahın içinde bulunduğu durumu özetlersek; *“Mısır'daki işçinin sefaleti toprağın şaşkırtıcı verimliliğiyle üzücü bir şekilde çelişmektedir. Belki de dünyada köylünün bu kadar acımasızca ezildiği hiçbir ülke yoktur...”*⁸⁵

Sonuç

Mehmet Ali Paşa döneminde fellahlar üzerindeki ağır baskıya rağmen, bu dönemde yaşanan gelişmelerin Mısır'ın modernleşme sürecine katkı sağladığı ve ilerleyen dönemlere temel oluşturduğu gerçeği göz ardı edilemez. Bu süreçte, kırsal nüfus bedensel emeği, iş gücü ve ekonomik kaynakları üzerinden yoğun bir şekilde sömürülmüş, devletin ekonomik ve askeri hedeflerine hizmet etmek üzere zorunlu çalıştırmaya tabi tutulmuştur. Ancak, çalışmada fabrikalara alınan binlerce işçiye değinilmemiş olması, dönemin modernleşme dinamiklerinin daha kapsamlı incelenmesi gerektiğini göstermektedir.

Gör

Akademik
Bakış

305

Cilt 18
Sayı 36
Yaz 2025

82 Nada Tomice, “19. yy'ın İlk Yarısında Mısırlı Kadının Durumu”, *Ortadoğu'da Modernleşme*, ed. William R. Polk – Richard L. Chambers, İnsan Yay., İstanbul, 1995, s. 239-256.

83 Karşılaştırma için bkz. Amina Elbendary, “Between Riots and Negotiation: Urban Protest in Late Medieval Egypt and Syria”, *Ulrich Haarmann Memorial Lecture*, C. 3, ed. Stephan Conermann, Berlin, 2012, s.5-43.

84 Rivlin, *The Agricultural Policy of Muhammad Ali in Egypt*, s.117.

85 Lane, *Description of Egypt*, s.154.

Mehmet Ali Paşa'nın sanayileşme politikaları, geleneksel üretim biçimlerini dönüştürerek zanaatkarları ve ustaları kendi tezgâhlarından koparıp fabrikalara işçi olarak dâhil etmiştir. Benzer şekilde, evlerinde dokuma yapan kadınlar kısa sürede devletin kontrolündeki üretim süreçlerine entegre edilmiş, Paşa'nın ekonomik reformlarının bir parçası hâline gelmiştir. Dolayısıyla, Mısır kırsalındaki aşırı talepler ve zorunlu çalıştırma uygulamaları, bir yandan köylüler ve işçiler için ağır bir yük getirirken, diğer yandan da Mısır'ın sanayileşme ve modernleşme sürecinde önemli bir dönüşüm yaratmıştır. Bu bağlamda, Mehmet Ali Paşa döneminde yaşanan sosyo-ekonomik değişimlerin, yalnızca baskı ve zorunluluk bağlamında değil, aynı zamanda uzun vadede modernleşmeye olan etkileri açısından da ele alınması gerekmektedir.

Mısır'daki "zamansızlık ve değişmezlik" algısının, Mehmet Ali Paşa dönemiyle birlikte sona erdiği söylenebilir. Kırsal nüfus üzerindeki yoğun baskı, kırsal alanların ıssızlaşmasına neden olurken, şehirlerdeki nüfus yoğunluğunu artırmıştır. Ekonomik olarak kendine yeten ve dönem dönem dünya piyasalarına açılan Mısır, bu süreçte küresel ekonomik sisteme entegre olmuştur. Ayrıca, geleneksel Mısır aile yapısı ve kırsal nüfusun kendi içindeki sosyal bağları bu dönemde çözülme sürecine girmiştir. Bu dönüşüm, hem sosyo-ekonomik hem de demografik yapının yeniden şekillenmesine neden olmuştur. Ayrıca bu durumun Mısır'ın toplumsal yapısında uzun vadede etkilere neden olduğu söylenebilir.

Mısır, tarım ülkesi kimliğiyle önemli bir üretim merkezi olmasına rağmen, Mehmet Ali Paşa dönemindeki tarım reformları, gelirleri merkezi idarenin hazinesine, daha doğrusu Paşa'nın kontrolüne geçirmiştir. Ancak, bu reformlar sürdürülebilir bir ekosistem oluşturmada başarısız olmuş, bu durum da Paşa'nın ekonomi ve toprak politikalarından kaynaklanmıştır. 19. yüzyıl ortasına gelindiğinde, ıssızlaşmış köyler önemli ölçüde artmıştır. Toprak mülkiyetine ilişkin değişimler yaşanmış, ancak bu gelişmeler büyük toprak sahipleri lehine gerçekleşmiştir. Yüzyılın başında toprağını işleme hakkına sahip olan fellahların büyük bir kısmı, zamanla bu haklarını kaybederek mülksüzleşmiştir. Toprağını terk edenler, büyük toprak sahiplerinin hizmetinde işçiye dönüşmüş veya şehirlere göç etmiştir. Geride kalan nüfus ise çalışamaz durumda olan yaşlılardan veya bedensel zarar vererek askerlikten kaçan bireylerden oluşmuştur. Bu kesim, tarımsal üretim kapasitesini büyük ölçüde kaybetmiş ve ancak kendi ihtiyaçlarını karşılayabilecek bir konumda kalmıştır. Sonuç olarak, Mehmet Ali Paşa'nın tarım politikaları, kırsal kesimin sosyo-ekonomik yapısını derinden etkilemiş ve Mısır'da mülksüzleşme sürecini hızlandırmıştır.

Mehmet Ali Paşa'yı tarih sahnesine taşıyan Mısır'ın ekonomik zenginliği, esasen bu zenginliği üreten fellahların emeğine dayanmaktadır. Ancak, bu dönemde geçmiş dönemlerden farklı olarak fellahlar üzerindeki işgücü ve vergi talepleri olağanüstü seviyelere ulaşmıştır. Modern Mısır'ın temelleri, ekonomik ve askeri gücü artırmaya yönelik despotik uygulamalarla atılmış, bu süreç kırsal nüfus üzerindeki ağır baskılarla şekillenmiştir.

Kaynaklar

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Y. EE. 121-41, Belge No: 12, H. 2 Rebiü'l-âhir 1257 (24 Mayıs 1841).

ALTUNDAĞ, Şinasi; "Mehmet Ali Paşa" *MEB İ.A.* 7, Eskişehir, 1997.

-----*Kavalalı Mehmet Ali Paşa İsyamı -Mısır Meselesi 1831-1841*, TTK Yay., Ankara, 1945.

AKALIN, Durmuş – PARLAZ, Selim; "Nil'de İktidar Mücadelesi ve Kavalalı", *Uluslararası Avrasya Strateji Dergisi*, 1/1, ss.115-134.

AY ŞAFAK, Filiz; "Eski Mısır'da Nil Nehri ve Tanrı Hapı", *Amisos*, 7/12, ss.22-47.

BAER, Gabriel; *A History of Landownership in Modern Egypt 1800-1950*, Oxford University Press, 1962.

BAER, Gabriel; *Studies in The Social History of Modern Egypt*, The University of Chicago Press, 1969.

BARNES, Jessica; *Governing Flow: The Politics of Water Distribution and Use in Egypt*, (Basilimamış Doktora Tezi), Columbia University, ABD, 2010.

BENEDETTI, M. Le Comte; "Mehmet-Ali Durant Ses Dernieres Annees", *Revue des Deux Mondes* (1829-1971), 1 Haziran 1895, Dördüncü Dönem, Cilt. 129, No. 3 (1 Haziran 1895), ss.509-532.

BEYDİLLİ, Kemal; "Küçük Kaynarca'dan Tanzimat'a Islahat Düşünceleri", *İlmi Araştırmalar*, S.8, 1999, ss.25-64

BOWMAN, Alan K. – ROGAN, Eugene; *Agriculture in Egypt, From Pharaonic to Modern Times*, British Academy, 1999, ss.1-32.

BURCKHARDT, John Lewis; *Arabic Proverbs; or The Manners and Customs of the Modern Egyptians*, 2. Baskı, Londra, 1871.

CAMERON, Donald Andreas; *Egypt in The Nineteenth Century or Mehemet Ali and His Successors Until The British Occupation in 1882*, Londra, 1898.

Clot Bey, *Aperçu General Sur L'Egypte*, C. 1-2, Paris, 1840.

CUNO, Kenneth M.; *The Pasha's Peasants – Land, Society, and Economy in Lower Egypt, 1740-1858*, Cambridge University Press, 1992.

----- "A Tale of Two Villages: Family, Property, and Economic Activity in Rural Egypt in the 1840s", *Agriculture in Egypt, From Pharaonic to Modern Times*, ed. Alan K. Bowman – Eugene Rogan, British Academy, 1999, ss.301-329.

ELBENDARY, Amina; "Between Riots and Negotiation: Urban Protest in Late Medieval Egypt and Syria", *Ulrich Haarmann Memorial Lecture*, C. 3, ed. Stephan Conermann, Berlin, 2012, ss.5-43.

ESTÈVE, Martin Roch Xavier; *Memoire Sur Les Finances de L'Egypte - Depuis la conquête de ce pays par le sultan Sélim Ier jusqu'à celle du général en chef Bonaparte*. (<https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k320952b>)

Evliya Çelebi, *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi* 10/1, haz. Seyit Ali Kahraman, Yapı Kredi Yay., İstanbul, 2011.

EYRE, Christopher J.; "The Willage Economy in Pharaonic Egypt", *Agriculture in Egypt, From Pharaonic to Modern Times*, ed. Alan K. Bowman – Eugene Rogan, British Academy, 1999, ss.33-60.

FAHMY, Khaled; *Paşa'nın Adamları*, çev. Deniz Zarakolu, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay., İstanbul, 2010.

gax

Akademik
Bakış

307

Cilt 18
Sayı 36
Yaz 2025

- FRANTZ-MURPHY, Gladys; “Land-Tenure in Egypt in the First Five Centuries of Islamic Rule (Seventh -Twelfth Centuries AD)”, *Agriculture in Egypt, From Pharaonic to Modern Times*, ed. Alan K. Bowman – Eugene Rogan, British Academy, 1999, ss.237-266.
- GIRARD, Pierre-Simon; *Memorie Sur L’Agriculture, L’Industrie et le Commerce de L’Egypte*, Paris, 1822.
- GÜNER, Selda, “Abdurrahman El-Caberti ve Giovanni Reggio’nun Anlatılarında “Kahire Kale Katliamı” (Mart 1811) ve Memlüklerin Mısır’dan Tasfiyesi”, *Akademik İncelemeler Dergisi*, 11/2, 2016, ss.47-68.
- GÜNER ÖZDEN, Selda; “Mehmed Ali Paşa Mısır’ında Angarya: Kapitalist Tarım ve Köylü Emeginin Dönüşümü”, *Amme İdaresi Dergisi*, 54/1, Mart 2021, ss.1-29.
- “Bir İngiliz Oryantalistin Portresi: Edward William Lane (1801-1876)”, *Tarih Dergisi*, S.73, 2021, ss.149-172.
- HAUG, Brendan; *Garden of Egypt - Irrigation, Society, and the State in the Premodern Fayyum*, University of Michigan Press, 2024.
- Heredotos, *Heredot Tarihi*, çev. Müntekim Ökmen, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1973, s.170; Horace Leonard Jones, *The Geography of Strabo VIII*, William Heinemann LTD., İngiltere, 1967.
- KENAN, Seyfi; *Nizâm-ı Kadîm’den Nizâm-ı Cedîd’e III. Selim ve Dönemi*, İSAM Yay., İstanbul, 2010.
- KIZILTOPRAK, Süleyman; *Mısır’da İngiliz İşgali Osmanlı’nın Diploması Savaşı (1882-1887)*, İletişim Yay., Ankara, 2010.
- LANE, Edward William; *An Account Of The Manners And Customs Of The Modern Egyptians 1833-1835*, Londra, 1895.
- *Description of Egypt*, The American University in Cairo Press, Mısır, 2000.
- LE PERE, J. M.; *Memoire sur la communication de la mer des Indes e la Mediterranee*, Fransa, 1815.
- MADDEN, Richard Robert; *Travels in Turkey, Egypt, Nubia, and Palestine, in 1824, 1825, 1826, and 1827*, C. 2, Londra, 1829.
- MARSOT, Afaf Lutfi al-Sayyid; *Mısır Tarihi – Arapların Fethinden Bugüne*, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul, 2010.
- MIKHAIL, Alan; *Osmanlı Mısır’ından Doğa ve İmparatorluk – Bir Çevre Tarihi*, çev. Seda Özgül, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul, 2024.
- MITCHELL, Timothy; *Mısır’ın Sömürgeleştirilmesi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2001.
- OWEN, Roger; *Cotton and the Egyptian Economy 1820-1914*, Oxford, 1969.
- ÖZÇELİK, Fatih; *İki İmparatorluk Bir Eyalet – Osmanlı Mısır’ında İngiliz İdaresi (1882-1923)*, İdeal Kültür Yay., İstanbul, 2023.
- ÖZKAYA SOFU, Sevdâ; *Osmanlı İdaresinde Mısır (1839-1882)*, Kesit Yay., İstanbul, 2018.
- PINAR, Hayrettin; “Mehmed Ali Paşa İsyanı ve Metternich’in Osmanlı Siyaseti”, *Anadolu Üni. Sosyal Bilimler Dergisi*, 11/2, 2011, ss.157-178.
- POLAT, Ümmügülsüm; *Osmanlı Devleti ve İngiltere Ekseninde I. Dünya Savaşı Yıllarında Mısır*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2015.
- Râgıb Raif – Rauf Ahmed, *Mısır Meselesi*, yay. haz. Mustafa Öztürk, Sevdâ Özkaya Özer, Fırat Üniversitesi, Ortadoğu Araştırmaları Merkezi Yay., No: 22, Elazığ, 2011.
- RIVLIN, Helen Anne B.; *The Agricultural Policy of Muhammad Ali in Egypt*, Harvard University Press, Cambridge, 1961.

- ROGAN, Eugene; *Araplar: Bir Milletin Tarihi*, Pegasus Yay., İstanbul, 2017.
- SARRIS, Peter; *Economy and Society in the Age of Justinian*, Cambridge University Press, 2006.
- SCOTT, James C.; *Devlet Gibi Görmek*, çev. Ozan Karakaş, Koç Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2022.
- SHAW, Stanford J.; *Eski ve Yeni Arasında Sultan III. Selim Yönetiminde Osmanlı İmparatorluğu*, çev. Hür Güldü, Kapı Yayınları, İstanbul, 2008.
- SIJPESTELJN, Petra M.; “Landholding Patterns in Early Islamic Egypt” *Journal of Agrarian Change*, 9/1, Ocak 2009, ss. 120-133.
- Şemseddin Sami, *Kâmûs-ı Türkî*, yay. haz. Şaban Kurt, Çağrı yay., 2007
- THOMPSON, Dorothy J.; “Irrigation and Drainage in the Early Ptolemaic Fayyum”, *Agriculture in Egypt, From Pharaonic to Modern Times*, ed. Alan K. Bowman – Eugene Rogan, British Academy, 1999, ss.107-122.
- “New and Old in the Ptolemaic Fayyum”, ed. Alan K. Bowman – Eugene Rogan, British Academy, 1999, ss.123-138.
- TOMICE, Nada; “19. yy’ın İlk Yarısında Mısırlı Kadının Durumu”, *Ortadoğu’da Modernleşme*, ed. William R. Polk – Richard L. Chambers, İnsan Yay., İstanbul, 1995, ss.239-256.
- UDOVITCH, Abraham L.; “International Trade and the Medieval Egyptian Countryside”, *Agriculture in Egypt, From Pharaonic to Modern Times*, ed. Alan K. Bowman – Eugene Rogan, British Academy, 1999, ss.269-285.
- WILLCOCKS, William; *Egyptian Irrigation*, C. 1-2, Londra, 1913.
- *The Assuan Reservoir and Lake Moeris*, E & F. N. Spon, Londra, 1904.
- <https://www.britannica.com/topic/Osiris-Egyptian-god>

Extended Abstract

When Mehmet/Muhammed Ali Pasha assumed the governorship of Egypt in 1805, he inherited a historical legacy shaped by the Nile River, which has long been the lifeline of the Egyptian countryside. The fertility of Egypt’s lands is entirely dependent on the waters of the Nile; however, the distribution of this water to agricultural lands has historically been facilitated through the labor of rural communities. Throughout history, this labor-intensive process has been conducted under the supervision of ruling administrations, requiring a collective organizational structure. Whether this structure emerged autonomously within rural communities or was imposed by the state, the demands placed on the labor force remained relatively moderate until the era of Mehmet/Muhammed Ali Pasha. The historical legacy he inherited necessitated the organization of the rural population in accordance with the demands of this ongoing struggle. Until the first half of the 19th century, Egypt had exhibited an appearance of immutability and timelessness. However, it would no longer remain ancient Egypt. The cultivation of commercially valuable cotton during this period played a transformative role in the country’s development. This economic shift facilitated the establishment of a modern army, military institutions, and factories essential for industrial production. The necessary financial resources for these reforms were secured through the nationalization of Egypt’s fertile lands, converting them into state-controlled farms for administrators, and implementing a monopoly system on key agricultural products. While these measures laid the foundations of modern Egypt, they were accompanied by despotic policies and coercive practices.

The fellah is a peasant who does not own land but has the right to cultivate it, pays taxes, enga-

gari

Akademik
Bakış
309
Cilt 18
Sayı 36
Yaz 2025

ges in public works, and serves in the army when required. His condition has remained largely unchanged for centuries, as his primary struggle has always been with land and water. However, when administrative demands and expectations become excessive, he does not hesitate to abandon his land. During the reign of Mehmet/Muhammed Ali Pasha, as the pressure on the fellah intensified, the phenomenon of land abandonment became increasingly frequent, reflecting the growing burden placed upon Egypt's rural population.

During the reign of Mehmet/Muhammed Ali Pasha, the fellah effectively became the pasha's laborer, deprived of the fruits of his own labor. Although previously tied to his village and land, he was now forcibly separated from his family and home, often sent hundreds of kilometers away. While in earlier periods, forced labor was limited to tasks that directly benefited him and his community, under Mehmet Ali Pasha's rule, the fellah was subjected to intense labor in public works that neither improved his well-being nor provided him with wages.

This study examines the despotic policies imposed on fellahin living in Lower Egypt, focusing particularly on forced labor and military conscription, which demanded the greatest physical exertion from the rural population in the first half of the 19th century. Additionally, it explores fellahin responses to these oppressive measures, shedding light on the broader socio-economic consequences of their exploitation.

Gör

Akademik
Bakış

310

Cilt 18
Sayı 36
Yaz 2025

II. Charles d'Anjou ve Kutsal Toprakları Kurtarma Projesi: Conseil'in Çeviri ve Değerlendirilmesi*

Charles II d'Anjou and Project to Recover the Holy Land: Translation and Evaluation of the Conseil

Murat ÇAYLI**

Öz

XIII. yüzyıl sonlarında Doğu Akdeniz sahillerindeki genel görünüm tamamıyla değişti. Yaklaşık iki yüzyıl boyunca ölüm kalım mücadelesi veren Haçlılar, Memlûkluların kazandıkları zaferler neticesinde 1291 yılında bölgeden atıldı. Kutsal Toprakların kurtarılması için yeni Haçlı Seferi çağrısı yapan Papalık, bu sefer farklı bir yol izledi. Öncelikle bölgedeki siyasi ve askerî durumu tespit etmek amacıyla bölgeyi bilen kişilerden raporlar istedi. Papanın çağrısına din adamları, askerler, tüccarlar gibi toplumun her kesiminden insanlar yanıt verdi. Bunların arasında Napoli Kralı II. Charles d'Anjou da vardı. Babası I. Charles'dan miras kalan Kıbrıs kralı ünvanını korumaya hevesli görünen II. Charles, Haçlı Seferine ilişkin düşüncelerini Conseil adlı metinde ifade etti. Fikirleriyle diğer teorisyenlerden ayrı bir yere sahip olan II. Charles, Memlûklulara doğrudan saldırmak yerine farklı eylemler önermekteydi. Templier ve Hospitalier tarikatlarının durumlarına değinen kral, askerî tarikatları bir çatı altında toplama gibi radikal fikirlere de sahipti. Bu çalışmada II. Charles ve dönemi hakkında bilgi verilip Conseil üzerinde duruldu. Ayrıca çalışmanın sonunda eserin Eski Fransızcadan Türkçeye tercümesine yer verildi.

Anahtar Kelimeler: II. Charles, Conseil, Haçlı Seferi, Memlûklular, Askerî tarikatlar

Abstract

In the late 13th century, the panorama of the Eastern Mediterranean coast underwent a significant transformation. The Crusaders, who had fought for survival for nearly two centuries, were expelled from the region in 1291 due to the victories of the Mamluks. In response, the Papacy took a different approach before calling for a new crusade to recover the Holy Land. Firstly, Pope Nicholas IV sought reports from individuals familiar with the region to assess its political and military situation. A diverse group of people, including clergy, soldiers, and merchants, responded to his call. Among them was Charles II d'Anjou, the King of Naples, who was eager to maintain his claim to the title of King of Cyprus, which he had inherited from his father, Charles I. In a text titled "Conseil," Charles II expressed his thoughts on the Crusade. Unlike other theorists, he proposed alternative strategies instead of directly attacking the Mamluks. Drawing attention to the conditions of the Templar and Hospitaller orders, the king put forth innovative ideas, including the unification of the military orders under one leadership. This study provides an overview of Charles II and his era, emphasizing his work "Conseil." Additionally, a translation of this work from Old French to Turkish is included at the end of the study.

Key Words: Charles II, Conseil, Crusade, Mamluks, Military orders

Makale Geliş Tarihi: 01.01.2025. Makale Kabul Tarihi: 25.05.2025.

Araştırma Makalesi / Künye: ÇAYLI, Murat. "II. Charles d'Anjou ve Kutsal Toprakları Kurtarma Projesi: Conseil'in Çeviri ve Değerlendirilmesi". Gazi Akademik Bakış Dergisi (GABD), 18/36, (Haziran 2025): s. 311-324. DOI: 10.19060/gav.1719243

* Araştırmacı TÜBİTAK BİDEB 2219 Yurt Dışı Doktora Sonrası Araştırma Burs Programı kapsamında desteklenmektedir.

** Dr., Centre d'études supérieures de civilisation médiévale (CESCM), Poitiers, Fransa. E-mail: muratçayli55@gmail.com, ORCID: 0000-0002-1076-427X

Akademik
Bakış
311
Cilt 18
Sayı 36
Yaz 2025

Giriş

Akka'nın 1291 yılında Memlûklular tarafından fethedilmesinden sonra Batı Avrupa'da ortaya çıkan *Recuperatione Terrae Sanctae* [Kutsal Toprakları Kurtarma] literatürüne ait metinlerden biri olan *Conseil*, bu dönemde Avrupalı bir kralın elinden çıkmış olması hasebiyle ayrı bir değere sahiptir. Taslak olarak kâğıt üzerinde kalan bu projeler, gerçek bir sefere dönüşmediği için birçok araştırmacı tarafından göz ardı edilmektedir. Hâlbuki yazarların Kutsal Topraklara ilişkin düşüncelerini, Doğu'daki siyasi, askerî ve sosyal gözlemlerini yansıtan bu eserler, döneme ışık tutan son derece önemli tarihî kaynaklardandır. II. Charles d'Anjou'nun kaleme aldığı *Conseil*, Türkçe çevirisinin olmaması sebebiyle araştırmacıların gözünden kaçan metinlerden biridir. Bu çalışma dönem üzerine çalışanlara eser hakkında malumat vermeyi ve içeriğini Türkçe olarak okuma imkânı sağlamayı amaçlamaktadır.

1291 yılından itibaren Avrupa'da başlayan Haçlı Seferi projesi hazırlama sürecine katılanlar yalnızca din adamları, askerler veya tüccarlar değildi. Bir yandan krallığının sorunlarıyla uğraşırken diğer yandan Haçlı Seferi tasarlayan Napoli Kralı II. Charles d'Anjou gibi bir kral da bulunuyordu. 18 Kasım 1253'te¹ Kral I. Charles d'Anjou'nun ikinci oğlu olarak doğan II. Charles, gençliğinde Salerno prensi ve tahtın varisi ilan edildi. 1284 yılında, Aragon Krallığı'nın istila ettiği Sicilya'yı geri almak üzere çıktığı deniz seferinde esir düştü.² Babasının 1285 yılında ölümü üzerine II. Charles'ın tahta çıkması gerekiyordu fakat esaret altında olduğu için tacı giyemedi. Yaklaşık 5 yıl süren esareti, Papalık ve İngiltere Kralı I. Edward'ın arabuluculuğuyla sona erdi.³ 29 Mayıs 1289'da Papa IV. Nicolaus'un elinden krallık tacını giydi. Aragon tehdidini sürekli ensesinde hisseden II. Charles'ın hükümdarlığının büyük bir kısmı, Sicilya'ya kimin egemen olacağını çözüme kavuşturmaya çalışan görüşmelerle geçti. Bu mesele ancak 1302 yılında imzalanan Caltabellotta Antlaşması'yla, II. Charles'ın ada üzerindeki tüm haklarından feragat etmesiyle sona erecekti.⁴

II. Charles'a, geniş topraklara hükmetmiş babasından Napoli ve Sicilya kralı ünvanlarından başka ünvanlar da miras kalmıştı. Belki de en önemlisi,

Görüş

Akademik
Bakış

312

Cilt 18
Sayı 36
Yaz 2025

- 1 Andreas Kiesewetter, "Charles II of Anjou (1253-1309)", Alan V. Murray, ed., *The Crusades: An Encyclopedia*, C. 1, ABC-Clio, California, 2006, p.239.
- 2 Norman Housley, *The Italian Crusades: The Papal-Angevin Alliance and the Crusades against Christian Lay Powers, 1254-1343*, Clarendon Press, Oxford, 1982, p.21, 76; Carola M. Small, "Charles II of Anjou", Christopher Kleinhenz, ed., *Medieval Italy: An Encyclopedia*, C. 1, Routledge, New York, 2004, p.213.
- 3 Olayların arka planı ve müzakere süreci için bkz. Attila Bányai, "The English relations of Charles II of Sicily and Maria of Hungary", Zoltán Kordé ve István Petrovics, ed., *Diplomacy in the Countries of the Angevin Dynasty in the Thirteenth-Fourteenth Centuries*, Accademia d'Ungheria in Roma, Roma, 2010, pp.64-76.
- 4 Hayatına dair ayrıntılı bilgi için bkz. Georges Peyronnet, "Charles II of Anjou (1254-1309)", André Vauchez, ed., *Encyclopedia of the Middle Ages*, James Clarke & Co, London, 2002, p.282-283; Caltabellotta Antlaşması için bkz. Stéphane Péquignot, "Treaty of Caltabellotta (1302)", Gordon Martel, ed., *The Encyclopedia of Diplomacy*, Wiley, London 2018, p.1-4; Kiesewetter, *a.g.m.*, p.240.

prestijini kaybetmiş olmasına rağmen her Haçlı Seferi söylentisinde yeniden gündeme gelen Kudüs kralı ünvanıydı. Kral I. Charles bu ünvanı, Kıbrıs Kralı III. Hugues'e dava açarak ünvanın kendisine ait olduğunu iddia eden fakat davayı kaybeden Marie d'Antioche'dan 1277 yılında satın almıştı. I. Charles ünvanı elde ettikten sonra III. Hugues'ün iddiasını tanımamış ve Roger de San Severino'yu Akka'ya naip olarak göndermişti.⁵ II. Charles muhtemelen Avrupa siyasetinde rakipleri kadar etkin olamadığı için bu ünvanın getireceği kazançlara sarılmayı tercih etti. Bu amaçla Doğu Akdeniz'deki gelişmeleri dikkatle takip etmeye, kimi durumlara ise müdahil olmaya başladı. Kudüs kralı ünvanı için Kıbrıs Kralı II. Henri de Lusignan ile yaşadığı anlaşmazlık onu durdurmadı ve daha somut adımlar attı. Norman Housley'nin ortaya koyduğu üzere, 1295'te Templier Şövalyelerinin Büyük Üstadı Jacques de Molay ile anlaşarak Akka'dan Kıbrıs'a sığınan yoksul Hristiyanlara yardım etmek amacıyla yıllık belirli miktarda tahıl gönderilmesini sağladı.⁶ Şüphesiz bu hareketiyle babasının politikasını devam ettireceğini ve yaşadıkları yerleri kaybeden tebaasına layıkıyla hamilik edeceğini göstermek istemişti.

1 Temmuz 1300'de yazdığı bir emirnameyle II. Charles, Mellori de Ravendel'i Kudüs Krallığı'na naip olarak atayarak bölgedeki soyluların ona destek vermesini talep etti. Norman Housley bu eylemi, Kutsal Toprakların Moğol kontrolüne girdiğine dair haberlerin Avrupa'ya ulaşmasının bir sonucu olarak değerlendirir.⁷ Sylvia Schein'in üzerinde durduğu üzere 1300 yılında Avrupa'da, Kutsal Toprakların Moğollarca ele geçirildiğine dair söylentiler yayılmıştı. Pek çok versiyonu olsa da Moğol hanının Hristiyan olduğu ve Memlûkluları yenerek Kudüs'ü ele geçirdiği gibi asılsız haberler dahi mevcuttu.⁸ Söylentilere inananların kapıldıkları heyecanı tahmin etmek zor değildir. Haçlı Seferi projelerinde Moğolların potansiyel müttefik olarak görülmesi bile zaferin alameti olarak değerlendirilirken sefer düzenlemeye gerek kalmaksızın Kutsal Toprakların Memlûk kontrolünden çıktığını veya Moğol hanının Hristiyan olduğunu duymak apayrı bir müjdeydi. Büyük olasılıkla II. Charles da bu söylentilere inanmıştı. Kudüs'e naip atamaktaki amacı meydanı rakibi II. Henri de Lusignan'a bırakmamak ve Kudüs Krallığı'ndaki hakkını korumaktı.⁹

Conseil'in İçeriği

Kral II. Charles bu olaylardan yıllar önce Kutsal Topraklarla ilgili meselelere kayıtsız kalmadığını bir başka eylemiyle kanıtlamıştı. Şöyle ki Akka'nın kaybedilmesinden sonra Papa IV. Nicolaus, bir taraftan yeni Haçlı Seferi çağrısı

5 Sürece dair ayrıntılı bilgi için bkz. Jonathan Riley Smith, *The Feudal Nobility and the Kingdom of Jerusalem, 1174-1277*, Macmillan, London 1973, p.220-228.

6 II. Charles'in emirnameleri ve açıklamalar için bkz. Norman Housley, "Charles II of Naples and the Kingdom of Jerusalem", *Byzantion: Revue Internationale des Études Byzantines*, T. 54/2, 1984, pp.527-535.

7 Housley, *a.g.m.*, p.532, 535.

8 Sylvia Schein, "Gesta Dei per Mongolos, 1300. The Genesis of a Non-Event", *English Historical Review*, XCIV, 1979, p.805-809.

9 Housley, *a.g.m.*, p.532.

yaparken diğer taraftan Kıbrıs ve Kilikya'daki Hristiyan varlığını koruyacak önlemler almakla meşguldü. 23 Ağustos 1291'de yayınladığı fermanla Memlûklularla yapılan bütün ticarî faaliyetleri yasakladığını ilan eden papa, hemen ardından Kıbrıs ve Kilikya'daki Hristiyan yerleşimlerini koruyup Müslümanların kıyı şehirlerine saldırarak bir filo toplamaya başladı.¹⁰ Papa IV. Nicolaus'un Haçlı Seferi çağrısına Avrupalı Hristiyan liderler arasında olumlu yanıt veren tek kral II. Charles'dı.¹¹ 1292 yılında Kutsal Toprakların kurtarılmasına ilişkin tavsiyelerini içeren *Conseil*'i yazan kral, fikirleriyle sefer hazırlıklarına yön vermiş gibi görülmektedir. Zira Papalık tarafından oluşturulan filoya ve bu filonun IV. Nicolaus'un ölümünden sonraki icraatlarına bakacak olursak, II. Charles'ın *Conseil*'de değindiği şekilde hareket edildiği izlenimi uyanmaktadır.

Chronique du Templier de Tyr'in anonim yazarı Akka'nın kaybedilmesinden sonra papanın on gemilik bir filoyu yardım amacıyla Kıbrıs'a gönderdiğinden bahseder. Kısa bir süre sonra Kıbrıs Kralı II. Henri de Lusignan, 1293 yılında bu gemileri kullanarak önce Alanya'yı daha sonra İskenderiye'yi kuşatmıştır.¹² Her iki kuşatma başarısız olmasına rağmen, II. Charles'ın da savunduğu fikirler Doğu Akdeniz kıyılarına düzenlenen Haçlı Seferlerinde yaşanan değişimin habercisi olmuştu. Sylvia Schein'in de üzerinde durduğu üzere II. Charles'ın fikirleri orijinal olmasa da Batı Hristiyanlığının Haçlı Seferine bakış açısını değiştirmeyi başarmıştı. Çünkü Haçlılar artık kara veya deniz yoluyla doğrudan Kutsal Topraklara saldırmak yerine, filolarla veya çıkarma harekâtlarıyla Müslümanlara zarar vermeyi şiar edinmişlerdi.¹³

II. Charles sözlerine, Akka'nın düştüğünü haber aldıktan sonra Kutsal Toprakların kurtarılması ve askerî tarikatları birleştirmenin faydalı olup olmayacağı gibi konuları tartışmak üzere Hristiyan liderlerini ve din adamlarını davet eden Papa IV. Nicolaus'un çağrısına icabet ederek bu tavsiyeleri yazdığını belirterek başlar. Hemen akabinde II. Charles, Kutsal Toprakları kurtarmak için yeni bir Haçlı Seferi düzenlemenin delilik olduğunu söyler. Bunun sebebini ise Doğu Akdeniz sahillerinden Haçlı varlığını silip süpüren Memlûkluların güçlerinin zirvesinde olmalarına, bu sebeple ilk aşamada böyle bir sefer tertip etmenin mantıklı olmadığına bağlar. Ayrıca Doğu'da Hristiyanlara ait bir üs kalmadığının da altını çizen II. Charles, bölgenin iklimini de hesaba katarak yeni bir sefer düzenlemek yerine başka önlemlerin alınmasını tavsiye eder.¹⁴

- 10 Sylvia Schein, *Fideles Crucis: The Papacy, the West, and the Recovery of the Holy Land 1274-1314*, Clarendon Press, Oxford, 1991, p.83.
- 11 G. I. Bratianu, "Le Conseil du Roi Charles: Essai sur l'internationale chrétienne et les nationalités a la fin du Moyen Âge", *Revue Historique du Sud-Est Europeen*, XIX/2, Bucarest, 1942, p.353.
- 12 *The Templar of Tyre, Part III of the 'Deeds of the Cypriots'*, Paul Crawford, ed., Crusade Texts in Translation, Vol. 6, Ashgate Publishing, Aldershot 2003, p.121-122; Kuşatmaların seyri ve kaynakların tenkidi için bkz. Mehmet Ali Bozkuş, "Geç Ortaçağ'da Tutulmuş Türk Tarihine Dair Kıbrıs Kronikleri", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 37/S.63, 2018, s.138-140.
- 13 Schein, *a.g.e.*, p.111.
- 14 BnF, Français 6049, f. 183; Bratianu, *a.g.m.*, p.353-354.

Kralın birinci tavsiyesi, sultanın sahil şehirlerindeki ticaretten elde ettiği gelir sayesinde muntazam bir ordu topladığını ve Hristiyanları bölgeden attığını düşündüğü için Memlûk ticaretini kesmektir. Bunun onlara vurulacak ilk ve en büyük darbe olacağını savunan kral, bu ticarete büyük pay sahibi olan birtakım Hristiyan'ın, Müslümanlar için hayati önem taşıyan odun, demir gibi malzemeleri onlara satmalarını da ciddi bir sorun olarak görür. Bu sebeple Papalık öncülüğünde kurulacak bir filoyla başta İskenderiye Limanı olmak üzere önemli Memlûk sahil şehirlerini yağmalamak gerektiğini söyler. Elli savaş gemisi ve elli nakliye gemisinden oluşacak filoda bin beş yüz askerin yeterli olacağını belirten II. Charles, Memlûkluların böyle bir filoyla baş edemeyeceğini ve ticaretlerine büyük bir darbe vurulacağını müjdelar. Krala göre bu filodaki gemilerin büyük bir kısmı Papalık tarafından finanse edilmelidir. Otuz tanesini Kıbrıs Haçlı Krallığı, Hospitalier ve Templier tarikatları eşit bir şekilde toplamalı, kalan gemilerin masrafını ise Papalık karşılamalıdır. Böylece asıl Haçlı Seferi öncesinde Memlûkluların büyük zayıat verilmiş olacak ve seferin başarıya ulaşma oranı yükselecektir.¹⁵

Kralın ikinci tavsiyesi Avrupa'daki bütün askerî tarikatları aynı çatı altında birleştirmek; Doğu'daki merkezlerini kaybeden Hospitalier, Templier ve Teuton tarikatlarının yanı sıra Santiago, Calatrava, Aziz Antoine, Trinitarian, Altopascio, Roncesvalles, Premontrée ve Grandmont gibi nispeten daha küçük tarikatları bir araya getirip tek bir büyük üstadın kontrolüne vermektir.¹⁶ Bu kişinin güç, şöhet sahibi bir soylu olması ve Kutsal Toprakların ele geçirilmesinden sonra Kudüs kralı ilan edilmesini söyleyen II. Charles, pek de gizleme ihtiyacı duymaksızın âdeta kendisini veya soyundan gelen birilerini işaret etmektedir. Kurulmasını tavsiye ettiği yeni tarikatın kıyafetlerinin renklerini dahi düşünen kral, kızıl renk üzerine beyaz haç işlenen giysiler giymelerini önerir. Bu tür detaylara rağmen tarikata bir isim önerisinde bulunmaz. Gelir kaynağı olması için kiliselerde toplanan ondalık vergilerin ve sadakaların tamamı tarikata aktarılmalıdır. Öte yandan Haçlı Seferine iştirak etmeyip karşılığında belirli miktarda kefalet ödeyenlerden toplanan paralar da buraya tahsis edilmelidir. Avrupa'da ölen her soylunun ve ruhbanın savaş aletleri ve atları, on beş yıl boyunca tarikata bağışlanmalıdır.¹⁷

Roma Katolik Kilisesi'nin tarikata çeşitli ayrıcalıklar vermesini öneren II. Charles, yalnızca Kutsal Toprakları koruyup kollamakla görevli olacak bu oluşuma Hristiyan hükümdarların da her türlü desteği vermesini talep eder. Bu, bir grubun çabasıyla başaramayacak kadar zor bir görev olduğu için herkes elini taşın altına koymalıdır. Daha sonra askerlerin teçhizatı konusuna değinen kral, her tarikat şövalyesine üç at ve bir katırın yanı sıra güçlü ve cesur iki yamağın tahsis edilmesini ister. Bu yamaklar tecrübeli olmalıdır çünkü eğer şövalye ölürse onun yerine geçmeleri gerekir. Doğu'da faaliyet

15 BnF, Français 6049, f. 184-185; Bratianu, *a.g.m.*, p.354-355.

16 Laura K. Morreale, "The Hospitaller's Hand and the Conseil du Roi Charles", *Italian Studies*, 72:2, 2017, p.140.

17 BnF, Français 6049, f. 185-186; Bratianu, *a.g.m.*, p.356-357.

gösterecek bu tarikatın hiçbir zaman zafiyete düşmesini istemeyen II. Charles, asker sayısının düşmemesi için bu yamaklara ihtiyaç duyulduğunu, bu yüzden onların da uygun teçhizatla donatılmalarını talep eder. Son olarak Müslümanlardan kurtarılacak yerlerde, bölgeye gelecek yerleşimcileri ve hacıları korumak üzere belirli miktarda asker bırakılmalıdır.¹⁸

Yeterli sayıda şövalyenin bulunması hâlinde başarının kesin olduğuna inanan II. Charles, son bölümde Kutsal Toprakların ele geçirilip bir büyük üstadın kontrolüne verilmesinden sonra yapılacakları sıralar. İlk iş asıl Haçlı Seferinin başlatılabileceği uygun bir üs bulmaktır. En elverişli yerin Kıbrıs olduğunun altını çizen kral, Akka ve Trablus'u da seçenekler arasına koymasına rağmen bölgedeki son durumu iyi bilen birilerinin tecrübelerine danışılmasını önerir. Ele geçirilecek şehirlerdeki ticari hayatı canlandırmak için Venedik, Genova, Pisa, Marsilya ve Katalan tüccarlarına imtiyaz verilmesi gerektiğini söyler. Ayrıca Hristiyan filosunun hiçbir zaman karadaki ordu-
dan uzaklaşmamasını telkin eder. Çünkü filonun varlığı askerlerin kendilerini daha güvende hissetmelerini sağlayacak, ayrıca herhangi bir sorun olduğunda hemen gemilere binerek tehlikeden uzaklaşabileceklerdir. II. Charles sözlerini, papanın bu konuları görüşmek üzere genel bir konsil toplamasına ve aralarında anlaşmazlık olan liderlerin sorunlarının çözülüp Hristiyan âleminde barış tesis edilmesine değinerek bitirir.¹⁹

El Yazması ve Çeviri Metodu Üzerine

Conseil'in bilinen tek nüshası, XIV. yüzyılda Kıbrıs'ta hazırlanan bir Hospitalier el yazmasında bulunmaktadır. *Bibliothèque Nationale de France*'da muhafaza edilen nüshanın kodu Français 6049'dur. *Conseil*, 183v-189r sayfaları arasında yer alır. Rumen tarihçi Gheorghe Bratianu *Le Conseil du Roi Charles: Essai sur l'internationale chrétienne et les nationalités a la fin du Moyen Âge* adlı makalesinde, BnF Français 6049'da bulunan metni transkribe etmiştir. Çalışmasının ilk kısmında Haçlı Seferi projelerine genel bir giriş yapan Bratianu, ilerleyen sayfalarda *Conseil*'in bulunduğu el yazması hakkında bilgiler verir ve metnin temel bir özetini sunar.²⁰ Daha sonra klasik Haçlı Seferlerinden başlayarak XIV. yüzyıldan itibaren değişen Haçlı Seferi stratejilerine odaklanır. Diğer bölümlerde ise Hristiyanların Moğollarla ittifak kurma çabalarından Batı Avrupa'daki gelişmelere, Memlûkluların Doğu Akdeniz'deki faaliyetlerinden Haçlı Seferi teorisyenlerine kadar birçok meseleye değinir ve bunları inceleyen tarihçiler gibi muhtelif konular hakkında da bilgiler verir.²¹

Çalışmasında metnin neden Latince'den ziyade Fransızca yazıldığını tartışan Laura Morreale, Anjou krallarının yazışmalarında Fransızca kullan-

18 BnF, Français 6049, f. 187-189; Bratianu, *a.g.m.*, p.358-359.

19 BnF, Français 6049, f. 189-190; Bratianu, *a.g.m.*, p.360-361; Esere ilişkin diğer yorumlar için bkz. Aziz Suryal Atiya, *The Crusade in the Later Middle Ages*. Methuen & Co. Ltd, London 1938, p.35-36; Schein, *a.g.e.*, p.107-110.

20 Bratianu, *a.g.m.*, p.291-303.

21 Bratianu, *a.g.m.*, p.303-352.

ma geleneğine sahip olduklarını ve hele ki *Conseil* gibi Doğu'daki meselelere hitap eden bir metnin bu dilde yazılmasının olağan olduğunu dile getirir.²² Hospitalier şövalyeleri tarafından yazılmış bir el yazmasında bulunmasının sebebini ise II. Charles ile Hospitalier Büyük Üstadı Guillaume de Villaret arasındaki eski dostluk sebebiyle bir nüshasının Kıbrıs'ta bulunabileceği şeklinde açıklar.²³ Morreale'ye göre *Conseil* bu el yazmasına bilinçli bir şekilde eklenmiştir. Kıbrıs kralı ünvanı için II. Henri de Lusignan ile rekabet hâlinde olan II. Charles, Akka'nın kaybından sonra Kıbrıs'a çekilmek zorunda kalan ve Kıbrıs kralıyla iyi anlaşamayan Guillaume de Villaret ile ittifak kurmuştur. Bu durum eserin bir nüshasının orada bulunmasını açıklamaktadır.²⁴

Eski Fransızca kaleme alınmış *Conseil*'i Türkçeye çevirirken BnF Français 6049'da bulunan el yazmasından ve Bratianu'nun transkripsiyonundan faydalandı. Bazı Eski Fransızca sözcüklerin hangi anlamda kullanıldığını tespit etmek tercüme sırasında karşılaşılan en önemli sorun oldu. Bunun için Frédéric Godefroy tarafından kaleme alınan *Lexique de l'Ancien Français*²⁵, Hilaire van Daele'nin hazırladığı *Petit Dictionnaire de l'Ancien Français*²⁶ gibi sözlüklerden yararlanıldı. Diğer taraftan çeviriyi okuyanların merak edebileceği bir hususu da açıklığa kavuşturmak elzemdir. Fark edileceği üzere metindeki bazı cümleler “söylendiğine göre, ayrıca...söylenir, kralın da belirttiği üzere, kral...tavsiye eder ki” şeklinde başlamaktadır. Bu durum okuyucularda metnin üçüncü şahıs tarafından yazıldığını izlenimi uyandırabilir. Morreale'nin de üzerinde durduğu üzere bunun sebebi, Latin ve Fransız yazım geleneğine göre kaleme alınan metnin el yazmasına bu şekilde geçirilmesidir.²⁷

Sonuç Yerine

Akka'nın düştüğü haberinin Avrupa'ya ulaşması, düşlediği gibi bir siyasi kariyere sahip olamayan II. Charles için farklı anlamlar taşıyordu. Babasından miras kalan Kudüs kralı ünvanı uğruna II. Henri de Lusignan'la rekabet etmek zorunda olan II. Charles, Kutsal Topraklar meselesini hem kendi sorunu hem de yeni bir çıkış yolu olarak gördüğünden bir Haçlı Seferi projesi yazmaya teşebbüs etti. *Conseil* dikkatlice incelediğinde, Avrupa'da uğraştığı sorunlar sebebiyle kendi başına bir Haçlı Seferi düzenlemeye muktedir olmayan bir kralın, iyi ilişkiler geliştirdiği Papa IV. Nicolaus vesilesiyle emellerine ulaşmaya çalıştığı görülür. Bu hâliyle dinî saiklerden ziyade siyasi hedeflere ulaşmayı amaçladığı apaçık ortadadır. Bunun dışında *Conseil*'deki ifadelerinden ne kadar cüretkâr ve radikal fikirlere sahip olduğu anlaşılan kral, askerî tarikatların tek çatı altında birleştirilip Papalık gelirlerinin büyük

görsel

Akademik
Bakış

317

Cilt 18
Sayı 36
Yaz 2025

22 Morreale, *a.g.m.*, p.141.

23 Morreale, *a.g.m.*, p.141-142.

24 Morreale, *a.g.m.*, p.145.

25 Frédéric Godefroy, *Lexique de l'ancien français*, Librairie Honoré Champion, Paris 1990.

26 Hilaire van Daele, *Petit Dictionnaire de l'ancien français*, Librairie Garnier Frères, Paris 1940.

27 Morreale, *a.g.m.*, p.143.

bir kısmının buraya aktarılması gibi fikirleri ve büyük üstat seçilecek kişinin özelliklerini özenle belirtmesi gibi düşünceleri sayesinde keskin bir zekâyâ sahip olduğunu da kanıtlamıştır.

Eserinin başında da zikrettiği üzere, doğrudan Memlûklulara saldırmanın delilik olduğunu söyleyen II. Charles'ın asıl amacı Haçlı Seferi macerasına girmek değildi. Öncelikle mevcut sorunların çözülmesini, köklü değişikliklerin yapılmasını ve Müslümanlara ekonomik açıdan zarar verilmesini öneriyordu. Kralın askerî tarikatların birleştirilmesi önerisi Ramon Llull gibi yazarlar tarafından da dillendirildiği için onun fikirleri olarak kabul edilmez. Fakat kral, çıkarları için kullanabileceğini düşündüğü bu fikir üzerine yoğunlaşmış ve birtakım eklemeler yapmıştı. Böylelikle Kudüs kralı ünvanının sahibi olarak komutası altında yepyeni bir askerî birlik tesis edilecek ve Hristiyan âlemindeki en kudretli kişi olabilecekti. Bu şartın sağlanması durumunda kendisinin veya soyundan gelen birinin Haçlı Seferine çıkması için hiçbir sebep kalmayacaktı.

Emellerini Haçlı Seferi kisvesi altında gizleyen, hatta buna ihtiyaç dahi duymayan II. Charles'ın, Papa IV. Nicolaus tarafından ne derecede ciddiye alındığını bilmek mümkün görünmüyor. Fakat papanın on gemiden müteşekkil bir filoyu derhâl Kıbrıs'a göndermesi ve Müslümanlara satılması yasak olan malların ticaretini engellemeye çalışması, II. Charles'ın tavsiyelerinden etkilenecek bunu yaptığını düşünmemize sebep oluyor. Bu önlemlerin yerinde olduğunu düşünen kralın, papayla aynı fikirde olduğunu göstermek için benzer hususların üzerinde durmuş olabileceği ihtimalini de göz ardı etmemek gerekir. Zira papa ticaret yasağını 1291 Ağustos'unda ilan etmişti. *Conseil*'in IV. Nicholaus'a sunulma tarihi (1292?) ile papanın ölüm tarihi (4 Nisan 1292) arasında ne kadar süre olduğu bilinmediği için kesin bir yargıya varmak zordur. Her şeye rağmen eser, Haçlı Seferi düşüncesinin her zihinde farklı şekillerde tahayyül edildiğinin anlaşılması hususunda müstesna bir yere sahiptir.

Conseil'in Çevirisi

Bibliothèque Nationale de France (BnF), Français 6049, 183v-189r.

G. I. Bratianu, "Le Conseil du Roi Charles: Essai sur l'internationale chrétienne et les nationalités a la fin du Moyen Âge", *Revue Historique du Sud-Est Europeen*, XIX/2, Bucarest 1942, s.353-361.

Burada yazılanlar Kral Charles'ın tavsiyeleridir.

Söylendiğine göre Akka'nın düştüğü ve Suriye'deki [Haçlı varlığının] sona erdiği haberi ulaştığı anda, Papa IV. Nicolaus bu paganlarla nasıl savaşılacağını, Kutsal Toprakların nasıl kurtarılıp korunacağını ve Hospitalier ile Templier tarikatlarını birleştirmenin faydalı olup olmayacağını tartışmak üzere, kralları, prensleri ve piskoposları tavsiyelerini sunmaları amacıyla davet etti. [Bunun üzerine] Kral Charles şu tavsiyeleri sundu:

Burada yazılanları okuyanlar ve duyanlar, bunların Tanrı'nın lütfuyla Kudüs ve Sicilya kralı olan en mükemmel II. Charles'ın, Kutsal Toprakların nasıl kurtarılabilceğine ve [kurtarıldıktan sonra] nasıl Hristiyanların elinde tutulabilceğine ilişkin fikirleri olduğunu bilsinler. Şu zamanda yardım amacıyla düzenlenecek bir *passagium generale* tam manasıyla delilik demektir. [Yani,] Hristiyanları Kutsal Topraklardan sürmesi ve Moğolları üç defa savaşı meydanında mağlup etmesi sebebiyle muazzam bir prestij kazanmış olan Mısır sultanının sahip olduğu gücü görmezden gelmek anlamına gelir.

Denildiğine göre Hristiyanların deniz ötesindeki topraklarda sığınacakları bir limanları kalmamıştır. Ayrıca Müslümanların daha bilge ve Hristiyanlara kıyasla daha savaşçı oldukları söylenir. Hristiyanlar denizi geçtiklerinde sultan doğrudan onların karşısında olacaktır. Hristiyanlar zorla bir yerleri ele geçirip yerleşeler bile, Müslümanlar savaşmadan geri çekilmeyeceklerdir. Ayrıca iklim de önemli bir sorundur. Sultan ve askerleri iç kesimlere çekilip sıcak ve nemli havanın Hristiyanları etkilemesini bekleyecek, Haçlı ordusunda hastalık patlak vereceği için asker sayımız her gün azalacaktır. Bu sebepler ve sayılabilecek diğer pek çoğundan ötürü kral, şu an düzenlenecek bir seferin Hristiyanlar için yararlı olduğunu düşünmemektedir. [Bunun yerine] Müslümanlarla savaşacak bir papaya sahip olduğumuzdan daha uygun bir yoldan bahsetmek gerekir.

Sultanın asıl gücünün, deniz kıyısında sahip olduğu [kırk günlük yolculukla bitirilebilen] şehirlerden ve buralarda yer alan limanlardan elde ettiği hasılatın geldiği söylenir. Ayrıca Levant'ın her yerinden gelen inci ve diğer değerli taşların İskenderiye'ye ulaştığı ve Hristiyanların da onları buradan satın aldığı belirtilir. Sultan buradaki alış ve satış işlemlerinden muazzam gelir elde etmektedir. Ayrıca habis Hristiyanların, Kutsal Kilise'nin kurallarını hiçe sayarak Mısır'a demir ve odun sattıkları da bilinmektedir. Bunun yanı sıra genç yaşta satın alınan çocukların deniz yoluyla Mısır'a getirildiği ve bunların Müslümanların en etkili silahı olduğu söylenir. Bu noktada sultana en hassas yerinden zarar vermek için en büyük üsleri İskenderiye Limanı'na saldırıp sahil şehirlerini yağmalamak gerekiyor. Bunun için Roma öncülüğünde, Müslümanlara zarar verip Hristiyanlığı koruyacak bir filo oluşturulmalıdır. Kral filoda [bin beş yüz] askeri ve atları taşıyabilecek nitelikte elli gemi ve elli nakliye gemisi bulundurmanın yeterli olacağını [söyler]. Sultanın, denizde dolaşacak bir Hristiyan filosundan korkmasının geçerli bir sebebi vardır. Söylendiğine göre bu gemileri durduracak güçten acizdirler. Bu filo geçtiği yerlerdeki şehirleri ablukaya alabilecek ve gerektiğinde taşıdığı askerler sayesinde orayı yağmalayacak kapasiteye sahip olacaktır. Gemideki askerler indikleri yerlere büyük zararlar verecek, kâfirleri öldüreceklerdir. Görevlerini tamamladıktan sonra yine gemilerine dönecekler, bu sayede en az zararla büyük kârlar elde edebileceklerdir. Filo rahatlıkla bir yerden bir yere gidebilecektir. Böylece [Müslümanlar] denizden kazandıkları muazzam

geliri kaybedeceklerdir.

Yukarıda sözü edilen gemilerin adedine gelince, Kıbrıs kralı ile Hospitalier ve Templier tarikatlarının büyük üstatları onar gemi toplamalıdır. Kalan gemiler Kutsal Makam tarafından finanse edilmelidir. Kral bu sayede Müslümanların da büyük zararlar göreceğini ve asıl Haçlı Seferi ordusunun sağ salim hedefine ulaşabileceğini söylemektedir.

Hospitalier, Templier, Teuton, Santiago, Calatrava, Aziz Antoine ve Trinitarian tarikatları birleştirilmeli ve Altopascio, Roncesvalles, Premontrée ve Grandmont tarikatlarının tamamı da tek bir çatı altında toplanmalıdır. Ve [kurulacak bu yeni] tarikat büyük şöhrete ve büyük güce sahip bir adamın, eğer böyle biri bulunabilirse bir prensin idaresine verilmelidir. Eğer bir prens bulunamazsa, o zaman asil soydan gelen ve bulunabilecek en faydalı kişi seçilmelidir. Seçilecek kişi bu tarikatın büyük üstadı olmalıdır. O ölürse yerine onun kadar veya ondan daha iyi birisi bulunmalıdır. Öte yandan bu üstat Kutsal Toprakların ele geçirilmesinden sonra Kudüs kralı ilan edilmeli, tüm mülklerin ve kaynakların sahibi olmalıdır. O, kıyafetinde kızıl renk üzerine beyaz haç taşımalıdır. Tarikatın rahipleri ve diğer üyeleri de yünden veya ketenden yapılmış pelerinlerinde beyaz haç taşımalıdır. Hristiyan âlemindeki kiliselerde toplanan ondalık verginin tamamı ve rahiplerce toplanan bütün sadakalar büyük üstadın kontrolündeki bir kaynağa aktarılmalıdır. Dahası, dünyevi malların alım ve satımlardan elde edilen bütün gelirler, Haçlı Seferine katılmayan herkesin vermek [zorunda olduğu] fidyeler de buna dahil edilmelidir. Hristiyan âleminde ölen bütün piskoposların, baronların, şövalyelerin ve diğerlerinin atları, silahları ve zırhları Kutsal Toprakları korumakla görevli tarikatın hazinesine devredilmelidir.

Ayrıca bu tarikata Roma Kilisesi tarafından ayrıcalıklar verilmeli, dünyadaki bütün Hristiyan prensler tarafından desteklenmeli ve hiçbir şeyden mahrum kalmayacağı garanti edilmelidir. Büyük üstat, Kutsal Toprakların kurtarılıp savunulması meselesinde prenslerin ve baronların yardımına başvurabilmelidir. Silahlara, eyerlere ve kalkanlara tarikatın [simgesi] işlenmeli ve bu simge ordunun sancaklarında yer almalıdır. Kıyafetlerinde bu simgeyi kullanan Templier ve Hospitalier şövalyeleri için: Templier şövalyeleri kızıl haç kuşandıklarından [bu yeni tarikatın] pelerini kızıl olmalıdır. Hospitalier şövalyeleri de beyaz haç kuşandıkları için [yeni tarikatın kıyafetlerinde] kızıl pelerin üzerine beyaz haç daha asil ve hoş görünecektir. Ayrıca bu tarikat mensuplarına eşlik eden şövalyeler de bulunmalıdır. Her şövalyeye üç at ve bir katırla beraber cesur, güçlü ve mümkünse asil bir soydan gelen iki yamak verilmelidir. Bu iki yamağa da kendilerine yetecek teçhizat sağlanmalıdır. Bu yamaklar ölen efendilerinin yerini doldurabilecek nitelikte olmalıdırlar ki biri onun yerine geçebilsin. [Bu birlik] sürekli olarak Kutsal Topraklardaki garnizonda bulunmalı ve herhangi bir zayıt olması durumunda yeri hemen doldurulmalıdır.

Kral fethedilen yerlerde bir miktar silahlı asker bırakılmasını [tavsiye

eder] çünkü bölgeye yerleşmek veya hac görevlerini ifa etmek için bölgeye gelecek olan Hristiyanların güvenliği sağlanmalı ve bu topraklar korunmalıdır. Ayrıca Roma Kilisesi, ölen papaların, kardinallerin, prenslerin ve diğer soylu kimselerin miraslarından elde edilecek her şeyi on beş yıl boyunca toplamalı ve [Haçlı Seferinde kullanmak üzere] kaynak olarak kullanılmalıdır. Kralın da belirttiği üzere yeterli sayıda iyi, cesur şövalyenin ve askerin gemilere bindirilmesi hâlinde, Tanrı'nın inayetiyle bu [Haçlı Seferinde] sultan ve Müslümanlar mağlup edilecektir. [Kutsal Topraklar] fethedildiğinde ve tarikat büyük üstadın kontrolüne verildiğinde şunlar yapılmalıdır: Bu sefer için uygun bir deniz üssü gerekmektedir ve bunun için en münasip yer Kutsal Topraklara yakın olan ve her türlü emtianın bolca bulunduğu Kıbrıs'tır. Bunun dışında Akka ve Trablus da uygundur. Yine de en uygun yeri bulmak için daha önceden deniz ötesindeki yerleri dolaşmış ve bölgeyi yakından tanıyan kişilerin tavsiyesini de almak gerekir.

Kralın tavsiye ettiği üzere Kutsal Topraklarda fethedilecek şehirlerde Genovahlılara, Pisalılara, Venediklilere, Marsilyalılara ve Katalanlara büyük imtiyazlar verilebilir. Böylece bu şehirlerde [ticari] hayat canlanacak ve yeneden Hristiyanlarla dolacak olan İsa Mesih'in mirasında barış hüküm sürecektir. Söz konusu Kutsal Topraklarla ilgili en iyi ve en makul tavsiyeler bunlardır.

Kral kurulacak tarikatın Hristiyan âlemindeki bakımevlerinden de sorumlu olmasını tavsiye eder. Diğer taraftan Kilise topladığı gelirleri Kutsal Toprakların güvenliği meselesine harcanmak üzere seçilecek kişiye vermelidir. Bunun dışında kral elli gemi ve elli nakliye gemisinden oluşan filonun ordudan uzaklaşmamasını salık verir. Zira filonun varlığını bilen askerlerin morali daha yüksek olacaktır. Papanın [Haçlı Seferi] için ödenecek meblağları toplamakla görevlendirdiği [görevlilere] her şehirde bir tarikat üyesi eşlik etmelidir.

Yukarıda söylenenlerin dışında yapılması gereken ilk şey, papanın genel bir konsil düzenleyerek Hristiyan âleminin tüm prenslerini bir araya toplamasıdır. Bu konsilde dünyevi meseleler yüzünden anlaşmazlığa düşmüş prensler, baronlar ve topluluklar arasındaki sorunlar çözülmeli, aralarında barış tesis edilmeli ve kâfirlere karşı müşterek bir Haçlı Seferi düzenleyerek Kutsal Topraklar kurtarılmalıdır. Kral [son olarak] buradaki tavsiyelerin [uygun seçeneklerle] değiştirebileceğini ve eksik yerlerin tamamlanabileceğini beyan eder.

Kaynaklar

Arşiv Kaynakları

Bibliothèque Nationale de France (BnF), Français 6049, 183v-189r.

Araştırma, İnceleme ve Telif Eserler

ATIYA, Aziz Suryal, *The Crusade in the Later Middle Ages*. Methuen & Co. Ltd, London 1938.

gpr

Akademik
Bakış

321

Cilt 18
Sayı 36
Yaz 2025

BÁRÁNY, Attila, "The English relations of Charles II of Sicily and Maria of Hungary", Zoltán Kordé ve István Petrovics, ed., *Diplomacy in the Countries of the Angevin Dynasty in the Thirteenth–Fourteenth Centuries*, Accademia d'Ungheria in Roma, Roma, 2010, pp.57-77.

BOZKUŞ, Mehmet Ali, "Geç Ortaçağ'da Tutulmuş Türk Tarihine Dair Kıbrıs Kronikleri", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 37/S. 63, 2018, ss.135-169.

BRATIANU, G. I., "Le Conseil du Roi Charles: Essai sur l'internationale chrétienne et les nationalités a la fin du Moyen Âge", *Revue Historique du Sud-Est Europeen*, XIX/2, Bucarest, 1942, pp.291-361.

HOUSLEY, Norman, "Charles II of Naples and the Kingdom of Jerusalem", *Byzantion: Revue Internationale des Études Byzantines*, T. 54/2, 1984, pp.527-535.

HOUSLEY, Norman, *The Italian Crusades: The Papal-Angevin Alliance and the Crusades against Christian Lay Powers, 1254-1343*, Clarendon Press, Oxford, 1982.

KIESEWETTER, Andreas, "Charles II of Anjou (1253-1309)", Alan V. Murray, ed., *The Crusades: An Encyclopedia*, C. 1, ABC-Clio, California, 2006, pp.239-240.

MORREALE, Laura K., "The Hospitaller's Hand and the Conseil du Roi Charles", *Italian Studies*, 72:2, 2017, pp.135-147.

PÉQUIGNOT, Stéphane, "Treaty of Caltabellotta (1302)", Gordon Martel, ed., *The Encyclopedia of Diplomacy*, Wiley, London 2018, pp.1-5.

PEYRONNET, Georges, "Charles II of Anjou (1254-1309)", André Vauchez, ed., *Encyclopedia of the Middle Ages*, James Clarke & Co, London, 2002, pp.282-283.

SCHEIN, Sylvia, "Gesta Dei per Mongolos, 1300. The Genesis of a Non-Event", *English Historical Review*, XCIV, 1979, pp.805-819.

SCHEIN, Sylvia, *Fideles Crucis: The Papacy, the West, and the Recovery of the Holy Land 1274-1314*, Clarendon Press, Oxford, 1991.

SMALL, Carola M., "Charles II of Anjou", Christopher Kleinhenz, ed., *Medieval Italy: An Encyclopedia*, C. 1. Routledge, New York, 2004, pp.212-214.

SMITH, Jonathan Riley, *The Feudal Nobility and the Kingdom of Jerusalem, 1174-1277*, Macmillan, London 1973.

The 'Templar of Tyre', Part III of the 'Deeds of the Cypriots', Paul Crawford, ed., Crusade Texts in Translation, Vol. 6, Ashgate Publishing, Aldershot 2003.

Sözlükler

GODEFROY, Frédéric, *Lexique de l'ancien français*, Librairie Honoré Champion, Paris 1990.

VAN DAELE, Hilaire, *Petit Dictionnaire de l'ancien français*, Librairie Garnier Frères, Paris 1940.

Extended Abstract

The fall of Acre in 1291, the last significant base of the Crusaders in the Levant, had profound repercussions in Europe, prompting the reemergence of the idea to organise a new Crusade. The Papacy resumed its historic role and attempted to organise a Crusade. However, Pope Nicolaus IV refrained from acting hastily; he first wanted to understand the political situation in the East. To achieve this, he consulted experts familiar with the region and asked them to report on what was needed for the new Crusade. The literature titled *Recuperatione Terrae Sanctae* emerged from clergymen, soldiers, and merchants who had spent time in the East, sharing their ideas for the recovery of the Holy Land. Charles II d'Anjou, the King of Naples, compiled his thoughts on this subject in his work *Conseil*, which he presented to the Pope. His perspective differed from that of other theorists. His primary motivation was the title of King of Cyprus, which he inhe-

II. Charles d'Anjou ve Kutsal Toprakları Kurtarma Projesi: Conseil'in Çeviri ve Değerlendirilmesi

herited from his father. Nicolaus IV had not yet heard from any other king about their intentions to go on a crusade. Through his actions, Charles II d'Anjou indicated that he would fill this void and intended to embark on a crusade.

In the *Conseil*, Charles II d'Anjou suggested that the Mamluks should face economic hardships before the Crusade began, and he wanted the actual expedition to be delayed to ensure success. Above all, he believed it was essential to prevent Christian merchants from selling precious metals to the Mamluks, unite the Crusader orders, and establish a strong fleet. The king suggested that the Christians should wait a little longer to attack because he believed the Mamluks were currently at the peak of their power. For this reason, he proposed that the Christians should focus on addressing their issues and gaining strength in the meantime, while the Muslims should be economically weakened. Unlike other theorists, Charles II d'Anjou did not focus on the political, military, or economic situations of the Eastern states but concentrated entirely on the Western world. He argued that if a Crusade was organised to recover the Holy Land, every Christian should take part in it, for in the face of a powerful enemy this difficult task could not be accomplished by the efforts of a group of men alone. All military orders were to be placed under the control of a single individual, who would also command the expedition. Every Christian was expected to support the Crusade financially, and all Church revenues were to be allocated for this purpose. If the timing was right and Christendom was prepared, the Holy Land could be recovered.

It is understood that Charles II wanted to bring himself or his descendants to the forefront through the Crusade project. In order to attain the title of King of Jerusalem, which he had inherited from his father Charles I d'Anjou, he shaped his projects in line with this goal. This study first provides information about Charles II and his era, followed by a discussion of the *Conseil*'s content. The final section includes a Turkish translation of the *Conseil* from Old French.

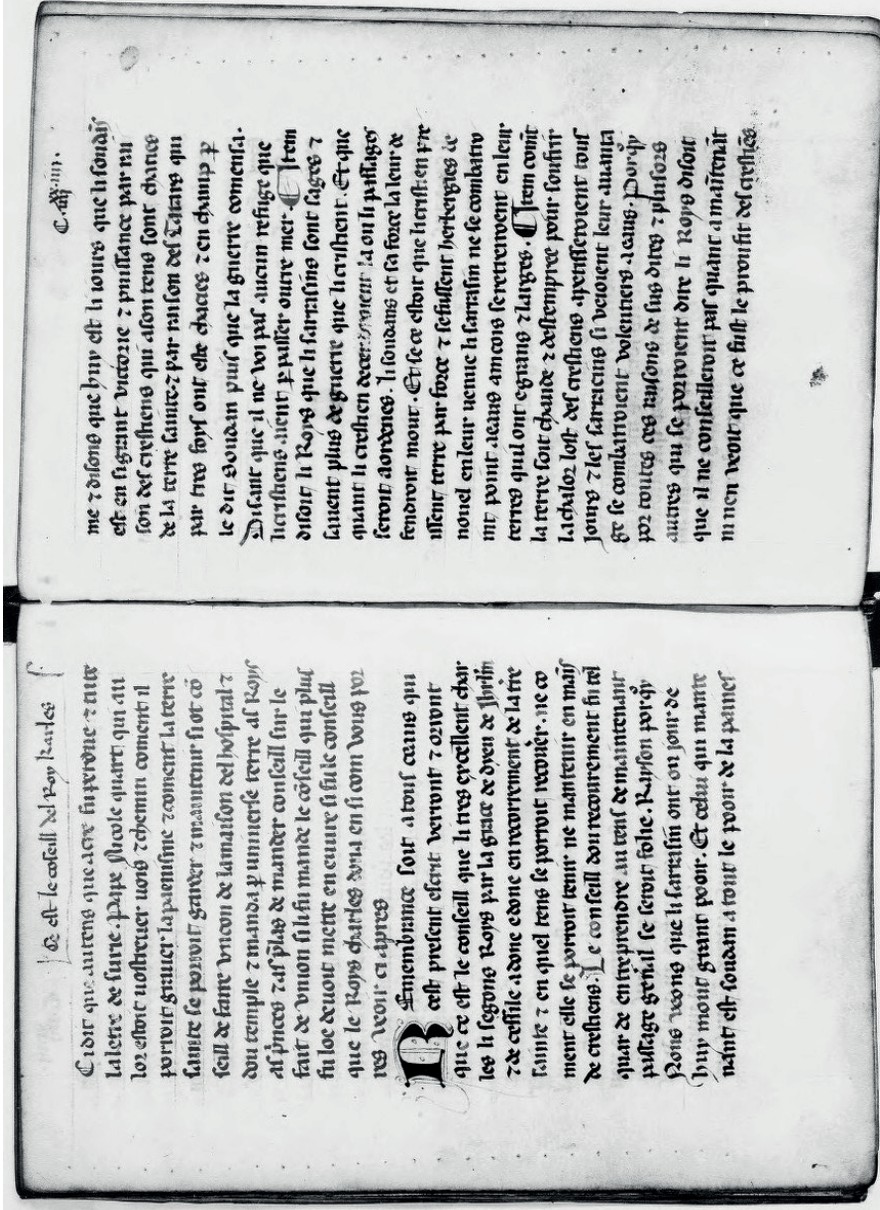
Gör

Akademik
Bakış

323

Cilt 18
Sayı 36
Yaz 2025

,Ekler

Ek-1: Conseil'in birinci ve ikinci sayfaları.²⁸

Hakkâri Beylerinin Hayırseverliği

The Philanthropy of the Rulers of Hakkari

Murat ALANDAĞLI*

Öz

Çalışma daha ziyade Hakkâri örneği bağlamında tahrir yapılmayan yurtluk-ocaklık veya hükümet sancaklarındaki vakıf müessesatını incelemeyi hedeflemektedir. Hakkâri'nin örnek olarak alınmasının değişik nedenleri vardır. Oldukça köklü bir geçmişe sahip olmasına rağmen coğrafyasının insan yaşamı ve haliyle uğraşını kısıtlayan yapısı bunlardan biridir. Nitekim Anadolu veya Rumeli'de aşına olunan verimli alüvyal toprakların oluşturduğu düzlükler burada yoktur. Osmanlı-Safevî çekişmesinde önemli bir rol oynayan stratejik konumu da bir diğer etkidir. O halde verimli tarımsal arazisi olmayan, siyasi ve mali olarak Osmanlı imparatorluk idaresine hem coğrafi ve hem de yer yer idarî olarak uzak Hakkâri'de vakıf müessesesinin durumu merak konusu olmuştur. Hakkâri'deki vakıfların kuruluş hikayeleri, türleri, kurucuları, gelir-gider durumları ile idare edilişleri gibi çokça cevaplandırılacak soru ortaya çıkmıştır. Bu hususta ilk olarak Hakkâri'de bölgenin beşerî bakımdan var olan çıkmazlarına rağmen kökleri XV. yüzyıla kadar geriye giden vakıfların olduğu söylenebilir. İkinci olarak da bölgedeki idarî işleyişin vakıfları da şekillendirdiği anlaşılmaktadır. Vakıf kurucularının bey olmaları da ancak bu şekilde ifade edilebilir. Hakkâri vakıfları klasik Osmanlı sancaklarının aksine bölgedeki kazanımları çok daha köklü bir geçmişe dayalı beylerce idare edilmekteydi. Hakkâri sancağında yerel ile merkez arasında idarî yönde aracı rolü gören aile, aşiret mensupları bölgedeki kadim varlıklarının gereği olarak bazı vakıflar kurmuşlardır. Zeynel Bey, İzzeddin Şir Bey, Es'ed (Melik Es'ed Bey) ve Mustafa Bey gibi beylerin isimlerini taşıyan bu vakıfların giderlerini karşılamak için beylere ait bazı köy ve mezraların gelirleri bedel olarak ayrılmıştır. Bu çalışmada daha ziyade tanzimat sonrası hazırlanmış varaka, belge ve defter örneklerinden hareketle Hakkâri beylerine ait vakıflar, vakıfların idaresi ile gelir ve giderleri-ne ait bulguları ortaya koyma amacı taşımaktadır.

Anahtar Kelimeler: Hakkâri, Vakıf, Zeynel Bey, İzzeddin Şir Bey, Mustafa Bey, Es'ed Bey

Abstract

Rather, the study aims to examine the foundation institutions in the unregistered yurtluk-ocaklık government sanjaks in the context of Hakkâri. There are various reasons for taking Hakkâri as an example. One of these reasons is that, despite its long history, its geography restricts human life and pursuits. As a matter of fact, the fertile alluvial plains familiar from Anatolia or Rumelia do not exist here. Its strategic location, which played an important role in the Ottoman-Safavid rivalry, is another factor. Therefore, the status of the foundation institution in Hakkâri, which lacked fertile agricultural land and was geographically and administratively distant from the Ottoman imperial administration both politically and financially, has been a matter of curiosity. There are many questions to be answered about the foundation stories, types, founders, income and expenditure status, and administration of the foundations in Hakkâri. First of all, it can be said that despite the humanitarian predicaments of the region, there were foundations in Hakkâri whose roots date back to the fifteenth century.

Gaz

Akademik
Bakış
325
Cilt 18
Sayı 36
Yaz 2025

Makale Geliş Tarihi: 26.09.2024. Makale Kabul Tarihi: 10.02.2025.

Araştırma Makalesi / Künye: ALANDAĞLI, Murat. "Hakkâri Beylerinin Hayırseverliği". Gazi Akademik Bakış Dergisi (GABD), 18/36, (Haziran 2025): s. 325-346. DOI:10.19060/gav.1719267

* Doç. Dr., Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, E-mail: muratalandagli@osmaniye.edu.tr, ORCID:0000-0001-5136-4910

Secondly, it is understood that the administrative functioning in the region also shaped the foundations. The fact that the founders of the foundations were beys can only be expressed in this way. Unlike the classical Ottoman sanjaks, Hakkâri's foundations were administered by beys whose achievements in the region were based on a much deeper history. In Hakkâri sanjak, families and clansmen, who acted as administrative intermediaries between the local and central administration, established some foundations as a necessity of their ancient presence in the region. In order to meet the expenses of these foundations bearing the names of beys such as Zeynel Bey, İzzeddin Şir Bey, Es'ed (Melik Es'ed Bey) and Mustafa Bey, the revenues of some villages and hamlets belonging to the beys were allocated as compensation. This study aims to reveal the findings on the foundations of Hakkâri beys, their administration, income and expenditures, based on the examples of documents, documents and ledgers prepared after the Tanzimat period.

Key Words: Hakkâri, Foundation, Zeynel Bey, İzzeddin Shir, Mustafa Bey, Es'ed Bey

Giriş

David Blackbourn, tarihsel araştırma konularının oluşması ve değişmesi hususunu, “tarih evi” olarak adlandırdığı benzetmesiyle açıklamaya çalışmıştır. Onun yaklaşımına göre, kilitli olmayan ve her iki tarafa açılabilen kapıların yer aldığı birçok odası olan bu ev, tarihe dair farklı yaklaşım ve bakışların ürünü olan çalışmaları misafir edecek genişliktedir. Birbirini kovalayan yıllarla birlikte gireni çıkanı hayli yoğunlaşan bu evin misafirleri, odalar içinde ya da odalar arası hareket ederler. Bu hareketliliğin sonucu olarak bir kısmı kuytu köşelerden daha ferah salonlara terfi ederken, bir başka kısmı vitrinden inerek çok daha gerilere gider, hatta evden çıkmak durumunda dahi kalmaktadır.¹ Osmanlı İmparatorluğu’nda yurtluk-ocaklık ve hükümet sancakları ile ilgili başlık bağlamındaki çalışmalar kabaca iki örneklem grubu altında ele alınabilir. Bölgedeki fetih yöntemleri², idarî taksimat³, bazı kanunî metinler⁴ ile sancak temalı çalışmalar ilk grubun ürünleri arasında görülebilir. Doğu ve Güneydoğu Anadolu’nun Safevî sınırında yer almış olmasından dolayı siyasî, idarî, malî ve askerî yönü ağır basan bu tür çalışmalar, 1960-2000’li yıllarının akademik usul ve yaklaşımı dahilinde arşivlerde yer alan bölgeye ait XVI. yüzyıl ve sonrası defterler, belgeler ile kanunnâmeler

- 1 Piroška Nagy, “Duyguların Tarihi”, *Tarih Üzerine Yeni Yaklaşımların Tartışılması* (Der. Marek Tamm-Peter Burke), (çev. Atilla Güney), İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 2021, s. 338.
- 2 Halil İnalçık, “Osmanlı Fetih Yöntemleri”, (çev. Hamdi Can Tuncer), *Cogito* 19, Osmanlılar Özel Sayısı Yapı Kredi Yayınları.
- 3 Şerafettin Turan; “XVII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunun İdarî Taksimatı”, *Atatürk Üniversitesi 1961 Yılı*, Ankara 1963, s. 210-227; Cengiz Orhonlu, “Osmanlı Teşkilâtına Aid Küçük Bir Risâle ‘Risâle-i Tercime’”, *Belleten*, IV/7-8, (1967), Ankara-1969, s. 39-47; M. Ali Ünal, “XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Diyarbakir Eyaletine Tâbi Sancakların İdarî Statüleri”, *X. Türk Tarih Kongresi* (Ankara: 22-26 Eylül 1986) Kongreye Sunulan Bildiriler, V, TTK. IX. Dizi-Sayı 10, Ankara-1994; Orhan Kılıç, *18. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı Devleti’nin İdarî Taksimatı: Eyalet ve Sancak Tevcihâtı*, Elâzığ 1997; Orhan Kılıç, “Ocaklık Sancakların Osmanlı Hukukunda ve İdarî Tatbikat-taki Yeri”, *Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Dergisi*, 11/1, (Elâzığ 2001), 260-261; Fahmeddin Başar, *Osmanlı Eyalet Tevcihâtı (1717-1730)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1997.
- 4 Ayn-ı Ali Efendi; *Kavânin-i Âl-i Osman der Hülâsa-i Mezâmin-i Defter-i Dîvân*, Ön-söz: M. Tayyib Gökbilgin, Enderun Yayınları, İstanbul 1979; Sofyalı Ali Çavuş, *Sofyalı Ali Çavuş Kanunnâmesi*, (haz. Midhat Sertoğlu), Marmara Üniversitesi Yayınları, İstanbul-1992.

ve seyahatnâmelerden yararlanılarak kaleme alınmıştır. Blackbourn'un tarifi dahilinde yurtluk ocaklık ve hükümet sancakları bağlamında tarih evine girebilen ilk örneklerin bu ürünlerden oluştuğu söylenebilir.⁵

Değişen tarih yazımı ve algısının da bir sonucu olarak yurtluk-ocaklık ve hükümet sancaklarına ait çalışmalar da doğal olarak farklılaşmıştır. Nitekim siyasî, askerî ve malî temalı bu ilk grup çalışmaların aksine yurtluk-ocaklık ve hükümet sancaklarını oluşturan bölgelerin dağları, ovaları, yemekleri, iklimi, jeolojisi, sosyal yaşamı, aşiretlerin tarihi, eşkıyalık hareketleri, maddî ve manevî kültürel öğeleri, basın-yayın faaliyetleri, belediye, muhtarlık teşkilatlarının kurulması ve Osmanlı'dan Cumhuriyet'e devrolunan kimi problem ya da kazanımlar vb. çok daha yerel ve detay bilgileri barındıran çalışmalar yapılmıştır. Bu türden çalışmalar ise yurtluk-ocaklık ve hükümet sancakları ile ilgili ikinci grup örnekler olarak ele alınabilir.⁶ Yurtluk-ocaklık ve hükümet sancaklarına ait çok daha dar bir saha veya konuya ait derin ve analitik bakışların ürünü olan bu eserler, tarih evinin kapısından girebilmiş ilk grup çalışmaları yukarıda belirtildiği üzere harekete geçirmiş olmalıdır. Yurtluk-ocaklık ve hükümet sancakları özelinde tarih evinin vitrin ve odalarında bulunan ve bir kısmı yukarıda belirtilmiş olan iki grup haricinde çalışmalar da elbette vardır, olmalıdır. Nitekim ele aldığı konu hakkında var olanların bütünlüğü, uyumu ile olmayanların yarattığı eksikliği gidermek tarihçinin temel gayelerinden biridir. Osmanlı İmparatorluğu'nun hemen hemen her idarî birimine dair yapılan çalışmalarda göze batan konulardan biri de vakıf müessesesidir. Yukarıdaki iki ana grup örneklem dahilinde baktığımızda yurtluk-ocaklık ve hükümet sancaklarının daha ziyade idarî, malî ve askerî yönleriyle ele alındığı buralardaki vakıf konusunun ise yeterince ele alınmadığı tarih evindeki envanterden hareketle söylenebilir. Özellikle bir hükümet sancağı olan Hakkârî'de vakıfların varlığı, türleri, durumları, kurucuları, nasıl işletildikleri, gelir-gider kalemleri gibi konuları doğrudan öncüleyen çalışmalar yok denecek kadar azdır.⁷ Ayrıca Tanzimat'ın Osmanlı

5 İbrahim Yılmazçelik, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1995; Mehmet Ali Ünal, *XVI. Yüzyılda Çemişgezek Sancağı*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1999; Mehmet Ali Ünal, *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı (1518- 1566)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara-1989; Mehmet Ali Ünal, "XVI. Yüzyılda Palu Hükûmeti", *XI. Türk Tarih Kongresi* (Ankara: 5-9 Eylül 1990) Kongreye Sunulan Bildiriler, III, Ankara-1994; Mehmet Öz, "XVI. Yüzyılda Bitlis Sancağı: Yönetim, Nüfus ve Vergilendirme", *IX th International Congress of Economic and Social History of Turkey*, (Dubrovnik- Croatia, 20-23 Ağustos, 2002), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2002, s.31-54; Orhan Kılıç, *Doğu Serhaddinin Kilidi Van, (16.-18. Yüzyıllar)*, Van Belediyesi Yayınları, 2021.

6 *Uluslararası Tarihte Hakkârî Sempozyumu* 14-16 Kasım 2014, (haz. Y. Kaplan-M. Adıyaman-M.X. Sadıni), Ankara, 2016; *Cumhuriyet Devrinin Bir Serhat Vilayeti Hakkârî*, Uluslararası Sempozyumu, 2-4 Mayıs 2019, (haz. S. Koçaslan), Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yayınları, Ankara, 2020; *Eski Çağ'dan Günümüze Tutak ve Hamur (Şelve)*, (haz. H. Kaya-E. Çiftçi), Libra Yayınları, Ankara, 2022; Yakup Karataş-Demet Dural Karasu, "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Miras Kalan Bir Mesele: Yurtluk-Ocaklık ve Emlak-ı Mazbuta Mukabil Maaşların Tasviyesi", *The Journal of Academic Social Science Studies*, 56, 2017, s. 369-381; *Osmanlı Devleti'nde Yurtluk-Ocaklık ve Hükümet Sancakları*, (haz. E. Çiftçi-V.Gürhan-M.R.Ekinci), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2022; *Sultanın Yurtluk-Ocaklık ve Hükümet Sancakları*, (ed. O. Kılıç-Y. Kurt), İdeal Yayınları, İstanbul, 2024.

7 Direk bir vakıf çalışmasından ziyade bölgeye ait başkaca meseleleri ele almış ancak içinde vakıfla-

görsel

Akademik
Bakış

327

Cilt 18
Sayı 36
Yaz 2025

İmparatorluğu'nda pek çok bakımdan bir kırılmayı işaret ettiği bilinmektedir. Fakat bu kırılmanın, Hakkâri gibi imparatorluğunun en uzak sınır diyarında, Safeviler ile olan mücadeleler neticesinde sürekli el değiştiren bir bölgedeki tesiri ve tesisi de yeterince irdelenmiş değildir. Dolayısıyla imparatorluk idaresinin Hakkâri de tesis ettiği idari yapı ile bu yapının Tanzimat Dönemi'yle birlikte yaşadığı dönüşümü bölgedeki vakıf müessesesi marifetiyle ortaya koyabilmek de oldukça önemlidir. Bu hususiyetler dahilinde başta vakıflar arşivi olmak üzere Osmanlı arşivinin değişik fonlarında rastlanılan belgelerden hareketle Osmanlı döneminde bir hükümet sancağı olan Hakkâri'deki vakıflar, vakıf kurucuları, vakıfların tarihsel geçmipleri, özellikleri ve gelir-gider durumları ile varsa diğer eyalet ve sancaklardaki vakıflardan farklılıklarına dair bilgiler çalışmada ortaya konulacaktır. Bu vesileyle tarih evindeki Hakkâri temalı çalışmalarda bir hareketliliğin daha oluşması amaçlanmaktadır.

Yurtluk-Ocaklık ve Hükümet Sancakları

Merkezi idarenin tesisi başta olmak üzere kimi pragmatik beklentilere dayalı XVI. yüzyıl Osmanlı fetih politikasının bir gereği olarak Safevî sınır hattında yer alan bazı idarî birimlerde yurtluk-ocaklık⁸ ve hükümet sancakları tesis edilmiştir.⁹ Hükümet sancaklarında tahrir uygulanmamış, gelirler mülkiyet esasına göre bölgedeki etkin bir aileye bırakılmıştır. Tahririn yapıldığı ve haliyle tımar ve zeamet hisselerinin bulunduğu livâ sancakları olarak da bilinen yurtluk-ocaklık sancaklarının gelirleri ise arpalık veya hâs olarak yine o bölgedeki kimi ailelere tevcih edilmiştir.¹⁰ Yurtluk-ocaklık ve hükümet sancakları genel olarak Palu ve Diyarbakır'ın dağlık bölgeleri başta olmak üzere nispeten sarp ve yüksek sahaların yoğun olduğu Bitlis, Muş, Van, Hakkâri, Bayezid, Çıldır gibi bölgeleri kapsamaktaydı. Her iki idarî birimin başında ırsiyet bağı kuvvetli aile mensupları yer almaktaydı. Bu ailelerin Osmanlıların bölgeyi fetihleri ve idarî hakimiyetinin devamı noktasında faydalı hizmetlerinin olduğu açıktır. Nitekim Osmanlı İmparatorluğu cihetinden dönemin gerekleri bağlamında Safevî sınır hattında yer alan Fırat nehrinin doğu yakasındaki ekrâd beylerinin kontrolü bu uygulama vesilesiyle büyük ölçüde sağlanmıştır.¹¹ İmparatorluk idaresi, merkezî hakimiyetin tam olarak tesis edi-

ra da temas edilmiş çalışmalar kastedilmektedir. Yoksa bu hususta Abdullah Demir, "Osmanlı Arşivi Kayıtlarına Göre Hakkâri Bazı Ulema ve Müderrislerin Sicil-i Ahval Kayıtları" *I. Uluslararası Zıp Havzası Uleması Sempozyumu* (27-29 Nisan 2018), Bildirileri, Cilt II, İstanbul, 2018, s.512-551 isimli çalışması oldukça önemlidir. Zira çalışma özellikle Hakkâri Beylerinden İzzeddin Şir Bey ve bölgedeki medrese ile diğer vakıf eserlerine ait önemli bilgiler ihtiva etmektedir. Ancak adından da anlaşılacağı üzere daha ziyade bölgenin ulema ve müderrisleri üzerine kaleme alınmıştır.

- 8 Farklı anlamları için bk. Nejat Göyünç, "Ocaklık Deyimi Hakkında", *XI. Türk Tarih Kongresi*, 5-9 Eylül 1990, Bildirileri, III, Ankara, s. 873,874.
- 9 Cemal Ülke, "Devlet ve Yerel İktidar Örneğinde Hakkâri Hükümeti", *Osmanlı Devleti'nde Yurtluk-Ocaklık ve Hükümet Sancakları*, (ed. E. Çiftçi-M.R.Ekinci-V. Gürhan), TVY. Yayınları, s.297-318.
- 10 Orhan Kılıç, "Yurtluk-Ocaklık ve Hükümet Sancaklar Üzerine Bazı Tespitler", *OTAM*, X, Ankara, 1999, 122.
- 11 Rhoads Murphey, *Kanûn-nâme-i Sultânî li-'Aziz Efendi*, Harvard Üniversitesi Basımevi, Doğu Dilleri ve Edebiyatlarının Kaynakları, IX, (haz. Şinasi Tekin-Gönül Alpay Tekin),

lemediği sahalarda etkili bir beylik ailesine, seferlere iştirak ve idareye sadık olma gibi belli kıstaslar dahilinde babadan oğula süregiden idarî bir görev yüklemiştir. Böylece kadim geçmişleri sayesinde diğerleri üzerinde nüfûza malik, fiili bir baskı ve kontrol kurabilen bu ailelere, bölgelerinin idaresinde iç işlerinde serbest ve özerk bir idare imkânı tanınmıştır.¹²

Hakkâri Hükümet Sancağı

Anadolu'nun güney-doğu ucunda yer alan Hakkâri, derin ve kıvrımlı vadilerden yol alan Zap Havzası'ndaki sınırlı yerleşime müsait sahaların biri (Çölemerik) üzerinde yer almaktadır. Sat Buzul dağlarındaki Gevaruk ve Trişin mevkiilerinde bulunan kaya resimleri buradaki iskanın oldukça eski olduğunu göstermektedir. Hakkâri havzası ilk olarak Asur ve Urartulari takiben akabinde Med, Pers, İskender, Atropaten Prensligi, Seleukid, Roma, Part, Sasani, Bizans, Büyük Selçuklu, Musul Atabeyliği, Zengiler, İlhanlılar, Karakoyunlular, Timur, Akkoyunlular, Safevî ve nihayet Osmanlıların idaresinde kalmıştır. Hakkâri havalisi 1534 yılında oldukça kısa bir süre Osmanlı hakimiyetinde kalmışsa da sonrasında Safevîlerin eline geçmiştir. Bölgedeki Osmanlı hakimiyeti 25 Ağustos 1548 tarihinde Van havzasının ele geçirilmesiyle tam olarak sağlanabilmiştir. İdarî olarak Hakkâri'nin 1565 yılından itibaren Van Eyaletine bağlı bir sancak olduğu görülmektedir. Bu tarihten yaklaşık yirmi yıl sonraki bir hüküm Hakkâri Bey'i Zeynel'in oğlu Zekerîya Bey'in Tebriz seferindeki yardımlarını konu edinmektedir. Bu hüküm sayesinde Osmanlı idaresinin Safevî tehdidine karşı Hakkâri Bey'i önemli bir askerî güç ve haber alma kanalı olarak gördüğü anlaşılmaktadır.¹³ Bu nedenle hükümet sancağı hüviyetinde idarî olarak imparatorluk idaresine dahil olmuştur. 1631-32, 1680-1702, 1722-1730 ve 1719-1740 yılları kayıtlarındaki bilgiler bu hüviyetini koruduğu görülmektedir.¹⁴ Memlûklülerin bölgede etkin olmaları için gayret gösteren ve bu uğurda bir kolunu kaybeden Eseddin Kulâbi¹⁵, Memluk sultanının kendisine bir altın kol bahşetmesi nedeniyle Zerrincenk olarak anılmaya başlanmıştı. Eseddin 1468 yılında bir şekilde Akkoyunlulara tabi Dımbillilere karşı bölgeyi ele geçirdi. Bu eylemini cumartesi günü ifa etmiş olmasından dolayı sülalesi Şembih (Farsça Cumartesi) kelimesinden hareketle Şenbu olarak ifade edilmiştir. Hakkâ-

Gör

Akademik
Bakış

329

Cilt 18
Sayı 36
Yaz 2025

1985, s. 58; Bayram Kodaman, "Osmanlı Devrinde Doğu Anadolu'nun İdari Durumu", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 1/1, 1986, 3-20; Kılıç, "Yurtluk-Ocaklık ve Hükümet Sancakları", s. 119-137.

12 Orhan Kılıç, "Klasik Dönem Osmanlı İdarî Sisteminde Hükümet Sancakları: Hakkari Hükümeti Örneği", XIV. Türk Tarih Kongresi 9-13 Eylül 2002, II/1, s.705; Fatih Gencer, "Merkezileşme Politikaları Sürecinde Yurtluk-Ocaklık Sisteminin Değişimi", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 30/49, 2011, s. 78,79.

13 Veli Sevim, *Hakkari Taşları II, Gizemin Peşinde*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2015, s. 9-26; Orhan Kılıç, "Van Eyaleti'ne Bağlı Sancaklar ve İdarî Statüleri (1558-1740)", *Osmanlı Araştırmaları*, XXI, İstanbul, 2001, s. 196.

14 Kılıç, "Van Eyaleti'ne Bağlı Sancaklar ve İdarî Statüleri (1558-1740)", s. 207.

15 Kaplan, Fadlullah el-Ömerî'nin anlatımdan hareketle bu kişinin XIII. Yüzyılda yaşamış Melik Esed Akta' (Çolak) olduğu https://www.academia.edu/42142467/History_of_Hakkari_Tarihi, (24.09.2024).

ri'de Osmanlı hakimiyetinin sağlanmasından sonra Şenbu Beyleri arasında iç çatışmalar yaşanmıştır. Eseddin'den sonra oğlu Melik İzzeddin Şir ve onun oğlu Zahid Bey'in ardından oğlu Zeynel Bey'e uzanan oldukça çekişmeli ve sancılı bir mücadele safhası geride kalmıştır. H. 957-58 (M.1550-51) yılı sancak tevcih defterinde Hakkâri Hükümeti'nin kayıtlı olmamasının bir nedeni bu karışıklık ve çekişmenin yarattığı belirsizlik olabilir.¹⁶ Van Beylerbeyi İskender Paşa'nın da desteğini alan Zeynel Bey zamanında bölgede uzun bir süre sükûnet ortamı sağlamıştır. Ancak onun Osmanlı-Safevî çekişmesinde yer yer taraf değiştirerek her iki idarenin şartlarına ve kazanımlarına göre davrandığı anlaşılmaktadır. Zeynel Bey'in 1550 ilâ 1560 yılları arasında süregiden bu ikilemi, 1585 yılında Özdemiroğlu Osman Paşa öncülüğünde gerçekleştirilen Tebriz seferinde sona ermiştir. Zeynel Bey, bu seferde artık safını tam olarak Osmanlılardan yana belli etmiştir. Bu durum onun yaşamını sona erdiren ancak oğullarının ise idarî ve siyasî imtiyazlarının başlangıcı olarak görülebilir. Nitekim Elki Han bölgesindeki savaşta maiyetindeki pek çok kişi ile birlikte ölmüş, oğlu İbrahim ise esir düşmüştür. Zeynel Bey önce Merend'e defnedilmiştir. Daha sonra 1587 yılında naaşı Çölemerik'te inşa ettirdiği Zeynel Bey Medresesi avlusuna taşınmıştır.¹⁷

Hakkâri Vakıfları

Hakkâri vakıfları hakkındaki ilk bilgilere ülkemizdeki vakıf envanterine ait bazı çalışmalarda rastlanılmaktadır. Bu mahiyetteki çalışmaların birinde Hakkâri'de tek vakfın olduğu işaret edilmektedir.¹⁸ Bu durum Hakkâri'deki "Meydan Medresesi"ni konu edinen bir çalışma¹⁹ veya vakıflar arşivinde "Emir Hasan bin Budak Bey" şeklinde kaydedilmiş Arapça vakıf kaydından kaynaklanmış olmalıdır.²⁰ Bu vakfın bulunduğu yer olan Gevar (Yüksekova) nedeniyle Hakkâri'ye bağlı olarak kaydedildiği anlaşılmıştır. Nitekim vakfa ait yer bilgisinin Vakıflar Genel Müdürlüğü listesinde "Hakkâri-Yüksekova" şeklinde kaydedildiği görülmektedir.²¹ Fakat mükerrer yer adından kaynaklanmış olması muhtemel bu hata nedeniyle söz konusu vakfın Hakkâri'den ziyade Bitlis vakıfları arasında gösterilmesi daha doğru olmalıdır.²² Yine özellikle para vakıfları üzerine odaklanmış diğer bir başka çalışmada ise Hakkâri'de herhangi bir vakıf kaydına rastlanılmadığı belirtilmiştir.²³

- 16 Kılıç, "Klasik Dönem Osmanlı İdarî Sisteminde Hükümet Sancakları: Hakkari Hükümeti Örneği", s. 713.
- 17 Şeref Han, *Şerefnâme, Osmanlı-İran Tarihi*, İstanbul: Ant Yayınları, 1971, s. 121, Kılıç, "Klasik Dönem Osmanlı İdarî Sisteminde Hükümet Sancakları: Hakkari Hükümeti Örneği", s. 715.
- 18 Hüseyin Çınar-Miyase Koyuncu Kaya, *Vakıflar Kaynakçası*, VGM. Yayınları, Ankara, 2015, s. 189.
- 19 Şahabettin Öztürk-Top Mehmet, "Hakkâri Meydan Medresesi". *Vakıflar Dergisi*, 29, 2005, s. 373-396; Çınar- Koyuncu Kaya, *a.g.e.*, s. 263.
- 20 VGM, VGMd. No. 582, vr.225b., H.961/1553-54.
- 21 VGM. Vakıf listesi arama modülü.
- 22 Murat Alandağlı, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Tanzimat Sonrası Dönemde Hakkâri'de Mali, İdarî ve Sosyo-Kültürel Yapıyı Tesis Etme Uğraşı (1857-1863 Yılları Muhasebe Kayıt Defterlerine Göre)" *Külliyyat Osmanlı Araştırmaları Dergisi*, 15, Aralık 2021, s. 46-47.
- 23 Yakup Özseraç, *Osmanlı Para Vakıflarından Türkiye Vakıflar Bankasına (1826-1954)*,

Osmanlı Arşivi ve Vakıflar Arşivi'nde Hakkâri vakıflarına ait herhangi bir vakfiyeye tesadüf edilememiştir. O halde literatürün de desteklediği şekilde Hakkâri'de bir vakfın olmadığı tam olarak söylenebilir mi? Cevaplanması hayli zor olan bu soruya, vakfiyelerinin kaybolmuş olması, henüz tesadüf edilememiş olması, kurucu ailelerin elinde olması ve vakfiyesi olmayan çokça vakfın bulunduğu gibi değişik bakış açılarıyla yaklaşmak elbette mümkündür.²⁴ Özellikle Hakkâri gibi sınırda yer alan ve bundan dolayı pek çok kez idarî olarak sınırları değişen, misyoner faaliyetlerinin hayli yoğun olduğu ve I. Dünya Savaşı'ndaki Rus işgali gibi durumların kimi belgelerin kaybolması, yok edilmesi veya taşınması ihtimalinin de varlığını işaret etmektedir.²⁵

Vakıf ile ilgili literatürdeki bu duruma karşın Osmanlı ve Vakıflar Arşivi'nde Hakkâri atıflı kimi bilgi ve belgelere tesadüf edilmektedir. Bunlardan ilki vakıflar arşivi vakıf arama modülünde 08.01.1948 tarihinde tanzim edilmiş olduğu belirtilen “Şeref Ağa Cami-i Vakfı”dır. Devamında İzzeddin Şîr Bey, Mustafa Bey, Hüseyin Bey, Haydar Bey, Çölemerikli Şerif Ağa ve Mustafa Paşa vakıflarına ait bilgiler bulunmaktadır. Tesadüf edilen vakıflar ile ilgili belgelerde Hakkâri'deki vakıfların, “kadîm”den veya “mine'l-kadîm” olarak belirtildiği şekilde Hakkâri Beyleri'nin elinde ve idaresinde bulunduğu anlaşılmaktadır. Bu durum 1265 (M.1849-50) yılına kadar devam etmiştir. Bu tarihten sonra vakıfların idaresinde “kayd-ı hayat maaş tahsisi” usulünün getirilmesi ile bölgedeki cami, mescit ve medrese gibi hayratın idaresi için kimi köylerin geliri tahsis edilmeye başlanmıştır.²⁶ Bu durumda 1265 (M.1849-50) yılından önce Hakkâri Beyleri'nin yapmış olduğu veya tahsis etmiş oldukları köy gelirleri, bu tarihten sonra beylerin malî anlamdan el çektilmesiyle birlikte merkez/mahalli imparatorluk idaresince yapılmaya başlanmıştır denilebilir. Bunun en temel sebebi II. Mahmud'dan sonra Osmanlı Devleti'nde merkezileşme çalışmalarının hız kazanması ve bu bağlamda 1826'dan itibaren Evkaf-ı Hümayun Nezareti'nin kurulmasıdır. Bu sayede sadece bu bölgede değil bütün Osmanlı coğrafyasında giderek vakıfların idari ve mali yapısı merkezileşecektir. Çok fazla örnek olmasa da Hakkâri Beylerince inşa edilen yapılara dair ilk vakıf örnekleri XVI. yüzyıla kadar geriye gitmektedir. Bu mahiyetteki bir belgede Hakkâri Beyi Zeynel Bey'in Çöleme-

görsel

Akademik
Bakış

331

Cilt 18
Sayı 36
Yaz 2025

Ankara Yıldırım Bayezid Üniversitesi, SBE., (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara, 2014, s. 11,160,165.

24 Vakfiye örneklerinin bir nüshasının kurucu ailelerin ellerinde olabileceği hususundaki fikirleri için Sayın Prof. Dr. Orhan Kılıç'a, Hakkâri'de Osmanlı'nın son döneminde kimi arşiv vesikalarının Irak'ın İmadiye, Musul vb. bazı kentlerine taşınmış olması olasılığını konuştuğumuz Doç. Dr. Yaşar Kaplan'a ve vakıflar arşivinde vakfiyesi olmayan pek çok vakfın bulunduğu yönündeki tespitiyle Sayın Dr. Mevlüt Çam'a teşekkür ederim. Bizzat gidip tetkik etmemiş olmakla birlikte Hakkâri'de görev yaptığım süreçte tertip edilen sempozyum ve kongrelere iştirak eden Irak'taki araştırmacılara bölgelerinde Osmanlı dönemi Hakkâri'ye ait belgelerin olup olmadığını sormuştum. Bana sadece Bağdat'taki bir arşivde doğrudan Hakkâri ve de vakıflar ile ilgili olmayan hayli az kimi belgelerin olduğu söylenmiştir.

25 <http://Hakkari.gov.tr/ilimiz-tarihi> 02.06.2024; Murat Gökhan Dalyan, *XIX. Yüzyılda Amerikalı Misyonerlerin Hakkari Günlüğü, 1830-1870*, Üncü Kitap Yayınları, Ankara, 2012.

26 BOA, MAD.d. No. 9221, 163.

rik olarak bilinen merkezde bir medrese inşa ettirdiği ve bu medresenin bir vakfının bulunduğu husus dile getirilmektedir. Medresenin ayakta durması için kurulmuş vakfın bazı giderleri karşılamadığı için Zeynel Bey kendi emlakı arasında yer alan Berçela ve Terkonus isimli köylerin gelirlerini bu vakfa bağlamıştır. Bu belge, iki hususa temas etmesi bakımından oldukça önemlidir. Bunlardan birincisi bölgedeki vakıf tesisinin XVI. yüzyıla kadar geriye gittiğini göstermesidir. İkincisi ise Zeynel Bey'in kendi mülkünden olan bazı köylerin gelirlerini bu medresenin giderlerini karşılamak için vakfetmiş olduğuna dair izahtır.²⁷ Bu örnek bölgedeki bir bey vakfının nasıl kurulduğunu da esasında göstermektedir. Nitekim Zeynel Bey'in kendi adına bir medrese inşa ettiği ve gideri için civar veya başka bölgelerdeki tasarrufunda olan köy gelirlerini tahsis ettiği bu vesileyle anlaşılmaktadır. Fakat zamanla bu köylerin gelirlerinin yetersiz kalması nedeniyle başkaca köylerin gelirleri de ilave edilmiştir. Aşağıda görüleceği üzere bölgedeki vakıf örneklerinin tamamında bu minvalde bazı köy veya mezarların gelirleri dahilinde işleyen bir gelir ve gider sistemi bulunmaktadır. Zeynel Bey'e ait bu örnek başından beri bölgedeki vakıf tesisinde özel veya mülk tabir olunur arazilerden elde edilen gelirlerin, vakıfların kurulmasında önemli bir yer işgal ettiğini ortaya koymaktadır. Van'daki Hacı İzzeddin Şir Medresesi hakkındaki bir mühimme kaydı, Hakkâri dahilinde olmasa da bölgedeki vakıfların durumu, işleyişi ve değişimine ışık tutacak mahiyettedir. Bu belgede, İzzeddin Şir Medresesi için bazı köy, mezra ve زمینlerin vakfedildiği ifade edilmektedir. Fakat Osmanlı-Safevî çekişmesi nedeniyle vakfa ait *"nefs-i Van kurbunda Ahkas nâm karye ve Batur bağı ve Balhusa karîb bir zemîn ve Şah pınarı kurbunda Madencik tarlası ve Hoca Aziz ve Hacı Davud ve Cıman ve Mergan ve Molla han ve Homagır zemînleri demekle ma'rûf zemînler"* şeklinde ifade edilen gelir kalemleri harâb bir hale gelmiştir. Belirtilen yerlerin *"kadîmden"* söz konusu medresenin vakfına ait olmasına rağmen *"selâtîn-i ma'zûyeden mülk-nâme ve vakfiyesi olmadığından"* Van havalisi reâyası ziraat etmekte ve gelirleri ise beylerbeyi hâssı olarak deftere kaydedilmektedir.²⁸ Bu iki örnek XVI. yüzyılda Osmanlı-Safevî sınırında siyasî çekişme iklimi ile başına buyruk uygulamaların bölgedeki vakıfların gelirlerinin azalmasına yol açtığını göstermektedir. Bu bağlamda Hakkâri vakıflarının da benzer sıkıntılara maruz kalmış oldukları elbette düşünülebilir.

Hakkâri'deki Mazbut Vakıflar

Osmanlı İmparatorluğu'nda genel olarak hanedan mensuplarınca kurulmuş ve Evkâf-ı Hümayûn Nezâretince yönetilen vakıflara mazbut vakıf denilmektedir. XVIII. yüzyılda vakıf idaresinde yaşanan bir dizi olumsuzluğun yol açtığı sıkıntıları gidermek için Evkâf-ı Hümayûn Nezâreti kurulmuştur.²⁹ Evkâf-ı Hümayûn Nezâreti bu dönemde ayrıca idarecileri bulunmadığı için sıkıntı yaşayan vakıflara da el koymuştur. Bu gerekçeyle el konulan vakıfla-

27 BOA, A.DVNS.MHMd. No. 4, 559, sayfa 53, sıra 559, H.967/1559-1560.

28 BOA, A.DVNS.MHMd. No. 14, 730, sayfa 525, sıra 730, H.978/1570-1571.

29 Elif Gença, "Osmanlı Hukukunda Vakıfların Denetimi (Evkaf-ı Hümayun Nezareti)", *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, LXXII/1, s. 538-545.

ra da mazbut vakıflar denilmiştir.³⁰ Van evkâf müdürü ile katibince kaleme alınmış 20 Teşrîn-i Evvel 326 (M.2 Kasım 1910) tarihli bir defter varakasından hareketle Hakkâri’de üçü mazbut, beşi ise mülhak olmak üzere toplam sekiz vakfın bulunduğu söylenebilir.³¹ Bunlardan birincisi Pizan/Piran Vakfı’dır. Bu vakıf hakkında “Vakf-ı mezbûrun şerâiti merkezce ma’lûm değilse de mahalli evkâf idaresince mazbût meyânında idare edilmekte olduğu ve te’âmül-i kadîmi vechile mu’âmele olunmakta bulunduğu” şeklinde açıklama düşünülmüştür. Bu durumda Hakkâri’deki mazbut vakıflardan biri olan Piran Vakfı’nın idare biçimi ve şartlarına ait bilgilerin nezaretçe bilinmediği halde mahalli evkâf idaresince mazbut vakıf statüsünde değerlendirildiği anlaşılmaktadır. Ayrıca mahalli evkâf idaresinin bölgede var olan “te’âmül-i kadîm” yani eskiden uygulanan usul üzere vakıfların idaresini devam ettirdiği görülmektedir. Piran Vakfı’nın senelik varidatı 3.400 kuruştur. Vakıf varidâtının “kurâ-i mevkûfe öşr tahsis bedelinden” şeklinde isimleri ve gelirleri belirtilmemiş kimi köylerden karşılandığı anlaşılmaktadır. Toplam gelirin 2.600 kuruşu imam, müderris ve müezzin görevli maaşlarına ayrılmıştır. Geriye kalan 800 kuruşu ise “mesârif-i mübreme” yani kaçınılmaz, vazgeçilmez, önlenemez şeklinde tahmin edilemeyen kimi giderlere bırakılmıştır.³²

Şeyh İsmail Tekkesi Vakfı; Hakkâri’de kayıtlı ikinci mazbut vakıf örneğidir. İsimleri ve öşür gelirleri miktarı ayrı ayrı belirtilmemiş köylerinden elde edilen 846 kuruşluk gelirin tamamının tekke türbedârına bırakıldığı görülmektedir. Şeyh İsmail Tekkesi Vakfı’nın durumu ve gelir-gider kalemleri hakkında Maliye Nezâretince yazılmış 5 Receb 1272 (M. 12 Mart 1856) tarihli bir fermanan bahsedilmektedir. Bu fermana ulaşılamamakla birlikte Şeyh İsmail’in kim olduğu hususu da tam olarak bilinmemektedir. İmparatorluğun farklı bölgelerinde “Şeyh İsmail Tekkesi” atıflı vakıf belirtmeleri veya belgeler olsa da bunlar ile Hakkâri’de bulunanlar arasında bir bağ kurulamamıştır. Rastlanan örnekler içinde belki de Cizre’de bulunan “merhûm Şeyh İsmail Vakfı” dikkate değer olmakla birlikte yine de tam olarak aynı vakıf olup olmadıkları anlaşılamamıştır.³³

Haydar, Zeynel ve İbrahim Beyler Vakfı; Hakkâri’deki mazbut vakıflar içerisinde yer alan son örneklerdendir. Esasında bu vakıfların Mahmudî Emirlerine ait olan Hoşab dahilinde oldukları söylenebilir. Vakfın bu şekildedeki izahından üç ayrı isme ait farklı vakıflardan mı yoksa üç ismin birleştirildiği tek vakıftan mı bahsedildiği tam olarak anlaşılamamaktadır. Ancak

30 Meryem Solmaz Bilici, *Türk Medenî Kanunu Çerçevesinde Mazbut Vakıfla (Örnek Mazbut Vakıf İncelemeli)*, Onikilevha Yayınları, İstanbul, 2021, s. 47,48; Sena Başpınar, *Mülhak Vakıflar*, Adalat Yayınları, 2024, s. 84.

31 Üçyüz yirmi yedi senesi bütçesine esas itihâz edilmek üzere fi 30 Mayıs sene 326 tarihli emir nâme-i âli nezâret-penâhi ile taleb buyrulan evkâf-ı mazbût ve mülhâka varidât ve sarfiyâtı irâ’e ider bir numrolu defterdir, fi 20 Teşrîn-i Evvel sene 326. BOA, EV.d. No. 37818, 6/b.

32 Vakfın varidâtı 3400; nev’i cihât kısmındaki yekûnu 2.400 kuruştur, BOA. EV.d No. 37818, 6/a.

33 “Cizre Kazâsı’nda İnabadiye’de merhûm Şeyh İsmail vakfına ... ve Şeyh Urbândan ve mülteziminden hilâf-ı şer’î hasıl olunmamağın babında hükm-i ”, BOA, A.DVNS.MHMD. No. 2, sayfa 86, sıra 897, H.963.

görsel

Akademik
Bakış

333

Cilt 18
Sayı 36
Yaz 2025

isimlerin vakıfları bulunan bey isimleriyle benzer olması ilk ihtimali daha olası hale getirmektedir. Bu vakfın yıllık geliri 2.541 kuruştur. Bu meblağın 612 kuruşu müderris, 1.183 kuruşu imam ve 846 kuruşu ise diğer ön görülemeyen kimi giderlere ayrılmıştır. Vakıfla ilgili açıklamada vakfın mütevellisi olmadığı ve bu nedenle muhasebesinin mazbut vakıf minvalinde idare edildiği belirtilmektedir.³⁴ Netice itibarıyla Hakkâri'deki üç mazbut vakfın yıllık gelirinin toplamda 6.787 kuruş olduğu ve vakıfların türlerine göre harcama kalemlerinin mahalli evkaf idaresince belirlendiği söylenebilir. Vakıflardan ikisi medrese biri ise tekke vakfı mahiyetindedir. Dolayısıyla gider kalemleri de buna göre belirlenmiştir. Vakıf gelirlerinin büyük bir kısmı müderris, müezzin ve imam gibi görevli ücretlerine sarf edilmiştir. Nispeten çok daha az bir kısmı ise ön görülemeyen bazı giderler için ayrılmıştır.

Hakkâri'deki Mülhak Vakıflar

Mülhak vakıflar, temel olarak vakıf kurucusunun neslinden olanlarca idare edilen vakıflardır. Bunların her biri ayrı bir tüzel kişiliğe sahiptir.³⁵ İzzettin Şir Bey'in Meydan Medresesi Vakfı, Hakkâri'deki mülhak vakıflardan ilkidir. Bu vakfın yıllık varidâtı 2.663 kuruştur. Gelirinin tamamı medresenin müderris ücreti ile talebelerinin beslenme ve barınmalarına sarf olunmak için ayrılmıştır. Tesadüf edilen mülhak vakıfların tamamının gelirlerini isimleri belirtmemiş köyler ile yine bu köylerin ne kadar olduğunu bilmediğimiz öşürlerinden oluşmaktadır.³⁶ Ayrıca mülhak vakıf olmalarına nazaran hesaplarının evkâf nezaretince tam olarak tetkik edilemediğinin de altı çizilmektedir.³⁷ İzzettin Şir Bey vakfından olan Bacer/Bacir Medresesi Vakfı da Hakkâri'deki ikinci mülhak vakıftır. Vakfın medresenin müderris ve imamı başta olmak üzere diğer görevlilerine ayrılmış 2.616 kuruşluk geliri bulunmaktadır. Bu geliri oluşturan köyler ile her bir köye ait öşür miktarlarını içeren bilgiler defterde yer almamaktadır. Üçüncü vakıf ise Mustafa Bey vakfından olan Kal'a Vakfı'dır. Diğer örneklerde görüldüğü üzere gelir miktarı ile isimleri belirtilmemiş olan bazı köylerden elde edilen yıllık 1.890 kuruş gelirinin olduğu anlaşılmaktadır. Bu meblağın büyük bir kısmı başta müderris ve imam olmak üzere diğer kimi görevli maaşlarına ayrılmıştır. Bölgedeki dördüncü mülhak vakıf Mustafa Bey Vakfı'ndan Tağgol (Dağ Göl) Medresesi Vakfı'dır. Burası günümüzde Hakkâri'nin Dağgöl Mahallesi olmalıdır. Vakfın sadece yıllık 157 kuruşluk bir geliri bulunmaktadır. Bu gelir medresenin müderris ve diğer görevlilerine ayrılmıştır. Bu vakıf, defterdeki örnekler arasında yıllık geliri en az olan vakıftır. Hakkâri'deki son mülhak vakıf, Mustafa Bey vakfından olan Şeyh Ali Vakfı'dır. Vakfın yıllık geliri 473 kuruştur. Bu meblağın tamamı müderris ve imam gibi görevli ödemelerine ayrılmıştır. Vakfın belirtilen gelirinin hangi köyden ne miktarda tedarik edildiği hususu-

34 Vakfın gider toplamı 2.641 olması gerekirken 2.541 olarak yazılmıştır. BOA. EV.d. No. 37818/9, 6/a.

35 Ruşen, Balta, *Mülhak Vakıflar El Kitabı*, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 1986, s. 8.

36 "Kurâ-i mevkûfa öşür tahsis bedelinde".

37 "Vakf-ı mezkûr Hakkâri Sancağı dahilinde olmasına nazaran hesabâtının rü'yet edilip edilmediği merkezce mehcûl olduğu", BOA. EV.d. No. 37818, 6/b.

na ait bilgi bulunmamaktadır.³⁸ Kaplan'ın ifadelerine göre Hakkâri'ye bağlı Üzümcü (Dixe) köyündeki Şeyh Ali Türbesi ve camisi hala ayakta. Hakkâri'deki mülhak vakıfların genel olarak İzzettin Şir Bey ve Mustafa Bey vakıflarına bağlı oldukları anlaşılmaktadır. Dolayısıyla bu iki vakıf kurucusunun evlatlarının söz konusu vakıfların işleyişinde etkin oldukları düşünülebilir. Vakıf gelirlerinin -her ne kadar sarıh bir şekilde belirtilmese de- bazı köylerin yıllık öşr miktarından oluştuğu açıktır. Ancak bunların neden kaynağa açıkça belirtilmediği anlaşılamamıştır. Hakkâri'deki mülhak vakıfların yıllık toplam geliri 7.799 kuruştur. Bu gelirin hemen hemen tamamı, müderris, imam ve müezzin gibi görevlilerin ücretlerine tahsis edilmiştir.

Tablo 1: Hakkâri'deki mazbut ve mülhak vakıflar (Y.EE.132/2)³⁹

Guruş	Vakıf adı
3.400	Müteveffâ Hüsrev Bey vakfından Albak ve Piran/Bizan cami-i şerifiyle talebe-i ulûmun taâmiyelerine meşrût
2.663	Müteveffâ İzzeddin Şir Bey vakfından Çölemerik kazasında Meydan mahallesi cami ve medresesiyle talebe-i ulûmun (taâmiyesine) meşrût
2.316	Müteveffâ-i mûmâ-ileyh (İzzeddin Şir Bey)'in Baçer mahallesinde kâin medresesiyle itam-ı taâmiyelerine meşrût
846	Müteveffâ-i mûmâ-ileyh (İzzeddin Şir Bey)'in vakfından olarak Albak karyesinde Şeyh İsmail Kutbeddin tekkesi türbedâr ve fukârasının taâmiyesine (meşrût)
1.890	Müteveffâ Mustafa Bey'in Çölemerik kazasında Kapu cami-i şerifi imam hüddam-ı saîresiyle talebe-i ulûmun itam-ı taâmiyesine meşrût
158	Müteveffâ-i mûmâ-ileyh Mustafa Bey'in vakfı olup Çölemerik'de Baçer'in medresesinde bulunan talebe-i ulumun itam-ı taâmiyelerine meşrût
473	Müteveffâ-i mûmâ-ileyh Musyafa Bey'in vakfından Vize karyesinde medfûn Şeyhü'l-alî el-Hakkâri hazretlerinin türbe ve cami-i şerifine mahsûs
612	Müteveffâ Haydar Bey vakfından olup Hoşab'da bulunan medresenin talebe-i ulûmunun taâmiyesine meşrût olan
473	Müteveffâ Zeynel Bey vakfı olup Hoşab da kâin medresede bulunan talebenin meşrût olan
1.183	Müteveffâ Haydar Bey vakfından olup Hoşab'da bina-kerdesi olan mektebde bulunan sabinin büluğuna elbise ve bir yük hinta ile havacelerine meşrût
237	Müteveffâ İbrahim Bey'in vakfından olup Hoşab da kâin medresede bulunan talebe-i ulûmun taâmiyesine meşrût
14.251	

görsel

Akademik
Bakış
335
Cilt 18
Sayı 36
Yaz 2025

Tanzimat Sonrası Dönemde Hakkâri Vakıfları

İmparatorluk idaresi, Tanzimat'ın ilanıyla birlikte yurtluk-ocaklık ve hükümet sancaklarında köklü hak sahibi ailelerin mevcut kazanımlarının kaybindan kaynaklı rahatsızlıklarının önünü almak için kayd-ı hayat şartıyla onlara maaş ödemesini düşünmüştür. Hak sahiplerinin erkek ve zamanla kız

38 BOA. EV.d. No. 37818.

39 Üçyüz on senesi evkâf-ı mülhâkadan dolayı mütevellileri hesab görülmüş ve andan sonraki senelerde aynı hesap görülememiştir.

çocuklarına verilen bu maaşlar, yurtluk-ocaklık ve hükümet sancaklarında bulunan mal sandıklarınca ödenmiştir.⁴⁰ Eski sistemin Tanzimat reformlarına uydurulması esaslı bu gayretin bölgedeki vakıflar ve idaresini nasıl etkilediği sorusu oldukça önemlidir. Köklü ve kadim aile, aşiret mensupları gelirleri kendilerine ait topraklardan hakikaten vazgeçtiler mi? Yoksa aradaki bağın tam olarak kopmaması için vakıflarına akar olarak mı tahsis ettiler? Tam olarak ne zaman ve hangi maksatla gerçekleştiği bilinmese de Hakkâri özelinde bazı vakıfların gelirleri arasında köy ve mezraların öşür gelirlerinin yer aldığı görülmektedir. Bu Tanzimat'tan önce de muhtemelen vardı. Fakat köklü ve iddialı değişikliklerin habercisi olması nedeniyle Tanzimat'ın bölgede topraktan tamamen uzaklaşma noktasındaki talebinin yerel hanedanların ellerindeki bazı köyleri vakıflara aktarma refleksine yol açtığı düşünülebilir. Neticede bey ailelerinin oldukça uzun ve zorlu çekişme, uğraşlar sonucu elde edilmiş ve bir bakıma imparatorluk idaresince tescillenmiş kadim haklarından bir anda feragat etmeleri beklenemezdi. Aşağıdaki örnekler burada ifade edilmeye çalışılan değişim ve dönüşümün tam olarak neresinde yer almaktadır bilinmemektedir. Ancak çoğunluğu bölgedeki hak sahiplerine bir kısmı da vakıflara tahsis edilmiş onlarca köy ile bunlara ait gelirin belirlenmesi ve temini meselelerinden hareketle köklü ve sancılı bir geçişin yaşandığı söylenebilir.

Çalışmanın esasını oluşturan kaynak Tanzimat sonrası dönemde Hakkâri'deki gelir kalemleri ve bunların tahsis edildiği gider kalemleri veya kimi ödemelere dair tafsilatlı bilgiler edinmek için hazırlanmıştır. Hakkâri Sancağı'ndaki vakıflar ve gelirleri hakkında bilgiler içeren bu defter, Hakkâri Meclisi'nden gelen iki mazbata ve kayıtlardan hareketle Anadolu Varidat Muhasebesince düzenlenmiştir. Buna göre, Hakkâri genelinde bulunan bazı medrese ve camilere ait vakıflar ile bunların yurtluk-ocaklık üzere gelir-giderlerine ait bilgiler deftere kaydedilmiştir. Ayrıca sancak dahilindeki bazı köy ve mezranın gelirlerine yurtluk-ocaklık üzere sahip olan bazı kişilerin 1264 (1849) ve 1265 (1850) seneleri gelirleri de bulunmaktadır.⁴¹ Bu kaynağın bilgilerinde bazı eksiklikler vardır. Nitekim defterde vakıfların gelirini oluşturan köylerin isimleri yer alsa da vakıf için ayrılan gelir miktarı belirtilmemiştir. Hakkâri vakıfları hakkında çok daha derli toplu bilgiler barındıran başka bir defter vardır. Bu defter yukarıda bahsedilen defterlerden nispeten farklıdır. Nitekim yukarıda belirtildiği üzere ilk iki kaynaktaki vakıf gelirlerini oluşturan köyler ile vergi miktarlarına ait açık bilgiler yer almamaktadır.

40 Musa Çadırcı, "Tanzimat'ın Uygulanması ve Karşılaşılan Güçlükler", *Mustafa Reşit Paşa ve Dönemi Semineri*, Ankara, TTK. Yayınları, Akara, 1994, s. 97-105; Karataş- Dural Karasu, *a.g.m.*, s. 369-381.

41 Hakkâri Meclisinden vürûd eden iki kit'a mazbata mantûku ve kuyudatı istifâde kılınan üzere Hakkâri Sancağı dahilinde kâin olup bazı medâris ve cevâmî-i şerife evkâfına meşrut bulunan ve yurtluk ve ocaklık vechle bilâ-sened bazı kışân uhdelerinde olarak 64 senesi gayetine değin ashâbı taraflarından zabt ve ta'sîr kılınan atiyü'z-zikr kurâ' ve mezârinin 65 senesi bedelâtının miktarıyla mutasarrıflarının esami ve şöhretleri ve harab ve bî-hasıl bulunan kurânın mikdarını mübeyyîn Anadolu varidât muhâsebesinden tanzim olunan hülasadır. BOA. EV.d. No. 13506.

Oysa bu defterde her bir vakıf belirtmesinin altına gelir kalemi (köy adı ve miktarı) üstüne ise harcama kalemi (imam, müezzîn, müderris, türbedar, vb) şeklinde çok daha sistemli bir kayıt tutulmuştur.⁴²

Albak Kazası'ndaki Vakıflar ve Gelirleri

Defterdeki kayıtlarda Albak (Başkale) kazasının Pizan (Örenkaya)⁴³ ve Başkalan köylerinde birer medrese ve vakfının olduğu anlaşılmaktadır. İsimleri belirtilmediğinden bu medreselerin kimler tarafından ve ne zaman inşa edildiği tespit edilememiştir. Ancak Başkale ve Pizan havalisi sancakbeyi olmasından hareketle kastedilen kişinin Hüsrev Bey olduğu düşünülebilir. Her iki köydeki medreselerin giderlerinin ortak verilmiş olması da ilginçtir. Zira aşağıdaki tabloda görüldüğü üzere köy adları ve vakıf için ayrılmış geliri belirtilmiş olsa da bunların hangi medreseye sarf edildiği belirtilmemiştir. Bu nedenle söz konusu köyler ve geliri toplamının bu iki medreseye ayrıldığı söylenebilir. Piran ve Başkal köylerindeki medreselerde bulunan müderrislerin maaşları ile medrese öğrencilerinin yemek giderleri için tablo 2'de yer alan sekiz köy gelirinden toplam 4.315 kuruş ayrılmıştır. Medreselerdeki öğrencilerinin yemek giderleri için de ayrıca Enbi köyünün 65 kuruşluk geliri ayrılmıştır.

Tablo 2: Albak Kazası'ndaki Piran ve Başkalan köylerindeki medrese vakfı geliri (kuruş cinsinden geliri ve köy adı)

Kuruş	Köy Adı
705	Çeretis-i (Heretis) Ulya karyesi (Hasan Bey)
635	Çeretis-i (Heretis) Süflâ karyesi
550	Sikanis karyesi ⁴⁴
950	Beredun (Birduk) ⁴⁵ karyesi
450	Hatib-âbâd karyesi
350	Sinave (Sinova) Karyesi
500	Sivik Karyesi
175	Bernevaz karyesinin ⁴⁶ nısf hissesi

Medreselerdeki isim belirsizliği yer yer cami ve mescitler için de söz konusudur. Enbi köyü kaydında görüldüğü üzere “camilerdeki imam, müezzîn ve kayyum” giderleri için ayrılan tutar yer almakta ise de bu camilerin isimlerine dair bilgiler yer almamaktadır. Ancak günümüzde olduğu gibi kayıtların tutulduğu dönemde de büyük olasılıkla cami, mescitler Piran cami/mesciti, Başkalan cami/mesciti gibi bulundukları köy veya mezraların isimlerini taşımaktaydı. Hakkâri bölgesinde az da olsa bazı zaviye kayıtlarına

42 BOA. MAD.d. No. 9221

43 Başkale de bir köy olup Hüsrev Bey'e ait bir medrese, kale ve türbeler de mevcuttur. (Y.K)

44 Dereici (Sikanis), Köylerimiz 1927, 1031.

45 Günümüzde İran sınırları dahilindedir (Y.K)

46 Yukarı Dikmen (Bernevaz) 1927, 1030.

Gör

Akademik
Bakış

337

Cilt 18
Sayı 36
Yaz 2025

da rastlanılmaktadır. Bunlardan biri Eleynyan (Güroluk) köyünde medfün olan “Şeyh İsmail Kutbi’-d-din Hazretleri”nin türbe ve zaviyesidir. Bu zaviye için 1.215 kuruşluk bir gelir ayrılmıştır. Zaviye için tahsis edilen bu gelirin hangi köylerde elde edildiğine dair bilgi verilmemiştir.⁴⁷ Bu türbenin de esasında İzzeddin Şir Bey Vakfı’na bağlı olduğu anlaşılmaktadır. Tekke fukarası başta olmak üzere türbedarı, mum, yağ ve tamir giderleri 1.060 kuruş ayrılmıştır. Bu meblağın tamamı Albak köyü gelirinden elde edilmiştir. Kayıta söz konusu gelirin türbedar vazifesine malik olanlarca uygun kalemelerde kullanılması istenmiştir.⁴⁸

Çölemerik Kazası’ndaki Vakıf Köyleri

Hakkâri dahilinde vakıf kayıtlarının en fazla olduğu yer merkez kaza olması hüviyetiyle Çölemerik’tir. Buradaki vakıflar ve bulundukları yerler bir bakıma Hakkâri merkezdeki nüfus ve iskanın geçmişine de ışık tutmaktadır. Nitekim vakıf eserleri, adları, bulundukları mahalleler bölgedeki iskanın öncüleri, nüfusun şekillenişine dair ip uçları olarak görülebilir. Bu mahiyetteki örneklerin ilki Meydan Mahallesi’dir. Günümüzde Hakkâri merkez mahalle adlarından biri olan Meydan Mahallesi de ismini Meydan Medresesi’nden almıştır.⁴⁹ Kayıtlarda bazı köylerin gelirlerinin bir kısmının Meydan Medresesi’nin giderlerinin karşılanması için ayrıldığı görülmektedir. Bu mahiyetteki bir kaynağa göre Meydan Medresesinde görevli hademeler ile yine aynı mahallede bulunan caminin imam, hatip, müezzin ve kayyum giderleri için 400 kuruşu Galçoa ve 375 kuruşu ise Çarikan köyünden olmak üzere toplam 775 kuruş ayrılmıştır.⁵⁰ Diğer bir başka kaynakta ise İzzeddin Şir Bey vakfından olan Meydan Mahallesi’ndeki cami ve medresenin tamir ve mum masrafları ile müderris, müteveli, imam, müezzin maaşları ile medrese öğrencilerinin barınma ve beslenme gibi giderleri için 3.375 kuruşun ayrıldığı belirtilmektedir. Bu tutar Çoğlan (Coklan), Gançuğa, Koçanı, Garusi, Kergis, Helil, Gerebis ve Nirve köylerinin gelirlerinden elde edilmiştir.⁵¹ Hakkâri’deki medreselerden biri ve belki de geçmiş bakımından en köklü olanlardan biri olarak Zeynel Bey Medresesi hakkında ise kaynaklarda sadece birkaç kayıt bulunmaktadır. Bu kayıtlardan birinde Hürlük köyünün 600 kuruşluk gelirinin Zeynel Bey Medresesi’ne ayrıldığı belirtilmektedir.⁵² Diğerleri ise doğrudan bu medrese ile ilgili değildir. Zeynel Bey Vakfı’na bağlı olan bir başka medresenin de Hoşab’da olduğu anlaşılmaktadır. Bu medresedeki öğrencilerin bazı giderleri için Sursel köyünün 600 kuruşluk geliri ayrılmıştır.⁵³ Meydan Mahallesi’nde Muhiddin Bey Vakfı’na ait bir medrese ve caminin de olduğu görülmektedir. Muhiddin Bey’in Meydan Mahallesi’ndeki medrese ve caminin maaş ödemeleri ile yemek, barınmak ve giyim gibi giderleri için Kokis köyünün 300 ve Kühaniye Köyü’nün de 300

47 BOA. EV.d. No. 13506.

48 BOA. MAD.d. No. 9221, 164.

49 BOA. EV.d. No. 13506.

50 BOA. EV.d. No. 13506.

51 BOA. EV.d. No. 9221,163; Bu köyler hakkında ayrıca Ev.d.16668; Coklan, Çecuğa (He-cacke diye bir köy var oraya yakın. Büyük ihtimalle kastedilen odur), Koçanı, Garusi, Gewargis, Helil, Goranı, Nirve. Köyler bu isimlerle bu mıntıkada mevcutlar. Hepsı Nes-turi köyü. (Y.K).

52 BOA. EV.d. No. 13506.

53 BOA. EV.d. No. 9221,164.

kuruşluk geliri olmak üzere toplam 600 kuruş tahsil edilmiştir.⁵⁴ Kayıtlardan İzzeddin Şir Bey vakıflarının Kal'a Mahallesi bölgesinde yoğunlaştığı anlaşılmaktadır. Bu elbette bir rastlantının sonucu değildir. Tarihî olarak XIII. yüzyıla kadar geriye giden bir geçmişe sahip İzzeddin Şir Bey'in Orta Çağ'ın şartları bağlamında kentle bütünleşen kale bölgesinde kümelenmiş nüfusu hedef aldığı düşünülebilir. Bu nedenle ona ait vakıf eserlerinin burada yer alması oldukça doğaldır. Kayıtlar ilk olarak Kal'a Mahallesi'nde İzzeddin Şir Bey'e ait bir caminin varlığını işaret etmektedir. Bu camisinin imam ve hademe maaşları ile bazı giderleri için Helilan köyünün 1.150, Şerve köyünün 200 ve Kezil köyünün 1.000 kuruş olmak üzere toplam 2.350 kuruş ayrılmıştır. İkinci olarak da bu caminin yanı sıra bir medresenin de var olduğunu anlaşılmaktadır. Kal'a Mahallesi'ndeki İzzeddin Şir Bey'in cami ve medresesinin maaş, yiyecek, barınma ve giyecek giderleri için Gananes Köyü'nün 200, Hasarik ve Beranis Köyü'nün 675 ve Glanis Köyü'nün 500 kuruş olmak üzere toplam 1.375 kuruş tahsis edilmiştir. Diğer taraftan Tizan köyünde bulunan İzzeddin Şir Bey (İzzeddin Bey olmalıdır) Vakfı'na rastlanılmaktadır. Bu vakfa ait olan cami ve medrese için Heretis-i Ulya ve Sufla, Sıkanıs, Berduk, Hatibava, Sinave, Sevik/Subik?, Bernevaz⁵⁵ köyleri gelirlerinin oluşturduğu 4.310 kuruşluk bir meblağ ayrılmıştır. Bu tutarın büyük bir kısmı cami ile medresenin bazı giderleri ile öğrencilerin barınma ve beslenme giderlerine sarf edilmektedir.⁵⁶

İzzeddin Şir Bey'in Baçerde Mahallesi'nde de vakıflarının bulunduğu görülmektedir. Bu mahallede bulunan medresedeki talebelerin barınma, beslenme giderleri ile caminin imam, hademe vb. masrafları için Binanu Köyü'nün 130 ve Kalanis, Bendüğü köylerinin gelirinin tamamı ile Eşkanan Köyü'nün gelirinin yarısının oluşturduğu 1.175 kuruşluk bir tutar ayrılmıştır.⁵⁷ Burada söz konusu medresenin Kal'a veya Baçerde mahallelerinin hangisinde yer aldığı tam olarak anlaşılamamıştır. Kayıta "mahalle-i mezburda" ifadesinden hareketle bir önceki kayıta geçen Baçerde Mahallesi'nin işaret edildiği kanaatine varılmıştır. Ancak İzzeddin Şir Bey'in Kal'a Mahallesi'nde bir camisinin de bulunduğu kayıttan hareketle söz konusu mahallin Kal'a olma olasılığının da bulunduğunu belirtmek gerekmektedir. Nitekim bir başka kaynaktan İzzeddin Şir Bey'in Çölemerik Baçer Mahallesi'ndeki medresesinin müderris, mütevellî ve talebenin giderleri ile tamir, mum ve yağ masrafı için 2.936 kuruşun ayrıldığı anlaşılmaktadır. Bu meblağ havalideki İnli, Suman/Human, Niyalaz, Halaba, Oranis, Kolanis, Sirderi/Pirderi ve İnkatak köyleri gelirlerinden oluşturulmuştur.⁵⁸

Es'ed Bey'in Hakkâri'nin Baçerde Mahallesi'nde bir cami ve bir medresesinin olduğu görülmektedir. Es'ed Bey'in Baçerde Mahallesi'nde bulunan camisinin imam ve hademe maaşları ile diğer bazı giderleri için Surman Köyü'nün 720 kuruşluk geliri ayrılmıştır. Şumunis Köyü'nün 360 kuruşluk geliri, Es'ed Bey'in medresesindeki talebenin yemek, eğitim ve barınma giderleri için

54 BOA. EV.d. No. 13506.

55 BOA. EV.d. No. 13506; BOA. MAD.d. No. 9221,163.

56 BOA. MAD.d. No.9221,163. Pirnevaz örneğinden bu gelirlerinin değişik olduğu görülmektedir.

57 BOA. EV.d. No. 13506.

58 BOA. MAD.d. No. 9221, 164; Termil, Suman, Binanu, Khalane, Avranıs, Kalanis, (...), Eşkitan köyleri. Bu isimlerle köyler mevcut ve birbirine yakın. Sadece Eşkitan Başkale'de diğerleri Çölemerikte. (Y.K)

Gör

Akademik
Bakış

339

Cilt 18
Sayı 36
Yaz 2025

sarf edilmiştir.⁵⁹

İzzeddin Şir Bey vakfından olan ve Meydan Mahallesi'nde bulunan cami ve medresenin giderleri ile talebesinin ihtiyaçlarının karşılanması için Kharus köyünün 550 kuruşluk geliri ayrılmıştır. Ayrıca söz konusu cami ve medrese için de Helil (Depin) Köyü gelirinin yarısı ile Goranis Köyü gelirinin tamamının da ayrıldığı görülmektedir. Bu iki köyün geliri toplamda 1.277,5 kuruştur. Halil Karyesi'nin yarı hissesinin (327,5 kuruş) ayrıca belirtilmiş olmasından hareketle söz konusu köylerin gelir miktarlarının farklı olduğu anlaşılmaktadır.⁶⁰

Mustafa Bey vakfından olan ve Baçerde Mahallesi'nde bulunan medresenin giderleri için Evranis Köyü'nün 50 kuruşluk geliri ayrılmıştır. Mustafa Bey'in ayrıca Kal'a Mahallesi'nde bir camisinin olduğu anlaşılmaktadır. Bu caminin imam ve hademe maaşları Avert köyünün 220 kuruşluk gelirinden karşılanmaktadır.⁶¹ Mustafa Bey'in Çölemerik Kapusu Cami-i Şerifi ile medresesinin giderleri için Avranis, Termil, Gedil, Sağarıl ve Kalanis köyleri gelirlerinin oluşturduğu toplam 1.395 kuruş ayrılmıştır. Bu meblağ müderrisi, müteveli, hatip, imam-ı evvel ve imam-ı sani ile müezzin maaşları başta olmak üzere talebenin barınma ve beslenme giderleri, tamir masrafları, mum ve yağ giderleri şeklinde belirtilmiştir. Kaynaklarda beş köyden⁶² elde edilen gelirin, vakıf mütevellisi denetiminde bahsedilen giderlere laygınca aktarılması gerektiği hususu üzerinde önemle durulmuştur.⁶³ Mustafa Bey'in Çölemerik'te bulunan Kaçiren Medresesi için Bajer Mahallesi Süsya Köyü'nün 200 kuruşluk geliri ayrılmıştır. Söz konusu tutar medresenin müderris ve müteveli maaşları ile öğrenci, tamir, mum ve yağ masrafları için ayrılmıştır.⁶⁴ Bunlar dışında ayrıca İbrahim Bey Medresesi ve Kal'a cami vakıfları hakkında da birer kayıt yer almaktadır. Bunlara göre Lor Viran köyünün 300 kuruşluk geliri İbrahim Bey Medresesi'ne tahsis edilmiştir. Ayrıca Kal'a caminin bazı giderleri için de Eşkinan köyünün 250 kuruşluk geliri ayrılmıştır.⁶⁵ Hakkâri Merkez kazasına ait bu örnekler hakkında birkaç çıkarımda bulunmak mümkündür. Bunlardan ilki, vakıf eserlerinin pek çoğunun Hakkâri beylerince inşa edilmiş olmasıdır. İkincisi ise yapıldıkları dönemde veya sonrasında vakıf sistemi dahiline alındıklarıdır. Üçüncüsü vakıf sistemine girişle birlikte gelir-gider kalemleri ve buna bağlı bazı köy gelirlerinin vakıf eserlerin ihtiyaçlarının karşılanması için tahsis edilmiş olmasıdır. Söz konusu köyler büyük olasılıkla değişen dönem ve şartlara rağmen vakıf kurucularının üzerinde kazanım ve haklarının devam ettiği veya aile, aşiret mensuplarının etkin olduğu bir çerçeveye haizdi. Nihayet son olarak Hakkâri merkezdeki nüfus ve yerleşimin ilk olarak Kal'a akabinde buraya yakın Meydan ve Biçer mahallelerinde yoğunlaştığı belirtilebilir. Bu durum hiç şüphesiz bölgedeki vakıf eserlerin konumlanması ile inşasının en önemli nedenleri biridir.

59 BOA. EV.d. No. 13506.

60 BOA. EV.d. No. 13506.

61 BOA. EV.d. No. 13506.

62 Kayıta Oranis köyü iki kez geçmektedir. İlkinde 220 kuruş ikincisinde ise 400 kuruşluk gelir yer almaktadır. Bu nedenler iki ayrı köy mü yoksa aynı köy mü ikilemi ortaya çıkmıştır. Aynı köy olsaydı büyük ihtimalle tek kalemde 620 kuruş yazılırdı. Büyük olasılıkla birbirinden farklı iki köy kaydedilmiştir.

63 BOA. MAD.d. No. 9221,164.

64 BOA. MAD.d. No. 9221,164.

65 BOA. EV.d. No. 13506.

Gevar Kazası'ndaki Vakıf

Gevar Kazası'na ait vakıflar hakkında fazlaca malumat yoktur. Tesadüf edilen kayıtlardan birinde Mahim/Musahhim, Sarvanik ve Seruş köyleri gelirlerinin ayrıldığı Şeyhü'l-Hikem/Halim Hangâhı'ndan bahsedilmektedir. Bu hanğahın kimi ihtiyaçlarını gidermek için geliri ayrılan köyler ile alınan miktara dair bilgi yoktur. Diğer bir başka kayda göre Kasrak Medresesi'nin giderleri için Husinan Köyü'nün sümün hissesi (200 kuruş) ayrılmıştır.⁶⁶

Diğer Bazı Kazalardaki Vakıflar

Yukarıda sıralanmış kazaların yanında nispeten çok daha az vakıf belirtmesi olan veya başka sancak dahilinde olmasına rağmen Hakkâri vakıflarıyla bağlantısı bulunan vakıflara ait bilgiler bu başlık altında incelenmiştir. Bunlardan ilki Mahmudi Kazası'dır. Bu kaza vakıfları arasında sadece Hasan Bey camisi ve medresesinin adı geçmektedir. Hasan Bey Medresesi'nin giderleri için Sil ve Bağan /Pağan köyleri gelirlerinin oluşturduğu 775 kuruşluk bir gelir bulunmaktadır. Hasan Bey camisi için ise Seresin ve Dikelek köylerinin gelirlerinin tahsis edildiği ve fakat bahsedilen köylerin harâbe olmasından dolayı herhangi bir gelir tahsisinin yapılmadığı anlaşılmaktadır. İkinci olarak Van Sancağına bağlı Vastan Kazası vakıfları arasında bulunan ve İzzeddin Şir Bey Medresesi ile Kütüphanesi vakfı gelmektedir. İzzeddin Şir Bey Medrese ve Kütüphanesi'nin giderleri için Hoşab Köyü'nün yıllık gelirinin tamamı ayrılmıştır. Bu arada Hoşab Köyü ayrıca İzzeddin Şir Bey'in Çölemerik Kazası'nın Meydan Mahallesi'nde bulunan medresesi vakfına bağlıdır. Defterin sonunda yer alan harab köyler arasında Hoşab köyünün de yer alması oldukça dikkat çekicidir. İzzeddin Şir Bey'in Vastan Kazası'ndaki bu vakıf, esasında bir medrese ve bir de kütüphane barındırması bakımından diğerlerinden farklılık arz etmektedir. Nitekim yukarıda belirtildiği üzere bölgedeki vakıflar daha ziyade medrese ve cami vakıfları hüviyetindedir. İzzeddin Şir Bey'in Vastan kazasında bulunan medrese ve kütüphane vakfı için ayrıca Nalak, Hargamis/Sargamis ve İl/Ey köylerinden elde edilmiş 6.336 kuruşluk gelir ayrılmıştır. Bu vakıfta her kim müteveli olursa bu meblağı müderris, müteveli maaşları, öğrenci giderleri, medrese ve kütüphanenin tamir masrafları, yağ, mum giderlerini vakıf usullerine göre pay edecektir. Üçüncü olarak ise Dize (Üzümcü) köyündeki Şeyh Ali türbe ve camisi vakıflarından bahsedilebilir. Bu nahiyeye ait tek vakıf belirtmesi vardır. Dize (Üzümcü) köyünde medfun İzzet-i azâm rahmeti'l-bâri Aliye'l-Hakkârî Hazretleri'nin türbe ve zaviyesindeki dervişler için Zire/Vize Köyü'nün 600 kuruşluk geliri ayrılmıştır. Ali el-Hakkâri Hazretleri türbe ve zaviyesi vakfının Mustafa Bey vakfından olduğu anlaşılmaktadır. Haydar Bey'in vakfına ait kayıtların daha ziyade Hoşab'ta geçtiği görülmektedir. Hoşab'ta bulunan Haydar Bey Medresesi'ndeki öğrenci ve tamir, mum, yağ gideri ile müderris ve müteveli maaşları için 775 kuruş ayrılmıştır. Bu tutar Bil ve Pağan köylerinden elde edilmiştir. Yine Nefs-i Hoşab'ta Haydar Bey'in bina ettiği mektebi bulunmaktadır. Onun inşa ettiği mektebin aynı zamanda bir sosyo-kültürel yönünün de olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim bölgedeki yetim ve garip çocuklar, buluş çağına gelinceye kadar bu okulun denetimi ve gözetiminde kalmaktadırlar. Bu çocukların giyim ve barınmalarının temini hususu vakıf şartları arasında yer almaktadır. Öyle ki mektebin havece-i evvel ve havace-i sanî, müteveli maaşları

görsel

Akademik
Bakış

341

Cilt 18
Sayı 36
Yaz 2025

ile mektep masrafları, tamir, mum, yağ giderlerinin yanı sıra ayrıca çocukların giyim ve barınma masraflarının eklendiği görülmektedir. Tüm bu harcamalar için Hakeve ve Gervan köyleri gelirlerinden elde edilen toplam 1.500 kuruşluk bir meblağ ayrılmıştır. Söz konusu meblağ Haydar Bey vakfı mütevellisi her kim ise onun dikkat ve dirayetinde vakıf usullerine göre sarf olunacağı kaynaklarda önemle belirtilmektedir. İbrahim Bey, Hoşab'da vakfı bulunan bir diğer beydir. Onun Hoşab'da bir medresesi bulunmaktadır. Müderris, mütevellî maaşları ile öğrenci, tamir, mum ve yağ giderleri için Muzur/Müzür köyünün 300 kuruşluk bedeli ayrılmıştır.⁶⁷ Son olarak Doski Nahiyesi'nde İsa (Hacı)⁶⁸ Bey camisinin olduğu görülmektedir. Ancak bu cami hakkında daha fazla bilgi yoktur. Sadece bu cami için Hamulyan köyü gelirlerinin ayrıldığından bahsedilmektedir. Ancak söz konusu köyün harab olmasından dolayı gelirin tedarik edilmediği anlaşılmaktadır.⁶⁹ Tetkik edilen kaynaklarda, Hakkâri'de vakıfları olduğu bilinen Hüsrev Bey ve vakıflarına ait herhangi bir kaydın bulunmayışı da oldukça önemlidir.⁷⁰ Bu durumun incelenen defterin daha ziyade Hakkâri beylerinin tasarrufunda olan kimi köyler ile bunların gelirleri ve yer yer vakıflarına ait bilgileri barındırmasından kaynaklanmış olması muhtemeldir.

Sonuç

Hakkâri, Osmanlı-Safevî sınır hattında olmasından dolayı özellikle XVI. yüzyıldan itibaren imparatorluk idaresince askerî, idarî ve sosyo-kültürel boyutuyla önemsenen bölgelerden biri haline gelmiştir. Osmanlı idaresine geçişle birlikte Safevî çekişmelerinde tampon bölge olarak rol oynaması bu durumun bir göstergesidir. Osmanlı İmparatorluğu nezdinde Hakkâri Beyleri'nin gönüllerinin hoş olması bu bakımdan oldukça önemliydi. XIX. yüzyılda imparatorluk merkezinden Hakkâri'ye gönderilen İran'a göçer aşiret mensuplarının geçişi ile tuz, koyun, yağ vb. malların sevkiyatının engellenmesini konu edinen emirler XVI. yüzyıldaki bu tablonun aslında pek de değişmediğini göstermektedir. Fakat özellikle malî bakımdan XIX. yüzyıl dünyasının gerekleri ile XVI. yüzyıl şartlarının oldukça farklılık gösterdiği aşikardır. XIX. yüzyılda artık toprak ve topraktan elde edilen mal üzerindeki vergilendirme usulü yerini sıcak para akışına bırakmıştır. Tanzimat reformları bu nedenle Hakkâri'de ilk başta ciddi bir dirençle karşılaşmıştır. Coğrafyalarında toprak esaslı köklü ve kadîm haklarını kaybetme korkusu, bölgedeki aşiret beylerini harekete sevk etmiştir. Tanzimat sadece yukarıda bahsedildiği üzere idarî ve malî anlamda değil özellikle vakıf müessesesi üzerinden sosyo-kültürel bakımdan da Hakkâri'de ciddi değişiklikleri tetiklemiştir. Tanzimat'a kadar kazanımlarını hükümlerle oldukları çoğunluğun dinî ve sosyo-kültürel yönlerine hizmet edecek müesseseler inşa ederek bir bakıma meşrulaştıran beyler, imparatorluk idaresinin de yereldeki eli kolu vasfı görevini görmüşlerdir. Tanzimatla birlikte imparatorluk idaresi yereldeki bu ara idarî görevli sınıfı bir bakıma tasviye etmiştir. Bu durum diğer pek çok hususta olduğu gibi bölgedeki vakıfların idaresini de etkilemiştir.

Tanzimat'ın ilanıyla birlikte Hakkâri'deki vakıfların idaresi ciddi bir

67 BOA. MAD.d. No. 9221, s. 164, 165.

68 Hacı isimli bir Doski Ağasının olduğu bilinmektedir. (Y.K).

69 BOA. EV.d. No. 13506.

70 Tark, Ziya Arvas, "19. Yüzyılın Sonlarında Van Vilayeti Vakıfları", *Doğu Anadolu Sosyal Bilimlerde Eğilimler Dergisi*, 1/1, 2017, s. 19.

mesele haline gelmiştir. Bölgedeki vakıfların, belgelerde zaman zaman ifade edildiği üzere tam olarak kim tarafından, ne zaman, nasıl kuruldukları ve nasıl idare edildikleri hususlarına ait bilgiler vakfiyelerinin olmayışından dolayı imparatorluk idaresinde de bilinemiyordu. Bu bakımdan imparatorluk idaresi adete hakkında bilgi sahibi olmadığı vakıfların idaresini devralmak zorunda kalmıştır. İmparatorluk idaresi buna rağmen köklü maziye şahitlik etmiş bu müessesatın ayakta durması için gayret göstermiştir. Bir yandan Tanzimat'ın yeniliklerini uygulamaya koyarken, diğer yandan "kadimden ola geldiği üzere" şeklinde ifade edilen ve bölgenin kendi dinamiklerinden kaynaklı uygulamaları göz önüne alarak vakıflar ile ilgili var olan işleyişi devam ettirmeye çalışmıştır. Bu nedenle beyler tarafından kurulduğu veya onların adını taşıyan vakıf cami ve medreselerin türlü giderlerini karşılamak için yine büyük olasılıkla o beylerin kadimden tasarruf ettikleri köylerden elde edilen gelirleri pay edilmiştir. İncelenen kaynaklardan Hakkâri beylerinin vakıflarına ait kimi giderleri karşılaması üzere senelik 24.387 kuruşun sarf edildiği görülmektedir. Bu tutar eskiden olduğu üzere beylerin tasarrufunda olan bazı köylerin öşür gelirlerinden elde edilmiştir. Tanzimat'ın ilanı ile Hakkâri vakıflarının malî ve idarî bakımdan denetimi noktasında Hakkâri bey ailelerinin etkinliği azalmıştır. Vakıfların idaresinde daha ziyade mütevelliler rol oynamaya başlamıştır. Nitekim hemen hemen her vakıf belirtmesinde mütevellilerin vakfa ait gelirlerin temini, korunması ve dağıtılması hususlarında sorumlu tutuldukları açık bir şekilde vurgulanmaktadır. Bu mütevellilerin bey ailelerine mensup olup olmadıkları isimlerinin kaynaklarda yer almamasından dolayı anlaşılamamıştır. Bir kısmının yerel evkâf müdürlüğünce atandığı belirtilmektedir. Bu durum esasında idarî ve işleyiş bakımından iki şekilde ele alınabilir. İdarî olarak imparatorluk idaresi yukarıda belirtildiği üzere vakfiyesi olmadığı için nasıl ve neye göre idare edildiğini bilmediği bölgedeki vakıfları genel nizam dahil etme uğraşına girmiştir. Tanzimat sonrası Evkâf-ı Hümayûn Nezâreti'ne bağlı olarak bölgede evkâf müdüriyetinin kurulması, teftişlerin yapılması ve çalışmaya esas defterlerin oluşması bu tür bir maksadın ürünü olmalıdır. İşleyiş olarak da bey ailesi mensuplarınca idare edilen vakıfların idaresini yer yer atanmış başka mütevelliler vesilesiyle merkezileştirme gayreti ifade edilebilir. Bu durum hiç şüphesiz asırlardır bölgede süregelen kurucu vakıf sahibi ile ailesi mensuplarının vakıflarla olan idarî, siyasî ve malî bağlarının da koparılması anlamına gelmekteydi. Her iki durum da değişen XIX. yüzyıl dünyası şartlarının imparatorluk idaresini özellikle yerelde idareyi sıkılaştırma gereklerinin bir sonucu olarak görülebilir. Her bir vakıf için ayrı ayrı beratların hazırlanarak mütevelliler eline verilmesi de bu durumun bir göstergesidir. Ezcümle mütevellilerin denetiminde sarf olunan giderlere bakıldığında ise Hakkâri vakıflarına ait gelirin büyük kısmının müderris, mütevellî ve imam gibi görevli maaşlarına ayrıldığı söylenebilir. Görevli maaşlarını, öğrencilerin barınma ve beslenme giderleri ile vakıf eserlerinin tamiri, mum ve yağ tedariki için sarf edilen giderler takip etmektedir.

Kaynaklar

Arşiv Kaynakları

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA.)

Gör

Akademik
Bakış

343

Cilt 18
Sayı 36
Yaz 2025

Evkaf Defteri [EV.d]. No. 13506; 37818.
 Evkaf Mektubi Kalemî. [EV.MTK.]. No. 207, 121; No. 02993, 149.
 Evkaf Muhasebe Kalemî. [EV.MH.]. No. 1280, 172-173.
 Maliyeden Müdevver Defterler. [MAD.d.]. No. 9221.
 Mühimme Defterleri [A.DVNS.MHMD.]. No. . 2, 86; 4, 559; 14, 730.
 Başbakanlık Osmanlı Arşivi Yıldız Esas Evrakı (Y.EE.) 132/2.

Vakıflar Genel Müdürlüğü (VGM.)

Evkaf Defteri. [EVd.]. No.582; 200; 16257; 16668.

Telif ve Tetkik Eserler

ALANDAĞLI, Murat. “Osmanlı İmparatorluğu’nun Tanzimat Sonrası Dönemde Hakkârî’de Mali, İdarî ve Sosyo-Kültürel Yapıyı Tesis Etme Uğraşı (1857-1863 Yılları Muhasebe Kayıt Defterlerine Göre)”, *Külliyyat Osmanlı Araştırmaları Dergisi*, 15, 2021, ss. 45-81.
 ARVAS, Tarık Ziya. “19. Yüzyılın Sonlarında Van Vilayeti Vakıfları”, *Doğu Anadolu Sosyal Bilimlerde Eğilimler Dergisi*, 1/1, (2017), ss. 15-24.
 Ayn-ı Ali Efendi. *Kavânîn-i Âl-i Osman der Hülâsa-i Mezâmin-i Defter-i Dîvân*, İstanbul: Enderrun Yayınları, 1979.
 BALTA, Ruşen. *Mülhak Vakıflar El Kitabı*, Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, 1986.
 BAŞAR, Fahameddin. *Osmanlı Eyâlet Tevcihâtı (1717-1730)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1997.
 BAŞPINAR, Sena. *Mülhak Vakıflar*, Ankara: Adalet Yayınları, 2024.
Cumhuriyet Devrinin Bir Serhat Vilayeti Hakkârî, Uluslararası Sempozyumu, 2-4 Mayıs 2019, (haz. S. Koçaslan), Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yayınları, Ankara, 2020.
 ÇADIRCI, Musa, “Tanzimat’ın uygulanması ve Karşılaşılan Güçlükler”, Mustafa Reşit Paşa ve Dönemi Semineri, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1994, ss.97-104.
 ÇINAR, Hüseyin-KOYUNCU Kaya Miyase. *Vakıflar Kaynakçası*, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yay., 2015.
 DALYAN, Murat Gökhan. *XIX. Yüzyılda Amerikalı Misyonerlerin Hakkârî Günlüğü 1830-1870*, Ankara: Üncü Kitap Yayınları, 2012.
 DEMİR, Abdullah. “Osmanlı Arşivi Kayıtlarına Göre Hakkârîli Bazı Ulema ve Müderrislerin Sicil-i Ahval Kayıtları” *I. Uluslararası Zap Havzası Uleması Sem.* (27-29 Nisan 2018), Bildirileri, Cilt II, ss. 512-551
Eski Çağ’dan Günümüze Tutak ve Hamur (Şelve), (haz. H. Kaya-E. Çiftçi), Ankara: Libra Yayınları, 2022.
 GENCA, Elif. “Osmanlı Hukukunda Vakıfların Denetimi (Evkaf-ı Hümayun Nezareti)”, *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, LXXII/1, 2014, ss. 538-545.
 GENCER, Fatih. “Merkezleşme Politikaları Sürecinde Yurtluk-Ocaklık Sisteminin Değişimi”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 30/49, 2011, ss. 75-96.
 GÖYÜNÇ, Nejat. “Ocaklık Deyimi Hakkında”, XI. Türk Tarih Kongresi, (5-9 Eylül 1990), Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, III, 1994, ss. 873-877.
 Hacı Mehmed Günay, “Vakıf”, *Türk Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 42, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları), 2012, 475-179.
 KAPLAN, Yaşar, “Hakkârî Tarihi”, 02.06.2024, <http://Hakkari.gov.tr/ilimiz-tarihi>
 İNALCIK, Halil. “Osmanlı Fetih Yöntemleri”, (çev. Hamdi Can Tuncer), *Cogito, Osmanlılar Özel Sayısı*, 19, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1999, ss.115-132.
 KARATA, Yakup- DURAL KARASU, Demet. “Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Miras Kalan Bir Mesele: Yurtluk-Ocaklık ve emlak-ı Mazbuta Mukabil Maaşların Tasviyesi”, *The Journal of Academic Social Science Studies*, 56, 2017, ss. 369-381.
 KILIÇ, Orhan “Yurtluk-Ocaklık ve Hükümet Sancaklar Üzerine Bazı Tespitler”, *OTAM*, X, Ankara: 1999, ss. 119-137.
 KILIÇ, Orhan. “Klasik Dönem Osmanlı İdarî Sisteminde Hükümet Sancakları: Hakkârî Hükümeti Örneği”, *XIV. Türk Tarih Kongresi*, 9-13 Eylül 2002), II/1, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2005,

ss. 703-720.

KILIÇ, Orhan. "Ocaklık Sancakların Osmanlı Hukukunda ve İdarî Tatbikattaki Yeri", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 11/1, 2001, ss. 257-274.

KILIÇ, Orhan. "Van Eyaleti'ne Bağlı Sancaklar ve İdarî Statüleri (1558-1740)", *Osmanlı Araştırmaları*, XXI, 2001, ss. 189-210.

KILIÇ, Orhan. *18. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı Devleti'nin İdarî Taksimatı: Eyalet ve Sancak Tevcihatı*, Elâzığ, 1997.

KILIÇ, Orhan. *Doğu Serhaddinin Kilidi Van, 16.-18. Yüzyıllar*, Van: Van Belediyesi Yayınları, 2021.

KODAMAN, Bayram. "Osmanlı Devrinde Doğu Anadolu'nun İdarî Durumu", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 1/1, 1986, ss. 3-20.

ÜNAL, M. Ali, XVI. Yüzyılda Harput Sancağı (1518-1566), Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1989.

MURPHEY, Rhoads, *Kanûn-nâme-i Sultânî li-'Aziz Efendi*, Harvard Üniversitesi Basımevi, Doğu Dilleri ve Edebiyatlarının Kaynakları, IX, (Haz. Şinasi Tekin-Gönül Alpay Tekin), 1985.

NAGY, Piroška "Duyguların Tarihi", *Tarih Üzerine Yeni Yaklaşımların Tartışılması*, (der. Marek Tamm-Peter Burke), (çev. Atilla Güney), Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, 2021.

ORHONLU, Cengiz "Osmanlı Teşkilâtına Aid Küçük Bir Risâle 'Risâle-i Tercüme'", *Belleten*, IV/7-8, Ankara, 1967, ss. 39-47.

Osmanlı Devleti'nde Yurtluk-Ocaklık ve Hükümet Sancakları, (haz. E. Çiftçi-V. Gürhan-M.R. Ekinci), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2022.

ÖZ, Mehmet "XVI. Yüzyılda Bitlis Sancağı: Yönetim, Nüfus ve Vergilendirme", *IX th International Congress of Economic and Social History of Turkey*, (Dubrovnik- Croatia, 20-23 Ağustos, 2002), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2002, ss. 31-54.

ÖZSARAC, Yakup. Osmanlı Para Vakıflarından Türkiye Vakıflar Bankasına (1826-1954), Yıldırım Bayezid Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara, 2019.

ÖZTÜRK, Şahabettin-Mehmet, Top. "Hakkâri Meydan Medresesi". *Vakıflar Dergisi*, 29, 2005, ss. 373-396.

SEVİM, Veli. *Hakkari Taşları II, Gizemin Peşinde*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2015. Sofyalı Ali Çavuş. Sofyalı Ali Çavuş Kanunnâmesi, (haz. Midhat Sertoğlu), Marmara Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 1992.

SOLMAZ BİLİCİ, Meryem. *Türk Medeni Kanunu Çerçevesinde Mazbut Vakıfla (Örnek Mazbut Vakıf İncelemeli)*, Onikilevha Yayınları, İstanbul, 2021.

Sultanın Yurtluk-Ocaklık ve Hükümet Sancakları, (ed. O. Kılıç-Y. Kurt), İdeal Yayınları, İstanbul, 2024.

ŞAKİR, Berki. "Türkiye'de İmparatorluk ve Cumhuriyet Devrinde Vakıf Çeşitleri" *Vakıflar Dergisi*, IX, 2006, ss. 1-12.

ŞAŞMAZ, Musa. *Türkiye'nin İdarî Taksimatı (1920-2013)*, VII, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2014.

Şeref Han, *Şerfnâme, Omanlı-İran Tarihi*, Ant Yayınları, İstanbul, 1971.

TURAN, Şerafettin. "XVII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunun İdarî Taksimatı", Atatürk Üniversitesi 1961 Yıllığı, Ankara, 1963, ss. 210-227.

Uluslararası Tarihte Hakkari Sempozyumu, 14-16 Kasım 2014, (haz. Y. Kaplan-M. Adıyaman-M.X. Sadını), Ankara, 2016.

ÜLKE, Cemal. "Devlet ve Yerel İktidar Örneğinde Hakkari Hükümeti", Osmanlı Devleti'nde Yurtluk-Ocaklık ve Hükümet Sancakları, (Ed. E. Çiftçi- M.R. Ekinci- V. Gürhan), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2022, ss. 297-318.

ÜNAL, M. Ali. "XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Diyarbekir Eyaletine Tâbi Sancakların İdarî Statüleri", *X. Türk Tarih Kongresi* (Ankara: 22-26 Eylül 1986) Bildiriler, V, Türk Tarih Kurumu Yay., 1994, ss. 2211-2220.

ÜNAL, M. Ali. "XVI. Yüzyılda Palu Hükûmeti", XI. Türk Tarih Kongresi (Ankara: 5-9 Eylül 1990) Bildiriler, III, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1994, ss. 1071-1096.

ÜNAL, M. Ali. XVI. Yüzyılda Çemişgezek Sancağı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1999.

YILMAZÇELİK, İbrahim. XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1995.

Extended Abstract

The foundation institution is one of the important dynamics of the Ottoman administrative, financial, military and socio-cultural structure. This is evidenced by the fact that the Ottoman land law and tahrir books contain a large number of foundations. Information on the foundations in the classical Ottoman sanjaks can be found in the tahrir and evkaf books. The founders of the foundations, their purpose of establishment, and their income and expenditure status are detailed in the foundation books. These sources indicate that a significant portion of the income generated in the Ottoman countryside was transferred to foundations established for religious and socio-cultural purposes. In the context of the Ottoman administrative structure, in addition to the classical sanjak system, there were also regions administered by the yurtluk-ocaklık and government system. There were generally no surveys in these areas. Some military, political and legal responsibilities, especially the provision of a certain annual sum, shaped the administration in such regions. Consequently, the yurtluk-ocaklık and governmental sanjaks did not have the same range of sources of financial, military and administrative information as the classical sanjaks. However, there were undoubtedly foundations established for various purposes.

Rather, the study aims to examine the foundation institutions in the unregistered yurtluk-ocaklık or government sanjaks in the context of Hakkâri. There are various reasons for taking Hakkâri as an example. One of these reasons is that, despite its long history, its geography restricts human life and pursuits. As a matter of fact, the fertile alluvial plains familiar from Anatolia or Rumelia do not exist here. Another factor is its strategic location, which played an important role in the Ottoman-Safavid rivalry. It is clear that the Hakkâri Beys at times put both administrations in a difficult position. The Ottoman imperial administration at times had great difficulty in preventing and resolving the religious, administrative and financial maneuvers of the beys. Sometimes it granted privileges contrary to its administrative and financial discipline.

Therefore, the status of the foundation institution in Hakkâri, which had no fertile agricultural land and was politically and financially distant from the Ottoman imperial administration both geographically and administratively, has been a matter of curiosity. Many questions have arisen about the foundation stories of the foundations in Hakkâri, their types, their founders, their income and expenditure status, and their administration. First of all, it can be said that despite the humanitarian predicaments of the region, there were foundations in Hakkâri whose roots date back to the fifteenth century. Secondly, it is understood that the administrative functioning in the region also shaped the foundations. The fact that the founders of the foundations were beys can only be expressed in this way. Unlike the classical Ottoman sanjaks, Hakkâri's foundations were administered by beys with a much more deep-rooted history of achievements in the region. In the sanjak of Hakkâri, families and clansmen, who acted as administrative intermediaries between the local and the center, established some foundations as a necessity of their ancient presence in the region. In order to meet the expenses of these foundations bearing the names of beys such as Zeynel Bey, İzzeddin Şir Bey, Es'ed (Melik Es'ed Bey) and Mustafa Bey, the revenues of some villages and hamlets belonging to the beys were allocated as compensation. This study aims to reveal the findings on the foundations of Hakkâri beys, their administration, income and expenditures, based on the examples of documents, documents and ledgers prepared after the Tanzimat period.

Doğu Akdeniz Sularında Kaçakçılık Faaliyetleri Üzerine Bir Değerlendirme (19. Yüzyılın Sonu-20. Yüzyılın Başı)

A Review of Smuggling Activities in the Waters of the Eastern Mediterranean (Late 19th Century- Early 20th Century)

Melike KAYAM* - Songül ULUTAŞ**

Öz

Doğu Akdeniz geçmişten günümüze pek çok siyasi üst yapının rekabet alanı olan stratejik bir coğrafyaya sahiptir. Çalışmamızın mekânsal sınırlandırması toplumsal, ekonomik ve kültürel zenginliğe sahip Doğu Akdeniz'dir. Araştırmamızın temel problematiği Osmanlı egemenliğinde fakat pek çok yabancı devletin de rekabet alanı olan Doğu Akdeniz sularında 19. Yüzyılın sonu ve 20. Yüzyılın başlarında kontrol edilmesi neredeyse olanaksız bir hale gelen kaçakçılık faaliyetleri ve etkilerini incelemektir. Yasa dışı faaliyetler olarak kaçakçılık, bir rekabet alanı olarak sınırları ve etkileri çok geniş olan Akdeniz coğrafyasında çok sayıda olaya konu olmuştur. Bu nedenle özellikle belirli başlıklar çerçevesinde sınırlandırılarak Doğu Akdeniz sularında kaçakçılık faaliyetleri değerlendirilmiştir. Sürecin genel konjonktürü de göz önünde bulundurularak üzerinde durulan konular ecza-i nariye (patlayıcı madde) ve silah, zararlı yayınlar, firari insan ve vergi kaçakçılığıdır. Kaçakçılık faaliyetlerinin Doğu Akdeniz'de ada kıyılarında yoğunlaşması dikkat çekmektedir. Örneğin Girit ve Kıbrıs Adaları kaçakçılık faaliyetlerinin yürütülmesi konusunda önemli bir durak noktası olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu tür yasa dışı faaliyetlerin yoğunlaşmasında güvenlik açıklarının sıklaştığı Osmanlı'nın müdahale gücünün hem içerde hem dışarıda zayıfladığı son dönem konjonktürü etkili olmuştur. Buna rağmen kısıtlı olanaklarla da olsa devlet kaçakçılığı önlemeye yönelik bazı tedbir ve önlemler almaya çalışmıştır. Bu çalışma kapsamında kaçakçılığa karşı devletin geliştirdiği kontrol mekanizmaları da değerlendirilmiştir. Çoğunlukla Osmanlı arşiv belgeleri olmakla birlikte İngiliz devlet arşivlerinden de çalışmamızı destekler nitelikte tasarruf edilmiştir.

Anahtar kelimeler: Osmanlı Devleti, Doğu Akdeniz, Kaçakçılık Faaliyetleri.

Abstract

The Eastern Mediterranean has long been a strategic geography and a competitive arena for many political entities. Our study's spatial focus is on the Eastern Mediterranean, known for its social, economic, and cultural richness. The primary issue our research addresses is the smuggling activities and their effects in the waters of the Eastern Mediterranean during the late 19th and early 20th centuries, a period when controlling these activities became nearly impossible under Ottoman sovereignty but also a competitive zone for many foreign states. As illegal activities, smuggling incidents in the Mediterranean—a region with vast boundaries

Makale Geliş Tarihi: 20.09.2024. Makale Kabul Tarihi: 10.03.2025.

Araştırma Makalesi / Künye: KAYAM, Melike, ULUTAŞ, Songül. "Doğu Akdeniz Sularında Kaçakçılık Faaliyetleri Üzerine Bir Değerlendirme (19. Yüzyılın Sonu-20. Yüzyılın Başı)". Gazi Akademik Bakış Dergisi (GABD), 18/36, (Haziran 2025): s. 347-368. DOI:10.19060/gav.1720495

* Öğr. Gör. Dr., Mersin Üniversitesi, Rektörlük Atatürk İlkeleri İnkılâp Tarihi Bölümü, E-mail: melikekara@mersin.edu.tr, ORCID: 0000-0002-6471-0525

** Doç. Dr., Mersin Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, E-mail: snglulutas@gmail.com, ORCID: 0000-0002-7605-9151

gav

Akademik
Bakış
347
Cilt 18
Sayı 36
Yaz 2025

and impacts—have been numerous. Therefore, smuggling activities in the waters of the Eastern Mediterranean have been evaluated within the framework of specific significant topics. Considering the general context of the period, the focused topics include explosives and weapons, harmful publications, fugitive human trafficking, and tax evasion. Smuggling activities are notably concentrated on the island coasts of the Eastern Mediterranean. For instance, the islands of Crete and Cyprus emerge as significant transit points for conducting smuggling activities. The intensification of such illegal activities was influenced by the frequent security gaps and the weakened intervention power of the Ottoman Empire, both internally and externally, during its final period. Despite limited resources, the state attempted to take certain measures and precautions to prevent smuggling. This study also evaluates the control mechanisms developed by the state against smuggling. Primarily based on Ottoman archival documents, the study is also supported by documents from British state archives.

Key Words: Ottoman Empire, Eastern Mediterranean Coasts, Smuggling Activities, Nationalism.

Giriş

Osmanlı Devleti 19. yüzyılın sonlarında Doğu Akdeniz'in önemli bir siyasi gücüydü. Büyük Britanya'nın Kıbrıs ve Mısır'daki varlığı bölgedeki ticari ve siyasi ilişkilerin aktif bir unsuru olmasını sağlıyordu. Fransa, Rusya ve Avusturya'nın bölgede kendi aralarında ve Osmanlı Devleti'ne karşı yürüttükleri çıkar mücadelesine yüzyılın sonunda Almanya ve İtalya da rakip olmuştu. Fransa'nın 18. yüzyılın sonunda Mısır Seferi ve sonrasında Suriye'ye kadar ilerleyişi Osmanlı Devleti'nin Rusya ve İngiltere ile yaptığı iş birliğiyle durdurulmuştu. Mısır'daki Fransız işgali üç yıl içinde son bulsa da bu süreç Doğu Akdeniz'in emperyalist güçler için bir çatışma alanı haline dönüşmesine ortam hazırlamıştı.¹

Doğu Akdeniz'de 19. yüzyıl boyunca Sanayi Devrimi'yle değişen ve gelişen teknolojik ve ekonomik dengeler etkili olmuştu. Bu süreçte gemi inşa teknolojisindeki gelişme ile ulaşım daha ucuz ve güvenli hale gelirken, Akdeniz'de zaman ve mesafe ilişkisini değiştirmişti.² Devrimin, üretim biçimlerini değiştirip seri hale getirmesi, 19. yüzyılda Doğu Akdeniz'i ham madde pazarına dönüştürmüştü. Demiryolları sayesinde kara ile liman şehirleri arasındaki ilişkiler daha yoğun ve girift hale gelerek bu bölgelerdeki geleneksel yaşamı dönüştürmüştü.³ Akdeniz'i 19. yüzyılda dönüştüren bir diğer büyük etki, Fransız Devrimi'yle milli egemenlik düşüncesinin doğuşu ve ulus devletlerin ortaya çıkışıydı. Bu gelişme ile 19. yüzyılın Akdeniz'i siyasal olarak yeniden yapılanmıştı. Ulusal birliklerin kurulmasıyla yeni devletler aşamalı olarak ortaya çıkmış ve sanayi öncesi dönemin imparatorluklarının parçalanıp ulus devletlerin oluşması süreci başlamıştı.⁴ “Doğu Sorunu”nun

1 Rifat Uçarol, *Siyasi Tarih 1789-1994*, Filiz Kitabevi, İstanbul, 1995, s.92.

2 İlhan Tekeli, “Bir Akdeniz Üst Anlatısı İçinde İzmir”, *Meltem: İzmir Akdeniz Akademisi Kitabı*, İzmir 2016, s.31.

3 Ali Akyıldız, *Osmanlıda Ulaşımın Modernleşmesi*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2019, ss. 14-15.

4 Tekeli, a.g.m., s.31.

yansımaları ve milliyetçiliğin bölgede yarattığı kaos, bu dönemde Akdeniz'in doğu kıyılarını ticari, sosyal, askerî açıdan daha hareketli bir hale getirmişti. Bu konjonktürel etkiyle bölge genelinde yaşanan siyasi, ticari toplumsal hareketlilik kaçakçılık faaliyetlerinin de artışına neden olmuştu. Kaçakçılık faaliyetlerine ilişkin net bir tanım yapmak ya da net bir sınır çizmek çok olanaklı değildir. Bu problemin temelinde de yasa dışı bir alan olarak kaçakçılıkla birçok faaliyetin eşleştirilebilmesi yatmaktadır. Ancak dönemsel ve bölgesel olarak yasa dışı sayılan faaliyetler değişiklik gösterebilmekteydi. Örneğin gümrük tarifelerindeki değişkenlik ya da yasaklı sayılan bir yayının belli bir süre önce yasaklı olmaması gibi değişkenler kaçakçılığın net bir tanımını yapmayı daha da zorlaştırmaktadır. Sözlük tanımında *“bir devletin yasalarına karşı gelerek yapılan “ticaret” veya “gizli olarak, sezdirmeden kaçırma işi”* ifadesi yer almaktadır.⁵ Bu konuda tespit edilen kaynaklara bakıldığında hem Osmanlı hem de Büyük Britanya tarafından kaçak ya da yasa dışı olarak tanımlanarak tedbir alınması ya da faaliyetin “menedilmesi” yönünde yazışmalar dikkat çekmektedir. Bu faaliyetlerde ilk sırada silah ve eczâ-yı nâriye gibi ürünlerin yasa dışı yollarla taşınması yer almaktadır. Bu konuda ön plana çıkan temel sorun milliyetçi çatışmaların da yoğun olduğu bir dönemde kaçak silah ve eczâ-yı nâriye olarak adlandırılan fişek barut gibi yanıcı patlayıcı malzemelerin “asilere, isyancılara, çetecilere” satılması ya da dağıtılmasıydı. Bir diğer yasa dışı faaliyet türü, “zararlı yayın”ların ülkeye izinsiz sokulmasıydı. Bu dönemde Osmanlı Devleti'nin gündemini meşgul eden Ermeni olayları ve Girit sorunu devlet politikalarına uymayan yayınların ülkeye sokulması konusunda hassasiyet yaratmış ve yasa dışı faaliyet olarak tanımlanmıştı. Bu dönemin diğer önemli sorunlarından biri de insan kaçakçılığı olmuştu. Bu faaliyet iki farklı şekilde değerlendirilmişti. İlk ticareti yasaklanmasına rağmen köle taşınmasına devam edilmesi diğeri ise suçlu kişilerin başka ülkelere kaçırılmaları ya da suç işlemek üzere bölgeye yeniden götürülmeleridir. Kaçakçılık faaliyetleri tespit edilen veriler arasında ön plana çıkan diğer önemli bir konu, ticareti yapılan ürünler üzerinden yapılan vergi kaçakçılığı yani gümrük vergisi ödemedi ya da eksik ödeyerek ticari mal ve ürün taşınmasıydı. Gümrük tarifeleri ve kurallarının değişkenliği bu tür faaliyetlerin artmasına sebebiyet vermektedir. Yasa dışı avcılık faaliyetleri de arşiv belgelerinde kaçakçılık olarak tanımlanmıştır. Özellikle adalar ve kıyı şeritlerinde yasa dışı sünger avcılığı ve satışı kaçak yürütülen faaliyetler olarak değerlendirilmiştir.

Kaçakçılık olarak sayılabilecek bu ve benzeri faaliyetlerin alanını ve türlerini farklı örnekler üzerinden daha da arttırmak mümkündür. Özellikle Doğu Akdeniz'deki ada kıyıların kaçakçılık faaliyetlerinin yoğunlaştığı noktalar arasında yer aldığı gözlemlenmiştir. Coğrafi olarak girintili çıkıntılı kontrolü zor olan kıyı bölgeleri kaçak faaliyetlerin daha kolay yürütülmesi için uygun bir zemin oluşturmuştur. Bu çalışmada belirtilen zaman ve

gpr

Akademik
Bakış

349

Cilt 18
Sayı 36
Yaz 2025

mekânda gerçekleşen kaçakçılık faaliyetlerinden sadece belirli örnekler seçilerek genel bir değerlendirme yoluna gidilmiştir.

Doğu Akdeniz'deki kaçakçılık faaliyetleri, Osmanlı ve denizcilik tarihi literatüründe genel olarak ticaret, korsanlık ve diplomatik problemlerle birlikte ele alınmıştır. Araştırmacıların genel olarak Osmanlı-Avrupa ticaret ağı içerisinde kaçakçılığın rolü üzerinde yoğunlaşmış oldukları anlaşılmaktadır. Bu çalışmanın problemi, Osmanlı Devleti'nin bölgede zayıflayan otoritesiyle eş zamanlı yabancı devletlerin bölgedeki faaliyetlerinin artmasının Doğu Akdeniz'de kaçakçılığı nasıl ve hangi boyutlarıyla etkilediğini anlamaktır. Kaçakçılığın, yalnızca ekonomik bir faaliyet olmadığı bunun ötesinde, siyasi ve askerî boyutlarıyla da dönemin Akdeniz dengelerinde belirleyici bir unsur haline gelmesi bölgeyi ve süreci anlayabilmek açısından önemli bir olgudur. Metodolojik olarak çalışma, nitel araştırma yöntemi temel alınarak oluşturulmuş ve tarihsel analiz tekniğiyle hazırlanmıştır. Bu bağlamda, başta Osmanlı arşiv belgeleri olmak üzere, İngiliz Dışişleri belgeleri ve dönemin konsolosluk raporları incelenmiştir.

Doğu Akdeniz'in Stratejik Konumu ve Kaçakçılık Faaliyetleri Açısından Önemi

Sınırları net bir şekilde çizilemese de Doğu Akdeniz, Ege Denizi'ni, Girit'in doğusunda kalan Afrika, Anadolu ve Ortadoğu kıyı şeridini yani Levant'ı kapsamaktadır. Bölge, 19. yüzyılın son döneminde siyasi açıdan Osmanlı Devleti egemenliğindeydi. "Osmanlı Akdeniz'i" kavramı siyasi olarak Akdeniz'in tamamını Osmanlılara ait saymayı amaçlayan bir sınır çizmeyi hedeflememektedir. Fakat İdris Bostan'a göre bu tanım, hâkimiyet alanlarını içine alan ve Akdeniz'e düzen veren bir devlet olarak Osmanlı deniz hukuku kurallarının yönettiği bir denizi kastetmektedir.⁶ Bu coğrafya kendi içinde birtakım bölgesel farklılıklar taşımaktadır.⁷ Girit ve Kıbrıs Adaları Doğu Akdeniz ticaretinde oldukça kritik bir mevkide bulunmaktadır. 19. yüzyılın ikinci yarısından sonra söz konusu bölgeler hukuken Osmanlı, idari olarak yabancı devletlerin yönetimine tabi hale gelmiştir. Kıbrıs bu süreçte 1877-78 Osmanlı Rus Savaşı sonucunda imzalanan Ayastefanos ve Berlin Antlaşmaları ile idari olarak İngiltere yönetimine bağlandı. Ermeni Meselesi konusunda da uluslararası kamuoyu yaratılarak Avrupalı Devletlerin desteği alındı. Bu gelişmeler incelenen süreçte Doğu Akdeniz sularından yabancı bandıralı gemilerle yurt dışına birçok Ermeni firarının kaçırılması ve Ermeni olaylarını desteklemek adına gerekli silah ve teçhizatın transferi için Kıbrıs'ın ül olarak kullanılması sonucunu doğurmuştu.⁸ Diğer taraftan Osmanlı Devleti

6 İdris Bostan, "Osmanlı Akdeniz'i Üzerine", *Coğrafya, Tarih ve Uluslararası Hukuk Boyutlarıyla Küresel ve Bölgesel Denklemede Ege ve Doğu Akdeniz*, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2021, s.149.

7 Eyüp Özveren, "Giriş: Zaman İçinde Avrupa, Akdeniz Dünyası ve Antakya Üzerine Düşünceler", *Akdeniz Dünyası Düşünce, Tarih, Görünüm*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2006, sf 18.

8 Bu konuda ayrıntılı bilgi için bakınız, Songül Ulutaş, "Çukurova Bölgesi Ermeni Olaylarında Kıbrıs'ın Rolü", *Uluslararası Kıbrıs Sempozyumu Kitabı, Mersin'den Kıbrıs'a Tarih, Hukuk ve Gelecek*, Mersin, 2012, ss. 85-93.

Girit'te 19. yüzyılın özellikle ikinci yarısından sonra büyük sorunlarla uğraşmıştır. 1866 isyanı, 1878'de imzalanan Halepa Sözleşmesi, 1896 Olayları ve 1897 Teselya Savaşı sonrasında adaya verilen özerklikle Osmanlı Devleti'nin adadaki egemenliği sembolik bir hale gelmişti. 1913 Atina Antlaşması ile de Ada Yunanistan'a bağlanmıştır. Bu kaotik konjonktürel ortamda kaçakçılık faaliyetlerinin yoğunlaşması çalışmanın odağını da bu coğrafyaya çekmiştir. Dolayısıyla Doğu Akdeniz, 19. yüzyıl boyunca aşamalı olarak emperyalist devletlerin rekabet alanı olmuştur. Bölgeyi, önceki dönemden ayıran en temel özellik havzadaki denetimin içerdeki güçlerden dışarıdaki güçlerin eline geçmesiydi. Bölgede kurulan yabancı hâkimiyet çok yönlüydü.⁹ Bu üstünlüğün en önemlisi yük ve yolcu taşımacılığı işini büyük oranda emperyalist devletlerin üstlenmesiydi. Özellikle, Osmanlı kıyılarında bu işi Avusturya, Fransa, İtalya, Alman, İngiliz ve Rus şirketlere ait vapur şirketleri/kumpanyaları yürütmekteydi. Doğu Akdeniz kıyılarında uzun süre faaliyetlerini sürdüren Lloyd Kumpanyası (Avusturya) ve Mesajeri Maritim Kumpanyası'na¹⁰ (Fransız) ait vapurlar ön plandaydılar.¹¹ Bölgede artan ticari hacimle birlikte kaçakçılık faaliyetleri de artmıştı.¹² Ortaylı'ya göre, 17. yüzyıl sonundan beri Osmanlı-Avrupa ticaretini hukuki belgeler, anlaşmalar değil, kaçakçılık düzenliyordu. 16. yüzyılda Dobruca'dan İstanbul'a mecburi tekelle buğday getiren gemi kaptanının yükünü gizlice Avrupa gemilerine boşalttığı günden beri kaçak ticaret her alanda artmaktaydı. Bu noktada 1838 anlaşması ancak kaçak yapılan ticaretin belgelenmesi ve kontrol altına alınmasında etkili olmuştu. Anlaşma yapılmışsa hazineye vergi giriyordu, yapılamamışsa kaçak ticaret devam ediyordu.¹³

Silah ve Eczâ-yı Nâriye Ticareti Üzerinden Yürütülen Kaçakçılık Faaliyeti

Kaçakçılığın yasa dışı ve büyük ticari gelir elde edilebilen bir faaliyet alanı olduğu düşünülürse kuşkusuz silah ve ateşli-yanıcı madde alışverişi en kazançlılarından biriydi. Söz konusu faaliyet mali kazanç sağlamakla birlikte yüzyıl boyunca Doğu Akdeniz'deki milliyetçi isyanlara ve çetecilere de hizmet etmişti. Balkanlarda ve tüm Doğu Avrupa'da yürütülen silah ticareti büyük ölçüde "*Doğu Sorunu*"nun bir parçası olarak değerlendirilebilir. Bölgede nüfuz mücadelesi içinde olan emperyalist devletler Osmanlı toprakları üzerindeki uzun vadeli planlarında farklı şartlar ve yollarla ayrılıkçı isyanları destekli-

- 9 İlhan Tekeli, "İzmir Modeli, İzmir İçin Demokratik Bir Belediyecilik Önerisi", *II. Kitap*, İzmir Akdeniz Akademisi, İzmir, Eylül 2018, s.21
- 10 Kumpanyanın Osmanlı Devleti'ndeki faaliyetlerine odaklanan bir çalışmada bkz., Süleyman Uygun, *Osmanlı Sularında Rekabet, Mesajeri Maritim Vapur Kumpanyası (1851-1914)*, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2015.
- 11 Ali Akyıldız, *Osmanlı'da Ulaşımın Modernleşmesi*. Timaş Yayınları, İstanbul, 2019, s. 42.
- 12 Özge Togral, *19. Yüzyılın İkinci Yarısında Doğu Akdeniz Limanlarında Kaçakçılık Faaliyetleri (Antalya, Alanya, Beyrut, Cebel-i Lübnan)*, Akdeniz Ü. SBE., (Yayımlanmamış Doktora Tezi), s. 3. 18. yüzyıl Lübnan kıyılarına ilişkin önemli bir örnek olarak bkz.; Mehtap Çelik, "Bir Gümrük Defterine Göre Doğu Akdeniz'deki Ticari Hareketlilik: XVIII. Yüzyılın Ortalarında Trablusşam İskelesi". *Tarih Araştırmaları Dergisi*, S. 42, 2023, 123-50.
- 13 İlber Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, (2. Baskı) Hil Yayınları, İstanbul, 1983, s. 84.

gazi

Akademik
Bakış

351

Cilt 18
Sayı 36
Yaz 2025

yordu. Fransa ve Rusya, Osmanlı Devleti içindeki Hristiyan prenslere silah yardımında bulunmaktaydı. Özellikle Rusya'nın Ortodoks Hristiyan halklar üzerinden Osmanlı Devleti topraklarında yürüttüğü politikalar “Doğu Sorunu”nun temel konularından biriydi. Tüm doğu Avrupa ve Balkanlardaki ayaklanmalar, söz konusu devletler tarafından gizli ya da açık şekilde özellikle silah ve mühimmat açısından destekleniyordu. Silah ticareti açısından değerlendirildiğinde bu süreç genellikle kaçakçılık yoluyla askeri araçlar elde ederken aynı zamanda silaha sahip olma ve silahlı kuvvetler kurma konusundaki egemenlik haklarının tanınmasını istemek anlamına da geliyordu.¹⁴ “Doğu Sorunu” ve Afrika mücadelesi ikinci el silah ticaretini de şekillendirmişti. Doğu Avrupa’da özellikle Romanya toprakları silah kaçakçılığının bağlantı noktası olarak hizmet ederken Sırbistan’ın bağımsızlık mücadelesine yasa dışı silah ticareti büyük katkı sağlamıştı.¹⁵ 19. yüzyılda özel silah üreticileri için Çarlık Rusya’sı, Osmanlı Devleti ve Balkan devletleri tüfekler ve toplar için hayati pazarlar olarak hizmet ediyordu. Özellikle de Batı ve Orta Avrupalı silah tedarikçileri için bölge, 1860-1914 döneminde dünyanın en önemli savunma pazarı haline geldi.¹⁶

Bu hareketli ortam içinde aynı emperyalist devletler sadece silah üreticisi ya da pazarlayıcı olarak değil aynı zamanda farklı araçları aracılığıyla da tüm Doğu Akdeniz’deki kaçak silah ticaretine etki ediyorlardı. Mesajeri Maritim Kumpanyası’nın, Fransa hükümeti ile yaptığı anlaşmaya göre “*Katolik misyonerler bedava taşınacak ve seyahat süresince buharlı mürettebatı, dini görevlilere her türlü kolaylığı gösterecekti.*” Osmanlı topraklarına özellikle de Mersin, Beyrut, Lazkiye ve Trablus gibi Fransa’nın nüfuz rekabeti içinde olduğu Doğu Akdeniz’in liman kentlerinde faaliyetlerde bulunan misyonerler, yanlarında “*evrâk-ı muzırâ*” olarak adlandırılan propaganda evrakları, kitap, broşür, gazete vb. sair “*eşyâ-yı memnû’a*” da taşıyorlardı.¹⁷ Mesajeri gemileriyle yürütülen yasadışı taşımacılık faaliyetleri genel olarak İstanbul, İzmir, Selanik ve Beyrut gibi limanlara sehven ve gizlice ürünlerin çıkarılmasıyla yürütülmeye çalışılıyordu. Yabancı ülkelerden getirilen eczâ-yı nâriye, genel olarak küçük ve ıssız iskele kentleri kıyılarında açıkta duran Mesajeri gemisinden, kayık ve mavnalar aracılığıyla sahile taşınıyordu.¹⁸

Fransız gemileri gibi Yunan gemileri de 19. yüzyıl sonlarında Doğu Akdeniz kıyılarında kaçakçılık faaliyetlerinde yer alıyordu. 1890 yılında Beyrut sahillerinde Yunan vapurlarının silah ve yasaklı mal kaçakçılığı yaptığı tespit edilmesi üzerine buraya merkezden iki istimbót gönderilmesi istenmiştir. Ayrıca bu durumun burada devamı halinde oldukça vahim bir hal alacağı vurgulanarak kaçakçılığın tamamen önlenbilmesi için gerekli tedbirlerin

14 Jonathan A. Grant, *Rulers, Guns and Money: The Global Arms Trade in the Age of Imperialism*, Printed in the United States of America, Harvard College 2007, ss. 37-38.

15 Grant, a.g.e., s. 63.

16 Grant, a.g.e., s. 4.

17 Süleyman Uygun, *Mesajeri Maritim Kumpanyası ve Osmanlı Devleti’nde Fransız Sömürgeciliği (1851-1914)*, Kitap Yayınevi, İstanbul, s. 267.

18 Uygun, a.g.e., s. 275.

ciddiye alınması da belirtilmiştir. Suriye Vilayeti'nden Vali Nazım tarafından gönderilen bir telgrafta 1899 yılında yaşanan olaylar hakkında genel bir durum tahlili yapılmıştır. Vilayetten iletilen bilgilere göre Beyrut'ta Hristiyan ve Müslüman ahalî arasında “*kan gütmek*” gibi memleketin asayişini bozan olayların meydana geldiğinden yakınılmaktadır. Bu iki grup arasındaki çatışmayı körükleyen ve hatta sebepsiz yere cinayetler işleyerek halkın can güvenliğini tehdit eden iki İslam, iki de Hristiyan elebaşı bulunmaktadır. Vali Nazım bunlardan iki İslam'ın Akka'ya, iki Hristiyan elebaşının da Nablus'a gönderilerek ortalığın yatıştırılmaya çalışıldığını bildirmiştir. Bu elebaşların taraftarlarının 20-25 civarında oldukları ve buradan sadece tütün kaçırmakla kalmayıp aynı zamanda Beyrut ve Trablusşam'a silah, yasaklı madde ve hatta dinamit ithal ettikleri de anlaşılmıştır. Bu dinamitlerle bir hafta önce çok büyük bir patlamanın düzenlendiğini ve bu patlamada çok sayıda ölümün ve zayıfın gerçekleştiği söylenmektedir. Olayda kullanılan dinamitlerin Beyrut balıkçıları tarafından avlanma sırasında kullanıldığı süsü verilerek taşındığı ve olaya kişisel çıkarların girmesiyle bazı yerel güvenlik görevlilerinin de göz yumduğu ifade edilmektedir. Bu nedenle vali acilen bu duruma müdahale edilmesini ve gerekli istimbotların bölgenin güvenliği için gönderilmesinin şart olduğunu belirtmiştir.¹⁹

Kayıtlarda yetkililer tarafından ele geçirilen ve ne amaçla kullanılacağını öğrenilmesi için yoğun tahkikat yapılan silah ve ateşli maddelerle ilgili çok sayıda belge bulunmaktadır. Özellikle Lübnan sahillerinde kaçakçılığın önlenmesi için bir tedbir vasıtası olarak istimbot isteği tekrarlanmaktadır. Trablusşam mutasarrıflığından Zaptiye Nezâreti'ne gönderilen raporda hem bölgedeki kaçakçılık faaliyetlerine hem de arka plandaki girift ve yasadışı ilişkilere dair ayrıntılı bilgi verilmektedir. Trablusşam'da gemilerden ele geçirilen üç yüz otuz beş kıyye barut ve dokuz yüz yirmi bir kıyye güherçile ile on iki adet gora tüfeğinin bir kısmı Trabluslu Cemil Ülfet adlı kişinin evinde bulunmuştur. Buraya da Cemil adlı kişinin evine kendisi evde yokken kardeşi tarafından Almanya Trablusşam viskonsolos yasakçıları Hüseyin Melah ve Mahmud Monkara tarafından kimliği tespit edilemeyen bir hamalla taşındığı anlaşılmıştır. Cemil'in evine bir miktarı nakledilen kaçak malların bir kısmı Hollanda Trablus Viskonsolosu yasakçılarından Hacı Reşid, Receb El-sefer Celani'nin evinin bir odasına, bir kısmının Trabluslu Abdurrezzak Hatur adlı kişinin kiraladığı bir ahıra, bir kısmının Mahmud Bey Câmi'nin minaresinin aşağı tarafında bulunan bir odaya, bir kısmının Mehmed Naki adlı bir kişi tarafından Trabluslu Hamamcı Mustafa tabbâhhânesine, bir kısmının Tahon El-mesleh olarak bilinen değirmenin bitişiğinde bir havluda ve bir kısmının da Mevrânî muhtârî Selim Hâdi Bey'in idaresinde cadde üzerinde bulunan bir yerleştirildiği yapılan tahkikat sonucunda tespit edilmiştir. İdari, adli ve askeri memurlardan bir heyet oluşturularak yapılan soruşturma sonucunda konsolos yasakçıları başta olmak üzere adı geçen kişilerin ta-

Gör

Akademik
Bakış

353

Cilt 18
Sayı 36
Yaz 2025

mamı tutuklanarak adliyeye sevk edilmişlerdir. Yetkililer ele geçirilen kaçak malların nasıl ve nereden bölgeye getirildiğine dair yapılan araştırmadan net bir sonuç alamasa da bu faaliyetleri yürüten kişilerin zaten bu işlerle uğraştıkları bilgisine ulaşmışlardır. “*Her türlü eşyâ-yı memnû’â kaçırmakla ma’lûm ve mütevâtîr*” ve bu yolla da bir hayli servet yapmış bu kişilerin isimleri merkeze bildirilmiştir. Söz konusu kişiler, Yunan gemileriyle taşınan silahlar ve eczâyı nâriye-yi bazı yabancı iskelelerinden Trablusşam Sancağı’na yaklaşık on iki saatlik mesafedeki sahillere ya da Lübnan sınırına indirip, geceleri azar azar iç bölgelere taşımaktadırlar. Trablusşam Sancağı’nın coğrafi açıdan uzun ve açık sahilleri güvenlik açığı oluşturmakta ve bölgedeki kolluk güçlerinin de az oluşu söz konusu faaliyetlerinin artmasına neden olmaktadır. Bölgede görevli sadece otuz süvariden ibaret Osmanlı askeri birliği yeterli olmamakla birlikte bu tür kaçakçılık faaliyetlerine engel olunabilmesi için hem güvenlik güçlerinin arttırılmasına hem de Trablus’dan Lazkiye’ye kadar tüm sahili kontrol edecek bir istimbota ihtiyaç olduğu merkeze bildirilmektedir. Ayrıca daimî olarak Trablus’ta bulunacak bir tabur piyadeye ihtiyaç duyulmaktaydı.²⁰

Aynı bölgeden bir başka belge örneği, Beyrut’lu Hodrankidar (Kodrandaki), Cemil Serduk, Galabini (Galabeyni), Ömer Ebu Tevfik adlarında dört şahsın Pire’ye gönderdikleri Martini Hazi tüfekleri ve kurşun imaline mahsus bir makine ile ilgilidir. Söz konusu kayıta bu dört şahıs daha önceden yasadışı şekilde Pire’ye gönderdikleri Martini Hazi tüfekleri ile kurşun imaline mahsus makineyi almak için Pire’ye gitmişlerdi. Söz konusu şahıslar, silahları Suriye’ye göndermek için gerekli araçları hazırlamak üzere Girit Adası yakınlarında küçük bir adaya gitmişlerdir. Bu sırada süvarilere mahsus olmak üzere gıra usulünde Karabina tüfekleri de gönderildiği tespit edilmiştir. Ancak silahları koydukları sandıkların üzerine Arapça yazıldığı için de miktarları anlaşılmamaktadır. Yapılan araştırmada Kodor ya da Kodrandaki adında bir şahsın Pire’de 274 fişeği kendi hesabından satın alarak Girit yakınındaki bir adaya gitmiş olduğu, fakat Osmanlı mahkemesi tarafından yakalanıp 15 sene hapse mahkûm edildiği ve diğer üçünün de daha sonra Beyrut’a dönmüş olabilecekleri beyan edilmiştir.²¹

Resmi yazışmalarda sıklıkla kaçakçıların yakalanmasının zorluğundan yakınılmaktadır. 1895 tarihli Ege kıyılarına ilişkin bir örnekte Eczâ-yı Nâriye müfettişlerinden Bekir Sıdkı Efendi özel bir görevle Çanakkale’ye teftiş için gönderilmiştir. Müfettişin incelemelerinden sonra nezarete gönderdiği raporda bölgeye ulaşan şüpheli/kaçak silah ve eczâ-yı nâriye taşıyan bir gemi hakkında detaylı bilgi vermiştir. İletilen bilgilere göre 7 Eylül 1895’te Trieste’den hareket edip Çanakkale’ye ulaşan Avusturya bandıralı Kaptan Koso- viç’in yönetimindeki Orora adlı vapurda bir sandık revolver ve bir sandık fişek bulunmaktadır. Kaptandan alınan bilgilere göre revolver gemiye Preve-

20 BOA, Y. MTV, D:220, G:82.

21 BOA, BEO, D:1784, G:133737.

ze'de yüklenmiş ve İstanbul'da teslim edilecekti. Fişekler ise Trieste'den alınmış ve İstanbul'da Ermeni fesat komitesinden ismi henüz öğrenilemeyen bir kişiye teslim edileceği tahmin edilmekteydi. Gemi ertesi sabah saatlerinde İstanbul'a ulaşacaktı. Bu durumda İstanbul Polis Müdürlüğü'nün gemideki silah ve fişeklere el koyması istenmiştir.²²

Kaçakçılığa engel olunması sürecinde yararlılık gösteren devlet memurlarının kimi zaman ödüllendirildikleri görülmektedir. Şöyle ki; memurların yoğun gayretiyle kaçakçılardan ele geçirilen on dokuz sandık dolusu silâh ve eczâ-yı nâriye İzmir Cephanesinde güvenlik altına alınmış ve bu kaçak malların yakalanmasında emeği geçen memurlar terfi ettirilmişlerdir.²³ Kimi zaman da ele geçirilen kaçak silahlar devlet görevlilerin kullanabilmesi amacıyla ilgili birimlere gönderilmekteydi. Nitekim Rüsûmât Deniz Muhafız memurları tarafından bulunan ve kaçak olduğu tespit edilen yaklaşık altmış adet revolver marka silahların polisler tarafından kullanılmak üzere muayene için Tophane-i Amire'ye gönderilmesine karar verilmiştir.²⁴

Tüm Doğu Akdeniz'de 19. yüzyılın sonlarında yoğun bir şekilde devam eden kaçakçılık faaliyetlerinin özellikle Yunanistan ve Girit arasında ayrıca yoğunlaştığı anlaşılmaktadır. Burada ticari bir faaliyet olarak kaçakçılık yapılmasının yanı sıra daha önce de belirtildiği üzere kaçak silah ve cephan taşıması faaliyetleri Girit'in Osmanlı Devleti'nden kopuşu ve Yunanistan'a bağlanma süreciyle ilgilidir. Yunanistan adanın, kendisine bağlanma sürecini hızlandırmak amacıyla yerel iş birlikçilerle, çetecilere el altından silah mühimmat dağıtma işini yüzyılın büyük bir kısmında sürdürmüştür.²⁵ Kayıtlara giren büyük miktardaki kaçak silah ve cephan taşıması işi adada ne kadar vahim bir süreç yaşadığının da ip uçlarını vermektedir. Boyolina adlı Yunan gemisi süvarisi, Yunan Hükümeti tarafından yüklenen dört dağ topu ile şaşbo(?), milona ve gıra cinslerinde 35.000 tüfeği ve 2 milyon cephaneyi Girit Adası'nın İsfakiye sahiline taşımaktadır. Aynı geminin Girit gibi kuzey Ege'ye Kavala ve İneroz'a da cephan taşıdığı düşünülmekte ve konunun anlaşılması için ise tahkikat yapılması gerektiği belirtilmektedir.²⁶

Çukurova Bölgesinde, Adana Vilayeti dâhilinde Yumurtalık'tan Anamur'a kadar uzanan kıyı şeridi de kaçakçılığa dair pek çok olayın yaşandığı önemli bir stratejik konumdu.²⁷ Bu konuya ilişkin Girit'ten Halep ve Adana sahillerine getirilmekte olan silah ve ithali yasaklı malların deniz yoluyla ve hile ile kaçırıldığına dair veriler mevcuttur. Söz konusu süreçte bu gibi

gpx

Akademik
Bakış
355
Cilt 18
Sayı 36
Yaz 2025

22 BOA, Y. PRK. ZB, D:16, G:56.

23 BOA, Y. EE. KP, D:15, G:1419.

24 BOA, DH.MKT, D:1996, G:23.

25 Çalışma bağlamında adanın Osmanlı Devleti'nden kopuş sürecine odaklanılmayacaktır. İlgili sürece odaklanan bir çalışma olarak bkz.; A. Nükhet Adıyeke, *Osmanlı Devleti ve Girit Bunalımı*, TTK Yayınları, Ankara, 2000.

26 BOA, BEO, D:557, G:41765.

27 Şenay Özdemir Gümüş, "19. Yüzyılın Sonunda Adana Vilayeti Kıyılarının Güvenliğinin Sağlanması", *Türk Deniz Ticareti Tarihi Sempozyumu- III, Mersin ve Doğu Akdeniz*, 2011 s. 231.

kaçakçılık faaliyetlerinin artması nedeniyle önleyici tedbir olarak kaçakçılık yapılan bölgelere sürekli seyir halinde olan bir vapurun gönderilmesi talep edilmekteydi. Ancak Bahriye Nezâreti'nde hali hazırda uygun ve elverişli bir vapurun olmadığı gerekçesi ile daha önce Beyrut sahilinde görevli olan Bandırma Vapuru'nun tamir edildikten sonra gönderilebileceği iletilmiştir. Bununla birlikte kaçakçılık faaliyetlerinin tamamen ortadan kaldırılması amacıyla Trablusgarp ve Bingazi gibi yerlerden sıklıkla yardım vapuru gönderilmesi talebi yapılmaktadır. Bunun için bu bölgelerde güvenlik seyri yapmak üzere merkez tarafından iki adet vapur sipariş edildiği bildirilmiştir.²⁸

Öte taraftan Girit ve Kıbrıs suları 1889'da sadece silah ve yasaklı madde kaçakçılığı için değil kaçak sünger avcılığı için de uğrak noktalardan biriydi. Bunun için devlet Doğu Akdeniz sularında Rodos, Sakız, Mondros ve Mısır sahilleri başta olmak üzere kesinlikle ruhsatsız sünger avcılığına izin vermemekteydi.²⁹ Girit çevresinde kaçakçılık faaliyetlerinin önlenmesi amacıyla Şakir Paşa valiliği döneminde kruvazörler görevlendirilmiştir. Ayrıca kıyı şeridi boyunca da askeri birlikler konuşlandırılmıştır. Bu tedbirlerin adaya kaçak şekilde silah mühimmat sokulmaması için yeterli olacağını düşünen valinin aksine İngilizler, bu kadar geniş bir kıyıda geceleri küçük teknelerle yapılan kaçakçılığın önlenmesinin çok zor olduğunu belirtmişlerdir.³⁰ Adaya yasa dışı gönderilen mühimmatlarla ilgili İngiliz yetkililer, Yunanistan dış işleri bakanı Skouzes'ten bilgi istemişlerdir. Bakan, bu tür faaliyetlerin bireysel olabileceğini hükümet nezdinde böyle bir sevkıyla ilgileri olamayacağını söylese de İngiliz yetkilileri ikna edememiştir.³¹ Yunan resmi makamları bu tür faaliyetlerin bireysel olduğu gibi önlenmesinin de mümkün olamayacağı konusunda ısrarcıdır. Çünkü Osmanlı Devleti bu faaliyetleri engelleyebilmek için adada daha fazla askeri önlem alınması gerektiğini vurgulamaktadır. Yunan yetkililer, bu tür kaçak faaliyetleri desteklediklerini inkâr etseler de adaya sistematik bir şekilde yasa dışı silah ve mühimmat gönderilmeye devam edilmiştir. Adada oluşturulan eylem komitesi Epitropi'nin faaliyetlerini arttırmasıyla kaçak silah mühimmat trafiği daha da yoğunlaşmıştır.³² Kaçak silah ve mühimmat küçük yelkenlilerle yapılmaktadır. Sahildeki küçük koy ve girintilere kolaylıkla girebilen yelkenliler ve balıkçı tekneleri geceleri diğer Yunan adalarından fark edilmeden Girit'e malları taşımaktaydılar.³³

Girit'te yaşanan olaylar ve ada Müslümanlarının yaşadıkları sıkıntılarla ilgili haberler devletin diğer bölgelerinde Müslümanlar tarafından protesto edilirken bir taraftan bazı Rumlar tarafından heyecanla karşılanmaktaydı. İzmir'deki Rumlar arasında Girit ve Yunanistan'daki son olaylar büyük bir

28 BOA, Y.A.HUS, D:489, G:13.

29 BOA, DH.MKT, D:1622, G:99.

30 Turkey. No. 2 (1890), Affairs of Crete, No. 116, s.116.

31 Turkey. No.7 (1896), Affairs of Crete, No. 138, ss.86-87.

32 Turkey. No.7 (1896), Affairs of Crete, No. 208, ss.117-118.

33 Turkey. No.7 (1896), Affairs of Crete, No. 474, s.278.

ilgiyle takip ediliyordu. Atina gazeteleri gizlice şehre sokulup ve büyük bir ilgiyle okunuyor, şehrin her yerine dağıtılıp aynı zamanda iç kısımlara da gönderiliyordu. Ülkeye girişi yasak olan bu yayınların Türkleri kıskırtarak Rumlara karşı toplu bir tepkiye dönüşmesinden çekinilmiştir.³⁴

İnsan Kaçakçılığı

Kaçakçılığın bir başka yönünü de insan kaçakçılığı oluşturmaktadır. Dönemin ve bölgenin koşulları bu faaliyeti, bir taraftan ayrılıkçı/milliyetçi isyanlarla ilişkili hale getirirken bir taraftan da köle ticareti gibi yüzyıllardan beri devam edip 19. yüzyılda aşamalı olarak ortadan kaldırılmak istenen ticari faaliyetle ilişkilendirmektedir.

19. yüzyılla birlikte Osmanlı topraklarında başlayan milliyetçi isyanlar, bağımsız Yunanistan'ın ortaya çıkışıyla ilk somut sonuca ulaşmıştır. Yüzyılın tamamında devam eden isyanlar süreci, Berlin Antlaşması'ndan sonra yani 19 yüzyılın son döneminde Ermeniler ve Giritli Rumlar arasında yoğunlaşmıştır. İsyancılara lojistik destek sağlamada bölgedeki ulaşım ağını yöneten emperyalist devletlerin büyük katkıları olmuştur. İsyancılar devam ederken yabancı deniz nakliyat şirketleri aracılığıyla kaçak yolcu taşınması en üst düzeyde devam etmekteydi. Mesajeri gemileri Osmanlı Ermenileriyle Fransa'da yaşayan Ermeni komitacıları arasında bir iletişim ve haberleşme kanalı gibi görev yapıyordu. Osmanlı topraklarından Avrupa'ya giden Ermenilerin en yoğun varış noktaları Marsilya'ydı. İsyancılar sırasında, Ermeni komitacıların büyük kısmı Marsilya'dan Mesajeri gemileri aracılığıyla kaçak bir şekilde Anadolu'ya geliyordu. Aynı gemilerle Anadolu'da suç işlemiş birçok Ermeni de ülke dışına kaçak yollardan kaçırılıyordu. Tabii bu trafik esnasında insanlara eşlik eden çok sayıda silah ve mühimmat da bulunmaktaydı.³⁵

1893 tarihli bir belgede; Mersin'den doğruca Marsilya'ya gideceğini karantina ve konsolosluga bildirmiş "Elen" isimli Fransız bandıralı vapurun Mersin'e gelişinden önce Trablusşam'a uğrayarak 150'ye yakın tezkeresiz Cebel-i Lübnanlı firari aldığı ve buradan da Marsilya'ya kadar başka iskelelere uğrayarak firarileri oralarda kısım kısım bıraktığı bildirilmektedir. Firarilerin kimliklerini araştırmak ve Marsilya'ya kadar beraber gitmek üzere yolcu tarzında bir hafiye memurunun da vapura bindiği ancak bir faydasının görülmediği de eklenmiştir. Bu süreçte Beyrut iskelelerinden Marsilya'ya giden vapurların genelinde firari bulunmaktaydı. Her ne kadar gerekli tedbirler alınsa da bunların miktarı zamanla daha da artmakta olup büyük bir kısmının daha sonra memleketlerine geri döndükleri görülmektedir. Bu konuyla ilgili Osmanlı yetkilileri alınması gereken tedbirleri şu şekilde belirtmiştir; *"firarilerin memleketlerine geri dönüşlerinde ya Memâlik-i Mahrûse-i Şâhâne'ye kabul olunmaktan mahrum veya firara cesaretlerinden dolayı ağırca bir ceza ile mahkûm etmek veya Amerika'ya kabul ettirilmemeleri*

görsel

Akademik
Bakış

357

Cilt 18
Sayı 36
Yaz 2025

34 Turkey, No.1 (1898) Asiatic Provinces Of Turkey, No. 73, s.78.

35 Uygun, a.g.e., s. 271.

hakkında bir karar verilmek”. Bu gibi tedbirler alınmadığı müddetçe, firarilerin de silah ve yasaklı eşyaların da ithalinin önünün alınamayacağı vurgulanmıştır.³⁶

20. yüzyılın başında da firari taşınma işi sürmektedir. 1908’de Kıbrıs’ta kayıkcılık yapan bir şahsın bir hayli Ermeni’yi Karataş civarında bir Ermeni çiftliğinin sahiline çıkarmasıyla ilgilidir. Ancak Adana Vilayeti’nin Kıbrıs’a karşı olan sahili çok geniş olmadığı için karadan da tahkikat yapılması gerekmektedir. Denizden takibatın da daha iyi yapılabilmesi için de merkezden bir vapur tayin edilmesi talep edilmiştir.³⁷

6 Mayıs 1902 tarihinde ister Osmanlı olsun ister yabancı olsun Osmanlı limanları veya yabancı limanlar ile Osmanlı limanları arasında vapur işletmek isteyenlerin doğrudan doğruya Osmanlı idaresine başvurarak uygun bulunması halinde resmi ruhsat alması gerektiği konusundaki uygulama kabul edilmiştir. Ancak bu süreçte birçok yabancı bandıralı geminin resmi ruhsatının olup olmadığına dair hiçbir veri bulunmadığı tespit edilmiştir. İngiltere Bills Kumpanyası’nın Donev, Anton, Foterma ve Kalitya isimli yük gemilerinin sürekli şekilde Arabistan ve Bahr-i Sefid sahillerinde resmi ruhsata sahip olmadan seyir yaptıkları ve yüklerinin arasında her daim kaçak, yasaklı madde, silah ve Ermeni firari taşıdıkları tespit edildiği için ilgili limanlardaki görevliler tarafından gerekli tedbirlerin alınması istenmiştir. Aynı süreçte, birçok yabancı bandıralı geminin benzer şekilde yüklerinin arasında kaçak silah, yasaklı madde ve firari transferi yaptığı tespit edilmiştir. Yunan bandıralı Nealinin Kumpanyası’na bağlı Hinüz adlı vapur Yanya Vilayeti’nin Serandoz Limanı’na resmi ruhsatsız giriş çıkış yapıyordu. Bununla birlikte Avusturya Loyd Kumpanyasına bağlı Cara Vapurunu her hafta Preveze’ye işlerken resmi ruhsatsız bir halde zaman zaman çevre iskelelere de giriş yapıyordu. Bu gemilerin Osmanlı sularında seyrinin tamamen yasaklanması mümkün olamayacağı için sadece yükleri arasında patlayıcı madde, silah vs. gibi yasaklı mallar ve firari taşıdıkları ilgili liman görevlileri tarafından tespit edilirse resmi ruhsatları iptal edilebilecekti. Bu nedenle limandaki görevlilerin daha dikkatli çalışmaları konusunda uyarılarda bulunulmuştu.³⁸

İnsan kaçakçılığı konusuyla ilgili uluslararası gündemi uzun yıllar meşgul eden diğer bir sorun da yasaklanmasına rağmen devam eden köle ticareti ve kaçak köle taşınması faaliyetidir. Osmanlı Devleti’nde köleliğin kaldırılması yönünde olmasa da ticaretinin yasaklanmasına ilişkin ilk düzen-

36 BOA, DH.MKT, D:210, G:6. Bu süreçte Cebel-i Lübnanlı grupların firar etmelerinin en önemli nedeni bölgede yaşanan görünürde Maruni-Dürzi ve arka planında İngiliz-Fransız çekişmesi idi. Bu çekişmeler can güvenliğinin ve huzuru bozan önemli nedenlerdi. Ayrıca bu grupların bölgedeki yabancı grupların ekonomik arenadaki baskın güçlerinden dolayı iş bulma sıkıntısı çektikleri ve iş bulma amacı ile yurt dışına kaçmak istedikleri de bilinmektedir. Bu kaçma faaliyetlerinin yoğunluğu bölgede kaçmak isteyenlere yardım eden bir meslek konunun da ortaya çıkmasına neden olmuştu. Ayrıntılı bilgi için bkz.; Kürşat Çelik, *Osmanlı Hakimiyetinde Beyrut (1839-1918)*, Fırat Ü. SBE., (Yayımlanmamış Doktora Tezi), ss. 198-199.

37 BOA, BEO, D:3302, G:247588.

38 BOA, DH. TMİK.M, D:128, G:75.

lemeler Tanzimat dönemi ile kendini göstermiştir. Bu sürecin başlamasında biraz da dünya devletlerinin bu kuruma aldığı tavır ve onların taleplerinin de rolü bulunmaktadır.³⁹ Özellikle İngiltere 1812 yılından itibaren Osmanlı topraklarında köleliğin yasaklanması için farklı siyasi süreçleri kullanmıştır. 1840 yılında Britanya dış işleri bakanı Lord Palmerston İstanbul büyükelçisi Lord Ponsoby'ye bir mesaj göndererek Mehmet Ali Paşa konusunda, İngilizlerin Osmanlı Devleti'nin yanında yer almasında köle ticareti ve kölelik kurumuna ilişkin önlemler almasına bağlı olduğunu bildirmiştir. Büyükelçi gerekli makamlarla yaptığı görüşmelerden sonra dış işleri bakanına gönderdiği mesajda henüz bu konuda ısrarcı olunmaması gerektiğini Osmanlıların bu talebi garip bir küçümseyici tavırla karşıladıklarından bahsetmiştir. Bu rapor üzerine İngiltere bir süre Osmanlı Devleti'nden bu konuyla ilgili bir talepte bulunmamıştır.⁴⁰

Mustafa Reşit Paşa sadareti süresince kölelik kurumuyla bazı düzenlemeler yapılması için adımlar atmıştır. Tanzimat Fermanı'nın metninde de yer alan eşitliğin korunması, güçsüzlerin gözetilmesi gibi noktalar özellikle esir pazarlarının kaldırılması yolunda birtakım girişimleri de beraberinde getirmiştir.⁴¹ Oldukça uzun bir geçmişi olan söz konusu kurumu, birdenbire kaldırmak çok olanaklı olmamıştır. Ancak Tanzimat dönemiyle başlayan düzenlemeler sonrasında atılan bazı adımlarla Osmanlı Devleti'ni de en azından ticaretinin yasaklanması noktasında ciddi adımlar atmaya sevk etmiştir. Köleliğin kaldırılması hareketine devam eden Sultan Abdülmecid, 1847'de siyahi esir ticaretini yasakladığını bildirmiş ve aynı yıl Üsküdar esir pazarı da resmen kaldırılmıştır.⁴²

Resmi tüm girişimlere rağmen bazı esirciler bu işi kendi evlerinde, bazıları da Fâtih Camii civarı ile Tophane semtinde kaçak olarak yapmaya devam etmişlerdir. 1856 Paris Antlaşması ile Osmanlı devleti, Avrupa Milletler Cemiyeti'ne girmiş ve bu antlaşma ile de siyahi köle ticaretinin kaldırılması kararını onaylamıştır. Ayrıca köle ticareti ile uğraşanları sıkı bir denetlemeye tabi tutacağını, kölelere azatlık verileceğini taahhüt etmiş ve buna ilişkin sözleşmeler de yapmıştır. Bunun üzerine 1857 yılı başlarında Sultan Abdülmecid Mısır, Trablusgarp ve Bağdat valilerine gönderdiği emirle siyahi ticaretini kesin olarak yasaklamış, bu işi yapanların cezalandırılacağını belirtmiştir.⁴³ Bu konuda Trablusgarp, Bağdat, Bursa valileri ile Basra Körfezi'ndeki Osmanlı donanma komutanlıklarına kesin emirler gönderilmiştir. Mısır valisi Sait Paşa'ya da Sudan ve Habeşistan'dan alınarak Mısır'da satılan siyahi kölelerin azat edilmesi ve bu işle uğraşanların cezalandırılmaları konusunda talimat göndermiştir. Osmanlı Devleti köle ticaretinin yasaklanması ve esir

görsel

Akademik
Bakış
359
Cilt 18
Sayı 36
Yaz 2025

39 İsmail Parlatır, "Osmanlı Sosyal Hayatından Köleliğin Kaldırılışı". *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi* (C. 31, S. 1-2), s.417.

40 Konuyla ilgili ayrıntılı bir değerlendirme için bkz; Ehud R. Toledano, *Osmanlı Köle Ticareti 1840-1890*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1994, ss.78-79.

41 Parlatır, a.g.m. s.418.

42 Parlatır, a.g.m., s.419.

43 Nihat Engin, "Osmanlılarda Kölelik", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt 26, s. 248.

pazarlarının kaldırılması yolunda kararlar alırken zaman zaman da bu kararlara aykırı davranışlarda da bulunmuştur. 1848 tarihli bir belgede Trablus valisinin gönderdiği köle ve cariyelerin yol giderlerinin karşılanması karara bağlanmaktadır.⁴⁴

1880 yılında İngiltere baskılarının bir sonucu olarak, Osmanlı Devleti ile İngiltere arasında Afrika esir ticaretinin engellenmesine ilişkin bir anlaşma imzalanmıştır.⁴⁵ Sekiz maddeden oluşan bu anlaşmada Kızıl Deniz, Arabistan sahili, Basra Körfezi ve Doğu Afrika kıyılarından siyahi kölelerin Osmanlı topraklarında her türlü ticaretinin yasaklandığına dair her iki tarafta birbirine taahhütte bulunmuştur. Herhangi bir yolla aranan bir gemide sahibine refakat ettiğini gösterir belgeye (şehadetnâme) sahip olmayan tüm köleler azat edilecek onlar üzerinden ticaret yapanlar belirlenirse cezalandırılacaktır.⁴⁶ Genel olarak Doğu Akdeniz sularında Basra Körfezi ve Kızıl Denizde Osmanlı Bayrağı taşıyan herhangi bir gemide siyahi kölelere rastlanırsa sorumlular tutuklanacak, bölgeye en yakın Osmanlı yetkilileri gemiye el koyacaktır. Aynı şekilde İngiltere bayrağını taşıyan gemilerde benzer bir durum söz konusu olursa devreye en yakın İngiliz hükümeti yetkilisi girecektir.⁴⁷ Anlaşma çok detaylı olmasa da söz edilen bölgelerde yapılacak köle ticaretinin önüne geçilmesi için ciddi hükümler içermektedir. Ancak daha önceki anlaşmalarda da olduğu gibi el altından söz konusu ticaret devam etmiştir. 1890'da toplanan ve "kölecilik aleyhtarlığı" olarak nitelenen Brüksel Konferansı'na katılan Osmanlı Devleti burada alınan kararları da resmen benimsemiştir. Böylelikle İmparatorlukta mevcut esir pazarları, yavaş yavaş ortadan kalkmaya başlasa da İmparatorluğun sonuna kadar esir ticareti varlığını sürdürmüştür.

1880 tarihli Osmanlı İngiltere köle ticaretinin yasaklanmasına ilişkin anlaşmada yer alan birinci ve ikinci maddesine göre sahibine refakat eden köleler ile tüccarlar tarafından yeni alınmış ya da kaçırılmış kölelerin resmi makamlarla karşılaşmalarında alınacak tutum farklıydı. Kölelerin eşkâllerini belirtir bir şehadetnâmeye sahip olmaları durumunda herhangi bir yasal işlem uygulanmazken bu belgeye sahip olmayan köleler yakalandıklarında azat edilmektedirler. 1883 tarihli belge Hanya'ya uğrayan gemideki siyahi kölelerin efendileriyle seyahat eden aylıklı veya ülkenin farklı bir yerindeki efendilerinin yanına gönderilmek üzere gemiye alınmış siyahilermiş gibi gösterilse de durumun aldatmacadan ibaret olduğu ve bu tip söylemlerin dikkate alınması gerektiği belirtilmiştir.⁴⁸ Bunun üzerine Girit valiliğine izin verilerek gemide bulunan tüm siyahilerin gemiden çıkartılması emredilmişti. Kölelerin, on beş günde bir gelen vapurun Hanya'ya ulaşmasına kadar burada tutulması ve Arap göçmenlerin evlerinde iskân edilmesi istenmiştir. Ayrıca Arap muhacirlerin şeyhlerine de bu konu hakkında bilgi verilerek şeyhinde muhacirlere kölelere iyi davranılması konusunda

44 Parlatur, a.g.m., s.419.

45 BOA, HR.TO, D:476, G:28.

46 BOA, HR.TO, D:476, G:28. Anlaşmanın birinci ve ikinci maddesi.

47 BOA, HR.TO, D:476, G:28. Anlaşmanın beşinci maddesi.

48 BOA, HR.TO, D:261, G:37.

öğüt vermesi istenmiştir.⁴⁹ Ayrıca, İstanbul'da sahiplerinin yanına gidecek kölelere izin verilerek eğer yanlarına gitmek istemezler ise Girit'te Müslüman ailelerin yanında hizmetkârlığa geçebilecekleri iletilmişti. Hanya'da bulundukları sürede oluşan masrafların ise eski ya da yeni sahipleri tarafından ödenmesine karar verilmiştir.⁵⁰

Aynı tarihlerde Afrika içlerinden limanlara taşınmaya devam edilen kölelerle ilgili İngilizler daha sıkı kontrol ve sert önlemler alınması konusunda yazışmalar yapmaktaydılar. Bölgedeki İngiliz yetkililer, yerel yönetici ve yerli tüccarlara köleleri kervanlarıyla birlikte Bingazi'ye getirmemeleri konusunda, uyarı ve cezaları bildiren duyurular yapılmasıyla bir nebze olsun bu trafiğin önüne geçilebileceğini düşünmüşlerdi. Ayrıca söz konusu trafiğin ana aktörlerinden biri olan "*kötü şöhretli Abdülkadir'in*" de bir an önce tutuklanması gerekmektedir. Aynı yazışmada Hanya limanına yanaşan şüpheli gemilerin liman kolluk güçleri tarafından gerektiği aranmadığı ve Osmanlı yetkilileri tarafından şehir valisine kontrollerin daha sıkı yürütülmesiyle ilgili bir emir verilmesiyle ilgili tavsiyede bulunulmasının bir zorunluluk olduğu vurgulanmıştır. Bingazi'den kalkarak Girit ve Levant'a giden yelkenli gemilerde, Türk posta vapurlarında kaçak taşınan köleleri gün ışığına çıkarmak için daha etkili yöntemlere başvurulması gerektiği İngiliz yetkililer tarafından vurgulanmıştır.⁵¹

1885 tarihli bir başka belgede siyahi köle taşıyan, Trablusgarp'tan kalkıp İstanbul'a gidecek olan geminin Kandiy'e uğradığında durdurularak azadnâmesi bulunmayan kölelerin tutuklanması emredilmiştir.⁵² 1893 tarihinde içinde Afrika siyahilerini taşıyan ve köleleri Girit'e ihraç etmeyi planlayan Osmanlı bayraklı gemi ve tüccarlar hakkında 1880 tarihli İngiltere- Osmanlı Anlaşması'nın beşinci maddesinin uygulanması istenmiştir. İçinde siyahi esir bulunduğu ihbar edilen Osmanlı gemilerinde arama yapılabilmesi için Bab-ı Ali Girit Vilayeti başkanlığına izin vermiştir.⁵³ Söz konusu madde uyarınca gemiye el konmuş sorumlular da tutuklanmıştır.

İngiliz yetkililer, Doğu Akdeniz'in farklı bölgelerinde devam eden köle ticaretine karşı önlem alınmasıyla ilgili pek çok adım atmışlardır. Bu noktada Bingazi'den veya diğer Afrika limanlarından Selanik'e gelen tüm Türk ticari gemilerinin, yerel deniz kuvvetleri yetkilileri tarafından aranıncaya kadar kıyıyla iletişim kurmalarına izin verilmemesinin etkili bir çözüm olabileceği vurgulanmıştır.⁵⁴ İngilizler 1889 yılına gelindiğinde en azından da Mısır'da köle ticaretinin fiilen durdurabildiklerine inanmaktadırlar. Her ne kadar birkaç kaçakçı aracılığıyla sınırdan çok az sayıda faaliyet devam etse de düzenlemeler artık sonuç vermeye başlamıştır.⁵⁵

49 BOA, HR.TO, D:261, G:37.

50 BOA, HR.TO, D:261, G:37.

51 Slave Trade. No. 1 (1884), No. 56, S. 35.

52 BOA, HR.TO, D:262, G:58.

53 BOA, HR.TO, D:265, G:91.

54 Slave Trade. No. 1 (1884), No. 78, S. 60.

55 Slave Trade. No. 1 (1889), No. 44, s. 66.

Gümrükler Üzerinden Gerçekleştirilen Kaçakçılık Faaliyetleri

Gümrükler Osmanlı gelir kaynaklarının önemli bir kısmını oluştursa da gümrük siyasetinin ardında yatan neden sadece gelirleri artırmak değildi. Osmanlı gümrük politikaları aynı zamanda yabancı müdahalesine karşı oluşturulmuş bir kalkan olarak kullanılmaktaydı. Gümrük politikalarının asıl hedefi ihracatı artırarak ekonomiyi geliştirirken yerli sanayiye de koruma altına almaktı.⁵⁶ Kapitalist ekonomilerin tüm dünyaya yayılması ile gümrükler Avrupalı ülkelerde yavaş yavaş kaldırılmaya başlanmıştır. 1874'te fiilen kaldırılan kara ticaretindeki iç gümrükler iç ticarete de bir rahatlamayı beraberinde getirmiştir.⁵⁷ Dahili gümrükler, karada 1874'te kaldırıldı. Ancak, deniz yoluyla yapılan ticaretten alınan gümrükler 1900'lere kadar devam etmişti; çünkü, deniz yoluyla yapılan giriş çıkışları kontrol etmek çok daha zor ve ehemmiyetli olmuştu. 1880'lere gelindiğinde bazı küçük yerlere bile gümrük idareleri kurularak ticareti kontrol altında tutma çabalarının devam ettiği görülmektedir. Yüksek vergilerden dolayı kaçak ticaretin, her türlü mal yükleme ve boşaltmaya uygun yerler olan kıyı şeridindeki nehir ağızlarına doğru geniş ve hızla yayılması devletin buraları kontrol altına alma çabasını da anlamlı kılmaktaydı.⁵⁸ Bu nedenle gümrükler üzerinden de vergi kaçırma ve kaçakçılık faaliyetleri sıkça rastlanan sorunlardan biri olmuştur. Devlet her ne kadar önlemler alarak bu yasa dışı faaliyetlere engel olmak istese de çoğu kez yerel memurların da ihmalleriyle Doğu Akdeniz kıyılarında gümrükler üzerinden kaçakçılık sık rastlanan bir duruma dönüşmüştür.

İngilizler için bu bölge hem ham madde satın alabilecekleri hem de mamul ürün satabilecekleri önemli pazar alanlarından biri olmuştu. 16 Ağustos 1838 tarihli Osmanlı-İngiliz Balta Limanı Ticaret Anlaşması ile İngiltere sadece kârlı çıkacağı bir anlaşmaya imza atmamış ve Yakın Doğu'da geniş bir etki alanı oluşturmanın ilk adımını atmıştı. Bu anlaşma, mevcut kapitülasyon imtiyazlarını süresiz teyit etmekle kalmayıp dâhilî resimlerin kaldırılması ile ithalâtta eşyanın değeri üzerinden yalnız % 3, ihracatta ise % 9 gümrük vergisi getirmişti.⁵⁹ 19. yüzyılın sonunda artık Osmanlı Devleti'nin merkez ülkelerle mamul mal ithalatı ve hammadde ihracatı temelinde eklemelenmesi belirginleşmeye başlamıştı.⁶⁰ Dış ticaret hacminin artışı Osmanlı gümrüklerinde bir düzenleme gerektirmişti. 1881'den itibaren Emil Bertram'ın başında olduğu reformlar, Rüşûmât Emaneti, Reji ve Maliye Nezareti'nde görevleri süresince de devam etmişti.⁶¹ Çelik'e göre Bertram Efen-

56 Donald Quataert, *Osmanlı İmparatorluğu, 1700–1922* (Çev. A. Berktaş), İletişim Yayınları, İstanbul, 2004, s. 946.

57 Şevket Pamuk, *Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi 1500-1914*, Gerçek Yayınevi, İstanbul, s. 197.

58 BOA, İ.ŞD, D:58, G:3338.

59 Halil İnalcık, "İmtiyazât", TDV İslâm Ansiklopedisi, (22): 245-252. İstanbul.

60 Murat Baskıcı, "Osmanlı Piyasasında Ticaret: Yabancı Tüccarların Dikkat Etmesi Gereken Hususlar (1870-1920)", *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 64(1) 2009, s.64.

61 Birten Çelik, "Osmanlı Gümrüklerinde 19. Yüzyıl Son Döneminde Yapılan Reformlar ve

di'nin görev sürecinde yasal düzenlemelerin bir bölümü kendisi görevdeyken bir kısmı da görevi sonrasında uygulamaya konulabilmiştir.⁶² Bertram Efendi'nin hazırlamış olduğu 15 Eylül 1886 tarihli nizâmnâme konumuz açısından önemlidir.⁶³ “*Manifesto hâricinde zuhûr eden eşyâ hakkında ta’lîmât*” adıyla kabul edilen yasal düzenlemeyle gümrüklere deniz yoluyla gelen yolcu ve ticari gemilerinin beyan ettikleri dışında mal bulundurmaları yasaklanmıştır. Bu tür vakalarda para cezası uygulanacağı da belirtilerek gümrükler üzerinden yapılacak kaçakçılığın önüne geçilmek istenmiştir. Çelik, önemli bir tespitte bulunmakta ve farklı ülkelerle imzalanan antlaşmalarda farklı tarifeler uygulanması nedeniyle tarife dışı kalan mallara ilişkin nasıl bir işlem yapılması ve hangi ölçüde gümrük bedeli alınacağı net olmadığı için kaçakçılığın yoğunlaştığı süreç olan 1860’lardan sonra söz konusu manifestonun önemli bir tedbir olduğunu belirtmektedir.⁶⁴

Gümrükler üzerinden yürütülen kaçakçılığın engellenmesine yönelik düzenlemeler sürdürülmüştür. Gemilerdeki yolcuların gizli bir şekilde üzerlerinde taşıdıkları kaçak malların yakalanabilmesi amacıyla kolcular görev yapmakta ancak sadece erkek yolcular aranabilmektedir. Kolcuların erkek olmasından dolayı kadın yolcular aranmamaktadır. İşleyişteki bu boşluğun ortadan kaldırılabilmesi için kadın yolcuların aranması amacıyla 1901 yılından itibaren Osmanlı gümrüklerinde kadın kolcular istihdam edilmeye başlamıştı.⁶⁵ Gümrüklerde genelde gemilere mal ve ürün yükleme ya da boşaltılması esnasında eksik ürün bildirimi yapılması yoluyla da kaçakçılık yapılmaktadır. Kimi kez özensizlik kimi kez de yerel memurlarla iş birliği olması bu türdeki kaçakçılık faaliyetlerinin artmasına neden olabilmekteydi. 1886 tarihli Nizâmnâme aslında tam da bu soruna odaklanmıştır. Nizâmnâme öncesi 1861 tarihli bir kayıtta Kıbrıs Tuzla İskelesi’nde İsveç Konsolos vekili Antonaki’nin 23 balya (216,5x23=4979,5 kg) ham ipeği Kıbrıs gümrüğünden kaçırmış olduğu belirtilmektedir. Konsolos vekiline bu kaçakçılık sırasında kayıkçı Cevani, arabacı Baki, hamal Yasumi isimli şahısların yardımları olduğu tespit edilmiştir. Bunun üzerine konsolos vekili hapisle cezalandırılması uygun olmayacağı gerekçesiyle iki kat gümrük resmi ödeyerek cezalandırılmasına karşın yardım edenlerin devletin malını kaçırmak gerek-

gpr

Akademik
Bakış

363

Cilt 18
Sayı 36
Yaz 2025

Yabancı Uzmanlar”, XVIII. Türk Tarih Kongresi Kongreye Sunulan Bildiriler (III. Cilt), Edit. Semiha NURDAN – Muhammed ÖZLER, , Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2022. s. 187. ss.173-211.

62 Çelik, a.g.m., s. 188.

63 Altı maddeden oluşan manifestoyla yük ve yolcu taşımacılığı üzerinden oluşabilecek yasa dışı durumlara engel olunması amaçlanmıştır. Madde 1 — Manifestoya dâhil olmyan eşyanın âti-deki bendelerde mu’amele-i istisnâ’iyye ile tefrik edilmiş olan ksmundan mâ’adâ kâffesinden iki kat resim alınacak ve bu iki kat kâmilên irâd-ı kayd olunacaktır. Yolsuzluk acenta veyahud kaptanın tesâmüh veyahut kusûrundan neşet eyleyibde bu bâbda bir şikâyet tahaddüs eyler ise sâhib-i eşyanın fazla verdiği resmi acenta veyahud kaptandan araması iktizâ edeceği cihetle bu yolda müdâfa’a olunması lâzımdır. Nizamnamenin tamamı için bkz.; Düstûr, Birinci Tertib, C 5, Başvekâlet Matbaası, Ankara, 1937, s. 518.

64 Çelik, a.g.m., ss. 189-190.

65 Birten Çelik, “Osmanlı Gümrüklerinde Kadın İstihdamı: Kadın Gümrük Kolcuları (1901-1908)”, *Belleten*, C 79, S. 286 (Aralık 2015), ss. 1003-1038.

çesiyle altı ay hapis cezasına çarptırılmasına karar verilmiştir.⁶⁶

Gümrüklerdeki kaçakçılık faaliyetlerinde yereldeki memurların yolsuzlukları ya da ihmallerinin de etkili olduğu sık rastlanan bir olgudur. 1881 yılında İskenderun Rüşûmât İdaresi bir yangın atlatmıştır. Yangının adli makamlarca yürütülen soruşturmada kasten çıkarıldığı ve işin başında da Rüşûmât İdaresi'nin eşyâ-yı ayniye memuru Mehmed Efendi'nin olduğu tespit edilmiştir. Tüm Rüşumat Dairesi personelinin ifadesi alındıktan sonra tablo netleşmiştir. Büyük ihtimalle söz konusu gümrükte uzun süredir devam eden yolsuzlukların üstüne gidilmesi bu işe karışanların kanıtları yok etmek amacıyla çıkardığı bir yangınla sonuçlanmıştır.⁶⁷

Nizâmnâmenin etkili sonuçlar yarattığına dair İngiliz belgelerinde de izler bulunmaktadır. Kikladlar ve özellikle de Siroz'un 1897 yılına ilişkin ticari raporlarında İngilizler, 1886 tarihli Nizâmnâmeye atıflarda bulunmuşlardır. Siroz'da 1896 yılı için ticarete belirgin bir durgunluğun yaşanmamasının 1897'de Girit krizi sırasında geçici olarak Kiklad Adaları'na yerleşen Giritli tüccarların ada ekonomisine kazandırdığı hareketliliğe yorulmaktadır. Ancak İngilizlere göre Siroz'un ekonomik geleceği pek de parlak değildir. Pire, açılan fabrikalar ve limanında artan ticari hacmiyle Yunan ticaretinin merkezi haline gelmiş bu durum da, küçük Yunan adalarının ticari faaliyetlerinin azalmasına neden olmuştur. Ayrıca Sirozlu tüccarların Girit sorununun uzayacağı beklentisiyle aşırı stok yapmaları nedeniyle kriz akut hale gelmiştir. Çünkü beklenildiği ölçüde erimeyen stoklardan dolayı büyük maddi kayıplar oluşmuştur. Ada ekonomisini olumsuz etkileyen bir diğer faktör de 1886 yılında çıkarılan ve yurt dışından transit geçen malların, gönderici tarafından sadece varış limanına indirileceğine dair bir garanti verilmedikçe Türk gümrük depolarından çıkmasına izin verilmediğini düzenleyen Nizâmnâmedir. Söz konusu yasal düzenleme, malların fiilen varış limanlarına indirildiğini gösteren, Osmanlı Devleti'ndeki Yunan Konsolosları tarafından tasdik edilen sertifikaların da ibraz edilmesini gerektirmektedir. İngilizlere göre bu düzenleme tütün, tömbeki, şeker ve kahve ticaretini etkilemiş, Osmanlı topraklarında kaçakçılığının önlenmesi amacıyla yürürlüğe konulmuştur. Gerekli garantiyi almanın zorluğu nedeniyle hem kaçakçı hem de gerçek tüccar bu durumdan eşit derecede etkilenmektedir. Sonuç olarak, Siroz limanının transit ticareti şu anda kötü durumdadır.⁶⁸

Girit'te yaşanan kaçakçılıkla ilgili bir başka örnek, sorunun ada yöneticilerinin siyasi tavrıyla ilgili olduğunu göstermektedir. Adadaki ürünlerin büyük bir kısmı, kaçakçılık yoluyla adadan çıkarılmaktadır. İngilizler, bu durumla ada yönetiminin kasten kaçak ticarete göz yumduğunu çünkü Osmanlı Devle-

66 BOA, A.MKT.MVL, D:134, G:87.

67 Naim Ürkmez, "19. Yüzyılın İkinci Yarısında İskenderun Limanı'nda Yapılan Yolsuzluklar" *Hatay Tarihi ve Kültürü Üzerine Araştırmalar-1 Dr. Mehmet Tekin Armağanı*, Edit. Sacit Uğuz Doç. Dr. Bülent Arı, Mustafa Kemal Üniversitesi Yayını No. 59, Hatay, 2016, s. 153.

68 No. 2252 Annual Series. Diplomatic and Consular Reports. Greece. Report for the Year 1898 of the Trade of the Cyclades, s.4.

ti'ne "fayda sağlamak istemedikleri" gibi bir tespitle açıklamaktadırlar. Oysaki adadaki ekonomik kriz ciddi boyuttadır. Üzüm ihracatının devam etmekte kısa süre sonra başlayacak olan şarap ihracatı ve zeytin hasadının da eylül ayında başlaması nedeniyle, bu kaçak ticaretin önüne bir an evvel geçilmelidir.⁶⁹ Yasal ticareti büyük oranda sabote eden gümrükler üzerinden yürütülen kaçakçılık kayıt dışı bir ekonomi yarattığı gibi devlet gelirlerine de ağır bir darbe anlamına gelmektedir. 19. yüzyılın son döneminde Osmanlı Devleti'nin mali durumu göz önüne alındığında gümrük vergilerinin önemi daha anlamlı hale gelmektedir. 1886 Nizâmname'si büyük yararlılık sağlamışsa da söz konusu faaliyetin tamamen engellediğini iddia etmek mümkün değildir. Çünkü bireysel ihmallerin ya da yolsuzlukların denetimi son derece zordur.

Sonuç

Akdeniz Coğrafyası tüm tarihsel süreçlerde büyük güçlerin egemenlik savaşları içinde olduğu bir mücadele alanı olmuştur. Özellikle 19. yüzyılın sonlarından itibaren Osmanlı Devleti de bu rekabete dâhil olmuş ve olumsuz etkilenmişti. Sürece dair incelenen tarihsel olaylar ve kaynakların analizi sonucunda ulaşılan bulgular uluslararası bu konjonktürel durumun Doğu Akdeniz sularında yasa dışı faaliyetlerin daha da artmasında etkili olduğunu göstermiştir. Çalışmada ulaşılan bulgular çerçevesinde, Osmanlı Devleti'nin Doğu Akdeniz'de zayıflayan otoritesinin kaçakçılık faaliyetlerinin artışını nasıl etkilediği sorusu çerçevesinde ele alınmış ve Osmanlı'nın güvenlik zafiyetleri ile dış müdahaleler arasındaki ilişki ortaya konulmaya çalışılmıştır. Ayrıca kaçakçılığın sadece ekonomik bir faaliyet değil, aynı zamanda bölgesel istikrarsızlığa ve etnik/siyasi gerilimlere zemin hazırlayan bir unsur olduğu da ulaşılan bir başka önemli çıkarımdır. Böylece çalışmanın, Doğu Akdeniz'deki kaçakçılık faaliyetlerinin siyasi, ekonomik ve toplumsal boyutlarını bir arada ele alarak literatüre sunduğu katkı daha görünür kılınmıştır.

Her yasa dışı faaliyet gibi kaçakçılık da güvenlik açıklarının en yoğun olduğu dönemlerde ve stratejik noktalarda daha fazla görülmüştü. Örneğin ada coğrafyası ve girintili kıyı yapıları kaçakçılık faaliyetleri için oldukça uygun görülmektedir. Doğu Akdeniz sularında yapılan kaçakçılık faaliyetlerinde Girit ve Kıbrıs Adaları'nın stratejik konumlarından dolayı önemli uğrak noktalardan biri olduğu sonucuna varılmıştır. Söz konusu bu adalarda yabancı devletlerin müdahalesinin yoğun olması Osmanlı adına bir güvenlik zafiyetinin oluşmasına da neden olmuştur.

1880-1910 arası süreçte Doğu Akdeniz kıyıları üzerinden yapılan yasa dışı faaliyetlerin en önemli ortak noktası silah, patlayıcı madde ve firarilerdi. İncelenen belgelerde transferi yapan gemilerin hemen hemen hepsinin Yunanistan, İngiltere, Avusturya ve Fransa başta olmak üzere yabancı bandıralı gemiler olduğu tespit edilmiştir. Bu belgelerde transferin yapıldığı adı geçen yerlerin toplumsal karışıklıkların yoğun olduğu yerler olması dikkat çekmektedir. Bu nedenle silah ve savaş malzemeleri getirilmesi buradaki

Görüş

Akademik
Bakış

365

Cilt 18
Sayı 36
Yaz 2025

karışıklığı destekleyici faaliyetler olarak karşımıza çıkmaktadır. Emperyalist devletler bu sürece sadece aynı zamanda silah üreticisi ve tedarikçisi olarak dâhil olmuşlardı. Misyonerlik faaliyetlerinin de bu süreçte bir aracı kurum olarak kullanıldığı dikkat çekmektedir. Patlayıcı bir madde olan dinamitin balıkçılıkta kullanılıyor olduğunun ileri sürülmesi gibi kaçakçılığı yasa dışı olmaktan çıkarıp meşrulaştırmak için birçok yol denenmişti. Misyonerlerin ayrıcalıklı konumlarına yapılan atıf da kaçakçılık faaliyetlerine dâhil olduklarında yapılan işi meşrulaştırıcı bir araç haline getirmektedir.

Osmanlı Devleti kapitalizmle ekonomik ilişkilerin tüm dünyaya hızla yayıldığı bu dönemde emperyalist devletler için paha biçilmez bir hammadde kaynağı ve pazar haline gelmişti. Bu süreçte en stratejik noktalardan biri olan Doğu Akdeniz suları da bu güçler için bir rekabet alanı olmuştur. Kuşkusuz bu mücadelede en zayıf halka Osmanlı Devleti idi. Özellikle 19. Yüzyılın sonlarından itibaren müdahale gücünü iyice yitiren Osmanlı sahip olduğu coğrafyanın zenginliklerinden faydalanmak isteyen devletlerin paylaşım alanı haline gelmişti. En büyük zafiyetlerinden biri olan güvenlik ve otorite açığı ise kaçakçılık faaliyetlerinin engellenemez boyuta ulaşmasına zemin hazırlamıştır. Her ne kadar gerekli tedbirler alınmaya çalışılsa da yeterli donanımına sahip olunmaması sebebiyle kaçakçılık faaliyetlerinin uzun yıllar devam ettiği görülmektedir. En sıradan kıyı koruma aracı olarak kullanılan istimbotların sağlanmasında yaşanan sorunlar bu yetersizliğin en önemli göstergesiydi. Ulaşılan örnekler bağlamında genel olarak değerlendirmek gerekirse kaçakçılık hem ekonomik getirisi olan bir faaliyet hem de farklı çıkar ve amaçlar için emperyalizmin bir aracı olarak uzun yıllar kullanılmıştır.

Kaynaklar

Arşiv Kaynakları

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

BOA., BEO., 1289/96632.

BOA., BEO., D:1784, G:133737- D:3302, G:247588- D:557, G:41765.

BOA., DH.TMIK.M., D:128, G:75.

BOA. DH.MKT. D:1996, G:23.- D:1622, G:99.- D:210, G:6.

BOA., HR.TO., D:476, G:28.- D:261, G:37.- D:261, G:37.- D:261, G:37.- D:262, G:58.- D:265, G:91.- D:476, G:28.- D:476, G:28.

BOA., İ.Ş.D., D:58, G:3338.

BOA., A.MKT.MVL, D:134, G:87.

BOA., Y. MTV., D:220, G:82.

BOA., Y.A.HUS., D:489, G:13.

BOA. Y. EE. KP., D:15, G:1419.

BOA. Y. PRK. ZB., D:16, G:56.

Büyük Britanya Kamu Kayıtları Ofisi

Britanya Parlamento Belgeleri

Turkey. No. 2 (1890), Affairs of Crete, No. 116. -Turkey. No.7 (1896), Affairs of Crete, No. 138.- Turkey. No.1 (1907), Affairs of South-Eastern Europe, No. 137.-Turkey. No.7 (1896), Affairs of Crete, No. 208.-Turkey. No.7 (1896), Affairs of Crete, No. 318.- Turkey. No.7 (1896), Affairs of Crete, No. 474.-Turkey. No.1 (1898) Asiatic Provinces Of Turkey, No. 73.- Turkey. No.5 (1898), Affairs of Crete, No. 65.- Turkey. No.5 (1898), Affairs of Crete, No. 135.- Turkey. No.1 (1899), Affairs of Crete, No. 53.- Slave Trade. No. 1 (1884), No. 56.- Slave Trade. No. 1 (1884), No. 78.-

Slave Trade. No. 1 (1889), No. 44.- Slave Trade. No. 1 (1889),

Britanya Dış Ticaret Raporları

No. 2252 Annual Series. Diplomatic and Consular Reports. Greece. Report for the Year 1898 of the Trade of the Cyclades.

Resmi Yayınlar

Düstür, Birinci Tertib, C 5, Başvekâlet Matbaası, Ankara, 1937.

Araştırma ve İnceleme Eserler

ADIYEKE, A. Nühket, *Osmanlı Devleti ve Girit Bunalımı*, TTK Yayınları, Ankara, 2000.

AKYILDIZ, Ali, *Osmanlıda Ulaşımın Modernleşmesi*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2019.

BASKICI, “Osmanlı Piyasasında Ticaret: Yabancı Tüccarların Dikkat Etmesi Gereken Hususlar (1870-1920)”, *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 64(1) 2009, 39-55.

BOSTAN, İdris, “Osmanlı Akdeniz’i Üzerine”, *Coğrafya, Tarih ve Uluslararası Hukuk Boyutlarıyla Küresel ve Bölgesel Denklemede Ege ve Doğu Akdeniz*, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2021.

ÇELİK, Birten, “Osmanlı Gümrüklerinde 19. Yüzyıl Son Döneminde Yapılan Reformlar ve Yabancı Uzmanlar”, *XVIII. Türk Tarih Kongresi Kongreye Sunulan Bildiriler (III. Cilt)*, Edit.Se-miha Nurdan – Muhammed Özler, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2022, 173-211.

ÇELİK, Birten, “Osmanlı Gümrüklerinde Kadın İstihdamı: Kadın Gümrük Kolcuları (1901-1908)”, *Belleten*, C 79, S. 286 (Aralık 2015), 1003-1038.

ÇELİK, Kürşat, *Osmanlı Hakimiyetinde Beyrut (1839-1918)*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Elâzığ, 2010.

ÇELİK, Mehtap. “Bir Gümrük Defterine Göre Doğu Akdeniz’deki Ticarî Hareketlilik: XVIII. Yüzyılın Ortalarında Trablusşam İskeleyi”. *Tarih Araştırmaları Dergisi*, S. 42, 2023, 123-50.

ENGİN, Nihat, “Osmanlılarda Kölelik”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt 26, İstanbul, 2011, 246-248.

GRANT, Jonathan A., *Rulers, Guns and Money: The Global Arms Trade in the Age of Imperialism*, Printed in the United States of America, Harvard College 2007.

HOBSBAWM, Eric. J., *1780’den Günümüze Milletler ve Milliyetçilik Program*, Mil, Gerçeklik, (Çev. Osman Akinhay, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 1995.

İNALCIK, Halil, “İmtiyâzât”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt 22, İstanbul, 2011, 245-252.

KASABA, Reşat, *The Ottoman Empire and The World Economy The Nineteenth Century*, State University of New York Press, New York.

KÜTÜKOĞLU, Mübahat S., *Osmanlı İngiliz İktisadi Münasebetleri II (18538-1850)*, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul, 1976.

ORTAYLI, İlber, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, Hil Yayınları, İstanbul, 1983.

ÖZDEMİR GÜMÜŞ, Şenay, “19. Yüzyılın Sonunda Adana Vilayeti Kıyılarının Güvenliğinin Sağlanması”, *Türk Deniz Ticareti Tarihi Sempozyumu- III, Mersin ve Doğu Akdeniz*, Mersin, 2011, 231-240.

ÖZVEREN, Eyüp, “Giriş: Zaman İçinde Avrupa, Akdeniz Dünyası ve Antakya Üzerine Düşünceler”, *Akdeniz Dünyası Düşünce*, Tarih, Görünüm, İletişim Yayınları, İstanbul, 2006, 13-26.

PAMUK, Şevket, *Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi 1500-1914*, Gerçek Yayınevi, İstanbul, 1990.

PARLATIR, İsmail, “Osmanlı Sosyal Hayatından Köleliğin Kaldırılışı”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, C. 31, S. 1-2, 1987, 417-420.

QUATAERT Donald, *Osmanlı İmparatorluğu, 1700-1922* (Çev. A. Berktaş), İletişim Yayınları, İstanbul, 2004.

TEKELİ, İlhan, “Bir Akdeniz Üst Anlatısı İçinde İzmir”, *Meltem: İzmir Akdeniz Akademisi Kitabı*, İzmir 2016, 13-36.

TEKELİ, İlhan, *İzmir Modeli, İzmir İçin Demokratik Bir Belediyecilik Önerisi*, II. Kitap, İzmir Akdeniz Akademisi, İzmir, Eylül, 2018.

TOGRAL, Özge, *19. Yüzyılın İkinci Yarısında Doğu Akdeniz Limanlarında Kaçakçılık Faaliyetleri (Antalya, Alanya, Beyrut, Cebel-i Lübnan)*, Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

gpr

Akademik
Bakış

367

Cilt 18
Sayı 36
Yaz 2025

Tarih Ana Bilim Dalı Doktora Tezi, Antalya, 2020.

TOLEDANO, Ehud R., *Osmanlı Köle Ticareti 1840–1890*. Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1994.

UÇAROL, Rifat *Siyasi Tarih 1789-1994*, Filiz Kitabevi, İstanbul, 1995.

ULUTAŞ Songül, “Çukurova Bölgesi Ermeni Olaylarında Kıbrıs’ın Rolü”, *Uluslararası Kıbrıs Sempozyumu Kitabı, Mersin’den Kıbrıs’a Tarih, Hukuk ve Gelecek*, Mersin, 2012, 85-93.

UYGUN, Süleyman, *Mesajeri Maritim Kumpanyası ve Osmanlı Devleti’nde Fransız Sömürgeciliği (1851-1914)*, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2015.

ÜRKMEZ, Naim, “19. Yüzyılın İkinci Yarısında İskenderun Limanı’nda Yapılan Yolsuzluklar” *Hatay Tarihi ve Kültürü Üzerine Araştırmalar-1 Dr. Mehmet Tekin Armağanı*, Edit. Sacit Uğuz Doç. Dr. Bülent Arı, Mustafa Kemal Üniversitesi Yayını No. 59, Hatay, 2016, 146-159.

İnternet Sayfası

<https://sozluk.gov.tr/>, son erişim tarihi 18.06.2024.

Extended Abstract

The Eastern Mediterranean has long been a strategic region, serving as a battleground for various political powers throughout history. Our study focuses geographically on the Eastern Mediterranean, specifically examining the issue of smuggling activities in the late 19th and early 20th centuries, during which these waters, under Ottoman sovereignty, became an arena for competition among foreign states and saw a rise in uncontrollable smuggling operations. The main objective of this research is to analyze the smuggling activities and their impacts in the Eastern Mediterranean from the late 19th century until the early 20th century, particularly between 1880 and 1910. The study delves into various categories of illegal trade, including explosives, weapons, seditious publications, human smuggling, and tax evasion. Archival records and secondary sources were used to focus on specific cases, with particular attention to smuggling operations along the island coasts, such as Crete and Cyprus, which were significant hubs for these activities. One of the noteworthy findings is that these illicit activities intensified in response to the Ottoman Empire’s declining internal and external intervention capabilities. Despite limited resources, the Ottoman state attempted to implement various measures to curb smuggling. However, defining smuggling and setting clear boundaries for such activities is complex, as the nature of illegal trade was fluid and constantly evolving. Factors such as fluctuating customs regulations or the temporary banning of certain publications added to the difficulty of defining smuggling. During this period, smuggling primarily involved arms, explosives, and fugitives, and the majority of the ships involved in these operations sailed under foreign flags, including those of Greece, Britain, Austria, and France. The destinations for these shipments were often regions with significant social unrest, making it clear that the influx of arms and war materials fueled ongoing conflicts. Furthermore, imperialist states not only participated in this trade but also acted as weapon producers and suppliers. Missionary activities during this period also played a role in facilitating smuggling operations. Various justifications, such as claiming that dynamite (an explosive material) was used for fishing, were employed to legitimize smuggling. Additionally, the privileged position of missionaries allowed them to provide cover for smuggling activities, further complicating efforts to suppress these operations. In this period, the Ottoman Empire became a valuable source of raw materials and a market for imperialist states as global capitalism spread rapidly. The Eastern Mediterranean emerged as a critical zone of competition, and the Ottoman Empire was the weakest link in this struggle. By the late 19th century, the Ottomans had lost much of their ability to maintain order, and the region became a battleground for foreign powers seeking to exploit its resources. The Empire’s significant security and authority gaps provided fertile ground for smuggling operations to flourish. Despite efforts to address these issues, the lack of adequate resources, such as the difficulties in providing steamships for coastal protection, was a clear indication of the Empire’s weakness. In conclusion, smuggling during this period served both as a profitable economic activity and as a tool for imperialism, with foreign powers using it to further their own interests for many years.

Arap Ayaklanmaları'nın Türkiye'nin Göç Yönetiminde Yarattığı Paradigma Değişimi*

The Paradigm Shift in Türkiye's Migration Management Caused by the Arab Uprisings

Denizhan Ege ŞAKRAK** - Pınar ERKEM***

Öz

Türkiye'de belirli bir göç politikasından bahsedilememekle birlikte, her dönemin koşullarına bağlı olarak göç konusunda kısa vadeli politikalar geliştirilmiştir. Türkiye'nin göç politikalarındaki kırılma, Arap Ayaklanmaları'nın ardından yaşanan kitlesel göç hareketleriyle birlikte başlamıştır. Bu dönemde Türkiye, göçmenler için hem hedef hem de transit ülke haline gelmiş; buna paralel olarak gerçekleştirilen yasal düzenlemeler sonucunda, Türkiye'deki göçmen nüfusu önemli ölçüde artmıştır. Bu çalışmanın amacı, Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşundan itibaren göç yönetiminin yasal çerçevede nasıl şekillendiğini ve bu süreçteki süreklilik ile kopuşları tespit etmektir. Araştırma, Arap Ayaklanmaları'nın ardından Türkiye'nin göç politikalarında köklü bir paradigmatik değişim gerçekleştiğini savunmaktadır. Çalışmada, Türkiye Cumhuriyeti'nin yasaları birincil kaynak olarak, göç konulu akademik literatür ise ikincil kaynak olarak kullanılarak doküman analizi yöntemiyle bir inceleme yapılmıştır..

Anahtar Kelimeler: Göç, Göç Politikası, Türkiye, Arap Ayaklanmaları, Suriye Mülteci Krizi

Abstract

Although a specific migration policy cannot be identified in Türkiye, short-term policies have been developed based on the conditions of each period. The turning point in Türkiye's migration policies began with the mass migration movements following the Arab Uprisings. During this period, Türkiye became both a destination and a transit country for migrants. As a result of the legal regulations made in this period, the migrant population in Türkiye increased significantly. The aim of this study is to examine how migration management in Türkiye has evolved within the framework of legal regulations since the establishment of the Republic, and to identify the continuities and ruptures in this process. The research argues that a profound paradigmatic shift occurred in Türkiye's migration policies following the Arab Uprisings. In the study, the laws of the Republic of Türkiye are used as primary sources, while academic literature on migration is employed as secondary sources, and document analysis methodology is applied.

Key Words: Migration, Immigration Policy, Türkiye, Arab Uprisings, Syrian Refugee Crisis

Makale Geliş Tarihi: 04.06.2024. Makale Kabul Tarihi: 31.12.2024.

Araştırma Makalesi / Künye: ŞAKRAK, Denizhan Ege, ERKEM, Pınar. "Arap Ayaklanmaları'nın Türkiye'nin Göç Yönetiminde Yarattığı Paradigma Değişimi". Gazi Akademik Bakış Dergisi (GABD), 18/36, (Haziran 2025): s.369-388. DOI: 10.19060/gav.1720498

* Bu makale birinci yazarın doktora tezinden üretilmiştir.

** Doktora Öğrencisi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Avrupa Birliği Anabilim Dalı, E-mail: denizhanegesakrak@ogr.iu.edu.tr, ORCID: 0000-0003-3737-6952

*** Doç. Dr., İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi, Siyaset ve Uluslararası İlişkiler Bölümü, Siyaset Bilimi Anabilim Dalı, E-mail: erkem@istanbul.edu.tr, ORCID: 0000-0003-1171-8803

Akademik
Bakış
369
Cilt 18
Sayı 36
Yaz 2025

Giriş

Türkiye Cumhuriyeti, coğrafi konumu ve jeopolitik stratejik pozisyonu nedeniyle küresel göç hareketlerinden her dönemde önemli ölçüde etkilenmiş ve bu durum, Türkiye'nin göç politikalarının değişiminde belirleyici bir faktör olmuştur. Kuruluşundan itibaren Türkiye, istikrarlı bir göç politikası benimsememiş; bunun yerine her dönemde mevcut siyasi, ekonomik ve sosyal koşullara bağlı olarak göçle ilgili politika kararları almıştır.

2011 yılında başlayan Arap Ayaklanmaları, Türkiye'nin göç politikalarında önemli bir dönüm noktası teşkil etmiştir. Başlangıçta, Türkiye, Arap Ayaklanmaları'na bağlı olarak başlayan göçte transit bir ülke rolü üstlenmişken, sonrasında uyguladığı "açık kapı" politikası ile göçmenleri kabul etmeye başlamış ve bunun yanı sıra AB ile ortak göç politikası oluşturmuştur. Bu gelişmeler, Türkiye'nin göç politikasında önemli değişikliklere yol açmış ve buna bağlı olarak Türkiye'deki göçmen sayısında büyük bir artış olmuştur; böylece Türkiye, dünya genelinde en fazla mülteci nüfusuna ev sahipliği yapan ülke konumuna gelmiştir.

Bu çalışma, Türkiye'nin göç politikalarını tarihsel bir perspektiften inceleyerek, kuruluşundan itibaren yaşadığı göç deneyimlerini ele alarak Arap Ayaklanmaları'nın göç politikasında yarattığı değişimi ortaya koymayı amaçlamaktadır. Araştırma, Türkiye Cumhuriyeti İçişleri Bakanlığı verileri, Resmi Gazete'de yayımlanan kanunlar ve göçle ilgili akademik literatürden yararlanarak gerçekleştirilmiştir. Bu çalışmanın odak noktası, Türkiye'nin göç politikalarındaki süreklilik ve kopuşları incelemek ve bu politikaların zaman içindeki evrimini değerlendirmektir.

Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Göç: Türkiye'nin Ulus-Devlet Olma Sürecindeki İskân Politikaları

Osmanlı İmparatorluğu'nun sona ermesinin ardından kurulan Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk yıllarında, göç politikaları, Osmanlı sınırları içerisinde yer alan Türk ve Müslüman nüfusun Türkiye Cumhuriyeti topraklarına yerleştirilmesi üzerine şekillenmiştir. Bu durum, çok uluslu bir imparatorluktan ulus-devlet yapısına geçiş sürecini yansıtmaktadır. Ulus-devlet inşası çabası doğrultusunda, etnik ve dini homojenliğin sağlanması amacıyla Türk ve Müslüman nüfusun Anadolu topraklarına yerleştirilmesi öncelikli bir hedef haline gelirken, gayri Müslim nüfus ise Anadolu'dan ayrılmıştır¹.

Cumhuriyet döneminde göçmenlerin Türkiye'ye sistemli olarak yerleştirilmesi için 14 Haziran 1934 tarihinde 2510 sayılı İskan Kanunu yürürlüğe girmiştir ve bu yasa ile muhacir ve mülteci kavramları tanımlanarak

1 Haydar, Efe, *Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye'de Yaşanan Göçler ve Etkileri*. Sosyal Bilimler Metinleri, 1, 16-27, 2018, s. 23; Bu dönemde Müslüman olmayanların toplam nüfus içindeki oranı yaklaşık olarak %3'ten %1'lere (sayısal olarak 350.000'lerden 225.000'lere) düşmüştür. Ahmet İçduygu. Bir Siyaset ve Siyasa Alanı Olarak Uluslararası Göç: Son Yüzyılda Dünya ve Türkiye, Türkiye'nin Uluslararası Göç Politikaları, 1923-2023: Ulusdevlet Oluşumundan Ulus-Ötesi Dönüşümlere, İstanbul: Koç Üniversitesi Göç Araştırmaları Merkezi, 2014a, s. 26-76

göçmenlerin Türkiye'ye hangi şartlar altında yerleştirileceği karar belirlenmiştir². İskan Kanunu Fasil 1 Madde 3 başlığında *“Türkiyede yerleşmek maksadile dışarıdan, münferiden veya müçtemian, gelmek istiyen Türk soyundan meskûn veya göçebe fertler ve aşiretler ve Türk kültürüne bağlı meskûn kimseler, işbu kanunun hükümlerine göre Dahiliye Vekilliğinin emrile kabul olunurlar. Bunlara (muhacir) denir. Kimlerin ve hangi memleketler halkının Türk kültürüne bağlı sayılacağı İcra Vekilleri Heyeti kararile tesbit olunur”*³ Türkiye'ye kalıcı yerleşmek amacı doğrultusunda gelenler muhacir olarak tanımlanmıştır⁴.

“Mülteci” ise bu yasa kapsamında Türkiye'ye yerleşme amacı olmadan, zorunlu bir sebeple geçici olarak sığınan kişiler olarak tanımlanmıştır⁵. Zorunlu göçle Türkiye'ye gelen kişiler mülteci olarak tanımlanmış; ancak bu kişilerin Türkiye'de kalıcı bir statü edinmeleri öngörülmemiştir. 1934 tarihli İskan Kanunu ise, Türkiye'nin ulus-devlet inşası sürecinde özellikle Balkan ülkelerinden (Bulgaristan, Yugoslavya, Romanya ve Yunanistan) gelen göçlerin yasal zeminde gerçekleşmesini mümkün kılmıştır.

Bulgaristan'dan Türkiye'ye doğru göç akımı, 1923'te Bulgaristan Hükümeti'nin, Türk asıllı kişiler üzerinde baskıları artırmasıyla başlamıştır⁶. 18 Ekim 1925'te Ankara'da Türk-Bulgar İkamet Sözleşmesi imzalanarak⁷ Bulgaristan'da yaşayan Türk asıllı kişilerin Türkiye Cumhuriyeti'ne gönüllü göçlerinin devam etmesi kararlaştırılmıştır⁸. 1925 tarihli Sözleşme kapsamında 1949 yılına kadar 218.998 Türk, Bulgaristan'dan Türkiye'ye gelmiştir⁹. Bu göçün, Bulgaristan'daki Türk nüfusunun karşılaştığı baskılara bir

2 T.C. Resmi Gazete, “Sayı: 2733, 1934 İskan Kanunu Kanun No: 2510” <https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/2733.pdf>

3 T.C. Resmi Gazete, “Sayı: 2733, 1934 İskan Kanunu Kanun No: 2510”

4 Muhacir olmanın şartları da Madde 4'te —“A : Türk kültürüne bağlı olmaları, B : Anarşistler, C : Casuslar, Ç : Göçebe çingeneler, D : Memleket dışına çıkarılmış olanlar Türkiye'ye muhacir olarak alınmazlar” şeklinde belirtilmiştir. T.C. Resmi Gazete, “Sayı: 2733, 1934 İskan Kanunu Kanun No: 2510”); Muhacirlerin iskân yolu ile Türkiye'ye yerleşmeleri durumunda ev, dükkân, sermaye, toprak ve hayvan devlet tarafından verilir. T.C. Resmi Gazete, “Sayı: 2733, 1934 İskan Kanunu Kanun No: 2510”); “Madde 17 — İskân bir aileye, nüfus ve ihtiyacına göre oturacak ev veya ev yeri, sanatkârlara ve tüccarlara ayrıca geçim getirecek dükkân veya mağaza yahut bu gibi yapı veya yeri mütedavil sermaye; çiftçilere de ayrıca kâfi toprakla çift hayvanı, alât ve edevatı, tohumluk, ahır ve samanlık veya yeri vermekle yapılır. Köylerde, kasabalarda sanatkârlara dükkândan ayrı yarım istihkak miktarı toprak da verilir.” T.C. Resmi Gazete, “Sayı: 2733, 1934 İskan Kanunu Kanun No: 2510”.

5 “T.C. Resmi Gazete, “Sayı: 2733, 1934 İskan Kanunu Kanun No: 2510”

6 1923'te Bulgaristan'dan Türkiye'ye yönelen göçler, 1913 yılında Osmanlı döneminde başlayan göçün devam etmesi şeklinde yaşanmıştır. T.C. İçişleri Bakanlığı Göç İdaresi Başkanlığı, “Göç Tarihi”.

7 T.C. İçişleri Bakanlığı Göç İdaresi Başkanlığı, “Göç Tarihi”.

8 Bulgaristan'dan gelen Türk göçmenler taşınabilen mal ve hayvanlarını yanlarında getirme, taşınmaz mallarını istedikleri bedel ve şartlar ile satma hakkına sahip oldular. T.C. İçişleri Bakanlığı Göç İdaresi Başkanlığı, “Göç Tarihi”.

9 “11.280 aileden 43.271'i Türkiye'ye göçmen olarak” gelirken akraba ve aile yakınlarının yanına yerleştirilmiştir. T.C. İçişleri Bakanlığı Göç İdaresi Başkanlığı, “Göç Tarihi”; Bakanlardan Türkiye'ye 1923-1945 yılları arasında 800.000 kişi göç etmek zorunda kalmıştır. T.C. İçişleri Bakanlığı Göç İdaresi Başkanlığı, “İltica ve Göç Mevzuatı”, <https://www.>

tepki olarak şekillendiği görülmektedir. Benzer ekonomik ve sosyal baskılar 1923-1933 yılları arasında Yugoslav Krallığı tarafından Türk asıllı vatandaşlara uygulanırken Yugoslavya'dan Türkiye'ye doğru göçün başlamasına ve bu göçün 11 Temmuz 1938 tarihli Göç Antlaşması ile düzenlenmesine neden olmuştur¹⁰. Göç Antlaşması 1938 yılının sonuna kadar uygulamada kalmıştır¹¹. Türklerin Yugoslavya'dan Anadolu'ya göçü devam ederken 5 Ocak 1950 tarihinde "Türkiye Cumhuriyeti ile Yugoslavya Federatif Halk Cumhuriyeti Arasında Aktedilen, Yugoslavya'da Devletleştirilen Türk Mal, Hak Ve Menfaatlerinin Tazminine Mütaallik Anlaşma" adlı bir protokol imzalanmıştır¹². Böylece 1950 yılından itibaren Türklerin Yugoslavya'dan Anadolu'ya geliş protokol kapsamında sürmüştür¹³. Türklerin Yugoslavya'dan Anadolu'ya göçünün sürekliliği, her iki ülke arasındaki diplomatik anlaşmalar ve ekonomik koşullar doğrultusunda düzenlenmiş olup, bu göç süreci Türkiye'nin demografik yapısını homojenleştirme ve ulusal bütünlüğünü pekiştirme hedeflerini taşımaktadır.

Benzer şekilde, Romanya yönetimi de demografik yapıyı yeniden düzenleme amacı güderek, Türk nüfusunun Türkiye'ye göçünü teşvik eden politikalar oluşturmıştır¹⁴. Romanyalılar devlet politikasıyla iskân edilirken Türklerden oluşan küçük gruplar, 1923-1933 yılları arasında serbest göç kapsamında Romanya'dan Türkiye'ye gelmiştir¹⁵. Ayrıca 1934-1938 yılları arasında sosyal ve ekonomik sorunlar nedeniyle Romanya'daki Türk toplumu üzerindeki baskı kitlesel göçe yol açmıştır¹⁶. 4 Eylül 1936'da taraflar arasında Göç Sözleşmesi imzalanmıştır¹⁷. Sözleşme kapsamında, Dobruca'da yaşayan Müslüman Türkler beş yıl süren bir plana bağlı olarak Türkiye'ye göç etme

goc.gov.tr/kurumlar/goc.gov.tr/Yayinlar/Kitaplar/iltica_goc_mevzuati.pdf; 1949-1951 yılları arasında 156.063 kişi Bulgaristan Halk Cumhuriyeti'nin kurulmasının ardından Türkiye'ye göç etmiştir T.C. İçişleri Bakanlığı Göç İdaresi Başkanlığı, "Göç Tarihi".

10 Ahmet Özgiray, "Türkiye-Yugoslavya İlişkileri (1920-1938)", *Tarih İncelemeleri Dergisi* 1/14, 1999, s.22.

11 Özgiray, *ag.m.*, s.22.

12 "Yugoslavya'daki Türk mal ve menfaatlerinin tazminine mütaallik 5 Ocak 1950 tarihli Protokolün tatbikatı ile ilgili olarak Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti ile Yugoslavya Federatif Halk Cumhuriyeti Hükümeti, Yugoslavya'da millileştirme tedbirleri ve diğer tahdid edici tedbirlerden zarar gören Türk mal, hak ve menfaatlerinin götürü olarak tazmini şartlarını tesbit hususunda" hükümler karara bağlanmıştır TBMM, "Türkiye Cumhuriyeti İle Yugoslavya Federatif Halk Cumhuriyeti Arasında Aktedilen, Yugoslavya'da Devletleştirilen Türk Mal, Hak Ve Menfaatlerinin Tazminine Mütaallik Anlaşma", <https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d10/co20/b090/tbmm100200900693.pdf>.

13 Yugoslavya Federal Halk Cumhuriyeti'nin 1953'te Balkan Paketi'nin kabul etmesi bu tarihten itibaren Türkiye'ye yönelen göçlerin düzenlenmesini sağlamıştır. Yılmaz Altuğ, "Balkanlardan Anayurda Yapılan Göçler", *Belleten*, LV/212, 1991, s. 115.

14 Romanya'da Türk nüfusunun yoğun olduğu bölgelerden olan Dobruca'ya, Romenleri yerleştirme doğrultusunda çeşitli düzenlemeler yapılmıştır. Önder Duman, "Atatürk Döneminde Romanya'dan Türk Göçleri (1923-1938)", *Acar Index*, 45, 2008, s. 27.

15 Cevat Geray, *Türkiye'den ve Türkiye'ye Göçler ve Göçmenlerin İskânı 1923-1961*, Siyasal Bilgiler Fakültesi Maliye Enstitüsü, 9 Baskı, 1962, s.11

16 Geray, *ag.m.*, s.11.

17 Duman, *ag.m.*, s.34

hakkına sahip olmuştur¹⁸. 80000'den fazla Müslüman Türk, 1934-1938 arasında Romanya'dan Türkiye'ye göç ettirilmiştir¹⁹. Romanya'daki Türklerin kitlesel göçü, sosyal ve ekonomik baskıların bir sonucu olarak gerçekleşmiş olup, aynı zamanda Türkiye'nin demografik yapısını homojenleştirme amacına yönelik uygulanan politikaların bir parçası olarak değerlendirilebilir.

Balkanlar'dan gelen en büyük göç ise Yunanistan'dan gerçekleşmiştir. Türkiye ve Yunanistan arasında göç konusu 10 Haziran 1930'da Atatürk ile Venizelos arasında imzalanan dostluk anlaşmasıyla çözüme kavuşturulmuş; İstanbul'daki Rumlar ile Batı Trakya'daki Rum ve Müslümanlar dışındaki, Yunanistan'ın çeşitli bölgelerinde yaşayan Müslümanlar ile Türkiye'nin farklı bölgelerinde ikamet eden Rumların karşılıklı zorunlu göçe tabi tutulmaları kararlaştırılmıştır²⁰. Düzenleme iki ülke arasındaki büyük çaplı insan hareketliliğini sistemli ve az sorunlu şekilde gerçekleştirmeyi amaçlamıştır. Türkiye ve Yunanistan arasındaki nüfus değişiminde Yunanistan'a 1.100.000-1.200.000 arası kişi giderken Türkiye'ye 450.000-500.000 arası kişi gelmiştir²¹. Bakanlık verilerine göre Yunanistan'dan Türkiye'ye 1922-1938 yılları arasında 384.000 kişinin geldiği belirtilmektedir²². Bu uygulama sonucunda Türkiye ile Yunanistan arasında geniş çaplı bir nüfus hareketi yaşanmıştır. Bu düzenlemeler, Türkiye Cumhuriyeti'nin ulus-devlet inşası sürecinde göç politikalarının ve İskân Kanunu'nun homojen bir nüfus oluşturma amacını nasıl şekillendirdiğini ortaya koymaktadır.

Savaşın ve Siyasi Dönüşümlerin Etkisinde Türkiye'nin Göç Politikası: II. Dünya Savaşı'ndan Sovyetler Birliği'nin Dağılmasına

II. Dünya Savaşı milyonlarca kişinin hayatını kaybetmesine ve zorunlu yer değiştirmesine sebep olmuştur²³. Savaş sırasında, 1940 ve 1945 yılları arasında 60 milyondan fazla sayıda insan, zorunlu göçmen haline gelmiştir²⁴. Savaş sebebiyle yerinden edilenlerin yasal olarak kabul edilmesi gerekliliği doğmuştur ve bu kapsamda 1951 yılında Cenevre'de Mültecilerin Statüsüne İlişkin Sözleşme imzalanmıştır. Mülteci tanımı Türkiye Cumhuriyeti Resmi

Göç

Akademik
Bakış
373
Cilt 18
Sayı 36
Yaz 2025

- 18 T.C. Resmi Gazete, "Sayı: 3523 Kanun No: 3099", 1937, <https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/3523.pdf>
- 19 Geray, *ag.m.*, s.13; Göçün sözleşme kapsamında yapılması Romanya'dan Türkiye'ye yönelen göçmenlerin düzenli iskân edebilmesini sağlamıştır. Duman, *ag.m.*, s.35.
- 20 Oral, Sander, *Siyasi Tarih- 1918- 1994*, İmge Yayınları, 18. Baskı, Ankara, 2009, s. 94; Altuğ, *ag.m.*, s. 110
- 21 Türkiye ve Yunanistan arasındaki göç yüksek sayıda kişiyi içerdiği için "Büyük Mübadele" adı ile belirtilmektedir. Ürer, *ag.e.*, s.257.
- 22 T.C. İçişleri Bakanlığı Göç İdaresi Başkanlığı, "Göç Tarihi"
- 23 Selim Kanat, Merve Aytaç, "Suriyeli Mülteciler Özelinde Avrupa Birliği Ortak Göç Politikası ve Birlik Üye Devletler Arasında Egemenlik Tartışmaları" *Sosyal Politikalar Çalışmaları Dergisi* 18 40(2), 2018, s. 57
- 24 Smyser, W.R., *Refugees: A Never-Ending Story*. Foreign Affairs, 1/64, 1985, s. 154-168. doi:10.2307/20042472 https://www.jstor.org/stable/20042472?seq=1#metadata_info_tab_contents

Gazete’de 5 Eylül 1951 tarihinde: “1 Ocak 1951 den evvel cereyan eden hâdiseler neticesinde ve ırkı, dinî, tabiiyeti, muayyen bir içtimai gruba mensubiyeti veya siyasi kanaatleri yüzünden takibata uğrıyacağından haklı olarak korktuğu için vatandaşı olduğu memleket dışında bulunan ve işbu memleketin himavesinden istifade edemiyen veya mezkûr korkuya binaen istifade etmek istemiyen, yahut tâbiyeti yoksa ve bahis konusu hâdiseler neticesinde evvelce mütaden ikamet ettiği memleket dışında bulunuyorsa, oraya dönemiyen veya mezkûr korkuya binaen dönmek istemiyen şahıs”²⁵ olarak açıklanmıştır.

Türkiye, 1951 yılında kabul edilen Cenevre Sözleşmesi’ni imzalayan devletler arasında yer almaktadır. “İkinci Dünya Savaşı sonrası bir belge olarak 1951 Sözleşmesi, başlangıçta 1 Ocak 1951’den önce ve Avrupa’da meydana gelen olaylardan kaçan kişilerle sınırlıydı”²⁶. Ancak bu şart Avrupa dışındaki kişilerin mülteci statüsü ve sonrasında da bu statüden doğan haklarını elde etmelerini engellemektedir. Bu nedenle sözleşme şartlarını eşit hale getirmek için 1967 Protokolü getirilmiştir ve 1967 Protokolü daha önce 1951 Cenevre Sözleşmesi’nden doğan zaman ve mekân sınırlamalarını kaldırmıştır²⁷. Türkiye 1967 Protokolü’nün imzacılarından biridir ancak 6/10733 sayılı karara ilişkin 5 Ağustos 1968 tarihli Resmi Gazete’de Türkiye’nin coğrafi kısıtlamayı sürdüreceği belirtilmiştir²⁸. Bu doğrultuda Türkiye yalnızca Avrupa Konseyi’ne üye olan ülkelerden gelenleri kabul etmekte ve onlara “mülteci” statüsü vermektedir. Bu Türkiye’nin belirli şartlara bağlı olarak göçmenleri kabul etme politikasının devam ettiğini göstermektedir

İlerleyen dönemde Türkiye’nin göç politikası, sanayi kalkınmasını gerçekleştirmek amacıyla Avrupa ülkelerinin Türkiye’den işçi talep etmesi ve Türkiye’nin işçilerini Avrupa’ya göndermesiyle şekillenmiştir. Misafir işçi gönderme kapsamındaki ilk anlaşma Almanya ile 20 Ekim 1961’de imzalanmıştır. Sonrasında 1964’te Avusturya, Hollanda ve Belçika²⁹, 1965’te Fransa, 1967’de İsveç ile işgücü anlaşmaları imzalanmıştır³⁰. Ancak 1973’te başlayan

Görüş

- 25 Resmi Gazete, “Sayı: 10898, Kanun no: 359”, 1961, <https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/10898.pdf>
- 26 Sözleşmeye göre, mülteci statüsü yalnızca Avrupa sınırları içinde 1951’den önce ve belirli olaylardan kaçan, belirli kişileri kapsamaktadır. Bu bağlamda Avrupa dışında olanlar, 1951 Sözleşmesi’ne tabi değildi. Birleşmiş Milletler Mülteciler Yüksek Komiserliği Türkiye Temsilciliği, “Mültecilerin Hukuki Statüsüne İlişkin Sözleşme”, <https://www.multeci.org.tr/wp-content/uploads/2016/12/1951-Cenevre-Sozlesmesi-1.pdf>, s.2.
- 27 OHCHR, “Protocol relating to the Status of Refugees”, 1966, <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/protocol-relating-status-refugees>,
- 28 Resmi Gazete, Karar Sayısı 6/10733, 1968, <https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/13026.pdf>
- 29 T.C. Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı, “Uluslararası İşgücü Anlaşmaları” 007, 2014, <https://www.csgb.gov.tr/media/1341/isgucuanlasmalari.pdf>, s.38-46
- 30 15 Mayıs 1964 tarihinde “Türkiye - Avusturya İşgücü Anlaşması” ve “Türkiye - Belçika İşgücü Anlaşması” 16 Temmuz 1964’te imzalanmıştır. Türkiye ve Fransa arasındaki İşgücü Anlaşması, 8 Nisan 1965 tarihinde yürürlüğe girmiştir buna ek olarak “Türkiye ve Hollanda İşgücü Anlaşması” 19 Ağustos 1964 tarihinde, “Türkiye - İsveç arasındaki İşgücü Anlaşması” 10 Mart 1967’te kabul edilmiştir. T.C. Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı, age., s.62-76.

Petrol Krizi sebebiyle tüm anlaşmalar 1973-1974'te durdurulmuştur³¹. Avrupa'da ekonomik kriz derinleşirken, Libya ve Orta Doğu ülkeleri imar ve kalkınma amaçlı geleceğe yönelik hamleler yapmıştır. Fakat teknoloji ve yetişmiş insan gücü yetersizliği sebebiyle işgücü ithalatına başvurulmuştur. 1975 yılında Türkiye ve Libya arasında³², 8 Temmuz 1982 tarihinde Türkiye ve Ürdün arasında, 1 Nisan 1986'da Katar ile Türkiye arasında "İşgücü Anlaşması" imzalanmıştır³³. Böylece Türkiye, göç veren ülke statüsünü sürdürmüştür.

Türkiye 1970'li yıllarda göç verirken çeşitli siyasi olaylar sebebiyle de 1970'li ve 1980'li yıllarda göç almaya başlamıştır. Türkiye ile Bulgaristan arasında "Yakın Akrafa Göçü Anlaşması" imzalanmıştır; 1968-1979 yılları arasında Bulgaristan'dan Türkiye'ye 116.521 kadar göçmen gelmiştir.³⁴ 1979-1989 yıllarında Sovyetler Birliği'nin Afganistan'ı işgali sebebiyle Türk, Özbek, Uygur, Kazak ve Kırgız asıllı göçmenler³⁵ ve 1979 İran Devrimi sebebiyle Azeri, Kürt veya Fars kökenli 1 milyona yakın kişi Türkiye'ye gelmiştir³⁶. Ayrıca 1988'de Irak'tan Türkiye'ye 51.542 kişi, 1991 yılındaki Körfez Savaşı sonrasında da 467.489 kişi Türkiye'ye gelmiştir³⁷. 1984 ve 1989 arasında Bulgaristan'da Türklere yönelik asimilasyon politikasının uygulanması, Türk ve Müslüman kökenli vatandaşların 1989 yılında 64.295 aileden 226.863 kişi olarak Türkiye'ye gelmesine sebep olmuştur³⁸. 1980'lerde savaş, çatışma ve siyasi baskılar sebebiyle Türkiye'ye yönelen göçler büyük oranda düzensiz göç şeklinde gerçekleşmiştir. Bu bağlamda, II. Dünya Savaşı'ndan sonra Türkiye'nin mülteci kabul politikası, 1951 Cenevre Sözleşmesi ve 1967 Protokolü çerçevesinde coğrafi sınırlama ile şekillenirken, Türkiye 1960'larda Avrupa ülkelerine misafir işçiler göndererek göç veren bir ülke haline gelmiş ve 1980'lerdeki politik düzensizliklerin etkisiyle göç almaya başlayan bir ülke statüsüne sahip olmuştur.

- 31 T.C. Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı, age., s.62-76; 1973'ten itibaren Türklerin Avrupa'ya göçü "işçi ihracı" ile değil ancak daha önceden Avrupa'ya çalışma amacı ile gitmiş olan işçilerin ailelerinin "aile birleşmesi kapsamında Avrupa'ya gitmesi şeklinde devam etmiştir. T.C. İçişleri Bakanlığı Göç İdaresi Başkanlığı, "Göç Tarihi".
- 32 T.C. Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı, *ag.e.*, s.102
- 33 T.C. Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı, *ag.e.*, s.82
- 34 T.C. İçişleri Bakanlığı Göç İdaresi Başkanlığı, "Göç Tarihi"
- 35 Kubilayhan Erman, "Sovyetler Birliği'nin Afganistan'ı İşgali ve Türkler", *SUTAD*, 44, 2018, <http://sutad.selcuk.edu.tr/sutad/article/view/1067/899>, s. 305
- 36 Nail Elhan, "İran Devrimi'nin Türkiye'de Yansımaları: "İrancılık" ve "İrancı" İslamcılık", *Türkiye Ortadoğu Çalışmaları Dergisi*, II/3, 2016, <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/234581>, s. 31
- 37 T.C. İçişleri Bakanlığı Göç İdaresi Başkanlığı, "Göç Tarihi"
- 38 Filiz Doğanay, *Türkiye'ye Göçmen Olarak Gelenlerin Yerleşimi*, Toplum ve Göç, II. Sosyoloji Kongresi Bildirileri, Devlet İstatistik Enstitüsü Matbaası, Ankara, 1996, s 197; 1989'da Bulgaristan'da komünist rejimin çökmesi ile 100.000 Türk Bulgaristan'a geri dönmüştür. Akça Gürsoy, İkbâl Vurucu, *Savaş ve toplum: Savaş üzerine yazılar*, Eğitim Kitabevi, Konya 2016, s.331.

Göç

Akademik
Bakış

375

Cilt 18
Sayı 36
Yaz 2025

Soğuk Savaş Sonrası Türkiye'nin Göç Politikaları: Uluslararası Değişimlerin Yansıması ve AB Adaylığının Etkisi

Sovyetler Birliği'nin 1990'lı yıllarda dağılmasıyla eski Sovyet ülkelerinden Türkiye'ye düzensiz göç gerçekleşmiştir³⁹. Sovyetler'den Batı Avrupa ülkelere gitmeyi hedefleyen göçmenlerin bir kısmı da Türkiye'ye gelerek başvurularının sonucunu beklemiştir⁴⁰. Bu gelişmelere bağlı olarak Türkiye, transit bir ülke haline gelmiştir⁴¹. Buna ek olarak 1992'de Bosna Savaşı'na bağlı olarak 20.000'e yakın Bosnalı 1992-1998 yılları arasında Türkiye'ye göç etmiştir. 1998-1999 yılları arasındaki Kosova Savaşı sebebiyle 1999'da 17.746 kişi Kosova'dan Türkiye'ye göç etmiştir⁴². Bosna ve Kosova'dan gelen göçmenlerin, Osmanlı döneminden gelen kültürel ve tarihsel bağlar nedeniyle Türkiye tarafından kabulü hem hukuki hem de sosyal açıdan hızlı bir şekilde gerçekleşmiştir. Bu bölgelerdeki savaş nedeniyle göç edenler, ülkelerindeki çatışmalar sona erene kadar Türkiye'de mülteci statüsünde kalmışlardır.

Türkiye'ye yönelik 1980'li yıllardan itibaren başlayan ve 1990'lı yıllarda artan göçler, yasal düzenleme gerektirmiştir; 1994 yılında "Türkiye'ye İltica eden veya Başka Bir Ülkeye İltica Etmek Üzere Türkiye'den İkamet İzni Talep Eden Münferit Yabancılar ile Topluca Sığınma Amacıyla Sınırlarımıza Gelen Yabancılar ve Olabilecek Nüfus Hareketlerine Uygulanacak Usul ve Esaslar Hakkında Yönetmelik" (1994 İltica Yönetmeliği) 30 Kasım 1994 tarih ve 6169 sayılı Bakanlar Kurulu kararıyla kabul edilmiştir⁴³. Kanuna göre, yasal yollarla gelen yabancıların bulundukları bölgedeki valiliklere, yasal olmayan yollardan giriş yapanların ise giriş yaptıkları yerdeki valiliklere en geç 10 gün içinde başvurması zorunlu tutulmuştur⁴⁴. 1994 Yönetmeliği'nin önemi, Avrupa dışından gelen sığınmacılara geçici sığınma hakkı tanımasıdır. Ayrıca, mülteci statüsü verilen kişilerin mülteci kabul eden ülkelere yerleştirilmesi uygulaması da bu yönetmelikle başlamıştır. Bu nedenle, bu yasa hem sığınma hem de mülteci prosedürlerinin uygulanmasında göç politikası açısından bir dönüm noktasıdır.

Sonraki dönemde Türkiye'nin göç politikasını etkileyen en önemli gelişme 1999 yılında AB adaylığının ilan edilmesidir⁴⁵. Bu ilerleme ile Türkiye'nin göç politikası, AB müktesebatına uyum sağlamaya başlamıştır. 2000

Göç

Akademik
Bakış

376

Cilt 18
Sayı 36
Yaz 2025

39 Türkiye'nin bölgeye coğrafi yakınlığı ve kolay vize veren bir ülke olması bu dönemde eski Sovyet ülkelerinden Türkiye'ye yönelen göçün sebepleridir. Ahmet İçduygu "Türkiye'ye Yönelen Uluslararası Göç Hareketleri", Türkiye'nin Uluslararası Göç Politikaları, 1923-2023: Ulus-devlet Oluşumundan Ulus-Ötesi Dönüşümlere, İstanbul: Koç Üniversitesi Göç Araştırmaları Merkezi, *MiReKoç Proje Raporları*, 2014b, s.230.

40 Ahmet İçduygu, *ag.e.*, s.230

41 Ayşe Gür Geden, Yusuf Adıgüzel, "Ayrımcılık ve sömürü: Kumkapı'daki Afrikalı sığınmacıların çalışma koşulları ve sığınmacılara yönelik tutumlar", *Middle East Journal of Refugee Studies*, 1/ 1, 2016, s.8

42 T.C. İçişleri Bakanlığı Göç İdaresi Başkanlığı, "Göç Tarihi"

43 T.C. İçişleri Bakanlığı Göç İdaresi Başkanlığı, "İltica ve Göç Mevzuatı"

44 T.C. İçişleri Bakanlığı Göç İdaresi Başkanlığı, "Göç Tarihi"

45 "Türkiye'nin İnsan Ticaretiyle Mücadelesi", Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı, , https://www.mfa.gov.tr/turkiye_nin-insan-ticaretiyle-mucadelesi-.tr.mfa

yılında AB ile Katılım Ortaklığı Belgesi, 2001 yılında ise AB müktesebatına Uyum Ulusal Programı üzerinde mutabakata varılmıştır. Bu süreçte sınır kontrolleri sıkılaştırılmış, AB standartlarına uygun vize politikası benimsenmiş ve sığınmacılar için kabul merkezleri kurulmuştur⁴⁶. 2002 yılında, Türk Ceza Kanunu çerçevesinde insan kaçakçılığı, kaçakçılar ve düzensiz göçle mücadelede önemli bir adım atılmıştır. Sınır kontrolleri, sivil toplum kuruluşları ile işbirliği içinde güçlendirilmiş ve insan kaçakçılarının mağduru olan kişiler koruma altına alınmıştır⁴⁷. 2003 yılında Türkiye Büyük Millet Meclisi tarafından Türk Vatandaşlığı Kanunu'nda değişiklik yapılmış ve böylece vatandaşlık kazanma süreci daha zorlaştırılmıştır⁴⁸. Buna ek olarak, aynı yıl yabancıların çalışma izinlerine ilişkin mevzuat yürürlüğe girmiştir⁴⁹. Bu düzenleme ile yabancılar, Çalışma Bakanlığı'na çalışma izni başvurusu yapma hakkını elde etmiştir.

2003 yılında yayımlanan Yeni Katılım Ortaklığı Belgesi ile 2005'te kabul edilen İltica ve Göç Ulusal Eylem Planı doğrultusunda, düzensiz göçle mücadelede kabul, geri kabul ve sınır dışı işlemlerinde AB standartları uygulanmaya başlanmıştır⁵⁰. 2005 yılında Bakanlar Kurulu, "İltica ve Göç Alanında Avrupa Birliği Müktesebatının Üstlenilmesine İlişkin Türkiye Ulusal Eylem Planı"nı onaylamış ve bu doğrultuda Türkiye, göç ve sığınma politikalarını AB müktesebatı ile uyumlu hale getirmek için yasal düzenlemeleri değerlendirmiştir. Aynı yıl, 48 Sahraaltı ülkesi için yeni bir vize mevzuatı yürürlüğe girmiştir. Bu düzenleme sayesinde Afrika'dan gelen düzensiz göçmenlerin sayısında önemli bir azalma yaşanmıştır⁵¹. 2005 yılında İran, Bosna-Hersek, Kırgızistan, Makedonya, Fas ve Tunus gibi ülkelerle sürdürdüğü liberal vize anlaşmasını bitirmiştir⁵². Ayrıca TCK (5237 sayılı Kanun) ve 80'inci maddenin 2005 yılında yürürlüğe girmesi, insan ticareti suçunu işleyenlerin cezalarını artırmıştır⁵³. İnsan ticareti Türk Ceza Hukukunda suç olarak BM Palermo Sözleşmesi'nin İnsan Ticareti Protokolü ile tam uyumlu hale gelmiştir⁵⁴. AB adaylığının ilanından sonra Türkiye, göç politikasını yal-

- 46 T.C. Dışişleri Bakanlığı Avrupa Birliği Başkanlığı, "2001 Yılı Ulusal Programı", <https://www.ab.gov.tr/195.html>
- 47 Ahmet İçduygu, Kemal Kirişçi, *Land of Diverse Migrations Challenges of Emigrant and Immigration in Turkey*, İstanbul Bilgi University Press, İstanbul, 2009, s.11
- 48 Sema Erder, Selmin Kaşka, "Turkey in the new migration era: Migrants between regularity and irregularity", der. Seçil Paçacı Elitok ve Thomas Straubhaar, *Hamburg Institute of International Economics (HWWI)*, 2012
- 49 T.C. Resmi Gazete, "Yabancıların Çalışma İzinleri Hakkında Kanunun Uygulama Yönetmeliği Sayı: 25214", 2003
- 50 T.C. İçişleri Bakanlığı Göç İdaresi Başkanlığı, "İltica ve Göç Mevzuatı"
- 51 Kelly Brewer, Deniz Yüksek, "A survey of African migrants and asylum seekers in İstanbul", *MiReKoç Research Projects 2005-2006*, Migration Research Program at Koç University, İstanbul 2006, s. 32
- 52 Didem Danış vd., "Integration in Limbo": Iraqi, Afghan, Maghrebi and Iranian Migrants in İstanbul, der., Ahmet İçduygu ve Kemal Kirişçi, *Land of Diverse Migrations Challenges of Emigrant and Immigration in Turkey*, İstanbul Bilgi University Press, İstanbul 2009, s. 619
- 53 Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı, "Türkiye'nin İnsan Ticaretiyle Mücadelesi"
- 54 İnsan ticaretine 2006 yılında "fuhuşa zorlamak" ve "ülkeye sokmak ve ülkeden çıkarmak"

nızca AB standartlarına değil, aynı zamanda uluslararası normlara da uyacak şekilde kapsamlı bir şekilde yenilemiştir.

TCK düzenlemelerine ek olarak, 2006 yılında İçişleri Bakanlığı tarafından mültecilerin hakları ve sığınmacıların yükümlülüklerini düzenleyen bir Uygulama Talimatı yürürlüğe konmuştur⁵⁵. Ayrıca 2008 yılında Ulusal Program yeniden düzenlenerek yayınlanmıştır⁵⁶. Göç konusundaki yeni Ulusal Program'da, Türkiye'nin AB müktesebatına uyum sağlamak amacıyla iltica otoritesinin kurulması ve iltica kabulüne ilişkin yasal düzenlemelerin yapılması öncelikler arasında yer almıştır⁵⁷. 2008 yılında, İçişleri Bakanlığı bünyesinde İltica-Göç ve Entegre Sınır Yönetimi olmak üzere iki ayrı büro kurulmuştur. Bu birimler, iltica, göç ve entegre sınır yönetimi alanlarındaki eylem planı ve belirlenen hedefler doğrultusunda çalışmalar yürütmek amacıyla oluşturulmuştur⁵⁸. İçişleri Bakanlığı, 2010 yılından İltica Genelgesi ve Yasadışı Göç Genelgesi hazırlamıştır⁵⁹. Türkiye'nin AB adaylık sürecinin başlamasıyla birlikte, göç ve sığınma alanındaki politikalar, daha önce büyük ölçüde düzensiz ve esnek bir şekilde uygulanırken, kurumsal ve sistematik bir yapıya doğru evrilmiştir.

Bu kapsamda, Sovyetler Birliği'nin dağılmasının ardından Türkiye, hem göçmen akımlarının transit geçiş noktası haline gelmiş hem de göç alan bir ülke konumuna gelmiştir. Bu süreçte, 1994 İltica Yönetmeliği ile yasal bir çerçeve oluşturulmuş ve 1999 yılında AB adaylığının ilanı ile birlikte Türkiye'nin göç politikası, AB müktesebatına uyum sağlama yönünde önemli adımlar atılarak kurumsallaşma süreci hız kazanmıştır.

Arap Ayaklanmalarının Türkiye Göç Politikasındaki Etkisi: Göçmen Kabulünde Tarihsel Bir Dönüşüm

Türkiye Cumhuriyeti'nin göç politikasındaki en önemli değişim, 2010 yılında Tunus'ta başlayan ve 2011'de diğer Arap ülkelerine yayılan Arap Ayaklanmaları ile ortaya çıkmıştır. Ayaklanmalar özellikle ilk olarak Suriye'de büyük bir iç savaşa dönüşmüş ve zamanla çok aktörlü savaşa evrilmiştir⁶⁰. Savaşın

Göç

Akademik
Bakış
378
Cilt 18
Sayı 36
Yaz 2025

- gibi yeni bir tanım eklenmiştir. (Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı, "Türkiye'nin İnsan Ticaretiyle Mücadelesi")
- 55 T.C. İçişleri Bakanlığı Emniyet Genel Müdürlüğü, "Uygulama Talimatı", 2006, <https://dergipark.org.tr/tr/download/journal-file/23095>
- 56 T.C. Dışişleri Bakanlığı Avrupa Birliği Başkanlığı, "Ulusal Program", 2012, https://www.ab.gov.tr/ulusal-program_194.html
- 57 T.C. Dışişleri Bakanlığı Avrupa Birliği Başkanlığı, *a.g.e.*
- 58 ORSAM. "Küresel Göç ve Avrupa Birliği ile Türkiye'nin Göç Politikalarının Gelişimi", *Black Sea International*, Ankara 2012, s.21
- 59 2010'da TCK'nın 79. Maddesi değiştirilerek düzensiz göçle daha kesin adımlarla mücadele etmek amacıyla insan kaçakçılarının verilen cezanın caydırıcı hale gelmesi sağlanmıştır. İltica Genelgesi'nde mali durumu bozuk olan mülteci ve sığınmacılardan ikamet harcının alınmaması, kayıtdışı göçmenlerden sığınma talebinde bulunanlardan başvuruların alınması, yabancılara numarası verilmesi, mülteci ve sığınmacılara ait kişisel verilerin korunması, mülakat odası sağlanması ve tercümanlarla sağlanmıştır ORSAM, *ag.e.*, s.21.
- 60 Arab Renaissance for Democracy and Development-ARDD, "The Arab Spring's Refugee", 2017, https://ardd-jo.org/sites/default/files/resourcefiles/the_arab_springs_refugee_crisis.pdf.

başlamasının ardından, Suriyeli mülteciler öncelikli olarak sınır komşusu olan Türkiye, Ürdün, Irak ve Lübnan'a yönelmiş; bunun yanı sıra Mısır ve AB ülkelerine doğru da göç hareketleri yaşanmıştır.

Savaştan kaçan Suriyeli göçmenler için Türkiye öncelikle Ekim 2011 tarihinde “açık kapı” politikası uygulamaya başlamıştır⁶¹. Söz konusu yasa, Suriyeli göçmenlerin din, dil ve ırk ayrımı gözetilmeksizin Türkiye'ye kabul edilerek geçici koruma statüsüne sahip olmalarını mümkün kılmıştır. Türkiye'deki göçmen sayısının artış göstermesi üzerine, bu durumu düzenlemeye yönelik yasal bir çerçeve oluşturma gerekliliği ortaya çıkmıştır. 2013 yılında yürürlüğe giren 6458 sayılı Yabancılar ve Uluslararası Koruma Kanunu (YUKK), yabancıların Türkiye'ye giriş, kalış ve çıkış süreçlerini düzenlemiş, aynı zamanda korunmaya muhtaç yabancıların korunması ilkesini benimseyerek, uluslararası koruma kapsamında mülteci, şarh mülteci ve ikincil koruma statülerini tanımlamıştır⁶². Ayrıca yabancıların Türkiye'ye giriş, Türkiye'den çıkış, sınırdışı işlemlerinin gerçekleşmesi düzensiz göçün kontrolü ve uluslararası koruma sağlama işlemlerini düzenleyen bir kurumun eksikliği fark edilmiş ve bu nedenle İçişleri Bakanlığı'na bağlı olarak Göç İdaresi Genel Müdürlüğü (GİGM) kurulmuştur⁶³.

6458 sayılı Yabancılar ve Uluslararası Koruma Kanunu (YUKK), Göç İdaresi Genel Müdürlüğü'nün (GİGM) kuruluşunu gerçekleştirerek, 2005 yılında hazırlanan Ulusal Eylem Planı'nda yer alan pek çok düzenlemenin uygulanmasını mümkün kılmıştır. YUKK çerçevesinde sağlanan geçici koruma statüsü fiilen uygulanmakta; geçici koruma altındaki kişilere yönelik geri göndermeme prensibi benimsenmekte ve bu kişilerin temel ihtiyaçlarına erişimleri sağlanmaktadır⁶⁴. YUKK ile geçici koruma kavramı netlik kazanmış olup, bu durum savaştan kaçan Suriyeliler için Türkiye'de yasal bir statü oluşturmuştur. Türkiye'de mülteci tanımı ise 1951 Cenevre Sözleşmesi esas alınarak yapılmaktadır⁶⁵. Uluslararası koruma ile ilgili hem yabancı statüleri

- 61 Beken Saatçioğlu, “AB'nin Mülteci Krizi: Normlar-Çıkarlar Dikotomisi Üzerinden AB'yi Yeniden Değerlendirmek”, Yaprak Gülcan (Ed.), Sedef Akgüngör (Ed.), Yeşim Kuştepeli (Ed.) Türkiye-AB İlişkilerinde Yeni Bir Konu: Mülteci Sorunu ve Türkiye AB İşbirliği. İstanbul, 2017, s.212; Kemal Kirişçi, “Syrian Refugees and Turkey's Challenges: Going Beyond Hospitality”, *Brookings*, 2014, s.5
- 62 Resmi Gazete, “Yabancılar ve Uluslararası Koruma Kanunu Kanun No: 6458”, 4 Nisan 2013, <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2013/04/20130411-2.htm>
- 63 Resmi Gazete, “Yabancılar ve Uluslararası Koruma Kanunu Kanun No: 6458”
- 64 Ayrıca YUKK kapsamında madde 91'de geçici korumaya ilk kez atıfta bulunulmuştur; sağlık, eğitim, işgücü, sosyal yardım, tercümanlık konuları geçici koruma statüsüne sahip kişiler tarafından yararlanılan alanlar (GKY Madde 26-31) olarak belirtilmiştir. Ayhan Kaya vd., *Koruma Kabul ve Entegrasyon Türkiye'de Mültecilik*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2021, s: 11-12.
- 65 Birleşmiş Milletler, Türkiye'de uluslararası koruma kapsamında bulunan Suriyelilere ilişkin sayısal verileri paylaştığı “Syrian Refugee Response” veri tabanında, bu kişileri “mülteci” olarak tanımlamaktadır. Bu nedenle, çalışmada Suriyeli göçmenler için “mülteci” terimi terminolojik olarak tercih edilmiştir. Ancak, Türkiye'de geçici koruma altında bulunan Suriyelilere resmi olarak mülteci statüsü verilmediği de göz önünde bulundurulmalıdır.

Göç

Akademik
Bakış

379

Cilt 18
Sayı 36
Yaz 2025

hem de haklarını belirten ilk kanun 2013 yılındaki YUKK'tur⁶⁶. Suriye'den Türkiye'ye yönelen göçlerin devam etmesi, Türkiye'nin yeni yasal düzenlemeler oluşturmalarını zorunlu kılmıştır⁶⁷. 22 Ekim 2014 tarihli Geçici Koruma Yönergesi'nde, Suriyeli göçmenler 1. maddede "28 Nisan 2011 tarihinde meydana gelen olaylar nedeniyle Suriye Arap Cumhuriyeti'nden kitlesel veya bireysel olarak sınırlarımıza gelen veya sınırlarımızı geçen Suriye Arap Cumhuriyeti vatandaşları ile vatansızlar ve mülteciler uluslararası koruma başvurusunda bulunmuş olsalar dahi geçici koruma altına alınırlar" şeklinde yasal olarak ifade edilmiştir⁶⁸.

2014 yılında Geçici Koruma Yönetmeliği'nin yürürlüğe girmesi ile 1994 yılındaki İltica Yönetmeliği tamamen yürürlükten kalkmıştır⁶⁹. Yönetmelik ile geçici koruma altındaki göçmenlerin Türkiye'de kalışı kolaylaştırılmıştır. Bunun yanı sıra, Türkiye'nin ulusal politikaları geri göndermeme ilkesine bağlı kalarak uluslararası hukukla uyumlu bir yapıya kavuşmuştur. Ancak Türkiye'nin coğrafi sınırlama ilkesini sürdürmesi, Suriye Arap Cumhuriyeti'nden gelen göçmenlere mülteci statüsü yerine yalnızca geçici koruma statüsü tanınmasına yol açmıştır. Bu durum, göçmenlerin Türkiye'de kalıcı olarak bulunmak yerine AB ülkelerinde mülteci statüsü elde etmek amacıyla Türkiye üzerinden AB'ye yönelmelerine sebep olmuştur.

Ancak AB ülkelerinde göç sebebiyle toplumsal olarak küreselleşme ve göçmen karşıtı siyasi düşünceler daha da yükselmiştir⁷⁰. Buna paralel olarak özellikle 11 Eylül saldırılarının ardından, AB liberal göç politikaları yerine korumacı bir yaklaşım ile Kale Avrupası kavramını sürdürürken Arap Ayaklanmaları sonrasında artan göç akışlarıyla birlikte göç sorununu komşu ve sınır ülkelerine yönlendirerek çözmeyi amaçlamıştır. AB bu dönemde maddi yardım teşviği vererek üçüncü ülkelerle geri kabul anlaşmaları imzalamıştır ve buralarda sınır kontrollerinin artırılmasına yönelik uygulamalar geliştirilmiştir⁷¹. AB aday ülkesi olan Türkiye de bu dönemde, AB'nin Kale Avrupası kavramının devam etmesine katkı sağlarken göç konusunda ortaklık kurulan

Gps

66 Ayhan Kaya vd., *ag.e.*, s.22

67 22 Ekim 2014 tarihinde Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı, Suriyelilerin haklarını korumak için bir program düzenlemiştir. Böylece Suriyeli göçmenlere Türkiye'de kimlik ve kalma hakkı verilmekte; fakat bu, kanun ikamet belgesi anlamına da gelmemektedir. Yabancıların çalışma hakkı kimlik kartı ile belirlenmektedir. Bu kapsamda yasa kapsamında başlangıçta açık kapı politikası uygulanırken kayıt altına alınmamış yabancıların kayıt altına alınması hedeflenmiştir. Ayrıca 29. maddenin 4. fıkrasına göre çalışma izni hakkının geçerlilik süresinin geçici korumanın sona ermesi ile birlikte bitmesi kararı verilmiştir. T.C. Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı, "Geçici Koruma Sağlanan Yabancıların Çalışma İzinlerine Dair Uygulama Rehberi", <https://www.csgeb.gov.tr/medias/6248/gkkuygulamarehberi1.pdf>; T.C. İçişleri Bakanlığı Göç İdaresi Başkanlığı, "Geçici Koruma Yönetmeliği No: 29153", 20 Ekim 2014, <https://www.goc.gov.tr/kurumlar/goc.gov.tr/evraklar/mevzuat/Gecici-Koruma.pdf>

68 T.C. İçişleri Bakanlığı Göç İdaresi Başkanlığı, "Geçici Koruma Yönetmeliği No: 29153"

69 Ayhan Kaya vd., *ag.e.*, s.23

70 Fethi, Nas, "Göç ve Demokrasinin Geleceği", OPUS International Journal of Society Researches XIX/13, 2019, s. 2129

71 Merve Zorlu, Mustafa Yetim, "Yasa Dışı Göçle Mücadele Bağlamında Avrupa Birliği ve Türkiye, Politikalarının Karşılaştırması", Ortadoğu Etütleri, II/12, 2020, s. 333

ülkelerden biri olmuştur. Bu kapsamda AB, Türkiye üzerinden sınırlarına yönelen düzensiz göçü engelleme doğrultusunda ilk olarak Türkiye ile 16 Aralık 2013'te "AB-Türkiye Geri Kabul Anlaşması"nı imzalamıştır⁷².

AB-Türkiye Geri Kabul Anlaşması'nın amacı, bir tarafın sınırları içinde bulunma veya ikamet koşullarını karşılamayan kişilerin diğer tarafa sistematik ve hızlı bir şekilde geri gönderilmesine ilişkin prosedürleri düzenlemektir. Anlaşma, bir tarafın topraklarından diğer tarafın topraklarına geçen AB vatandaşları, Türk vatandaşları, üçüncü ülke vatandaşları ile vatansız bireylerin geri kabulünü kapsamaktadır. Kapsamlı bir geri dönüş prosedürü olan Geri Kabul Anlaşması'nın teşviği Türk vatandaşlarına verilecek olan ve 72 kriter üzerinden düzenlenen Schengen vize serbestisidir. Vize Serbestisi'nin en geç Ekim 2016'da verileceği belirtilmiştir⁷³.

Aynı dönemde AB'ye doğru gerçekleşen düzensiz göçler, özellikle 2015 yılında en yüksek boyuta ulaşmıştır (Frontex verilerine göre 2014'ten 2015'e kadar düzensiz göç %149 oranında artmıştır)⁷⁴. Düzensiz göçün sınırlarına yönelmesini önlemek amacıyla AB, ek düzenlemeler yapma gereği duymuştur. Bu bağlamda, 29 Kasım 2015 tarihinde Türkiye-AB Zirvesi gerçekleştirilmiştir. Zirve Bildirisi kapsamında, Türkiye'nin AB üyelik sürecinin yeniden ivme kazanması üzerinde mutabakata varılmıştır⁷⁵. AB-Türkiye Zirvesi'nde, AB'nin Türkiye'ye acil ve sürdürülebilir insani yardım sağlaması, Türkiye'de geçici koruma altında bulunan Suriyelilere ve ev sahibi topluluklara etkin ve tamamlayıcı destek sunmak amacıyla maddi kaynakların koordinasyonunu ve etkinleştirilmesini sağlamak için "Sığınmacı Mali İmkânı" oluşturularak destek verileceği belirtilmiştir⁷⁶. Bütçenin miktarı AB tarafından başlangıç olarak 3 milyar avro olarak açıklanmıştır⁷⁷.

Türkiye ve AB arasındaki anlaşmanın çerçevesinin yasal kapsamda belirtilmesine ek olarak geri kabul anlaşmalarının en önemli taahhütü olan ve

72 T.C. Dışişleri Bakanlığı Avrupa Birliği Başkanlığı, Vize Serbestisi Diyalogu", <https://www.ab.gov.tr/51819.html>.

73 Komisyon raporunda Türkiye-AB Geri Kabul Anlaşması'nın 30 Eylül 2017 tarihine kadar her iki tarafın vatandaşları ve Türkiye'nin geri kabul anlaşması imzaladığı ülkelerden gelen düzensiz göçmenler için geçerli olduğu yer almaktadır. T.C. Dışişleri Bakanlığı Avrupa Birliği Başkanlığı, "Vize Serbestisi Diyalogu".

74 Jelena Von Helldorf, "The EU Migration Dilemma", *Heinrich Böll Stiftung European Union*, 2015, s. 1

75 T.C. Dışişleri Bakanlığı Avrupa Birliği Başkanlığı, "29 Kasım 2015 Tarihli Türkiye-AB Zirvesi Bildirisi", s.1-2

76 T.C. Dışişleri Bakanlığı Avrupa Birliği Başkanlığı, "29 Kasım 2015 Tarihli Türkiye-AB Zirvesi Bildirisi", s.1-2

77 Türkiye için Sığınmacı Mali İmkânı'nın 2016 yılının Şubat ayında işlevsel hale geldiği bu noktada 2016 ve 2017 için tahsis edilen 3 milyar avroluk finansmanın 2,2 milyar avrosunun Türkiye'deki sığınmacılara ve ev sahipliği yapan halka destek faaliyetlerine ayrıldığı, bu finansmanın 1,2 milyar avrosunun sözleşmeye bağlandığı ve 677 milyon avrosunun ise harcandığı deklare edilmiştir. Ayrıca anlaşma kapsamında Türkiye ve AB, üst düzey diyaloglarla göç ortaklığını desteklemek amacı ile enerji, ekonomi ve ticaret alanlarında işbirliklerini daha fazla geliştirmiştir. İki taraf da Gümrük Birliği'nin modernize edilmesi ve genişletilmesi için müzakere hazırlıklarını ilerletmiştir. T.C. Dışişleri Bakanlığı Avrupa Birliği Başkanlığı, "18 Mart 2016 Tarihli Türkiye - AB Zirvesi Bildirisi", 2016, s. 1-5.

en geç 2016 yılının Ekim ayında gerçekleşmesi planlanan vize serbestisi, 72 kriterden 6 kriterin Türkiye tarafından yerine getirilmemesi gerekçe gösterilerek planlanan tarihte yürürlüğe girmemiştir⁷⁸. Aynı dönemde Suriye’den Türkiye’ye yönelen göç sebebiyle Türkiye sınırlarında Suriyelilerin sayısı artmaya devam etmiştir⁷⁹. Buna bağlı olarak, 20 Mart 2016 tarihli Zirve’de yeni kararlar alınmıştır. Bu kararlarda, Türkiye’den Yunan adalarına geçen yeni düzensiz göçmenlerin Türkiye’ye geri gönderileceği ve bu iade işleminin AB ile uluslararası hukuka tam uygunluk içinde gerçekleştirileceği vurgulanmıştır. Ayrıca, hiçbir koşulda “toplu sınır dışı etme” uygulamasına başvurulmayacağı; tüm göçmenlerin uluslararası standartlar ve geri göndermeme ilkesi çerçevesinde korunacağı ifade edilmiştir. Sığınma Usulleri Direktifi doğrultusunda, dayanağı olmayan veya “kabul edilemez” kabul edilen başvuruların Türkiye’ye iadesi yapılacağı bildirilmiştir⁸⁰. Bu kapsamda Türkiye-AB arasındaki göç ortaklığına rağmen AB’ye düzensiz olarak gelmiş Suriyelilerin Türkiye’ye iadesi yapılarak düzensiz göçü azaltma hedeflenmiştir. Korunmaya ihtiyaç duyan gruplar için BM Kriterleri dikkate alınarak, Yunan adalarından Türkiye’ye iade edilen her bir Suriyeli için Türkiye’den de bir başka Suriyeli’nin AB’ye yerleştirileceği, birebir Suriyeli değişimi şeklinde işleyen bir mekanizmanın olacağı anlaşılmaktadır⁸¹.

Gerçekleştirilen bu düzenlemeler, Arap Ayaklanmaları sonrası başlayan göç dalgasında AB ile Türkiye arasında düzensiz göçün kontrol altına alınmasını hedeflerken, AB’ye yönelik göçü azaltmış ve Türkiye’deki göçmen sayısının artmasına yol açmıştır. Bu durum, Türkiye’nin dünya genelinde en yüksek mülteci nüfusuna ev sahipliği yapan ülke konumuna gelmesine neden olmuştur⁸². Türkiye-AB iş birliğini başlatan Geri Kabul Anlaşması’nın

78 72 kriterden tamamlanmaması beklenen en son 6 kriter: “1. Terörle mücadele mevzuatı, 2. Kişisel verilerin korunması, 3- Cezai konularda adli işbirliği, 4- Europol ile anlaşma, 5- Yolsuzlukla mücadele, 6- Geri kabul anlaşması”. Euronews, “Erdoğan’dan “AB ile vize muafiyeti için gerekli kriterlerin karşılanmasını hızlandırın genelgesi”, 18.Eylül 2019, <https://tr.euronews.com/2019/09/18/erdogan-ab-ile-vize-muafiyeti-icin-gerekli-kriterlerin-karsilanmasini-hizlandirin-geneli>.

79 Artan Suriyeli sayısı, Suriyelilerin çalışma ile ilgili haklarını yasal düzenleme bağlamında revize etmeyi gerekli kılmıştır. Bu kapsamda 6735 sayılı Kanun olarak 28 Temmuz 2016 tarihli Uluslararası İşgücü Kanunu ve 4 Nisan 2016 tarihli 6458 sayılı Yabancılar ve Uluslararası Koruma Kanunu uyarınca yeniden revize edilmiştir. Yasa doğrultusunda oturma izni süresi uzatılırken yabancılara yönelik asgari oturma izni 2 yıla çıkarılmıştır. Aileler için oturma izni 2 yıldan 3 yıla uzatılmıştır. Suriyeliler ile ilgili iş kanunu ise 2016 yılında düzenlenmiştir. Resmi Gazete, “Uluslararası İşgücü Kanunu Uygulama Yönetmeliği”. Bu kapsamda Türkiye’de yasal hale getirilen çalışma izni kanunu, yabancıların Türkiye’de kalışlarını daha uzun süreli hale getirmekte ve Türkiye’deki Suriyelilerin işgücüne katılımını kolaylaştırmıştır.

80 T.C. Dışişleri Bakanlığı Avrupa Birliği Başkanlığı, “18 Mart 2016 Tarihli Türkiye - AB Zirvesi Bildirisi”, s.1-4

81 T.C. Dışişleri Bakanlığı Avrupa Birliği Başkanlığı, “18 Mart 2016 Tarihli Türkiye - AB Zirvesi Bildirisi”, s.1-2

82 BM verilerine göre 16 Mayıs 2024 itibarı ile Türkiye 3,115,344 sayıda kayıtlı Suriyeli mülteci bulunmaktadır. IOM, “Syrian Refugee Response”, 16 Mayıs 2024, <https://data.unhcr.org/en/situations/syria>; Ayhan, Kaya, “The World’s Leading Refugee Host, Turkey Has a Complex Migration History”, *MIP*, 2023 <https://www.migrationpolicy.org/article/>

en kritik koşullarından biri olan vize serbestisi, 2025 yılı itibarıyla Türk vatandaşları için henüz hayata geçirilmemiştir⁸³. Bu durum, Türkiye'nin Arap Ayaklanmaları sonrasında AB ile geliştirilen göç ortaklığındaki temel hedeflerine ulaşamadığını göstermektedir.

Göç temelli Türkiye-AB ilişkileri, 2016'dan sonra Türkiye'nin ulusal güvenlik endişelerinin artması Türkiye'nin vize serbestisi amacına ulaşamaması ve iç politikasına yönelmesi ile mesafeli hale gelirken var olan bu siyasi gerilim, 2020 yılında Türkiye'nin, AB ile olan sınırlarını kısa bir süreliğine göçmen geçişine açmasıyla zirveye ulaşmıştır⁸⁴. Türkiye'deki yasal düzenlemeler nedeniyle kalıcı statü kazanamayan göçmenler, AB üyesi ülkelere yönelerek yola çıksalar da, Kale Avrupası politikaları nedeniyle Türkiye'de kalmayı sürdürmüşlerdir. Fakat yine de bu deneyim göçmenlerin herhangi bir fırsatta AB sınırlarına geçmeye çalıştıklarını göstermiştir⁸⁵. Bu durum, Türkiye'nin AB için yasa dışı göçle mücadelede kritik bir ortak olduğunu bir kez daha ortaya koymuştur.

Arap Ayaklanmaları'nın sonrasında yürürlüğe konulan uygulamaların tamamı, Türkiye'yi AB için önemli bir ortak haline getirirken Türkiye'nin tarihindeki en büyük göç dalgasını yaşamasına sebep olmuştur. Zira, Cumhuriyet'in kuruluşu olan 1923'ten 2011 yılında başlayan göç dalgasına kadar Türkiye, toplam 2 milyon göçmen almıştır⁸⁶. Ancak 2011 yılından 8 Aralık 2024'e kadar (Suriye'de Baas rejiminin sona ermesi ve Suriye'ye yeniden dönüşlerin başlamasına kadar geçen sürede)⁸⁷ toplamda 3 milyondan fazla göçmene ev sahipliği yapmıştır (2024 yılının Ocak ayında 3.199.927)⁸⁸. Bu veriler, Ayaklanmalar sonrasında Türkiye'nin aldığı büyük göç dalgasını net bir şekilde göstermektedir.

Sonuç

Türkiye'nin göç politikasının temelleri, Cumhuriyet'in ilk dönemlerinde homojen bir nüfus oluşturma amacıyla Türk ve Müslüman kökenli göçmenlerin Anadolu'ya yerleşmesini kolaylaştıran ulusal politikalarla atılmıştır. İlerleyen yıllarda, dönemin koşullarına bağlı olarak imzalanan misafir işçi anlaş-

Göç

-
- turkey-migration-history
- 83 T.C. Dışişleri Bakanlığı Avrupa Birliği Başkanlığı, "Vize Serbestisi Diyalogu", 11 Ocak 2024, <https://www.ab.gov.tr/51819.html>
- 84 Mehmet Aktel, Ümmühan Kaygısız, Türkiye'de Göç Yönetimi.. Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi Ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, XXIII/2, 579-604., 2018; Çağla Lüleci-Sula, "Türkiye'nin Sınır ve Göç Yönetimi: Dinamik ve İlişkisel Bir Alanın Tarihsel Dönüşümü", Alternatif Politika, 1XIV/): 32-65, 2022, s. 54; Bu insan hareketliliğinde ise AB sınırlarına ulaşan yasa dışı göçmenlerin büyük bir kısmını, Suriye'den gelen göçmenler değil, Türkiye'nin doğusundaki ülkelerden gelen göçmenler oluşturmuştur. Böylece Türkiye'deki yasa dışı göç sorununun sadece Suriye kaynaklı olmadığı anlaşılmıştır. Tunca Öğreten, "Migrants at Turkish-Greek border: "We want another life", <https://www.dw.com/en/migrants-at-turkish-greekborder-we-want-another-life/a-52627031>, 3 Mart 2020
- 85 Zorlu, Yetim, *ag.e.* s.342
- 86 Efe, *ag.e.*, s.25
- 87 BBC News Türkçe, Türkiye, Suriye'de iktidarın devrilmesine nasıl yaklaşıyor?, 8 Aralık 2024, <https://www.bbc.com/turkce/articles/c07gkey8rg90>
- 88 IOM, *ag.e.*, 11 Ocak 2024

malariyla Türkiye önce göç veren bir ülke konumuna gelirken; sonraki süreçte siyasi ve toplumsal gelişmeler nedeniyle düzensiz ve zorunlu göçmenlerin hedef ülkesi haline gelmiştir. Türkiye'nin göç politikası, 1999'da AB adaylık sürecinin başlamasıyla AB müktesebatına uyum sağlamak amacıyla yapılan düzenlemelerle hem AB hem de uluslararası standartlara yaklaşmıştır. Ancak, Türkiye'nin 1951 Cenevre Sözleşmesi'nden kaynaklanan coğrafi sınırlama ilkesini koruması, göç politikasında sürekliliği sağlamıştır. Bu kapsamda, sadece Avrupa ülkelerinden gelen kişiler mülteci statüsü alırken, diğer bölge kaynaklı göçmenler Türkiye'de kalıcı statü elde edememiştir.

Türkiye'nin göç politikasında esaslı bir değişim, Arap Ayaklanmaları sonrası ortaya çıkan kitlesel göç dalgasıyla gerçekleşmiştir. Bu dönemde Türkiye, hem hedef hem de transit ülke konumuna gelirken, sınırlarına yönelen göçü etkin biçimde yönetmek amacıyla 2011'de açık kapı politikası uygulamış ve 2013 yılında yürürlüğe giren 6458 sayılı Yabancılar ve Uluslararası Koruma Kanunu kapsamında Suriyelilere geçici koruma statüsü tanımıştır. Böylelikle, Türkiye üzerinden AB'ye ulaşan Suriyelilerin Türkiye'ye geri gönderilmesi, sınır güvenliğinin artırılması ve Türkiye'de geçici koruma altında bulunan Suriyelilere ilişkin AB tarafından düzenli aralıklarla maddi destek sağlanması kararlaştırılmıştır. Bu doğrultuda Türkiye, AB sınır yönetimine destek vererek AB'ye yönelen düzensiz göçü en aza indirme hedefini benimsemiştir.

Çalışmanın bulguları, Arap Ayaklanmaları'nın Türkiye'nin göç politikasında paradigmatik bir değişikliğe yol açtığını ortaya koymaktadır. Cumhuriyet'in ilk yıllarında Türkiye, türdeş bir nüfus oluşturma amacıyla göç politikasını şekillendirirken, ilerleyen yıllarda yabancıların sınırlı sayıda ve belirli şartlar altında kabul edildiği bir politika izlemiştir. Ancak Arap Ayaklanmaları sonrasında uygulamaya konan açık kapı politikası, Geçici Koruma Yönetmeliği ve AB ile geliştirilen ortak göç politikaları, Orta Doğu'dan milyonlarca kişinin Türkiye'ye girişini kolaylaştıran ve Türkiye'de kalmalarını mümkün kılan bir politika izlediğini göstermektedir. Arap Ayaklanmaları sonrasında Türkiye, hem göçmen kabul eden hem de transit ülke konumuna gelmiş ve bu durum, Türkiye'nin AB ile ilişkilerini güçlendirme amacı doğrultusunda göç politikaları geliştirilmesine zemin hazırlamıştır. Arap Ayaklanmaları'nın ardından Türkiye'ye yönelen kitlesel göçün ardından Türkiye'nin göç politikasındaki bu dönüşüm, etnik temelli politikalardan, bölgesel güvenlik ve stratejiye dayalı bir yaklaşıma geçişi de işaret etmektedir.

Türkiye'nin milyonlarca göçmeni kabul etmesi, yalnızca bölgesel göç akışlarını etkilemekle kalmazken, kültürel, siyasi ve demografik yapıyı da dönüştürme potansiyeline sahiptir. Bu bağlamda, Türkiye'nin göç politikalarını şekillendirmesi sürecinde yerinden edilmiş kişilere ev sahipliği yaparken ulusal çıkarları ve halkın refahını gözetmesi büyük önem taşımaktadır. Ekonomik ve sosyal kapasiteyi dikkate alarak sürdürülebilir ve sistematik göç politikaları geliştirilmesi, göçmen kabulünün mevcut kaynaklar çerçevesinde

sinde düzenlenmesi ve yerel halkın önceliklerinin desteklenmesi gerekmektedir. Ayrıca, AB ile yapılan iş birliklerinde sorumlulukların daha adil olarak paylaşılması önemlidir. AB, 27 üyeli bir birlik olarak yüksek ekonomik refah seviyesine sahipken, Türkiye hâlâ AB adaylık sürecinde bir ülke olarak, ekonomik ve mali kaynaklar açısından AB ile kıyaslandığında belirgin şekilde daha sınırlıdır. Bu bağlamda, göç yükünün eşit paylaşılması büyük önem taşımaktadır. AB, Türkiye'nin göçmen kabul kapasitesini desteklemeli ve daha dengeli bir işbirliği geliştirilmelidir. Ayrıca, Türkiye'nin sınır güvenliğini artırma ve düzensiz göçü engelleme konusunda AB ile yakın bir işbirliği yapması, Türkiye'nin ortak göç politikaları oluştururken sunacağı temel koşullardan biri olmalıdır.

Sonuç olarak, Türkiye'nin göç politikalarını şekillendirirken, ulusal refah ve çıkarlarını gözetmesi kritik bir öneme sahiptir. Bu bağlamda, ekonomik yapısı ve sosyal uyum süreçlerini dikkate alarak daha sürdürülebilir ve dengeli bir göç politikası benimsemesi gerekmektedir. Ayrıca, AB ile yapılan işbirliklerinin, eşit sorumluluk ve karşılıklı fayda ilkelerine dayalı olarak güçlendirilmesi, Türkiye'nin göç yönetiminde uzun vadeli başarıyı sağlayacak bir modelin oluşmasına katkı sunacaktır.

Kaynaklar

AKÇA Gürsoy, VURUCU, İkbâl, *Savaş ve toplum: Savaş üzerine yazılar*, Eğitim Kitabevi, Konya 2016.

ALTUĞ, Yılmaz, "Balkanlardan Anayurda Yapılan Göçler", *Belleten*, LV/212, 1991, s. 109-120. Arab Renaissance for Democracy and Development-ARDD, "The Arab Spring's Refugee Crisis", https://aradd-jo.org/sites/default/files/resourcefiles/the_arab_springs_refugee_crisis.pdf.

AKTEL, Mehmet, KAYGISIZ, Ümmühan, Türkiye'de Göç Yönetimi.. Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi Ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, XXIII/2, 2018, s. 579-604.

BBC News Türkçe, Türkiye, Suriye'de iktidarın devrilmesine nasıl yaklaşıyor?, 8 Aralık 2024, <https://www.bbc.com/turkce/articles/c07gkey8rg90>.

Birleşmiş Milletler Mülteciler Yüksek Komiserliği Türkiye Temsilciliği, "Mültecilerin Hukuki Statüsüne İlişkin Sözleşme", 1951, <https://www.multeci.org.tr/wp-content/uploads/2016/12/1951-Cenevre-Sozlesmesi-1.pdf>.

BREWER, Kelly, YÜKSEKER, Deniz, "A survey of African migrants and asylum seekers in İstanbul", *MiReKoç Research Projects 2005-2006*, Migration Research Program at Koç University, İstanbul 2006.

DANIŞ, Didem, TARAGHI, Cherie, PÉROUSE, Jean-François, "Integration in Limbo": Iraqi, Afghan, Maghrebi and Iranian Migrants in İstanbul. İçduygu A. and Kirişçi K. (Eds.), in *Land of Diverse Migrations Challenges of Emigrant and Immigration in Turkey*. İstanbul Bilgi University Press, İstanbul 2009, s. 443-628.

DOĞANAY, Filiz, *Türkiye'ye Göçmen Olarak Gelenlerin Yerleşimi*, Toplum ve Göç, II. Sosyoloji Kongresi Bildirileri, Devlet İstatistik Enstitüsü Matbaası, Ankara 1996.

DUMAN, Önder, "Atatürk Döneminde Romanya'dan Türk Göçleri (1923-1938)", 2008, <https://www.acarindex.com/dosyalar/makale/acarindex-1423873237.pdf>.

EFE, Haydar, Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye'de Yaşanan Göçler ve Etkileri. Sosyal Bilimler Metinleri, 1, 2018, s. 16-27.

ELHAN, N. "İran Devrimi'nin Türkiye'de Yansımaları: "İrancılık" ve "İrancı" İslamcılık", *Türkiye Ortadoğu Çalışmaları Dergisi*, III/2, 2016, s. 28-57.

ERDER, Sema, KAŞKA, Selmin, "Turkey in the new migration era: Migrants between regularity

Görüş

Akademik
Bakış

385

Cilt 18
Sayı 36
Yaz 2025

- and irregularity", *Hamburg Institute of International Economics (HWWI)*, 2012, <https://www.econstor.eu/bitstream/10419/61476/1/722170904.pdf>.
- ERMAN, Kubilayhan, "Sovyetler Birliği'nin Afganistan'ı İşgali ve Türkler", *SUTAD*, XLIV, 2018, s.303-320.
- Euronews, "Erdoğan'dan "AB ile vize muafiyeti için gerekli kriterlerin karşılanmasını hızlandırın" genelgesi", 2019, <https://tr.euronews.com/2019/09/18/erdogan-ab-ile-vize-muafiyeti-i-cin-gerekli-kriterlerin-karsilanmasini-hizlandirin-geneli>.
- GERAY, Cevat, *Türkiye'den ve Türkiye'ye Göçler ve Göçmenlerin İşkânı*, Siyasal Bilgiler Fakültesi Maliye Enstitüsü, IX, Ankara 1962.
- GÜR GEDEN, Ayşe, ADIGÜZEL, Yusuf, "Ayrımcılık ve sömürü: Kumkapı'daki Afrikalı sığınmacıların çalışma koşulları ve sığınmacılara yönelik tutumlar", *Middle East Journal of Refugee Studies*, I, 2016, s. 5-18.
- IOM, "Syrian Refugee Response", 16 Mayıs 2024, <https://data.unhcr.org/en/situations/syria>.
- İÇDUYGU, Ahmet, "Türkiye'ye Yönelen Uluslararası Göç Hareketleri" haz. İçduygu Ahmet, Türkiye'nin Uluslararası Göç Politikaları, 1923-2023: Ulus-devlet Oluşumundan Ulus-Ötesi Dönüşümlere, Koç Üniversitesi Göç Araştırmaları Merkezi, *MiReKoç Proje Raporları*, 2014b, s.222-264.
- İÇDUYGU, Ahmet ve KİRİŞÇİ, Kemal, *Land of Diverse Migrations Challenges of Emigrant and Immigration in Turkey*, İstanbul Bilgi University Press, İstanbul 2009.
- İÇDUYGU, Ahmet, "Bir Siyaset ve Siyasa Alanı Olarak Uluslararası Göç: Son Yüzyılda Dünya ve Türkiye", Türkiye'nin Uluslararası Göç Politikaları, 1923-2023: Ulus Devlet Oluşumundan Ulus-Ötesi Dönüşümlere, İstanbul: Koç Üniversitesi Göç Araştırmaları Merkezi *MiReKoç Proje Raporları*, 2014a, s. 26-76.
- KANAT, Selim, AYTAÇ, Merve "Suriyeli Mülteciler Özelinde Avrupa Birliği Ortak Göç Politikası ve Birlik Üye Devletler Arasında Egemenlik Tartışmaları" *Sosyal Politikalar Çalışmaları Dergisi* 18 XL/2, 2018, s. 55-86.
- KAYA, Ayhan vd., *Koruma, Kabul ve Entegrasyon Türkiye'de Mültecilik*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2021.
- KAYA, Ayhan, "The World's Leading Refugee Host, Turkey Has a Complex Migration History", *MIP*, 2023 <https://www.migrationpolicy.org/article/turkey-migration-history>.
- KİRİŞÇİ, Kemal, "Syrian Refugees and Turkey's Challenges: Going Beyond Hospitality", *Brookings*, 2014, <https://www.brookings.edu/wp-content/uploads/2016/06/SyrianRefugees-and-Turkeys-Challenges-May-14-2014.pdf>.
- KİRİŞÇİ, Kemal, "Turkey's new draft law on asylum: What to make of it?" haz. PAÇACI ELİTOK, Seçil.; STRAUBHAAR, Thomas, Turkey, Migration and the EU: Potentials, Challenges and Opportunities, *Hamburg University Press*, Germany 2012, s. 63-83.
- KİRİŞÇİ, Kemal, "Migration and Turkey", in The Collection of Turkish Jurisprudence on Asylum, Refugees and Migration, *UNHCR*, Ankara 2000.
- LÜLECİ-SULA, Çağla "Türkiye'nin Sınır ve Göç Yönetimi: Dinamik ve İlişkisel Bir Alanın Tarihsel Dönüşümü", *Alternatif Politika*, XIV/1, 2022, s. 32-65.
- NAS, Fethi, "Göç ve Demokrasinin Geleceği", *OPUS International Journal of Society Researches* XIII/19, 2019, s. 2125-2149.
- OHCHR, "Protocol relating to the Status of Refugees" 1966, <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/protocol-relating-status-refugees>.
- ORSAM, "Küresel Göç ve Avrupa Birliği ile Türkiye'nin Göç Politikalarının Gelişimi", Orsam Sayı: 123, Black Sea International, Sayı:22 Ankara 2012.
- Özgiray, Ahmet, "Türkiye-Yugoslavya İlişkileri (1920-1938)", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 14 Ocak 1999, s. 11-24, <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/58428>.
- Resmi Gazete, "Uluslararası İşgücü Kanunu Uygulama Yönetmeliği" 2016, <https://www.resmigazete>

gpr

te.gov.tr/eskiler/2022/02/20220202-8.htm.

Resmi Gazete, “Yabancılar ve Uluslararası Koruma Kanunu Kanun No: 6458”, 4 Nisan 2013, <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2013/04/20130411-2.htm>.

Resmi Gazete, Karar Sayısı 6/10733, 1968, <https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/13026.pdf>.

SAATÇİOĞLU, Beken, “AB’nin Mülteci Krizi: Normlar-Çıkarlar Dikotomisi Üzerinden AB’yi Yeniden Değerlendirmek”, Yaprak Gülcan (Ed.), Sedef Akgüngör (Ed.), Yeşim Kuştepe (Ed.) Türkiye-AB İlişkilerinde Yeni Bir Konu: Mülteci Sorunu ve Türkiye AB İşbirliği. İstanbul 2017.

SANDER, Oral, Siyasi Tarih- 1918- 1994, İmge Yayınları, 18. Baskı, Ankara 2009.

SARINAY, Yusuf, “Cumhuriyet Döneminde Balkan Ülkelerinden Ankaraya Yapılan Göçler (1923 – 1990)”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, XXVIII/80, 2011, s.351-388.

SMYSER, W., *Refugees: A Never-Ending Story*. Foreign Affairs, LXIV/1, 154-168.

T.C. Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı, “Geçici Koruma Sağlanan Yabancıların Çalışma İzinlerine Dair Uygulama Rehberi”, <https://www.csgb.gov.tr/medias/6248/gkkuygulamarehberi.pdf>.

T.C. Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı, “Uluslararası İşgücü Anlaşmaları Yayın No: 007”, 2014, <https://www.csgb.gov.tr/media/1341/isgucuanlasmalari.pdf>.

T.C. Dışişleri Bakanlığı Avrupa Birliği Başkanlığı, “18 Mart 2016 Tarihli Türkiye - AB Zirvesi Bildirisi”, 2016, https://www.ab.gov.tr/files/AB_Iliskileri/18_mart_2016_turkiye_ab_zirvesi_bildirisi_.pdf.

T.C. Dışişleri Bakanlığı Avrupa Birliği Başkanlığı, “2001 Yılı Ulusal Programı”, 2009, <https://www.ab.gov.tr/195.html>.

T.C. Dışişleri Bakanlığı Avrupa Birliği Başkanlığı, “29 Kasım 2015 Tarihli Türkiye-AB Zirvesi Bildirisi”, 2015, https://www.ab.gov.tr/files/AB_Iliskileri/29_kasim_2015_turkiye_ab_zirvesi_bildirisi_.pdf.

T.C. Dışişleri Bakanlığı Avrupa Birliği Başkanlığı, “Ulusal Program”, 2019, https://www.ab.gov.tr/ulusal-program_194.html.

T.C. Dışişleri Bakanlığı Avrupa Birliği Başkanlığı, “Vize Serbestisi Diyalogu”, 2024, <https://www.ab.gov.tr/51819.html>.

T.C. İçişleri Bakanlığı Emniyet Genel Müdürlüğü, “Uygulama Talimatı”, 2006, <https://www.multe-ci.org.tr/wp-content/uploads/2016/12/57-Sayili-Genelge-2010-Degisikligi.pdf>.

T.C. İçişleri Bakanlığı Göç İdaresi Başkanlığı, “Geçici Koruma Yönetmeliği No: 29153”, 20 Ekim 2014, <https://www.goc.gov.tr/kurumlar/goc.gov.tr/evraklar/mevzuat/Gecici-Koruma.pdf>.

T.C. İçişleri Bakanlığı Göç İdaresi Başkanlığı, “Göç Tarihi”, <https://www.goc.gov.tr/goc-tarihi>.

T.C. İçişleri Bakanlığı Göç İdaresi Başkanlığı, “İltica ve Göç Mevzuatı”, 2015, https://www.goc.gov.tr/kurumlar/goc.gov.tr/Yayinlar/Kitaplar/iltica_goc_mevzuati.pdf.

T.C. Resmi Gazete, “Sayı: 10898 Kanun No: 359”, 1961, <https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/10898.pdf>.

T.C. Resmi Gazete, “Sayı: 2733, İskan Kanunu Kanun No: 2510” (1934), <https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/2733.pdf>.

T.C. Resmi Gazete, “Sayı: 3523 Kanun No: 3099”, 1937, <https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/3523.pdf>.

TBMM, “Türkiye Cumhuriyeti İle Yugoslavya Federatif Halk Cumhuriyeti Arasında Aktedilen, Yugoslavya’da Devletleştirilen Türk Mal, Hak Ve Menfaatlerinin Tazminine Mütataallık Anlaşma”, 1950, <https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d10/co20/bo90/tbmm100200900693.pdf>.

TEKİN Cemile, ALTUNSOY Yılmaz, “Cumhuriyet Döneminde Bulgaristan’dan Türkiye’ye Kit-

Görüş

Akademik
Bakış

387

Cilt 18
Sayı 36
Yaz 2025

lelel Göçler”, *Karatay Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 2019, <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/1147166>.

Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı, “Türkiye’ nin İnsan Ticaretiyle Mücadelesi”, https://www.mfa.gov.tr/turkiye_nin-insan-ticaretiyle-mucadelesi-.tr.mfa.

ÜRER, Levent, *Azınlıklar ve Lozan Tartışmaları*, Derin Yayınları, İstanbul 2003.

VON HELLDORF, Jelena “The EU Migration Dilemma”, *Heinrich Böll Stiftung European Union*, 2015, <https://eu.boell.org/en/2015/09/03/eu-migration-dilemma>.

ZORLU, Merve, YETİM, Mustafa, “Yasa Dışı Göçle Mücadele Bağlamında Avrupa Birliği ve Türkiye, Politikalarının Karşılaştırması”, *Ortadoğu Etütleri*, XII/2, 2020, s. 325-348.

Extended Abstract

Türkiye’s immigration policy has undergone significant changes, particularly after the Arab Uprisings in 2011, which marked a shift from its role as a transit country to a primary destination for refugees. Before the Uprisings, Türkiye mainly served as a route for migrants heading to Europe, with policies designed to facilitate transit. However, the political upheavals in the Middle East, especially the Syrian civil war, led to a sharp increase in refugees from Syria, Iraq, and Afghanistan, prompting Türkiye to adapt its immigration policies and legal frameworks. The Arab Uprisings disrupted existing migration patterns, causing a massive influx of refugees into Turkey.

Historically, Türkiye was not a primary destination for migrants; however, it rapidly emerged as one of the world’s largest refugee-hosting countries and created a pressure on Türkiye. This shift required rapid policy reforms to manage the growing refugee population. In response, Türkiye introduced key reforms, particularly the Law on Foreigners and International Protection (2013), which created a legal framework for asylum seekers and refugees. This law introduced temporary protection status for Syrians, categorized migrants according to their legal status, and enabled Türkiye to better manage migration flows. Alongside these legal reforms, Türkiye strengthened border security, implemented measures against human trafficking, and worked to control irregular migration. These actions marked a transition from facilitating transit to focusing on the hosting and integration of refugees.

Türkiye’s immigration policy was also influenced by its cooperation with the European Union (EU). Key agreements, such as the EU-Türkiye Readmission Agreement (2013), the EU-Türkiye Joint Action Plan (2015), and the EU-Türkiye Migration Deal (2016), played a pivotal role in managing the refugee crisis. These agreements sought to curb irregular migration flows to Europe by strengthening border control and facilitating refugee resettlement. Under the EU-Türkiye migration partnership, Türkiye agreed to tighten border enforcement and accept the return of migrants arriving in Greece, while the EU pledged to resettle refugees from Türkiye and provide financial assistance for refugee management. Despite these agreements between EU and Türkiye, concerns regarding fair burden-sharing remain unresolved. Türkiye has hosted millions of refugees, far more than most EU countries, raising questions about the fairness of the distribution of responsibility for migration management and refugee protection.

The Arab Uprisings thus marked a turning point in Türkiye’s immigration policy. Before 2011, Türkiye’s policies focused on managing transit migration, but the Uprisings forced the country to rapidly adapt, necessitating new legal frameworks, migration management strategies, and international cooperation. These changes positioned Türkiye as a key actor in global migration management, particularly regarding the Middle Eastern refugee crisis. In conclusion, the Arab Uprisings significantly reshaped Türkiye’s immigration policy. The country transitioned from a transit hub to a primary refugee host, requiring substantial changes in legal, policy, and operational frameworks. The EU-Türkiye Migration Deal played a crucial role in this transformation, but concerns about burden-sharing remain. Moving forward, Türkiye must develop sustainable, inclusive immigration policies that balance humanitarian responsibilities with national interests, while advocating for more equitable responsibility-sharing with the European Union.

Konsosyonel Demokrasi ve Küçük Azınlıkların Temsili: Kuzey Makedonya Örneği*

Consociational Democracy and Representation of Small Minorities: The Case of North Macedonia

Gönül TEZCAN**

Öz

Konsosyonel demokrasi, derin toplumsal bölünmelerin olduğu ülkelerde istikrarlı demokrasiler inşa etmek için etkili bir model olarak görülmekte ve çatışma sonrası ulus inşa süreçlerinde sıkça kullanılmaktadır. Kuzey Makedonya’da, 2001’de Arnavut silahlı gruplar ile Makedon güvenlik güçleri arasında gerçekleşen çatışmaları sona erdiren Ohri Çerçeve Anlaşması (OÇA), bu modelin bir örneği olarak kabul edilmektedir. OÇA, ülkedeki Arnavutların haklarını genişletmiş ancak küçük azınlıkların yetersiz temsil edildiği gerekçesiyle eleştirilmiştir. Bu çalışma, Kuzey Makedonya örneği üzerinden konsosyonel demokraside küçük azınlıkların temsili sorununu ele almakta ve Ohri sonrası düzende Türkler ve Romanlar gibi daha küçük azınlıkların haklarında Arnavutlara kıyasla belirgin bir iyileşme olmadığını savunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Kuzey Makedonya, Ohri Çerçeve Anlaşması, ortaklıkçı demokrasi, Türkler, Romanlar

Abstract

Consociational democracy is considered a viable model for building stable democracies in deeply divided societies and is frequently employed in post-conflict nation-building. In North Macedonia, the Ohrid Framework Agreement (OFA), which ended the 2001 ethnic conflict between Albanian armed groups and Macedonian security forces expanded the rights of ethnic Albanians to halt the conflict but faced criticism for insufficient representation of smaller minorities. This study examines small minority representation in consociational democracies using North Macedonia as a case study. It argues that smaller minorities such as Turks and Roma have not seen significant improvements in their rights compared to Albanians in post-Ohrid North Macedonia.

Key Words: North Macedonia, Ohrid Framework Agreement, consociational democracy, Turks, Roma

Giriş

Soğuk Savaşın bitişiyle birlikte savaşların niteliği değişmiş; devletlerarası çatışmalar azalırken devlet-içi çatışmalar artış göstermiştir. Mikro milliyetçilik

Makale Geliş Tarihi: 24.11.2023. Makale Kabul Tarihi: 05.02.2025.

Araştırma Makalesi / Künye: TEZCAN, Gönül. “Konsosyonel Demokrasi ve Küçük Azınlıkların Temsili: Kuzey Makedonya Örneği”. Gazi Akademik Bakış Dergisi (GABD), 18/36, (Haziran 2025): s. 389-410. DOI: 10.19060/gav.1720500

* Bu çalışma, Dr. Öğretim Üyesi A. Nazmi Üste danışmanlığında 2017 yılında tamamlanan “Ohri Çerçeve Anlaşması Sonrasında Makedonya’da Ulus ve Devlet İnşası Sürecinde Avrupa Birliği’nin Rolü” başlıklı doktora tezi esas alınarak hazırlanmıştır. Doktora tezimin yazım aşamasında bana danışmanlık eden Dr. Öğretim Üyesi A. Nazmi Üste ve Prof. Dr. Murat Necip Arman’a teşekkür ederim.

** Dr. Öğr. Üyesi, Aydın Adnan Menderes Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü, E-mail: gkucukyoru@adu.edu.tr, ORCID: 0000-0001-8014-2794

Gaz

Akademik
Bakış
389
Cilt 18
Sayı 36
Yaz 2025

olarak tanımlanabilecek bu olgu, “belirli bir devletin daha geniş ekonomik ve siyasi sisteminden ayrılma eğiliminde olan, fiziksel veya sanal olarak kurulan küçük ölçekli toplulukların ve oluşumların benimsediği bir düşünce ve hareketler bütünü”¹ olarak tanımlanabilir. Mikro milliyetçilik, modern milliyetçiliğin yeni formlarından biri olarak, hâkim kültürün ortak değerlerine dayalı “milli biz” anlayışını reddeder ve aidiyet algısını kabile, mezhep veya etnik grup bilinci temelinde oluşturur.²

Soğuk Savaş sonrası dönemde mikro milliyetçi eğilimlerin artışı, özellikle küreselleşmeye karşı bir tepki olarak ortaya çıkan ‘yeniden kabileselleşmecî milliyetçilik’³ anlayışıyla doğrudan ilişkilidir. Bu bağlamda, mikro milliyetçilik sadece ulusal aidiyeti sorgulamakla kalmamış, aynı zamanda etnik ve dini temelli alt kimliklerin güçlenmesini teşvik etmiştir. Bu eğilimler, ulus-devlet anlayışının zayıflamasıyla birlikte özellikle çok-etnikli toplumalarda keskin ayrımlara ve iç çatışmalara neden olmuştur. Örneğin, Yugoslavya’nın dağılması sürecinde ortaya çıkan Bosna Savaşı ve Kosova Krizi, etnik milliyetçiliğin mikro ölçekte nasıl iç savaşılar açtığını gösteren en belirgin olaylardandır. Benzer şekilde, Katalonya ve İskoçya’daki ayrılıkçı hareketler, ulus-devlet kavramının sorgulandığı ve etnik kimliklerin ön plana çıktığı süreçlerin birer yansıması olarak değerlendirilebilir.

Bu bağlamda, uluslararası aktörlerin mikro milliyetçiliğin tetiklediği etnik ve dini ayrımlara karşı sunduğu çözüm sıklıkla yetki paylaşımı modellerinden biri olan konsosyonel demokrasi⁴ olmuştur. 1990’lardan itibaren Asya, Afrika, Ortadoğu ve Balkanlar’daki etnik çatışmalar genellikle uluslararası müdahalelerle sona ermiştir. Kuzey İrlanda, Lübnan, Irak, Malezya, Kenya ve Bosna-Hersek’te konsosyonel model, etnik gruplara otonomi verip karar alma süreçlerine dahil ederek istikrar ve demokrasi sağlamayı hedeflemiştir. Ancak bu model her zaman başarılı olmamış, bazı durumlarda etnik bölünmeleri daha da derinleştirmiştir. Modelin uygulanma süresi ve başarısı ülkeden ülkeye değişiklik göstermektedir.⁵

Gps

- 1 Robert Ištók ve Štefánia Nováková, “Micronationalism as a Phenomenon of the Present/ Mikronacionalizmus Ako Fenomén Súčasnosti”, *Folia Geographica*, LVI/1, 2014, s. 46.
- 2 Mert Erekmekçi, “Mikro Milliyetçilik; Modernist Bir İnşa mı, Geçmişin Hayaleti mi; Modernist ve Etno Sembolcü Milliyetçi Kuramlar Bağlamında Bir Değerlendirme”, *International Journal of Social and Humanities Sciences Research (JSHSR)*, IX/89, 2022, s. 2231.
- 3 “Yeniden kabileselleşmecî milliyetçilik” kavramı, modern toplumalarda kimliklerin tıpkı ilkel toplumlardaki kabilecilik gibi, daha küçük, homojen gruplara dayanarak yeniden tanımlanması ve toplumun bu gruplar etrafında parçalanması eğilimini ifade eder. Emrah Konuralp, “Kimliğin Etni ve Ulus Arasında Sahnımı: Çokkültürcülük mü Yeniden Kabilecilik mi?”, *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, XIII/2, 2018, s. 133, 134, 144.
- 4 İngilizcede ‘consociational democracy’ olarak bilinen terim, Türkçeye ‘ortaklıkçı demokrasi’, ‘oydaşmacı demokrasi’, ‘ortaklaşmacı demokrasi’, ‘uzlaşmacı demokrasi’ veya ‘eş-toplumsallaştırmacılık’ olarak çevrilebilmektedir.
- 5 Lijphart’ın konsosyonel demokrasi için saydığı uygun koşullar için bkz. Arend Lijphart, *Democracy in Plural Societies*, Yale University Press, USA, 1977, ss. 54-103.

Siyaset bilimci Arend d'Angremond Lijphart, 1969'da yayımladığı "World Politics" adlı çalışmasında konsosyonel demokrasiyi formüle etmiş ve bunu 1975, 1977, 1985 ve 1999'daki çalışmalarında daha da geliştirmiştir. Lijphart, Gabriel A. Almond'un 1956 tarihli "Comparative Political Systems" adlı çalışmasındaki⁶, "çakışan veya örtüşen kimliklere sahip olan toplumların daha istikrarlı olduğu" tezine karşı çıkarak, elitlerin iş birliği ve çabaları sayesinde, İsviçre, Avusturya, Hollanda ve Belçika gibi bölünmüş toplumlarda da istikrarlı demokrasilerin oluşabileceğini savunmuş ve bunları "konsosyonel demokrasiler" olarak adlandırmıştır. Afrika ve Asya'da İngiliz tarzı demokrasinin başarısız olmasıyla birlikte, demokrasi giderek yetki paylaşımı modelleri ile ilişkilendirilir olmuştur.⁷

Kuzey Makedonya'da⁸ 2001 yılında Makedonlar ile Arnavutlar arasında başlayan etnik çatışmayı sonlandıran Ohri Çerçeve Anlaşması (OÇA) da bir konsosyonel düzenleme olarak kabul edilmektedir. OÇA, Kuzey Makedonya anayasasının giriş kısmında ve toplam on beş maddesinde⁹ değişiklik yapılmasını öngörerek özellikle Arnavutların hassasiyetlerini dikkate almıştır. Anlaşma metni Arnavutları açıkça belirtmese de grup haklarının %20'lik eşikle tanımlanması, en büyük azınlık olan Arnavutlara diğer azınlıklara göre avantaj sağlamıştır. Bu durum, çalışmanın odak noktasıdır. Çalışma, konsosyonel düzenlemelerin çatışan tarafların çıkarlarını ön planda tutarken küçük azınlıkları dışladığı eleştirisini Kuzey Makedonya örneği üzerinden tartışacaktır.

Çalışmanın teorik çerçevesini oluşturan ilk bölümde, konsosyonel demokrasi modeli ve bu modele yöneltilen eleştiriler sistematik olarak tartışılmıştır. Özellikle, küçük azınlıkların yetersiz temsili eleştirisi detaylı şekilde incelenmiştir. İkinci bölümde, Kuzey Makedonya'da Makedonlar ve Arnavutlar arasında 2001'de yaşanan etnik çatışma ile bu çatışmayı sona erdiren Ohri Çerçeve Anlaşması (OÇA), konsosyonel düzenlemeler bağlamında analiz edilmiştir. Üçüncü bölümde ise OÇA'nın belirlediği siyasi yapı içinde, Arnavutlar ile küçük azınlık grupları (Türkler ve Romanlar) arasında azınlık hakları açısından karşılaştırmalı bir değerlendirme yapılmıştır.

gpr

Akademik
Bakış

391
Cilt 18
Sayı 36
Yaz 2025

- 6 Gabriel A. Almond, "Comparative Political Systems", *The Journal of Politics*, XVIII/3, 1956, s. 391.
- 7 Matthijs Bogaards, "Democracy and Power-Sharing in Multinational States: Thematic Introduction", *International Journal on Multicultural Societies (IJMS)*, VIII/2, 2006, s. 119.
- 8 Yugoslavya Sosyalist Cumhuriyeti'nden 1991 yılında ayrılarak bağımsız olan Makedonya Cumhuriyeti, Yunanistan'ın itirazları nedeniyle anayasal ismini uluslararası arenada kullanamamış ve Eski Yugoslav Cumhuriyeti Makedonya (FYROM) adıyla Birleşmiş Milletlere üye olmuştur. 2018 yılında imzalanan Prespa Anlaşması ile Yunanistan ile isim sorunu çözüme kavuşmuş, ülkenin adı Kuzey Makedonya Cumhuriyeti olarak değiştirilmiştir. Ancak çalışma boyunca ülkenin adı, bütünselliğin korunması açısından, zamansal ayırım yapılmaksızın Kuzey Makedonya olarak kullanılmıştır.
- 9 Bkz. Kuzey Makedonya anayasasının 7, 8, 19, 48, 56, 69, 77, 78, 84, 86, 104, 109, 114, 115, 131. maddeleri. Constitute Project, *Macedonia's Constitution (2011)*, https://www.constituteproject.org/constitution/Macedonia_2011, Erişim Tarihi: 20.02.2025.

Teorik Çerçeve: Konsosyonel Demokrasi

Konsosyonel demokrasi derin sosyal ayrımlarla bölünmüş toplumlarda istikrarlı bir demokratik sistem inşa etmek üzere en çok başvurulan modellerden biridir.¹⁰ İlk kez 17.yüzyılda Alman siyaset felsefecisi Althusius tarafından ortaya atılan terimi, siyaset bilimci Arend Lijphart geliştirmiştir.¹¹

Konsosyonel modeli geliştirirken Lijphart'ın çıkış noktası yine bir siyaset bilimci olan Gabriel A. Almond'un 1956 tarihli "Comparative Political Systems"¹² isimli çalışması olmuştur. Almond derinden bölünmüş toplumlardaki etnisite, ırk, dil, din vb. temelli ayrılıkların siyasi sisteme de yansıyacağını ve istikrarsız demokrasiler meydana getireceğini savunmuştur.¹³ Almond'a göre, bireyler toplumda çeşitli çıkarlara ve görüşlere sahip birden fazla gruba mensup olduklarında (örtüşen üyelikler/overlapping memberships veya kesişen sosyal bölünmeler/cross-cutting social cleavages), bu durum onları ılımlı davranmaya ve uzlaşmaya yönlendirecektir. Benzer şekilde üyeleri bakımından heterojen olan örgütlerin liderleri de siyasi ılımlılık sergileyecek, bu da daha istikrarlı bir sistem yaratacaktır.¹⁴ Lijphart ise örtüşen/çakışan mensubiyetlerin olmadığı, toplumun sınıf ve din temelli ayrımlarla bölünmüş olduğu ancak istikrarlı bir demokratik düzene sahip olan Avusturya, Hollanda, Belçika ve İsviçre'yi örnek vererek bu ülkeleri "konsosyonel/ortaklıkçı demokrasiler" olarak nitelemiştir.¹⁵ Lijphart'a göre, siyasi elitlerin çabaları sayesinde, parçalanmış siyasi kültüre sahip, heterojen toplumlarda da istikrarlı demokrasiler inşa edilebilir.¹⁶

Konsosyonel teori, büyük koalisyon, orantılı temsil, kesimsel özerklik ve azınlık vetosu olmak üzere dört ana ilkeye dayanmaktadır. Büyük koalisyon, tüm önemli toplulukların yasama, yürütme ve karar alma süreçlerine katılımını sağlar. Orantısallık prensibi ise bu toplulukların kamu kurumları, polis ve yargı gibi alanlarda nüfuslarına orantılı olarak temsil edilmelerini garanti eder.¹⁷ Konsosyonel sistemde orantılı temsil, adil parlamenter temsil

- 10 Sabine Saurugger, "Consociationalism", Encyclopedia Britannica, 7 Ocak 2016, <https://www.britannica.com/topic/consociationalism>.
- 11 Konsosyonel demokrasi, Lijphart'tan önce Lehmbruch, Lewis ve Ake tarafından da çalışılmıştır. Rudy Andeweg, "Consociational Democracy", *Annual Review of Political Science*, III/1, 2000, ss. 510-511. Teorinin gelişmesine katkıda bulunan diğer yazarlar için bkz. Rupert Taylor, "Introduction: The Promise of Consociational Theory", Rupert Taylor (Ed.), *Consociational Theory: McGarry and O'Leary and the Northern Ireland Conflict*, Routledge, London, 2009, s.1.
- 12 Gabriel Almond, a.g.m., ss.391-409.
- 13 Ergun Özbudun, "Bölünmüş Toplumlarda Anayasalar ve Anayasa Yapımı: Türkiye Örneği", *Demokrasi Platformu*, VII/28, Güz 2011, s. 1-2.
- 14 Arend Lijphart, "Consociational Democracy", *World Politics*, XXI/2, 1969, ss. 208-209.
- 15 Charles E. Ehrlich, "Democratic Alternatives to Ethnic Conflict: Consociationalism and Neo-Separatism", *Brooklyn Journal of International Law (Brook. J. Int'l)*, 26, 2001, s. 451-452; Rupert Taylor, a.g.e., s.3; Arend Lijphart, *Consociational Democracy*, ss. 210- 211.
- 16 Arend Lijphart, *Consociational Democracy*, ss. 211-212; Rupert Taylor, a.g.e., s. 4.
- 17 John McGarry - Brendan O'Leary, "Power Shared After the Deaths of Thousands", Rupert Taylor (Ed.), *Consociational Theory: McGarry and O'Leary and the Northern Ireland Conflict*, Routledge, London, 2009, s. 17; Arend Lijphart, *Democracy in Plural Societies*, s. 25.

sağlamak ve azınlık gruplarının siyasal katılımını güvence altına almak için uygulanır. Bu yöntem, iktidarın tek bir grubun tekelinde toplanmasını önleyerek bölünmüş toplumlarda çatışma ve ayrışma riskini azaltır.¹⁸

Siyasal istikrarı geniş katılımı sağlama düşüncesi, güvensiz gruplara güvenlik ve özerklik sağlayarak tartışmalı konuları ortak şekilde ele alma imkânı sunar. Kapsayıcılık, güç paylaşacak grupların önceden belirlenmesi (kurumsal ortaklıkçılık/corporate consociation) veya seçimlerle katılım düzeylerinin gruplarca belirlenmesi (liberal ortaklıkçılık/liberal consociation) yoluyla sağlanır. Kurumsal ortaklıkçılık örnekleri arasında Kıbrıs'ta Rumlar ve Türkler için sabit temsil oranı belirlenmesi ve Bosna-Hersek'te devlet başkanlığının etnik gruplar arasında dönüşümlü paylaşılması bulunur. Liberal consociation örnekleri ise Makedonya'daki azınlık vetosu ve Kuzey İrlanda'da bakanlıkların d'Hondt formülüyle dağıtılmasıdır.¹⁹

Kesimsel otonomi ise ortak çıkar alanlarının dışındaki münhasır meselelerde her kesimin kendi kararlarını kendisinin alabilmesine imkân tanır.²⁰ Bölünmüş toplumlarda etno-kültürel gruplar belirli bir bölgede yoğunlaşıyorsa, bölgesel özerklik veya çok etnikli federasyon çatışmayı azaltabilir. Ancak, bu gruplar dağınık halde yaşıyorsa, kültürel özerklik uygulanarak eğitim ve kültürel konularda bu gruplara coğrafi konumlarından bağımsız olarak özerk yetkiler verilebilir.²¹

Azınlık vetosu, konsosyonel demokrasinin önemli bir diğer prensibidir. Büyük koalisyonla önemli kesimler karar alma sürecine dahil edilse de oy üstünlüğü çoğunlukta kalır. Azınlık vetosu, etnik grupların kendi çıkarlarını korumasını sağlar.²² Demokrasilerde azınlık hakları gözetilirken, konsosyonel demokrasilerde bu yaklaşım çoğulcu demokrasilerden farklıdır. Konsosyonel sistemlerde büyük azınlıkların hakları korunurken, bu gruplar genellikle toplumdaki bölünme ve ayrışma dinamiklerine dayalı olarak şekillenir.²³

Lijphart, yürütme gücünün paylaşımı (büyük koalisyon) ve grup özerkliğini "birincil özellikler", orantılı temsil ve veto hakkını ise "ikincil özellikler" olarak sınıflandırmıştır. Büyük koalisyon, farklı etnokültürel grupların yönetime katılımını sağlayarak azınlıkların iktidardan dışlanması önler. Lijphart, erken çalışmalarında büyük koalisyonu tüm etnokültürel grupları kapsayan bir yapı olarak görürken, daha sonra sadece ana grupların

gpr

Akademik
Bakış
393
Cilt 18
Sayı 36
Yaz 2025

18 Salim Orhan, "Designing Ethnocultural Identities in Divided Societies and Consociational Democracy as a Possibility", *İnÜHFD*, XIV/2, 2023, s. 383.

19 Allison McCulloch, *Democratization*, XXI/3, 2014, ss. 503-504.

20 Arend Lijphart, "Consociation and Federation: Conceptual and Empirical Links", *Canadian Journal of Political Science*, XII/3, s. 500-501.

21 Salim Orhan, a.g.m., s. 383.

22 Arend Lijphart, "Consociation and Federation", s. 500-501.

23 Mehmet Dalar, "Ortaklıkçı Demokrasi Modeli Irak İçin Mümkün mü?", *21. Yüzyılda Sosyal Bilimler*, 11, Nisan-Mayıs-Haziran 2015, s. 353.

koalisyonu dahil edilmesinin yeterli olduğunu savunmuştur.²⁴ Bu durum, konsosyonel düzenlemelerin küçük azınlıkların temsili konusundaki yetersizliklerini yeniden değerlendirmeyi zorunlu kılmaktadır. Ancak, bu tartışmaya geçmeden önce, konsosyonel demokrasiye yönelik genel eleştirileri ele almak uygun olacaktır.

Konsosyonel Demokrasiye Yönelik Eleştiriler

Lijphart ile özdeşleşen konsosyonel demokrasi, literatürde çeşitli eleştirilere konu olmuş ve Lijphart da görüşlerini zamanla revize etmiştir. Bu eleştiriler, konsosyonel modelin uygulandığı her toplumun sui generis siyasi kültürü ve toplumsal yapısı olması sebebiyle, modelin evrensel bir değerlendirme ölçütüne sahip olmamasından kaynaklanmaktadır.

Konsosyonel demokrasiye yöneltilen eleştirileri çeşitli şekillerde gruplandırmak mümkündür. Stefan Wolff'a göre konsosyonalizm üç ayrı ama birbiriyle bağlantılı perspektiften eleştirilebilir: kavramsal (belirsiz ve değişken kavramsal temeli olması), normatif (demokratik olmaması) ve pragmatik (istikrarlı bir çatışma çözümü yaratamaması).²⁵ Wolff, konsosyonalizme yöneltilen eleştirilerin büyük oranda teorik ve normatif temellere dayandığını, ampirik kanıtlarla yeterince desteklenmediğini savunmaktadır.²⁶ Bu çalışmada, konsosyonel modele yönelik eleştiriler “kavramsal ve kuramsal eleştiriler” ile “sonuçlara yönelik eleştiriler” olarak iki gruba ayrılmıştır. Ancak, bu iki eleştiri türü birbirinden tamamen bağımsız olmayıp birbiriyle ilişkilidir.

Konsosyonel modelin kavramsal ve kuramsal temeline yönelik eleştiriler arasında, kavramsal belirsizlikler içermesi, örnek gösterilen ülkelerin her zaman modeli doğrulamaması, self-determinasyon hakkını yeterince ele almaması, siyasi kurumların yapısına odaklanıp dış aktörlerin rolünü göz ardı etmesi ve demokratik ilkelerle çelişebilecek yönler barındırması bulunmaktadır.²⁷ Lustick'e göre, Lijphart teorisinin temel unsurları olan demokrasi, istikrar, çoğulculuk ve kültürel parçalanmışlık kavramlarını açık ve net bir şekilde tanımlamamıştır.²⁸ McGarry ve O'Leary, Lijphart'ın konsosyonel modelinde etnomilliyetçi bölünmeleri göz ardı ettiğini ve “ulus” yerine “kesim”

Gör

24 Salim Orhan, a.g.m., s. 382.

25 Stefan Wolff, “Consociationalism: Power Sharing and Self-Governance”, Stefan Wolff ve Christalla Yakinthou (Eds.), *Conflict Management in Divided Societies: Theories and Practice*, Routledge, 2013, s.38.

26 Stefan Wolff, *Consociationalism, Power Sharing, and Politics at the Center*, https://feula.eu/docs/Consociationalism_Power_Sharing_and_Politics_at_the_Center.pdf, s. 2, Erişim Tarihi: 20.02.2025.

27 Bkz. Rudy Andeweg, a.g.m; Matthijs Bogaards, “The Uneasy Relationship between Empirical and Normative Types in Consociational Theory”, *Journal of Theoretical Politics*, XII/4, 2000, s. 395-423; Brian Barry, “Political Accommodation and Consociational Democracy”, *British Journal of Political Science*, V/4, 1975, ss. 477-505; Ian S. Lustick, “Lijphart, Lakatos, and Consociationalism”, *World Politics*, L/1, 1997, ss. 88-117; John McGarry- Brendan O'Leary, *The Northern Ireland conflict: consociational engagements*, OUP Oxford, 2004; M. P. C. M. van Schendelen, “Consociational Democracy: The Views of Arend Lijphart and Collected Criticisms”, *Acta Politica*, XIX/1, 1984, ss. 19-55.

28 Ian Lustick, Lijphart Lakatos, s. 105.

kavramını kullanarak azınlık ulusların aidiyet sorunlarını yeterince yansıtmadığını savunmaktadır.²⁹ Bazı yazarlar, siyasi elitlerin her zaman işbirliğini tercih edeceği varsayımını sorgulayarak, elitlerin davranışlarının zamana ve konuya bağlı olarak değişebileceğini ve işbirliğini ölçmenin güç olduğunu savunmuşlardır.³⁰ Bir başka eleştiri de konsosyonel modelin siyasi kurumların düzenlenmesine ve tahsisine odaklanmasının yetersizliği üzerinedir. Çünkü Bosna-Hersek, Kosova, Kuzey Makedonya ve Afganistan gibi örneklerde görüldüğü üzere, siyasi iktidarın paylaşımı kadar güvenlik ve ekonomik reform gibi konuların ele alınması da sistemin istikrarı için zaruridir.³¹ Bu bağlamda Wolff, *kompleks güç paylaşımı* kavramını öne sürerek, konsosyonel modelden daha kapsamlı ve sürdürülebilir bir model sunmuştur.³²

Konsosyonel modele yöneltilen önemli eleştirilerden biri, demokrasi ile yetki paylaşımı arasında doğrudan bir bağlantı kurulmasıdır. Siyasi elitlere öncelik tanıyan bu model, halk katılımını ikinci plana attığı için elitist olarak görülmektedir. Ayrıca, konsosyonel sistemlerde zirve diplomasisinin yaygın olması, demokrasinin şeffaflık ilkesiyle çelişebilir.³³ Konsosyonel düzenlemelerde öncelik çatışma taraflarını uzlaştırmak olduğundan, çatışmaya dahil olmayan grupların yeterince temsil edilmemesi riski bulunmaktadır. Ayrıca, bu sistemlerde grup bağlılığı ulusal aidiyetin önüne geçerek etnik kimliklerin kökleşmesine neden olabilmektedir.³⁴ Büyük koalisyon prensibi nedeniyle konsosyonel örneklerde gerçek bir muhalefetin bulunmadığı yönünde eleştiriler de yapılmaktadır.³⁵ Özetle, konsosyonel demokrasi, şeffaflık, çoğulculuk, katılımcılık, adalet ve eşitlik gibi demokratik ilkelerle çelişen durumlar yaratabilmektedir. Bu sebeple, konsosyonel modeli uygulayan bir ülkenin her şart ve koşulda demokratik olduğunu düşünmek doğru olmayacaktır. Anna J. Karstad'a göre, konsosyonel model ve diğer güç paylaşımı modelleri "demokrasi üzerinde bir kısıtlama" olarak bile görülebilir.³⁶

Konsosyonel demokrasi hem kavramsal ve teorik boyutu kadar uygulama sonuçları nedeniyle de eleştirilmiştir. Etnik ayrımları derinleştirerek toplumsal bölünmeyi artırması, kolektif hakları yüceltirken bireysel hakları zayıflatması, ulus inşasını zorlaştırması, azınlık vetosunun siyasi tikanıklık yaratması ve uygulandığı ülkeyi üçüncü tarafların müdahalesine bağımlı hale getirmesi başlıca eleştiri konularıdır.³⁷ Konsosyonel modelin toplumda-

29 John MCGARRY - Brendan O'Leary, *Power shared*, ss. 27-28.

30 Rudy Andeweg, a.g.m., ss. 519-520.

31 John McGarry- Brendan O'Leary, *Power shared*, ss. 45, 58,59.

32 Stefan Wolff, "Peace by Design? Towards 'Complex Power Sharing'", Rupert Taylor (Ed.), *Consociational Theory*, Routledge, 2009, ss. 126-137.

33 Matthijs Bogaards, "Democracy and Power-Sharing, s. 120.

34 George Vasilev, "EU Conditionality and Ethnic Coexistence in the Balkans: Macedonia and Bosnia in a Comparative Perspective", *Ethnopolitics*, X/1, 2011, s. 690.

35 Arend Lijphart, *Plural Societies*, ss. 47-48.

36 Anna K. Jarstad, "Power-Sharing in Africa", *Africa Spectrum*, XLIV/3, 2009, s. 42.

37 Bkz. Rudy Andeweg, a.g.m.; Matthijs Bogaards, *Democracy and Power-Sharing in Multi-national States*, s. 119-126; Donald L. Horowitz, "Ethnic Power-Sharing and Democracy: Three Big Problems", *Journal of Democracy*, XXV/2, 2014, ss. 5-20.

ki gruplara sunduğu bölgesel otonominin ayrılmayı tetikleyebileceği, kültürel otonominin ise grup bilincini güçlendirerek çatışmayı körükleyebileceği de yapılan eleştiriler arasındadır.³⁸

Bosna-Hersek ve Kuzey Makedonya örnekleri incelendiğinde, Dayton Anlaşması'nın Bosna-Hersek'te etnik grupların ayrı yönetim birimleri oluşturmalarını teşvik ettiği ve siyasal temsiliyeti etnik kimlik temelinde şekillenirken merkezi hükümeti zayıflatmış görülmektedir.³⁹ Bosna-Hersek'in toprak bütünlüğünün korunması için uluslararası desteğin zaruri olması da yine konsosyonel modele içkin önemli bir sorundur.⁴⁰ Kuzey Makedonya örneğinde de "Badinter çoğunluğu" olarak adlandırılan ve azınlık haklarını doğrudan ilgilendiren konularda azınlık vekillerin oy çoğunluğunu da gerektiren kural, mecliste sık sık tartışmalar ve siyasal tıkanıklık yaratmıştır.⁴¹ Ülkedeki siyasal tıkanıklar ve hükümet kurma krizleri ise AB ve ABD'nin arabuluculuğu ile aşılabilmektedir.

Konsosyonel Demokrasi ve Küçük Azınlıkların Temsili

Konsosyonel demokrasilerde küçük grupların temsili genellikle yetersizdir. Sistem, büyük grupların çıkarlarını dengelemeye odaklandığından, küçük etnik, dini veya kültürel topluluklar siyasal süreçlerden dışlanabilir veya ikincil aktörler olarak kalabilir. Konsosyonel düzenlemelerin yalnızca belirli gruplara odaklanarak küçük toplulukları göz ardı etmesi, demokrasi ve eşitlik ilkeleriyle çelişebilir. Büyük gruplar arasında yapılan anlaşmalar, küçük azınlıkların siyasal karar alma süreçlerinde etkisiz kalmasına neden olabilir. Bu durum, küçük azınlıkların siyasal süreçlerde etkisiz kalmasına ve taleplerinin göz ardı edilmesine yol açar. Ayrıca, konsosyonel sistemler grup temelli siyasal örgütlenmeler oluşturduğundan, bireysel yurttaşlık haklarını geri planda bırakıp kolektif hakları ön plana çıkarır. Sonuç olarak, küçük azınlıkların talepleri daha geniş toplumsal gruplar arasında kaybolabilir.

Bosna-Hersek, konsosyonel demokrasilerde küçük azınlıkların temsili sorunlarına çarpıcı bir örnektir. Dayton Barış Anlaşması, Boşnak, Sırp ve Hırvatları kurucu halk olarak kabul ederek dönüşümlü devlet başkanlığı ve iki meclisli bir sistem getirmiştir. Halklar Meclisi on beş üyeden oluşurken, Cumhurbaşkanlığı üç kurucu halkın temsilcileri tarafından yürütülmektedir. Ancak, örneğin Roman ve Yahudiler gibi küçük azınlıkların temsili için özel bir düzenleme yapılmamıştır. Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi'nin 2009 tarihli Sejdić ve Finci v. Bosna-Hersek kararı, bu temsil sisteminin insan hakları ihlaline neden olduğunu belirtmiştir. Bu davada, Roman Dervo Sejdić ve Yahudi Jakob Finci, kurucu halklardan olmadıkları için Halklar Meclisi

38 Gül Pınar Erkem Gülboy, *Çatışma Yönetiminde Ortaklıkçı Metot: 1960 Kıbrıs Cumhuriyeti Örneği*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2014, s. 123 (Yayınlanmamış Doktora Tezi).

39 Aslıhan Iğdır-Akaras, "Research Article", *Lectio Socialis*, VIII/1, 2024, s. 67.

40 Sündüs Adaş- E. Konuralp, "Sırp Milliyetçiliği Fay Hattında Bosna-Hersek Siyasetinin Krizi", *Barış Araştırmaları ve Çatışma Çözümleri Dergisi*, VIII/2, 2020, s.112.

41 Sašo Ordanoski-Aleksandar Matovski, "Between Ohrid and Dayton: The Future of Macedonia's Framework Agreement", *Südosteuropa Mitteilungen*, 4, 2007, s.51.

si ve Cumhurbaşkanlığı seçimlerinde aday olamamışlardır.⁴²

Azra Zornić v. Bosna-Hersek davası da küçük azınlıkların temsili sorununa örnektir. Azra Zornić, 2002’de Sosyal Demokratik Parti’den sadece Bosna-Hersek vatandaşı olarak aday olmuştur. Ancak, kurucu etnisitelere mensup olmadığı için Halklar Meclisi ve Cumhurbaşkanlığı seçimlerinde adaylığı kabul edilmemiştir. Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi, 2014’te bu durumu insan hakları ihlali olarak değerlendirmiştir.⁴³ Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi söz konusu davalarda davacıların ayrımcılığa maruz kaldığını belirtmiş, İnsan Hakları ve Temel Hakların Korunmasına İlişkin Sözleşme madde 14 ile bağlantılı olarak 1 nolu Protokol’ün 3. maddesi ve 12 nolu Protokol’ün 1. maddesinin ihlal edildiği yönünde karar vermiştir.⁴⁴

Konsosyonel düzenlemeler, siyasi iktidarın paylaşımında küçük azınlıkları dezavantajlı bırakırken, orantısallık prensibi de temsil dengesizliklerine yol açabilmektedir. Seçim sistemleri, kamu atamaları ve fon tahsisinde nüfusla orantılı paylaşımı esas alan bu ilke⁴⁵, uzun vadede etnik gruplar arasında eşitsizlik yaratabilir. Düşük doğum oranına sahip gruplar demografik olarak kendilerini tehdit altında hissederken, yüksek doğum oranına sahip gruplar ise nüfuslarına kıyasla yetersiz temsil edildiklerini düşünebilir.⁴⁶ Ancak, konsosyonel düzenlemelerin küçük azınlıkları marjinalleştirdiği görüşlerinin yanı sıra, bu gruplara “azınlık vetosu” hakkı tanınmasının küçük gruplara orantısız güç vererek siyasi işleyişi tıkadığına ilişkin eleştiriler de vardır.⁴⁷

Kuzey Makedonya’da Konsosyonel Demokrasi Uygulaması

Kuzey Makedonya’da Yugoslavya döneminden beri var olan Makedonlar ve Arnavutlar arasındaki ayrışma, ülkenin bağımsızlığıyla daha da derinleşmiştir. 1990’lı yıllar büyük çatışmalar olmadan geçse de Kosova krizinin sınır ötesi etkileri ülkeyi 2001’de iç savaşın eşiğine getirmiştir. Bu bölümde, 2001’deki etnik çatışma ve ardından Ohri Çerçeve Anlaşması, konsosyonel teori bağlamında incelenerek azınlık hakları üzerindeki etkileri tartışılmaktadır.

2001 Çatışması ve Ohri Çerçeve Anlaşması

Kuzey Makedonya, İkinci Dünya Savaşı sonrası Josip Broz Tito liderliğinde kurulan Yugoslavya Federal Halk Cumhuriyeti’nin altı kurucu cumhuriyetinden biriydi. En büyük azınlık grubu olan Müslüman Arnavutlar, Yugoslavya anayasasıyla eğitim ve kültürel alanda haklar elde

42 European Court of Human Rights, “Case of Sejdić and Finci v. Bosnia and Herzegovina”, 27996/06 ve 34836/06, Strasbourg, 22.12.2009.

43 European Court of Human Rights, “Case of Zornić v. Bosnia and Herzegovina”, 3681/06, Strasbourg, 15.07.2014.

44 Open Society Justice Initiative, “Sejdic and Finci vs. Bosnia and Herzegovina”, <https://www.justiceinitiative.org/litigation/sejdic-and-finci-v-bosnia-and-herzegovina> Erişim Tarihi: 25.09.2023.

45 Sabine Saurugger, “Consociationalism”. *Encyclopedia Britannica*, 7 Ocak 2016, <https://www.britannica.com/topic/consociationalism>, Erişim Tarihi: 06.07. 2022.

46 Ehrlich, a.g.m., s. 454.

47 Andeweg, a.g.m., s. 530.

Gör

Akademik
Bakış

397

Cilt 18
Sayı 36
Yaz 2025

etti. Ancak, etnik Arnavutlar ve Makedonlar arasında giderek artan mesafe ve yabancılaşma söz konusuydu.⁴⁸ Kuzey Makedonya'nın bağımsızlığını ilan ettikten sonraki ilk anayasasında ülke etnik Makedonların ulus devleti olarak tanımlanmış, ülkedeki Arnavut, Türk, Roman, Ulah ve diğer milliyetlere eşit vatandaşlık hakkı verilmişti.⁴⁹ O dönemde Arnavutlar toplam nüfusun yaklaşık %25'ini oluşturmaları ve Tetova/Kalkandelen gibi kentlerde nüfusça Makedonlardan fazla olmaları nedeniyle azınlık değil, kurucu halk statüsünde olmak istemekteydi.⁵⁰

Arnavutlar eğitim, kültür, din, katılım ve istihdam gibi konularda da değişiklikler istemekteydi. 1991 anayasası 48. maddede anadilde eğitim hakkını yalnızca ilk ve orta öğretim için garantilemekteydi.⁵¹ Arnavutlar ise başta yükseköğretim olmak üzere, mecliste, kamu kurumlarında ve yerel yönetim birimlerinde Arnavutçanın kullanılabilmesini talep etmekteydi.⁵² Dini inanç konusunda anayasanın 19. maddesinde yalnızca Makedon Ortodoks Kilisesi'nin adının geçmesi ve diğer inançlardan genel bir ifadeyle "dini topluluklar ve gruplar" şeklinde bahsedilmesi, Arnavutlar için bir eşitsizlik göstergesiydi.⁵³ Bir diğer tartışmalı konu ise katılım ve istihdam idi. Arnavutlar ve ülkedeki diğer azınlıklar kamu sektörü, güvenlik ve medya gibi alanlarda nüfuslarıyla orantılı bir temsil istemekteydi.⁵⁴ Arnavutlar içişleri, dışişleri, savunma, vb. bakanlıklarda yer alamamakta, bu nedenle de kendilerine ikincil pozisyonların sunulduğunu düşünmekteydi.⁵⁵

Arnavutların özerklik talepleri ve nüfus sayımlarına katılmama gibi eylemleri, Kuzey Makedonya'nın bağımsızlığından sonra Makedon hükümeti tarafından devletin meşruiyetini sorgulayan tehditler olarak algılanmış ve ontolojik güvenlik endişesi yaratmıştı.⁵⁶ Yine de ülke bağımsızlığının ilk on yılında etnik gruplar arası ilişkileri dengede tutabilmişti. Ancak Kosova krizi bir yandan ideolojik olarak Arnavut milliyetçiliğini körüklerken, öte yandan Makedonya'daki Arnavut hareketine örgütsel ve lojistik destek sağlamıştır.⁵⁷

48 Ulf Brunnbauer, "Fertility, Families and Ethnic Conflict: Macedonians and Albanians in the Republic of Macedonia 1944-2002", *Nationalities Papers: The Journal of Nationalism and Ethnicity*, XXXII/3, 2004, s. 586-587.

49 WIPO, "Constitution of the Republic of Macedonia", <http://www.wipo.int/edocs/lexdocs/laws/en/mk/mk014en.pdf>, Erişim Tarihi: 13.07.2022.

50 Jenny Engström, "Multi-Ethnicity or Bi-Nationalism: The Framework Agreement and the Future of the Macedonian State", *Journal on Ethnopolitics and Minority Issues in Europe (JEMIE)*, 1, 2002, s.13.

51 Abdulla Azizi, "The Right to Education in the Republic of Macedonia: The Right to Education in One's Mother Tongue", *Procedia Social and Behavioral Sciences*, XV, 2011, s. 2436.

52 Maria Eleni Koppa, "Ethnic Albanians in the Former Yugoslav Republic of Macedonia: Between Nationality and Citizenship", *Nationalism and Ethnic Politics*, VII/4, s. 44- 52.

53 Zhidas Daskalovski, "Democratic Consolidation and the 'Stateness' Problem: The Case of Macedonia", *The Global Review of Ethnopolitics*, III/2, 2004, s. 56.

54 Koppa, a.g.m., s. 46.

55 Robert Hislope, "Between a Bad Peace and Good War: Insights and Lessons from the Almost-war in Macedonia", *Ethnic and Racial Studies*, XXVI/1, 2003, s. 132-133.

56 Robert Hislope, a.g.m., s. 139.

57 EveryCRSReport, "Macedonia Country Background and Recent Conflict", 28.03.2002, <https://www.everycrsreport.com/reports/RL30900.html> Erişim Tarihi: 25.11.2023.

Arnavut silahlı örgütü Ulusal Kurtuluş Ordusu-UKO (Ushtria Çlirimtare Kombëtare-UÇK/National Liberation Army-NLA) 21 Ocak 2001'de Tetovo'daki Tearçe polis karakoluna yaptığı saldırı ile Makedonya krizi başlamıştır.⁵⁸

Uluslararası toplum, Kuzey Makedonya'daki çatışmanın bölgesel bir savaşa dönüşme riskine karşı çözüm arayışına girmiştir. Başta Avrupa Birliği ve ABD başta olmak üzere, Birleşmiş Milletler, NATO ve AGİT süreçte aktif rol oynamıştır. Çatışmalar Manastır, Üsküp, Kumanova'ya yayılırken⁵⁹ siyasi zeminde barış arayışları sürmüştür. Müzakereler sonucunda, parlamentodaki etnik Makedon partileri VMRO-DPMNE (İç Makedon Devrimci Örgütü-Makedonya'nın Ulusal Birliği Demokratik Partisi) ve SDSM (Makedonya Sosyal Demokratlar Birliği) ile etnik Arnavut partileri DPA (Arnavut Demokratik Partisi) ve PDP (Demokratik Refah Partisi) uzlaşarak 13 Ağustos 2001'de Ohri Çerçeve Anlaşması'nı imzalamıştır. Anlaşmayı imzalayanlar arasında Makedonya Cumhurbaşkanı Boris Trajkovski, ABD temsilcisi James Perdue ve AB temsilcisi François Leotard da yer almıştır.⁶⁰

Ohri Çerçeve Anlaşması ve Konsosyonel Demokrasi

Ohri Çerçeve Anlaşması, Kuzey Makedonya'da demokratik yapının korunmasını, etnik kimliklere saygıyı ve Avro-Atlantik kurumlarla bütünleşmeyi hedefleyen bir çerçeve anlaşmadır. Konsosyonel demokrasinin dört temel prensibi açısından değerlendirildiğinde, anlaşmanın bu ilkeleri büyük ölçüde yansıttığı görülmektedir.

Kuzey Makedonya'da büyük koalisyon prensibi, bağımsızlıktan beri uygulanmakta ve en çok oy alan Makedon partisi, Arnavut ve diğer küçük partilerle ittifak yaparak hükümet kurmaktadır. Bu iktidar paylaşımı siyasi elitler arasında iş birliğini artırsa da toplumsal düzeyde bütünleşme sağlamamıştır. 2001 çatışmaları, yürütme erkinin paylaşılmasının demokratik istikrar için yeterli olmadığını gösterdiği için Ohri Çerçeve Anlaşması, anayasal değişikliklerle konsosyonel demokrasiyi hayata geçirmiştir.

Arnavutların nüfuslarına oranla yetersiz temsil edildikleri yönündeki şikâyetlerini bertaraf etmek üzere OÇA, 4. Maddede kamu görevlerine yapılan seçim ve atamalarda, kamu fonlarının tahsisinde, merkez ve yerel yönetim kurumlarındaki istihdamlarda ayrımcılık yapılmaması ve adil temsil ilkelerinin uygulanması gerektiğini belirtmiştir.⁶¹ Kamu kurumlarında ve sosyal yaşamda adil temsil (8. Madde), Ombudsmanın/kamu denetçisinin ayrımcılık yapmaması (77. Madde), Güvenlik Konseyi'nin üyelerinden üçünün Kuzey Makedonya halkının etnik yapısını yansıtmaları şartı (86. Madde) orantısallık prensibini işaret etmektedir.

58 Sinisa Jakov Marusic, "20 Year's on, Armed Conflict's Legacy Endures in North Macedonia", Balkan Insight, 22.01.2021, <https://balkaninsight.com/2021/01/22/20-years-on-armed-conflicts-legacy-endures-in-north-macedonia/> Erişim Tarihi: 25.11.2023.

59 Ömer Göksel İşyar ve Ergin Ahmed, "Makedonya Cumhuriyeti'nde Arnavut Azınlık Sorunu", *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, VII/3, 2005, s. 226.

60 Suzette R. Grillot ve diğerleri, "A Fragile Peace: Guns and Security in Post-Conflict Macedonia", *UNDP-Small Arms Survey Report*, Cenevre, Haziran 2004, s.6.

61 Bkz. Değişiklik VI, XI, XII, XIII, XIV, XV.

Gaz

Akademik
Bakış

399

Cilt 18
Sayı 36
Yaz 2025

OÇA, kesimsel otonomi prensibini yansıtacak şekilde yerel yönetimlerin güçlendirilmesi aracılığıyla vatandaşların demokratik katılımını sağlamayı ve topluluk kimliklerini korumayı amaçlamıştır.⁶² OÇA aynı zamanda Yerel Yönetimler Yasası'nın gözden geçirilmesini ve yerel yönetimlerin yetkilerinin genişletilmesini öngörmüştür.⁶³ OÇA 6. Maddede ilköğretim ve orta öğretimde anadilde eğitim hakkını düzenlemiştir; ancak Makedoncanın ülkenin resmi dili olduğunu açıkça (6.4) vbelirtmiştir. Buna karşın, nüfusun en az %20'sinin konuştuğu diller bazı şartlarda resmi dil olarak kabul edilmiştir (7.2). Ancak toplam nüfusun %20'sinden daha az bir nüfusun konuştuğu dilin kamu kurumlarında resmi olarak kullanılması konusundaki karar yerel otoritelere bırakılmıştır (7.6).⁶⁴

OÇA'nın 69. maddesinin 2. fıkrasında düzenlenen ve Ohri sonrası düzenin en tartışmalı uygulamalarından biri olan Badinter çoğunluğu/çifte çoğunluk ise, konsosyonel teorinin karşılıklı veto/azınlık vetosu prensibini yansıtmaktadır. OÇA, 77, 104 ve 109. Maddelerde yaptığı değişiklik ile sırasıyla Ombudsmanın ve Yargıtay ve Anayasa Mahkemesi'nin üçer üyesinin seçilmesinde, Madde 114'teki düzenleme ile yerel yönetimlere ilişkin yasa tasarısının kabul edilmesi ve yerel seçimler, yerel finansman, belediye sınırları gibi konularda Badinter çoğunluğunun gerekliliği vurgulanmıştır.⁶⁵ Anlaşma ayrıca Anayasanın 131. Maddesinde değişiklik yaparak anayasanın girişini, yerel yönetimlere dair maddeleri, bizzat 131. Maddeyi, topluluk mensuplarının haklarını etkileyen maddeleri değiştirmeyi ve bu maddelere ilişkin yeni hükümler eklemeyi Badinter çoğunluğunun sağlanmasına bağlamıştır.⁶⁶ "Topluluklararası İlişkiler Komitesi" (Committee on Inter-Community Relations) bu konuda çıkabilecek anlaşmazlıkları çözmekle yetkilendirilmiştir. 78. Madde değişikliği, Topluluklar arası İlişkiler Komitesi'nde temsil edilecek üyelerin ülkedeki etnik grupların kompozisyonunu yansıtacak şekilde oluşturulmasını öngörmüştür.

Ohri Çerçeve Anlaşması ve Azınlık Hakları

Ohri Çerçeve Anlaşması'nın imzalanmasından günümüze yaklaşık çeyrek asır geçmesine rağmen hem Makedonlar hem Arnavutlar arasında ve akademik çevrelerde tartışmalar sürmektedir. Anlaşma, her iki tarafın beklentilerini tam karşılamamış ve Arnavutlar dışındaki azınlıkları sürecin dışında bırakarak çok etnikli toplum hedefini zayıflatmıştır. Ancak iki önemli ayrım yapmak gerekir. Birincisi, OÇA'nın uygulanışı ve Arnavut taleplerinin karşılanması süreci, 2006-2016 Gruevski hükümeti dönemi ile 2017-2022 Zaev hükümeti dönemi arasında farklı değerlendirilmelidir. İkincisi, OÇA'nın sunduğu haklar açısından, dönem farkı gözetmeksizin, Arnavutlar ile Türkler ve Romanlar gibi daha küçük azınlıklar arasında bir ayrım yapılmalıdır.

62 Bkz. Ohri Çerçeve Anlaşması, Temel Prensipler, Madde 1.5, 2001.

63 Ohri Çerçeve Anlaşması, Madde 3.1, 3.2, 3.3, 2001.

64 Değişiklik V.

65 Bkz. Değişiklik XIV, XV, XVI.

66 Bkz. Değişiklik XVIII.

Ohri Çerçeve Anlaşması: Arnavutlar

Ohri sonrası dönemde, Arnavutların hak ve taleplerine yaklaşım açısından Gruevski ve Zaev iktidarları arasında belirgin bir fark vardır. Milliyetçi VMRO-DPMNE partisi lideri Nikola Gruevski döneminde, etnik gruplar arasındaki ilişkiler gergin ve mesafeli ilerlemiş, eğitimde ayrışma derinleşmiş, devlet kurumlarında patronaj, istikrarsızlık ve yolsuzluk yaygınlaşmıştır.⁶⁷ Uygulamada, istatistiksel artışa öncelik verildiği, kamu kurumlarına atamaların liyakat gözetilmeden yapıldığı ve azınlıklara anayasa ve OÇA ile tanınan hakların pratikte yeterince hayata geçirilmediği görülmektedir.⁶⁸

Bu dönemde etnik kutuplaşma derinleşmiş ve Üsküp 2014 projesi, etnik hassasiyetleri daha da körüklemiştir. Antikleştirme odaklı bu düzenlemeler, Makedon kimliğini öne çıkararak Arnavutlar ve diğer azınlıkları dışlanmış hissettirmiştir.⁶⁹ 2017 Nisan ayında gerçekleşen meclis saldırısı, Gruevski dönemindeki etnik gerginliğin bir göstergesidir. VMRO-DPMNE destekçileri, Arnavut Talat Xhaferi'nin meclis başkanı seçilmesine tepki olarak parlamentoya saldırmış, Zaev ve bazı Arnavut vekiller yaralanmıştır.⁷⁰

Gruevski hükümeti usulsüz telefon dinleme ve yolsuzluk iddialarıyla sarsılınca, uzun süren siyasi krizin ardından Zoran Zaev liderliğindeki sol kanat Makedon partisi SDSM ve etnik Arnavut partisi Democratic Union for Integration (DUI) koalisyonuyla 2017 yılının mayıs ayında yeni hükümet kurulmuştur.⁷¹ 2018'de Yunanistan ile imzalanan Prespa Anlaşması, 27 yıllık isim sorununu sona erdirerek Avro-Atlantik entegrasyonunun önünü açmıştır. Zaev döneminde, Mart 2020'de Kuzey Makedonya NATO'nun 30. üyesi olmuş ve AB ile ilişkilerini güçlendirmiştir.⁷²

Zaev hükümeti ile birlikte iç politikada da daha kapsayıcı bir süreç başlamıştır. 2018 yılı ocak ayında Arnavutçanın da ülke genelinde Makedoncanın yanı sıra resmi dil sayılmasına olanak tanıyan "Dillerin Kullanımı Yasası" mecliste onaylanmıştır.⁷³ Yine bu dönemde 2018-2025

67 Gönül Tezcan, "Gruevski'den Zaev'e Makedonya'nın İç ve Dış Politikasındaki Gelişmeler", X/2, 2019, s. 386.

68 Simonida Kacarska, "Equitable Representation as a Condition for EU Accession-The Case of the Republic of Macedonia", *One Decade after the Ohrid Framework Agreement: Lessons (to be) Learned from the Macedonian Experience*, Ed. Marija Risteska ve Zhidas Daskalovski, Friedrich Ebert Stiftung and Center for Research and Policy Making, Üsküp, 2011, s.128-129.

69 Taylor Helene Matevich, "Analysis of Ethnic Relations in the Former Yugoslav Republic of Macedonia", *Cultural Relations Quarterly Review*, 1/2, 2014, s. 195.

70 Sinisa Jakov Marusic, "Violence Erupts as Protesters Storm Macedonia Parliament", *Balkan Insight*, 27 Nisan 2017, <https://balkaninsight.com/2017/04/27/macedonia-elecs-parliament-speaker-amid-ongoing-tension-04-27-2017-1/> Erişim Tarihi: 29.07.2023.

71 Sinisa Jakov Marusic, "Macedonia Parliament Approves New Gov't after Prolonged Stalemate", 31 Mayıs 2017, <https://balkaninsight.com/2017/05/31/macedonia-parliament-approves-zaev-s-new-govt-05-31-2017/> (20.07.2023).

72 Dzihat Aliju, "Kuzey Makedonya'da Değişimlerin Adı", Anadolu Ajansı, 23 Aralık 2021, <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/kuzey-makedonya-da-degisimlerin-adi-zoran-zaev/2455769> Erişim Tarihi: 18.08.2023.

73 Dzihat Aliju, "Makedonya'da Arnavutça'nın Resmi Dil Olması Meclisten Geçti", *Anadolu Ajansı*, 11 Ocak 2018, <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/makedonyada-arnavutcanin-resmi-dil-olmasi-meclisten-gecti/> 1028619 Erişim Tarihi: 29.07.2023.

görsel

Akademik
Bakış

401

Cilt 18
Sayı 36
Yaz 2025

Eğitim stratejisi ortaya konmuş ve eğitim girişimleriyle Arnavut ve Makedon öğrencilerin entegrasyonu hedeflenmiştir.⁷⁴ 2018 yılı Kuzey Makedonya raporu da Zaev döneminde daha şeffaf ve kapsayıcı bir siyasi atmosferin oluşmaya başladığını belirtmiştir.⁷⁵

Ohri Çerçeve Anlaşması: Türkler ve Romanlar

Ohri Çerçeve Anlaşması, azınlık haklarını iyileştirip ayrımcılığı önlerken, çatışan tarafları uzlaştırmaya odaklandığı için daha çok Arnavutlara yönelmiş ve küçük azınlıkları ikinci planda bırakmıştır. Etnik haklar, nüfusun %20'si ve üzerini oluşturan gruplar için tanımlandığından, bu kriteri genelde sadece Arnavutlar karşılamıştır. Arnavutlar adil temsil, dil kullanımı ve eğitimde belirgin ilerleme kaydederken, Romanlar ve Türkler gibi küçük azınlıklar görece dezavantajlı kalmıştır.⁷⁶ Örneğin, 2010'da kabul edilen "Ayrımcılığa Karşı Önleme ve Koruma Kanunu", azınlıkların özellikle istihdam konusundaki sorunlarını kovuşturmak için bir komisyon oluşturmuştur. Ancak, yerel yönetimlerde Komisyon'a başvuruda kendi dil ve alfabelerini kullanma hakkı, yalnızca nüfusun en az %20'sini oluşturan gruplara tanınmıştır (Madde 25). Bu durum, Makedonlar ve Arnavutlara imtiyaz sağlarken, daha küçük azınlıklara aynı hakkı sunmamıştır.⁷⁷ Avrupa Komisyonu'nun Kuzey Makedonya ilerleme raporlarında, Arnavutlar dışındaki azınlıkların dezavantajlı konumu eleştirilmiştir. 2016'ya kadar yayımlanan raporlar, Arnavutlar için dil, eğitim ve temsil alanlarında ilerleme kaydedildiğini ancak Romanlar ve Türkler gibi küçük azınlıkların marjinalleştiğini belirtmiştir.⁷⁸

2021 yılı eylül ayında, yirmi yıl aradan sonra gerçekleştirilen ve sonuçları 2022 yılı mart ayında açıklanan nüfus sayımına göre toplam 2 milyon 100 bin civarındaki Kuzey Makedonya nüfusunun yaklaşık %3,98'i Türklerden oluşmaktadır.⁷⁹ Türkler, Makedonlar ve Arnavutlardan sonra ülkedeki en büyük üçüncü etnik gruptur.⁸⁰ Türkler, 1389'daki I. Kosova Savaşı sonra-

- 74 Aryn Bloodworth, "Educational (De)segregation in North Macedonia: The Intersection of Policies, Schools, and Individuals", *European Educational Research Journal*, XIX/4, 2020, s. 311.
- 75 European Commission, "The Former Yugoslav Republic of Macedonia 2018 Report", SWD (2018) 154 Final, Strasburg, 17.04.2018.
- 76 Bkz. European Commission, "The Former Yugoslav Republic of Macedonia 2016 Report", COM (2016) 715 Final, Brussels, 9.11.2016, s. 11, 63.
- 77 Serap Yolcu Yavuz, "Kuzey Makedonya Cumhuriyeti'nde Etnik Azınlık Olarak Romanlar", *Elektronik Siyaset Bilimi Araştırmaları Dergisi*, XI/21, 2020, s.3.
- 78 Bkz. European Commission, "The Former Yugoslav Republic of Macedonia 2013 Progress Report", COM (2013) 700 Final, Brussels, 16.10.2013, s. 13; European Commission, "The Former Yugoslav Republic of Macedonia 2014 Report", COM (2014) 700 Final, Brussels, 8.10.2014, s. 13; European Commission, "The Former Yugoslav Republic of Macedonia 2015 Progress Report", COM (2015) 611 Final, Brussels, 10.11.2015, s. 10; European Commission, "The Former Yugoslav Republic of Macedonia 2016 Report", COM (2016) 715 Final, Brussels, 9.11.2016, s. 11.
- 79 Sayılan toplam nüfus 2.097.319; toplam yerleşik nüfus 1.836.713 kişidir. State Statistical Office of the Republic of North Macedonia, *Census of Population, Households and Dwellings in the Republic of North Macedonia, 2021 - First Dataset*, 30 Mart 2022, https://www.stat.gov.mk/PrikaziSooptenie_en.aspx?rbtxt=146 Erişim Tarihi: 11.02.2025.
- 80 TRT Haber, "Kuzey Makedonya'nın Nüfusu Açıklandı", TRT Haber, 30 Mart 2022, <https://www.trthaber.com/haber/dunya/kuzey-makedonyanin-nufusu-aciklandi-668306.html> Erişim Tarihi: 29.07.2023.

sı Osmanlı'nın iskân politikasıyla Makedonya'ya yerleşmiş ve 14. yüzyıldan itibaren bölgede kalıcı olmuştur.⁸¹ Bulgaristan ve Yunanistan gibi Türklerin yoğun yaşadığı Balkan ülkelerine kıyasla Kuzey Makedonya'daki Türk nüfus görece az olsa da, Kuzey Makedonya Balkanlar'da Türk dili ve etnisitesini en çok tanıyan ülke durumundadır.⁸² Ancak OÇA Kuzey Makedonya'daki Türkler bakımından karışık sonuçlar doğurmuştur. Bir yandan anayasada vatandaşlık tanımının "Makedonya Cumhuriyeti'nin vatandaşları, Makedon halkı veya Makedonya sınırları içerisinde oturan Arnavut, Türk, Roman, Ulah, Sırp, Boşnak ve diğer etnik grupların parçası olan vatandaşlar" şeklinde tanımlanması ile Türklerin anayasal statüsü iyileşmiştir.⁸³ Öte yandan, OÇA ile getirilen %20'lik nüfus kriteri birçok bakımdan Türkleri dezavantajlı konuma sokmuştur. Arnavutlar ve Makedonlar arasında denge unsuru olan Türkler, Yunanistan ile yaşanan isim sorunu sırasında Makedon kimliğinin öne çıkarılmasından da rahatsız olmuştur. Ayrıca, Ohri Çerçeve Anlaşması ile kurulan konsosyonel düzen, Türk toplumunun eğitim, kültür ve ekonomi alanındaki taleplerini yeterince karşılamamıştır.⁸⁴

2004 yılında Ohri Çerçeve Anlaşması doğrultusunda kabul edilen Yerel Yönetimler Kanunu ile Makedonya'daki belediye sayısı 123'ten 84'e düşürülmüştür. Makedonlar, bu düzenlemenin coğrafi ve ekonomik kriterlerden ziyade Arnavutların bazı kentlerde %20 nüfusa ulaşmasını amaçladığını belirtmiştir.⁸⁵ Bu değişiklik, Türk toplumu için olumsuz sonuçlar doğurmuş; 1996'da on belediyede %20 eşikini aşarak Türkçeyi resmi dil yapan Türkler, 2004 sonrası sadece üç belediyede bu hakkı koruyabilmiştir.⁸⁶ Ayrıca, birçok belediyede Türkçenin resmi dil olarak kullanımı ihlal edilmektedir. Örneğin, Vasilevo Belediyesi'nde %20'yi aşan Türk nüfusuna rağmen bu hak tanınmamaktadır.⁸⁷

İstihdam konusu da Kuzey Makedonya'daki Türklerin yaşadığı önemli sorunlardan biridir. OÇA'nın imzalanmasının üzerinden uzun yıllar geçmesine rağmen, Türkler, yerel yönetimlerde ve devlet düzeyinde halen yetersiz temsil edildiklerini düşünmekte ve OÇA'nın yenilenerek daha kapsayıcı hale

Görüş

- 81 Emrah Konuralp-Sündüs Adaş, "Makedonya'da İsim Sorunu: Yunan ve Makedon Milliyetçiliklerinin Kısacasında Kimlik İnşası", *İğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 21, 2020, s. 320
- 82 Şener Aktürk ve İdlir Lika, "The Puzzle of Turkish Minority Representation, Nationhood Cleavage, and Politics of Recognition in Bulgaria, Greece, and North Macedonia", *Mediterranean Politics*, XXVII/1, 2022, s.1.
- 83 Fatma Açık ve Rahime Yavuz, "Balkan Türklerinin Türkçeye Dair Farkındalıkları." *Türk- lük Bilimi Araştırmaları Dergisi*, XLVIII, 2020, s.42.
- 84 Konuralp-Adaş, a.g.m., s. 329, 330.
- 85 Lesnikovski, Ladislav, "Macedonia's Ontological Insecurity and Challenges of Stabilizing Inter-ethnic Relations", *Eurasia Border Review*, II/1, 2011 https://srch.slav.hokudai.ac.jp/publictn/eurasia_border_review/eb2/5_lesnikovski.pdf, s. 68-69.
- 86 Aktürk ve Lika, a.g.m., s. 18
- 87 Halil İbrahim Medet, "Kuzey Makedonya Türkleri, Kamu Kurumlarında Nüfus Oranı na Göre İstihdam Hakkından Yararlanamıyor", *Anadolu Ajansı*, 9 Mayıs 2023, <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/kuzey-makedonya-turkleri-kamu-kurumlarında-nufus-oranı-na-gore-istihdam-hakkından-yararlanamıyor/2892492> Erişim Tarihi: 13.02.2025.

getirilmesini beklemektedir.⁸⁸ Avrupa Komisyonu'nun, 2022 yılı Kuzey Makedonya raporunda da azınlıkların kamu sektöründe adil temsili konusunda tutarsızlıklar olduğu yönünde eleştiriler getirilmiştir.⁸⁹ 2021'de Kuzey Makedonya'da 1.346 kamu kurumunda 132.088 kişi çalışırken, bunların sadece 2.203'ü Türklerden oluşmuş ve kamu sektöründeki Türklerin oranı %2,2'den %1,95'e düşmüştür. Bu veriler, Türklerin nüfuslarına oranla kamu sektöründe yetersiz temsil edildiğini göstermektedir.⁹⁰ Arka planda bu durumun eğitim konusuyla da yakın ilişkili olduğu söylenebilir.

Kuzey Makedonya'daki Türk öğrenciler, ilkokul ve ortaokulu Türkçe okurken, üniversitede Makedonca ve Arnavutçaya uyum sağlamakta zorlanmaktadır. Resmi dilleri yeterince öğrenememeleri, kamu kurumlarında temsil edilmelerini güçleştirmekte ve işsizlik oranlarını artırmaktadır. Bu durum, genç Türklerin yurt dışına göç etmesine de neden olmaktadır.⁹¹ Etnik kimliği kanıtlayan resmi belge bulunmaması nedeniyle, Makedon ve Arnavutlar, Türklere ayrılan kadrolara başvurarak fırsat eşitsizliğine yol açmaktadır. Ayrıca, Türkler için genelde düşük profilli iş ilanları açılması da istihdamlarını kısıtlamaktadır.⁹²

Romanları ele aldığımızda, son nüfus sayımına göre Kuzey Makedonya nüfusunun %2,34'ünün Romanlardan oluştuğu bilinmektedir.⁹³ Balkan ülkeleri içerisinde Romanları azınlık olarak tanıyan ve onlara anadillerinde yayın hakkı veren ilk ülke Kuzey Makedonya'dır.⁹⁴ Örneğin, 1996 yılındaki yasaya göre Üsküp'te Romanların en yoğun olarak yaşadığı Shutka (Suto Orizari), başkentteki 10 belediyeden biri olarak tanınmıştır. Böylece Romanca Suto Orizari belediyesinde Makedonca'nın yanı sıra resmi dil olarak kullanıma girmiştir.⁹⁵

Kuzey Makedonya, Romanların haklarını iyileştirmek için adımlar atmaktadır. Avrupa Komisyonu'nun 2022 Raporu, Romanlara yönelik kapsayıcılığı artırmayı hedefleyen 2022-2030 stratejisini olumlu değerlendirmiş ve Roman katılımı için başbakana danışman atanmasını takdir etmiştir. Ancak, eğitimde Romanlara yönelik yetersizlikler ve ayrımcılıkların devam ettiği be-

- 88 Dzhil Alifu, "Kuzey Makedonya'daki İç Karışıklıkları Sonlandıran Ohri Çerçeve Anlaşması'nın 21. Yılı", Anadolu Ajansı, 12 Ağustos 2022, <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/kuzey-makedonyadaki-ic-karisikliklari-sonlandiran-ohri-cerceve-anlasmasin-21-yili/2659684> Erişim Tarihi: 31.08.2023.
- 89 European Commission, "North Macedonia 2022 Report", SWD (2022) 337 Final, Brussels, 12.10.2022, s.14.
- 90 Medet, a.g.m.
- 91 Zeynel Ödemiş, "Kuzey Makedonya'da Türk Varlığı ve Günümüz Varlık Mücadelesine Kısa Bir Bakış", Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim (TEKE) Dergisi, XII/1, 2023, s. 454.
- 92 Medet, a.g.m.
- 93 State Statistical Office of the Republic of North Macedonia, *Census of Population, Households and Dwellings in the Republic of North Macedonia, 2021 - First Dataset*, 30 Mart 2022, https://www.stat.gov.mk/PrikaziSoopstenie_en.aspx?rbtxt=146 Erişim Tarihi: 11.02.2025.
- 94 Yolcu Yavuz, a.g.m., s. 9, 11.
- 95 Euronews, "Avrupa'nın Göbeğinde Bir Roman Mahallesi: Şuto Orizari'de Bir Gün", Euronews, 6 Temmuz 2018, <https://tr.euronews.com/2018/07/06/avrupa-nin-gobeginde-bir-roman-mahallesi-suto-orizari-de-bir-gun> Erişim Tarihi: 13.02.2025.

lirtilmiştir.⁹⁶ European Roma Rights Centre (ERRC) araştırmaları, Roman çocukların eğitimde yaygın ve sistematik ayrımcılığa uğradığını, Roman olmayan öğrencilerden ayrı okullarda veya sınıflarda eğitim gördüğünü ve önyargı ile dışlanmaya maruz kaldıklarını göstermektedir.⁹⁷

Kuzey Makedonya'da istihdam, Romanlar ve Türkler için büyük bir sorundur. ILO'nun 2008 raporuna göre, 2002'de Romanların işsizlik oranı %80'i aşarak %38,1 olan ulusal ortalamanın iki katından fazla olmuştur. Türkler de %58,2 işsizlik oranıyla iş gücü piyasasında ciddi zorluklar yaşamıştır.⁹⁸ Daha güncel verileri incelersek, Kuzey Makedonya'nın 2019-2021 Roma Entegrasyon Yol Haritasına⁹⁹ göre, ülkedeki Roman nüfusun istihdam oranı %22 iken, Roman olmayan nüfusta bu oran %40'tır.¹⁰⁰ 2022 yılına ait rakamlara bakarsak, toplam çalışan nüfusun ancak %1.49'u Roman'dır.¹⁰¹ ABD Dışişleri Bakanlığı'nın 2023 Kuzey Makedonya raporunda, Romanların iş başvurularının sıkça reddedildiği, kamu hizmetlerine erişimde sorun yaşadıkları ve polis şiddetine maruz kaldıkları belirtilmiştir.¹⁰²

Uluslararası Af Örgütü'nün 23 Nisan 2024 raporuna göre, Kuzey Makedonya'da Romanlara yönelik sistematik ayrımcılık eğitim, konut, suya erişim ve ceza adaletinde ciddi eşitsizliklere yol açmaktadır. 2023'te kimlik kartı olmadığı için tedavi alamayan Mehmet Kamber'in ölümü bu ayrımcılığın somut bir örneğidir. Eylül 2023'te Ayrımcılığın Önlenmesi Komisyonu, İçişleri Bakanlığı'na kimlik kartı almayı engelleyen yasal düzenlemeleri değiştirme tavsiyesinde bulunmuştur.¹⁰³ Ancak, Ayrımcılığa Karşı Önleme ve Koruma Kanunu kapsamında oluşturulan Ayrımcılığın Önleme Komisyonu'nun (The Agency for Protection of Non-Majority Communities) kararlarının yalnızca

96 European Commission, "North Macedonia 2022 Report", SWD (2022) 337 Final, Brussels, 12 Ekim 2022, s.36.

97 Magda Hirschberger, "Segregation of Romani Schoolchildren is Discrimination Says North Macedonia's Equality Body, but Fails to Call Authorities to Account", European Roma Rights Centre, 11 Nisan 2022, <https://www.errc.org/news/segregation-of-romani-schoolchildren-is-discrimination-says-north-macedonias-equality-body-but-fails-to-call-authorities-to-account> Erişim tarihi: 11.01.2025.

98 Nikica Mojsoska-Blazevski, Decent Work Country Report – The FYR Macedonia, International Labour Organization, Regional Office for Europe and Central Asia, 2008.

99 Roma Entegrasyon Yol Haritası, Batı Balkanlar ve Türkiye'deki Roman topluluklarının sosyal ve ekonomik entegrasyonunu teşvik etmeyi amaçlayan stratejik bir çerçevedir. Bu yol haritası, Bölgesel İşbirliği Konseyi (RCC), Avrupa Birliği (AB) ve Açık Toplum Vakıfları tarafından desteklenen Roma Entegrasyonu 2020 projesi kapsamında geliştirilmiştir. Bkz. Regional Cooperation Council, Roma Integration 2020 – Report, https://www.rec.int/romaintegration2020/files/admin/docs/7fabf7dcc338e7_b1b8afo2bdaada8844.pdf Erişim Tarihi: 13.02.2025.

100 Aynı yer.

101 Ohri Çerçeve Anlaşması ve Türkler, Haber Makedonya, Üsküp, 2023, <https://haber-makedonya.net/wp-content/uploads/yayim-2023.pdf>, s. 10 Erişim Tarihi: 13.02.2025.

102 U.S. Department of State, 2023 Country Reports on Human Rights Practices: North Macedonia, Washington, D.C.: U.S. Department of State, Şubat 2024, https://www.state.gov/wp-content/uploads/2024/02/528267_NORTH-MACEDONIA-2023-HUMAN-RIGHTS-REPORT.pdf, s. 33, Erişim Tarihi: 13.02.2025.

103 Amnesty International, Amnesty International Report 2024/25: The State of the World's Human Rights, <https://www.amnesty.org/en/documents/pol10/7200/2024/en/> Erişim Tarihi: 13.02.2025.

tavsiye niteliğinde olması, bu alandaki hukuki yaptırım gücünü zayıflatarak önemli bir eksiklik yaratmaktadır.¹⁰⁴

Sonuç

Soğuk Savaş sonrası dönemde mikro milliyetçi eğilimlerin artışı dünyanın birçok yerinde etnik ve dini temelli ayrımları güçlendirmiş ve iç çatışmalara yol açmıştır. Söz konusu çatışmaları sonlandırmak çoğu zaman uluslararası aktörlerin müdahalesi ile mümkün olabilmektedir. Uluslararası aktörlerin bu şekilde derin etnik ve dini ayrımlarla bölünmüş olan toplumlara sunduğu reçete ise sıklıkla konsosyonel/ortaklıkçı demokrasi modeli olmuştur.

Bu çalışma, Arend Lijphart'ın geliştirdiği konsosyonel modeli eleştirel bir bakış açısıyla inceleyerek, bu modelin çatışma sonrası toplum örneklerinden Kuzey Makedonya'da nasıl uygulandığını ve ne tür sonuçlar doğurduğunu araştırmaktadır. 2001'de Makedon güvenlik güçleri ile Arnavut isyancılar arasındaki çatışmalar, ülkeyi iç savaşın eşiğine getirmiş ve uluslararası arabuluculuk sonucunda Ohri Çerçeve Anlaşması (OÇA) imzalanmıştır. OÇA, Arnavut azınlığın uzun süredir talep ettiği hukuki ve idari düzenlemelerin önünü açarken, dil ve semboller gibi hakların kullanımını %20 nüfus şartına bağlaması, Türkler ve Romanlar gibi küçük azınlıkları dezavantajlı konuma itmiştir.

Konsosyonel düzenlemeler, öncelikli olarak şiddeti sonlandırmak ve çatışmanın tarafı olan azınlık grubunu uzlaşmaya ikna etmek amacıyla tasarlandığından, daha küçük ve çatışmaya dahil olmamış etnik grupları yeterince dikkate almamaktadır. Derin bölünmüş toplumlarda, barışı hızlandırmak ve uzlaşmayı sağlamak için pragmatik bir başlangıç modeli olarak görülebilen bu sistem, ekonomi, eğitim, sivil toplum ve medya gibi alanlarda ek girişimlerle desteklenmediği sürece kalıcı barışın inşasını zorlaştırmaktadır. Konsosyonel modelin uygulandığı birçok örnekte etnik entegrasyon sağlanamamış, hatta çatışmalar yeniden alevlenmiştir. Bu nedenle, uygulama aşamasında ortaya çıkan sorunlar ve küçük azınlık grupların beklentileri göz önünde bulundurularak bu uzlaşma modellerinin güncellenmesi gerekmektedir.

Kaynaklar

- ADAŞ Sündüs - KONURALP Emrah, "Sırp Milliyetçiliği Fay Hattında Bosna-Hersek Siyasetinin Krizi", *Barış Araştırmaları ve Çatışma Çözümleri Dergisi*, VIII/2, 2020, ss. 102-126.
- ALMOND Gabriel A., "Comparative Political Systems", *The Journal of Politics*, XVIII/3, 1956, ss. 391-409.
- ANDEWEG Rudy, "Consociational Democracy", *Annual Review of Political Science*, III/1, 2000, ss. 509-536.
- AKTÜRK, Şener- İdlir Lika, "The Puzzle of Turkish Minority Representation, Nationhood Cleavage, and Politics of Recognition in Bulgaria, Greece, and North Macedonia", *Mediterranean Politics*, XXVII/1, 2022, ss. 1-28.
- ALIJU, Dzihat, "Kuzey Makedonya'da Değişimlerin Adı", *Anadolu Ajansı*, 23 Aralık 2021. Erişim Tarihi: 18.08.2023.
- ALIJU, Dzihat, "Kuzey Makedonya'daki İç Karışıklıkları Sonlandıran Ohri Çerçeve Anlaşması'nın 21. Yılı", *Anadolu Ajansı*, 12 Ağustos 2022. Erişim Tarihi: 31.08.2023.

- ALIJU, Dzihat, "Makedonya'da Arnavutça'nın Resmi Dil Olması Meclisten Geçti", *Anadolu Ajansı*, 11 Ocak 2018. Erişim Tarihi: 29.07.2023.
- AMNESTY INTERNATIONAL, Amnesty International Report 2024/25: The State of the World's Human Rights. Erişim Tarihi: 13.02.2025.
- AZIZI, Abdulla, "The Right to Education in the Republic of Macedonia: The Right to Education in One's Mother Tongue", *Procedia Social and Behavioral Sciences*, XV, 2011, ss. 2435-2440.
- BARRY, Brian, "Political Accommodation and Consociational Democracy", *British Journal of Political Science*, V/4, 1975, ss. 477-505.
- BOGAARDS, Matthijs, "Democracy and Power-Sharing in Multinational States: Thematic Introduction", *International Journal on Multicultural Societies (IJMS)*, VIII/2, 2006, ss. 119-126.
- BOGAARDS, Matthijs, "The Uneasy Relationship between Empirical and Normative Types in Consociational Theory", *Journal of Theoretical Politics*, XII/4, 2000, ss. 395-423.
- BLOODWORTH, Aryn, "Educational (De)segregation in North Macedonia: The Intersection of Policies, Schools, and Individuals", *European Educational Research Journal*, XIX/4, 2020, ss. 310-328.
- BRUNNBAUER, Ulf, "Fertility, Families and Ethnic Conflict: Macedonians and Albanians in the Republic of Macedonia 1944-2002", *Nationalities Papers: The Journal of Nationalism and Ethnicity*, XXXII/3, 2004, ss. 565-598.
- CONSTITUTE PROJECT, Macedonia's Constitution (2011). Erişim Tarihi: 20.02.2025.
- DALAR, Mehmet, "Ortaklıkçı Demokrasi Modeli Irak İçin Mümkün mü?", 21. *Yüzyılda Sosyal Bilimler*, 11, Nisan-Mayıs-Haziran 2015, ss. 347-385.
- DASKALOVSKI, Zhidas, "Democratic Consolidation and the 'Stateness' Problem: The Case of Macedonia", *The Global Review of Ethnopolitics*, III/2, 2004, ss. 52-66.
- EHRlich, Charles E., "Democratic Alternatives to Ethnic Conflict: Consociationalism and Neo-Separatism", *Brooklyn Journal of International Law (Brook. J. Int'l)*, 26, 2001, ss. 447-483.
- EREKMEKÇİ, Mert, "Mikro Milliyetçilik; Modernist Bir İnşa mı, Geçmişin Hayaleti mi; Modernist ve Etno Sembolcü Milliyetçi Kuramlar Bağlamında Bir Değerlendirme", *International Journal of Social and Humanities Sciences Research (JSHSR)*, 9/89, 2022, ss. 2231-2243.
- ERKEM GÜLBOY, Gül Pınar, Çatışma Yönetiminde Ortaklıkçı Metot: 1960 Kıbrıs Cumhuriyeti Örneği, Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2014 (Yayınlanmamış Doktora Tezi).
- ENGSTRÖM, Jenny, "Multi-Ethnicity or Bi-Nationalism: The Framework Agreement and the Future of the Macedonian State", *Journal on Ethnopolitics and Minority Issues in Europe (JEMIE)*, 1, 2002, ss. 1-21.
- EURONEWS, "Avrupa'nın Göbeğinde Bir Roman Mahallesi: Şuto Orizari'de Bir Gün", 6 Temmuz 2018. Erişim Tarihi: 13.02.2025.
- EUROPEAN COMMISSION, "North Macedonia 2022 Report", SWD (2022) 337 Final, Brussels, 12 Ekim 2022.
- EUROPEAN COMMISSION, "North Macedonia 2022 Report", SWD (2022) 337 Final, Brussels, 12.10.2022.
- EUROPEAN COMMISSION, "The Former Yugoslav Republic of Macedonia 2013 Progress Report", COM (2013) 700 Final, Brussels, 16.10.2013.
- EUROPEAN COMMISSION, "The Former Yugoslav Republic of Macedonia 2014 Report", COM (2014) 700 Final, Brussels, 8.10.2014.
- EUROPEAN COMMISSION, "The Former Yugoslav Republic of Macedonia 2015 Progress Report", COM (2015) 611 Final, Brussels, 10.11.2015.
- EUROPEAN COMMISSION, "The Former Yugoslav Republic of Macedonia 2016 Report", COM (2016) 715 Final, Brussels, 9.11.2016.
- EUROPEAN COMMISSION, "The Former Yugoslav Republic of Macedonia 2016 Report", COM (2016) 715 Final, Brussels, 9.11.2016.

- EUROPEAN COMMISSION, "The Former Yugoslav Republic of Macedonia 2018 Report", SWD (2018) 154 Final, Strasbourg, 17.04.2018.
- EUROPEAN COURT OF HUMAN RIGHTS, "Case of Sejdić and Finci v. Bosnia and Herzegovina", 27996/06 ve 34836/06, Strasbourg, 22.12.2009.
- EUROPEAN COURT OF HUMAN RIGHTS, "Case of Zornić v. Bosnia and Herzegovina", 3681/06, Strasbourg, 15.07.2014.
- EVERY CRS REPORT, "Macedonia Country Background and Recent Conflict", 28.03.2002. Erişim Tarihi: 25.11.2023.
- GRILLOT, Suzette R. vd., "A Fragile Peace: Guns and Security in Post-Conflict Macedonia", UN-DP-Small Arms Survey Report, Cenevre, Haziran 2004.
- HOROWITZ, Donald L., "Ethnic Power-Sharing and Democracy: Three Big Problems", *Journal of Democracy*, XXV/2, 2014, ss. 5-20.
- HIRSCHBERGER, Magda, "Segregation of Romani Schoolchildren is Discrimination Says North Macedonia's Equality Body, but Fails to Call Authorities to Account", *European Roma Rights Centre*, 11 Nisan 2022. Erişim Tarihi: 11.01.2025.
- HISLOPE, Robert, "Between a Bad Peace and Good War: Insights and Lessons from the Almost-war in Macedonia", *Ethnic and Racial Studies*, XXVI/1, 2003, ss. 129-151.
- İĞDIR-AKARAS, Aslıhan, "Research Article", *Lectio Socialis*, VIII/1, 2024, ss. 57-71.
- IŠTOK Robert - Štefánia Nováková, "Micronationalism as a Phenomenon of the Present/Mikronacionalizmus Ako Fenomén Súčasnosti", *Folia Geographica*, LVI/1, 2014, ss. 46-56.
- JARSTAD, Anna K., "Power-Sharing in Africa", *Africa Spectrum*, XLIV/3, 2009, ss. 41-62.
- JAKOV MARUSIC, Sinisa, "20 Years on, Armed Conflict's Legacy Endures in North Macedonia", *Balkan Insight*, 22.01.2021. Erişim Tarihi: 25.11.2023.
- KONURALP, Emrah, "Kimliğin Etni ve Ulus Arasında Salınımı: Çokkültürcülük mü Yeniden Kabilecilik mi?", *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, XIII/2, 2018, ss. 133-146.
- KACARSKA, Simonida, "Equitable Representation as a Condition for EU Accession-The Case of the Republic of Macedonia", *One Decade after the Ohrid Framework Agreement: Lessons (to be) Learned from the Macedonian Experience*, Ed. Marija Risteska ve Zhidas Daskalovski, *Friedrich Ebert Stiftung and Center for Research and Policy Making*, Üsküp, 2011, ss. 116-135.
- KONURALP, Emrah-Sündüs Adaş, "Makedonya'da İsim Sorunu: Yunan ve Makedon Milliyetçiliklerinin Kıskacında Kimlik İnşası", *İğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 21, 2020, ss. 311-344.
- KOPPA, Maria Eleni, "Ethnic Albanians in the Former Yugoslav Republic of Macedonia: Between Nationality and Citizenship", *Nationalism and Ethnic Politics*, VII/4, ss. 37-65.
- LJIPHART, Arend, *Democracy in Plural Societies*, Yale University Press, USA, 1977, ss. 54-103.
- LJIPHART, Arend, "Consociational Democracy", *World Politics*, XXI/2, 1969, ss. 207-225.
- LUSTICK, Ian S., "Lijphart, Lakatos, and Consociationalism", *World Politics*, L/1, 1997, ss. 88-117.
- LESNIKOVSKI, Ladislav, "Macedonia's Ontological Insecurity and Challenges of Stabilizing Inter-ethnic Relations", *Eurasia Border Review*, II/1, 2011, ss. 61-71.
- MCCULLOCH, Allison, *Democratization*, XXI/3, 2014, ss. 501-518.
- MCGARRY, John - O'leary Brendan, *The Northern Ireland Conflict: Consociational Engagements*, OUP Oxford, 2004.
- MCGARRY John - O'leary Brendan, "Power Shared After the Deaths of Thousands", Rupert Taylor (Ed.), *Consociational Theory: McGarry and O'Leary and the Northern Ireland Conflict*, Routledge, London, 2009.
- MARUSIC, Sinisa Jakov, "Macedonia Parliament Approves New Gov't after Prolonged Stalemate", *Balkan Insight*, 31 Mayıs 2017. Erişim Tarihi: 20.07.2023.
- MARUSIC, Sinisa Jakov, "Violence Erupts as Protesters Storm Macedonia Parliament", *Balkan Insight*, 27 Nisan 2017. Erişim Tarihi: 29.07.2023.

- MATEVICH, Taylor Helene, "Analysis of Ethnic Relations in the Former Yugoslav Republic of Macedonia", *Cultural Relations Quarterly Review*, I/2, 2014, ss. 66-71.
- MEDET, Halil İbrahim, "Kuzey Makedonya Türkleri, Kamu Kurumlarında Nüfus Oranına Göre İstihdam Hakkından Yararlanamıyor", *Anadolu Ajansı*, 9 Mayıs 2023. Erişim Tarihi: 13.02.2025.
- MOJSOSKA-BLAZEVSKEI, Nikica, Decent Work Country Report – The FYR Macedonia, International Labour Organization, *Regional Office for Europe and Central Asia*, 2008.
- ORDANOSKI Sašo - MATOVSKI Aleksandar, "Between Ohrid and Dayton: The Future of Macedonia's Framework Agreement", *Südosteuropa Mitteilungen*, Sayı: 4, 2007, ss. 46-59.
- ORHAN, Salim, "Designing Ethnocultural Identities in Divided Societies and Consociational Democracy as a Possibility", *İnÜHFD*, 14/2, 2023, s. 375-386.
- Ohri Çerçeve Anlaşması ve Türkler, Haber Makedonya, Üsküp, 2023. Erişim Tarihi: 13.02.2025.
- Open Society Justice Initiative, "Sejdic and Finci vs. Bosnia and Herzegovina". Erişim Tarihi: 25.09.2023.
- Regional Cooperation Council, Roma Integration 2020 – Report. Erişim Tarihi: 13.02.2025.
- SAURUGGER, Sabine, "Consociationalism", *Encyclopedia Britannica*, 7 Ocak 2016. Erişim Tarihi: 06.07. 2022
- SCHENDELEN, M. P. C. M. van, "Consociational Democracy: The Views of Arend Lijphart and Collected Criticisms", *Acta Politica*, Cilt: 19, Sayı: 1, 1984, ss. 19-55.
- State Statistical Office of the Republic of North Macedonia, Census of Population, Households and Dwellings in the Republic of North Macedonia, 2021 - First Dataset, 30 Mart 2022. Erişim Tarihi: 11.02.2025.
- TAYLOR, Rupert, "Introduction: The Promise of Consociational Theory", Rupert Taylor (Ed.), *Consociational Theory: McGarry and O'Leary and the Northern Ireland Conflict*, Routledge, London, 2009.
- TRT HABER, "Kuzey Makedonya'nın Nüfusu Açıklandı", TRT Haber, 30 Mart 2022. Erişim Tarihi: 29.07.2023.
- TEZCAN, Gönül, "Gruevski'den Zaev'e Makedonya'nın İç ve Dış Politikasındaki Gelişmeler", X/2, 2019, ss. 379-394.
- U.S. DEPARTMENT OF STATE, 2023 Country Reports on Human Rights Practices: North Macedonia, Washington, D.C.: U.S. Department of State, Şubat 2024. Erişim Tarihi: 13.02.2025.
- VASILEV, George, "EU Conditionality and Ethnic Coexistence in the Balkans: Macedonia and Bosnia in a Comparative Perspective", *Ethnopolitics*, X/1, 2011, ss. 690-702.
- WIPO, "Constitution of the Republic of Macedonia". Erişim Tarihi: 13.07.2022.
- WOLFF, Stefan. "Consociationalism, Power Sharing, and Politics at the Center." *Oxford Research Encyclopedia of International Studies*, 30 Kasım 2017. <https://oxfordre.com/internationalstudies/view/10.1093/acrefore/9780190846626.001.0001/acrefore-9780190846626-e-65>. Erişim Tarihi: 20.02.2025.
- WOLFF, Stefan, "Consociationalism: Power Sharing and Self-Governance", Stefan Wolff ve Christalla Yakinthou (Eds.), *Conflict Management in Divided Societies: Theories and Practice*, Routledge, 2013.
- WOLFF, Stefan, "Peace by Design? Towards 'Complex Power Sharing'", Rupert Taylor (Ed.), *Consociational Theory*, Routledge, 2009.
- YAVUZ, Rahime İrem ve Fatma Açık, "Balkan Türklerinin Türkçeye Dair Farkındalıkları", *Türklik Bilimi Araştırmaları*, XLVIII, 2020, ss. 39-54.
- YOLCU YAVUZ, Serap, "Kuzey Makedonya Cumhuriyeti'nde Etnik Azınlık Olarak Romanlar", *Elektronik Siyaset Bilimi Araştırmaları Dergisi*, XI/21, 2020, ss. 1-17.
- ÖZBUDUN, Ergun, "Bölünmüş Toplumlarda Anayasalar ve Anayasa Yapımı: Türkiye Örneği", *Demokrasi Platformu*, VII/28, Güz 2011, s. 1-23.
- ÖDEMiŞ, Zeynel, "Kuzey Makedonya'da Türk Varlığı ve Günümüz Varlık Mücadelesine Kısa Bir

Bakış”, *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim (TEKE) Dergisi*, XII/1, 2023, ss. 443-472.

İŞYAR, Ömer Göksel- Ergin Ahmed, “Makedonya Cumhuriyeti’nde Arnavut Azınlık Sorunu”, *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, VII/3, 2005, ss. 1-29.

Extended Abstract

In the post-Cold War era, the nature of conflicts has shifted from inter-state to intra-state disputes, leading to increased ethnic and religious divisions worldwide. This transformation has fueled the rise of micro-nationalism, characterized by movements and ideologies adopted by small-scale communities seeking to separate from the broader political and economic systems of states. Unlike traditional nationalism, micro-nationalism rejects the concept of a unified national identity based on shared cultural values, instead promoting a sense of belonging rooted in tribal, sectarian, or ethnic group consciousness. This phenomenon, has empowered sub-identities, leading to sharp societal divisions and internal conflicts, particularly in multi-ethnic societies. The disintegration of Yugoslavia, illustrated by the Bosnian War and the Kosovo Crisis, and separatist movements in Catalonia and Scotland exemplify the impact of micro-nationalism on challenging nation-state identities.

To address these conflicts, international actors have frequently advocated consociational democracy as a governance model for deeply divided societies. Formulated by political scientist Arend Lijphart, consociational democracy emerged as the most prominent power-sharing model aimed at maintaining stability and democracy by granting autonomy to ethnic groups and including them in decision-making processes. Lijphart argued that elite cooperation can foster stable democracies in divided societies, challenging Gabriel A. Almond’s assertion that intersecting or overlapping identities enhance societal stability. Since the 1990s, consociational democracy has been employed in post-conflict societies, including Northern Ireland, Lebanon, Iraq, Malaysia, Kenya, and Bosnia-Herzegovina. However, its success varies significantly, as it sometimes exacerbates ethnic divisions rather than resolving them.

This study critically examines Lijphart’s consociational model by exploring its application and consequences in North Macedonia, a post-conflict society deeply divided along ethnic lines. In 2001, violent clashes between Macedonian security forces and Albanian insurgents brought North Macedonia to the brink of civil war. The conflict was resolved through international mediation, resulting in the Ohrid Framework Agreement (OFA). The OFA facilitated constitutional amendments to accommodate the Albanian minority’s demands, including rights related to language, education, and cultural identity. However, by linking group rights to a 20% population threshold, the OFA unintentionally marginalized smaller minorities such as Turks and Roma, creating an imbalance in political representation. The study argues that while consociational arrangements are effective in ending violence and securing compromise with the main minority group involved in conflict, they often overlook smaller, non-combatant ethnic groups. This criticism is particularly relevant in the case of North Macedonia, where the OFA prioritized the needs of Albanians while unintentionally disadvantaging smaller minorities. The research demonstrates that the consociational model’s design focuses primarily on achieving immediate political stability rather than ensuring long-term societal integration and equality.

Consociational democracy, while a pragmatic approach to conflict resolution in deeply divided societies, requires complementary measures in economic development, education, civil society, and media to achieve sustainable peace. In many cases, the model has failed to promote ethnic integration and, in some instances, has reignited conflicts. The research concludes that for consociational arrangements to be effective, they must be continuously revised to accommodate the evolving needs and challenges of all ethnic groups, including smaller minorities.

Gps

Akademik
Bakış

410

Cilt 18
Sayı 36
Yaz 2025

GAZİ AKADEMİK BAKIŞ DERGİSİ YAYIN İLKELERİ

A. Yazım Kurallarına İlişkin Esaslar

1. Yazım dili Türkçedir. Ancak İngilizce yazılmış çalışmalar da yayınlanabilir.

Dergiye gönderilen yazıların redaksiyonunu Yazı Kurulu yapar. Yazım ve noktalamasında ve kısaltmalarda TDK İmlâ Kılavuzu'nun en son baskısı esas alınır. Gönderilen yazılar dil ve anlatım açısından bilimsel ölçülere uygun, açık ve anlaşılır olmalıdır. İmlâ Kılavuzu ve Türkçe sözlüğe, <http://www.tdk.gov.tr> adresinden de ulaşmak mümkündür.

2. Yayınlanmak üzere gönderilen yazılar, özetler ve kaynakça dâhil yaklaşık 20 sayfadan fazla olmamalıdır.

3. Makalenin başlangıç kısmında, Türkçe ve İngilizce olarak hazırlanmış makale başlıklarını da içeren 250 kelimeyi aşmayan özet ile Türkçe ve İngilizce beş anahtar kelime bulunmalıdır. Türkçe makalelerin sonuna ise 500-600 kelimelik "Extended Abstract" başlığı altında uzun İngilizce özet eklenmelidir.

4. Yazar adı, ortaya, italik koyu, 11 punto olarak yazılmalı; unvanı, görev yeri ve elektronik posta adresi dipnotta (*) işareti ile 8 punto yazılarak belirtilmelidir. Diğer açıklamalar için yapılan dipnotlar metin içinde ve sayfa altında numaralandırılarak verilmelidir.

5. Yazı karakteri Times New Roman, 10 punto, satırlar tek aralıklı, dipnotlar 8 punto ve tek aralıklı yazılmalıdır.

6. Gazi Akademik Bakış Dergisi Yayın İlkeleri'ne uygun olarak düzenlenmeyen makaleler değerlendirilmeye alınmayacaktır.

B. Sayfa Düzenine İlişkin Esaslar

1. Paragraf yazısı, ilk satır 1. 25, paragraflar arası önceki 3 nk, sonra 3 nk, iki yana dayalı, satır aralığı tek olmalıdır.

2. Sayfa düzeni normal, sayfa yapısı üstten 5 cm, alttan 5.5 cm, sol 4.5 cm, sağ 4.5 cm, cilt payı 0, üst bilgi 1.25 cm. alt bilgi 4,5 cm olmalıdır.

3. Alt başlıklar kendisinden önce gelen başlıkla aynı hizada olmalıdır.

4. Sayfa numaraları altta sağda verilmelidir.

5. İlk sayfadan sonra, çift numaralı sayfalara yazar adı, tek numaralı sayfalara makale adı 9 punto karakterinde üst bilgi olarak eklenmelidir.

C. Dipnot Yazımında Kullanılacak Kaynakların Yazımı İle İlgili Esaslar

1. Göndermeler (referanslar), Gazi Akademik Bakış Dergisi'nde dipnotlar sayfa altında numaralandırılarak verilecektir. Atıflar, metin içinde (Örn. Karpat, 2001: 101.) şeklinde gösterilmeyecektir.

2. Atıfta bulunulan kaynağın tam kimliği verilecektir, atıfta bulunulmamış eserler kaynakçada gösterilemez.

3. Aynı kaynağa yapılan atıflarda kitaplar için, a.g.e., makaleler için a.g.m., tezler için a.g.t., aynı sayfa için Aynı yer kısaltmaları kullanılmalıdır.

Gazi

Akademik
Bakış

411

Cilt 18
Sayı 36
Yaz 2025

Aşağıda Dipnotların yazım teknikleri gösterilmiştir:

a. KİTAP

- Kitap, Tek Yazar:

Hale Şıvgın, *Trablus-garp Savaşı ve 1911-1912 Türk İtalyan İlişkileri*, Atatürk Araştırma Merkezi yayını, 2. Baskı, Ankara 2006, s.100.

- Kitap, İki Yazar:

Bonyar Waylet-Ernest Jackh, *İmparatorluk Stratejileri ve Ortadoğu* (çev. Vedat Atilla), Chiviyazıları Yayınevi, 2. Baskı, İstanbul 2004, s. 100.

- Kitap, Üç Yazardan Fazla:

Marian Kent vd., *Osmanlı İmparatorluğu'nun Sonu ve Büyük Güçler*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 1999, s. 100-102.

- Çeviri Kitaplar:

Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu* (çev. Metin Kırıralı) TTK yayını, 3. Baskı, Ankara 1991, s. 157.

- Yazar veya Editör Adı Bulunmayan Kitap ve Makaleler:

Tarihi Yaratan 1000 Büyük Adam, Milliyet yayını, İstanbul 1985, s.50.

- Birden Fazla Ciltten Oluşan Yayınlar

Halil İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi* (çev. Halil Berktaş), C.1, Eren yayını, İstanbul 2000, s. 100.

b. MAKALE

- Derleme Kitaplarda Makale

Maria Todorova, "Balkanlardaki Osmanlı Mirası", L.Carl Brown, der., *İmparatorluk Mirası: Balkanlar'da ve Ortadoğu'da Osmanlı Damgası* (çev.Gül Çağalı Güven), İletişim Yayınları, İstanbul 2003, s.85.

- Dergilerde Yazarı Belli Olan Makale

Hale Şıvgın, "Arnavutlarda Milli Bilincin Gelişme Sürecinde Yaşanan Siyasi Olaylar", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı:147, Aralık 2003, s. 132-136.(varsa cilt numarası da yazılır.)

- Dergilerde Yazarı Belli Olmayan Makale

"Balkanlarda Türk Varlığı", *Toplumsal Tarih*, X/7, Mayıs 1990, Ankara s. 8.

- Günlük Gazetelerden Alınmış Makaleler

Bilgin Çelik, "Balkanlarda Arnavut Sorunu", *Cumhuriyet Strateji*, 24 Ocak 2005, s. 16-18.

- İnternet Dergisinde Makale

Hüseyin Ukuşlu, "Gebze' de Kentleşme Süreci ve Sorunları", *Sosyal Bilimler Araştırmaları E-Dergisi*, III/5, Sayı:5, Dönem:2006, 10 Temmuz 2007, <http://www.sbe.gazi.edu.tr/edergi/sosdergi.htm>, s. 100-101.

c. RAPOR

- Yazarı Belli Olan Rapor

Fatma Gök, *Öğretmen Profili Araştırma Raporu*, Eğitim Bilim ve Kültür Emekçileri Sendikası Yayınları, Ankara 1999, s.25.

- Yazarı Belli Olmayan Rapor

Arnavutluk Ülke Raporu, TİKA Yayını, Ankara 1995.

- Bir Kurum, Firma ya da Enstitünün Yazarı Olduğu Rapor

Dış Politika Enstitüsü, *Uluslararası İlişkilerle İlgili Anayasaya Konabilecek Hükümler*, Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara 1990, s. 33.

d. ANSİKLOPEDİ MADDESİ

“Arnavutluk”, *Türk Ansiklopedisi*, C.3, İstanbul 1971, s.360-379.

e. TEZLER

Dritan Egro, “Osmanlı Devletinin XIV-XVI Yüzyıllarındaki İslamiyet’in Arnavut Topraklarına Yayılması”, Bilkent Ü. SBE., Ankara 2003 (Yayımlanmamış Doktora Tezi), s. 52.

f. İNTERNET

- Kamu Kurumlarının İnternet Sayfaları

T.C. Dışişleri Bakanlığı Resmi İnternet Sayfası, “Türkiye Ukrayna Anlaşması”, <http://www.mfa.gov.tr/turkce/group/ikili/11.htm>.

- İnternet Dergisinde Makale

Hüseyin Ukuşlu, “Gebze’ de Kentleşme Süreci ve Sorunları”, *Sosyal Bilimler Araştırmaları E-Dergisi*, III/5, Sayı:5, Dönem:2006, 10 Temmuz 2007, <http://www.sbe.gazi.edu.tr/edergi/sosdergi.htm>, s. 100-101.

- E-Posta Yoluyla Tartışma Gruplarına, Forumlara vb. Gönderilen Mesajlar

Abdulahap Kara, “Kazak Mitolojisinin Dildeki Yansımaları”, (Mesaj: 25), 10 Temmuz 2007, http://groups.google.com/group/turk-tarihciler/browse_thread/thread/f8cef971cca8fd7b.

g. KONFERANSLARDA SUNULAN TEBLİĞLER

Dritan Egro, “Arnavutluk’ta Osmanlı Çalışmaları”, *XIII.Türk Tarih Kongresi, Bildiriler*, 4-8 Ekim 1999, C.I, TTK yayını, Ankara 2002, s. 14.

h. BROŞÜR

Alev Keskin, *1877-78 Osmanlı-Rus Harbi Harp Tarihi Broşürü*, Genelkurmay Başkanlığı Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara 2000, s.7.

ı. RESMİ YAYINLAR

İsmet Binark, *Balkan Ülkelerinin Tarihi Kaynakları Bakımından Başbakanlık Osmanlı Arşivlerinin Önemi*, Başbakanlık Osmanlı Arşivi Yayını, Ankara 1996, s. 25.

i. HARİTALAR VE ŞEMALAR

Şanlıurfa Turizm Haritası, Harita, Şanlıurfa Valiliği Yayını, 1983.

j. BÜLTEN

Afyon Kocatepe Üniversitesi Haber Bülteni, Afyon Kocatepe Üniversitesi Yayınları, Afyon, 2000, s 15.

k. ARŞİV BELGELERİ

Arşiv adı, Fon adı ve kodu, Dosya numarası ya da klasör numarası, Gömlek numarası, varsa belge numarası ya da fihrist numarası.

BOA,Y.A.HUS, D:512, G:72, Belge no(lef):3.

ATASE, BHK, K:685, A:6-8288, D:5, Fil.

D. Kaynakça Yazımında Uyulacak Esaslar

1. Kaynakçada yazar soyadı büyük ve başta; adı ise küçük harflerle yazılacak.
2. Kaynaklar alfabetik sıra ile verilecek.

Gaz

Akademik
Bakış

413

Cilt 18
Sayı 36
Yaz 2025

3. Makalelerde sayfa numaraları tam olarak belirtilecektir.

Aşağıda örnek bir kaynakça gösterilmiştir:

ANHEGGER, Robert - Halil İnalçık, Kânûnnâme-i Sultânî Ber Mûceb-i ‘Örf-i ‘Osmânî, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1956.

İLHAN, Suat, “Türk Çağdaşlaşması”, Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, VII/19, Kasım 1990, s.7-19.

KAFADAR, Cemal, Between Two Worlds. The Construction of the Ottoman State, University of California Press, Berkeley 1995.

KARPAT, Kemal H., Ortadoğu’da Osmanlı Mirası ve Ulusçuluk (çev. Recep Boztemur), İmge Kitabevi, Ankara 2001.

MAYER, Kurt B. – Walter Buckley, Class and Society, Random House, New York 1969.

OLCOTT, Martha B., “The Basmachi or Freeman’s Revolt in Turkestan 1918-24”, Soviet Studies, XXXIII/3, July 1981, pp.352-369.

SANDIKLI, Atilla, Atatürk Dönemi Türk Dış Politikası Işığında Avrupa Birliği’ne Giriş Süreci, İstanbul Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, İstanbul 2007 (Yayımlanmamış Doktora Tezi).

YALÇIN, Durmuş vd., Türkiye Cumhuriyeti Tarihi II, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2002.

E. Belge, Tablo, Şekil ve Grafiklerin Kullanımında Uyulacak Esaslar

1. Ekler (belgeler), yazının sonunda verilecek ve altında belgenin içeriği hakkında kısa bir bilgi ile bilimsel kaynak gösterme ölçütlerine uygun bir şekilde kaynak yer alacaktır.

2. Diğer ekler (Tablo, Şekil ve Grafik) normal yazı dışındaki göstergelerin çok olması durumunda Tablo, Şekil ve grafik için başlıklar; Ek Tablo: 1, Ek Grafik: 3 ve Ek Şekil: 7 gibi yazılmalı, ekler, KAYNAKÇA’dan sonra verilmelidir.

Bu eklere metin içerisinde yapılan atıfların mutlaka Ek Tablo:1, Ek Grafik: 3 veya Ek Şekil: 7 şeklinde yapılmalıdır. Tablo, şekil, grafik ve resim için şayet alıntı yapılmışsa, mutlaka kaynak belirtilmelidir.

Değerlendirme

1. Dergi Yayın Kurulu, biçim ve alanlar açısından uygun bulduğu yazıları konunun uzmanı hakemlere (iki hakeme) gönderir, değerlendirmelerin ikisi de olumlu ise yayına kabul edilir. Biri olumlu, diğeri olumsuz ise makale üçüncü bir hakeme gönderilir. Yayımlanması için düzeltilmesine karar verilen yazıların, yazarları tarafından en geç 20 gün içerisinde teslim edilmesi gereklidir. Düzeltilmiş metin, gerekli görüldüğü durumlarda, değişiklikleri isteyen hakemlerce tekrar incelenebilir.

2. Gönderilen yazılar iki alan uzmanının “yayımlanabilir” onayından sonra, Yayın Kurulu’nun son kararı ile yayımlanır. Yazarlar hakem ve Yayın Kurulu’nun eleştirisi, değerlendirme ve düzeltmelerini dikkate almak zorundadırlar.

Katılmadığı hususlar olması durumunda, yazar bunları gerekçeleri ile ayrı bir sayfada bildirme hakkına sahiptir.

3. Hakem oluru alan makaleler, Yayın Kurulu tarafından derginin konu içeriği esas olmak üzere, hakem raporlarının tamamlanma tarihlerine göre sıraya konarak yayınlanır.

4. Dergiye gönderilen yazılar yayımlansın veya yayımlanmasın iade edilmez.

5. Gazi Akademik Bakış Dergisi’nde yayımlanan makalelerdeki görüşler, yazarlarının şahsi görüşleri olup; Gazi Akademik Bakış Dergisi’nin resmî görüşü niteliğini taşımaz.

GUIDELINE OF THE JOURNAL OF GAZI ACADEMIC VIEW

A. Instruction for Authors

1. Language of publication is Turkish. However works written in English may also be published. Reductions to papers submitted to the journal are made by Vice Editors and the Editorial Board. The most recent edition of the spelling guide of Turkish Language Institution is taken into account for language use, punctuation and abbreviations. The texts submitted must be clear and understandable, and be in line with scientific criteria in terms of language and expression. The Spelling Guide and Turkish Dictionary are available at <http://www.tdk.gov.tr>.
2. The texts submitted to be published must be no longer than 20 pages including also the abstract and references.
3. The texts must be submitted together with the abstract no longer than 250 words in Turkish and English at the beginning of the paper, including also the Turkish and English headings for the paper, and with five key words in Turkish and in English. At the end of the articles in Turkish language, there will be a 500-600 word "Extended Abstract".
4. Name of the author must be placed at the center in bold italics, in 10 type size; his/her title, place of duty and e-mail address must be indicated in the footnote with (*) in 8 type size. footnotes for other explanations must be provided both in the text and down the page in numbers.
5. The type character must be Times New Roman, 10 type size, line spacing single, footnotes in 8 type size and with single line spacing.
6. Articles which are not prepared according to above requirements, will be ignored.

B. Page Layout

- 1 Indentation must be, for the first line, 1, 25; spacing before must be 3 pt, after must be 3 pt, justified, and line spacing must be 1.
2. Page layout must be normal, page setup must be 5 cm from top, 5,5 cm from bottom, 4,5 cm from left, 4,5 cm from right, gutter 0, header 1.25 cm, footer 4,5 cm.
3. Sub-headings must be within three characters from the preceding heading.
4. Page numbers must be placed bottom right.
5. Following the first page, name of author must be provided on even numbered pages, and name of paper must be provided on odd numbered pages in 9 type size as headers.

C. Citations in Footnotes

a. BOOK

- Book, Single Author:

Hale Şivgin, *Trablusgarp Savaşı ve 1911-1912 Türk İtalyan İlişkileri*, Atatürk Araştırma Merkezi publishing, 2. Press, Ankara 2006, p.100.

- Book, Two Authors:

Bonyar Waylet-Ernest Jackh, *İmparatorluk Stratejileri ve Ortadoğu* (trans. Vedat Atilla), Chiviyazıları Publishing 2. Press, İstanbul 2004, p. 100.

- Book, More Than Three Authors:

Marian Kent et. al., *Osmanlı İmparatorluğu'nun Sonu ve Büyük Güçler*, Tarih Vakfı Yurt Publishing, 2. Press, İstanbul 1999, p. 100-102.

- Translated Books:

Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu* (trans. Metin Kıratlı) TTK yayını, 3. Press, Ankara 1991, p. 157.

Gazi

Akademik
Bakış

415

Cilt 18
Sayı 36
Yaz 2025

- Books with More Than One Edition:

Ernest Edmondson Ramsaur, *Jön Türkler ve 1908 İhtilali* (trans. Nuran Yavuz), Pozitif Publishing, 5. Press, İstanbul 2007, p. 57.

- Books or Papers with Name of Author or Editor Non-Specified:

Tarihi Yaratan 1000 Büyük Adam, Milliyet Publishing, İstanbul 1985, p.50.

- Citation to Second Resource

Ziya Kaya, *title of the book*, Ankara Onur Publishing, 1995, p. 24'den G. Fuller, "Eurasia in the World Politics", *Foreign Affairs*, Volume 10, Number 3, June 2000, p. 44.

- Publications with More Than One Volume

Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi* (trans. Halil Berktaş), V.1, Eren Publishing İstanbul 2000, p. 100.

b. PAPER

- Paper in Compilation Books

Maria Todorova, "*Balkanlardaki Osmanlı Mirası*", L.Carl Brown, compil., *İmparatorluk Mirası: Balkanlar'da ve Ortadoğu'da Osmanlı Damgası* (trans. Gül Çağalı Güven), İletişim Publishing, İstanbul 2003, p.85.

- Paper with Author Specified in Journals

Hale Şıvgın, "Arnavutlarda Milli Bilincin Gelişme Sürecinde Yaşanan Siyasi Olaylar", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Number:147, December 2003, p 132-136.

- Paper with Author Non-Specified in Journals

"Balkanlarda Türk Varlığı", *Toplumsal Tarih*, X/7, May 1990, Ankara p. 8.

- Papers from Daily Newspapers

Bilgin Çelik, "Balkanlarda Arnavut Sorunu", *Cumhuriyet Strateji*, 24 January 2005, p.16-18.

- Paper from Internet Journal

Hüseyin Ukuşlu, "Gebze'de Kentleşme Süreci ve Sorunları", *Sosyal Bilimler Araştırmaları E-Dergisi*, III/5, number:5, period: 2006, 10 August 2007, <http://www.sbe.gazi.edu.tr/edergi/sosdergi.htm>, s. 100-101.

c. REPORT

- Report with Author Specified

Fatma Gök, Öğretmen Profili Araştırma Raporu, *Eğitim Bilim ve Kültür Emekçileri Sendikası* Publishing, Ankara 1999, p.25.

- Report with Author Non-Specified

Arnavutluk Ülke Raporu, TİKA Publishing Ankara 1995

Report Prepared by an Institution, Firm or Institute

Dış Politika Enstitüsü, *Uluslararası İlişkilerle İlgili Anayasaya Konabilecek Hükümler*, Siyasal Bilgiler Fakültesi Publishing Ankara 1990, p. 33.

d. ENCYCLOPEDIA ARTICLE

"Arnavutluk", *Türk Ansiklopedisi*, V.3, İstanbul 1971, pp.360-379

e. THESIS

Dritan Egro, "Osmanlı Devletinin XIV-XVI Yüzyıllarındaki İslamiyet'in Arnavut Topraklarına Yayılması", Unpublished Doctorate Thesis, İngilizce, Bilkent Ü. SBE., Ankara 2003.

f. INTERNET

- Web Pages of Public Institutions

T.C. Dışişleri Bakanlığı Resmi İnternet Sayfası, "Türkiye Ukrayna Anlaşması", <http://www.mfa.gov.tr/turkce/group/ikili/11.htm>.

- Paper from Internet Journal

Hüseyin Ukuşlu, "Gebze' de Kentleşme Süreci ve Sorunları", *Sosyal Bilimler Araştırmaları E-Dergisi*, III/5, Number: 5, Period: 2006, 10 August 2007, <http://www.sbe.gazi.edu.tr/edergi/sosdergi.htm>, p. 100-101.

- Messages Sent to Discussion Boards, Forums etc by E-Mail

Abdulahap Kara, "Kazak Mitolojisinin Dildeki Yansımaları", (Message: 25), 10 July 2007, http://groups.google.com/group/turk-tarihciler/browse_thread/thread/f8cef971cca8fd7b.

g. DECLERATIONS TO CONFERENCES

Dritan Egro, "Arnavutluk'ta Osmanlı Çalışmaları", *XIII. Türk Tarih Kongresi*, Bildiriler, 4-8 October 1999, C.I, TTK publishing, Ankara 2002, p. 14.

h. BROCHURE

Alev Keskin, *1877-78 Osmanlı-Rus Harbi Harp Tarihi Broşürü*, Genelkurmay Başkanlığı Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Publishing, Ankara 2000, p.7.

i. OFFICIAL PUBLICATIONS

İsmet Binark, *Balkan Ülkelerinin Tarihi Kaynakları Bakımından Başbakanlık Osmanlı Arşivlerinin Önemi*, Başbakanlık Osmanlı Arşivi Publishing, Ankara 1996

i. MAPS AND FIGURES

Şanlıurfa Turizm Haritası (English), Harita, Şanlıurfa Valiliği Publishing, 1983.

j. BULLETINS

Afyon Kocatepe Üniversitesi Haber Bülteni, Afyon Kocatepe Üniversitesi Publishing, Afyon 1999, p.8.

k. ARCHIVE DOCUMENTS

Archive name, collection name and code, file number or box number, document number.

BOA,Y.A.HUS, D:512, G:72, Belge no(lef):3.

ATASE, BHK, K:685, A:6-8288, D:5, Fil.

D. Principles to Abide By in Presentation of References

1. Surname of the author shall be at the beginning with capital letters; name with small letters.

2. Resources shall be presented in alphabetical order.

3. Page numbers shall be fully indicated for papers.

An example references is presented below:

ANHEGGER, Robert - Halil İnalçık, *Kânûnnâme-i Sultânî Ber Mûceb-i 'Örf-i 'Osmânî*, Türk Tarih Kurumu Publishing, Ankara 1956.

İLHAN, Suat, "Türk Çağdaşlaşması", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, VII/19, November 1990, p.7-19.

KAFADAR, Cemal, *Between Two Worlds. The Construction of the Ottoman State*, University of California Press, Berkeley 1995.

KARPAT, Kemal H., *Ortadoğu'da Osmanlı Mirası ve Ulusçuluk* (çev. Recep Boztemur), İmge Publishing, Ankara 2001.

MAYER, Kurt B. – Walter Buckley, *Class and Society*, Random House, New York 1969.

OLCOTT, Martha B., "The Basmachi or Freeman's Revolt in Turkestan 1918-24", *Soviet Studies*, XXXIII/3, July 1981, pp.352-369.

SANDIKLI, Atilla, *Atatürk Dönemi Türk Dış Politikası Işığında Avrupa Birliği'ne Giriş Süreci*, İstanbul Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, İstanbul 2007 (Unpublished doctorate thesis).

YALÇIN, Durmuş et. al., *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi II*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2002.

E. Principles to Abide By in Using of Documents, Tables, Figures and Graphics

1. Attachments (documents), shall be presented at the end of the text and down below shall be a brief information as to the content of the document and proper citation in line with the relevant criteria.

2. Other attachments (Table, Figure and Graphics) shall be presented as Additional Table: 1, Additional Graphic: 3 and Additional Figure: 7 if indicators other than the text are too many in number; attachments shall be presented after the REFERENCES. References to these attachments in the text shall absolutely be made as Additional Table:1, Additional Graphic: 3 or Additional Figure: 7. If citation has been made for table, figure, graphic or picture, resource shall absolutely be indicated.

Evaluation

1. Publication Board of the Journal sends to referees of expertise in the field (three referees) the papers it has found relevant in terms of form and fields; the papers are accepted for publication with the approval of at least two referees out of the three. The papers which have been decided to

be reviewed, shall be submitted by the author(s) within no later than 20 days. The revised text may be re-examined by the demanding referees if found necessary.

2. The papers submitted shall be published with the final decision of the Publication Board, following the “can be published” approval of the three experts in the field. Authors shall take into account criticism, assessment and revisions of the referees and the Publication Board. If the author has any points he/she does not agree with, he/she has the right to specify these issues in a separate page with the justifications thereof.

3. The papers, following the approval by the referees, are ordered by the Publication Board, based on dates of completion of referee reports and also based on the scope of the journal.

4. The papers submitted to the journal shall not be given back whether published or not.

5. The views in the papers published in Gazi Journal of Academic View are the personal views of the authors, and are no way the official view of the journal.

Gazi

Akademik
Bakış

418

Cilt 18
Sayı 36
Yaz 2025